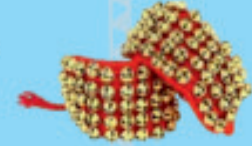

RNI - Title Code - MAHMUL03507

Volume 1 issue V

ISSN-2456-2025

KESONA REPORT

International Journal

लोककला संवर्धन आणि जतन राष्ट्रीय कार्यशाळा

डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ,छत्रपती संभाजीनगर आणि

नाट्यशास्त्र आणि संगीत विभाग

सौ.के.एस.के.महाविद्यालय,बीड

Dt 11 March 2026

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ,
छत्रपती संभाजीनगर आणि
सौ. केशरबाई सोनाजीराव क्षीरसागर उर्फ काकू
कला, विज्ञान व वाणिज्य महाविद्यालय बीड,
नाट्यशास्त्र व संगीत विभाग आयोजित

लोककला संवर्धन आणि जतन राष्ट्रीय कार्यशाळा

दिनांक ११ मार्च २०२६

* प्रमुख मार्गदर्शक *

प्राचार्य डॉ. दीपाताई क्षीरसागर
डॉ. योगेश भारतभूषण क्षीरसागर

* आयोजन समिती *

प्राचार्य डॉ. शिवानंद क्षीरसागर
उपप्राचार्य अनिता शिंदे
कोषाध्यक्ष डॉ. विश्वंभर देशमाने
सल्लागार डॉ. सुधाकर गुट्टे
पदव्युत्तर विभाग प्रमुख डॉ. ए. एस. खान
उपप्राचार्य डॉ. नारायण काकडे
पर्यवेक्षक जालिंदर कोळेकर

* संयोजक प्रमुख *

डॉ. संजय पाटील देवळाणकर
उपप्राचार्य तथा नाट्यशास्त्र विभाग प्रमुख

* संयोजन समिती सदस्य *

डॉ. राहुल सीनवणे डॉ. दुष्यंता रामटेके,
प्रा. दीपक जमदाडे प्रा. विजयकुमार राख,
डॉ. असलम शेख प्रा. सुरेश थोरत,
प्रा. पवन शिंदे

* आयोजन समिती सदस्य *

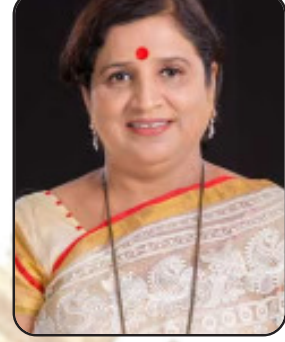
डॉ. सिद्धार्थ जाधव, डॉ. सतीश माहुलगे, डॉ. बंदना फटाले, डॉ. शंकर राऊत,
डॉ. बालासाहेब कटारे, डॉ. बी. टी. पोटे, डॉ. ए. एन. शिळके, डॉ. एस. एम. तळेकर,
डॉ. बी. एम. सानप, डॉ. जी. आय. शेख, डॉ. ए. एच. राठीड, डॉ. पल्लवी येरलापल्ली,
डॉ. अशोक डोंगरे, डॉ. यादव घोडके, प्रा. सोनाली गवारे

* संपादकीय मंडळ *

मुख्य संपादक : डॉ. संजय पाटील देवळाणकर
कार्यकारी संपादक : डॉ. अनिता शिंदे, डॉ. बालासाहेब कटारे
उपसंपादक : डॉ. सिद्धार्थ जाधव
मुख्यपृष्ठ : नंदकुमार पाटीलकर
मुद्रित शोधण : डॉ. बालासाहेब कटारे, डॉ. अमोल घुमरे
फोटो : निलेश एलगिरे

शुभेच्छा संदेश

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ छत्रपती संभाजीनगर आणि सौ. केशरबाई सोनाजीराव क्षीरसागर उर्फ काकू कला, विज्ञान व वाणिज्य महाविद्यालय बीड नाट्यशास्त्र आणि संगीत विभाग आयोजित लोककला संवर्धन आणि जतन राष्ट्रीय कार्यशाळा यात सहभागी होणारे मान्यवर संशोधक यांचे सर्वप्रथम मी आमच्या नवगण शिक्षण संस्थेच्या वतीने आणि नाट्य परिषद बीड च्या वतीने स्वागत करते. या राष्ट्रीय कार्यशाळेच्या निमित्ताने प्रकाशित होत असलेल्या शोधनिबंधासाठी मनःपूर्वक शुभेच्छा भारतीय लोककला ही आपल्या सांस्कृतिक वारसाची अमूल्य परंपरा आहे. लोकजीवन, संस्कार , इतिहास आणि सामाजिक मूल्यांची प्रतिबिंब लोककलांमधून दिसून येते अशा लोककलेचे संवर्धन, जतन व अभ्यासासाठी आयोजित करण्यात आलेली ही राष्ट्रीय कार्यशाळा निश्चितच संशोधक, अभ्यासक व कलावंतांसाठी प्रेरणादायी ठरेल या कार्यशाळेत सादर होणारे आणि प्रकाशित होणारे शोधनिबंध लोककला अभ्यासाला नवी दिशा देणारे ठरतील, तसेच पारंपारिक ज्ञान आधुनिक पिढीपर्यंत पोहोचवण्याचे महत्त्वपूर्ण कार्य करतील असा विश्वास आहे या राष्ट्रीय कार्यशाळेच्या यशासाठी परिश्रम घेणारे आयोजक, संयोजक ,संपादक आणि संशोधक व सर्व सहभागी यांचे मनःपूर्वक अभिनंदन व पुढील वाटचालीसाठी शुभेच्छा !

प्राचार्य डॉ. दीपा क्षीरसागर

सहसचिव, नवगण शिक्षण संस्था.

तथा

अध्यक्ष, नाट्य परिषद व बालरंगभूमी

परिषद, बीड.

शुभेच्छा संदेश

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ, छत्रपती संभाजीनगर आणि सौ. केशरबाई सोनाजीराव क्षीरसागर उर्फ काकू कला, विज्ञान आणि वाणिज्य महाविद्यालय नाट्यशास्त्र आणि संगीत विभाग आयोजित लोककला संवर्धन आणि जतन राष्ट्रीय कार्यशाळेसाठी येणाऱ्या सर्व सहभागी प्राध्यापक, संशोधक विद्यार्थी, लोककलावंत, आणि लोककला सादरकरते यांचे स्वागत आहे. ही कार्यशाळा यशस्वी व्हावी यासाठी हार्दिक शुभेच्छा. !! राष्ट्रीय कार्यशाळेच्या निमित्त प्रसिद्ध होणाऱ्या केसोना जर्नल मध्ये जवळपास ७५ संशोधन निबंध प्रसिद्ध होत आहेत, विविध लोककलेवर प्राध्यापक, कलावंत, संशोधक विद्यार्थी यांनी विचार मंथन करून लोककलेचा लेखाजोखा मांडावा. परंपरा आणि संस्कृतीचे दर्शन या राष्ट्रीय कार्यशाळेत होईल अशी अपेक्षा ठेवत.

हार्दिक हार्दिक शुभेच्छा !!!

डॉ.योगेश क्षीरसागर

सचिव, नवगण शिक्षण संस्था.

शुभेच्छा संदेश

सौ. केशरबाई सोनाजीराव क्षीरसागर उर्फ काकू कला, विज्ञान व वाणिज्य महाविद्यालय नाट्यशास्त्र संगीत विभाग बीड व डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ छत्रपती संभाजी नगर यांच्या संयुक्त विद्यमाने आयोजित लोककला संवर्धन आणि जतन राष्ट्रीय कार्यशाळा यामध्ये सहभागी होणाऱ्या सर्व प्राध्यापक, लोककलावंत, संशोधक विद्यार्थी यांचे महाविद्यालयात स्वागत आहे. या कार्यशाळेत लोककला, लोककलेचे महत्त्व त्याचे जतन आणि सादरीकरण यावर सखोल चर्चा, विचार विनिमय होणार आहे, तसेच सादरीकरणाच्या पद्धती, विविध राज्यांच्या लोककला, संस्कृती, परंपरा, भाषा, बोलीभाषा, संगीत, वाद्य यावर विचारांचे आदान- प्रदान होणार आहे विद्यापीठाच्या सहकार्याने असे उपक्रम घेण्यास महाविद्यालयाचा नेहमीच पुढाकार असतो. राष्ट्रीय कार्यशाळेच्या निमित्ताने प्रसिद्ध होणाऱ्या केसोना जर्नल साठी, आणि होणाऱ्या लोककला सादरीकरणासाठी हार्दिक शुभेच्छा!!

डॉ. शिवानंद क्षीरसागर

प्राचार्य

के.एस.के.महाविद्यालय, बीड

शुभेच्छा संदेश

भारतीय संस्कृतीमध्ये लोकसंस्कार आणि लोककलेला अनन्यसाधारण महत्त्व आहे. समाजाच्या जडणघडणीमध्ये धर्म, धार्मिकता, विधी, यज्ञ याग, पुजापाठ यांनी महत्वाची भूमिका पार पाडली. मानव उत्क्रांतीपासून लोकसंस्कृतीचा उगम झाला आणि लोकरंगभूमीने जन्म घेतला. आपली कुस बदलतांना लोकरंगभूमीवर अनेक स्थित्यंतरे आली आणि गेली पण लोकसंस्कृती आजही आपले अस्तित्व टिकवून आहे. लोकवाङ्मयात लोकमानसाच्या कृती उक्तींचा अविष्कार होत असतो. लोककथा, लोकगीत लोकनाटय, लोकसंगीत यांनी भारतीय लोकजीवन समृद्ध बनलेले आपल्याला आढळून येते. लोकरंगभूमीवर आपणाला अनेक सण, उत्सव, महोत्सव यात्रा, जत्रा मोठ्या थाटामाटात साज-या होतांना दिसतात इथे भक्तिनाट्य विधीनाट्य, रंजनप्रधान नाटय समाजाच्या प्रबोधना बरोबरच समाजाचे उद्धोधन आणि लोकशिक्षण देण्याचे काम करताना दिसतात.याचाच प्रत्येय डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ छत्रपती संभाजीनगर आणि सौ. के. एस. के. महाविद्यालय बीड यांच्या संयुक्त विद्यमाने आयोजित लोककला राष्ट्रीय कार्यशाळा येथे आला . अस्तंगत लोककलेचे जतन आणि संवर्धन व्हावे हा यापाठीमागचा प्रामाणिक उद्देश.या कार्यक्रमात अनेक लोककलावंतांनी सहभाग नोंदवून पुढच्या पिढीला आपल्या संस्कृतीचे दर्शन घडवले. जी वाद्य आज मितीला मृतप्राय होत आहेत त्या वाद्यांच्या प्रदर्शनाने एक ओळख नवी पिढीला झाली. या कार्यशाळेत मला उद्घाटन प्रसंगी प्रमुख पाहुणा म्हणून निमंत्रित केल्याबद्दल महाविद्यालयाचे प्राचार्य, उपप्राचार्य, संस्थेचे अध्यक्ष यांचे मी आभार मानतो..!

डॉ.गणेश चंदनशिवे

विभागप्रमुख
लोककला अकादमी, मुंबई
विद्यापीठ, मुंबई

संपादकीय

लोककला संवर्धन आणि जतन राष्ट्रीय कार्यशाळा

डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ छत्रपती संभाजी नगर आणि सौ. केशरबाई सोनाजीराव क्षीरसागर उर्फ काकू कला, विज्ञान व वाणिज्य महाविद्यालय बीड नाट्यशास्त्र व संगीत विभाग यांच्या संयुक्त विद्यमाने लोककला संवर्धन आणि जतन कार्यशाळा दिनांक ११ मार्च २०२६ रोजी संपन्न झाली.

या कार्यशाळेचे उद्घाटन बीड अखिल भारतीय मराठी नाट्य परिषदेच्या अध्यक्ष तथा नवगण शिक्षण संस्थेच्या सहसचिव प्राचार्य डॉ. सौ.दीपाताई क्षीरसागर यांच्या हस्ते करण्यात आले. तसेच प्रमुख अतिथी मुंबई विद्यापीठातील लोककलेचे प्रमुख डॉ. गणेश चंदनशिवे, महाविद्यालयाचे प्राचार्य डॉ. शिवानंद क्षीरसागर, उपप्राचार्य तथा संयोजक डॉ. संजय पाटील देवळाणकर, नवगण शिक्षण संस्थेचे प्रशासक डॉ. व्ही टी देशमाने आणि डॉ. सुधाकर गुट्टे, उपप्राचार्य डॉ. अनिता शिंदे, कनिष्ठ महाविद्यालयाचे उपप्राचार्य डॉ. नारायण काकडे, पदवीधर विभाग प्रमुख डॉ. ए एस खान, पर्यवेक्षक जालिंदर कोळेकर तसेच सर्व रिसोर्स पर्सन उद्घाटनाला उपस्थित होते. कार्यक्रमाची सुरुवात गण आणि एका पोवाड्याने झाली.

कार्यक्रमाचे सूत्रसंचालन डॉ.दुष्यंता रामटेके यांनी केले तर आभार प्रदर्शन डॉ. राहुल सोनवणे यांनी केले. या कार्यशाळेसाठी विविध लोककलांच्या विषयांवरती शोधनिबंध मागविण्यात आले होते. ते या केसोना रिसर्च जर्नल मध्ये प्रसिद्ध करण्यात आले आहे. या राष्ट्रीय चर्चासत्रामध्ये लोककलेचा इतिहास, लोककलेतील लोकसंगीत, लोककलेतील लोकवाद्य, भारतीय परंपरेतील लोककलांचा तुलनात्मक अभ्यास, लोककलावंतांची भविष्य, पारंपारिक वाद्य संस्कृती, समाज रचनेत लोककलांचे स्थान, राजकीय परिवर्तनाचा लोककलेवर होणारा परिणाम, लोककलांचे अर्थशास्त्र, लोककलांची रंगभाषा शैली, लोककलांच्या जतनात महिलांचे योगदान, लोकपरंपरेतील बालकलावंत, जागतिकीकरणाच्या युगातील लोककलांची बदलती स्थिती, लुप्त लोककलांचे संवर्धन, संत परंपरेतील लोककला निर्मिती, संत साहित्य आणि लोककला यांचा परस्पर संबंध, पाश्चात्य प्रभाव आणि भारतीय लोककलांचे रूपांतर, चित्रपट व नाट्यसंगीतांमधील लोककलांचा वापर अशा अनेक विषयांवर संशोधन निबंध मागविण्यात आले आहे. या राष्ट्रीय कार्यशाळेसाठी ऑनलाईन पद्धतीने १२४ नाव नोंदणी झाली यात प्राध्यापक विद्यार्थी लोककलेचे अभ्यासक व कलावंत यांचा समावेश होता जवळपास ७४ जणांनी आपले शोधनिबंध ऑनलाईन पद्धतीने पाठवलेले आहे. याचं आय एस एस एन जर्नल मध्ये ऑनलाईन पद्धतीने प्रकाशन करण्यात येत आहे.

या कार्यशाळेत रिसोर्स पर्सन म्हणून मुंबई विद्यापीठाचे लोककला अकादमीचे प्रमुख तथा लोककलेचे अभ्यासक डॉ. गणेश चंदनशिवे (मुंबई) उद्घाटक म्हणून लाभले शिवाय तमाशा या लोककला प्रकाराविषयी त्यांनी भाष्य करून सादरीकरण केले डॉ. सुधीर निकम (बीड) डॉक्टर गणेश शिंदे (धाराशिव) यांनी तमाशा या विषयावरती सखोल मार्गदर्शन करून सादरीकरण केले यावरती उपस्थित कार्यशाळेतील प्राध्यापक कलावंत विद्यार्थी यांनी तमाशा विषय काही प्रश्न विचारून माहिती जाणून घेतली. यानंतर धर्मा कांबळे (कळंब) यांनी किंगरी वादन एक दुर्मिळ वाद्य वाजवून त्या कलेच्या व लोकवाद्यांच्या बाबतीत माहिती दिली व वाजवून दाखवले. भगवान राऊत (अहिल्यानगर) यांनी लोपपावत चाललेल्या दुर्मिळ लोककला याविषयी सविस्तर माहिती देऊन अनेक लोककलांचा उल्लेख करत या कशा नामशेष होत चाललेले आहेत याबद्दल सविस्तर माहिती दिली. तिसऱ्या सत्रामध्ये शाहीर संतोष सालुंखे शिवशाहीर (लातूर) आणि त्यांचे सहकारी यांनी शिवकालीन पोवाडा शाहिरी याचे सादरीकरण केले शिवाजी महाराजांच्या गड किल्ले संभाजी महाराजांनी केलेले कर्तुत्व मा जिजाऊंचे कर्तुत्व यावरती प्रभावी पद्धतीने पोवाडे सादर केले उपस्थित त्यांच्या प्रश्नांना पोवाडा या लोककलेविषयी माहिती दिली. डॉ साईश देशपांडे (पणजी गोवा) यांनी गोमंतकीय लोककला याविषयी आपले प्रेझेंटेशन पीपीटी आणि काही व्हिडिओजद्वारे गोव्यातील लोककला कशा आणि कशा आता त्या बंदिस्त स्वरूपामध्ये थेट मध्ये आल्या याविषयी सविस्तर माहिती देऊन विविध प्रश्नांना समर्पक उत्तरे दिली.

हमीद अमीन सय्यद (शेवगाव जिल्हा अहिल्यानगर) यांनी विविध प्रकारचे भारुड सादर करून भारुडाची परंपरा भारुडातून होणारी जनजागृती याविषयी माहिती देऊन विविध प्रकारच्या भारुडांचे आणि त्याच्या वेशभूषा संगीत याबद्दल माहिती देऊन विचारलेला प्रश्नांना समर्थक उत्तर देत प्रेक्षकांचे मनोरंजन करत समाधान केले. शाहीर विलास सोनवणे (गेवराई जिल्हा बीड) यांनी लावणीचे लिखाण ते लावणी सादरीकरण पर्यंतची प्रक्रिया विशद करत लावणी कशी जन्माला येते आणि लावणीचे सादरीकरण कसं होतं याबद्दल लावणी गाऊन सादर करून दाखवली. त्यांना सुरेश थोरात आणि नितीन प्रधान यांनी हार्मोनियम आणि ढोलकीची साथ दिली.

यानंतर संगीत विभागातर्फे लोकवाद्य वृंद सादरीकरण झाले यामध्ये महाराष्ट्रातील सर्व लोकवाद्यांचा परिचय करून देत ती वाद्य कशी वाजविले जातात याबद्दलची सविस्तर माहिती डॉ. राहुल सोनवणे, प्राध्यापक दीपक जमदाडे, प्राध्यापक सुरेश थोरात, प्राध्यापक पवन शिंदे, श्री नितीन प्रधान विजय कोरडे यांनी दिली. समारोप नवगण शिक्षण संस्थेचे सचिव डॉ. योगेश क्षीरसागर यांच्या उपस्थितीमध्ये झाला. सहभागी सर्व प्राध्यापक, संशोधक विद्यार्थी, कलावंत यांना सहभागी प्रमाणपत्र वितरित करण्यात आले.यावेळी महाविद्यालयाचे प्राचार्य डॉ. शिवानंद क्षीरसागर, उपप्राचार्य डॉ अनिता शिंदे उपस्थित होते. नाट्यशास्त्राचे प्राध्यापक डॉ.दुष्यंता रामटेके, प्राध्यापक विजयकुमार राख डॉ.असलम शेख तसेच संगीत विभागाचे सर्व प्राध्यापक यांनी कार्यक्रम यशस्वी करण्यासाठी मोलाचे सहकार्य केले. विविध समित्यांचे प्रमुख आणि त्यांचे सदस्य यांनी देखील मोलाचे सहकार्य केले.

या जर्नल मध्ये ७४ पेपर प्रकाशित करण्यात आले. सर्व संशोधन पेपर हे लोककलेवर आधारित आहेत. विद्यापीठाच्या सहकार्याने घेतलेली राष्ट्रीय कार्यशाळा अतिशय यशस्वी आणि फलदायी ठरलेली आहे यानिमित्ताने संशोधक विद्यार्थी, प्राध्यापक, कलावंत यांनी लोककलेचा सखोल अभ्यास करून, चिंतन करून हे संशोधन पेपर लिहिलेले आहेत.

डॉ.संजय पाटील देवळाणकर

कार्यशाळा समन्वयक, संपादक

अनुक्रमणिका

१)	लुप्त लोककलांचे संवर्धन एक अभ्यास	- डॉ. उषा बलभीम कांबळे	१२
२)	जट-जटनी: बिहार की लोक नाट्य परंपरा - एक सांस्कृतिक और ऐतिहासिक विवेचना	- रितेशकुमार पाल	१६
३)	महाराष्ट्रातील लोककला आणि शारिरीक शिक्षण यांचा परस्परसंबंध : सांस्कृतिक व शारिरीक विकासाचा अभ्यास	- Dr. Dnyaneshwar Ghodke	१९
४)	Ortrayal of Folk Arts in Hindi Cinema in the Post-Millennium Era	- Alwin Anuse	२१
५)	आधुनिकीकरणाच्या पार्श्वभूमीवर लोककलांचे भविष्य : संधी आणि आव्हाने	- संतोष साळुंके	२४
६)	महाराष्ट्रातील लोकनाट्य : परंपरा आणि त्यांचे संवर्धन	- विजयकुमार बंडुराव राख	२६
७)	जागतिकीकरणाच्या युगातील लोककलांची बदलती स्थिती : एक चिकित्सक अध्ययन	- सहा. प्रा. सतीश दगाडू जमघाडे	३०
८)	लोककलांचे अर्थशास्त्र, उपजीविका, बाजारपेठ आणि सांस्कृतिक उद्योग	- सिद्धेश्वर काशिनाथ थोरात	३४
९)	लोककलांच्या जतनात महिलांचे योगदान : परंपरेच्या वाहकांचा अभ्यास.	- संध्या रंगनाथ वेलदोडे	३७
१०)	लावणीमधील स्त्रीप्रतिमा आणि भावविश्व	- प्रा. दीपक दगाडू जमघाडे	३९
११)	'चरणदास चोर' नाटक की प्रस्तुति और महाराष्ट्र के मराठवाडा क्षेत्र की लोककला एवं लोकसंगीत	- देवरे रामेश्वर गिरधर	४५
१२)	चित्रपट व नाट्यकला माध्यमात लोककलांचा अंतर्भाव उपयोगिता, महत्त्व आणि प्रभाव	- डॉ. मनोज देविदास उज्जैनकर	५०
१३)	महाराष्ट्र व भारतीय परंपरेतील लोककलांचा - तुलनात्मक अभ्यास	- प्रशांत सायबण्णा शिंगे	५३
१४)	लोककला साहित्य निर्मितीतून संतभक्ती व समाजजागृतीची भूमिका	- अमोल एस. गवई	५७
१५)	नाट्य व चित्रपट माध्यमांतील लोकसंस्कृतीचे आधुनिक पुनर्मूल्यांकन	- भूषण वसंत खोडके	६१
१६)	महाराष्ट्रातील लोककला	- डॉ. वैशाली संतोष देशमुख	६४
१७)	बतावणीतील सोंगाड्या : एक चिकित्सक अभ्यास	- डॉ. गणेश मदनराव शिंदे	६९
१८)	महाराष्ट्रातील लोककला : पोवाडा	- उषा अरुण जमघडे	७४
१९)	अरविंद जगताप यांनी रचलेल्या लावणीचे भाषिक सौंदर्य	- संगीता लक्ष्मण बनकर	७९
२०)	लोककला आणि लोकसंगीत यांचा परस्परसंबंध : सांस्कृतिक अभिव्यक्तीचे बहुआयामी माध्यम	- डॉ. पराग श्रीराम चौधरी	८३
२१)	भारतीय लोकपरंपरेतील मुखवटा शिल्प इतिहास, रचना आणि सांस्कृतिक महत्त्व	- Prof. Levant Gavande	८८
२२)	लोककलांमधील पारंपरिक वाद्यसंस्कृती संरचना, उपयोग आणि संवर्धन	- विकास मारुती कोकाटे	९३

२३)	महाराष्ट्राच्या लोककला व लोकसंगीताचा ऐतिहासिक विकास, प्रशासनाची भूमिका व वास्तव	- प्रोफेसर डॉ. विठ्ठल सखाराम जाधव	९८
२४)	पाठ्यपुस्तकात अभ्यासक्रमात लोककलेचा उत्सव साजरा करत लोकसंस्कृतीची लोकजागृती केल्यास लोककलेचं जतन आणि संवर्धन करणे सोपे होईल	- शाहीर विलास सोनवणे	१०१
२५)	तमाशा लोकनाट्यातील लोकतत्वांची अभिव्यक्ती	- डॉ. राहुल राम हळीदे	१०६
२६)	लोककलामधील पारंपरिक वाद्यसंस्कृती : एक अभ्यास	- ऋतुराज राहुल सोनवणे	१०७
२७)	लोकसंगीत व शास्त्रीय संगीत यांचा सहसंबंध	- डॉ. राहुल सोनवणे	१०९
२८)	जागतिकीकरणाच्या युगात भारतीय - लोककलांचे जतन आणि संवर्धन	- प्रेरणा प्रमोद खरात	११२
२९)	महाराष्ट्रातील लोककला प्रकार आणि त्याचे ऐतिहासिक महत्त्व	- Subhash Morey	११५
३०)	लोककलांचा ऐतिहासिक विकास परंपरा, परिवर्तन आणि सातत्य	- प्रा. काझी फिरोज नियाजअहमद	१२१
३१)	आधुनिकीकरणाच्या पार्श्वभूमीवर लोककलांचे भविष्य : संधी आणि आव्हाने	- डॉ. रुक्मिणीकांत पांडव	१२४
३२)	लोककला आणि लोकसंगीत यांचा परस्परसंबंध : सांस्कृतिक अभिव्यक्तीचे माध्यम	- डॉ. तुकाराम देवकर	१२७
३३)	गाडगेबाबांची कीर्तनशैली: एक चिकित्सक शोध	- डॉ. संपदा कुलकर्णी	१२९
३४)	लोकनाट्य आणि मूकनाट्य अभिनयशैलीचा तुलनात्मक अभ्यास	- संकेत खेडकर	१३२
३५)	लोककलांचे बदलते स्वरूप - लोककला कोणी संपवल्या?	- प्रेषित रुद्रवार	१३५
३६)	लोककलावंतांचे भविष्य : एक अभ्यास	- प्रा. रुपेश ठाकूर	१३६
३७)	संतसाहित्य आणि लोककला यांचा परस्पर संबंध	- पांडुरंग शिनगारे	१४१
३८)	महाराष्ट्र व भारतीय परंपरेतील लोककलांचा : तुलनात्मक अभ्यास	- बाळू बटुळे	१४३
३९)	Reconnecting Youth with Tradition: Folk Drama in the XI-XII Theatre Curriculum	- Antara Bhide	
४०)	Perni Jagor: Decline of a Goan Folk Theatre Tradition and Measures for its Revival	- Dr. Sanjay patil	१४६
४१)	भंडारा जिल्ह्यातील लोक रंगभूमीची वास्तविकता : एक अभ्यास	- Mr Shrikant Gaude	
४२)	Use of Folk Arts through Film and Theatre : Modern Transformation of Tradition	- Dr. Sanjay patil	१४९
४३)	लोककलांमधील पारंपारीक वाद्यसंस्कृती आणि बीड जिल्हा: संरचना, उपाय आणि संवर्धन	- वैदेही चवरे	१५२
४४)	लोकपरंपरेतील बालकलाकार : संस्कार प्रशिक्षण आणि सांस्कृतिक सातत्य	- Abhijeet Bhatloundhe	१५४
४५)	स्त्री कलावंतांचे चे योगदान - परंपरेच्या वाहकांचा अभ्यास	- आकाश पवार	१५७
४६)	लोकनाट्य आणि बदलते स्वरूप	- प्रा. डॉ. अमजद सय्यद	१६२
४७)	लोककलांचा ऐतिहासिक विकास : स्वरूप आणि परंपरा	- वैशाली दाभाडे	१६४
४८)	संत परंपरा आणि लोककला यांचा परस्परसंबंध	- प्रा. डॉ. शेख असलम युनूस	१६६
४९)	Documentation and Preservation of Endangered Folk Arts of Western India: A Critical	- डॉ. अनिता शिंदे	१६९
		- पायल पांडे	१७५
		- Mr. Amol Deshmukh	१७८

५०)	जागतिकीकरण आणि मराठी लोककलांचे रूपांतर : एक सांस्कृतिक, समाजशास्त्रीय आणि सौंदर्यात्मक चिकित्सक अभ्यास	- अमोल देशमुख	१८२
५१)	लोक कलाकारों का भविष्य	- जावेद	१८७
५२)	लोककला आणि लोकसंगीत यांतील आंतरसंबंध : एक संशोधनपर अभ्यास	- मदन दुबे	१९०
५३)	राजकीय परिवर्तनांचा लोककलांवर परिणाम : ऐतिहासिक व समकालीन विश्लेषण	- संकेत झिने	१९३
५४)	संत तुकाराम महाराज की भक्ती परंपरा	- जितेंद्र राठोड	१९५
५५)	लोककला सादरीकरण	- डॉ. ज्ञानेश्वर सोनवणे	१९७
56)	THE RHYTHMIC ECHO OF TRADITION CHHAU DANCE OF JHARKHAND	-Deepakkumar Mahato	१९९
५७)	राजस्थानी लोकगीतां में प्रेम और विरह की परंपरा : एक सांस्कृतिक और साहित्यिक अध्ययन	- निर्मल चिरानियाँ	२०१
५८)	लोककलेच्या संवर्धनासाठी शासन व शैक्षणिक संस्थांची भूमिका	- प्रा. सुरेश थोरात	२०४
५९)	संत परंपरेतील लोककला निर्मिती: भक्ती, समाज जागृती आणि सांस्कृतिक रूप - एक चिकित्सक अभ्यास	- कृष्णा हजारे	२०६
60)	Rhythms of the Pasture: An Ethnoperformative Analysis of Dhangari Gaja	- DeepakKumar Yadav	२०८
६१)	लोककलांमधील पारंपरिक वाद्यसंस्कृती : संरचना, उपयोग आणि संवर्धन	- आकाश काळे	२१२
६२)	यक्षगान लोकनाट्यातील रंगभूषा -	- कविता दिवेकर	२१७
६३)	महाराष्ट्रातील लोकसंगीत	- डॉ. संजय सांगवीकर	२१९
६४)	समाजरचनेत लोककलांचे स्थान: लोकजीवनाचा सांस्कृतिक आरसा	- रामेश्वर झिंजुर्डे	२२२
६५)	लोककलेच्या अंगाने मराठी रंगभूमीवरील राजकीय नाटक	- प्रा. डॉ. राम चव्हाण	२२६
६६)	मराठी चित्रपटात पारंपरिक लोककलांचा : अंतर्भाव आणि प्रभाव	- Dr. Santosh Galphade	२२८
६७)	राजकीय परिवर्तनांचा लोककलांवर परिणाम : ऐतिहासिक व समकालीन विश्लेषण	- अंकुर वाढवे	२२९
६८)	सातपुड्यातील आदिवासी बांधवांची नृत्य परंपरा :निवडक कलांच्या माध्यमातून	- वैभव मावळ	२३४
६९)	गोर बंजारन अलंकाराची कहाणी	- डॉ. वैजनाथ राठोड	२३९
70)	An Analysis of Tamasha in Maharashtra Folk Culture, an overview.	- Dr. Nitin Garud	२४१
७१)	गोव्यातील 'गावडा जागर' लोकनाट्य प्रकारातील पात्रांचे लोकसांस्कृतिक महत्त्व	- अनघा देशपांडे	२४३
७२)	गोव्यातील मुखवटा नाट्य: 'पेरणी जागर'	- डॉ. साईश देशपांडे	२४५
७३)	महाराष्ट्राच्या मातीतील मानाचा तुरा - लावणी	- डॉ. संजय कांबळे	२४७
७४)	लोककला के संरक्षण में फोटोग्राफी का योगदान	- किशोर जगन्नाथ निकम	२४९

लुप्त लोककलांचे संवर्धन एक अभ्यास

– डॉ. उषा बलभीम कांबळे

सहय्यक प्राध्यापक – नाट्यशास्त्र व लोककला विभाग

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ,

उप-परिसर, MIDC – धाराशिव – 413501

– मो. न. – 9561184858

ईमेल आयडी – kamble.usha6gmail.com

प्रस्तावना

भारतीय संस्कृती ही अत्यंत प्राचीन, समृद्ध आणि विविधतेने परिपूर्ण आहे. या संस्कृतीच्या जतनामध्ये लोककला अत्यंत महत्त्वाची भूमिका बजावते. लोककला ही एखाद्या समाजाच्या परंपरा, रूढी, श्रद्धा, जीवनपद्धती आणि सामाजिक मूल्यांचे प्रतिबिंब असते. ग्रामीण आणि आदिवासी भागातील लोकांनी आपल्या दैनंदिन जीवनातील अनुभव, आनंद-दुःख, उत्सव आणि धार्मिक श्रद्धा यांना कलात्मक स्वरूप देऊन लोककलांचा विकास केला आहे. परंतु आधुनिक काळातील झपाट्याने होणारे शहरीकरण, तंत्रज्ञानाचा वाढता वापर आणि बदलती जीवनशैली यामुळे अनेक लोककला हळूहळू लुप्त होण्याच्या मार्गावर आहेत.

लोककला म्हणजे लोकांनी निर्माण केलेली आणि पिढ्यान्-पिढ्या परंपरेने जपलेली कला. यात लोकनृत्य, लोकसंगीत, लोकनाट्य, हस्तकला, चित्रकला, शिल्पकला आणि विविध पारंपरिक कला प्रकारांचा समावेश होतो. महाराष्ट्रामध्ये जागरण, गोंधळ, भराड, भारुड, वासुदेव, कोल्हाटनीच नाच, भजन, दशावतार, कोकणातील बोहाडा, पंचमी लळीत, चित्रकथी, गोंड चित्रकला, वारली चित्रकला, कळसूत्री बाहुल्यांचे खेळ, राधा नृत्य, पोतराज, बहुरूपी, पिंगळा, रायरंद, या प्रयोगात्मक लोककला आपल्याला पाहायला मिळतात.

इत्यादी अनेक लोककलांचे प्रकार आढळतात. या कलांमधून समाजातील लोकजीवन, इतिहास, धर्म, संस्कार आणि सामाजिक संदेश व्यक्त केले जातात. त्यामुळे लोककला ही केवळ मनोरंजनाचे साधन नसून ती समाजाच्या सांस्कृतिक ओळखीचा महत्त्वाचा भाग आहे. मात्र आजच्या आधुनिक आणि तांत्रिक युगात लोककलांची स्थिती चिंताजनक झाली आहे. पूर्वी गावोगावी सण, जत्रा, उत्सव आणि धार्मिक कार्यक्रमांच्या वेळी लोककलांचे सादरीकरण होत असे. त्या माध्यमातून कलाकारांना आर्थिक आधार मिळत असे आणि लोककलांचे संवर्धनही होत असे. परंतु आजच्या काळात लोकांचे मनोरंजनाचे साधन बदलले आहेत. दूरदर्शन, चित्रपट, इंटरनेट, मोबाईल आणि सोशल मीडियामुळे पारंपरिक लोककलांकडे लोकांचे लक्ष कमी होत चालले आहे. परिणामी अनेक लोककलांना प्रेक्षक मिळत नाहीत आणि कलाकारांना आर्थिक अडचणींना सामोरे जावे लागते.

लोककलांच्या लुप्त होण्यामागे आर्थिक समस्या हे एक मोठे कारण आहे. लोककला सादर करणारे अनेक कलाकार आर्थिकदृष्ट्या दुर्बल असतात. त्यांना आपल्या कलेतून पुरेसा मोबदला मिळत नाही. त्यामुळे अनेक कलाकार आपला पारंपरिक व्यवसाय सोडून इतर कामांकडे वळतात. यामुळे त्या कलांचे पुढील पिढीकडे हस्तांतरण होत नाही. पूर्वी कुटुंबातील मोठ्या व्यक्तींकडून लहान मुलांना लोककलेचे शिक्षण मिळत असे, परंतु आजच्या काळात तरुण पिढीला या कलांमध्ये फारसा रस उरलेला दिसत नाही. याशिवाय शिक्षण आणि रोजगाराच्या संधी वाढल्यामुळे ग्रामीण भागातील तरुण शहरांकडे स्थलांतर करतात. त्यामुळे पारंपरिक कला शिकण्यास आणि जपण्यास वेळ व संधी कमी मिळते. परिणामी अनेक लोककलांचे अस्तित्व धोक्यात आले आहे. काही कलाप्रकार तर आज जवळजवळ नामशेष होण्याच्या स्थितीत आहेत.

तंत्रज्ञानाचा वाढता प्रभावही लोककलांच्या अस्तित्वावर परिणाम करत आहे. आधुनिक मनोरंजनाची साधने आकर्षक आणि सोयीस्कर असल्यामुळे लोकांना पारंपरिक कलांपेक्षा ती अधिक आवडतात. त्यामुळे लोककलांना मिळणारे व्यासपीठ कमी झाले आहे. उदाहरणार्थ, पूर्वी गावातील जत्रांमध्ये तमाशा, लावणी किंवा लोकनाट्याचे कार्यक्रम मोठ्या प्रमाणावर आयोजित केले जात असत; परंतु आज त्या कार्यक्रमांची संख्या कमी झाली आहे.

तथापि, लोककलांचे महत्त्व अजूनही कमी झालेले नाही. लोककला ही आपल्या सांस्कृतिक वारशाची ओळख आहे. ती समाजाच्या इतिहासाचे आणि परंपरेचे जिवंत चित्रण करते. लोककलांमधून समाजातील नैतिक मूल्ये, सामाजिक संदेश आणि सांस्कृतिक एकात्मता यांचा प्रसार होतो. त्यामुळे लोककलांचे जतन आणि संवर्धन करणे अत्यंत आवश्यक आहे. सध्याच्या काळात लोककलांच्या संरक्षणासाठी शासन, सांस्कृतिक संस्था आणि सामाजिक संघटना विविध प्रयत्न करत आहेत. लोककलांसाठी महोत्सव आयोजित करणे, कलाकारांना आर्थिक मदत देणे, प्रशिक्षण शिबिरे आयोजित करणे आणि शाळा-महाविद्यालयांमध्ये लोककलांविषयी जागरूकता निर्माण करणे यासारख्या उपक्रमांमुळे लोककलांना नवसंजीवनी मिळू शकते. तसेच आधुनिक तंत्रज्ञानाचा सकारात्मक वापर करून लोककलांचे डिजिटल जतन करता येते आणि त्यांचा प्रसारही करता येतो.

लोककलांचे संवर्धन हे केवळ शासनाचे कर्तव्य नसून समाजातील प्रत्येक व्यक्तीची जबाबदारी आहे. जर आपण आपल्या परंपरांचा आदर करून लोककलांना प्रोत्साहन दिले, तर या कलांचे अस्तित्व टिकून राहू शकते. शाळांमध्ये आणि सांस्कृतिक कार्यक्रमांमध्ये लोककलांना स्थान दिल्यास

तरुण पिढीमध्ये या कलांविषयी रुची निर्माण होईल.

एकूणच पाहता, लोककला ही आपल्या सांस्कृतिक वारशाची अमूल्य संपत्ती आहे. परंतु बदलत्या सामाजिक आणि आर्थिक परिस्थितीमुळे अनेक लोककला लुप्त होण्याच्या मार्गावर आहेत. त्यामुळे या कलांचे जतन आणि संवर्धन करणे अत्यंत गरजेचे आहे. समाज, शासन आणि कलाकार यांच्या संयुक्त प्रयत्नांनी लोककलांना पुन्हा एकदा योग्य स्थान मिळू शकते आणि आपल्या सांस्कृतिक परंपरेचा हा अनमोल ठेवा पुढील पिढ्यांसाठी सुरक्षित राहू शकतो. प्रस्तुत संशोधन निबंधात लुप्त होत चाललेल्या लोककलांची कारणे, परिणाम आणि त्यांचे संवर्धन करण्यासाठी आवश्यक उपाययोजना यांचा सविस्तर आढावा घेण्यात आला आहे. सर्वप्रथम या संशोधनाचे प्रमुख उद्दिष्ट पाहूया.

१. Objectives (उद्दिष्टे)

या संशोधनाचे प्रमुख उद्दिष्ट पुढीलप्रमाणे आहेत:

- १) लुप्त होत चाललेल्या लोककलांची सद्यस्थिती अभ्यासणे.
- २) लोककलांचे सांस्कृतिक आणि सामाजिक महत्त्व समजून घेणे.
- ३) लोककलांच्या घटत्या लोकप्रियतेची कारणे शोधणे.
- ४) लोककलाकारांच्या समस्या आणि अडचणींचा अभ्यास करणे.
- ५) लोककलांचे संवर्धन करण्यासाठी प्रभावी उपाययोजना सुचवणे.
- ६) समाजामध्ये लोककलेबद्दल जागरूकता निर्माण करणे.

२. Hypothesis (परिकल्पना)

- १) या संशोधनासाठी पुढील परिकल्पना मांडण्यात आल्या आहेत:
- २) आधुनिक तंत्रज्ञान आणि बदलती जीवनशैली यामुळे लोककलांची लोकप्रियता कमी होत आहे.
- ३) आर्थिक अडचणी आणि शासकीय सहाय्याचा अभाव यामुळे अनेक लोककला लुप्त होत आहेत.
- ४) शैक्षणिक पातळीवर लोककलेचा अभाव असल्यामुळे नवीन पिढीमध्ये या कलेबद्दल जागरूकता कमी आहे.
- ५) योग्य प्रशिक्षण, आर्थिक मदत आणि प्रचार केल्यास लोककलांचे संवर्धन शक्य आहे.

३. Research Methodology (संशोधन पद्धती)

या संशोधनासाठी गुणात्मक (Qualitative) आणि वर्णनात्मक (Descriptive) पद्धतीचा वापर करण्यात आला आहे. प्राथमिक माहिती संकलनासाठी मुलाखती, प्रत्यक्ष निरीक्षण, प्रश्नावली या पद्धतींचा वापर करून प्राथमिक माहिती जमा करण्यात आली. लोककलाकार, सांस्कृतिक तज्ज्ञ आणि स्थानिक लोक यांच्याशी संवाद साधून त्यांच्या अनुभवांची माहिती मिळविण्यात आली. लोककला कार्यक्रम, जत्रा आणि सांस्कृतिक महोत्सवांना भेट देऊन लोककलांच्या सादरीकरणाचा अभ्यास करण्यात आला.

पुस्तके, संशोधन लेख, सांस्कृतिक मासिके, शासकीय अहवाल, इंटरनेट स्रोत या स्रोतांच्या माध्यमातून लोककलांचा इतिहास, विकास आणि सध्याची परिस्थिती यांचा अभ्यास करण्यात आला. अश्या प्रकारे दुय्यम माहिती स्रोतांमधून संकलित करण्यात आली.

लोककला लुप्त होण्याची कारणे

१) आधुनिकीकरण आणि तंत्रज्ञानाचा प्रभाव

आधुनिक काळात तंत्रज्ञानाची प्रगती झपाट्याने होत आहे. मोबाईल, इंटरनेट, टेलिव्हिजन, सोशल मीडिया यांसारख्या आधुनिक साधनांनी लोकांचे मनोरंजनाचे प्रकार पूर्णपणे बदलले आहेत. पूर्वी लोकांना मनोरंजनासाठी गावातील जत्रा, तमाशा, कीर्तन किंवा लोकनाट्य पाहावे लागत असे. त्या माध्यमातून लोककला जिवंत राहायची. परंतु आता लोक घरबसल्या मोबाईलवर चित्रपट, वेब सिरीज, गाणी किंवा व्हिडिओ पाहतात. त्यामुळे पारंपरिक लोककलांकडे लोकांचे लक्ष कमी झाले आहे. तंत्रज्ञानामुळे मनोरंजनाचे नवे पर्याय उपलब्ध झाल्यामुळे लोककलेची लोकप्रियता घटली आहे.

याशिवाय आधुनिक संगीत, पॉप कल्चर आणि पाश्चिमात्य संस्कृतीचा प्रभाव वाढत आहे. त्यामुळे पारंपरिक कला जुनाट वाटू लागतात. तरुण पिढीला आधुनिक गोष्टी अधिक आकर्षक वाटतात. परिणामी लोककला हळूहळू मागे पडत आहेत.

२) आर्थिक सुरक्षिततेचा अभाव

लोककला टिकून राहण्यासाठी कलाकारांना आर्थिक स्थैर्य असणे आवश्यक असते. परंतु बहुतेक लोककलाकारांना त्यांच्या कलेतून पुरेसे उत्पन्न मिळत नाही. त्यांना नियमित कार्यक्रम मिळत नाहीत. त्यामुळे त्यांचे आर्थिक जीवन अस्थिर राहते.

पूर्वी गावोगावी जत्रा, उत्सव किंवा धार्मिक कार्यक्रमांमध्ये लोककलांना महत्त्व दिले जात होते. त्या माध्यमातून कलाकारांना काम आणि उत्पन्न मिळत असे. परंतु आज अशा कार्यक्रमांची संख्या कमी झाली आहे. त्यामुळे कलाकारांना रोजगाराच्या संधी कमी मिळतात. आर्थिक अडचणींमुळे अनेक कलाकारांना आपली पारंपरिक कला सोडून इतर काम करावे लागते. काहीजण शहरात जाऊन मजुरी किंवा इतर नोकऱ्या करतात. त्यामुळे लोककलांची परंपरा पुढे चालू राहात नाही. आर्थिक सुरक्षिततेचा अभाव हा लोककला लुप्त होण्यामागील एक महत्त्वाचा घटक आहे.

३) शहरीकरण

शहरीकरणामुळे लोकांचे जीवन पूर्णपणे बदलले आहे. मोठ्या प्रमाणावर लोक गाव सोडून शहरांकडे स्थलांतर करत आहेत. शहरात वेगवान जीवनशैली असते आणि लोकांना पारंपरिक कलांसाठी वेळ मिळत नाही. गावांमध्ये लोककला समाजजीवनाचा एक भाग असायचा. जत्रा, सण आणि उत्सवांमध्ये लोककलांचे कार्यक्रम होत असत. परंतु शहरांमध्ये अशा परंपरा कमी प्रमाणात दिसतात. त्यामुळे लोककलांना प्रोत्साहन मिळत नाही. याशिवाय शहरांमध्ये आधुनिक मनोरंजनाची साधने सहज उपलब्ध असतात. त्यामुळे पारंपरिक लोककलांबद्दल लोकांची रुची कमी होते. शहरीकरणामुळे लोकांची जीवनशैली आणि आवडी-निवडी बदलल्या आहेत. त्यामुळे लोककलांची परंपरा टिकवणे कठीण झाले आहे.

४) सरकारी आणि सामाजिक दुर्लक्ष

लोककला टिकवण्यासाठी सरकार आणि समाज या दोघांचीही भूमिका महत्त्वाची असते. परंतु अनेकदा लोककलांकडे पुरेसे लक्ष दिले जात नाही. काही योजना असल्या तरी त्या सर्व कलाकारांपर्यंत पोहोचत नाहीत. लोककलांच्या जतनासाठी पुरेशा शाळा, प्रशिक्षण केंद्रे किंवा संशोधन संस्था कमी आहेत. कलाकारांना आर्थिक मदत, शिष्यवृत्ती किंवा मंच उपलब्ध करून देणे आवश्यक आहे. परंतु या बाबतीत अजूनही अनेक अडचणी आहेत. समाजातील लोकांनीही लोककलांना प्रोत्साहन देणे गरजेचे आहे. जर लोकांनी या कलांचे कार्यक्रम पाहिले नाहीत किंवा त्यांना महत्त्व दिले नाही तर त्या हळूहळू नाहीशा होतात. त्यामुळे सरकारी आणि सामाजिक पातळीवर अधिक प्रयत्न करणे आवश्यक आहे.

५) पिढीतील अंतर

लोककला पिढ्यानपिढ्या चालत आलेली परंपरा आहे. पूर्वी कलाकार आपल्या मुलांना किंवा पुढील पिढीला ही कला शिकवत असत. त्यामुळे परंपरा टिकून राहायची. परंतु आजच्या काळात तरुण पिढीला या कलांमध्ये करिअर करण्याची इच्छा कमी आहे. कारण त्यातून स्थिर उत्पन्न मिळत नाही. त्यामुळे ते शिक्षण घेऊन इतर नोक्या किंवा व्यवसाय निवडतात. यामुळे जुनी पिढी हळूहळू कमी होत आहे आणि नवीन पिढी या क्षेत्रात येत नाही. परिणामी अनेक लोककला नष्ट होण्याच्या मार्गावर आहेत. पिढ्यांमधील हा तुटलेला संबंध लोककला लुप्त होण्याचे एक महत्त्वाचे कारण आहे.

या कारणांवर गांभीर्याने विचार केला नाही तर, लोककला या आपल्याला फक्त पुस्तकांमध्ये वाचण्यासाठीच मिळतील.

संवर्धनासाठी उपाययोजना

१) शैक्षणिक अभ्यासक्रमात समावेश

लोककलांचे संवर्धन करण्यासाठी शिक्षण व्यवस्था अत्यंत महत्त्वाची भूमिका बजावू शकते. शाळा आणि महाविद्यालयांच्या अभ्यासक्रमामध्ये लोककलांचा समावेश केल्यास विद्यार्थ्यांना आपल्या सांस्कृतिक परंपरेची माहिती मिळेल. विद्यार्थ्यांना केवळ पुस्तकातून माहिती देण्याऐवजी प्रत्यक्ष कार्यक्रम, कार्यशाळा आणि प्रात्यक्षिके आयोजित करणे आवश्यक आहे. उदाहरणार्थ, शाळांमध्ये लोकनृत्य, लोकसंगीत किंवा लोकनाट्य यांचे प्रशिक्षण दिले जाऊ शकते. यामुळे विद्यार्थ्यांमध्ये या कलांविषयी आवड आणि जिज्ञासा निर्माण होईल. तसेच लोककलांवर प्रकल्प, स्पर्धा किंवा सांस्कृतिक कार्यक्रम आयोजित केल्यास विद्यार्थ्यांचा सहभाग वाढेल. शिक्षणाच्या माध्यमातून तरुण पिढीला लोककलांचे महत्त्व समजेल आणि या परंपरा पुढील पिढ्यांपर्यंत पोहोचतील.

२) आर्थिक सहाय्य

लोककला टिकून राहण्यासाठी कलाकारांना आर्थिक स्थैर्य मिळणे आवश्यक आहे. अनेक लोककलाकारांना त्यांच्या कलेतून पुरेसे उत्पन्न मिळत नाही. त्यामुळे त्यांना इतर कामांकडे वळावे लागते. सरकारने लोककलाकारांसाठी आर्थिक मदत, शिष्यवृत्ती, मानधन आणि निवृत्तीवेतन योजना उपलब्ध करून द्यायला हव्यात. तसेच लोककलांच्या कार्यक्रमांना आर्थिक अनुदान देणे आवश्यक आहे. याशिवाय खासगी संस्था आणि उद्योगांनीही लोककलांना प्रोत्साहन देण्यासाठी आर्थिक मदत करावी. जर कलाकारांना त्यांच्या कलेतून योग्य उत्पन्न मिळाले तर ते अधिक उत्साहाने आपली परंपरा पुढे नेतील.

३) सांस्कृतिक महोत्सव

लोककलांच्या प्रचार आणि प्रसारासाठी सांस्कृतिक महोत्सव अत्यंत उपयुक्त ठरतात. गाव, शहर किंवा राज्यस्तरावर लोककला महोत्सव आयोजित केल्यास कलाकारांना आपली कला सादर करण्यासाठी मोठा मंच मिळतो. अशा महोत्सवांमुळे लोकांना विविध लोककलांची ओळख होते. तसेच कलाकारांना प्रोत्साहन आणि प्रसिद्धी मिळते. उदाहरणार्थ, लोकनृत्य, लोकसंगीत, लोकनाट्य आणि पारंपरिक कला यांचे कार्यक्रम एकत्रितपणे आयोजित केले जाऊ शकतात. यामुळे लोकांमध्ये लोककलांविषयी जागरूकता वाढते आणि त्या जपण्याची प्रेरणा मिळते. सांस्कृतिक महोत्सव हे लोककला जिवंत ठेवण्यासाठी प्रभावी माध्यम ठरू शकतात.

४) डिजिटल जतन

आधुनिक तंत्रज्ञानाचा उपयोग करून लोककलांचे जतन करणेही अत्यंत महत्त्वाचे आहे. आज इंटरनेट आणि डिजिटल माध्यमांमुळे माहिती सहजपणे जतन आणि प्रसारित करता येते. लोककलांचे व्हिडिओ, ऑडिओ, छायाचित्रे आणि माहिती डिजिटल स्वरूपात संग्रहित करता येते. यासाठी ऑनलाइन संग्रहालये किंवा डिजिटल संग्रह तयार करता येतील. तसेच सोशल मीडिया, यूट्यूब आणि इतर डिजिटल प्लॅटफॉर्मच्या माध्यमातून लोककलांचे कार्यक्रम लोकांपर्यंत पोहोचवता येतात. यामुळे जगभरातील लोकांना आपल्या लोककलांची ओळख होईल. डिजिटल माध्यमांचा योग्य वापर केल्यास लोककला अधिक लोकप्रिय होऊ शकतात.

५) युवकांचा सहभाग

लोककला टिकवण्यासाठी तरुण पिढीचा सहभाग अत्यंत महत्त्वाचा आहे. युवकांनी या कलांमध्ये रुची दाखवली तरच या परंपरा पुढे चालू राहतील. तरुणांना लोकनृत्य, लोकसंगीत किंवा लोकनाट्य शिकण्यासाठी प्रोत्साहन देणे आवश्यक आहे. शाळा, महाविद्यालये आणि सांस्कृतिक संस्थांमध्ये प्रशिक्षण कार्यक्रम आयोजित करता येतात. तसेच युवकांनी लोककलांच्या प्रचारासाठी सोशल मीडिया आणि डिजिटल साधनांचा उपयोग करू शकतात. तरुण पिढीचा उत्साह आणि सर्जनशीलता लोककलांना नवसंजीवनी देऊ शकते.

६) स्वयंसेवी संस्थांची भूमिका

लोककला संवर्धनासाठी स्वयंसेवी संस्था (NGO) देखील महत्त्वाची भूमिका बजावू शकतात. या संस्था लोककलाकारांना प्रशिक्षण, आर्थिक मदत आणि मंच उपलब्ध करून देतात. स्वयंसेवी संस्था लोककलांवर संशोधन, कार्यशाळा आणि जनजागृती कार्यक्रम आयोजित करू शकतात. तसेच ग्रामीण भागातील कलाकारांना शहरांमध्ये कार्यक्रम सादर करण्याच्या संधी मिळवून देऊ शकतात.

अनेक संस्था लोककलांच्या जतनासाठी प्रकल्प राबवतात आणि कलाकारांना प्रोत्साहन देतात. त्यामुळे स्वयंसेवी संस्थांचे योगदान लोककला संवर्धनासाठी अत्यंत महत्त्वाचे आहे.

लोककला संवर्धनासाठी लोककला अभ्यासक, पत्रकार तसेच शासन आपण सर्वांनी मिळून वरील मार्गांनी प्रयत्न केले तर नक्कीच लोककलेचे संवर्धन होण्यास मदत होईल.

Conclusion (निष्कर्ष)

या संशोधनातून असे स्पष्ट होते की लोककला ही भारतीय संस्कृतीचा अविभाज्य भाग आहे. लोककला समाजाच्या परंपरा, श्रद्धा आणि जीवनशैलीचे प्रतिबिंब दर्शवते. परंतु आधुनिक तंत्रज्ञान, शहरीकरण आणि बदलती जीवनशैली यामुळे अनेक लोककला लुप्त होण्याच्या मार्गावर आहेत.

लोककलाकारांना आर्थिक सहाय्याचा अभाव, प्रशिक्षण केंद्रांची कमतरता आणि समाजामध्ये कमी जागरूकता या समस्या मोठ्या प्रमाणात जाणवतात. त्यामुळे अनेक कलाकार त्यांच्या पारंपरिक कलेपासून दूर जात आहेत. लोककलेचे संवर्धन करण्यासाठी शासन, शैक्षणिक संस्था आणि समाज यांनी एकत्रित प्रयत्न करणे आवश्यक आहे. शाळा आणि महाविद्यालयांमध्ये लोककलेचे शिक्षण दिल्यास विद्यार्थ्यांमध्ये या कलेबद्दल आवड निर्माण होऊ शकते. तसेच लोककला महोत्सव, सांस्कृतिक कार्यक्रम आणि पर्यटन विकास यामध्ये लोककलांचा समावेश केल्यास त्यांना अधिक प्रसिद्धी मिळेल. डिजिटल माध्यमांचा वापर करून लोककलेचे दस्तऐवजीकरण केल्यास या कला पुढील पिढ्यांसाठी जतन करता येतील. तसेच कलाकारांना आर्थिक मदत, पुरस्कार आणि प्रशिक्षण सुविधा उपलब्ध करून दिल्यास लोककला पुन्हा लोकप्रिय होऊ शकतात.

त्यामुळे लुप्त लोककलांचे संवर्धन करणे हे आपल्या सांस्कृतिक वारशाचे संरक्षण करण्यासाठी अत्यंत आवश्यक आहे. योग्य प्रयत्न आणि नियोजन केल्यास लोककला पुन्हा समाजामध्ये महत्त्वाचे स्थान मिळवू शकतात.

संदर्भग्रंथ सूची

१. कर्वे, इरावती - भारतीय संस्कृती आणि समाज
२. देशपांडे, जी.पी. - भारतीय लोककला
५. भारतीय लोकसाहित्य आणि संस्कृतीवरील संशोधन लेख
६. इंटरनेट स्रोत आणि सांस्कृतिक मासिके

जट-जटनी: बिहार की लोक नाट्य परंपरा - एक सांस्कृतिक और ऐतिहासिक विवेचना -

१. प्रस्तावना

भारत की सांस्कृतिक विरासत अत्यंत समृद्ध और विविधतापूर्ण है। इस विरासत में लोक नाट्य परंपराओं का विशेष स्थान है। बिहार, जो अपनी प्राचीन सभ्यता और सांस्कृतिक परंपराओं के लिए प्रसिद्ध है, यहाँ की लोक नाट्य कलाएँ न केवल मनोरंजन का माध्यम हैं, बल्कि समाज की आत्मा को भी उजागर करती हैं। इन्हीं लोक नाट्य रूपों में से एक है - 'जट-जटनी', जो बिहार के ग्रामीण अंचलों में सदियों से खेती जाती रही है।

जट-जटनी एक हास्य-प्रधान लोक नाटक है जिसमें एक ग्रामीण दंपति - जट (पति) और जटनी (पत्नी) - के बीच का दैनिक जीवन, उनके झगड़े, प्रेम, व्यंग्य और सामाजिक टकराव को मंच पर प्रस्तुत किया जाता है। यह कला रूप बिहार के मिथिला, भोजपुरी, मगही और अन्य सांस्कृतिक क्षेत्रों में अलग-अलग रंगों में प्रचलित है।

२. ऐतिहासिक पृष्ठभूमि

जट-जटनी की उत्पत्ति के विषय में सटीक ऐतिहासिक जानकारी प्राप्त करना कठिन है, क्योंकि यह एक मौखिक परंपरा है जो पीढ़ी-दर-पीढ़ी स्थानांतरित होती रही है। लोक विद्वानों का मानना है कि यह कला रूप कम से कम पाँच-छह सौ वर्ष पुराना है। मध्यकाल में जब ग्रामीण जनजीवन में मनोरंजन के साधनों की कमी थी, तब ये लोक नाटक गाँव के चौपालों और खुले आँगनों में खेले जाते थे।

बिहार की भूमि पर नाट्य कला का इतिहास अत्यंत प्राचीन है। नालंदा और वैशाली जैसे केंद्रों से जुड़ी सांस्कृतिक परंपराओं में नाटक और अभिनय का उल्लेख मिलता है। जट-जटनी इसी समृद्ध परंपरा की एक शाखा है जो आम जनता के बीच प्रचलित हुई। इसमें संस्कृत नाटकों की शास्त्रीयता नहीं है, बल्कि ग्रामीण जीवन की कच्ची मिट्टी की सुगंध है।

मुगल काल और बाद में ब्रिटिश शासन के दौरान भी यह परंपरा जीवित रही। कहा जाता है कि अंग्रेजों के विरुद्ध जन-चेतना जगाने में इन लोक नाटकों ने महत्वपूर्ण भूमिका निभाई। जट-जटनी के पात्रों के मुख से व्यंग्यात्मक संवाद बोलकर कलाकार सामाजिक और राजनीतिक विसंगतियों पर प्रहार करते थे।

३. पात्र और उनका स्वरूप

जट-जटनी के मुख्य पात्र हैं - जट और जटनी। जट एक साधारण ग्रामीण किसान का प्रतिनिधित्व करता है - थोड़ा भोला, थोड़ा चालाक, कभी-कभी आलसी, लेकिन जिंदगी को हँसते हुए जीने वाला। जटनी उसकी पत्नी है - तेज-तरार, बुद्धिमान, मुँहफट और घर-परिवार की धुरी। दोनों के बीच होने वाले संवाद ही इस नाटक की आत्मा हैं।

इसके अतिरिक्त इस नाट्य रूप में कुछ अन्य पात्र भी होते हैं जैसे - गाँव का मुखिया, महाजन (साहूकार), पड़ोसी, बच्चे आदि। ये पात्र कथा को आगे बढ़ाने में सहायता करते हैं और अलग-अलग सामाजिक वर्गों का प्रतिनिधित्व करते हैं। कभी-कभी देवी-देवताओं के पात्र भी प्रस्तुत किए जाते हैं, जिससे नाटक में धार्मिक आस्था का पुट भी मिलता है।

जट का श्रृंगार विशेष रूप से आकर्षक होता है। उसके चेहरे पर रंग-बिरंगे रंग लगाए जाते हैं, सिर पर पगड़ी होती है, और कमर पर धोती बाँधी जाती है। जटनी की वेशभूषा भी ग्रामीण महिला के अनुरूप होती है - साड़ी, नाक में नथ, हाथ में चूड़ियाँ। यह सजा दर्शकों को तुरंत पात्रों से जोड़ देती है।

४. प्रस्तुति शैली और विषय-वस्तु

जट-जटनी की प्रस्तुति बेहद सरल और स्वाभाविक होती है। इसमें कोई विशेष मंच सजा या तकनीकी उपकरण की आवश्यकता नहीं होती। गाँव के चौपाल, खेत का खुला मैदान, या किसी के आँगन में यह नाटक प्रस्तुत किया जा सकता है। यही इसकी सबसे बड़ी विशेषता है - यह जनता का नाटक है, जनता के बीच, जनता की भाषा में।

इस नाटक में गीत, नृत्य, संवाद और हास्य का अद्भुत समन्वय होता है। गीत प्रायः लोकधुनों पर आधारित होते हैं जो श्रोताओं के दिलों को छू जाते हैं। संवाद स्थानीय बोली में होते हैं - भोजपुरी, मैथिली या मगही - जो पात्रों को और भी जीवंत बना देते हैं। हास्य इतना स्वाभाविक और धारदार होता है कि दर्शक हँसते-हँसते लोट-पोट हो जाते हैं।

विषय-वस्तु के रूप में जट-जटनी में ग्रामीण जीवन के विभिन्न पहलुओं को उठाया जाता है - बीज और खाद की समस्या, महाजन का अत्याचार, देहेज प्रथा, बेटे-बेटी में भेदभाव, शराबबंदी, भ्रष्टाचार, और आधुनिक जीवन की विसंगतियाँ। यह नाटक मनोरंजन के साथ-साथ सामाजिक जागरूकता का भी सशक्त माध्यम है।

५. संगीत और वाद्य यंत्र

जट-जटनी में संगीत की अहम भूमिका होती है। ढोल, मंजीरा, हारमोनियम, और बाँसुरी जैसे पारंपरिक वाद्य यंत्रों का उपयोग किया

जाता है। ढोल की थाप पर जब जट और जटनी नृत्य करते हैं तो दर्शक स्वयं को थिरकने से नहीं रोक पाते। मंजीरे की इनकार नाटक में एक विशेष लय और ताल का संचार करती है।

नाटक में गाए जाने वाले गीत प्रायः श्रृंगार, भक्ति और व्यंग्य के रस से ओत-प्रोत होते हैं। ये गीत न केवल कथा को आगे बढ़ाते हैं बल्कि दर्शकों को भावनात्मक रूप से भी जोड़ते हैं। कुछ गीत तो इतने लोकप्रिय हो जाते हैं कि वे गाँव-गाँव में गुनगुनाए जाने लगते हैं।

६. सामाजिक और सांस्कृतिक महत्त्व

जट-जटनी केवल मनोरंजन का माध्यम नहीं है, यह एक सामाजिक दर्पण है। इसके माध्यम से समाज की कुरीतियों, अंधविश्वासों और विसंगतियों पर व्यंग्यात्मक प्रहार किया जाता है। जटनी जैसा पात्र स्त्री-शक्ति और बुद्धिमत्ता का प्रतीक है। वह केवल पत्नी नहीं, बल्कि एक सजग सामाजिक नागरिक भी है जो अन्याय के खिलाफ आवाज उठाती है।

यह कला रूप सामुदायिक एकता का भी प्रतीक है। जब गाँव में जट-जटनी का आयोजन होता है तो पूरा गाँव एकत्रित होता है - जाति, धर्म, उम्र का भेद मिट जाता है। सब एक साथ हँसते हैं, रोते हैं, सोचते हैं। यही लोक नाट्य की असली शक्ति है - यह समुदाय को जोड़ती है।

इसके अलावा यह परंपरा स्थानीय भाषाओं और बोलियों के संरक्षण में भी महत्वपूर्ण भूमिका निभाती है। भोजपुरी, मैथिली और मगही भाषाओं के शब्द, मुहावरे और कहावतें इन नाटकों के माध्यम से जीवित रहती हैं और नई पीढ़ी तक पहुँचती हैं।

७. क्षेत्रीय विविधताएँ

बिहार के विभिन्न क्षेत्रों में जट-जटनी अलग-अलग रूप में मिलती है। मिथिला क्षेत्र में इसे मैथिली भाषा में प्रस्तुत किया जाता है और इसमें मिथिला की समृद्ध सांस्कृतिक परंपराओं - जैसे मधुबनी चित्रकारी और तिरहुत लिपि - का प्रभाव भी दिखता है। भोजपुर क्षेत्र में यह भोजपुरी की मीठी-तीखी बोली में परोसी जाती है।

मगध क्षेत्र में मगही भाषा का प्रयोग इसे एक अलग ही रंग देता है। कोशी और सीमांचल के क्षेत्रों में भी यह परंपरा प्रचलित है, हालाँकि वहाँ इसे कुछ भिन्न नामों से भी जाना जाता है। यह क्षेत्रीय विविधता ही इस लोक परंपरा की सबसे बड़ी विशेषता है - यह एक ही होते हुए भी अनेक है।

८. आधुनिक चुनौतियाँ और संरक्षण

आज के दौर में जट-जटनी जैसी लोक परंपराओं के सामने कई चुनौतियाँ हैं। टेलीविजन, मोबाइल और इंटरनेट के प्रसार ने ग्रामीण मनोरंजन के परिदृश्य को बदल दिया है। नई पीढ़ी का ध्यान इन पारंपरिक कला रूपों से हटता जा रहा है। कुशल कलाकारों की कमी और आर्थिक सहयोग का अभाव भी इस कला के लिए बड़ा संकट है।

हालाँकि, बिहार सरकार और कुछ सांस्कृतिक संगठनों ने इस दिशा में सकारात्मक कदम उठाए हैं। लोक कला उत्सवों का आयोजन, कलाकारों को सरकारी अनुदान, और स्कूली पाठ्यक्रम में लोक कलाओं को शामिल करने जैसी पहल इस परंपरा को जीवित रखने में सहायक हो रही हैं। बिहार लोक कला अकादमी और अन्य सांस्कृतिक संस्थाएँ इन कलाओं के दस्तावेजीकरण और प्रचार-प्रसार में लगी हैं।

डिजिटल माध्यमों ने भी एक नई उम्मीद जगाई है। यूट्यूब और सोशल मीडिया पर जट-जटनी के कई वीडियो वायरल हुए हैं, जो इस बात का प्रमाण है कि इस कला की माँग अभी भी है। जरूरत है इसे सही दिशा में प्रोत्साहित करने की।

९. प्रमुख कलाकार और उनका योगदान

जट-जटनी की परंपरा को जीवित रखने में अनेक समर्पित कलाकारों का योगदान है। इनमें से अधिकतर कलाकार ग्रामीण पृष्ठभूमि से आते हैं और पीढ़ियों से इस कला को साधते आ रहे हैं। उन्होंने बड़ी लगन से इस परंपरा को सीखा और अगली पीढ़ी को सिखाया। इनका नाम इतिहास की किताबों में नहीं मिलता, लेकिन गाँव की स्मृतियों में ये अमर हैं।

कुछ कलाकारों ने इस कला को शहरी मंचों तक भी पहुँचाया है। पटना, मुजफ्फरपुर और गया जैसे शहरों में आयोजित सांस्कृतिक महोत्सवों में जट-जटनी की प्रस्तुतियाँ होती हैं। राष्ट्रीय लोक कला सम्मेलनों में भी बिहार के कलाकारों ने इस कला का प्रतिनिधित्व किया है और राष्ट्रीय स्तर पर प्रशंसा पाई है।

१०. जट-जटनी और स्त्री-विमर्श

जट-जटनी में जटनी का पात्र विशेष रूप से उल्लेखनीय है। एक ऐसे समाज में जहाँ स्त्री की आवाज को अक्सर दबाया जाता था, जटनी का चरित्र एक विद्रोह का प्रतीक है। वह तीखे व्यंग्य से पति को उसकी गलतियाँ बताती है, समाज की कुरीतियों पर प्रश्न उठाती है और अपने अधिकारों के लिए लड़ती है।

यह आधुनिक स्त्री-विमर्श का एक प्राचीन रूप है। शायद यही कारण है कि जटनी का किरदार दर्शकों में, विशेषकर महिला दर्शकों में, इतना लोकप्रिय है। वे उसमें अपनी छवि देखती हैं - वह स्त्री जो चुप नहीं रहती, जो हँसते हुए भी लड़ती है।

११. उपसंहार

जट-जटनी बिहार की आत्मा का प्रतिबिंब है। यह उस जनता का नाटक है जिसने सदियों की पीड़ा, संघर्ष और खुशी को हँसी में बदल दिया। इस कला रूप में बिहार की माटी की खुशबू है, यहाँ के लोगों की जिजीविषा है, और एक ऐसी संस्कृति की झलक है जो कठिन से

कठिन परिस्थितियों में भी अपना रंग नहीं खोती।

आवश्यकता है कि हम इस अमूल्य विरासत को संरक्षित करें और इसे नई पीढ़ी तक पहुँचाएँ। लोक नाट्य केवल अतीत की धरोहर नहीं है – यह वर्तमान का सशक्त माध्यम और भविष्य की नींव है। जट-जटनी जीती रहे, गाती रहे, और अपने तीखे-मीठे संवादों से समाज को आईना दिखाती रहे।

महाराष्ट्रातील लोककला आणि शारिरीक शिक्षण यांचा परस्परसंबंध : सांस्कृतिक व शारिरीक विकासाचा अभ्यास

Dr. Dnyaneshwar Shridharrao Ghodke

Mrs. K.S.K. College, Beed
Email: dsghodke1005gmail.com

सारांश (Abstract)

महाराष्ट्रातील लोककला ही भारतीय संस्कृतीचा महत्त्वाचा भाग आहे. लोककला केवळ मनोरंजनाचे साधन नसून ती समाजाच्या सांस्कृतिक, सामाजिक आणि शारीरिक विकासाशीही निगडित आहे. पारंपरिक लोकनृत्य, खेळ, नाट्यप्रकार आणि लोकसंगीत यांच्या माध्यमातून व्यक्तीच्या शारीरिक क्षमतेचा विकास होतो. शारीरिक शिक्षणाच्या दृष्टीने लोककला ही एक प्रभावी साधन मानली जाऊ शकते. या संशोधनाचा उद्देश महाराष्ट्रातील लोककला आणि शारीरिक शिक्षण यांचा परस्परसंबंध अभ्यासणे हा आहे.

कीवर्ड: लोककला, शारिरीक शिक्षण, लोकनृत्य, सांस्कृतिक विकास, महाराष्ट्र

१) प्रस्तावना

भारतीय संस्कृतीमध्ये लोककलेला अत्यंत महत्त्वाचे स्थान आहे. लोककला ही समाजातील लोकांच्या जीवनशैली, संस्कृती, परंपरा आणि श्रद्धांचा आरसा मानली जाते. महाराष्ट्रात लावणी, तमाशा, गोंधळ, पोवाडा, भारुड, दहीहंडी, लेझीम इत्यादी अनेक लोककला प्रकार प्रचलित आहेत.

शारीरिक शिक्षणाचा उद्देश केवळ शरीराचा विकास नसून मानसिक, सामाजिक आणि भावनिक विकास करणे हा देखील आहे. लोककला आणि शारीरिक शिक्षण यांचा एकमेकांशी घनिष्ठ संबंध आहे.

२) लोककलेची संकल्पना

लोककला म्हणजे लोकांच्या परंपरेतून विकसित झालेली कला होय. ती पिढ्यान्पिढ्या चालत आलेली असून समाजाच्या सांस्कृतिक ओळखीचे प्रतीक मानली जाते.

लोककलेचे प्रमुख प्रकार:

* लोकनृत्य, * लोकसंगीत, * लोकनाट्य, * पारंपरिक खेळ

३) शारीरिक शिक्षणाची संकल्पना

शारीरिक शिक्षण म्हणजे शरीराच्या हालचालींच्या माध्यमातून व्यक्तीचा सर्वांगीण विकास करण्याची प्रक्रिया होय.

शारीरिक शिक्षणाचे प्रमुख उद्दिष्टे:

* शारीरिक तंदुरुस्ती वाढवणे, * मानसिक आरोग्य सुधारणा, * सामाजिक कौशल्ये विकसित करणे, * नेतृत्व आणि सहकार्य वृत्ती निर्माण करणे

४) लोककला आणि शारीरिक शिक्षण यांचा संबंध

लोककलेमध्ये शरीराच्या हालचाली, ताल आणि लय यांना विशेष महत्त्व असते. त्यामुळे लोककला ही शारीरिक व्यायामाचे एक प्रभावी साधन आहे.

उदा.

१) लेझीम - तालबद्ध हालचालींमुळे शरीराची लवचिकता व सहनशक्ती वाढते.

२) दांडपट्टा - शरीराची ताकद आणि समन्वय वाढतो.

३) फुगडी आणि झिम्मा - संतुलन व समन्वय सुधारतो.

५) शारीरिक विकासांमध्ये लोककलेचे महत्त्व

* लोकनृत्यांमुळे शरीर लवचिक होते., * तालबद्ध हालचालींमुळे सहनशक्ती वाढते., * हात-पायांच्या हालचालींमुळे समन्वय क्षमता वाढते., * नृत्य आणि संगीतामुळे मानसिक तणाव कमी होतो.

६) सामाजिक आणि सांस्कृतिक महत्त्व

लोककला ही समाजातील एकात्मता वाढविण्यास मदत करते. लोककलेच्या माध्यमातून सांस्कृतिक मूल्ये आणि परंपरा जपल्या जातात.

७) आधुनिक काळातील लोककलेची स्थिती

डिजिटल माध्यमे आणि आधुनिक मनोरंजनामुळे पारंपरिक लोककलेचे महत्त्व कमी होत आहे. तरीही शाळा व महाविद्यालयांमधून तिचे संवर्धन करण्याचे प्रयत्न सुरू आहेत.

८) लोककलेचे संवर्धन करण्यासाठी उपाय

- १) शाळांमध्ये लोककला विषयाचा समावेश करणे
- २) लोककला स्पर्धा आयोजित करणे
- ३) कलाकारांना आर्थिक मदत देणे
- सांस्४) कृतिक महोत्सव आयोजित करणे

९) निष्कर्ष

लोककला आणि शारिरीक शिक्षण यांचा परस्परसंबंध अत्यंत घनिष्ठ आहे. लोककलेच्या माध्यमातून व्यक्तीचा शारिरीक, मानसिक आणि सामाजिक विकास साधता येतो.

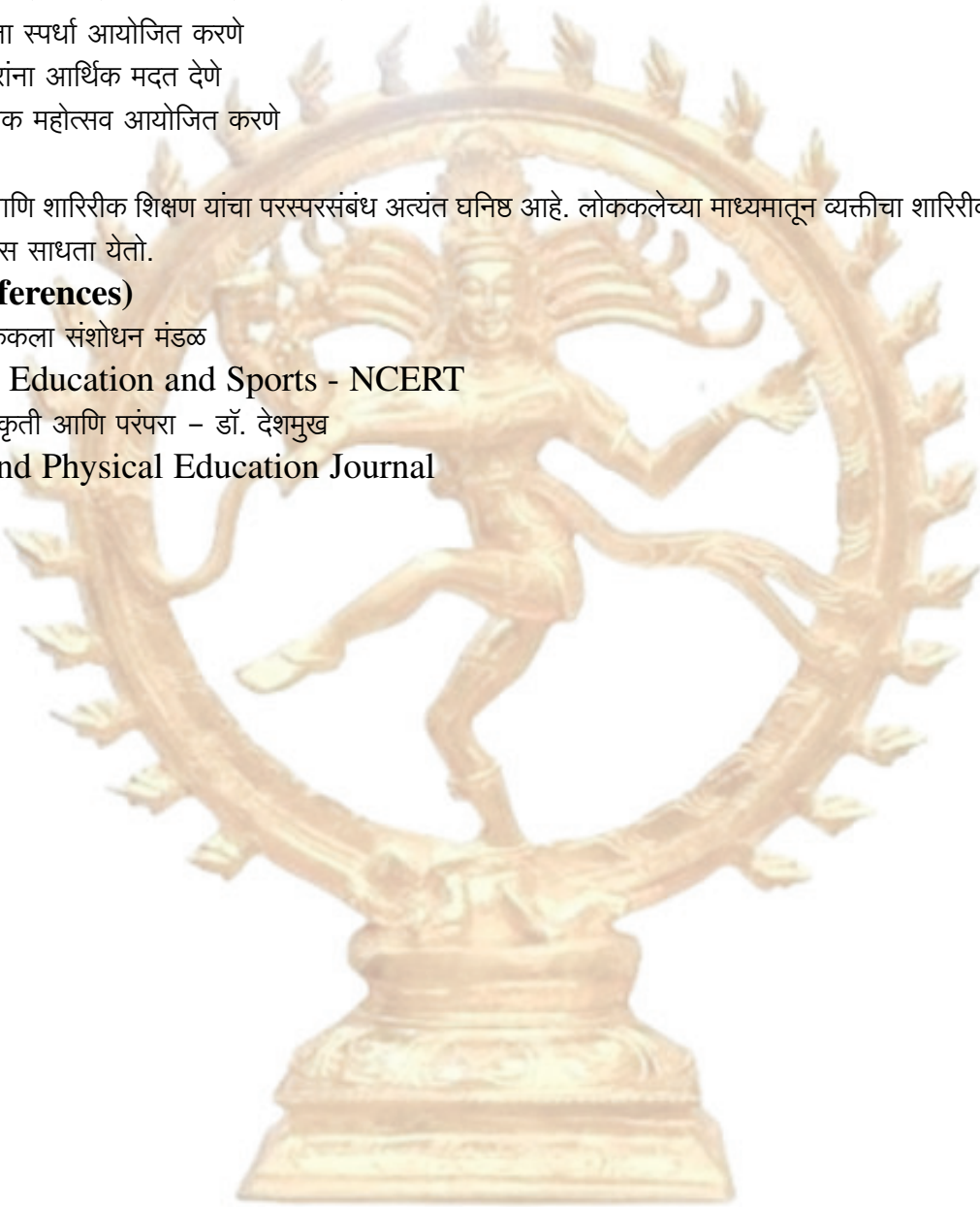
संदर्भ (References)

महाराष्ट्र लोककला संशोधन मंडळ

Physical Education and Sports - NCERT

भारतीय संस्कृती आणि परंपरा - डॉ. देशमुख

Sports and Physical Education Journal

Ortrayal of Folk Arts in Hindi Cinema in the Post-Millennium Era

Alwin Anuse

Master in Theater Arts- First year

BAMU- Subcenter Dharashiv

Abstract

Hindi cinema has historically functioned as a powerful cultural medium that reflects and reshapes Indian traditions. Among the many cultural elements embedded within its narrative structure, folk arts—such as folk music, dance, and theatre—occupy a particularly important place. In the post-millennium period, Hindi cinema has shown renewed interest in representing regional cultural traditions, often incorporating folk arts to enhance authenticity and cultural depth in storytelling. This paper examines the portrayal of folk arts in Hindi cinema after the year 2000, focusing on how filmmakers adapt traditional art forms within contemporary cinematic frameworks. Through qualitative analysis of selected films and song sequences, the study investigates the aesthetic, narrative, and cultural roles played by folk arts in contemporary Hindi cinema. The paper argues that while cinema contributes to the preservation and popularization of traditional art forms, it also transforms them through processes of stylization, commercialization, and hybridization. The study highlights the complex relationship between tradition and modernity in the cinematic representation of folk culture.

Keywords: Hindi Cinema, Folk Arts, Bollywood, Cultural Representation, Folk Dance, Folk Music

1. Introduction

Indian cinema has always been deeply intertwined with the cultural traditions of the country. From its earliest years, filmmakers have drawn inspiration from theatre, music, and folk storytelling traditions that existed long before the advent of cinema. In particular, Hindi cinema—popularly known as Bollywood—has relied heavily on music and dance as narrative tools, making it uniquely receptive to incorporating elements of folk culture.

Folk arts in India are not merely forms of entertainment; they are deeply rooted expressions of community life, religious beliefs, and social traditions. They often emerge from everyday experiences of rural and semi-urban communities and are transmitted across generations through oral and performative traditions. Because of their strong connection with cultural identity, folk arts have frequently appeared in Hindi films as markers of regional authenticity.

Scholars of Indian cinema have pointed out that Bollywood has historically borrowed from diverse performance traditions including classical dance, folk theatre, and regional music (Gopal & Moorti, 2008). However, the nature of this borrowing has evolved significantly over time. In the post-millennium era, filmmakers have increasingly sought to portray regional cultures with greater detail and realism, often integrating folk traditions more consciously into cinematic narratives.

This paper attempts to explore how folk arts are represented in Hindi cinema after the year 2000. It examines the ways in which filmmakers use folk dance, music, and theatre traditions to construct narrative environments, represent cultural identity, and appeal to contemporary audiences.

2. Literature Review

Academic discussions on Bollywood often emphasize its hybrid nature. According to Dwyer (2014), Hindi cinema combines elements from multiple cultural traditions, including folk performance, classical arts, and global popular culture. This hybridization has allowed Bollywood to develop a distinctive aesthetic language that resonates with diverse audiences.

Similarly, Mishra (2002) observes that Indian popular cinema draws heavily from indigenous theatrical traditions such as **Nautanki, Tamasha, and Ramleela**, which contribute to the melodramatic narrative structure commonly seen in Bollywood films. These traditions have shaped not only performance styles but also storytelling techniques within Indian cinema.

Researchers studying Bollywood music also note the influence of regional folk traditions. Booth (2015) argues that many Bollywood compositions borrow melodic structures, rhythms, and instrumentation from folk music traditions. However, these elements are often rearranged and modernized to suit contemporary cinematic sensibilities.

More recent scholarship has focused on the role of cinema in preserving and popularizing cultural heritage. As Chakravarty (1993) suggests, popular cinema functions as a cultural archive that both reflects and reconstructs national

identity. Within this context, folk arts become important symbols through which cinema negotiates questions of tradition, authenticity, and modernity.

Despite this scholarly attention, the specific portrayal of folk arts in post-millennium Hindi cinema remains relatively underexplored. This paper seeks to address that gap by examining contemporary cinematic representations of folk traditions.

3. Research Methodology

The study adopts a qualitative approach to analyze the representation of folk arts in Hindi cinema. Instead of focusing solely on quantitative data such as the frequency of folk elements in films, the analysis concentrates on how these elements function within narrative and aesthetic contexts.

Three major categories of folk art representation are examined:

1. Folk Dance
2. Folk Music
3. Folk Theatre and Ritual Performance

Selected films and song sequences released after the year 2000 are analyzed to understand how these folk traditions are integrated into cinematic storytelling. The analysis also considers broader cultural contexts, including globalization, technological advancements, and the commercialization of cinema.

4. Representation of Folk Dance in Contemporary Cinema

Folk dance remains one of the most visible expressions of cultural tradition in Hindi cinema. Song sequences often serve as platforms where regional dances are showcased through elaborate choreography and visual spectacle.

One notable example is the use of **Ghoomar**, a traditional Rajasthani dance, in the film *Padmaavat* (2018). In this sequence, the dance functions not merely as entertainment but as a symbolic representation of Rajput cultural heritage. The choreography, costume design, and musical arrangement collectively create an atmosphere that reinforces the historical setting of the film. Such cinematic representations highlight how folk dance can contribute to world-building within a narrative (Dwyer, 2014).

Similarly, Gujarati folk dance **Garba** has frequently appeared in Bollywood films during Navratri celebrations. These sequences typically depict large community gatherings and emphasize themes of cultural unity and festivity. Through colorful costumes and rhythmic choreography, Garba sequences create a sense of communal participation that resonates strongly with audiences.

Lavani, a traditional dance form from Maharashtra, has also been adapted into Hindi cinema. While Lavani performances originally emerged from folk theatre traditions, their cinematic adaptations often involve stylized choreography and modern musical arrangements. This transformation reflects the broader process through which folk traditions are reinterpreted within commercial cinema (Gopal & Moorti, 2008).

5. Folk Music in Bollywood Soundtracks

Music has always been central to Bollywood storytelling. In the post-millennium era, composers have increasingly turned to folk traditions for inspiration. Many contemporary film songs incorporate rhythms, melodies, and instruments derived from regional folk music.

For instance, Punjabi folk rhythms have significantly influenced Bollywood music over the past two decades. The energetic beats of the **dhol** and **bhangra-inspired rhythms** have become common in mainstream film songs. Similarly, Rajasthani folk melodies and instruments such as the **sarangi** and **algoza** have been incorporated into cinematic compositions.

According to Booth (2015), Bollywood composers frequently adapt folk melodies while simultaneously modernizing them through electronic production techniques. This fusion of traditional and modern elements allows folk music to reach wider audiences while maintaining its cultural roots.

However, the adaptation of folk music within commercial cinema also raises questions about authenticity. As Mishra (2002) points out, Bollywood often transforms traditional music into highly produced soundtracks that may differ significantly from their original forms.

6. Folk Theatre and Ritual Performances

Apart from music and dance, folk theatre traditions have also influenced Hindi cinema. Traditional performance forms such as **Ramleela**, **Nautanki**, and **Tamasha** have historically shaped narrative structures and performance styles in Indian films.

In several contemporary films, Ramleela performances appear as symbolic narrative devices. These scenes often parallel the moral conflicts experienced by characters in the film. Such intertextual references demonstrate how cinema draws upon familiar cultural narratives to deepen storytelling (Chakravarty, 1993).

Similarly, depictions of folk theatre within films often serve to illustrate the cultural life of rural communities. By showing performers preparing for or participating in traditional theatre, filmmakers create a sense of authenticity that grounds the narrative in specific cultural contexts.

7. Hybridization and Commercialization of Folk Arts

One of the most noticeable aspects of folk art representation in Bollywood is the process of hybridization. Traditional art forms are rarely presented in their original form; instead, they are modified to suit cinematic aesthetics and audience expectations.

Costumes may be redesigned to appear more visually striking on screen, choreography may be simplified or dramatized, and music may be rearranged using modern instruments. These modifications allow filmmakers to adapt traditional art forms to the demands of commercial cinema.

While such adaptations help popularize folk traditions among wider audiences, they also raise concerns about cultural authenticity. As Gopal and Moorti (2008) note, Bollywood's reinterpretation of traditional dance and music often transforms community-based cultural practices into mass entertainment.

8. Folk Arts as Markers of Cultural Identity

Another important function of folk arts in Hindi cinema is their role in constructing cultural identity. Filmmakers frequently use regional art forms to establish the geographical and cultural setting of a story.

For example, Punjabi cultural settings are often associated with **Bhangra music and dance**, while Rajasthani narratives frequently incorporate desert folk music and Ghoomar dance. Gujarati cultural contexts, on the other hand, are commonly represented through Garba celebrations.

Through these artistic elements, cinema communicates cultural identity in ways that are both visually engaging and emotionally resonant. As Chakravarty (1993) suggests, popular cinema often serves as a medium through which national and regional identities are imagined and represented.

9. Influence of Globalization and Technology

The post-millennium era has witnessed significant technological advancements in filmmaking. High-definition cinematography, digital editing, and advanced sound design have transformed the way traditional performances are captured on screen.

At the same time, globalization has expanded the international audience for Bollywood films. The Indian diaspora and global viewers increasingly consume Hindi cinema through streaming platforms. As a result, filmmakers often incorporate visually spectacular representations of folk traditions that can appeal to international audiences.

This global exposure has contributed to the renewed popularity of several traditional art forms, even though their cinematic versions may differ from their original cultural contexts.

10. Conclusion

The portrayal of folk arts in post-millennium Hindi cinema reflects an evolving relationship between tradition and modernity. Contemporary filmmakers continue to draw inspiration from India's rich cultural heritage, incorporating folk music, dance, and theatre into cinematic narratives.

While these representations often involve stylization and hybridization, they nonetheless play an important role in introducing traditional art forms to broader audiences. Hindi cinema thus functions both as a medium of cultural preservation and as a site where traditional practices are reinterpreted for modern contexts.

Future research could further explore how regional cinema and digital media platforms contribute to the preservation and transformation of folk arts in contemporary visual culture.

References

- Booth, G. (2015). *Behind the Curtain: Making Music in Mumbai's Film Studios*. Oxford University Press.
- Chakravarty, S. (1993). *National Identity in Indian Popular Cinema*. University of Texas Press.
- Dwyer, R. (2014). *Bollywood's India: Hindi Cinema as a Guide to Modern India*. Reaktion Books.
- Gopal, S., & Moorti, S. (2008). *Global Bollywood: Travels of Hindi Song and Dance*. University of Minnesota Press.
- Mishra, V. (2002). *Bollywood Cinema: Temples of Desire*. Routledge.

आधुनिकीकरणाच्या पार्श्वभूमीवर लोककलांचे भविष्य: संधी आणि आव्हाने

संतोष रामकृष्ण साळुंके

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ,
छत्रपती संभाजीनगर,

संपर्क : 9421522612 /8149575856

Mail ID : santoshsalunkeltr2gmail.com

मागदर्शक : डॉ. संजय पाटील

उपप्राचार्य : के. एस. के. महाविद्यालय, बीड

प्रास्तावना

लोककला ही केवळ मनोरंजन नव्हे, तर भारतीय संस्कृतीचा जिवंत धागा आहे. महाराष्ट्रात तमाशा, लावणी, जागरण गोंधळ, शाहीरी, पोवाडा यांसारख्या कलांनी शतकानुशतके सामाजिक व्यथा, इतिहास आणि नैतिकता मांडली आहे. विशेषतः शाहीरी ही डफ, तुणतुणे आणि सामूहिक गायनाची कला आहे, ज्यात, शाहिरांचे पोवाडे, गाणी, सामाजिक राजकीय आव्हाने दलित संघर्ष आणि सामाजिक न्याय दर्शवतात मात्र, आधुनिकीकरणाच्या लाटेत - डिजिटल मीडिया, शहरीकरण, ग्लोबलायझेशन आणि महामारीसारख्या संकटांमुळे - या लोककलांच्या अस्तित्वाचे प्रश्न उभे राहिले आहेत. UNESCO च्या २०२५ अहवालानुसार, महाराष्ट्रातील अमूर्त सांस्कृतिक वारसा धोक्यात आहेत. हे संशोधनपत्र आधुनिकीकरणाच्या पार्श्वभूमीवर लोककलांचे भविष्य तपासते. उद्दिष्ट: संधी (डिजिटल प्रसार) आणि आव्हाने (सांस्कृतिक क्षय) यांचा अभ्यास करून जतन, धोरणे सुचवणे.

पद्धती: साहित्यसमीक्षा, केस स्टडीज (शाहीरी महोत्सव) आणि क्षेत्रीय डेटा. हे पत्र लोककला जतन शाळांसाठी व्यावहारिक मार्गदर्शन देईल.

आधुनिकीकरणाचा लोककलांवर परिणाम

आधुनिकीकरण म्हणजे तंत्रज्ञान, अर्थव्यवस्था आणि जीवनशैलीतील बदलांचे संमिश्रण. महाराष्ट्रात २०२५ पर्यंत ६०% ग्रामीण लोकसंख्या शहरी झाली, ज्यामुळे पारंपरिक लोककला सादरीकरण आणि गावठी मेळावे कमी झाले.

शाहीरीवर परिणाम: पारंपरिक जलसे आता यूट्यूब रीलसमध्ये रूपांतरित होत आहेत, जसे युवाशाहीर रामानंद उगले यांचे 'शाहीरी फटका' लाखो व्ह्यूज घेत आहे.

सकारात्मक परिणाम:

डिजिटल विस्तार: काला घोडा फेस्टीवलच्या २०२४ शाहीरी सेशन्सना ५ लाख ऑनलाइन प्रेक्षक. फ्यूजन: शाहीर कृष्णाराव साबळे यांचे 'जय जय महाराष्ट्र माझा' हे राज्यगीत रॅप-शाहीरी मिक्समध्ये व्हायरल.

नकारात्मक परिणाम:

कलाकारांची घट:

२०१०-२०२५ दरम्यान तमाशा-शाहीरी कलाकार ४०% कमी.

सांस्कृतिक न्हास:

OTT प्लॅटफॉर्म्समुळे लोककला 'प्राचीन' वाटते; एका तमाशा शोची कमाई ५०,०००, खर्च २ लाख.

संधी

आधुनिकीकरणाने लोककलांना नवीन क्षितिज उघडले आहे:

१. डिजिटलायझेशन:

NFT मार्केटमध्ये 'अण्णाभाऊ शाहीरी NFT' विक्री १० लाखांपर्यंत पोहोचली.

शिवशाहीर राजू उर्फ पुरुषोत्तम राऊत पहिले डिजिटल शाहीर म्हणून, डिजिटल वाद्यांच्याद्वारे शाहीरी सादरीकरण करत आहेत ज्याला प्रेक्षक उत्तम पसंती देत आहेत.

२. हायब्रिड फ्यूजन: Dalit Shahiri + रॉक - धम्मा विंग्स बँड किंवा कबीर शाक्या यांचे मॉडर्न जलसे,
३. शिक्षण: शाळांमध्ये FL Studio सारखे डिजिटल ट्रेनिंग; महाराष्ट्र विद्यापीठात ३०% नोंदणी वाढ.
- ४.पर्यटन: ताज हॉटेल ने आपल्या अनेक ब्रांच वरती पर्यटकांसमोर शाहीर प्रसाद विभुते ,शाहीर नंदेश उमाप यांच्या शाहीरी कार्यक्रमांचे आयोजन केले

शाहीरी केस स्टडी: अनंत फंदी (१७४४-१८१९) यांची शाहीरी आता २०२५ च्या सांस्कृतिक विभाग महोत्सवात डिजिटल डफासह सादर.

आव्हाने :

आव्हाने तितकेच गंभीर आहेत:

१. सामाजिक-सांस्कृतिक: १८-२५ वयोगटातील ७०% ला शाहीरी माहित नाही (२०२४ सर्वे). दलित शाहीरी ब्राह्मणवादाविरुद्ध असुन उपेक्षित.
२. आर्थिक: कॉपीराइट उल्लंघन - रील्समध्ये अनधिकृत शाहीरी वापर. LED व्हॅन, ऑडिओ इक्रिपमेंट २-५ लाख खर्च.
३. जतन: COVID ने २ वर्षे शाहीरी जलसे थांबवले; ३०% कलाकारांनी व्यवसाय सोडला. शहरीकरणामुळे ग्रामीण लोककलांपासून लोक दूर गेले.

भविष्यासाठी शिफारसी

१. संस्थात्मक: लोककला शाळांमध्ये 'शाहीरी हायब्रिड कोर्स' - शाहीरी + ऑडिओ प्रॉडक्शन. सरकारला १०० कोटी 'लोककला डिजिटल फंड'.
२. तंत्रज्ञान: - सबटायटल्ससह 'Lokkala -
३. समुदाय: अण्णाभाऊ साठे फेस्टिव्हल डिजिटल; महाराष्ट्र लोककला बोर्ड स्थापन. तरुणांसाठी 'शाहीरी रॅप चॅलेंज'.हे उपाय २०३० पर्यंत लोककलांना ५०% वाढ देऊ शकतात.

निष्कर्ष

आधुनिकीकरण लोककलांचा विनाश नव्हे, पुनरुज्जीवन आहे. शाहीर कलावंतांच्या वारशाला डिजिटल युगात जिवंत ठेवता येईल. लोककला जतन कार्यशाळा हे केंद्र ठरतील - 'लोककला ही संस्कृतीची ओळख'.

संदर्भ :

पाल्सुलकर, विष्णू. महाराष्ट्र लोकसंगीत. २०२०.

UNESCO. ICH Report. 2025.

लोककला संकलन. Maharashtra Times, 2016.

NITI -ayog. Urbanization Maharashtra. 2025.

Pandemic Folk -rts. Vice.com.

Dalit Shahr. Feminism in India, 2021.

Dalit Jalse. Sage Journals, 2024.

लोककलांचा जागर. २०२५.

Shahiri Fatka. YouTube, 2022.

Shahir Sable Centre. The Print, 2025.

प्रमुख शाहीर. Uttar.co, 2025.

Krishnarao Sable. Wikipedia.

शाहीरी महोत्सव. Maharashtra times, 2022.

महाराष्ट्रातील लोकनाट्य परंपरा आणि त्यांचे संवर्धन

संशोधक : विजयकुमार बंडुराव राख

सारांश

महाराष्ट्रातील लोकनाट्य परंपरा ही राज्याच्या समृद्ध लोकसंस्कृतीचा महत्त्वपूर्ण भाग आहे. तमाशा, भारूड, गोंधळ, दशावतार आणि वगनाट्य यांसारख्या लोककला प्रकारांमधून लोकजीवन, परंपरा आणि सामाजिक जाणीवा व्यक्त होतात. लोकनाट्य हे केवळ मनोरंजनाचे साधन नसून समाजप्रबोधन आणि लोकसंस्कृतीच्या जतनाचे प्रभावी माध्यम आहे. मात्र आधुनिक तंत्रज्ञान आणि बदलत्या जीवनशैलीमुळे या परंपरेसमोर काही आव्हाने निर्माण झाली आहेत. त्यामुळे लोकनाट्याचे संवर्धन आणि जतन करण्यासाठी विविध उपाययोजना करणे आवश्यक आहे.

प्रस्तावना

भारतीय समाजाच्या सांस्कृतिक परंपरेत लोककलेला अत्यंत महत्त्वाचे स्थान आहे. लोककला ही समाजाच्या जीवनपद्धती, श्रद्धा, परंपरा आणि सांस्कृतिक मूल्यांचे जिवंत प्रतिबिंब मानली जाते. लोकांच्या दैनंदिन जीवनातील अनुभव, आनंद-दुःख, संघर्ष आणि सामाजिक व्यवहार यांतून लोककलेची निर्मिती होत असते. लोकगीत, लोकनृत्य, लोकसंगीत, लोकनाट्य आणि हस्तकला हे लोककलेचे विविध प्रकार असून त्यांमधून समाजाची सांस्कृतिक ओळख आणि परंपरा व्यक्त होत असतात. या सर्व प्रकारांमध्ये लोकनाट्य हा एक अत्यंत प्रभावी आणि लोकप्रिय कला प्रकार म्हणून ओळखला जातो.

लोकनाट्य हे लोकजीवनाशी थेट संबंधित असलेले नाट्यरूप आहे. या नाट्यप्रकारात लोकभाषा, संगीत, नृत्य, कथा, विनोद आणि अभिनय यांचा समन्वय आढळतो. त्यामुळे लोकनाट्य हे केवळ मनोरंजनाचे साधन नसून लोकांच्या भावना, सामाजिक अनुभव आणि सांस्कृतिक परंपरा व्यक्त करण्याचे प्रभावी माध्यम ठरते. लोकनाट्याच्या माध्यमातून समाजातील परंपरा, श्रद्धा, धार्मिक कथा आणि सामाजिक प्रश्न यांचे सजीव चित्रण केले जाते.

महाराष्ट्रातील लोकनाट्य परंपरा अत्यंत समृद्ध आणि वैविध्यपूर्ण आहे. तमाशा, भारूड, गोंधळ, दशावतार, लळीत आणि वगनाट्य यांसारखे विविध लोकनाट्य प्रकार ग्रामीण समाजात सण-उत्सव, जत्रा आणि धार्मिक कार्यक्रमांच्या वेळी सादर केले जातात. या लोकनाट्य प्रकारांमधून लोकांचे मनोरंजन होण्याबरोबरच समाजप्रबोधन आणि सांस्कृतिक मूल्यांचे संवर्धन घडून येते. लोकनाट्य ही महाराष्ट्राच्या सांस्कृतिक वारशाचा महत्त्वपूर्ण भाग आहेत. त्यामुळे आधुनिक काळात या समृद्ध लोकनाट्य परंपरेचे जतन आणि संवर्धन करणे अत्यंत आवश्यक ठरते.

लोकनाट्य : संकल्पना

लोकनाट्य हा भारतीय लोकसंस्कृतीचा अत्यंत महत्त्वपूर्ण आणि प्रभावी घटक मानला जातो. लोकांच्या दैनंदिन जीवनातील अनुभव, सामाजिक व्यवहार, धार्मिक श्रद्धा आणि सांस्कृतिक परंपरा यांतून निर्माण झालेला नाट्यप्रकार म्हणजे लोकनाट्य होय. लोकनाट्याची निर्मिती ही कोणत्याही एका लेखकाच्या कल्पनेतून नसून लोकांच्या सामूहिक अनुभवातून आणि परंपरेतून विकसित झालेली आहे. त्यामुळे लोकनाट्य हे लोकजीवनाशी घट्टपणे जोडलेले असून समाजाच्या सांस्कृतिक अभिव्यक्तीचे प्रभावी माध्यम मानले जाते. लोकनाट्याची परंपरा प्रामुख्याने ग्रामीण समाजात विकसित झाली आहे. सण-उत्सव, जत्रा, धार्मिक विधी आणि सामाजिक कार्यक्रमांच्या निमित्ताने लोकनाट्य सादर केले जात असे. या माध्यमातून लोकांचे मनोरंजन होण्याबरोबरच समाजप्रबोधनाचे कार्यही घडत असे. धार्मिक कथा, पौराणिक प्रसंग, सामाजिक प्रश्न आणि नैतिक मूल्ये यांचे सादरीकरण लोकनाट्यातून केले जाते. लोकनाट्याचे एक महत्त्वाचे वैशिष्ट्य म्हणजे लोकभाषा आणि बोलीभाषेचा वापर. त्यामुळे नाट्यप्रयोग सामान्य लोकांना सहज समजतो. तसेच लोकनाट्यामध्ये संगीत, नृत्य, अभिनय आणि कथन यांचा सुंदर संगम आढळतो, ज्यामुळे हा नाट्यप्रकार अधिक आकर्षक आणि प्रभावी बनतो.

लोकनाट्याचे विषय प्रामुख्याने धार्मिक आणि सामाजिक स्वरूपाचे असतात. समाजातील अंधश्रद्धा, सामाजिक अन्याय आणि नैतिक मूल्यांवरही लोकनाट्याच्या माध्यमातून भाष्य केले जाते. याशिवाय लोकनाट्याची सादरीकरण पद्धती साधी आणि प्रभावी असते तसेच कलाकारांचा प्रेक्षकांशी थेट संवाद हा या नाट्यप्रकाराचा महत्त्वाचा भाग असतो. लोकनाट्य ही लोकसंस्कृतीची जिवंत अभिव्यक्ती असून समाजाच्या सांस्कृतिक वारशाचे जतन आणि प्रसार करण्यामध्ये त्याची महत्त्वाची भूमिका आहे.

महाराष्ट्रातील काही प्रमुख लोकनाट्य प्रकार :

१) तमाशा

तमाशा हा महाराष्ट्रातील अत्यंत लोकप्रिय लोकनाट्य प्रकार आहे. यात लावणी, नृत्य, संवाद आणि विनोद यांचा समावेश असतो. तमाशा हा मुख्यतः ग्रामीण भागात लोकप्रिय असून तो लोकजीवनातील विविध विषयांवर भाष्य करतो.

२) भारूड

भारूड हा संत एकनाथांनी विकसित केलेला लोकनाट्य प्रकार मानला जातो. यात विनोदी आणि उपरोधिक शैलीतून सामाजिक आणि धार्मिक संदेश दिला जातो. भारूडामध्ये विविध पात्रांच्या माध्यमातून समाजातील विसंगतींवर भाष्य केले जाते.

३) गोंधळ

गोंधळ हा धार्मिक विधींशी संबंधित लोकनाट्य प्रकार आहे. देवीच्या उपासनेशी संबंधित असलेल्या या प्रकारामध्ये संगीत, नृत्य आणि धार्मिक कथांचे सादरीकरण केले जाते.

४) दशावतार

दशावतार हा प्रामुख्याने कोकण भागात प्रचलित असलेला लोकनाट्य प्रकार आहे. यात भगवान विष्णूच्या दहा अवतारांच्या कथा रंगमंचावर सादर केल्या जातात. धार्मिक आणि पौराणिक विषयांवर आधारित हा प्रकार लोकांमध्ये लोकप्रिय आहे.

५) वगनाट्य

वगनाट्य हा लोकनाट्य आणि आधुनिक नाटक यांचा संगम मानला जातो. यात सामाजिक विषयांवर विनोदी आणि व्यंगात्मक पद्धतीने भाष्य केले जाते.

लोकनाट्यांचे सांस्कृतिक आणि सामाजिक महत्त्व :

महाराष्ट्रातील लोकनाट्य परंपरा ही केवळ मनोरंजनापुरती मर्यादित नसून ती समाजाच्या सांस्कृतिक आणि सामाजिक जीवनाशी घट्टपणे जोडलेली आहे. लोकनाट्याच्या माध्यमातून समाजातील परंपरा, मूल्ये आणि सामाजिक जाणीवा जपल्या जातात. त्यामुळे लोकनाट्याला सांस्कृतिक तसेच सामाजिक दृष्टिकोनातून विशेष महत्त्व प्राप्त झाले आहे. पुढील मुद्द्यांमधून लोकनाट्यांचे महत्त्व स्पष्ट होते.

१) लोकसंस्कृतीचे जतन -

लोकनाट्य हे लोकसंस्कृतीचे जिवंत रूप मानले जाते. समाजातील परंपरा, रूढी, धार्मिक श्रद्धा, सण-उत्सव आणि लोकजीवनातील विविध घटक लोकनाट्याच्या माध्यमातून प्रभावीपणे व्यक्त होतात. पिढ्यांपिढ्या चालत आलेल्या कथा, लोकपरंपरा आणि सांस्कृतिक मूल्ये लोकनाट्याच्या सादरीकरणातून जतन केली जातात. यामुळे समाजाचा सांस्कृतिक वारसा टिकून राहतो आणि पुढील पिढ्यांपर्यंत पोहोचतो.

२) समाजप्रबोधन -

लोकनाट्यफ हे समाजप्रबोधनाचे प्रभावी माध्यम मानले जाते. लोकनाट्याच्या माध्यमातून समाजातील अंधश्रद्धा, सामाजिक विषमता, अन्याय, नैतिक मूल्ये आणि सामाजिक समस्या यांवर भाष्य केले जाते. विनोद, उपरोध आणि कथानकाच्या माध्यमातून प्रेक्षकांना विचार करण्यास प्रवृत्त केले जाते. त्यामुळे लोकनाट्य केवळ मनोरंजन न करता समाजात जागृती निर्माण करण्याचे महत्त्वपूर्ण कार्य करते.

३) मनोरंजनाचे साधन -

ग्रामीण समाजात पारंपरिक काळात मनोरंजनाची साधने अत्यंत मर्यादित होती. अशा परिस्थितीत लोकनाट्य हे लोकांच्या करमणुकीचे प्रमुख साधन ठरले. जत्रा, सण-उत्सव आणि सामाजिक समारंभांच्या वेळी लोकनाट्याचे सादरीकरण केले जात असे. संगीत, नृत्य, विनोद आणि अभिनय यांच्या संगमामुळे लोकनाट्य प्रेक्षकांचे मनोरंजन करत असे आणि समाजातील लोकांना आनंद व विरंगुळा देत असे.

४) सांस्कृतिक ओळख जपणे -

लोकनाट्याच्या माध्यमातून स्थानिक संस्कृतीची ओळख जपली जाते. प्रत्येक प्रदेशातील लोकनाट्य प्रकार त्या भागातील भाषा, परंपरा, वेशभूषा आणि सामाजिक जीवनाचे प्रतिनिधित्व करतात. त्यामुळे लोकनाट्य हे त्या समाजाच्या सांस्कृतिक अस्मितेचे प्रतीक ठरते. लोकनाट्याच्या जतन आणि संवर्धनामुळे स्थानिक संस्कृतीची ओळख टिकून राहते आणि तिचा प्रसार व्यापक स्तरावर होतो. एकूणच, लोकनाट्य हे समाजाच्या सांस्कृतिक आणि सामाजिक जीवनाचा महत्त्वपूर्ण घटक आहे. लोकसंस्कृतीचे जतन, समाजप्रबोधन, मनोरंजन आणि सांस्कृतिक ओळख जपणे या सर्व बाबींमध्ये लोकनाट्याची भूमिका अत्यंत महत्त्वाची आहे. त्यामुळे या परंपरेचे संवर्धन करणे आवश्यक ठरते.

आधुनिक काळातील आव्हाने :

आधुनिक तंत्रज्ञानाचा वेगाने झालेला विकास, बदलती जीवनशैली आणि मनोरंजनाच्या नव्या साधनांच्या वाढत्या प्रभावामुळे पारंपरिक लोकनाट्य परंपरेसमोर अनेक प्रकारची आव्हाने निर्माण झाली आहेत. एकेकाळी ग्रामीण समाजात अत्यंत लोकप्रिय असलेली ही कला आज काही प्रमाणात मागे पडताना दिसते. पुढील मुद्द्यांमधून आधुनिक काळातील लोकनाट्य परंपरेसमोरील प्रमुख आव्हाने स्पष्ट होतात.

१) लोकनाट्य कलाकारांना आर्थिक अडचणी -

लोकनाट्य कलाकारांना त्यांच्या कलेच्या बदल्यात पुरेसे आर्थिक उत्पन्न मिळत नाही. ग्रामीण भागात लोकनाट्य सादरीकरणाच्या संधी कमी झाल्यामुळे कलाकारांना नियमित उत्पन्नाचे साधन उपलब्ध होत नाही. परिणामी अनेक कलाकारांना दुसरे व्यवसाय स्वीकारावे लागतात. आर्थिक असुरक्षिततेमुळे नवीन कलाकार या क्षेत्रात येण्यासही कमी उत्सुक असतात.

२) तरुण पिढीची कमी होत चाललेली आवड -

आजच्या तरुण पिढीमध्ये पारंपरिक लोककलांविषयीची आवड कमी होताना दिसते. आधुनिक शिक्षण, शहरीकरण आणि पाश्चात्य संस्कृतीच्या प्रभावामुळे तरुणांचा कल आधुनिक मनोरंजनाच्या साधनांकडे अधिक झुकलेला आहे. त्यामुळे लोकनाट्याच्या परंपरेला पुढे नेणारे कलाकार कमी होत चालले आहेत.

३) दूरदर्शन आणि डिजिटल माध्यमांचा प्रभाव -

दूरदर्शन, चित्रपट, मोबाईल आणि इंटरनेट यांसारख्या आधुनिक माध्यमांनी मनोरंजनाच्या क्षेत्रात मोठी क्रांती घडवली आहे. या माध्यमांमुळे लोकांना घरबसल्या विविध प्रकारचे मनोरंजन उपलब्ध झाले आहे. त्यामुळे पारंपरिक लोकनाट्य पाहण्यासाठी लोकांची उपस्थिती कमी होत आहे. यामुळे लोकनाट्याच्या लोकप्रियतेवर काही प्रमाणात परिणाम झाला आहे.

४) पारंपरिक सादरीकरण पद्धतींमध्ये घट -

लोकनाट्याच्या पारंपरिक सादरीकरण पद्धती हळूहळू कमी होताना दिसतात. पूर्वी गावोगावी जत्रा, सण-उत्सव आणि धार्मिक कार्यक्रमांच्या वेळी लोकनाट्याचे सादरीकरण केले जात असे; मात्र आधुनिक काळात अशा कार्यक्रमांची संख्या कमी झाली आहे. परिणामी लोकनाट्य सादर करण्याच्या संधीही मर्यादित होत आहेत.

एकूणच, आधुनिक काळातील तांत्रिक प्रगती आणि बदलत्या सामाजिक परिस्थितीमुळे लोकनाट्य परंपरेसमोर अनेक आव्हाने उभी राहिली आहेत. या पारंपरिक कलेचे जतन आणि संवर्धन करण्यासाठी शासन, सांस्कृतिक संस्था आणि समाज यांचे संयुक्त प्रयत्न अत्यंत आवश्यक ठरतात.

लोकनाट्य संवर्धनासाठी उपाययोजना :

महाराष्ट्रातील लोकनाट्य परंपरा ही सांस्कृतिक वारशाचा महत्त्वपूर्ण भाग आहे. आधुनिक काळातील बदलत्या परिस्थितीत या परंपरेचे जतन आणि संवर्धन करण्यासाठी काही ठोस उपाययोजना करणे आवश्यक आहे. पुढील मुद्द्यांमधून लोकनाट्य संवर्धनासाठी महत्त्वाच्या उपाययोजना स्पष्ट होतात.

१) लोकनाट्य कलाकारांना आर्थिक सहाय्य देणे -

लोकनाट्य कलाकारांच्या जीवनमानाचा दर्जा उंचावण्यासाठी त्यांना आर्थिक सहाय्य देणे अत्यंत आवश्यक आहे. शासनाने तसेच सांस्कृतिक संस्थांनी कलाकारांना अनुदान, मानधन, शिष्यवृत्ती आणि विविध आर्थिक योजना उपलब्ध करून दिल्यास या कलेत कार्यरत असलेल्या कलाकारांना प्रोत्साहन मिळेल. आर्थिक स्थैर्य मिळाल्यास अधिक कलाकार या क्षेत्रात कार्य करण्यास उत्सुक होतील.

२) शाळा आणि महाविद्यालयांमध्ये लोककलांचे शिक्षण देणे -

लोकनाट्य परंपरेचे संवर्धन करण्यासाठी शैक्षणिक स्तरावर लोककलांचे शिक्षण देणे महत्त्वाचे ठरते. शाळा आणि महाविद्यालयांच्या अभ्यासक्रमात लोकनाट्य, लोकसंगीत आणि लोकनृत्य यांचा समावेश केल्यास विद्यार्थ्यांमध्ये या कलांविषयी जागरूकता आणि आवड निर्माण होऊ शकते. तसेच विविध सांस्कृतिक कार्यक्रमांच्या माध्यमातून विद्यार्थ्यांना लोकनाट्य सादर करण्याची संधी दिल्यास ही परंपरा पुढील पिढीकडे पोहोचू शकते.

३) सांस्कृतिक महोत्सवांद्वारे लोकनाट्य सादरीकरणाला प्रोत्साहन देणे -

राज्यस्तरावर आणि स्थानिक स्तरावर विविध सांस्कृतिक महोत्सव आयोजित करून लोकनाट्य सादरीकरणाला प्रोत्साहन दिले जाऊ शकते. अशा महोत्सवांमुळे लोकनाट्य कलाकारांना आपली कला सादर करण्यासाठी व्यासपीठ मिळते आणि प्रेक्षकांनाही लोकनाट्याचा आस्वाद घेण्याची संधी मिळते. त्यामुळे लोकनाट्याची लोकप्रियता वाढण्यास मदत होते.

४) लोकनाट्यांचे दस्तऐवजीकरण आणि संशोधन वाढवणे -

लोकनाट्य परंपरेचे जतन करण्यासाठी त्यांचे योग्य दस्तऐवजीकरण करणे आवश्यक आहे. लोकनाट्याच्या विविध प्रकारांचे इतिहास,

वैशिष्ट्ये, सादरीकरण पद्धती आणि कलाकार यांविषयी संशोधन करून त्यांची नोंद ठेवली पाहिजे. पुस्तके, संशोधन प्रबंध, ध्वनिचित्रफिती आणि डिजिटल संग्रह यांद्वारे या परंपरेचे जतन करता येते.

५) चित्रपट, नाटक आणि डिजिटल माध्यमांतून लोकनाट्याचा प्रसार करणे -

आधुनिक माध्यमांचा उपयोग करून लोकनाट्याचा प्रसार अधिक व्यापक पातळीवर करता येऊ शकतो. माहिती पट, दूरदर्शन, सामाजिक माध्यमे आणि डिजिटल प्लॅटफॉर्म यांच्या माध्यमातून लोकनाट्याचे सादरीकरण आणि माहिती लोकांपर्यंत पोहोचविता येते. यामुळे नव्या पिढीमध्ये लोकनाट्याबद्दल उत्सुकता निर्माण होण्यास मदत होते.

लोकनाट्य परंपरेचे संवर्धन करण्यासाठी शासन, सांस्कृतिक संस्था, संशोधक आणि समाज यांचे संयुक्त प्रयत्न आवश्यक आहेत. योग्य नियोजन आणि प्रोत्साहन मिळाल्यास ही समृद्ध लोकनाट्य परंपरा पुढील पिढ्यांपर्यंत टिकून राहू शकते.

निष्कर्ष

महाराष्ट्रातील लोकनाट्य परंपरा ही राज्याच्या समृद्ध लोकसंस्कृतीचा महत्त्वपूर्ण भाग आहे. तमाशा, भारूड, गोंधळ, दशावतार आणि वगनाट्य यांसारख्या प्रकारांमधून समाजातील परंपरा, सांस्कृतिक मूल्ये आणि सामाजिक जाणीवा व्यक्त होतात.

लोकनाट्य हे केवळ मनोरंजनाचे साधन नसून समाजप्रबोधन आणि लोकसंस्कृतीच्या जतनाचे प्रभावी माध्यम आहे. त्यामुळे या समृद्ध परंपरेचे जतन आणि संवर्धन करणे अत्यंत आवश्यक आहे.

संदर्भसूची

- * केळकर के. ना. - मराठी रंगभूमीचा इतिहास, मौज प्रकाशन, मुंबई.
- * जोगळेकर स. ग. - लोकनाट्य परंपरा, कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन, पुणे.
- * सरदार गं. बा. - मराठी लोकसंस्कृती, कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन, पुणे.
- * देशमुख शंकरराव - महाराष्ट्रातील लोककला, साकेत प्रकाशन, औरंगाबाद.
- * पाटील ग. दि. - महाराष्ट्रातील लोकजीवन आणि लोककला, डायमंड पब्लिकेशन, पुणे.
- * कुलकर्णी अ. रा. - महाराष्ट्राचा सांस्कृतिक इतिहास, राजहंस प्रकाशन, पुणे.
- * ओक प्र. के. - भारतीय लोकनाट्य, कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन, पुणे.

जागतिकीकरणाच्या युगातील लोककलांची बदलती स्थिती : एक चिकित्सक अध्ययन

सहा. प्रा. सतीश दगडू जमधाडे

श्री गणेश कला महाविद्यालय,

कुंभारी अकोला. 444104

मोबाईल नंबर 9822234682

इमेल आयडी :- satishjamdhade1gmail.com

सारांश (Abstract)

जागतिकीकरण ही आधुनिक काळातील अत्यंत महत्त्वाची सामाजिक-सांस्कृतिक प्रक्रिया मानली जाते. जागतिकीकरणामुळे जगातील विविध संस्कृती, परंपरा आणि कला ह्या एकमेकांच्या संपर्कात आल्या असून त्यांच्यामध्ये सांस्कृतिक देवाणघेवाण व परस्परसंवाद मोठ्या प्रमाणावर वाढला आहे. या प्रक्रियेचा प्रभाव लोककलांवरही मोठ्या प्रमाणात स्पष्टपणे पडताना दिसून येतो. लोककला ही समाजाच्या सांस्कृतिक परंपरेची आणि लोकजीवनाची अभिव्यक्ती मानली जाते. आधुनिक तंत्रज्ञान, माध्यमांचा प्रसार आणि जागतिक सांस्कृतिक प्रभाव यामुळे लोककलांच्या स्वरूपात, आशयात आणि सादरीकरणात लक्षणीय बदल झाले आहेत.

या संशोधन लेखामध्ये जागतिकीकरणाच्या प्रभावामुळे लोककलांच्या स्वरूपात झालेल्या बदलांचा चिकित्सक पद्धतीने अभ्यास करण्यात आला आहे. आधुनिक माध्यमांमुळे लोककलांना जागतिक स्तरावर प्रसिद्धी मिळत असली तरी आज पारंपरिकतेचे जतन करणे हे मोठे आव्हान ठरत आहे. लोककलांचे संवर्धन आणि जतन करण्यासाठी शैक्षणिक, सामाजिक आणि सांस्कृतिक पातळीवर प्रयत्न करणे आणि त्यांची योग्य धोरणे ठरवणे आवश्यक आहे, हा या संशोधनाचा मुख्य निष्कर्ष आहे.

प्रस्तावना

भारतीय संस्कृती ही विविधतेने नटलेली आणि अतिशय समृद्ध परंपरेची आहे. या संस्कृतीच्या जतनामध्ये लोककलांचा महत्त्वपूर्ण असा वाटा आहे. लोककला ही कोणत्याही समाजाची सांस्कृतिक ओळख मानली जाते. म्हणूनच लोककलेला समाजाचा आरसा असे संबोधले जाते. ती लोकांच्या दैनंदिन जीवनातील व लोकजीवनातील अनुभव, परंपरा, श्रद्धा, सण-उत्सव आणि सामाजिक मूल्ये व्यक्त करणारी कला आहे. भारतासारख्या विविधतेने नटलेल्या देशात लोककला अत्यंत समृद्ध आहे. लोकगीत, लोकनृत्य, लोकनाट्य, लोकवाद्य, हस्तकला आणि चित्रकला हे लोककलांचे प्रमुख प्रकार मानले जातात.

आधुनिक काळात विज्ञान, तंत्रज्ञान आणि संप्रेषणाच्या साधनांमुळे जग अधिक जवळ आले आहे. या प्रक्रियेला जागतिकीकरण असे म्हणतात. जागतिकीकरणामुळे समाजाच्या जीवनशैलीत, संस्कृतीत आणि कलेत तसेच आर्थिक आणि सामाजिक पातळीवर मोठ्या प्रमाणात बदल घडून आले आहेत. परिणामी माहिती, तंत्रज्ञान आणि सांस्कृतिक देवाणघेवाण वेगाने होत आहे.

लोककलांवरही या बदलांचा संमिश्र परिणाम दिसून येतो. पारंपरिक लोककलांमध्ये आधुनिक घटकांचा समावेश तसेच त्यांच्या सादरीकरणाच्या पद्धतीतही बदल होत आहेत. काही ठिकाणी लोककलांना नवीन संधी मिळत असताना काही ठिकाणी त्यांच्या मूल स्वरूपावर परिणाम होत असल्याचे दिसते.

यामुळे जागतिकीकरणाच्या युगात लोककलांची स्थिती कशी बदलत आहे याचा चिकित्सक अभ्यास करणे आवश्यक ठरते.

संशोधनाचे उद्दिष्टे

१. जागतिकीकरणाच्या प्रभावामुळे लोककलांच्या पारंपरिक स्वरूपात झालेल्या बदलांचा अभ्यास करणे व लोककलांवर झालेल्या परिणामांचा अभ्यास करणे.

२. आधुनिक तंत्रज्ञानामुळे व माध्यमांमुळे लोककलांना मिळालेल्या नव्या संधींचा अभ्यास करणे. तसेच पारंपरिक लोककलांचे आजच्या काळातील महत्त्व समजून घेणे.

३. लोककलांचे जतन व संवर्धन करण्यासाठी आवश्यक उपाय सुचवणे.

संशोधनाचे गृहितके (Hypothesis)

1. जागतिकीकरणामुळे लोककलांच्या सादरीकरणात आणि शैलीत बदल झाले आहेत.
2. आधुनिक माध्यमांमुळे लोककलांना जागतिक स्तरावर प्रसिद्धी मिळाली आहे.
3. आधुनिकतेच्या प्रभावामुळे काही ठिकाणी लोककलांची पारंपरिकता कमी होत आहे.

जागतिकीकरणाची संकल्पना

जागतिकीकरण म्हणजे जगातील विविध देशांमध्ये आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक आणि तांत्रिक पातळीवर वाढणारी परस्परावलंबित्वाची प्रक्रिया. यामुळे विविध संस्कृतींचा परस्परांवर प्रभाव पडतो. आधुनिक माध्यमे, इंटरनेट, सोशल मीडिया आणि जागतिक बाजारपेठ यामुळे सांस्कृतिक देवाणघेवाण अधिक वेगाने घडू लागते. यामुळे जग एका मोठ्या वैश्विक गावातफ(Global Village) मध्ये रूपांतरित होत आहे. व्यापार, भांडवल, माहिती, तंत्रज्ञान, संस्कृती, विचार आणि मानवी संसाधन यांची मुक्त देवाण-घेवाण या प्रक्रियेमुळे भौगोलिक सीमा कमी महत्त्वाच्या ठरतात आणि आंतरराष्ट्रीय पातळीवर एकात्मता वाढते.

विद्वानांच्या मते -

जागतिकीकरण म्हणजे जगातील अर्थव्यवस्था, संस्कृती आणि समाज यांचे परस्पर एकत्रीकरण (Integration) होय. ही प्रक्रिया तंत्रज्ञान, संप्रेषण साधने, वाहतूक आणि आंतरराष्ट्रीय व्यापार यांच्या माध्यमातून वेगाने घडते.

जागतिकीकरणाची प्रमुख वैशिष्ट्ये :

1. आर्थिक एकत्रीकरण - जागतिकीकरणामुळे देशांमधील अंतर्गत व्यापार वाढत जाऊन आर्थिक परिस्थिती सुधारते तसेच जागतिक स्तरावर आर्थिक गुंतवणूक वाढते.
2. तंत्रज्ञानाचा प्रसार - आधुनिकीकरणामुळे तसेच इंटरनेट, मोबाइल, डिजिटल माध्यमांच्या वापरामुळे माहिती जलद पसरते.
3. सांस्कृतिक देवाण-घेवाण - विविध देशांच्या संस्कृती, कला, संगीत, आहार पद्धती ह्या एकमेकांवर प्रभाव टाकत असतात. त्यातूनच संस्कृतीची दिवा होते.
4. आंतरराष्ट्रीय सहकार्य - विविध देश एकत्र येऊन आपसातील आर्थिक व सामाजिक प्रश्न सोडवतात. त्यामुळे आंतरराष्ट्रीय सहकार्याची भावना निर्माण होते.
5. वाहतूक व संप्रेषणाचा विकास - जागतिकीकरणामुळे आंतरराष्ट्रीय प्रवास सुखकर होऊन परस्पर संवाद अधिक जलद आणि सोपा झाला आहे.

जागतिकीकरणाचे प्रकार :

1. आर्थिक जागतिकीकरण - या प्रकारामध्ये व्यापार, बाजारपेठ आणि गुंतवणूक यांचे आंतरराष्ट्रीयीकरण याचा समावेश होतो.
2. सांस्कृतिक जागतिकीकरण - या प्रकारामध्ये कला, साहित्य, संगीत, चित्रपट आणि जीवनशैली यांचा प्रसार व प्रचार यांचा समावेश होतो.
3. राजकीय जागतिकीकरण - आंतरराष्ट्रीय संस्था व त्यामधील करारांद्वारे देशांमधील सहकाराची भावना वृद्धिंगत होते.
4. तांत्रिक जागतिकीकरण - आधुनिक तंत्रज्ञानाचा जागतिक स्तरावर प्रसार.

जागतिकीकरणाचे सकारात्मक परिणाम :

- आर्थिक विकासाची संधी वाढते.
- नवीन तंत्रज्ञान आणि ज्ञान उपलब्ध होते.
- सांस्कृतिक देवाण-घेवाण वाढते.
- जागतिकीकरणाचे नकारात्मक परिणाम :
- स्थानिक उद्योग व संस्कृतीवर दबाव येऊ शकतो.
- आर्थिक विषमता वाढण्याची शक्यता वाढते वाढते.
- पारंपरिक लोककला आणि संस्कृतीवर परकीय प्रभाव वाढतो.

लोककलांची संकल्पना

मानवाच्या सांस्कृतिक जीवनात कला अत्यंत महत्त्वाची भूमिका बजावते. समाजातील सर्वसामान्य लोकांच्या जीवनातून, परंपरांमधून आणि श्रद्धांमधून निर्माण झालेली कला म्हणजे लोककला होय. लोककला ही एखाद्या समाजाच्या संस्कृती, परंपरा आणि लोकजीवनाचे प्रतिबिंब दर्शवते. लोककला ही लोकांच्या दैनंदिन जीवनाशी जोडलेली कला असून लोककला म्हणजे लोकांच्या जीवनातून निर्माण झालेली कला होय. ती परंपरेने पिढ्यान्पिढ्या पुढे चालत आलेली असते. लोकगीत, लोकनृत्य, लोकनाट्य, लोकवाद्य, हस्तकला आणि चित्रकला

इत्यादी प्रकार लोककलांमध्ये समाविष्ट. या कलांमध्ये त्या प्रदेशातील जीवनपद्धती, भाषा, संस्कार आणि परंपरा प्रतिबिंबित होतात.

लोककलेची वैशिष्ट्ये :

लोककलेची काही प्रमुख वैशिष्ट्ये पुढीलप्रमाणे आहेत -

परंपरागत स्वरूप - लोककला ही पिढ्यांपिढ्या चालत आलेली असून ती मौखिक पद्धतीने जतन केली जाते व एका पिढीकडून दुसऱ्या पिढीकडे संवर्धित केली जाते.

सामूहिक निर्मिती - कुठलीही लोक निर्मिती ही एका व्यक्तीची नसून संपूर्ण समाजाची कला असते. त्यामुळेच तिला सामूहिकतेचे रूप प्रदान होते.

साधेपणा व नैसर्गिकता - लोककलेत साहित्याची कुठलीही क्लिष्टता नसून साधेपणा आणि नैसर्गिक अभिव्यक्ती असलेली दिसून येते.

लोकजीवनाशी संबंध - लोककला ही सण-उत्सव, धार्मिक विधी आणि मानवी जीवनातील दैनंदिन जीवनाशी संबंधित असते.

प्रदेशानुसार विविधता - प्रत्येक प्रदेशात लोककलेचे स्वरूप वेगवेगळे असते. लोककला ही समाजाच्या संस्कृतीचा एक महत्त्वाचा भाग आहे. ती लोकांच्या जीवनशैली, परंपरा आणि भावनांचे जिवंत चित्र सादर करते. त्यामुळे लोककलेचे संवर्धन व जतन करणे अत्यंत आवश्यक आहे.

जागतिकीकरणाचा लोककलांवर पडलेला प्रभाव

लोककला ही एखाद्या समाजाच्या परंपरा, संस्कृती, जीवनपद्धती आणि इतिहासाचे प्रतीक असते. जागतिकीकरणामुळे विविध देशांच्या कलांचा परस्पर संपर्क वाढला आहे. त्यामुळे लोककलांमध्ये नवीन बदल आणि प्रयोग दिसून येत आहेत.

१. सादरीकरणातील बदल

जागतिकीकरणामुळे लोककलांमध्ये व लोककलांच्या सादरीकरणामध्ये पारंपरिक पद्धती सोबत आधुनिक तंत्रज्ञान आणि नवीन वाद्यांचा वापर वाढला आहे. सोबतच आधुनिक शैलींचे मिश्रण लोककलांच्या सादरीकरणांमध्ये दिसून येते.

२. माध्यमांमुळे प्रसार

दूरदर्शन, रेडिओ, इंटरनेट आणि सोशल मीडिया यांच्या माध्यमातून लोककलांना जागतिक स्तरावर प्रसिद्धी मिळू लागली आहे. त्यामुळे स्थानिक कला आंतरराष्ट्रीय प्रेक्षकांपर्यंत पोहोचत आहेत.

३. सांस्कृतिक मिश्रण

वेगवेगळ्या संस्कृतींच्या संपर्कामुळे स्थानिक लोककलांमध्ये नवीन प्रयोग होत आहेत. लोकसंगी, पॉप संगीत आणि पाश्चात्य संगीत यांच्या मिश्रणातून लोक संगीताची नवीन शैली निर्माण होत आहेत.

४. व्यावसायिकता वाढणे

लोककलांचा वापर मनोरंजन उद्योगात, चित्रपटांत आणि सांस्कृतिक कार्यक्रमांमध्ये मोठ्या प्रमाणावर होत आहे. त्यामुळे कलाकारांना आर्थिक संधी मिळत असल्या तरी काही ठिकाणी लोककलेचे पारंपरिक स्वरूप कमी होत असल्याचे दिसते.

५. पारंपरिकतेवरील परिणाम

आधुनिकतेच्या प्रभावामुळे काही ठिकाणी लोककलांची मूळ परंपरा, शुद्धता आणि वैशिष्ट्ये कमी होत असल्याचे दिसते. त्यामुळेच तिच्या पारंपारिक स्वरूपामध्ये बदल घडून येतो.

जागतिकीकरणामुळे लोककलेवर झालेले नकारात्मक परिणाम

१. मूळ स्वरूपात बदल -

आधुनिकतेमुळे लोककलांची पारंपरिक शैली मध्ये बदल होऊन त्याची पारंपरिकता कमी होण्याची शक्यता निर्माण झाली आहे.

२. व्यावसायिकीकरण -

लोककला ही संस्कृतीचे जतन करणारी कला आहे असे म्हटले जाते परंतु आज जागतिकीकरणामुळे लोककला केवळ मनोरंजन किंवा व्यवसायाचा भाग बनण्याचा धोका निर्माण झाला आहे.

३. स्थानिक परंपरांचा न्हास -

पाश्चात्य संस्कृतीच्या प्रभावामुळे स्थानिक कला दुर्लक्षित होऊन लोककलेची नवीन पद्धती अस्तित्वात आलेली आहे. आज पारंपरिक लोककला आणि पाश्चात्य कला यांचे संमिश्र स्वरूप पाहायला मिळते.

लोककलांचे जतन आणि संवर्धन

पारंपरिक लोककला जिवंत राहण्यासाठी तसेच लोककलांचे जतन आणि संवर्धन करण्यासाठी पुढील उपाय योजना आवश्यक वाटतात.

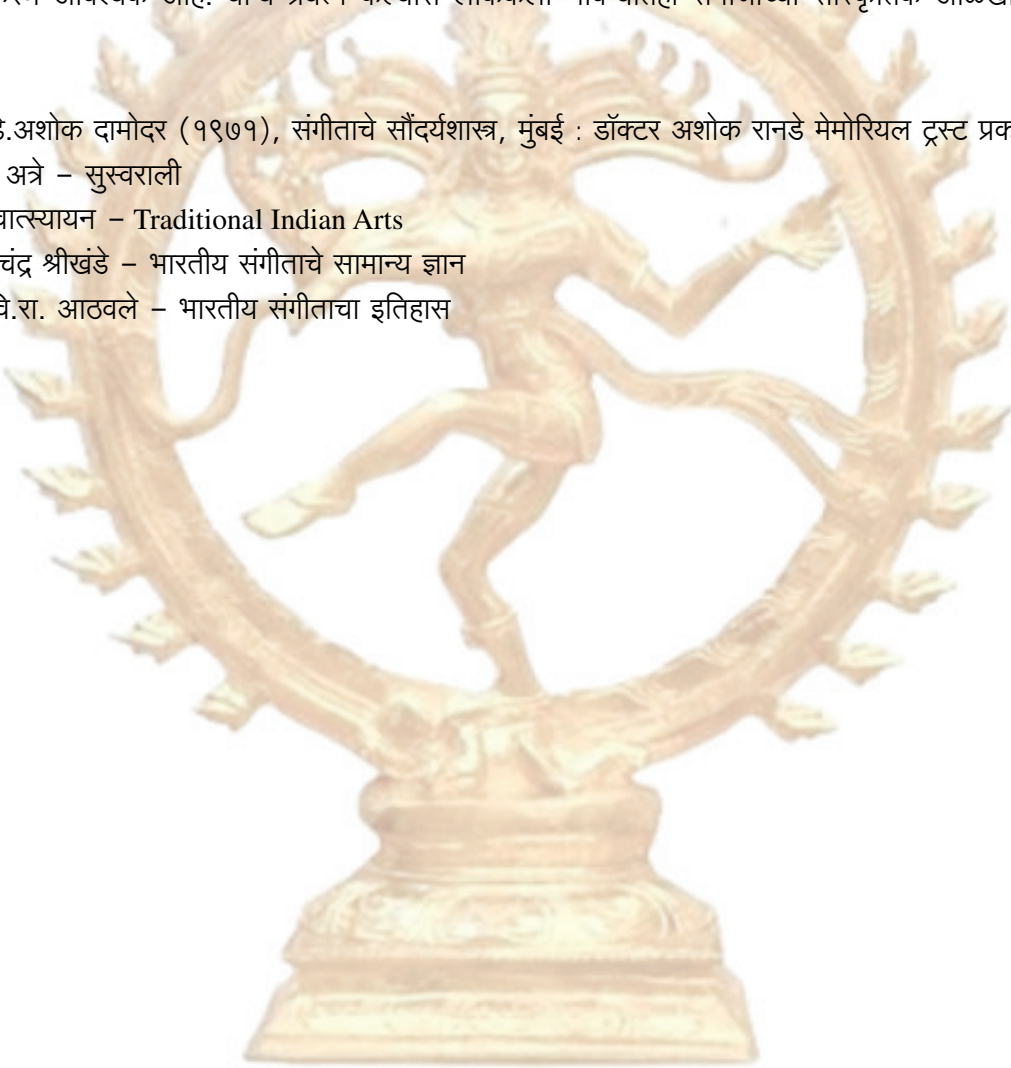
१. लोककलांचे शैक्षणिक अभ्यासक्रमांमध्ये समावेश करणे.
२. लोककलाकारांना आर्थिक व सामाजिक प्रोत्साहन देणे.
३. सांस्कृतिक महोत्सव आणि कार्यक्रम आयोजित करणे.
४. डिजिटल माध्यमांद्वारे लोककलांचे दस्तऐवजीकरण करणे.
५. युवा पिढीला लोककलांविषयी जागरूक करणे.

निष्कर्ष

जागतिकीकरणामुळे लोककलांमध्ये अनेक सकारात्मक आणि नकारात्मक बदल दिसून येतात. आधुनिक माध्यमांमुळे लोककलांना जागतिक स्तरावर प्रसिद्धी मिळाली असली तरी या प्रक्रियेमुळे पारंपरिकतेवर काही प्रमाणात परिणाम झाल्याचेही दिसते. त्यामुळेच लोककलेचे पारंपरिक स्वरूप जपणे हे मोठे आव्हान आहे. म्हणूनच परंपरा आणि आधुनिकता यांचा समतोल राखून लोककलांचे जतन आणि संवर्धन करणे आवश्यक आहे. योग्य प्रयत्न केल्यास लोककला भविष्यातही समाजाच्या सांस्कृतिक ओळखीचा महत्त्वपूर्ण भाग राहील.

संदर्भ ग्रंथ

१. डॉ. रानडे.अशोक दामोदर (१९७१), संगीताचे सौंदर्यशास्त्र, मुंबई : डॉक्टर अशोक रानडे मेमोरियल ट्रस्ट प्रकाशन.
२. डॉ. प्रभा अत्रे - सुस्वराली
३. कपिला वात्स्यायन - Traditional Indian Arts
४. डॉ. शरदचंद्र श्रीखंडे - भारतीय संगीताचे सामान्य ज्ञान
५. डॉ. पं. वि.रा. आठवले - भारतीय संगीताचा इतिहास

लोककलांचे अर्थशास्त्र, उपजीविका, बाजारपेठ आणि सांस्कृतिक उद्योग

संशोधक विद्यार्थी - सिद्धेश्वर काशिनाथ थोरात

कला सादरीकरण विभाग

डॉ. बा.आं.म. विद्यापीठ छ.संभाजीनगर

मो.नं. : ९८२२४८३९६२

ई-मेल : siddhu.thorat90gmail.com

मार्गदर्शक : डॉ.वैशाली बोदेले

विभाग प्रमुख- कला सादरीकरण विभाग

संचालक- अण्णाभाऊ साठे अध्यासन केंद्र

डॉ.बा.आं.म. विद्यापीठ छ. संभाजीनगर

परिकल्पना

१. लोककलांचे अर्थशास्त्र काय आहे?
२. लोककला कलाकार आणि समुदायांसाठी उपजीविकेचे साधन कसे आहे?
३. लोककला उत्पादने विक्री करण्यासाठी कोणते बाजारपेठ आहेत?
४. लोककला हा एक सांस्कृतिक उद्योग कसा आहे?
५. लोककलांचे अर्थशास्त्र, उपजीविका, बाजारपेठ आणि सांस्कृतिक उद्योग यांचे विश्लेषण करणे.
६. लोककला कलाकार आणि समुदायांसाठी उपजीविकेचे साधन म्हणून लोककलांचे महत्व समजून घेणे.
७. लोककला उत्पादने विक्री करण्यासाठी बाजारपेठेचे विश्लेषण करणे.
८. लोककला हा एक सांस्कृतिक उद्योग म्हणून त्याचे महत्व समजून घेणे.

कीवर्ड:

अर्थशास्त्र, लोककला, उपजीविका, बाजारपेठ, उद्योग, संस्कृती, लोककलावंत, समुदाय, उत्पादन, विक्री

प्रस्तावना:

लोकांनी लोकांसाठी तयार केलेली कला म्हणजे लोककला. लोककला श्रीमंतापासून ते गरिबापर्यंत सहजरित्या समजणारी, उमजणारी आणि परवडणारी कला म्हणजे लोककला लोकांच्या उत्सवाचा आणि आनंदाचा निमित्त लोककला. लोककला ही एक सांस्कृतिक संपदा आहे जी समुदायांच्या सांस्कृतिक ओळखीचे प्रतिनिधित्व करते. लोककलांचे अर्थशास्त्र, उपजीविका, बाजारपेठ आणि सांस्कृतिक उद्योग यांचे महत्व वाढवते, कारण लोककला ही फक्त मनोरंजनाचा साधन नसून ती एक महत्त्वाची सांस्कृतिक आणि आर्थिक संपत्तीची उलाढाल करणारी परंपरा आहे. कारण त्या उलाढालीमुळे हजारो लोककलावंत आपला उदरनिर्वाह करतात.

लोककलांचे अर्थशास्त्र त्यांच्या उत्पादन, वितरण, आणि उपभोग घेण्याची संबंध येतो. लोककला उत्पादने तयार करण्याच्या प्रक्रियेत कलाकार, शिल्पकार, भारुडकर, पोवाडा, गोंधळ, वाघ्या मुरळी, लोकनृत्य, लोकगायक आणि भारतातील विविध लोक कलावंत समुदायांचा समावेश ह्यात होतो. लोककला उत्पादने विक्री करण्यासाठी जत्रा, राष्ट्रीय महोत्सव, विशेष प्रसंगी सादरीकरण, आंतरराष्ट्रीय पाहुण्यांकरिता, त्याचबरोबर वितरण चॅनेल्सचा सुद्धा वापर केला जातो. लोककला उत्पादन करणारी गोष्ट आहे जी रसिकाकडून खरेदी करून आणि त्यांचा

आस्वाद आणि आनंद घेतला जातो.

लोककला, अनेक कलाकार आणि समुदायांसाठी एकमेव उपजीविकेचे साधन हे त्यांची कलाच असते. लोक कलावंत त्यांच्या कलेच्या माध्यमातून आर्थिक उत्पन्न करतात. लोककला लोक समुदायांना त्यांच्या जगण्यासाठी मनोरंजनासोबतच आर्थिक लाभ देखील प्रदान करते.

लोककला उत्पादनासाठी विविध बाजारपेठा आपल्याला उपलब्ध होताना दिसून येतात. लोककला उत्पादनासाठी स्थानीय बाजारपेठ, राष्ट्रीय बाजारपेठ, आणि आंतरराष्ट्रीय बाजारपेठ नेहमीच उपलब्ध होताना आपल्याला दिसून येते.

लोककला हा एक सांस्कृतिक उद्योग आहे जो सांस्कृतिक संपत्तीला संरक्षण आणि प्रोत्साहन देतो. लोककला उद्योग मनोरंजनाबरोबरच सांस्कृतिक संपत्तीचे संरक्षण आणि प्रोत्साहन देखील देतो.

या रिसर्चचा उद्देश लोककलांचे अर्थशास्त्र, उपजीविका, बाजारपेठ आणि सांस्कृतिक उद्योग यांचे विश्लेषण करणे आहे. या रिसर्चमध्ये लोककलांचे अर्थशास्त्र, उपजीविका, बाजारपेठ आणि सांस्कृतिक उद्योग यांचे महत्त्व आणि त्यांचे परस्परसंबंध यांचे विश्लेषण केले जाईल.

अर्थशास्त्र:

लोककलांचे अर्थशास्त्र हे समुदायाच्या आर्थिक संसाधनांचा उपयोग करून त्यांच्या जीवनमानाची उन्नती करण्याशी संबंधित आहे. हे समुदायाच्या आर्थिक विकासासाठी महत्वाचे आहे. लोककला ही एक सांस्कृतिक संपत्ती आहे ज्याचं आर्थिक मूल्य आहे. लोककलांचे अर्थशास्त्र त्यांच्या उत्पादन, वितरण, आणि उपभोग यांच्याशी संबंधित आहे.

उत्पादन:

लोककला उत्पादने तयार करण्याच्या प्रक्रियेत मुख्यत्वे कलाकार, शिल्पकार, आणि लोकसमूहाचा समावेश असतो. तेव्हाच उत्पादन शक्य असते.

वितरण:

लोककला उत्पादने बाजारपेठेत विक्री करण्यासाठी म्हणजेच कला सादरीकरण करण्यासाठी एका वितरकाची गरज असते म्हणून वितरण चॅनेल्सचा ही वापर केला जातो.

उपभोग:

लोककला उत्पादने ग्राहकांकडून खरेदी केली जातात म्हणजेच त्याचं सादरीकरण होतं आणि प्रेक्षक त्याचा आनंद उपभोगतात.

उपजीविका:

लोककलांचे अर्थशास्त्र हे उपजीविकांचा एक महत्त्वपूर्ण साधन आहे. हे समुदायाच्या सदस्याला रोजगार आणि आय प्रदान करते. लोककलामुळे अनेक कलाकार आणि समुदायांसाठी उपजीविकेचे साधन उभे राहते.

कलाकार:

लोककला कलाकार त्यांच्या कलेच्या माध्यमातून आर्थिक उत्पन्न करतात.

शिल्पकार:

शिल्पकार लोककला उत्पादने तयार करून आर्थिक उत्पन्न करतात.

समुदाय:

लोककला समुदायांना आर्थिक लाभ प्रदान करते.

बाजारपेठ:

लोककलांचे अर्थशास्त्र हे बाजारपेठेशी संबंधित आहे. हे समुदायाच्या उत्पादनांना बाजारपेठेत विकण्याची संधी निर्माण करून देते. लोककला उत्पादने विविध बाजारपेठेत विक्री केली जातात.

स्थानीय बाजारपेठ: लोककला उत्पादने स्थानीय बाजारपेठेत विक्री केली जातात. स्थानिक महोत्सव, महापुरुषाच्या जयंत्या, लग्न समारंभ, बारसे.

राष्ट्रीय बाजारपेठ: लोककला उत्पादने राष्ट्रीय बाजारपेठेत विक्री केली जातात.

आंतरराष्ट्रीय बाजारपेठ: लोककला उत्पादने आंतरराष्ट्रीय बाजारपेठेत विक्री केली जातात.

सांस्कृतिक उद्योग:

लोककलांचे अर्थशास्त्र हे सांस्कृतिक उद्योगाशी संबंधित आहे. हे समुदायाच्या सांस्कृतिक विरासतीचा उपयोग करून आर्थिक लाभ प्राप्त करण्याचा अवसर प्रदान करते. लोककला हा एक सांस्कृतिक उद्योग आहे जो सांस्कृतिक संपत्तीचे संरक्षण आणि त्या कलेला

प्रोत्साहन देतो.

सांस्कृतिक संपत्ती:

लोककला ही एक सांस्कृतिक संपत्ती आहे जी समुदायांच्या सांस्कृतिक ओळखीचे प्रतिनिधित्व करते.

सांस्कृतिक उद्योग:

लोककला उद्योग सांस्कृतिक संपत्तीचे संरक्षण आणि प्रोत्साहन देतो.

निष्कर्ष:

लोकलांचे अर्थशास्त्र, उपजीविका, बाजारपेठ आणि सांस्कृतिक उद्योग हा एक महत्वपूर्ण विषय आहे जो लोक कलावंतांच्या आर्थिक आणि सांस्कृतिक विकासाशी संबंधित आहे.

संदर्भ ग्रंथ:

- १: The Economics of Cultural Heritage:David Throsby (2001)
- २: Cultural Economics:Ruth Towse (2010)
- ३: The Craft Economy: -rtisans and Entrepreneurs in the Global Marketplace:Susan Luckman (2015)
- ४: Art and the Global Economy:John O'Hagan (2016)
- ६: The Market for Folk -rt:Nelson H. H. Graburn (1999)
- ७: Globalization and the -rt Market:Olav Velthuis (2013)
- ८: The Cultural Industries: David Hesmondhalgh (2013)
- ९: Cultural Policy and the Creative Industries:Chris Smith (2016)
- १०: भारतीय लोककला: डॉ. रजनीश कुमार (२०१५)
- ११: लोककला और संस्कृति: डॉ. सुनील कुमार (२०१८)
- १२: लोककला: प्रभाकर मांडे.

लोककलांच्या जतनात महिलांचे योगदान परंपरेच्या वाहकांचा अभ्यास.

संध्या रंगनाथ वेलदोडे (एम.ए.(मराठी), नेट)

मराठी भाषा व वाङ्मय विभाग

डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ, छत्रपती संभाजीनगर.

मो.नं. 7743964875.

ई.मेल- sandhyaweldode@gmail.com

प्रस्तावना :

लोकसाहित्याचा फार मोठा भाग लोककलांनी व्यापलेला आहे. लोककलामध्ये लहानापासून मोठ्यांपर्यंत सर्वांचा सारखाच सहभाग असतो.आपली संस्कृती अशा लोककलांनी नटलेली, सजलेली आहे.हे जतन करण्यात महिला लोककलावतांचाही खूप मोठा हातभार आहे. उदा. वाघ्या - मुरळी खंडोबाचे 'जागरण' घालतानाचे दृश्य नजरे समोर आणले तर वाघ्या मुरळ्यांचा समूह तुणतुणे, घोळ व खंजिरी यांच्या साथीने खंडोबाची गाणी गाण्याचा कार्यक्रम करतात. नृत्य, गीत, वाद्य यांचा मेळ बसवून मुरळी पदर खोचून कपाळाला भंडारा लावून, पायातील घुंगराच्या व रुमालात बांधलेल्या घंटेच्या लयबद्ध तालावर नृत्य करते. वाघ्या तिला भंडारा उधळून साथ देतो. यातून सहज सौंदर्य निर्माण होते. असे अनेक उदाहरणावरून हे आपल्याला लक्षात येईल.

समाजाचा सांस्कृतिक वारसा जतन करण्याचे परिपूर्ण श्रेय लोककलेला द्यावे लागले. धार्मिक विधी, मनोरंजन, सण-उत्सव, व्रत-वैकल्य या उद्देशातून लोककलेचा उदय झालेला दिसतो. आपल्या देशात सण आणि उत्सवाची परंपरा आहे. संगीत, नृत्य, तालबद्ध, गद्द, बोलिभाषा, समर्पक वाद्याची साथ, खेळकर व विनोदपूर्ण रूप या सर्व घटकांनी लोकसाहित्याला कलात्मक सौंदर्य प्राप्त होत असते. विहिणीची गाणी, गोंधळ, लळीत, कीर्तन, जागरण, तमाशा, डोंबारी, कोल्हाटणीचे खेळ या सर्वच प्रकारातून नाट्यमयता आपणाला बघायला मिळते. महाराष्ट्रीयन संस्कृतीमध्ये उखाणे घेण्याची प्रथा अजूनही महिलामध्ये आहे. त्यातून कलात्मक सौंदर्य निर्माण होते. लोकसाहित्यातील उखाणे म्हणजे ठसठशीत दागिने आहेत असे अभ्यासक म्हणतात. लोककलेमध्ये बोलीभाषेमुळे जिवंतपणा येतो. लोककलेमध्ये बोलीभाषेतून संवाद केल्यामुळे प्रत्येक कला ही लोकांना आपली वाटते.

लोककला

ही समाजाच्या सांस्कृतिक परंपरेचा महत्वाचा भाग आहे. लोककलेतून समाजातील परंपरा व्यक्त होत असतात. महिलांनी आपल्या रोजच्या जीवनातील दैनंदिनातून लोककलेचे स्वरूप टिकवून ठेवले आहे. बदलत्या काळातही पारंपरिक लोककला आणि संस्कृतीची परंपरा ग्रामीण आणि शहरी महिलांनी आपल्या कौटुंबिक परंपरेतून चालू ठेवले.

लोककलेच्या जतनात महिलांची भूमिका :-

महिला या लोकपरंपरेच्या मुख्य वाहक आहेत. घरगुती कामे, सण-उत्सव, व्रत-वैकल्य, धार्मिक विधी यांच्या माध्यमातून त्या लोककला जपतात. रांगोळी काढणे, भरतकाम, विणकाम, गोधडी तयार करणे, चित्र काढणे, सजावट करणे,पारंपरिक अलंकार या सगळ्यामध्ये महिलांचा मोठा सहभाग असतो.यातून त्या आपली संस्कृती, परंपरा जपत असतात.

लोकगीतातून अविष्कृत होणारे प्रेम, भावना, श्रृंगार :-

लोकागीताची निर्मिती कवी केशवसुतांनी म्हटल्याप्रमाणे गाण्याने श्रम होत असे हलके,हेही नसे थोडके!'ग्रामीण भागातील अशिक्षित समजली जाणारी स्त्री आपल्या मनाचा मोठेपणा लोकगीतातून स्पष्ट करते.लोकगीतातून आपल्या मनातील भावना यातून व्यक्त केल्या व गुदमरलेल्या मनाला थोडासा विरंगुळा देण्याचा प्रयत्न केला. लोकगीत हे लग्नसमारंभ, सण-उत्सव, व्रत-वैकल्य, धार्मिक विधी, आणि इतर सामाजिक कार्यक्रमांमध्ये महिलांनी गायलेली ओवीगीत, अंगाईगीत, झुलनी, भोंडलगीते इत्यादी मुळे लोककला जिवंत राहतात. या गीतातून समाजाचे अनुभव, भावना, संस्कृती व्यक्त होते. लोककला ही कलात्मक सौंदर्यांनी नटली आहे. त्यात महिलांचे अलंकार ही महत्वाची भूमिका बजावते. सण-उत्सवात विविध परंपरेत महिला जशी नटलेली असते. तिच्या कपाळी लावलेला हळदी- कुंकवाचा टिळा, नाकातली नथ, हातातला हिरवा चुडा, अंगावर सोन्याचांदीचे दागिने, डोळ्यातले काजळ, बोटातल्या अंगठ्या, पायतले पेंजण,

जोडवी हा साज श्रृंगार स्त्रीधनातून सजत असतो. खुलत असतो. ती प्रत्येक कला परंपरेतून सादर करत असते. यातून तिच्यावर घडलेले संस्कार, परंपरा साजरी होत असते.

ओवी गीतातून स्त्रीजीवनाचे सुखदुःख, व्यथावेदना, माया, प्रेम, सासर-माहेर, नातेवाईक, देवदेवता, सण, उत्सव याविषयी पीक काढतांना,चाळू करताना, वडे, पापड, शेवया, कुरड्या करताना, चूल फुंकताना, हळदी लावताना स्त्रियाच्या ओवी गीतांना बहर येतो.

लोकनृत्य :-

लोककलेमध्ये कलात्मक सौंदर्य निर्माण करण्यासाठी नृत्य,संवाद व शारीरिक हावभाव यांचा उपयोग केला जातो. झिम्मा, फुगडी, भोंडला, गोंधळ या लोकनृत्यामध्ये महिलांचे सहभाग असतो. या नृत्यामुळे लोककलेची परंपरा टिकून राहते आणि समाजातील सांस्कृतिक ऐक्य वाढते.

उद्देश :-

- १) महिला आपल्या मुलांना आणि कुटुंबातील इतर सदस्यांना लोककलेचे शिक्षण देतात. त्यामुळे लोककला पिढ्यांपिढ्या चालत राहते.
- २) महिला या आपल्या अनुभवातून पुढच्या पिढीला शिकवत असतात. समाजातील परंपरा जपत असतात.
- ३) लोकगीतातून मुलींचे लग्न, सासर-माहेर, कष्टकरी जीवनाचे चित्रण आणि अनेकदा सामाजिक प्रबोधनही केले जाते.
- ४) लोकगीतात समुहाचा भाव-भावनांचा व आचार विचाराचा अविष्कार असतो. जुन ते सोनं या तत्वावरून लोकागीतात प्राचीन परंपरा जतन करण्याचा प्रयत्न झालेला असतो.

अशाप्रकारे, महिला लोककलेच्या अभ्यासात आपल्या ज्ञानाचा वारसा आपल्या कुटुंबात सामाजिक परंपरेतून सांस्कृतिक ऐक्याच्या प्रसारात महत्वाची भूमिका बजावतात.

निष्कर्ष :-

लोककला ही महिलांच्या जगण्यातून, भावनातून,कष्टातून निर्माण झालेली एक जिवंत कला परंपरा आहे. तिचे जतन महिलांनी केले आहे. एका पिढीकडे आपला वारसा ती चालवत आहे.महिला जीवन हे संस्कारक्षम आहे. त्याग, सहनशीलता, सोशिकता, समाधान हे सर्व गुण तिच्यात आढळतात. लोककलेमध्ये कलात्मक सौंदर्य निर्माण करण्यासाठी नृत्य संवाद व शारीरिक हावभाव यांचा उपयोग केला जातो. लोककला सादर करणारे कलावंत परंपरेने आलेले असतात. लोककलेमध्ये बोलभाषेतून संवाद केल्यामुळे प्रत्येक कला ही लोकांना आपली वाटते.

संदर्भसुची :-

- १) लोकसंस्कृती आणि स्त्रीजीवन :- डॉ. इंगोले प्रतिमा.
- २) लोकसहित्य:साज आणि श्रृंगार :- डॉ. बाबर सरोजीनी.
- ३) संस्कृतीच्या पाऊलखुणा :- डॉ. भोसले द.ता.
- ४) मराठी स्त्रीगीते :- डॉ. व्यवहारे शरद
- ५) मराठीतील स्त्रीधन :- डॉ.बाबर सरोजीनी.

लावणीमधील स्त्रीप्रतिमा आणि भावविश्व

प्रा. दीपक दगडू जमधाडे

सौ. के. एस. के. महाविद्यालय, बीड.

१) प्रस्तावना

मराठी लोकसाहित्यामध्ये लावणी हा एक अत्यंत लोकप्रिय आणि प्रभावी कलाप्रकार मानला जातो. महाराष्ट्राच्या सांस्कृतिक परंपरेत लावणीचे महत्त्व विशेष आहे. लावणी ही केवळ मनोरंजनाची कला नसून ती समाजजीवनातील विविध पैलू, भावना, विचार आणि मूल्यांचे प्रतिबिंब दर्शवते. विशेषतः लावणीमध्ये स्त्रीचे विविध रूपांमध्ये चित्रण केलेले आढळते. तिच्या सौंदर्याचे, प्रेमभावनेचे, विरहाचे, वेदनेचे, आत्मविश्वासाचे आणि सामाजिक वास्तवाचे अत्यंत प्रभावी दर्शन लावणीतून घडते.

लावणीमधील स्त्रीप्रतिमा ही केवळ बाह्य सौंदर्यावर आधारित नसून तिच्या अंतर्मनातील भावविश्वही तितक्याच प्रभावीपणे व्यक्त होते. तिच्या भावना, संघर्ष, आशा-अपेक्षा, प्रेम आणि सामाजिक बंधनांचे वास्तव या सर्वांचे चित्रण लावणीमध्ये आढळते. त्यामुळे लावणीमधील स्त्रीप्रतिमा आणि भावविश्व यांचा अभ्यास केल्यास समाजातील स्त्रीची स्थिती, तिची मानसिकता आणि सांस्कृतिक भूमिका यांचे दर्शन घडते.

२) लावणीचा इतिहास आणि स्वरूप

लावणी हा महाराष्ट्राच्या लोकसांस्कृतिक परंपरेतील अत्यंत प्रभावी आणि लोकप्रिय काव्य-संगीत प्रकार आहे. लावण्या या शब्दापासून लावणी हा शब्द तयार झाला असून त्याचा अर्थ सौंदर्य किंवा आकर्षकता असा होतो. त्यामुळे लावणीमध्ये शब्दांची माधुर्यपूर्ण मांडणी, तालबद्धता आणि सादरीकरणातील आकर्षकता यांना विशेष महत्त्व असते. महाराष्ट्रातील ग्रामीण भागात लावणीची परंपरा फार जुनी असून ती लोकजीवनाशी घट्टपणे जोडलेली आहे.

इतिहासाच्या दृष्टीने पाहिले तर पेशवेकाळात लावणीचा विकास मोठ्या प्रमाणावर झाला. त्या काळात दरबारात तसेच सैनिकांचे मनोरंजन करण्यासाठी लावण्या सादर केल्या जात. ढोलकीच्या तालावर गायल्या जाणाऱ्या या लावण्यांनी जनसामान्यांमध्ये मोठी लोकप्रियता मिळवली. राम जोशी, होनाजी बाळा आणि परशुराम यांसारख्या कवी-शाहिरांनी लावणीला समृद्ध केले आणि तिच्या काव्यात्मकतेला अधिक उंची दिली.

लावणी प्रामुख्याने तमाशा या लोकनाट्य प्रकारामध्ये सादर केली जाते. ढोलकी, ताळ, हलगी यांसारख्या वाद्यांच्या साथीने गायली जाणारी लावणी नृत्य आणि अभिनय यांचा संगम घडवते. त्यामुळे लावणी ही केवळ काव्य किंवा संगीत नसून ती एक सजीव रंगमंचीय कलाप्रकार आहे. लावणीचे शब्द साधे, ओघवते आणि भावपूर्ण असतात. त्यामुळे प्रेक्षकांपर्यंत संदेश सहज पोहोचतो.

लावणीमध्ये समाजजीवनातील विविध विषयांचा समावेश आढळतो. प्रेम, विरह, सामाजिक परिस्थिती, राजकीय घडामोडी, स्त्री-पुरुष संबंध तसेच लोकजीवनातील अनुभव यांचे प्रभावी चित्रण लावणीमध्ये केले जाते. काळानुसार लावणीच्या आशयात आणि सादरीकरणातही बदल झाले आहेत. आधुनिक माध्यमांमुळे लावणीला नवे व्यासपीठ मिळाले असून ती आजही लोकसंस्कृतीचा महत्त्वपूर्ण घटक म्हणून टिकून आहे.

३) लावणीमधील स्त्रीप्रतिमा

मराठी लोकसांस्कृतिक परंपरेत लावणी हा अत्यंत प्रभावी आणि लोकप्रिय कलाप्रकार मानला जातो. या कलाप्रकारामध्ये स्त्रीचे चित्रण विशेष ठळकपणे दिसून येते. लावणीमधील स्त्रीप्रतिमा ही केवळ बाह्य सौंदर्यावर आधारित नसून तिच्या भावविश्वाचे, सामाजिक स्थानाचे आणि मानसिकतेचे विविध पैलू उलगडून दाखवते. त्यामुळे लावणीमधील स्त्रीचे चित्रण हे मराठी लोकसंस्कृतीतील स्त्रीच्या प्रतिमेचे एक महत्त्वपूर्ण प्रतिबिंब मानले जाते. लावणीमध्ये स्त्री कधी प्रेमिका, कधी विरहिणी, कधी स्वाभिमानी स्त्री, तर कधी समाजातील वास्तवाला सामोरे जाणारी संवेदनशील व्यक्ती म्हणून समोर येते.

लावणीमधील स्त्रीप्रतिमेचा विचार करताना सर्वप्रथम तिच्या सौंदर्यपूर्ण प्रतिमेचा उल्लेख करावा लागतो. अनेक लावण्यांमध्ये स्त्रीच्या सौंदर्याचे अत्यंत काव्यमय आणि आकर्षक वर्णन आढळते. तिच्या डोळ्यांची चमक, तिच्या चालण्यातील लय, केसांची रचना, अलंकारांची शोभा आणि तिच्या हास्याची मोहकता यांचे अत्यंत कलात्मक वर्णन केलेले असते. या वर्णनातून स्त्रीचे रूप आणि तिचे आकर्षण अधोरेखित होते. तथापि हे वर्णन केवळ शारीरिक सौंदर्यावर आधारित नसून तिच्या व्यक्तिमत्त्वातील आत्मविश्वास आणि आकर्षणही त्यातून व्यक्त होते.

लावणीमध्ये स्त्रीची प्रेमिका म्हणून असलेली प्रतिमाही अत्यंत प्रभावीपणे समोर येते. अनेक लावण्यांमध्ये स्त्री आपल्या प्रियकराशी संवाद साधताना दिसते. ती आपल्या मनातील प्रेमभावना, उत्कंठा आणि अपेक्षा व्यक्त करते. प्रियकराची वाट पाहणारी स्त्री, त्याच्याशी भेट

होण्याची आशा बाळगणारी स्त्री किंवा त्याच्यावर प्रेम व्यक्त करणारी स्त्री अशा अनेक भावनिक अवस्थांचे चित्रण लावणीमध्ये दिसून येते. या चित्रणातून स्त्रीचे कोमल आणि भावनाप्रधान मन स्पष्ट होते.

याशिवाय लावणीमध्ये विरहिणी स्त्रीची प्रतिमा देखील अत्यंत हृदयस्पर्शी स्वरूपात दिसते. प्रिय व्यक्तीपासून दूर राहण्याची वेदना, एकाकीपणा आणि आठवणीचा त्रास या भावना अनेक लावण्यांमध्ये व्यक्त झालेल्या दिसतात. विरहाच्या अवस्थेत असलेली स्त्री आपल्या मनातील दुःख शब्दांमधून व्यक्त करते. तिच्या मनातील अस्वस्थता, प्रियकराच्या आठवणी आणि त्याच्या प्रतीक्षेची भावना अत्यंत संवेदनशील पद्धतीने लावणीमध्ये व्यक्त केली जाते.

लावणीमधील स्त्रीप्रतिमेचा आणखी एक महत्त्वाचा पैलू म्हणजे आत्मविश्वासी आणि स्वाभिमानी स्त्रीची प्रतिमा. काही लावण्यांमध्ये स्त्री स्वतःच्या अस्तित्वाची जाणीव असलेली, धाडसी आणि स्पष्टवक्ती म्हणून दिसते. ती आपल्या भावना निर्भयपणे व्यक्त करते आणि समाजातील अन्यायाविरुद्ध आवाज उठवते. अशा प्रकारच्या लावण्यांमध्ये स्त्री केवळ मनोरंजनाचे साधन नसून एक विचारशील आणि स्वाभिमानी व्यक्ती म्हणून उभी राहते.

लावणीमध्ये स्त्रीची संवेदनशील आणि भावनाशील प्रतिमा देखील स्पष्टपणे दिसून येते. तिच्या मनातील आनंद, दुःख, आशा, निराशा आणि संघर्ष या सर्व भावना लावणीच्या माध्यमातून व्यक्त होतात. स्त्रीचे भावविश्व अत्यंत समृद्ध असून तिच्या प्रत्येक अनुभवाचे प्रतिबिंब लावणीमध्ये दिसते. त्यामुळे लावणीमधील स्त्रीप्रतिमा ही मानवी भावनांच्या विविध छटा उलगडून दाखवणारी आहे.

याशिवाय काही लावण्यांमध्ये स्त्रीची सामाजिक जाणीव असलेली प्रतिमाही दिसते. समाजातील विषमता, अन्याय, गरिबी किंवा जीवनातील संघर्ष यांविषयी स्त्रीची जाणीव व्यक्त झालेली दिसते. त्यामुळे लावणी हा केवळ शृंगारिक कलाप्रकार नसून समाजातील वास्तव मांडणारे एक प्रभावी माध्यम आहे.

एकूणच पाहता लावणीमधील स्त्रीप्रतिमा बहुआयामी आहे. तिच्यामध्ये सौंदर्य, प्रेम, विरह, स्वाभिमान, संवेदनशीलता आणि सामाजिक जाणीव या सर्व घटकांचा समावेश आहे. त्यामुळे लावणीमधील स्त्रीचे चित्रण हे केवळ कलात्मक अभिव्यक्ती नसून मराठी समाजातील स्त्रीच्या भावविश्वाचे आणि सामाजिक स्थानाचे जिवंत चित्रण आहे. लावणीच्या माध्यमातून स्त्रीचे मन, तिच्या भावना आणि तिचे जीवनानुभव प्रभावीपणे समोर येतात, त्यामुळे लावणी हा स्त्रीच्या अनुभवांचे आणि अस्तित्वाचे सशक्त सांस्कृतिक दस्तऐवज मानला जाऊ शकतो.

४) लावणीमधील स्त्रीचे भावविश्व

मराठी लोकसांस्कृतिक परंपरेत लावणी हा एक प्रभावी आणि लोकप्रिय काव्य-संगीत प्रकार मानला जातो. लावणीमध्ये स्त्रीचे विविध रूपांमध्ये चित्रण आढळते. तिच्या बाह्य सौंदर्याबरोबरच तिच्या अंतर्मनातील भावना, संवेदना आणि अनुभवांचे अत्यंत प्रभावी चित्रण लावणीत केलेले दिसते. त्यामुळे लावणीमधील स्त्रीचे भावविश्व हा अभ्यासाचा एक महत्त्वाचा विषय ठरतो. लावणीच्या माध्यमातून स्त्रीच्या मनातील प्रेम, विरह, आनंद, वेदना, स्वाभिमान, आशा आणि संघर्ष यांसारख्या अनेक भावनांचे जिवंत दर्शन घडते.

लावणीमधील स्त्रीचे भावविश्व प्रामुख्याने प्रेमभावना या घटकाभोवती फिरताना दिसते. अनेक लावण्यांमध्ये स्त्री आपल्या प्रियकराविषयीच्या भावना अत्यंत उत्कटतेने व्यक्त करते. ती आपल्या प्रियकराची आठवण काढते, त्याच्याशी संवाद साधते आणि त्याच्याशी भेट होण्याची आतुरता व्यक्त करते. प्रेमाच्या या भावना स्त्रीच्या कोमल आणि संवेदनशील मनाचे दर्शन घडवतात. लावणीमध्ये स्त्री आपल्या प्रिय व्यक्तीबद्दलची निष्ठा आणि समर्पण स्पष्टपणे व्यक्त करताना दिसते.

लावणीमधील स्त्रीच्या भावविश्वात विरहभावना देखील अत्यंत महत्त्वाची आहे. प्रियकर दूर गेल्यावर किंवा भेट न झाल्यावर स्त्रीच्या मनात निर्माण होणारी वेदना आणि अस्वस्थता लावणीमध्ये प्रभावीपणे व्यक्त केली जाते. विरहामुळे तिच्या मनात निर्माण होणारा एकाकीपणा, प्रियकराच्या आठवणी आणि त्याच्या प्रतीक्षेची भावना अत्यंत हृदयस्पर्शी स्वरूपात मांडलेली दिसते. या विरहाच्या भावनांमुळे लावणी अधिक भावनिक आणि संवेदनशील बनते.

याशिवाय लावणीमध्ये स्त्रीच्या आनंद आणि उत्साहपूर्ण भावविश्वाचेही दर्शन घडते. अनेक लावण्यांमध्ये स्त्री आनंदाने नृत्य करताना, गाताना आणि जीवनाचा आनंद व्यक्त करताना दिसते. तिच्या गाण्यात आणि नृत्यातून जीवनातील उत्साह आणि आनंद व्यक्त होतो. त्यामुळे लावणी ही केवळ दुःख किंवा विरह व्यक्त करणारी कला नसून जीवनातील आनंदाचेही उत्सवमय चित्रण करणारी कला आहे.

लावणीमध्ये स्त्रीच्या संवेदनशील मनाचे अत्यंत जिवंत चित्रण केलेले आहे. स्त्रीच्या मनात अनेक सूक्ष्म भावना असतात. कधी ती आनंदी असते, कधी दुःखी असते, तर कधी आशा आणि निराशेच्या दरम्यान झुलत असते. तिच्या या भावनांची अभिव्यक्ती लावणीच्या शब्दांमधून आणि सादरीकरणातून प्रभावीपणे होते. त्यामुळे लावणीमधील स्त्रीचे भावविश्व हे मानवी भावनांच्या विविध छटांचे दर्शन घडवते.

लावणीमध्ये स्त्रीच्या स्वाभिमान आणि आत्मजाणीवेच्या भावनाही दिसून येतात. काही लावण्यांमध्ये स्त्री स्वतःच्या अस्तित्वाची जाणीव असलेली आणि स्वाभिमानी व्यक्ती म्हणून समोर येते. ती आपल्या भावना स्पष्टपणे व्यक्त करते आणि समाजातील अन्याय किंवा बंधनांविषयी प्रश्न उपस्थित करते. या प्रकारच्या लावण्यांमुळे स्त्रीचे व्यक्तिमत्त्व अधिक सशक्त आणि स्वतंत्र स्वरूपात दिसते.

लावणीमधील स्त्रीच्या भावविश्वात सामाजिक जाणीवही महत्त्वाची आहे. काही लावण्यांमध्ये स्त्री समाजातील परिस्थिती, लोकजीवनातील समस्या आणि मानवी नातेसंबंधांविषयी विचार व्यक्त करते. त्यामुळे लावणी ही केवळ शृंगारिक अभिव्यक्ती नसून सामाजिक वास्तव मांडणारे एक प्रभावी माध्यम ठरते.

एकूणच पाहता लावणीमधील स्त्रीचे भावविश्व अत्यंत समृद्ध आणि बहुआयामी आहे. तिच्या मनातील प्रेम, विरह, आनंद, वेदना, स्वाभिमान आणि सामाजिक जाणीव या सर्व भावना लावणीच्या माध्यमातून प्रभावीपणे व्यक्त होतात. त्यामुळे लावणी ही स्त्रीच्या अंतर्मनातील अनुभवांचे आणि तिच्या जीवनातील भावनिक प्रवासाचे जिवंत चित्रण करणारी एक महत्त्वपूर्ण लोककलात्मक अभिव्यक्ती आहे. लावणीच्या अभ्यासातून स्त्रीच्या मनातील विविध भावना आणि तिच्या जीवनातील अनुभवांचे सखोल आकलन होते, म्हणून लावणीमधील स्त्रीचे भावविश्व हे मराठी लोकसाहित्याच्या अभ्यासात विशेष महत्त्वाचे ठरते.

५) लावणीमधील स्त्रीप्रतिमेचे सामाजिक अर्थ

मराठी लोकसांस्कृतिक परंपरेतील लावणी हा एक प्रभावी आणि लोकाभिमुख कलाप्रकार आहे. लावणीच्या माध्यमातून समाजातील अनेक वास्तवांचे चित्रण केले जाते. विशेषतः लावणीमधील स्त्रीप्रतिमा ही केवळ कलात्मक किंवा शृंगारिक स्वरूपात मर्यादित नसून तिच्यामध्ये समाजातील स्त्रीची स्थिती, तिचे स्थान, तिचे अनुभव आणि तिचे संघर्ष यांचे प्रतिबिंब दिसून येते. त्यामुळे लावणीमधील स्त्रीप्रतिमेचा अभ्यास करताना तिच्या सामाजिक अर्थाचा विचार करणे अत्यंत आवश्यक ठरते.

लावणीमधील स्त्रीप्रतिमा समाजातील स्त्रीच्या सांस्कृतिक आणि सामाजिक स्थानाचे प्रतीक म्हणून पाहता येते. पारंपरिक समाजव्यवस्थेत स्त्रीची भूमिका प्रामुख्याने घर आणि कुटुंब यापुरती मर्यादित होती. मात्र लावणीच्या माध्यमातून स्त्री सार्वजनिक मंचावर येते, आपल्या भावना व्यक्त करते आणि प्रेक्षकांशी संवाद साधते. त्यामुळे लावणीमधील स्त्रीप्रतिमा ही स्त्रीच्या अभिव्यक्तीस्वातंत्र्याचे एक महत्त्वपूर्ण प्रतीक मानली जाते.

लावणीमध्ये अनेकदा स्त्रीचे सौंदर्यप्रधान चित्रण आढळते. तिच्या रूपाचे, अलंकारांचे आणि आकर्षक व्यक्तिमत्त्वाचे वर्णन मोठ्या प्रमाणावर केलेले दिसते. यामुळे काही समीक्षकांच्या मते लावणीमध्ये स्त्रीचे वस्तुकरण झालेले दिसते. तथापि दुसऱ्या बाजूला विचार केला असता हे चित्रण त्या काळातील सामाजिक दृष्टिकोनाचेही प्रतिबिंब मानता येते. समाजात स्त्रीच्या सौंदर्याला दिले जाणारे महत्त्व आणि तिच्या व्यक्तिमत्त्वाकडे पाहण्याची दृष्टी याचे प्रतिबिंब लावणीमध्ये दिसून येते.

लावणीमधील स्त्रीप्रतिमेचा आणखी एक सामाजिक अर्थ म्हणजे स्त्रीच्या भावनिक जीवनाचे आणि अनुभवांचे प्रतिबिंब. अनेक लावण्यांमध्ये स्त्रीच्या मनातील प्रेम, विरह, अपेक्षा आणि निराशा यांचे चित्रण आढळते. या भावना केवळ वैयक्तिक नसून त्या समाजातील स्त्रीच्या जीवनानुभवांशी जोडलेल्या असतात. त्यामुळे लावणी ही स्त्रीच्या भावनिक जगाचे आणि तिच्या सामाजिक वास्तवाचे प्रतिबिंब दर्शवणारी कला आहे.

लावणीमधील स्त्रीप्रतिमा स्त्रीच्या संघर्ष आणि जिद्दीचे प्रतीक म्हणूनही पाहता येते. तमाशा आणि लावणी या क्षेत्रात काम करणाऱ्या अनेक स्त्रिया सामाजिकदृष्ट्या कठीण परिस्थितीतून पुढे आलेल्या होत्या. त्यांनी आपल्या कलेच्या माध्यमातून समाजात स्वतःचे स्थान निर्माण केले. त्यामुळे लावणीमधील स्त्री ही केवळ कलाकार नसून संघर्षशील आणि जिद्दी व्यक्तिमत्त्वाचे प्रतीक म्हणूनही समोर येते.

काही लावण्यांमध्ये स्त्रीची स्वाभिमानाची आणि स्पष्टवक्ती प्रतिमा दिसून येते. ती आपल्या भावना निर्भयपणे व्यक्त करते आणि पुरुषप्रधान समाजातील काही रूढ कल्पनांना आव्हान देते. या प्रकारच्या लावण्यांमधून स्त्रीच्या आत्मजाणीवेचे आणि स्वाभिमानाचे दर्शन घडते. त्यामुळे लावणीमध्ये स्त्रीची प्रतिमा ही केवळ पारंपरिक भूमिकांमध्ये मर्यादित राहत नाही तर ती स्वतःच्या व्यक्तिमत्त्वाची जाणीव असलेली स्वतंत्र व्यक्ती म्हणून उभी राहते.

याशिवाय लावणीमधील स्त्रीप्रतिमा लोकसांस्कृती आणि सामाजिक परिवर्तनाचे माध्यम म्हणूनही महत्त्वाची ठरते. लावणीच्या माध्यमातून समाजातील अनेक प्रश्नांवर भाष्य केले जाते. काही लावण्यांमध्ये सामाजिक विषमता, अन्याय आणि मानवी नातेसंबंध यांविषयी विचार मांडलेले दिसतात. त्यामुळे लावणी ही समाजजागृतीचे साधन म्हणूनही कार्य करते.

एकूणच पाहता लावणीमधील स्त्रीप्रतिमेचे सामाजिक अर्थ अत्यंत व्यापक आणि बहुआयामी आहेत. ती केवळ सौंदर्याचे प्रतीक नसून स्त्रीच्या भावनांचे, संघर्षांचे, स्वाभिमानाचे आणि सामाजिक वास्तवाचे प्रतिबिंब आहे. लावणीच्या माध्यमातून स्त्रीचे व्यक्तिमत्त्व अधिक सशक्त आणि जिवंत स्वरूपात समोर येते. त्यामुळे लावणीमधील स्त्रीप्रतिमेचा अभ्यास केल्यास मराठी समाजातील स्त्रीचे स्थान, तिची मानसिकता आणि तिच्या जीवनातील सामाजिक वास्तव यांचे सखोल आकलन होते.

६) लावणीवरील टीका आणि पुनर्मूल्यांकन

मराठी लोकसांस्कृतिक परंपरेतील लावणी हा अत्यंत प्रभावी आणि लोकप्रिय कलाप्रकार आहे. महाराष्ट्राच्या सांस्कृतिक इतिहासात लावणीने महत्त्वाचे स्थान प्राप्त केले आहे. तथापि, लावणीच्या लोकप्रियतेबरोबरच तिच्यावर विविध प्रकारच्या टीकाही झालेल्या दिसतात.

काही समीक्षकांनी लावणीवर अश्लीलतेचा आरोप केला आहे, तर काहींनी तिच्या सामाजिक परिणामांबद्दल प्रश्न उपस्थित केले आहेत. परंतु कालांतराने लावणीच्या कलात्मक आणि सांस्कृतिक मूल्यांचे पुनर्मूल्यांकन देखील झाले आहे. त्यामुळे लावणीवरील टीका आणि पुनर्मूल्यांकन हा अभ्यासाचा एक महत्त्वाचा विषय ठरतो.

लावणीवरील प्रमुख टीका म्हणजे तिच्या शृंगारिक स्वरूपाबाबत करण्यात आलेली टीका. अनेक लावण्यांमध्ये स्त्रीचे सौंदर्य, प्रेमभावना आणि शारीरिक आकर्षण यांचे वर्णन मोठ्या प्रमाणावर केलेले दिसते. काही समीक्षकांच्या मते या प्रकारच्या वर्णनांमुळे लावणीमध्ये स्त्रीचे वस्तुकरण झालेले दिसते. त्यामुळे लावणीला काही वेळा अश्लील किंवा केवळ मनोरंजनापुरता मर्यादित कलाप्रकार म्हणूनही संबोधले गेले आहे. विशेषतः काही सामाजिक आणि नैतिक दृष्टिकोनातून लावणीच्या सादरीकरणावर टीका करण्यात आली आहे.

लावणीवर करण्यात आलेली आणखी एक टीका म्हणजे तमाशा आणि लावणी क्षेत्रातील स्त्रियांच्या सामाजिक स्थितीबाबत आहे. तमाशा या लोकनाट्य प्रकारामध्ये काम करणाऱ्या अनेक स्त्रियांना समाजात कमीपणाची वागणूक दिली जात होती. त्यामुळे काही अभ्यासकांच्या मते लावणी या कलाप्रकारामुळे स्त्रियांचे शोषण झाले आहे, असा आरोप करण्यात आला. या दृष्टीने लावणीच्या सामाजिक परिणामांवरही प्रश्न उपस्थित करण्यात आले.

याशिवाय काही समीक्षकांच्या मते लावणी ही केवळ मनोरंजनप्रधान आणि हलकीफुलकी कला आहे, त्यामुळे तिच्या साहित्यिक मूल्यांना फारसे महत्त्व दिले जात नाही. अशा प्रकारच्या मतांमुळे लावणीला लोकसाहित्याच्या मुख्य प्रवाहात स्थान देण्याबाबत काही काळ दुर्लक्ष झाले.

मात्र काळानुसार लावणीच्या संदर्भात पुनर्मूल्यांकनाची प्रक्रिया सुरु झाली. अनेक संशोधक आणि अभ्यासकांनी लावणीचा अभ्यास केल्यावर असे लक्षात आले की लावणी हा केवळ शृंगारिक किंवा मनोरंजनप्रधान कलाप्रकार नसून तो लोकजीवनाचे आणि लोकसंस्कृतीचे प्रभावी प्रतिबिंब आहे. लावणीच्या माध्यमातून समाजातील विविध प्रश्न, मानवी भावना आणि सामाजिक वास्तव यांचे चित्रण केले जाते.

लावणीच्या पुनर्मूल्यांकनात तिच्या साहित्यिक आणि कलात्मक मूल्यांकडे विशेष लक्ष दिले गेले. अनेक लावण्या अत्यंत प्रभावी काव्यरचनेने आणि लयबद्धतेने समृद्ध आहेत. त्यामध्ये लोकभाषेचा सुंदर वापर, ओघवती शैली आणि प्रभावी आशय आढळतो. त्यामुळे लावणीला मराठी लोकसाहित्याचा महत्त्वपूर्ण भाग म्हणून मान्यता मिळू लागली.

याशिवाय आधुनिक काळात लावणीच्या अभ्यासात स्त्री-अभ्यासाच्या दृष्टिकोनातूनही पुनर्मूल्यांकन करण्यात आले आहे. काही संशोधकांच्या मते लावणी ही स्त्रीच्या भावना, अनुभव आणि संघर्ष व्यक्त करणारी कला आहे. लावणीमधील स्त्री अनेकदा आत्मविश्वासपूर्ण आणि स्पष्टवक्ती स्वरूपात दिसते. त्यामुळे लावणीमध्ये स्त्रीच्या अभिव्यक्तीचे आणि तिच्या अस्तित्वाच्या जाणीवेचे दर्शन घडते.

आधुनिक माध्यमांमुळे लावणीला नवे व्यासपीठ मिळाले आहे. चित्रपट, दूरदर्शन आणि सांस्कृतिक कार्यक्रमांमधून लावणीचे सादरीकरण मोठ्या प्रमाणावर होत आहे. त्यामुळे लावणीची लोकप्रियता वाढली असून तिच्या सांस्कृतिक महत्त्वाची जाणीव अधिक स्पष्टपणे होत आहे.

एकूणच पाहता लावणीवरील टीका आणि पुनर्मूल्यांकन या प्रक्रियेमुळे या कलाप्रकाराचे खरे स्वरूप अधिक स्पष्ट झाले आहे. लावणी ही केवळ मनोरंजनापुरती मर्यादित नसून ती लोकजीवनाचे, लोकसंस्कृतीचे आणि स्त्रीच्या भावविश्वाचे प्रभावी प्रतिबिंब आहे. त्यामुळे आजच्या काळात लावणीला मराठी संस्कृतीच्या एक महत्त्वपूर्ण आणि समृद्ध परंपरेचा भाग म्हणून मान्यता प्राप्त झाली आहे

प्रतीक म्हणून दाखवली जात होती. मात्र आधुनिक काळात ती अधिक स्वाभिमानी, धाडसी आणि स्वतःच्या विचारांची जाणीव असलेली व्यक्ती म्हणून समोर येते. ती आपल्या भावना स्पष्टपणे व्यक्त करते आणि समाजातील विविध प्रश्नांवरही भाष्य करते.

आधुनिक लावणीमध्ये स्त्रीच्या स्वातंत्र्य आणि आत्मसन्मानाच्या भावना अधिक स्पष्टपणे व्यक्त होताना दिसतात. बदलत्या सामाजिक परिस्थितीत स्त्रिया शिक्षण, रोजगार आणि सार्वजनिक जीवनात अधिक सक्रिय झाल्या आहेत. या सामाजिक बदलांचे प्रतिबिंब लावणीमध्येही दिसते. आधुनिक लावण्यांमध्ये स्त्री स्वतःच्या अधिकारांविषयी जागरूक असून ती स्वतःचे अस्तित्व जपण्याचा प्रयत्न करताना दिसते.

याशिवाय आधुनिक लावणीमध्ये सामाजिक आणि सांस्कृतिक विषयांचाही समावेश वाढलेला दिसतो. काही लावण्यांमध्ये स्त्री शिक्षण, समाजातील विषमता, स्त्रियांचे हक्क आणि आधुनिक जीवनातील बदल यांसारख्या विषयांवर भाष्य केले जाते. त्यामुळे लावणी हा केवळ शृंगारिक कलाप्रकार न राहता सामाजिक जागृतीचे माध्यम म्हणूनही कार्य करत आहे.

आधुनिक माध्यमांमुळे लावणीच्या सादरीकरणाच्या शैलीतही बदल झाले आहेत. वेशभूषा, नृत्यरचना, संगीत आणि मंचीय मांडणी यामध्ये आधुनिकतेचा प्रभाव दिसतो. या बदलांमुळे लावणी अधिक आकर्षक आणि विविधतेने समृद्ध झाली आहे. तथापि काही समीक्षकांच्या मते आधुनिक लावणीमध्ये कधी कधी पारंपरिक सौंदर्य आणि सांस्कृतिक वैशिष्ट्ये कमी होत असल्याची टीकाही केली जाते.

तरीही आधुनिक काळात लावणी ही महाराष्ट्राच्या सांस्कृतिक ओळखीचा एक महत्त्वपूर्ण घटक म्हणून टिकून आहे. लावणीमधील स्त्रीप्रतिमा आज अधिक बहुआयामी स्वरूपात दिसते. ती केवळ सौंदर्याचे प्रतीक नसून आत्मविश्वास, स्वातंत्र्य, संवेदनशीलता आणि सामाजिक जाणीव यांचेही प्रतीक आहे.

एकूणच पाहता आधुनिक काळातील लावणीमध्ये स्त्रीचे चित्रण अधिक व्यापक, सशक्त आणि वास्तववादी स्वरूपात दिसून येते. बदलत्या सामाजिक परिस्थितीमुळे स्त्रीची भूमिका आणि तिच्या भावविश्वाची व्याप्ती वाढली आहे. त्यामुळे आधुनिक लावणी ही केवळ परंपरेचा वारसा जपणारी कला नसून बदलत्या समाजाचे आणि स्त्रीच्या नव्या ओळखीचे प्रतिबिंब दर्शवणारी एक महत्त्वपूर्ण सांस्कृतिक अभिव्यक्ती आहे

७) आधुनिक काळातील लावणी आणि स्त्रीप्रतिमा

मराठी लोकसांस्कृतिक परंपरेतील लावणी हा अत्यंत प्रभावी आणि लोकप्रिय कलाप्रकार आहे. पूर्वी लावणी प्रामुख्याने तमाशा या लोकनाट्य प्रकाराशी जोडलेली होती आणि ग्रामीण भागातील लोकजीवनाशी तिचा जवळचा संबंध होता. मात्र काळाच्या ओघात समाजरचना, माध्यमे आणि सांस्कृतिक मूल्यांमध्ये मोठे बदल झाले. या बदलांचा परिणाम लावणीच्या स्वरूपावर आणि तिच्यातील स्त्रीप्रतिमेवरही झाला आहे. आधुनिक काळात लावणीचे सादरीकरण, आशय आणि शैली यांमध्ये अनेक परिवर्तन घडून आले असून स्त्रीचे चित्रणही अधिक व्यापक आणि विविध पैलूंनी समृद्ध झालेले दिसते.

आधुनिक काळात लावणीला चित्रपट, दूरदर्शन, नाट्यप्रयोग आणि डिजिटल माध्यमांमुळे नवे व्यासपीठ मिळाले आहे. पूर्वी लावणी प्रामुख्याने तमाशाच्या फडांमध्ये सादर केली जात होती, परंतु आता ती चित्रपटसृष्टी, सांस्कृतिक कार्यक्रम, महोत्सव आणि विविध मंचांवर सादर होत आहे. या माध्यमांमुळे लावणीची लोकप्रियता वाढली असून तिचे स्वरूप अधिक व्यापक झाले आहे. या प्रक्रियेत लावणीतील स्त्रीप्रतिमाही बदलत्या सामाजिक वास्तवाशी जुळवून घेताना दिसते.

आधुनिक लावण्यांमध्ये स्त्रीची आत्मविश्वासपूर्ण आणि स्वतंत्र व्यक्तिमत्त्वाची प्रतिमा अधिक ठळकपणे दिसून येते.

निष्कर्ष

मराठी लोकसांस्कृतिक परंपरेत लावणी हा अत्यंत प्रभावी, लोकप्रिय आणि बहुआयामी कलाप्रकार आहे. या कलाप्रकाराच्या माध्यमातून महाराष्ट्रातील लोकजीवन, सामाजिक वास्तव, मानवी भावना आणि सांस्कृतिक मूल्यांचे जिवंत चित्रण आढळते. विशेषतः लावणीमधील स्त्रीप्रतिमा आणि तिचे भावविश्व हा अभ्यासाचा अत्यंत महत्त्वाचा विषय ठरतो. कारण लावणीमध्ये स्त्रीचे केवळ बाह्य सौंदर्य नव्हे तर तिच्या अंतर्मनातील भावना, विचार आणि अनुभव यांचेही प्रभावी दर्शन घडते.

लावणीच्या इतिहासाचा विचार केला असता असे दिसून येते की या कलाप्रकाराचा विकास महाराष्ट्राच्या सामाजिक आणि सांस्कृतिक जीवनाशी घट्टपणे जोडलेला आहे. पेशवेकाळात लावणीला विशेष प्रोत्साहन मिळाले आणि ती तमाशा या लोकनाट्य प्रकाराशी जोडली गेली. या काळात अनेक कवी-शाहिरांनी लावणीची परंपरा समृद्ध केली. त्यामुळे लावणी ही केवळ मनोरंजनाची कला न राहता लोकजीवनातील अनुभव आणि भावनांची अभिव्यक्ती करणारे प्रभावी माध्यम बनली.

लावणीमधील स्त्रीप्रतिमेचा विचार केला असता तिचे विविध पैलू स्पष्ट होतात. लावणीमध्ये स्त्रीचे सौंदर्यपूर्ण, प्रेमळ, विरहिणी, स्वाभिमानी आणि संवेदनशील असे अनेक रूपांमध्ये चित्रण केलेले आढळते. या विविध प्रतिमांमधून स्त्रीच्या व्यक्तिमत्त्वाची बहुआयामीता स्पष्ट होते. तिच्या भावविश्वात प्रेम, विरह, आनंद, वेदना, आशा आणि संघर्ष या सर्व भावनांचा समावेश आहे. त्यामुळे लावणीमधील स्त्री ही केवळ सौंदर्याचे प्रतीक नसून ती भावनाशील, विचारशील आणि अनुभवसमृद्ध व्यक्ती म्हणून समोर येते.

लावणीमधील स्त्रीप्रतिमेचे सामाजिक अर्थही अत्यंत महत्त्वाचे आहेत. या कलाप्रकारातून समाजातील स्त्रीचे स्थान, तिची भूमिका आणि तिच्या जीवनातील वास्तव यांचे प्रतिबिंब दिसते. काही ठिकाणी स्त्रीचे सौंदर्यप्रधान चित्रण आढळले तरी अनेक लावण्यांमध्ये तिच्या स्वाभिमानीचे, संघर्षाचे आणि आत्मजाणीवेचे दर्शन घडते. त्यामुळे लावणीमधील स्त्रीप्रतिमा ही समाजातील स्त्रीच्या बदलत्या स्थानाचे आणि मानसिकतेचे प्रतिनिधित्व करते.

लावणीवर काही वेळा अश्लीलतेची किंवा स्त्रीच्या वस्तुकरणाची टीका करण्यात आली आहे. तथापि या टीकेच्या पार्श्वभूमीवर अनेक अभ्यासकांनी लावणीचे पुनर्मूल्यांकन केले आहे. त्यांच्या मते लावणी हा केवळ शृंगारिक किंवा मनोरंजनप्रधान कलाप्रकार नसून तो लोकजीवनाचे, लोकसंस्कृतीचे आणि स्त्रीच्या भावविश्वाचे प्रभावी प्रतिबिंब आहे. लावणीच्या काव्यात्मकता, लयबद्धता आणि लोकभाषेतील अभिव्यक्ती यांमुळे तिचे साहित्यिक आणि सांस्कृतिक मूल्यही मोठे आहे.

आधुनिक काळात लावणीमध्ये अनेक परिवर्तन झालेले दिसतात. चित्रपट, दूरदर्शन आणि डिजिटल माध्यमांमुळे लावणीला नवे व्यासपीठ मिळाले आहे. या माध्यमांमुळे लावणी अधिक व्यापक प्रेक्षकांपर्यंत पोहोचली आहे. आधुनिक लावण्यांमध्ये स्त्रीची प्रतिमा अधिक आत्मविश्वासपूर्ण, स्वतंत्र आणि जागरूक स्वरूपात दिसते. ती स्वतःच्या अस्तित्वाची जाणीव असलेली आणि समाजातील विविध प्रश्नाविषयी सजग असलेली व्यक्ती म्हणून समोर येते.

एकूणच पाहता लावणी हा महाराष्ट्राच्या लोकसंस्कृतीचा एक महत्त्वपूर्ण आणि समृद्ध घटक आहे. लावणीमधील स्त्रीप्रतिमा आणि भावविश्वाचा अभ्यास केल्यास स्त्रीच्या जीवनातील विविध अनुभव, भावना आणि सामाजिक वास्तव यांचे सखोल आकलन होते. लावणी

ही केवळ मनोरंजनाची कला नसून ती समाजातील स्त्रीच्या अस्तित्वाचे, तिच्या भावनिक जगाचे आणि सांस्कृतिक स्थानाचे प्रभावी प्रतिबिंब आहे. त्यामुळे लावणीचा अभ्यास हा मराठी लोकसाहित्य आणि सांस्कृतिक अभ्यासाच्या दृष्टीने अत्यंत महत्त्वाचा ठरतो.

लावणीच्या माध्यमातून स्त्रीच्या भावना, संघर्ष आणि स्वाभिमान यांचे जिवंत चित्रण होते. त्यामुळे लावणी ही स्त्रीच्या अनुभवांचे आणि तिच्या जीवनातील वास्तवाचे महत्त्वपूर्ण सांस्कृतिक दस्तऐवज मानली जाऊ शकते. भविष्यकाळात लावणीचा अभ्यास अधिक व्यापक दृष्टिकोनातून केला गेला तर मराठी समाजातील स्त्रीची भूमिका, तिचे भावविश्व आणि तिच्या सांस्कृतिक अभिव्यक्तीचे अनेक नवीन पैलू समोर येऊ शकतील.

संदर्भसूची (References / Bibliography)

१. खरे, ग.ह. (२००१). मराठी लोकसाहित्याचा इतिहास. पुणे : कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन.
२. भागवत, दुर्गा (१९९५). लोकसाहित्याची रूपरेषा. मुंबई : मौज प्रकाशन.
३. ढेरे, रा. चिं. (२००५). लोकसंस्कृतीची क्षितिजे. पुणे : पद्मगंधा प्रकाशन.
४. ढेरे, रा. चिं. (२००३). महाराष्ट्राची लोकसंस्कृती. पुणे : पद्मगंधा प्रकाशन.
५. वाघमारे, वि. स. (२०१०). तमाशा आणि लावणी. मुंबई : लोकवाङ्मयगृह.
६. शिंदे, अ. रा. (२००८). मराठी लोकनाट्य परंपरा. पुणे : डायमंड पब्लिकेशन्स.
७. कांबळे, स. ब. (२०१२). महाराष्ट्रातील लोककला. पुणे : साकेत प्रकाशन.
८. काले, शंकर (२००६). लावणीचे सांस्कृतिक स्वरूप. पुणे : कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन.
९. पवार, जयसिंगराव (२०११). मराठी लोककला आणि लोकजीवन. कोल्हापूर : प्रज्ञा प्रकाशन.
१०. भोसले, स. न. (२००७). तमाशा : कला आणि परंपरा. पुणे : स्नेहवर्धन प्रकाशन.
११. देशपांडे, गंगाधर (२००९). मराठी लोकसाहित्य. मुंबई : ग्रंथाली प्रकाशन.
१२. जोशी, वि. का. (२०१३). लोककला आणि संस्कृती. पुणे : विद्या प्रकाशन.
१३. साळुंखे, अ. ह. (२०१५). भारतीय लोकसंस्कृती. पुणे : राजहंस प्रकाशन.
१४. पाटील, ब. र. (२००४). महाराष्ट्रातील लोकनाट्य आणि लोकपरंपरा. कोल्हापूर : प्रज्ञा प्रकाशन.
१५. मोरे, रा. ग. (२०१०). लावणी : इतिहास आणि परंपरा. पुणे : पद्मगंधा प्रकाशन.
१६. कुलकर्णी, सु. व. (२००८). मराठी सांस्कृतिक इतिहास. पुणे : डायमंड पब्लिकेशन्स.
१७. जोशी, प्र. न. (२००६). लोककला : स्वरूप आणि अभ्यास. पुणे : कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन.
१८. भोसले, अ. क. (२०१४). मराठी लोकसाहित्याचा अभ्यास. पुणे : साकेत प्रकाशन.
१९. कदम, सुनील (२०११). महाराष्ट्रातील लोककला परंपरा. मुंबई : ग्रंथाली प्रकाशन.
२०. पवार, सु. र. (२०१६). लोकसंस्कृती आणि समाजजीवन. पुणे : राजहंस प्रकाशन.

‘चरणदास चोर’ नाटक की प्रस्तुति और महाराष्ट्र के मराठवाड़ा क्षेत्र की लोककला एवं लोकसंगीत

शोधछात्र : देवरे रामेश्वर गिरधर

कला सादरीकरण विभाग,

डॉ.बाबासाहेब अंबेडकर मराठवाड़ा विश्वविद्यालय, औरंगाबाद.

मो. 7798527273 ई-मेल : rameshwardeore6gmail.com

मार्गदर्शक - डॉ.संदीप अ.बनसोडे

प्राध्यापक,मराठी विभाग

बलभीम कला, विज्ञान एवं वाणिज्य महाविद्यालय, बीड़.

सारांश

‘चरणदास चोर’ इस नाटक के माध्यम से शोधछात्र ने नाट्य निर्देशन करके महाराष्ट्र के मराठवाड़ा क्षेत्र की लोककला, लोकगीत-संगीत परंपरा को मंचित करने का प्रयास किया है। जिसमें कला सादरीकरण विभाग के छात्र और स्थानिक लोक कलाकारों को सम्मिलित किया गया था। देश के युवा रंगकर्मियों को प्रादेशिक लोककला, लोकगीत-संगीत का अध्ययन करके उसकी निरंतर प्रस्तुति करने की आवश्यकता है। जिससे लोकगीत-संगीत की यह परंपरा भविष्य में आने वाली पीढ़ी को प्रोत्साहित करने के लिए आदर्श साबित होगी और उसी के साथ नाटकों द्वारा लोक परंपराएं, लोकसंस्कृति हमेशा के लिए बरकरार रहेगी। नाट्य निर्देशक हबीब तनवीर के रंग विचारों से प्रेरित भारतीय रंगमंच अधिक सक्षम होगा।

कुंजी शब्द - लोकपरंपरा, समाज, लोककला, गीत-संगीत, रंगमंच, लोकसंस्कृति, निर्देशक।

प्राचीन भारतीय संस्कृति के इतिहास में अनेक राजा-महाराजाओं के जमाने में नृत्य-गीत-संगीत मैफीलों का आयोजन किया जाता था। जो सिर्फ राज्य के राज दरबारों में प्रस्तुत किया जाता था। रामायण में भी श्री राम के पुत्र-लव कुश द्वारा गीत-संगीत, काव्य का उपयोग दिखाई देता है। कालांतर से सामान्य दर्शकों के लिए राज दरबारों के बाहर गलियों, मैदानों में जनता के मनोरंजन हेतु अनेक काव्य, गीत, संगीत, नृत्य, नाट्य, वाद्य आदि मैफीलों का आयोजन होने लगा जिससे दिन पे दिन दर्शकों के उत्साह और आनंद को देखकर कलाकारों में भी अधिकाधिक रुचि बढ़ती गई। इसी के आधार पर आगे संस्कृत नाटकों और संगीत नाटकों में इन सभी कलाओं का सामूहिक मंचन होने लगा।

नाट्यशास्त्र और अन्य पौराणिक ग्रंथों के अनुसार संगीत नाट्य का एक महत्वपूर्ण अंग है।

पंडित शारंगदेव उनकी ‘संगीत रत्नाकर’ इस ग्रंथ में कहते हैं कि-

गीत, वाद्य तथा नृत्य त्रय संगीतमुच्यते।

गीत, वाद्य एवं नृत्य इन तीनों कलाओं के समावेश को ही संगीत कहा जाता है। तथा यह तीनों कलाएं स्वतंत्र होते हुए भी परस्पर पूरक मानी जाती है। संगीत में मुख्यतः दो प्रकार पाए जाते हैं जिसमें एक भाव प्रधान संगीत और दूसरा शास्त्रीय संगीत है। शास्त्रीय संगीत में शास्त्र के अनुसार ही संगीत में स्वर, लय, ताल और रागों का गंभीरता पूर्वक विचार किया जाता है। लेकिन भाव प्रदान संगीत का उद्देश्य ही भक्तिभाव, आनंद, प्रेम, शोक, मनोरंजन हेतु किया जाता है। जो नाट्य, सिनेमा, गजल, भजन, लोकगीत, लोकधुनों जो भावों को प्रकट करने के लिए दर्शकों को जिससे रस-भावों की निष्पत्ति होती है। सरल संगीत की सहजता, आत्मीयता सभी क्षेत्र के दर्शकों के दिल को भाती है।

नाट्यशास्त्र के रचीयता भरतमुनि ने नाटकों में संगीत के प्रयोग का विस्तृत वर्णन किया है। उनका मत है की -

चित्रं शोभते न निवेशनम्।

यथा वर्णादृते

एवमेव विना गानं

नाट्यं रागं न गच्छति ॥

भरत मुनि कहते हैं कि बड़ा मजबूत महल बिना रागों के सुंदर नहीं दिखता, ठीक वैसे ही गीत- संगीत के बिना नाटकों द्वारा दर्शकों का मनोरंजन नहीं हो सकता। उन्हें नाटकों को प्रति दिलचस्पी पैदा करने में संगीत महत्वपूर्ण भूमिका निभाता है। इसी भूमिका को लेकर 'चरणदास चोर' नाटक प्रस्तुति में संगीत के बारे में शोधछात्र ने लिखने का प्रयास किया है।

चरणदास चोर- कथानक

चरणदास चोर यह नाटक शुरु से ही अधिक मनोरंजक और मजेदार लगता है जो दर्शकों को अपनी और एकाग्र करने पर मजबूर करता है। यह एक चोर की कहानी है जो अपने गुरु को मजबूरी में या यूँ कहें हँसी मजाक में पांच प्राण देता है। और उन प्रणों के प्रति आजीवन एकनिष्ठ रहता है। चरणदास अपने शातिर दिमाग का उपयोग करके ऐसी बातों का वचन देता है जो एक सामान्य चोर के जिंदगी में कभी नहीं आ सकती। जिसमें चरणदास कहता है-

- १) मैं कभी हाथी पर बैठकर जुलूस में नहीं जाऊंगा।
- २) मैं कभी सोने की थाली में भोजन नहीं करूंगा।
- ३) किसी रानी से शादी नहीं करूंगा।
- ४) किसी देश का राजा नहीं बनूंगा।

यह चार वचन सुनने के बाद गुरुजी चरणदास के हुशारी को समझकर एक और वचन मांगते हैं। जो है-

- ५) जिंदगी में कभी झूठ नहीं बोलेगा।

इस वचन का स्वीकार करते हुए चरणदास गुरुजी को जीवन भर सच बोलने का पाँचवाँ वचन भी देता है।

इन पांच प्रणों के इर्द-गिर्द नाटक की कहानी हमें दिखाई देती है। नाटक में अधिक दिलचस्प घटनाएँ हमें दिखाई देती हैं। सामान्य छोटी-मोटी चोरी करने वाला चोर सरकारी शाही खजाने में चोरी करता है। और पकड़ा जाता है। और उसे पूछने पर वह राज्य की रानी को चोरी की सच्चाई कबूल करता है। चरणदास के सच बोलने के कारण शाही खजाने की देखरेख करने वाले मुनीम को हीरे की चोरी करने के आरोप में पकड़ा जाता है। जिससे एक धोखेबाज सरकारी अधिकारी की पोल रानी के सामने खुल जाती है। चरणदास एक चोर होते हुए भी उसकी सच्चाई से प्रसन्न होकर रानी उसे हाथी पर बिठाकर जुलूस के रूप में आमंत्रित करती है। तभी चरणदास को अपने गुरु को दिया हुआ पहला वचन याद आता है वह हाथी पर बैठकर जाने को मना करता है। लेकिन इधर रानी उसकी साधारणता से और भी प्रसन्न होती है और चरणदास को भोजन के लिए राजमहल बुलाकर सोने की थाली में भोजन लगाती है। यहां पर चरणदास को अपना दूसरा वचन याद आता है और वह भोजन करने को मना करता है। रानी एक सामान्य चोर की गुरु को दिए हुए प्रणों के प्रति निष्ठा देखकर हैरान हो जाती है। रानी उसकी एकनिष्ठता को देखकर खुद से शादी करने को कहती है। तभी चरणदास को अपना तीसरा प्रण याद आता है। और चरण दास रानी के शादी के प्रस्ताव से इन्कार कर देता है। रानी चरणदास की निस्वार्थता को देखकर राज्य का राजा बनने को कहती है। तब भी चरणदास अपने चौथे प्रण के रक्षा हेतु देश का राजा बनने के प्रस्ताव को भी नामंजूर कर देता है। चरणदास की गुरु को दिए हुए प्रणों के प्रति निष्ठा देखकर रानी एक-एक करके प्रस्ताव चरणदास के सामने रखती है, लेकिन अपने प्रणों से एकनिष्ठ होकर अपने दिल को कठोर बनाकर, कतई लालच में न आकर राज्य की रानी के सभी प्रस्तावों को चरणदास जैसा एक साधारण चोर ठुकरा देता है। अब रानी अपने मान, सम्मान को बचाए रखने के लिए दोनों के बीच हुई बातचीत को गुप्त रखने को कहती है। ताकि राज्य की प्रजा रानी की हँसी ना उड़ाये, विद्रोह ना करें। लेकिन चरणदास के गुरु ने गुरुदक्षिणा में लिए हुए पाँचवें वचन को याद करते हुए वह कहता है कि अगर मुझे कोई पूछे तो मैं झूठ नहीं बोल सकता। क्योंकि जीवन भर सच बोलने का वचन गुरु को दिया है। यह सुनकर रानी के होश उड़ जाते हैं। और खुद की सत्ता और झूठी शान को बचाने के लिए चरणदास को झूठे आरोप में मृत्युदंड देने की घोषणा करती है। खुद के मृत्यु को सामने देखते हुए भी चरणदास गुरु को दिए हुए सच बोलने के प्रण से पीछे नहीं हटता और खुद की जान गवा देता है।

एक साधारण चोर की गुरु को दिए हुए प्रणों के प्रति निष्ठा, सच्चाई और निस्वार्थता का महत्व इस कथानक से सिद्ध होता है।

'चरणदास चोर' ये नाटक विजयदान देथा के राजस्थानी लोककथा पर आधारित है, जिसे नाट्यरूपांतर करके हबीब तनवीर ने छत्तीसगढ़ी लोकभाषा में, वहां के लोक कलाकारों को लेकर १९७५ में मंचित किया। और १९८२ में आंतरराष्ट्रीय फ्रिज फेस्टिवल में प्रथम पुरस्कार प्राप्त करके, भारतीय रंगभूमी को विश्व उजागर किया। 'चरणदास चोर' एक मात्र नाटक है, जिस नाटक ने छत्तीसगढ़ी 'नाचा' इस लोककला को भारतीय संस्कृति को वैश्विक स्तर पर उजागर किया।

छत्तीसगढ़ी लोकसंगीत, लोकनृत्य- पंडवानी, कर्मा, सुआ, पंथी, सोहर, राउत नाचा के साथ-साथ दफड़ा, टीमकी, ढोलक, सिंगबाजा, मोहरी इन वाद्य यंत्रों का उपयोग किया है। लालूराम, भुलवाराम, फिदाबाई, गोविंदराम निर्मलकार, ठाकुरराम जैसे आदि नाचा के लोक कलाकारों को लेकर हबीब तनवीर ने अपने निर्देशित नाटकों के जरिए छत्तीसगढ़ के नाचा लोकसंस्कृति, गीत-संगीत, को विश्व के रंगमंच पर अमरता प्रदान है।

आधुनिक भारतीय रंगमंच पर हबीब तनवीर ऐसे एकमात्र निर्देशक रहे हैं, जिन्होंने विदेश से नाट्यशास्त्र की पढ़ाई करके बड़े शहरों और सभागारों में सिमटने के बजाय अपने भारत देश लौटकर अपनी मातृभूमि छत्तीसगढ़ी लोक गीत-संगीत परंपरा को अपने निर्देशित नाटकों में स्थान देकर हिंदी रंगमंच को अधिक सक्षम बनाने में अपना योगदान दिया।

प्रसिद्ध नाट्यनिर्देशक बी.वी. कारंथ मंचित नाटकों के लिए अपनी सृजनशील निर्देशक की दृष्टि से गीत-संगीत के महत्वता को स्पष्ट करते हुए कहते हैं कि-

रंग-संगीत अपने आप में कविता जैसा है, कविता में 'ध्वनि' जो कहते हैं, कहते हैं ना, शब्द की कई ध्वनियाँ हैं, नाटक में सबसे बड़ी ध्वनि जो है वह संगीत ही है- क्योंकि छोटी सी पंक्ति, वाद्य, संगीत हो सिर्फ गायन का आलाप ही क्यों ना हो, बहुत सी चीजें व्यक्त कर देती है-मायने एक लम्बे संवाद बोलने के बजाय हो सकता है २५-३० पंक्तियों की बजाय, उसकी सारी वेदना पीड़ा बताने के लिए एक संगीत की पंक्ति अगर आ जाए।

कारंथ जी का बहुमूल्य मत सराहनीय है। क्योंकि गीत-संगीत से प्रेक्षकों को कथानक आसानी से समझने लगता है, और उनकी नाटक में रुचि बढ़ती है, साथ ही इस बढ़ते लगाव से नाट्य प्रयोग सफलता की ओर खड़ा उतरता है।

आधुनिक भारतीय रंगमंच पर बलराज साहनी, दिना पाठक, शंभू मित्रा, एम.के.रैना, बलवंत ठाकुर, बी.वी.कारंथ, के.एन.पन्निकर, हबीब तनवीर, रतन थियाम, बंसी कौल, वामन केंद्रे आदि भारत के प्रांतीय रंगकर्मियों ने नाटकों में लोक गीत-संगीत, नृत्य, वाद्य, इन सभी कलाओं के सामूहिक प्रस्तुति को महत्व दिया। और उसे अपने निर्देशित मंचित नाटकों से निरंतर बनाए रखने का प्रयास किया।

सन १८४३ में 'सीता स्वयंवर' इस नाटक को नाटककार विष्णुदास भावे ने निर्देशित करके मराठी रंगमंच की शुरुआत की। निर्देशित नाटक का मंचन करने के लिए विष्णुदास भावे ने कर्नाटक की लोक नाट्य-गीत-संगीत यक्षगान इस लोक परंपरा आधार लिया था। कालांतर से मराठी में नाटककार अन्नासाहेब किलोस्कर, देवल, गडकरी, बालगंधर्व आदि की संगीत नाटक परंपरा काफी चर्चित रही है।

'चरणदास चोर' यह प्रसिद्ध नाटक है। जिसके द्वारा नाट्य निर्देशक हबीब तनवीर ने छत्तीसगढ़ी लोक गीत-संगीत, विश्व उजागर किया। उनके सभी निर्देशित मंचित नाटकों में गीत संगीत की मुख्य रूप से प्रस्तुति की जाती थी। 'आगरा बाजार' इस नाटक में फकीरों के अनेक गीत शामिल है। गीतों को रंगमंच पर हारमोनियम के साथ स्वर बद्ध करते हुए चिमटा और ढोलक से ताल का मिलन दर्शकों को मंत्रमुग्ध कर देता है। हबीब तनवीर के रंग विचारों को बरकरार रखने की कोशिश में शोधछात्र ने 'चरणदास चोर' इस नाटक ६१ वीं महाराष्ट्र राज्य हिंदी राज्यनाट्य प्रतियोगिता २०२२-२३ में नाट्य निर्देशन किया। कलाकारों और दर्शकों का विचार करते हुए नाटक में छत्तीसगढ़ी बोलीभाषा और छत्तीसगढ़ी लोक गीत-संगीत के अलावा महाराष्ट्र के मराठवाड़ा क्षेत्र की हिंदी जुबानी बोलीभाषा और लोककला, लोकसंस्कृति, गीत-संगीत को शामिल करने का प्रयास किया गया है। जिसमें-

१. वारकरी संप्रदाय का भजन गीत संगीत
२. धनगर समाज का संगीत
३. दशावतारी सोंग परंपरा का संगीत
४. दिंडी नृत्य-गीत-संगीत, आदि शामिल है।

नाटक की शुरुआत वारकरी संप्रदाय का भजन गीत प्रस्तुत किया जाता है जिसमें गुरु, शिष्य, के सभी भाविक भक्ति भाव में तालीम भजन गीत गाते हुए नजर आते हैं। वारकरी संप्रदाय में भगवान की आराधना करने के लिए, भक्ति के मार्ग में यह भजन गीत संगीत महत्वपूर्ण है। गायक एवं भक्तों को आत्मिक समाधान देता है। रंगमंच पर यह संगीत कलाकारों और दर्शकों को प्रसन्नता के साथ उत्साह निर्माण करते हुए ईश्वरी भक्ति की अनुभूति देने में असरदार साबित होता है। नाटक के गीत लेखक शेख असलम युनुस ने लिखे हैं जिसके कुछ बोल इस प्रकार है -

सत्यनाम सत्यनाम
सत्यनाम सार
गुरु महिमा अपार
बहा के अमृत धार
हो जाई बेड़ा पार

इस गीत के लिए संगीत निर्माण हेतु हारमोनियम, पखवाज, विना, शंक, टाल आदि लोकवाद्यों का उपयोग किया गया है। वारकरी संप्रदाय और हिंदू संस्कृति में संत महंत गांव की गलियों में लोगों को उपदेश करने के लिए अभंग गीत संगीत गाते हैं। जैसे आद्य कवि संत तुकाराम महाराज, संत गाडगे बाबा, संत नामदेव महाराज कीर्तन गीत अभंग गीत संगीत के द्वारा समाज में अंधश्रद्धा निर्मूलन, साक्षरता, ईश्वरी भक्ति मार्ग आदि समस्याओं पर सामाजिक प्रबोधन करने का कार्य करते थे। नाटक में अभंग गीत संगीत का समावेश करते

हुए संगीत के साथ-साथ कथानक भी आगे बढ़ता है। गीत इस प्रकार है-

बाबा पधारे गलियों में
खुशियां मची है जन-जन में
राज छुपा है मन मन में .. ओ..
ईश्वर बस है कण कण में ..।
बाबा पधारे
धन्य भाग्य हमारे
सज्जन दुर्जन दौड़ो सारे
मिल के बाबा की सेवा करें..।

इस गीत को वारकरी संप्रदाय की अभंग गीत संगीत का आधार लेकर मंचित किया गया है। जिससे वारकरी संप्रदाय के प्रति गहरी आत्मीयता और लगाव के कारण कलाकारों के साथ दर्शक भाव विभोर हो जाते हैं। लोकसंस्कृति का मंचन देखते ही लोग अधिक उत्साहित होते हैं।

महाराष्ट्र के मराठवाड़ा क्षेत्र में धनगर समाज के लोग उनके धार्मिक त्योहार, यात्रा में बड़ी जश्र के साथ सामूहिक गीत संगीत का मंचन करते हैं जिसका उद्देश्य धर्म परंपरा का प्रचार प्रसार और लोक मनोरंजन होता है। उनके इस लोकगीत संगीत परंपरा को नाटक में शामिल किया गया है। ढोल, एकतारी, तुन तुना, झांझ, टाल आदि वाद्यों का संगीत के निर्माण के लिए उपयोग किया जाता है। गीत के बोल इस प्रकार है-

कानों में गूंजे शोर हैं वों
जंगल में नाचे मोर हैं वों
सेठ साहूकार के लिए काल हैं वों
आम लोगों के लिए सत्यपाल है वों
कोई कहे चोर हैं वो
कोई कहे मोर है वो
तरा.. रा.. रारा रा !

वारकरी संप्रदाय में दिंडी नृत्य-गीत-संगीत इस सांस्कृतिक परंपरा में भगवान के नामस्मरण का जयघोष करते हुए सामूहिक पावली तथा फुगड़ी नृत्य खेला जाता है। हारमोनियम, मृदंग, चिपली, टाल, वीना वाद्यों का इस्तेमाल करके संगीत उत्पन्न किया जाता है। सभी भक्त उत्साह, जोश में नाचते- गाते हुए दिंडी में तल्लीम हो जाते। हाथों में भगवा ध्वज, पताका लहराकर हिंदू धर्म संस्कृति का प्रचार प्रसार करते हुए उद्धार किया जाता है।

महाराष्ट्र के लग भग सभी गांवों की यात्रा में दशावतारी सोंगो का आयोजन किया जाता है। उसमें कुलदैवत तथा ग्रामदैवत भगवान की विधिवत पूजा अर्चना की जाती हैं। विष्णु के विविध अवतार, श्री गणेश, हनुमान, पांच पांडव, शारदा, शिव-पार्वती, अर्जुन आदि के रूपों के आभूषण पहनकर रूप-देहसजा करके पारंपरिक लोक संस्कृति मंचन किया जाता है। इसमें हलगी, ढोलकी, घुंगरू, टाल, चिमटा आदि से गीत-संगीत प्रस्तुत किया जाता है। जिसे देखने के लिए हजारों की संख्या में गांव में दर्शक उपस्थित होते हैं। यह यात्रा उत्सव हर साल मनाया जाता है।

ऐसे अनेक पारंपरिक लोकगीत संगीत परंपराये महाराष्ट्र के मराठवाड़ा क्षेत्र में सदियों से प्रस्तुत होती आ रही है, जिसमें कुछ कला लुप्त हो चुकी है। और कुछ लुप्त होने की कगार पर खड़ी है। उन्हें लोक कलाकारों और नाट्य निर्देशकों द्वारा पुनर्जीवित किया जा सकता है। यह सांस्कृतिक समस्या सिर्फ महाराष्ट्र की नहीं बल्कि संपूर्ण हिंदुस्तान की है। उसे सुलझाने के लिए सरकार और कलाकारों को कुछ नए-नए प्रयोग करने की आवश्यकता है।

जैसे संगीत नाटक अकादमी, नई दिल्ली और मध्य प्रदेश शासन की ओर से आयोजित 'उत्कर्ष कला यात्रा' में भारत देश की सभी प्रादेशिक लोक वाद्य, गीत-संगीत, रूपसजा, देहसजा का प्रदर्शन देखने को मिला। ऐसे कार्यक्रमों का आयोजन हमेशा अलग-अलग राज्यों में होना चाहिए जिससे संस्कृति का आदान-प्रदान होते हुए जतन संवर्धन होता रहेगा। कलाकारों के लिए सरकार की ओर से रोजगार का निर्माण किया जाना चाहिए। जिससे आर्थिक समस्या से परेशान कलाकार तहे दिल से अपनी मातृभूमि के गीत संगीत निरंतर जीवित रखने के लिए कार्य कर सकेंगे।

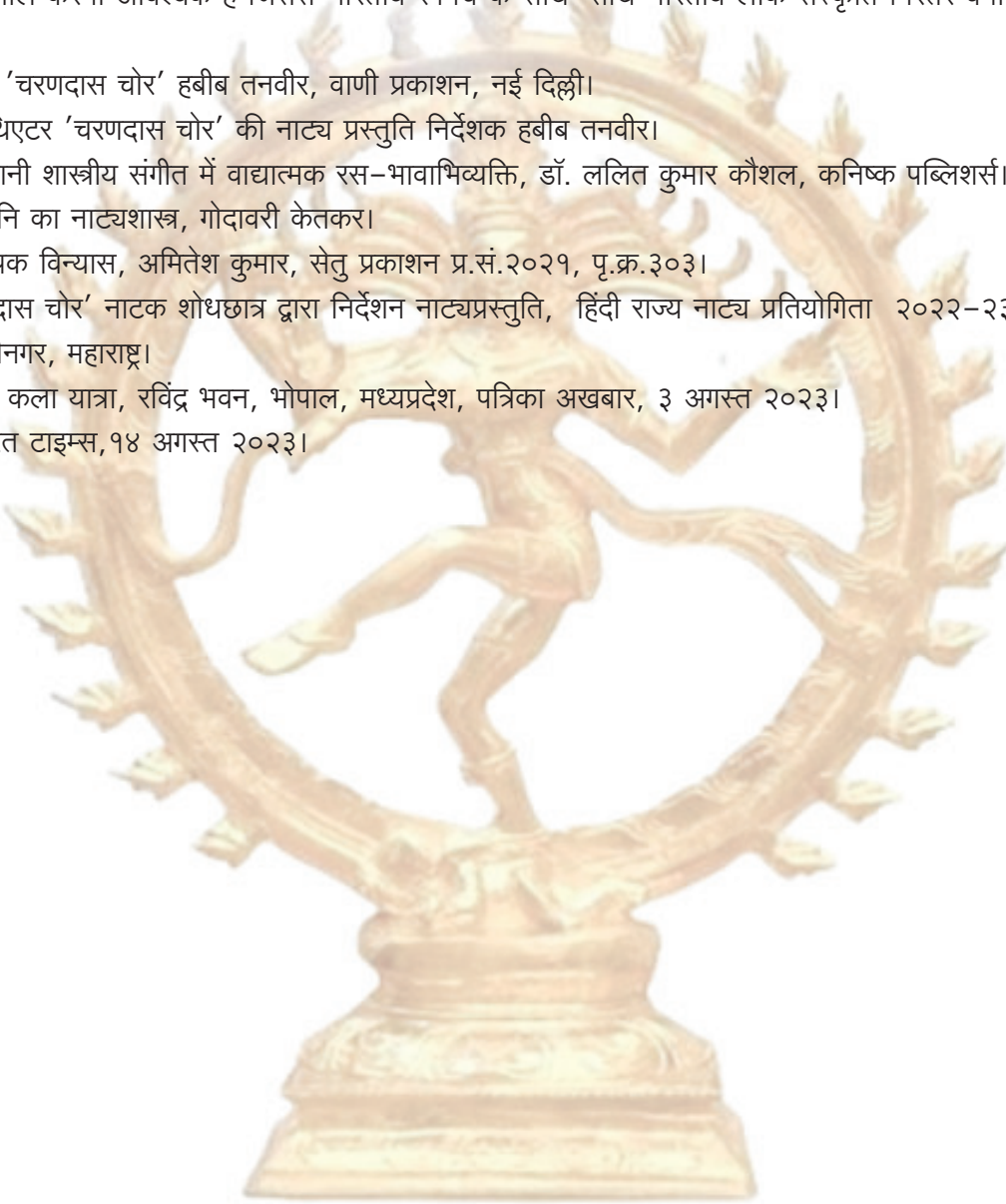
सन २०२३ में उत्तराखंड में हरीश शर्मा अच्छे उपक्रम का आयोजन किया था। जिसमें युवा कलाकारों को लोकवाद्यों का प्रशिक्षण दिया

गया। केंद्र तथा प्रादेशिक सरकार को ऐसे उपक्रमों का आयोजन करके लोकगीत संगीत का संवर्धन करना जरूरी है। कलाकार प्रशिक्षित होंगे तो अवश्य ही लोकगीत संगीत हमेशा पनपता रहेगा। स्कूली शिक्षा में लोक वाद्य, गीत-संगीत परंपराओं को शामिल करने की आवश्यकता है।

आज के दौर में मराठी रंगमंच पर नाट्य प्रस्तुति में लोककला, लोकगीत- संगीत का उपयोग करके निर्देशकों ने नाटकों का निर्देशन किया है। जिसके परिणाम स्वरूप मराठी नाटकों की ओर दर्शक आकर्षित होते हुए नाटकों के मंचन हाउसफुल होते हुए दिखाई दे रहे हैं। जिसमें शिवाजी अंडरग्राउंड इन भीमनगर मोहल्ला में पोवाडा, संगीत देवबाबळी में अभंग गीत, कुटुंब कीर्तन में कीर्तन आदी प्रसिद्ध और चर्चित नाटकों में लोककला एवं लोकगीत संगीत का उपयोग हुआ है। जिससे नाट्य प्रस्तुति अधिक दिलचस्प होते हुए दर्शकों के मन को भाने में कामयाब हो रही है। एक शोधकर्ता की नजर से देखा तो मराठी नाट्य प्रस्तुति में कथानक के अनुसार लोक संस्कृति, लोकगीत संगीत का इस्तेमाल करना आवश्यक है जिससे भारतीय रंगमंच के साथ-साथ भारतीय लोक संस्कृति निरंतर बनी रहेगी।

संदर्भ सूची

१. नाटक 'चरणदास चोर' हबीब तनवीर, वाणी प्रकाशन, नई दिल्ली।
२. नया थिएटर 'चरणदास चोर' की नाट्य प्रस्तुति निर्देशक हबीब तनवीर।
३. हिंदुस्तानी शास्त्रीय संगीत में वाद्यात्मक रस-भावाभिव्यक्ति, डॉ. ललित कुमार कौशल, कनिष्क पब्लिशर्स।
४. भरतमुनि का नाट्यशास्त्र, गोदावरी केतकर।
५. वैकल्पिक विन्यास, अमितेश कुमार, सेतु प्रकाशन प्र.सं.२०२१, पृ.क्र.३०३।
६. 'चरणदास चोर' नाटक शोधछात्र द्वारा निर्देशन नाट्यप्रस्तुति, हिंदी राज्य नाट्य प्रतियोगिता २०२२-२३ पुणे, छत्रपति संभाजीनगर, महाराष्ट्र।
७. उत्कर्ष कला यात्रा, रविंद्र भवन, भोपाल, मध्यप्रदेश, पत्रिका अखबार, ३ अगस्त २०२३।
८. नवभारत टाइम्स, १४ अगस्त २०२३।

चित्रपट व नाट्यकला माध्यमात लोककलांचा अंतर्भाव उपयोगिता, महत्त्व आणि प्रभाव

डॉ. मनोज देविदास उजैनकर

मराठी भाषा विद्यापीठ, रिद्धिपूर,

अमरावती. मो. 8208333325

email - manojujainkar50gmail.com

जगातील कोणतीही लोककला तेथील संस्कृतीचा आत्मा असते. लोककला म्हणजे लोकजीवनाचा आरसा होय. मानवी अभिव्यक्तीचा सर्वात प्राचीन आणि पारंपरिक ठेवा म्हणजे लोककला! ग्रामीण भागातील मातीचा गंध, लोकसंवेदना आणि परंपरांचे जतन-संवर्धन करणाऱ्या या लोककलाप्रकारांनी विविध मनोरंजन माध्यमांना नेहमीच समृद्ध केले आहे. मानवाने आदिम काळापासून भावना, भीती, आनंद आणि भक्ती व्यक्त करण्यासाठी नृत्य, नाट्य आणि संगीत कलेचा आधार घेतला. महाराष्ट्राच्या लोककला केवळ मनोरंजनाचे साधन नसून त्या इथल्या मातीचा सुगंध आणि कष्टकरी जनतेचा श्वास ठरलेल्या आहेत. म्हणूनच लोककलेला आपल्या संस्कृतीचा प्राण म्हटले जाते! विशेषतः मराठी चित्रपट आणि नाट्यसृष्टीच्या संदर्भात लोककलांचा प्रभाव अत्यंत खोलवर रुजलेला दिसून येतो.

महाराष्ट्र ही संतांची आणि लोककलांची भूमी आहे. भारूड, पोवाडा, लावणी, तमाशा, कीर्तन, गोंधळ यांसारख्या विविध कलाप्रकारांनी रसिकजनांचे प्रबोधन आणि लोकरंजन केले आहे. जेव्हा विसाव्या शतकात चित्रपट हे माध्यम उदयास आले, तेव्हा प्रेक्षकांना जोडण्यासाठी या माध्यमांनी लोककलांचा आधार घेतला. हा शोधनिबंध चित्रपट व नाट्यकला माध्यमात लोककलांचा कशा प्रकारे समावेश झाला याचा सखोल आढावा घेतो.

१९ व्या शतकात मराठी नाटकाचा उदय झाला आणि २० व्या शतकात चित्रपट हे तांत्रिक माध्यम उदयाला आले, तेव्हा या दोन्ही आधुनिक माध्यमांसमोर सर्वात मोठे आव्हान होते ते म्हणजे 'लोकांशी संवाद साधण्याचे' या आव्हानावर मात करण्यासाठी नाटक आणि चित्रपटाने लोककलांच्या अक्षय भात्यातून शब्द, सूर आणि ताल उचलले आणि विविध चित्रपट व नाटकांमध्ये स्थान दिले हीच खरी लोककलेची महानता आपल्याला समजावी लागेल.

ऐतिहासिक पार्श्वभूमीची पाळेमुळे शोधताना मराठी नाटकाचा इतिहास लक्षात घ्यावा लागतो. १८४३ ला 'सीता स्वयंवर' हे नाटक विष्णुदास भावे यांनी रंगभूमीवर आणले परंतु त्याआधी शेकडो वर्षे महाराष्ट्रात 'लळित', 'गोंधळ' आणि 'दशावतार' या लोककला अस्तित्वात होत्या. मराठी नाटकाचा उगमच लोककलांमधून झाला आहे असे म्हणणे वावगे ठरणार नाही. विष्णुदास भावे यांनी सुरू केलेल्या पौराणिक नाटकांवर यक्षगान आणि दशावतार या लोककलांचा प्रभाव होता. दशावतार आणि पौराणिक नाटके ग्रामीण भागात पाहायला मिळत असत. दशावतार ही कोकणातील अत्यंत प्राचीन लोककला. यात गणपतीची पूजा, सूत्रधाराचे आगमन आणि देवा-दैत्यांमधील युद्ध दाखवले जाते. सुरुवातीच्या व्यावसायिक नाटकांनी हीच 'शैली' स्वीकारली. नाटकाच्या सुरुवातीला 'नांदी' म्हणणे हे दशावतारातील 'गणपती स्तवनाचेच परिष्कृत रूप आहे. नाट्यकलेतील लोककलांचा अंतर्भाव आणि वापर लक्षात घेतांना संगीत नाटकांत वापरलेली पदे अनेकदा लोकधुनांवर आधारित होती असे दिसते. 'कट्यार काळजात घुसली' किंवा 'मानापमान' मधील शास्त्रीय संगीतासोबतच साध्या लोकलयींचाही देखील वापर झाला.

मराठी नाटकातील 'स्वगते' (Soliloquy) आणि 'संवाद फेकीवर 'कीर्तन' परंपरेचा मोठा प्रभाव दिसून येतो. कीर्तनातील आख्यान लावण्याची पद्धत नाटकातील कथानक मांडणीत वापरली गेली. नाट्यकलेत लोककलांचा अंतर्भाव: करीत असतांना मराठी रंगभूमीने लोककलांचा वापर दोन प्रकारे केलेला दिसतो. एक 'विषय' म्हणून आणि दुसरे 'सादरीकरण तंत्र' म्हणून.

लोकनाट्य (वग-नाट्य) हे नाव अण्णाभाऊ साठे यांनी 'तमाशा' या कलाप्रकाराला देऊन क्रांतिकारी वळण दिले. त्यांनी पारंपरिक तमाशाला 'लोकनाट्य' म्हटले. यात त्यांनी 'गण' आणि 'गौळण' या धार्मिक अंगांना बाजूला सारून सामाजिक प्रश्न मांडले. 'अकलेची गोष्ट' किंवा 'शेटजींचे इलेक्शन' यांसारख्या वगांतून राजकीय भाष्य केले गेले.

प्रायोगिक रंगभूमीवरील लोककलेचा (१९७० चा काळ) कालखंड मराठी नाटकाचा सुवर्णकाळ मानला जातो. विजय तेंडुलकर लिखित घाशीराम कोतवाल आणि जब्बार पटेल दिग्दर्शित या नाटकात 'खेळे' या लोककला तंत्राचा वापर केला. मानवी पडदा तयार करून पात्रांचे येणे-जाणे दाखवणे हे तंत्र दशावतारातून घेतले होते. यात वापरलेला 'ब्राह्मणांचा ताफा' आणि 'भास्कर चंदावरकर' यांचे लोकधुनांवर आधारित संगीत हे लोककलेच्या वापराचे जागतिक उदाहरण ठरले. तसेच, पी. एल. देशपांडे यांचे 'ती फुलराणी' किंवा वसंत

बापट यांची 'महाराष्ट्र दर्शन' यांसारख्या प्रयोगांत लोककलांचे वैभव दिसते. सतीश आळेकर यांनी 'महानिर्वाण' नाटकामध्ये अंत्यसंस्काराच्या विधीतील 'लय' साधण्यासाठी कीर्तन आणि लोककला शैलीचा वापर केलेला दिसतो. नाटकाची मांडणी पारंपारिक कीर्तन शैलीशी साधर्म्य दर्शवते. यात 'सूत्रधार' ही संकल्पना नसली तरी मुख्य पात्र (भाऊराव) स्वतःच्याच मृत्यूनंतर प्रेक्षकांशी संवाद साधतो. नाटकातील पदे आणि सादरीकरणामध्ये भारूड किंवा दिंडी लोककलेचा प्रभाव जाणवतो. 'पोहा चालला महादेवा' हे महाराष्ट्राच्या समृद्ध लोकपरंपरेतील एक महत्त्वाचे आणि वैशिष्ट्यपूर्ण विधी नाट्य (Ritual Theatre) मानले जाते. प्रामुख्याने खान्देश आणि विदर्भ भागात प्रचलित असलेल्या 'दंडार' या लोककला प्रकाराशी जवळचे नाते आहे. हे नाटक पौराणिक कथेवर आधारित असून त्यात भक्ती आणि विनोदाचा सुरेख संगम आढळतो.

सुरेश चिखले लिखित आणि दिग्दर्शित 'जांभूळ आख्यान' हे मराठी प्रायोगिक आणि लोकधर्मी रंगभूमीवरील एक अत्यंत महत्त्वाचे नाटक आहे. मच्छिंद्र कांबळी यांनी व्यावसायिक स्तरावर हे नाटक गाजवले. या नाटकाला दिलेली 'विधीनाट्य' (Ritualistic Theatre) आणि 'लोकसंस्कृती' जोड ही अभ्यासकांसाठी महत्त्वाची ठरते. महाभारतातील 'सत्यवचन' किंवा 'द्रौपदीचे जांभूळ' या कथेला केवळ पौराणिक न ठेवता, तिला महाराष्ट्राच्या लोकसंस्कृतीतील विधींशी जोडले जाते. भारूड, गोंधळ आणि दशावतार यांसारख्या लोककलांचा वापर करून सादरीकरणाची एक वेगळीच शैली (फॉर्म) तयार केलेली आहे. लोकशाहीर विठ्ठल उमप यांनी सुद्धा या नाटकाला आपल्या सादरीकरणातून अजरामर केलेले होते. या नाटकात लोकतत्व भरभरून असलेले दिसते. श्री. नंदेश उमप यांनी या नाटकाचे प्रयोग पुढे सुरू ठेवले. मी सुद्धा या नाटकाचे प्रयोग एका वेगळ्याच शैलीमध्ये के.एस.के.महाविद्यालय, बीडकडून लातूर, अहमदनगर आणि बीड येथे सादर केले होते.

चित्रपट क्षेत्र हे अधिक व्यापक, ग्लॅमरस आणि वास्तव दाखविणारे अधिक प्रभावी तांत्रिक माध्यम असल्याने लोककला इथे अधिक ठळकपणे लोकांसमोर आल्यात. १९५० ते १९८० या काळात तमाशा आणि लावणीप्रधान चित्रपट निर्माण झाले 'तमाशा' हा मराठी चित्रपटाचा केंद्रबिंदू ठरला. सांगत्ये ऐका: या चित्रपटाने मराठी सिनेसृष्टीला एक नवी ओळख दिली. लावणी ही केवळ नाच म्हणून नाही तर कथेचा भाग म्हणून चित्रपटात आली. ग्रामीण प्रेक्षकांना चित्रपटगृहांकडे लावणीने वळवले. व्ही. शांताराम यांच्या 'पिंजरा' चित्रपटाने लोककलेला जागतिक स्तरावर उंची दिली. श्रीधर माडगुळकर यांची गीते आणि राम कदम यांचे संगीतामुळे 'तमाशा' या कलेला प्रतिष्ठा मिळाली. यात 'जगदीश' सारख्या भूपाळीपासून ते 'दिसला ग बाई दिसला' सारख्या शृंगारिक लावणीपर्यंत सर्व छटा पाहायला मिळतात. 'भालजी पेंढारकर' यांनी ऐतिहासिक चित्रपटांतून 'पोवाडा' या वीरसात्मक कलेचा उपयोग चित्रपटात केला. छत्रपती शिवाजी महाराजांचा पराक्रम सांगण्यासाठी 'पोवाडा' हे सर्वात प्रभावी माध्यम ठरले. 'गड आला पण सिंह गेला' सारख्या चित्रपटांतून शाहीर आणि त्यांचा डफ प्रेक्षकांच्या अंगावर शहारे आणत असे. ग्रामीण बोली, लोकसंगीत, भारूड आणि वाघ्या-मुरळीचे गाणे चित्रपटांच्या पार्श्वसंगीतात वापरले गेले.

मराठी चित्रपटसृष्टीच्या इतिहासात जगदीश खेबूडकर आणि सुलोचना चव्हाण या जोडीचे योगदान सुवर्ण अक्षरांनी लिहून ठेवण्यासारखे आहे. जगदीश खेबूडकर यांच्या शब्दांची धार आणि सुलोचना चव्हाण यांचा ठसकेबाज आवाज यांनी 'लावणी' या लोककलेला जनमानसात अजरामर केले. जगदीश खेबूडकर शब्दांचे जादूगार होते. त्यांनी मराठी चित्रपटसृष्टीला हजारो गीते दिली. विशेषतः ग्रामीण संस्कृती आणि लावणीमधील शृंगार, भक्ती आणि विरह त्यांनी अतिशय प्रभावीपणे मांडला. 'पिंजरा', 'सामना', 'मल्हारी मार्तंड', 'एकटा जीव सदाशिव' यांसारख्या अनेक गाजलेल्या चित्रपटांचे गीतलेखन त्यांनी केले. लावणीतील शब्दप्रभुत्व लक्षात घेतांना 'दिसला गं बाई दिसला', 'छबीदार छबी', 'मला लागली कुणाची उचकी' यांसारख्या लावण्यांमधून त्यांनी मराठी मनाला भुरळ घातली. त्यांनी केवळ लावण्याच लिहिल्या नाहीत तर भावगीते, भक्तीगीते उदा. 'तुझ्या प्रीतीचे दुःख' किंवा 'देहाची तिजोरी' आणि बालगीतेही तितक्याच ताकदीने लिहिली. लावणी सम्राज्ञी सुलोचना चव्हाण यांच्या आवाजाशिवाय मराठी लावणीचा विचार करणे अशक्य आहे. त्यांच्या आवाजातील चढ-उतार आणि विशिष्ट 'ठसका' ही त्यांची ओळख होती. त्यांनी गायलेली 'कसं काय पाटील बरं हाय का?', 'पडली उडत टोपी', आणि 'खेळताना रंग बाई होळीचा' ही गाणी आजही लोकप्रिय आहेत. आवाजातील अभिनय, लावणी गाताना केवळ शब्द महत्त्वाचे नसून, त्यातील भाव. नखरा, लज्जा किंवा उपरोध हा आवाजातून कसा व्यक्त करावा, हे सुलोचनाबाईंनी सिद्ध केले. त्यांना भारत सरकारने 'पद्मश्री' देऊन गौरवले असून, त्यांच्या गायकीमुळे लावणीला कौटुंबिक चित्रपटांमध्ये सन्मानाचे स्थान मिळाले. जगदीश खेबूडकर यांचे शब्द, सुलोचना चव्हाण यांचा आवाज आणि अनेकदा राम कदम यांचे संगीत एकत्र आले, तेव्हा मराठी चित्रपटसृष्टीला 'सुपरहिट' गाणी मिळाली लोककलेचा वारसा चित्रपटातून टिकवताना यांचे योगदान मोलाचे ठरते.

नाटक आणि चित्रपटात लोककला वापरण्याचे फायदे म्हणजे संवादाची सुलभता: होय. ग्रामीण भागातील प्रेक्षकांना 'शास्त्रीय संगीत' समजण्यापेक्षा 'भारूडातील लय' लवकर समजते. संत एकनाथांनी भारूडाचा वापर लोकशिक्षणाचे साधन: म्हणून प्रबोधनासाठी केला, तोच वारसा चित्रपटांनी पुढे नेला. 'गोंधळ' घालत असताना निर्माण होणारी 'आवेशपूर्ण' स्थिती नाटकातील उत्कंठा व नाट्यमयता

वाढवण्यासाठी उपयोगी पडते. नाटकाच्या रंगमंचावर जेव्हा कलाकार 'दिंडी' काढतात, तेव्हा प्रेक्षक स्वतःला पंढरपूरच्या वारीत असल्याचा अनुभव घेतात. ही 'कल्पनाशक्ती' लोककलांच्या वापरामुळे शक्य होते. मर्यादित संसाधनांत ही प्रभावी मांडणी ठरते. लोककलांमुळे मराठी चित्रपट आणि नाटकाला स्वतःची एक स्वतंत्र ओळख मिळाली. यामुळे हे माध्यम केवळ बॉलीवूडची नकल ठरले नाही. लोककलेमुळे चित्रपट आणि नाटकाचे सांस्कृतिक आणि आर्थिक पैलू वाढीस लागले. ग्रामीण लोककला अस्मितेचे जतन होण्यास एक प्रकारे मदत झाली. अनेक लोककलावंत उदा. शाहीर साबळे, विठाबाई नारायणगावकर, मधु कांबीकर, सुलोचना, गणपत पाटील हे कलावंत चित्रपटामुळे घराघरात पोहोचले. यामुळे त्यांच्या कलेला आर्थिक स्थैर्य लाभले. लोककलांमुळे 'अहिराणी', 'मालवणी', 'वन्हाडी' या बोलीभाषा चित्रपटांत सन्मानाने वापरल्या गेल्या. कलावंतांना नवे माध्यम व व्यासपीठ मिळाले.

आजच्या २१ व्या शतकातही आधुनिक काळात लोककलांचा प्रभाव कमी झालेला नाही. रवी जाधव यांच्या 'नटरंग' चित्रपटाने 'हलगी' या वाद्याला आणि 'नाच्या' या पात्राला मुख्य प्रवाहात आणले. अजय-अतुल यांनी लोकसंगीत आणि पाश्चात्य वाद्यवृंद यांचा जो संगम साधला, तो अभूतपूर्व होता. चित्रपट दिग्दर्शक नागराज मंजुळे यांनी 'फॅड्री' आणि 'सैराट' मध्ये लोकधुनांचा वापर वास्तववादी समाजचित्रण रंगवण्यासाठी केला. आज यूट्यूब आणि सोशल मीडियावर लोककलांचे 'रिमिक्स' प्रकार लोकप्रिय होत आहेत, ज्याची मुळे जुन्या चित्रपटांत आहेत.

लोककलांचा वापर करताना काही नकारात्मक गोष्टीही घडल्या आहेत. अनेकदा लावणीचा वापर केवळ प्रेक्षकांना आकर्षित करण्यासाठी (Item Song) म्हणून केला जातो, ज्यामुळे त्या कलेचा आध्यात्मिक किंवा पारंपरिक गाभा हरवताना दिसतो. चित्रपटात अनेकदा लोककलांचे सादरीकरण वास्तववादी खूप वेगळे अति-नाट्यमय असते, ज्यामुळे नवीन पिढीचा मूळ कलेबद्दल गैरसमज होऊ शकतो. तेव्हा हा विचार सुद्धा चित्रपट दिग्दर्शकांनी केला पाहिजे. लोककलेचा बाज लक्षात ठेऊनच आधुनिक उक्त्या व चित्रपट निर्मिती करावी जेणेकरून खऱ्या लोककला लोकांपर्यंत पोहचतील.

चित्रपट आणि नाटकात लोककला उपयोगात येण्याची काही प्रमुख कारणे म्हणजे प्रेक्षकांशी नाळ जोडणे. शहरी प्रेक्षकांना मातीची ओढ आणि ग्रामीण प्रेक्षकांना आपली ओळख या कलांमध्ये सापडते. एखाद्या प्रसंगाची तीव्रता वाढवण्यासाठी 'पोवाडा' किंवा दुःख व्यक्त करण्यासाठी 'लोकगीत' प्रभावी ठरते. त्यामुळे कथानकात जिवंतपणा येतो. नाटकामध्ये लोककलांच्या तंत्रामुळे नेपथ्याचा खर्च कमी होतो आणि कल्पकता वाढते. कमी खर्चात प्रभावी सादरीकरण करता येते. लोककलांचे महत्त्व आणि प्रभाव लक्षात घेता लोककलांमुळे चित्रपट आणि नाटक या माध्यमांना एक विशिष्ट 'भारतीयत्व' किंवा 'प्रादेशिक ओळख' प्राप्त करून दिलेली दिसते.

चित्रपट आणि नाट्यकला या माध्यमांनी लोककलांना केवळ जिवंत ठेवले नाही, तर त्यांना काळाप्रमाणे नवे रूप दिले आहे. लोककला ही या माध्यमांची 'जननी' आहे. जोपर्यंत रंगमंचावर 'नमन' घातले जाईल आणि पडद्यावर 'लावणी' थिरकेल, तोपर्यंत महाराष्ट्राची संस्कृती जगाला आपली दखल घ्यायला लावेल.

भविष्यात तंत्रज्ञान कितीही बदलले तरी मानवी भावभावना व्यक्त करण्यासाठी लागणारा 'मातीचा सुगंध' केवळ लोककलांच्या माध्यमातूनच लाभू शकतो. लोककलांचा हा अंतर्भाव एका पिढीकडून दुसऱ्या पिढीकडे जाणारा सांस्कृतिक वारसा आहे, जो कायम तेवत राहील असे मला वाटते. सर्व लोकउपासक, लोककलावंत, लोकशाहीर, नाट्य व चित्रपट लेखक, दिग्दर्शक व आपल्यासारखे शिक्षण क्षेत्रात भरीव कार्य करणारे संस्थाचालक, संशोधक व शिक्षकांना मानाचा मुजरा!

संदर्भ ग्रंथ:

१. डॉ. रामचंद्र देखणे - 'लोककला आणि समाजप्रबोधन'
२. प्रा. रा. ग. जाधव - 'मराठी नाटक: परंपरा आणि स्वरूप'
३. शाहीर साबळे - 'माझा महाराष्ट्र' (आत्मकथा)
४. चित्रपट मासिके आणि विविध शोधनिबंध (२०००-२०२५)

महाराष्ट्र व भारतीय परंपरेतील लोककलांचा - तुलनात्मक अभ्यास

प्रशांत सायबण्णा शिंगे

नाट्यशास्त्र व लोककला विभाग

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ, उप परिसर, धाराशिव
ब्लॉक नं. १०३, साई होम्स आदित्य नगर, विजापूर रोड, सोलापूर-413004
मोबाईल - 9028561213, इमेल - pshinge2gmail.com

मार्गदर्शन - प्रा. डॉ. गणेश शिंदे

नाट्यशास्त्र व लोककला विभाग,

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ, उपकेंद्र, धाराशिव

प्रा. डॉ. उषा कांबळे

नाट्यशास्त्र व लोककला विभाग,

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ, उपकेंद्र, धाराशिव

प्रस्तावना

भारतीय संस्कृती अत्यंत प्राचीन, समृद्ध व विविधतेने नटलेली आहे. भारताच्या प्रत्येक राज्यात स्थानिक परंपरा, श्रद्धा, जीवनपद्धती आणि सामाजिक रचना यानुसार विविध लोककला विकसित झाल्या आहेत. लोककला म्हणजे सामान्य लोकांच्या जीवनाशी निगडित असलेली, परंपरेने पिढ्यानपिढ्या चालत आलेली कलात्मक अभिव्यक्ती होय. यात नृत्य, संगीत, नाट्य, चित्रकला, हस्तकला, लोकगीत, लोकनाट्य इत्यादींचा समावेश होतो.

महाराष्ट्र राज्यही लोककलांच्या समृद्ध परंपरेसाठी प्रसिद्ध आहे. महाराष्ट्रातील लावणी, तमाशा, गोंधळ, पोवाडा, भारूड, दिंडी यांसारख्या लोककला लोकजीवनाशी घट्ट निगडित आहेत. त्याचप्रमाणे भारतातील इतर राज्यांत भांगडा (पंजाब), गरबा (गुजरात), कथकली (केरळ), बिहू (आसाम), यक्षगान (कर्नाटक) यांसारख्या लोककलांचा विकास झाला आहे.

या संशोधनात्मक लेखामध्ये महाराष्ट्रातील लोककला व भारतातील इतर लोककलांचा तुलनात्मक अभ्यास करून त्यांचे स्वरूप, वैशिष्ट्ये, उद्दिष्टे व सामाजिक महत्त्व स्पष्ट करण्याचा प्रयत्न केला आहे.

संशोधनाची उद्दिष्टे

या अभ्यासाची प्रमुख उद्दिष्टे पुढीलप्रमाणे आहेत -

१. महाराष्ट्रातील प्रमुख लोककलांची माहिती मिळवणे.
२. भारतीय परंपरेतील विविध राज्यांतील लोककलांचा अभ्यास करणे.
३. महाराष्ट्र व भारतातील लोककलांची तुलना करणे.
४. लोककलांचे सामाजिक, सांस्कृतिक व शैक्षणिक महत्त्व समजून घेणे.
५. लोककलांचे जतन व संवर्धन करण्याची गरज अधोरेखित करणे.

संशोधन पद्धती

या विषयाच्या अभ्यासासाठी पुढील संशोधन पद्धतींचा वापर करण्यात आला आहे -

१. ग्रंथालय पद्धती (Library Method) - लोककला विषयावरील पुस्तके, लेख, संदर्भग्रंथ यांचा अभ्यास.
२. दस्तऐवज विश्लेषण (Document Analysis) - संशोधन लेख, मासिके, सांस्कृतिक अहवाल यांचा अभ्यास.

३. तुलनात्मक पद्धती (Comparative Method) –

महाराष्ट्रातील व भारतातील लोककलांचे वैशिष्ट्ये तुलना करून विश्लेषण.

४. लोककलेची संकल्पना

लोककला म्हणजे लोकांच्या जीवनातील अनुभव, श्रद्धा, आनंद, दुःख आणि परंपरा यांचे कलात्मक स्वरूपात व्यक्त होणारे माध्यम होय. लोककला ही प्रामुख्याने ग्रामीण भागात विकसित झाली आहे. ती औपचारिक शिक्षणापेक्षा अनुभवातून आणि परंपरेतून शिकली जाते.

लोककलेची काही वैशिष्ट्ये पुढीलप्रमाणे आहेत –

परंपरेने पिढ्यानपिढ्या चालत आलेली

लोकजीवनाशी निगडित

सामूहिक सहभाग असलेली

धार्मिक, सामाजिक व सांस्कृतिक मूल्ये व्यक्त करणारी

५ : महाराष्ट्रातील प्रमुख लोककला

१) लावणी

लावणी ही महाराष्ट्रातील अत्यंत लोकप्रिय लोककला आहे. यात तालबद्ध संगीत आणि आकर्षक नृत्याचा समावेश असतो. लावणी प्रामुख्याने ढोलकीच्या तालावर सादर केली जाते. यात समाजातील विविध विषयांवर गाणी सादर केली जातात.

२) तमाशा

तमाशा हा महाराष्ट्रातील पारंपरिक लोकनाट्य प्रकार आहे. यात संगीत, नृत्य, संवाद आणि विनोद यांचा संगम आढळतो. ग्रामीण भागात मनोरंजनाचे हे प्रमुख साधन होते.

३) पोवाडा

पोवाडा हा वीररसप्रधान लोकसाहित्य प्रकार आहे. यात ऐतिहासिक वीरांच्या शौर्यगाथा गाण्याच्या स्वरूपात सादर केल्या जातात. छत्रपती शिवाजी महाराज यांच्यावरील पोवाडे विशेष प्रसिद्ध आहेत.

४) भारूड

भारूड हा संत परंपरेतील एक लोकसाहित्य प्रकार आहे. यात धार्मिक व नैतिक संदेश विनोदी पद्धतीने सादर केला जातो. संत एकनाथ महाराज यांनी भारूडाला विशेष प्रसिद्धी मिळवून दिली.

५) गोंधळ

गोंधळ ही धार्मिक लोककला आहे. देवीची पूजा किंवा धार्मिक समारंभात गोंधळ सादर केला जातो.

६ : भारतीय परंपरेतील प्रमुख लोककला

१) भांगडा (पंजाब)

भांगडा हे पंजाब राज्यातील पारंपरिक नृत्य आहे. शेतीतील कापणीच्या आनंदात हे नृत्य सादर केले जाते. यात उर्जायुक्त हालचाली आणि ढोलचा ताल महत्त्वाचा असतो.

२) गरबा (गुजरात)

गरबा हा गुजरातमधील प्रसिद्ध लोकनृत्य प्रकार आहे. नवरात्री उत्सवाच्या काळात स्त्रिया व पुरुष एकत्रितपणे गोलाकार पद्धतीने हे नृत्य करतात.

३) बिहू (आसाम)

बिहू हे आसाम राज्यातील लोकनृत्य व सण आहे. शेतीशी संबंधित आनंद व्यक्त करण्यासाठी हे नृत्य सादर केले जाते.

४) कथकली (केरळ)

कथकली ही केरळमधील नृत्यनाट्य परंपरा आहे. यात रंगभूषा, अभिनय आणि नृत्य यांचा सुंदर संगम असतो.

५) यक्षगान (कर्नाटक)

यक्षगान हे कर्नाटकातील पारंपरिक नाट्यप्रकार आहे. यात पौराणिक कथा नृत्य व संगीताच्या माध्यमातून सादर केल्या जातात.

७ : महाराष्ट्र व भारतीय लोककलांचा तुलनात्मक अभ्यास**घटक**

स्वरूप

उद्देश

सादरीकरण

विषय

वाद्ये

महाराष्ट्रातील लोककला

नृत्य, नाट्य, गाणी

मनोरंजन व सामाजिक संदेश

ग्रामीण जत्रा, उत्सव

इतिहास, समाज, धर्म

ढोलकी, ताशा, हलगी

भारतीय लोककला

नृत्य, नाट्य, संगीत

धार्मिक, सांस्कृतिक व उत्सवी

सण, धार्मिक कार्यक्रम

शेती, देवदेवता, पौराणिक कथा

ढोल, मृदंग, ताळ

या तुलनेतून दिसते की महाराष्ट्रातील लोककला आणि भारतातील इतर लोककला यांच्यात काही समानता असूनही स्थानिक संस्कृतीनुसार त्यांचे स्वरूप वेगळे आहे.

साम्य -

१. दोन्ही ठिकाणी लोकजीवनाशी निगडित विषय आढळतात.
२. लोककलांमध्ये संगीत, नृत्य आणि अभिनय यांचा समावेश असतो.
३. सण-उत्सव आणि धार्मिक कार्यक्रमांमध्ये या कलांचे सादरीकरण केले जाते.
४. लोकसंस्कृती जतन करण्याचे महत्त्वपूर्ण कार्य लोककला करतात.

भेद -

१. महाराष्ट्रातील लोककलांमध्ये ऐतिहासिक आणि सामाजिक विषय अधिक आढळतात.
२. इतर राज्यांतील लोककलांमध्ये धार्मिक व पौराणिक कथांना अधिक महत्त्व असते.
३. वेशभूषा, भाषा आणि संगीतशैलीत प्रादेशिक फरक दिसून येतात.

८ : लोककलांचे सामाजिक व सांस्कृतिक महत्त्व

१. लोककला समाजातील संस्कृती जतन करण्यास मदत करतात.
२. लोककलांमुळे सामाजिक एकता व बंधुभाव वाढतो.
३. लोककला लोकांच्या भावना व विचार व्यक्त करण्याचे प्रभावी माध्यम आहे.
४. इतिहास, परंपरा व मूल्ये पुढील पिढ्यांपर्यंत पोहोचवण्याचे काम लोककला करतात.
५. ग्रामीण कलाकारांना रोजगाराची संधी उपलब्ध होते.

९ : लोककलांचे जतन व संवर्धन करण्याची गरज

आधुनिक काळात तंत्रज्ञान व पाश्चात्य संस्कृतीच्या प्रभावामुळे लोककलांकडे दुर्लक्ष होत आहे. त्यामुळे लोककलांचे जतन करणे अत्यंत आवश्यक आहे.

त्यासाठी पुढील उपाय करता येतील -

१. शाळा-महाविद्यालयांमध्ये लोककला विषयाचा समावेश करणे.
२. सांस्कृतिक महोत्सवांचे आयोजन करणे.
३. लोककलाकारांना आर्थिक मदत देणे.
४. दूरदर्शन व डिजिटल माध्यमांद्वारे लोककला प्रसारित करणे.
५. लोककलांवर संशोधन व अभ्यास वाढवणे

१० : निष्कर्ष

महाराष्ट्र व भारतातील लोककला या देशाच्या सांस्कृतिक वारशाचा अमूल्य भाग आहेत. या लोककलांमधून लोकजीवन, परंपरा, इतिहास आणि सामाजिक मूल्ये प्रतिबिंबित होतात. महाराष्ट्रातील लावणी, तमाशा, पोवाडा, भारूड यांसारख्या लोककला आणि भारतातील भांगडा, गरबा, कथकली, यक्षगान यांसारख्या लोककलांमध्ये विविधता असूनही त्यांचे उद्दिष्ट लोकांच्या आनंद व संस्कृतीचे जतन करणे हेच आहे.

लोककलांचे जतन व संवर्धन करणे ही समाजाची व शासनाची संयुक्त जबाबदारी आहे. लोककलांचा अभ्यास केल्याने आपल्या

संस्कृतीबद्दल अभिमान निर्माण होतो आणि सांस्कृतिक परंपरा पुढील पिढ्यांपर्यंत टिकून राहतात.

तथापि, दोन्ही प्रकारच्या लोककलांचे उद्दिष्ट लोकांचे मनोरंजन करणे, सांस्कृतिक परंपरा जपणे आणि समाजाला संदेश देणे हेच आहे. त्यामुळे लोककलांचे जतन आणि संवर्धन करणे ही आजच्या काळाची गरज आहे. लोककला टिकून राहिल्यास आपल्या सांस्कृतिक वारशाचे संरक्षण होईल आणि पुढील पिढ्यांना त्याचा लाभ मिळेल.

संदर्भसूची

१. भारतीय लोककला – डॉ. दुर्गा भागवत
२. महाराष्ट्राची लोकसंस्कृती – डॉ. रामचंद्र चितळे
३. भारतीय संस्कृती व कला – डॉ. के. के. शर्मा
४. महाराष्ट्र राज्य पाठ्यपुस्तक मंडळाची पुस्तके
५. विविध संशोधन लेख व सांस्कृतिक मासिके
६. इंटरनेट व समाजमाध्यमावर उपलब्ध माहिती.

लोककला साहित्य निर्मितीतून संतभक्ती व समाजजागृतीची भूमिका

अमोल एस. गवई

(MA, B.Ed., UGC-NET Music)

E-mail: amolgawai785gmail.ने

मो.नं. 8149898459

प्रस्तावना

लोकांनी लोकांसाठी तयार केलेली कला म्हणजे लोककला होय. लोक आपल्या श्रमाचा थकवा कमी करण्यासाठी अनेक लोककला उदयास आल्या. भारतीय भक्ती चळवळीने केवळ धार्मिक नव्हे तर सामाजिक आणि सांस्कृतिक क्षेत्रातही मोठा प्रभाव टाकला. विशेषतः महाराष्ट्रातील संत परंपरेने लोकभाषा, लोकसंस्कृती आणि लोककलेला नवीन दिशा दिली. १३व्या ते १७व्या शतकात उदयास आलेल्या वारकरी संतांनी भक्ती, समता, मानवता आणि सामाजिक जागृतीचे संदेश लोककलेच्या माध्यमातून जनमानसात पोहोचवले. ही लोककला केवळ मनोरंजनासाठी नव्हती, तर ती अध्यात्म, नैतिकता आणि सामाजिक परिवर्तनाचे प्रभावी साधन ठरली. महाराष्ट्रातील संत परंपरेचा प्रारंभ १३व्या शतकात झाला. संत ज्ञानेश्वर, संत नामदेव, संत एकनाथ, संत तुकाराम यांसारख्या संतांनी समाजातील जातिभेद, अंधश्रद्धा आणि कर्मकांडाविरुद्ध आवाज उठवला. त्यांनी संस्कृतऐवजी प्राकृत मराठी भाषेत साहित्यनिर्मिती करून सामान्य लोकांपर्यंत अध्यात्म पोहोचवले.

भारतीय सांस्कृतिक परंपरेत 'संत' ही संकल्पना केवळ धार्मिक किंवा आध्यात्मिक क्षेत्रापुरती मर्यादित नसून ती सामाजिक, नैतिक आणि सांस्कृतिक जीवनाशी घट्ट जोडलेली आहे. संतांनी आपल्या वाङ्मयीन आणि लोककलात्मक अभिव्यक्तीद्वारे समाजमन घडवले, अन्यायाविरुद्ध आवाज उठवला आणि भक्तीचा सुलभ, लोकाभिमुख मार्ग दाखविला. विशेषतः महाराष्ट्र राज्यातील संत परंपरा ही लोककलेशी एकरूप झालेली दिसते. या संतांनी लोकभाषेत रचलेले अभंग, ओवी, भारुड, कीर्तन आणि भजन, गवळण (गौळण) हीच संतांच्या विचारांचे माध्यमे व लोककलांची प्रमुख रूपे बनली.

संत परंपरेतील लोककला ही केवळ भक्तीची अभिव्यक्ती नव्हे, तर ती समाजजागृतीचे प्रभावी साधन आणि सांस्कृतिक एकात्मतेचे प्रतीक ठरली. प्रस्तुत निबंधात संत परंपरेतील लोककला निर्मितीचा अभ्यास भक्तीभाव, समाजजागृती आणि सांस्कृतिक रूप या तीन प्रमुख अंगांनी केला आहे.

संत परंपरेचा ऐतिहासिक संदर्भ

भारतातील भक्ती चळवळीने बाराव्या ते सतराव्या शतकादरम्यान व्यापक सामाजिक परिवर्तन घडवले. दक्षिणेतून सुरू झालेली ही लाट उत्तर भारतात पोहोचली. महाराष्ट्रात संत परंपरेचा प्रारंभ ज्ञानेश्वर यांच्या काळात झाला. त्यानंतर नामदेव, एकनाथ, तुकाराम, जनाबाई, चोखामेळा, सावता माळी आदी संतांनी समाजात भक्तीमार्ग दृढ केला. या संतांनी संस्कृतसारख्या अभिजात भाषेऐवजी मराठीसारखी लोकभाषा स्वीकारली. त्यामुळे त्यांचे विचार सर्वसामान्यांपर्यंत पोहोचले. वेदांतील ज्ञान लोकांपर्यंत हेच त्यांचे ध्येय होते. म्हणूनच संत परंपरेतील लोककला ही लोकाभिमुख, सुलभ आणि भावस्पर्शी ठरली.

संत परंपरेतील लोककलेची रूपे

अभंग : संत परंपरेतील सर्वात प्रभावी लोककला म्हणजे अभंग. अभंग म्हणजे अखंड, न तुटणारे - म्हणजेच भगवंताशी अखंड नाते. अभंगांच्या माध्यमातून संतांनी आध्यात्मिक विचार, सामाजिक समता आणि वैयक्तिक अनुभव व्यक्त केले. संत तुकाराम यांच्या अभंगांमध्ये समाजसुधारणेची जाणीव आणि ईश्वरभक्ती यांचे सुंदर मिश्रण दिसते. तर संत ज्ञानेश्वर यांनी ओवी छंदात 'भावार्थदीपिका (ज्ञानेश्वरी)' हे महान ग्रंथरूप लोकसाहित्य निर्माण केले. अभंग हा संत परंपरेतील अत्यंत लोकप्रिय काव्यप्रकार आहे. अभंग म्हणजे अखंड, अविनाशी. संत तुकारामांच्या अभंगांनी भक्तीभाव आणि सामाजिक टीका यांचे सुंदर मिश्रण घडवले. त्यांच्या अभंगांमध्ये दांभिकतेवर प्रहार, साधेपणा आणि विद्वलभक्तीची उत्कटता दिसते.

उदा. तुकाराम म्हणतात

“जे का रंजले गांजले ,त्यासी म्हणे जो आपुले...”

या ओळींमध्ये समाजातील दुःखी, वंचित लोकांप्रति करुणा व्यक्त होते. अभंग हे लोकांच्या तोंडी तोंडी फिरत राहिले आणि लोककलेचा

भाग बनले.

कीर्तन :

कीर्तन ही संत परंपरेतील अत्यंत प्रभावी लोककला आहे. कीर्तनामध्ये कथा, प्रवचन, अभंगगायन, विनोद आणि नाट्य यांचा संगम असतो. वारकरी संप्रदायात कीर्तनाद्वारे धर्मप्रबोधन केले जात असे. संत नामदेव आणि संत एकनाथ यांनी कीर्तन परंपरेला बळ दिले. कीर्तनकार कथा सांगताना लोकजीवनातील उदाहरणे देत असत. त्यामुळे सामान्य शेतकरी, कारागीर, स्त्रिया आणि वंचित समाजघटक यांना अध्यात्म समजणे सोपे गेले. कीर्तन हे केवळ धार्मिक कार्यक्रम नव्हे, तर ते सामाजिक एकात्मतेचे माध्यम आहे. कीर्तन हा भक्ती आणि प्रबोधन यांचा संगम आहे. कीर्तनकार कथन, गायन, विनोद आणि उदाहरणे यांचा उपयोग करून लोकांना नैतिक संदेश देतात. संत एकनाथ आणि नामदेव यांच्या काळापासून कीर्तन परंपरा विकसित झाली. कीर्तनात दोन भाग असतात – पूर्वरंग आणि उत्तररंग. पूर्वरंगात अभंग-भजन गायले जाते, तर उत्तररंगात कथा व निरूपण केले जाते. यामुळे कीर्तन हे धार्मिक उपासनेबरोबरच समाजशिक्षणाचे माध्यम बनले. गावोगावी होणाऱ्या साप्ताहिक कीर्तनामुळे सामूहिकता वाढली आणि लोकांमध्ये नैतिक मूल्यांची जपणूक झाली.

भारुड :

भारुड ही संत परंपरेतील अत्यंत वैशिष्ट्यपूर्ण लोककला आहे. विशेषतः संत एकनाथ यांनी भारुड या लोकगीत प्रकाराला लोकप्रिय केले. संतानी भारुडचे दोन प्रकार सांगितले आहेत, एक कुट भारुड व दुसरे सोंगी भारुड. 'कुट' म्हणजे गूढ किंवा कोडे. याचा अर्थ थेट समजत नाही; विचार केल्यावर खरा संदेश समजतो. रूपक, प्रतीक आणि विनोदाचा वापर असतो. सामाजिक किंवा आध्यात्मिक संदेश दडलेला असतो. सामान्य माणसाला विचार करायला लावणारा प्रकार.

सोंगी भारुड 'सोंग' म्हणजे वेष किंवा भूमिका आणि 'भारुड' म्हणजे संतकाळातील उपदेशात्मक काव्यप्रकार. सोंगी भारुडामध्ये कलाकार विविध व्यक्तिरेखांची सोंगे घेऊन गाणे, संवाद आणि अभिनय यांच्या माध्यमातून समाजप्रबोधन करतात. सोंगी भारुडाची परंपरा संतकाळापासून सुरु झाली. विशेषतः संत एकनाथ यांनी भारुड रचनेला मोठी चालना दिली. त्यांनी समाजातील विविध स्तरांतील व्यक्तींचे स्वभाव, अंधश्रद्धा, दांभिकपणा आणि चुकीच्या प्रथा यांचे वास्तव चित्रण आपल्या भारुडांतून केले. त्यांच्या भारुडांमध्ये विनोद, व्यंग आणि उपदेश यांचा सुंदर संगम आढळतो. सोंगी भारुडात कलाकार भिकारी, जोशी, वाघ्या, मुरळी, वेष्ट्या, शेतकरी इत्यादींची सोंगे घेतात. ते रंगीत वेशभूषा करून टाळ, मृदुंग, वीणा यांसारख्या वाद्यांच्या साथीने गाणी म्हणतात.

अहो, माझं म्हणणं ऐका जरा,
कुंडली पाहून सांगतो खरा।
ग्रह-तारे नाहीत दोषी,
माणसाचीच कर्म हो दोषी।।

या उदाहरणातून अंधश्रद्धेवर विनोदी टीका केली आहे. ग्रहदोषांवर दोष न देता माणसाच्या कर्माना जबाबदार ठरवण्याचा संदेश यातून दिला जातो. अभिनय आणि हावभावांमुळे सादरीकरण अधिक प्रभावी बनते. प्रेक्षकांना हसवताना त्यातून नैतिक आणि आध्यात्मिक संदेश दिला जातो. सोंगी भारुडाचे मुख्य उद्दिष्ट समाजप्रबोधन हे आहे. अंधश्रद्धा, जातिभेद, लोभ, अहंकार यांसारख्या दोषांवर टीका करून सदाचार, भक्ती आणि समानतेचा संदेश दिला जातो. त्यामुळे ही कला केवळ मनोरंजनापुरती मर्यादित नसून ती लोकशिक्षणाचे महत्त्वाचे साधन आहे. आजही कीर्तन, यात्रा, जत्रा आणि सांस्कृतिक कार्यक्रमांमध्ये सोंगी भारुड सादर केले जाते. ग्रामीण भागात या कलेला विशेष महत्त्व आहे. आधुनिक काळातही समाजाला योग्य दिशा देण्यासाठी सोंगी भारुडाची आवश्यकता आहे. भारुडामध्ये समाजातील विविध व्यक्तिरेखांचे – भिकारी, वेडा, नाचणारा, ब्राह्मण, शूद्र, स्त्री – चित्रण केले जाते. भारुडाचे वैशिष्ट्य म्हणजे त्यातील उपरोध आणि विनोद. वरकरणी विनोदी वाटणाऱ्या भारुडांमध्ये खोल सामाजिक संदेश असतो. समाजातील अज्ञान, ढोंगीपणा आणि अन्याय यांवर संतानी भारुडातून टीका केली. यात रूपकात्मक पात्रांद्वारे समाजातील दोषांवर प्रहार केला जातो. वेगवेगळ्या सामाजिक स्तरांतील व्यक्तिरेखा वापरून संतानी सामाजिक विषमता, अंधश्रद्धा आणि दांभिकतेवर टीका केली. भारुडातील विनोद आणि उपरोधामुळे संदेश सहज पोहोचतो. त्यामुळे भारुड हे लोकजागृतीचे प्रभावी साधन ठरले.

ओवी :

ओवी जात्याच्या लयीवर व स्वरावर स्त्रिया गायन करत असत. ओवीचे वैशिष्ट्य म्हणजे त्यातील साधी, ओघवती भाषा, लयबद्धता आणि गेयता. त्यामुळे ही रचना केवळ वाचण्यासाठी नव्हे तर गाण्यासाठी आणि सामूहिक सादरीकरणासाठी उपयुक्त ठरली. ओवी हा स्त्रियांच्या दैनंदिन जीवनाशी निगडित छंद असल्यामुळे तो महिलामध्ये सहज रुजला.

अलीकडील आधुनिक काळातील कवयित्री बहिणाबाई यांनी त्यांच्या ओव्या साध्या, ग्रामीण जीवनाशी निगडित आणि जीवनतत्त्व सांगणाऱ्या आहेत. बहिणाबाई आपल्या ओवीमध्ये सांगतात

“मन वाढाय वाढाय, उभ्या पिकातलं ढोर
किती हाकाया हाकाया, फिरी येत पिकावर
मन जहरी जहरी, त्याच न्यार रे तंतर
अरे विचू साप बरा, त्याले उतारे मंतर”

वारी सामूहिक भक्ती :

महाराष्ट्रातील वारकरी संप्रदायाची वारी ही स्वतः एक जिवंत लोककला आहे. दरवर्षी आषाढी आणि कार्तिकी एकादशीला लाखो वारकरी पंढरपूर येथे विठोबाच्या दर्शनासाठी जातात. या यात्रेत टाळ-मृदंगाच्या तालावर अभंगगायन, फुगडी, नृत्य आणि दिंडी यांचे सादरीकरण होते. वारी ही केवळ धार्मिक यात्रा नसून ती लोकसंस्कृतीचे महत्त्वाचे प्रतीक आहे. यातून समता, बंधुता आणि शिस्त यांचे संस्कार घडतात. जात-पात, श्रीमंती-दरिद्रता यांचा भेद विसरून सर्वजण 'वारकरी' म्हणून सहभागी होतात, हीच संत परंपरेची खरी शिकवण आहे.

भक्तीचे लोकाभिमुख स्वरूप

संत परंपरेतील भक्ती ही कर्मकांडापेक्षा अंतःकरणातील श्रद्धेला महत्त्व देणारी आहे. संतांनी ईश्वराशी थेट संवाद साधण्याचा मार्ग दाखवला.

तुकारामांनी विठ्ठलाला मित्र, बंधू, माता अशा नात्यांनी संबोधले. भक्ती ही दैनंदिन जीवनाशी जोडली गेली. शेतकरी, कारागीर, स्त्रिया, दलित - सर्वांसाठी भक्तीचा मार्ग खुला झाला.

भजन-कीर्तनातून सामूहिक भक्ती विकसित झाली. त्यामुळे समाजात ऐक्य आणि बंधुभाव वाढला.

समाजजागृतीत योगदान

१) जातिभेदाविरुद्ध आवाज

संत चोखामेळा आणि सावता माळी यांनी आपल्या रचनांतून अस्पृश्यतेचा निषेध केला. संत परंपरेने 'सर्व मानव समान' हा विचार रुजवला. तुकारामांनी दांभिक ब्राह्मणांवर टीका करताना कर्मकांडाच्या नावाखाली चालणाऱ्या अन्यायावर प्रकाश टाकला. समाजातील उच्च-नीच भेद नष्ट करण्याचा प्रयत्न संतांनी केला.

२) स्त्रीविषयक विचार

जनाबाईसारख्या संत कवयित्रीने स्त्रीच्या श्रमांना आणि भक्तीला महत्त्व दिले. तिच्या अभंगांतून स्त्रीच्या आत्मसन्मानाचा आवाज ऐकू येतो. संत परंपरेने स्त्री-पुरुष समानतेचा संदेश दिला. भक्तीच्या मार्गात लिंगभेद गौण ठरवला.

३) नैतिक मूल्यांची जपणूक

संतांच्या लोककलेतून प्रामाणिकपणा, परोपकार, साधेपणा, करुणा, संयम यांसारख्या मूल्यांचा प्रचार - प्रसार झाला. कीर्तन-भजनांमधून समाजाला नैतिक शिक्षण मिळाले. त्यामुळे संत परंपरा ही लोकशिक्षणाची प्रभावी पद्धत ठरली.

सांस्कृतिक रूपातून एकात्मता

संत परंपरेतील लोककला ही महाराष्ट्राच्या सांस्कृतिक ओळखीचा अविभाज्य भाग आहे. वारी, अभंगगायन, दिंडी, टाळ-मृदंग या सर्व गोष्टींनी एक विशिष्ट सांस्कृतिक वातावरण निर्माण केले आहे. ही परंपरा केवळ धार्मिक नाही, तर ती सामाजिक-सांस्कृतिक एकात्मतेचे प्रतीक आहे. वारकरी संप्रदायामुळे ग्रामीण आणि शहरी भागातील लोक एकत्र येतात. संत साहित्याने मराठी भाषेला समृद्ध केले. अभंग, ओवी, भारूड या काव्यप्रकारांनी मराठीला लोकाभिमुख अभिव्यक्ती दिली.

आधुनिक काळातील महत्त्व

आजच्या युगात विज्ञान-तंत्रज्ञानाचा प्रभाव वाढला असला, तरी संत परंपरेतील लोककला अद्याप जिवंत आहे. कीर्तन-भजनांचे कार्यक्रम, वारीची परंपरा, अभंगगायन स्पर्धा-यातून संत विचारांचा प्रसार होत आहे. सामाजिक समता, बंधुभाव आणि नैतिक मूल्यांची गरज आजही तितकीच आहे. म्हणून संत परंपरा आधुनिक समाजालाही दिशादर्शक ठरते.

सामाजिक परिवर्तनातील भूमिका

संत परंपरेतील लोककलेचा मुख्य उद्देश समाजपरिवर्तन होता. त्या काळात जातिभेद, अस्पृश्यता आणि अंधश्रद्धा प्रचलित होत्या. संतांनी आपल्या रचनांमधून सर्वांना समानतेचा संदेश दिला. संत ज्ञानेश्वर यांनी अध्यात्म सर्वांसाठी खुले केले. संत तुकाराम यांनी ढोंगीपणावर प्रहार केला. संत एकनाथ यांनी अस्पृश्यांशी संवाद साधून सामाजिक समतेचा आदर्श घालून दिला. या सर्व कार्यामागे लोककला हेच प्रभावी साधन होते. लोककलेमुळे संतांचे विचार केवळ ग्रंथापुरते मर्यादित राहिले नाहीत, तर ते जनमानसात रुजले. गावोगावी भजन-कीर्तनातून नैतिक शिक्षण मिळाले.

संत परंपरेने मराठी भाषेला समृद्ध केले. त्या काळात संस्कृत ही विद्वानांची भाषा होती; परंतु संतांनी मराठीत साहित्यनिर्मिती केली. त्यामुळे मराठी भाषा लोकाभिमुख झाली. 'भावार्थदीपिका (ज्ञानेश्वरी)' आणि 'तुकाराम गाथा' यांसारख्या ग्रंथांनी मराठी साहित्याला उंची दिली. अभंग, ओवी, भारुड या प्रकारांनी लोकसाहित्याची परंपरा मजबूत केली.

निष्कर्ष

संत परंपरेतील लोककला ही महाराष्ट्राच्या सांस्कृतिक इतिहासातील अमूल्य ठेवा आहे. अभंग, ओवी, कीर्तन, भारुड, भजन आणि वारी या विविध माध्यमांतून संतांनी भक्ती, समता आणि मानवतेचा संदेश दिला. ही कला केवळ धार्मिक नव्हती, तर ती सामाजिक परिवर्तनाचे प्रभावी साधन होती. संत परंपरेतील लोककला निर्मिती ही भक्ती, समाजजागृती आणि सांस्कृतिक अभिव्यक्ती यांचा त्रिवेणी संगम आहे. संतांनी लोकभाषा आणि लोककला यांच्या माध्यमातून ईश्वरभक्ती सर्वसामान्यांपर्यंत पोहोचवली. त्यांनी सामाजिक विषमता, अंधश्रद्धा आणि अन्याय यांविरुद्ध आवाज उठवला. आजही कीर्तन, यात्रा, जत्रा आणि सांस्कृतिक कार्यक्रमांमध्ये सोंगी भारुड सादर केले जाते. ग्रामीण भागात या कलेला विशेष महत्त्व आहे. आधुनिक काळातही समाजाला योग्य दिशा देण्यासाठी सोंगी भारुडाची आवश्यकता आहे. अभंग, कीर्तन, भारुड, वारी या लोककला प्रकारांनी समाजात समता, बंधुभाव आणि नैतिक मूल्यांची जपणूक केली. त्यामुळे संत परंपरा ही केवळ धार्मिक परंपरा नसून ती समाजपरिवर्तनाची आणि सांस्कृतिक ऐक्याची चळवळ आहे. आजही महाराष्ट्राच्या सांस्कृतिक जीवनात संत परंपरेचे स्थान अद्वय आहे. लोककलेच्या माध्यमातून व्यक्त झालेली ही परंपरा भविष्यातही समाजाला प्रेरणा देत राहील. आजही पंढरपूरची वारी, अभंगगायन आणि कीर्तन परंपरा महाराष्ट्राच्या सांस्कृतिक जीवनात जिवंत आहेत. संत परंपरेतील लोककला ही जनतेच्या भावविश्वाशी जोडलेली असल्यामुळे ती कालातीत ठरली आहे. समाजात नैतिकता, समता आणि बंधुभाव जपण्यासाठी या लोककलेचे महत्त्व आजही तितकेच अधोरेखित होते.

अशा प्रकारे संत परंपरेतील लोककला ही अध्यात्म, समाजसुधारणा आणि सांस्कृतिक समृद्धी यांचा सुंदर संगम आहे.

संदर्भ ग्रंथ सूची

१. लोक परंपरा आणि साहित्य परिवर्तन, डॉ. प्रभाकर मांडे, गोदावरी प्रकाशन, अहमदनगर.
२. संत, लोक आणि अभिजन, डॉ. रा. चिं. ढेरे, पद्मगंधा प्रकाशन
३. लोकसंस्कृती आणि इतिहासदृष्टी, डॉ. प्रभाकर मांडे, गोदावरी प्रकाशन, अहमदनगर.
४. लोक परंपरेचे शिल्पकार, डॉ. गणेश चंदनशिवे, प्रकाशक- सौ. नम्रतामुळे, डिंपल प्रकाशन, आनंद नगर, नवघर, वसईरोड स्टेशन (प.रेल्वे) जि. पालघर.
५. संत साहित्य, डॉ. पवन मांडवकर
६. लोक साहित्याचे स्वरूप लोकरंगभूमी, डॉ. प्रभाकर मांडे, मधुराज पब्लिकेशन प्रा.लि.

नाट्य व चित्रपट माध्यमांतील लोकसंस्कृतीचे आधुनिक पुनर्मूल्यांकन

संशोधक - भूषण वसंत खोडके

नाट्यशास्त्र विभाग, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर

मराठवाडा विद्यापीठ, छत्रपती संभाजीनगर.

मो क्र.: 7719885555

ईमेल.: khodkebhushan26gmail.com

मार्गदर्शक - डॉ. वैशाली बोदले

विभाग प्रमुख, नाट्यशास्त्र विभाग, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर

मराठवाडा विद्यापीठ, छत्रपती संभाजीनगर.

सारांश :

महाराष्ट्रातील लोककला परंपरा ही सामाजिक, धार्मिक, सांस्कृतिक आणि राजकीय जीवनाशी घट्ट निगडित आहे. तमाशा, लावणी, कीर्तन, भारूड, पोवाडा, शाहिरी, गोंधळ, दशावतार, वासुदेव, बहुरूपी, जागरण-गोंधळ, जत्रा-संस्कृती तसेच आदिवासी नृत्यपरंपरा या लोकअभिव्यक्तींनी समाजाच्या सामूहिक स्मृती आणि सांस्कृतिक ओळखीचे जतन केले आहे. आधुनिक काळात रंगभूमी आणि चित्रपट या प्रभावी माध्यमांनी लोककलांचे पुनर्रचनात्मक रूपांतर केले.

या विस्तृत शोधनिबंधात मराठी रंगभूमी आणि चित्रपटांतील लोककलांच्या वापराचा चिकित्सक अभ्यास केला आहे. विशेषतः घाशीराम कोतवाल, महानिर्वाण, पिंजरा, नटरंग, फॅड्री, सैराट, तसेच भारतीय संदर्भातील वनप्रस्थम आणि कांतारा यांच्या उदाहरणांद्वारे परंपरा आणि आधुनिकता यांतील सर्जनशील संवाद स्पष्ट केला आहे.

१. प्रस्तावना -

लोककला ही केवळ मनोरंजनाचे साधन नसून ती समाजाच्या ऐतिहासिक, धार्मिक, आर्थिक आणि सांस्कृतिक प्रवाहांची कलात्मक अभिव्यक्ती आहे. लोककला ही सामूहिक स्मृतीची वाहक असते. ग्रामीण समाजातील दैनंदिन जीवन, जातीय-सामाजिक रचना, श्रमसंस्कृती, श्रद्धा, संघर्ष आणि उत्सव यांचे प्रतिबिंब लोककलांमध्ये दिसते.

महाराष्ट्रातील लोककलेवर संतपरंपरेचा, विशेषतः समतावादी आणि भक्तीपर विचारांचा प्रभाव आहे. पुढे शाहिरी परंपरेतून सामाजिक चळवळींना बळ मिळाले. विसाव्या शतकात आधुनिक शिक्षण, नागरीकरण आणि तांत्रिक प्रगतीमुळे रंगभूमी आणि चित्रपट ही प्रभावी माध्यमे उदयास आली. या माध्यमांनी लोककलांचा आशय, रचना आणि सादरीकरण यांत परिवर्तन घडवले.

२. लोककला : संकल्पना आणि सांस्कृतिक अर्थ -

लोककला म्हणजे लोकजीवनातून निर्माण झालेली आणि लोकांद्वारेच जतन व विकसित झालेली कला. तिची काही प्रमुख वैशिष्ट्ये पुढीलप्रमाणे :

मौखिक परंपरा

सामूहिक सादरीकरण

धार्मिक व सामाजिक संदर्भ

स्थानिक बोलीभाषेचा वापर

लोकसंगीत व नृत्याचा समावेश

प्रतीकात्मकता आणि व्यंग

लोककला ही परिवर्तनशील आहे. ती स्थिर परंपरा नसून काळानुसार बदलणारी सांस्कृतिक प्रक्रिया आहे.

३. महाराष्ट्रातील लोककला परंपरा : विस्तृत आढावा -

३.१ तमाशा :

तमाशा ही महाराष्ट्रातील लोकप्रिय लोकनाट्य परंपरा आहे. लावणी, वगनाट्य, संवादप्रधानता आणि शाहीर शैली ही तिची प्रमुख वैशिष्ट्ये आहेत. सामाजिक व्यंग, राजकीय टीका आणि लोकजीवनाचे प्रतिबिंब यामुळे तमाशा समाजाभिमुख ठरतो.

३.२ लावणी :

लावणी ही तालप्रधान, भावप्रधान आणि नृत्यप्रधान कला आहे. स्त्री-अभिव्यक्तीचे सशक्त माध्यम म्हणून ती विकसित झाली. प्रेम, विरह, सामाजिक भाष्य आणि राजकीय उपरोध यांचा समावेश लावणीत दिसतो.

३.३ कीर्तन व भारूड :

कीर्तन आणि भारूड या संतपरंपरेशी निगडित लोककलांमधून नैतिकता, समता, भक्ती आणि सामाजिक प्रबोधनाचा संदेश दिला जातो. भारूडात विनोद आणि व्यंग यांच्या साहाय्याने सामाजिक विसंगती दाखवली जाते.

३.४ पोवाडा, जलसा व शाहिरी :

पोवाडा ही वीररसप्रधान लोककाव्य परंपरा आहे. शिवकालीन पराक्रम, स्वातंत्र्यलढा आणि सामाजिक चळवळींचे गायन पोवाड्यांतून केले गेले. जलसा व शाहिरी कलेने विसाव्या शतकात सामाजिक समता आणि आंबेडकरी विचारप्रवाह जनमाणसात पोहोचवला.

३.५ दशावतार व गोंधळ :

कोकणातील दशावतार परंपरेत पौराणिक कथांचे नाट्यरूप सादरीकरण केले जाते. गोंधळ व जागरण-गोंधळ या परंपरांत धार्मिक विधी, संगीत आणि कथन यांचा संगम दिसतो.

३.६ आदिवासी लोकपरंपरा :

गोंड आणि वारली समाजातील नृत्य, चित्रकला आणि उत्सवपरंपरा लोकसंस्कृतीच्या वैविध्यपूर्ण अभिव्यक्ती दर्शवतात.

४. मराठी रंगभूमीतील लोककलांचे आधुनिक रूपांतर -

४.१ लोकशैली आणि राजकीय भाष्य :

घाशीराम कोतवाल या नाटकात कीर्तन आणि तमाशा शैलीचा वापर करून सत्ताकारणावर तीक्ष्ण भाष्य केले आहे. कोरस, लयबद्ध पदरचना आणि लोकसंगीत यामुळे हे नाटक लोकपरंपरेच्या माध्यमातून आधुनिक राजकीय प्रश्न उपस्थित करते.

४.२ अस्तित्ववादी आणि सामाजिक व्यंग :

महानिर्वाण या नाटकात कीर्तनरूपाचा वापर करून मृत्यू आणि सामाजिक रूढींवर व्यंग केले आहे. लोकशैली येथे आशयाची तीव्रता वाढवते.

५. मराठी चित्रपटातील लोककलांचे आधुनिक पुनर्मूल्यांकन -

५.१ तमाशा आणि आत्मसंघर्ष :

पिंजरा मध्ये तमाशा परंपरेतून नैतिक संघर्ष आणि व्यक्तिमत्त्वाचे पतन दाखवले आहे. लोककला येथे कथानकाची मध्यवर्ती शक्ती ठरते. नटरंग मध्ये तमाशा कलाकाराच्या कलात्मक आणि सामाजिक संघर्षाचे सशक्त चित्रण आहे. लिंगभान, आत्मसन्मान आणि समाजमान्यता यांचे प्रश्न लोककलेच्या माध्यमातून मांडले गेले आहेत.

५.२ जातीय वास्तव आणि लोकसंस्कृती :

फॅट्टी आणि सैराट या चित्रपटांत ग्रामीण जीवन, लोकसंगीत, सण-उत्सव यांच्या माध्यमातून जातीय विषमता आणि सामाजिक वास्तव मांडले आहे. येथे लोककला पार्श्वभूमी नसून कथनाचा अविभाज्य घटक आहे.

६. भारतीय प्रादेशिक संदर्भ -

वनप्रस्थम मध्ये कथकली कलाकाराच्या अंतःसंघर्षाचे सूक्ष्म चित्रण आहे. कला आणि जीवनातील ताण स्पष्ट होतो.

कांतारा मध्ये तुळू प्रदेशातील भूत-कोला परंपरेचा वापर करून लोकधर्म आणि आधुनिक प्रशासन यांतील संघर्ष दाखवला आहे.

७. आंबेडकरी आणि बहुजन दृष्टीकोन -

लोककलेच्या माध्यमातून दलित-बहुजन समाजाच्या अनुभवांना अभिव्यक्ती मिळाली. जलसा, शाहिरी, पोवाडा आणि लोकनाट्याच्या माध्यमातून समता, बंधुता आणि सामाजिक न्यायाचा संदेश दिला गेला.

आधुनिक चित्रपटांत जातीय प्रश्न आणि सामाजिक विषमता मांडताना लोकसंस्कृतीचा आधार घेतला जातो. त्यामुळे लोककला ही प्रतिकार आणि अस्मितेची भाषा ठरते. परिवर्तनवादी चळवळ साठी लोककला महत्त्वाचा घटक मानला जातो.

८. चिकित्सक विश्लेषण -

१. लोककला ही आधुनिक माध्यमांत रूपांतरित होत असताना तिचा आशय विस्तारतो.
२. तांत्रिक साधनांमुळे दृश्यात्मक प्रभाव वाढतो.
३. व्यापारीकरणामुळे काहीवेळा मूळ स्वरूप बदलते.
४. उपेक्षित समाजघटकांना अभिव्यक्तीचे व्यासपीठ मिळते.
५. परंपरा आणि आधुनिकता यांत संघर्ष नसून सर्जनशील संवाद आहे.

९. निष्कर्ष -

चित्रपट आणि रंगभूमी या माध्यमांनी लोककलांचे जतन, पुनर्रचना आणि पुनर्मूल्यांकन केले आहे.

घाशीराम कोतवाल आणि महानिर्वाण यांनी लोकशैलीतून सत्ताकारण आणि सामाजिक दांभिकतेवर भाष्य केले.

पिंजरा आणि नटरंग यांनी तमाशा परंपरेचे पुनर्मूल्यांकन केले.

फॅट्टी आणि सैराट यांनी ग्रामीण लोकसंस्कृतीतून जातीय वास्तव उलगडले.

वनप्रस्थम आणि कांतारा यांनी प्रादेशिक लोकपरंपरा आणि आधुनिक चित्रभाषा यांचा संगम घडवला.

लोककला ही गतिमान सांस्कृतिक प्रक्रिया आहे. आधुनिक नाट्य आणि चित्रपट माध्यमांनी तिला नवे संदर्भ, नवे आयाम आणि नवे आशय दिले.

संदर्भसूची -

अ) ग्रंथसंदर्भ :

१. शंकर देशमुख, मराठी रंगभूमीचा इतिहास. पुणे: मेहता प्रकाशन.
२. अनिल कुलकर्णी, महाराष्ट्रातील लोककला परंपरा. पुणे: डायमंड प्रकाशन.
३. अशोक जोक, लोकनाट्य परंपरा आणि दशावतार. मुंबई.
४. गणेश देवी, भारतीय लोकसंस्कृतीचा अभ्यास. नवी दिल्ली.
५. रामचंद्र चिंतामण ढेरे, लोकसंस्कृतीचे उपासक. पुणे.
६. दत्ता भगत, दलित रंगभूमी आणि सांस्कृतिक राजकारण. मुंबई, २०१२.
७. रावसाहेब कसबे, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आणि भारतीय समाजरचना. पुणे.
८. म. भि. पाटील, शाहिरी परंपरा आणि सामाजिक परिवर्तन. कोल्हापूर, २००७.
९. सतीश आळेकर, मराठी नाट्यपरंपरा आणि आधुनिकता. मुंबई, २००१.

ब) नाट्यग्रंथ :

१. घाशीराम कोतवाल - विजय तेंडुलकर. मुंबई: लोकप्रिय प्रकाशन, १९७२.
२. महानिर्वाण - सतीश आळेकर. मुंबई: लोकप्रिय प्रकाशन, १९७४.

क) चित्रपटसंदर्भ :

१. पिंजरा - दिग्दर्शक: वि. शांताराम, १९७२.
२. नटरंग - दिग्दर्शक: रवी जाधव, २०१०.
३. फॅट्टी - दिग्दर्शक: नागराज मंजुळे, २०१३.
४. सैराट - दिग्दर्शक: नागराज मंजुळे, २०१६.
५. वनप्रस्थम - दिग्दर्शक: शाजी एन. करुण, १९९९.
६. कांतारा - दिग्दर्शक: ऋषभ शेट्टी, २०२२.

ड) संशोधननिबंध व लेख :

१. महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ. महाराष्ट्राची लोकपरंपरा: अभ्यास आणि दिशा. मुंबई.
२. विविध लेखक. लोककला आणि माध्यमपरिवर्तन. पुणे विद्यापीठ प्रकाशन.
३. आंबेडकरी चळवळ आणि सांस्कृतिक अभिव्यक्ती यावरील संशोधन लेख (विविध नियतकालिके).

महाराष्ट्रातील लोककला

डॉ.वैशाली संतोष देशमुख

सहयोगी प्राध्यापक, विभागप्रमुख संगीत विभाग
शासकीय ज्ञान-विज्ञान महाविद्यालय, छ.संभाजीनगर

Email: drvaishali@deshmukhyahoo.co.in

Mobile No.: 8411827575

भारतात लोकसंगीताची परंपरा सामूहिक जीवनाचा उगम झाल्यापासून अस्तित्वात आहे. लोककला या केवळ कला नसून त्या समाजातील लोकांच्या जीवनशैलीचे, संस्कृतीचे आणि परंपरेचे प्रतिबिंब आहे. ग्रामीण आणि आदिवासी जीवनाशी लोककलांची नाळ जुळलेली दिसून येते. लोककलांचे कींवा लोकसंगीताचे सर्वात मोठे वैशिष्ट्य म्हणजे त्यांची परंपरागत चालत आलेली तोंडी परंपरा होय. ही परंपरा किंवा शैली शेतात काम करताना, धार्मिक विधींमध्ये तसेच सामाजिक विविध प्रसंगानुरूप नैसर्गिकपणे समाज जीवनाशी एकरूप असलेली दिसून येते. जेव्हापासून लिखित वाङ्मयाची सुरुवात झाली तेव्हापासून म्हणजेच वेद, ब्राम्हणग्रंथ, उपनिषदे, पुराणे, बौध्द आणि जैन वाङ्मयात लोकसंगीताचा उल्लेख केलेला दिसून येतो.

पं.दामोदर मिश्रा यांनी संगीत दर्पण या ग्रंथात असे म्हटले आहे की, नादाने विश्व भरले आहे. नादामुळे वर्णोच्चार, वर्णापुढे पद, पदामुळे भाषा व भाषेमुळे जगद्वयवहार होतो. संपूर्ण विश्वात सर्वत्र नादाचे अस्तित्त्व आहे परंतु तो नाद ऐकु येत नाही. कारण तो अनाहत नाद आहे. हा नाद प्राप्त करणे आणि त्या नादाशी समरस होणे म्हणजेच ब्रम्हानंद मिळविण्यासारखे समजले जाते. ब्रम्ह म्हणजे साम आणि साम म्हणजे गायन / गाणे. म्हणूनच गायनाचा आनंद म्हणजेच ब्रम्हानंद होय. वैदिक काळात उपासना करणे म्हणजेच गायन असा अर्थ होता. गाण्यालाच वेदकाळी साम म्हणत वेदकालीन भाषा स्वराधिष्ठीत होती. वेदांपैकी सामवेद हा गायनवेद आहे. वेदकालीन लोक म्हणत असत की गाणे हे भक्तीसाठी आणि प्राप्तीसाठी आवश्यक आहे. ऋग्वेदातील संवादयुक्ते म्हणजे जुनी लोकगीते असावी असे अनेक तज्ञांचे मत आहे. वैदिक काळात अनेक विधिंप्रमाणे प्रसंगानुरूप गीतांचे गायन होई त्या गीतांना गाथा संबोधण्यात येई. या गाथांचे रचनाकार व गायन करणारे मौखिक परंपरेनुसार गायन करीत असत आणि त्यांना भाट कींवा सूत म्हणत असत. यातुनच लोकगायकांच्या परंपरेचा उगम झाला असावा असे वाटते म्हणूनच लोकगीतांची किंवा लोककलांची परंपरा अतिशय प्राचीन आहे असे लक्षात येते.

लोककलांचा उगम समाजातील कीत्येक सामान्य लोकांनी केलेला असल्यामुळे त्यामध्ये बोलीभाषेचा उपयोग केलेला दिसून येतो. लोककला या प्रादेशिकतेमुळे त्या त्या प्रदेशातील समाज जीवनाची सांस्कृतिक, दैनंदिन परंपरा त्यामध्ये दिसून येते. थोडक्यात भारतातील प्रत्येक प्रदेशाची परंपरा त्यामध्ये दिसून येते. भारतातील प्रत्येक प्रदेशाची परंपरा भिन्न भिन्न असून अधिक बारकाईने विचार केल्यास प्रदेशांतर्गत सुध्दा त्यामध्ये विभिन्नता आढळून येते. त्या अनुषंगाने महाराष्ट्रातील लोकलांचा विचार केल्यास धार्मिक, प्रासंगिक, प्रापंचिक प्रसंग संगीता शिवाय साजरे होत नाही. लोकसंगीत कींवा लोककला या स्वाभाविक आणि जीवनाशी एकरूप झालेल्या दिसून येतात. महाराष्ट्रातील हे सर्व भाव अभिव्यक्त होण्यासाठी निरनिराळ्या लोककला, लोकसंगीत व्यक्तींची नव्हे तर संपूर्ण समाजाची सामूहिक अभिव्यक्ती असते.

लोककला म्हणजे काय तर लोकांच्या दैनंदिन जीवनातून, परंपरातून, श्रध्दा-विश्वासातून आणि सामूहिक अनुभवांतून निर्माण झालेली व पिढ्यान् पिढ्या परंपरेने जतन केलेली कला म्हणजे लोककला होय. डॉ.सरोजिनी बाबर यांच्या मते लोकगीत म्हणजे सामान्य माणसाच्या सामुदायिक जीवनाची अभिव्यक्ती.

अलिखित आणि मौखिक परंपरेने चालत आलेल्या संगीतमय गीतास लोकगीत म्हणावे. याचा उल्लेख Stander Dictionary of Folklore Mythology and legend या पुस्तकात केला आहे.

श्री.कुंजबिहारीदास लोकगीताविषयी म्हणतात की,

A folk song is a spontaneous out flow of life of the people that live in more or less primitive condition cut side the sphere of sophisticated influence.

समाजाच्या जीवशैलीचे आणि संस्कृतीचे कलात्मक प्रतिबिंब म्हणजे लोकगीत होय. याच अनुषंगाने महाराष्ट्रातील लोककलांमध्ये मुख्यत्वेकरून खालील प्रकार आहेत

- १) ओवी २) कीर्तन ३) अभंग ४) भारूड ५) वासुदेव ६) गोंधळ ७) वाघ्या-मुरळी ८) पोतराज ९) भराडी १०) भुत्या ११) पोवाडा १२) गवळण १३) बहुरूपी १४) विराणी १५) लावणी

वरील सर्व लोकगीतांमधील वैशिष्ट्ये थोडक्यात मांडून महाराष्ट्रातील लोककलांची वैभवशाली परंपरा विशद करण्याचा प्रयत्न आहे.

१) ओवी :-

ही सहज, भावपूर्ण आणि लोकजीवनाशी निगडीत असते. महाराष्ट्रातील एक प्राचीन लोककाव्यप्रकार म्हणजे ओवी. लोकजीवनातील भावना, अनुभव, आनंद, दुःख यांचे साध्या व सरळ आणि लयबद्ध शब्दांत केलेली काव्यरचना म्हणजे ओवी.

इ.स. ११२९ मध्ये पं.सोमेश्वर यांनी मराठी ओवीला प्रतिष्ठेचे स्थान दिले होते. मानसोल्लास ग्रंथात मराठी ओवीस छंद व प्रबंध यांच्या बरोबरचे स्थान मिळाले. पं. शारंगदेवांनी बाराव्या शतकात लिहीलेल्या संगीत रत्नाकर ग्रंथात ओवीचे स्वरूप व लक्षण दिलेले आहे. पं.शारंगदेवांनी देवगिरी गडावर हा ग्रंथ ज्ञानेश्वरीपूर्वी ५० वर्षे आधी लिहीला होता. यामध्ये ओवीचे चरण तीन, आदि, मध्य व अंती प्रास असे संगीत रत्नाकर ग्रंथामध्ये लक्षण दिले आहे.

ओवीचे प्रकार चार चरणी, साडेतीन चरणी आणि तीन चरणी ओवी किंवा क्वचितप्रसंगी प्राच चरणांचीही ओवी असते. लोकगीतातील सर्वात आवडीचा असा लोकप्रिय ओवी प्रकार होय. ओवी ताल-छंदात गायली जाते. ओवी ही स्वरगेय असते. ओवीच्या स्वरूपामध्ये परंपरेने चालत आलेले विषय म्हणजे देवी देवता, पुराणातील आदर्श व्यक्ती, रामवनवास, सीता वनवास, पाचपांडव, द्रौपदी वस्त्रहरण, श्रीकृष्णाच्या लीला, विठ्ठल-रुक्मिणी, संत सखुबाई, सती अनुसया, पार्वतीचे पातिव्रत्य, तुळसीबाई, इ.अनेक मराठी लोकगीतातील एक एक ओवी म्हणजे त्या मनाचे भावचित्र होय. ओवीगीतातील भावचित्रे आपल्याला हळुवारपणाच्या, आल्हाददायकतेचा मुलायम प्रयत्न देतात. ग्रामीण भागात पहाटेच्या वेळी जात्यावरच्या लयबद्ध ओव्या म्हणायची रीत होती. किंवा पहाटे देवाचे नाव घेवून कामाला सुरुवात व्हायची.

उदा.

“पहीली माझी ओवी तेहेतीस कोटी देवा ।

सावळ्या बाळराजा विटेवरल्या सदाशिवा ।

पहाटे उठूनिया रामाचं ग नाव घ्याव ।

मग पऊल टाकावं धरणीग मातेवरी ।

सकाळी उठुनी हात जोडिते हरीला

आयुष्य मागते मी माझ्या कुलस्वामीनीला ।”

२) कीर्तन :-

इ.स. चौदाव्या शतकात कर्नाटकामध्ये कीर्तन हा प्रकार निर्माण झाला कीर्तन या शब्दाची व्युत्पत्ती मकीत्तणेफया धातूपासून तयार होतो. कीर्तन म्हणजे गुणवर्णन करणे, गाणे, स्तवन करणे. कीर्तन म्हणजे परमेश्वराचे गुणवर्णन असा मूळ अर्थ आहे. कीर्तन परंपरा प्राचीन काळापासून आहे महाराष्ट्रामध्ये ही परंपरा वारकरी संप्रदायामुळे विकसित झाली. भक्ति, संगीत आणि समाजजागृती यांचा सुंदर मिलाफ म्हणजे कीर्तन. संत ज्ञानेश्वर, संत नामदेव, संत एकनाथ, संत तुकाराम यांच्या विचारांना अभंग व भजनाच्या माध्यमातून भक्तीमार्गाने कीर्तनाच्या माध्यमातून समाजप्रबोधनाचे फार मोठे कार्य व योगदान मिळाले आहे.

कीर्तनाचे प्रकार खालीलप्रमाणे आहे :

१) वारकरी कीर्तन, २) नारदीय कीर्तन, ३) रामदासी कीर्तन

कीर्तन हे दोन भागांमध्ये केले जाते.

१) पुर्वरंग २) उत्तररंग

१) वारकरी कीर्तन :-

वारकरी कीर्तनाला निरूपण म्हणतात. वारकरी कीर्तनात दर दोन-तीन वाक्यांच्यानंतर विठ्ठल विठ्ठल असे वारंवार पांडुरंगस्मरण करतात. वारकरी कीर्तनात ज्ञानेश्वरांपासून एकनाथी, भागवत, तुकारामांची गाथा, श्रीमद्भागवत ग्रंथ प्रमाण मानून कीर्तन केले जाते. यामध्ये अभंगाची चाल ही लोकचालीतूनच म्हटली जाते. पारंपारीक वाद्यांचा वापर केला जातो.

२) नारदीय कीर्तन :-

नारदीय कीर्तन परंपरा नारदापासून सुरू झाली. प्राचीन भारतातील सूत-शौनक परंपरा जी वैदिक ज्ञानाचे संरक्षण आणि प्रचाराची मुख्य परंपरा मानली जाते त्या परंपरेशी या नारदीय कीर्तनाचे मूळ दिसून येते. या दोन ऋषींनी वैदिक ज्ञान, रामायण, महाभारत, पुराणातील वर्णन मौखिक परंपरेने प्रसारीत केले. उपनिषद काळात पुराण काळात कीर्तनाचे असंख्य उल्लेख आढळतात. देवर्षी नारद आणि शुक हे प्रारंभीचे कीर्तनकार किंवा आद्य कीर्तनकार मानले जातात. प्राचीन काळी नामसंकीर्तन, गुणसंकीर्तन व लीलासंकीर्तन असे कीर्तनाचे महत्वाचे प्रकार होते. नारदीय कीर्तन हे प्रामुख्याने मंदिराच्या सभागृहातच केले जाते.

नारदीय कीर्तनात तंबोरा आणि हार्मोनियमचा तसेच पखवाज व टाळ या वाद्यांचा उपयोग केला जातो. झांज देखील साथीसाठी घेवून चिपळ्या कीर्तनकारबुवा स्वतः वाजवितात. नारदीय कीर्तनात आधी बुवा म्हणतात व नंतर साथीदार म्हणतात. टाळकरी फक्त बुवांचा सूर

उचलून धरतो. नारदीय कीर्तनकार श्लोक, आर्या, ओवी यांचा वापर करतात. आणि निवेदनदेखील लयकारीतच करीत असतात.

३) रामदासी कीर्तन :-

समर्थ रामदास यांनी रूढ केलेली कीर्तन परंपरा म्हणजे रामदासी कीर्तन होय. यामध्ये राम, मारुती, समर्थ रामदासांच्या वाडमयाचा प्रचार व प्रसार संकीर्तनाच्या माध्यमातून केला जातो. या कीर्तनात रामाचे जीवन आणि आदर्श, धर्म आणि कर्तव्य, शौर्य आणि पराक्रम, समाजप्रबोधन इ. समावेश असतो. तसेच दासबोध, मनाचे श्लोक याचाही प्रबोधनासाठी उपयोग केल्या जातो.

संपूर्ण कीर्तनाच्या प्रकारांमध्ये कीर्तनकाराची वाणी आणि गायन हे महत्वाचे दोन घटक आहेत. गाणे कथन करणे, नामाघोष करणे, संवादाच्या माध्यमातून प्रसंग श्रोत्यांसमोर उभा करणे ह्यामुळे कीर्तनकार श्रोते व स्वतः एकात्मता पावतात आणि विठ्ठलाच्या, जयजयराम कृष्णहरीच्या जयघोषाने कीर्तनकार कीर्तनात दंग होतात.

३) अभंग :-

अभंग म्हणजे खंड न पडणारे किंवा अखंड राहणारे काव्य या काव्यात भक्तिभाव सतत आणि अखंडपणे व्यक्त केला जातो. कित्येक शतकापासून अभंग जनसामान्यांच्या मनावर प्रभाव गाजवीत आहे. अभंगाच्या संस्कारामुळे सर्वसामान्य सुसंस्कृत होत गेला. अभंगाला बहुरूपी म्हटल्या जाते कारण अनेक संतांनी आपापल्या पद्धतीने अभंगांची रचना केलेली दिसून येते. अभंगाची मूळ प्रकृती सर्वसामान्य समुहाला एकत्रित सुसंस्कारीत करण्याची असते. संत आणि भक्त जेव्हा अभंगात रंगून जातात त्यावेळी कीर्तन नर्तन वाचे जनार्दन ही अनुभूती येवून

“धन्य धन्य वैष्णव संग । अखंड तेथे पांडुरंग ।

कीर्तनानी नाचतसे अभंग । अखंडकाळ सर्वदा ।”

महाराष्ट्राच्या लोककलांमध्ये अभंगाचे योगदान खूप मोठे आहे. म्हणूनच अभंगाला अष्टपैलू असे म्हणतात.

४) भारूड :-

सामाजिक, नैतिक आणि धार्मिक संदेश देणारे गायन आणि अभिनयाच्या माध्यमातून सादर होणारे लोककाव्य म्हणजे भारूड. बहुतेक सर्वच संतानी भारूडांची रचना केलेली आहे. परंतु भारूड म्हटले की संत एकनाथ महाराजांचे नाव प्रथमच समोर येते. संत एकनाथांनी अनेक विषयांवर भारूडे लिहीली आहेत. उपदेश आणि प्रबोधन करण्यासाठी एका कथेच्या रूपात भारूड प्रस्तुत केले जाते. भारूडाची रचना पद्यात असून ती गेय असते. त्याची विशिष्ट चाल असून नृत्य आणि अभिनय त्याबरोबर केल्या जातो. भारूडामध्ये धृवपद सामुहिकपणे गावून भारूड गाणारा नंतरचे कडवे एकटाच म्हणतो. नाट्याचा भाग भारूडात असल्यामुळे समाजप्रबोधनासाठी अतिशय प्रभावी माध्यम म्हणून भारूड प्रकार ओळखला जातो. वाईट प्रथा, अंधश्रद्धा, नैतिक मुल्ये, यांसारखे विषय घेतले जातात. एखादे सोंग घेवून भारूडकार प्रबोधन करतात. भारूडामध्ये विंचू चावला हे भारूड अतिशय लोकप्रिय आहे.

५) वासुदेव :-

लोकांना भक्तिचा संदेश देणारे आणि भक्तिगीत गाणारे लोककलाकार म्हणजे वासुदेव. वासुदेव पहाटेच्या वेळी गावात फिरून भगवान श्रीकृष्ण किंवा विठ्ठलाची स्तुती करून गायन करतात. माळ, चिपळ्या, टाळ, मोरपिसाची टोपी, अंगरखा या वेशात ग्रामीण किंवा शहरी भागात फिरून भक्तिभाव जागृत करण्याचे काम पहाटेच्या वेळी करतात. रामनामाचा महिमा गावून प्रबोधन कार्य वासुदेव करतात. ज्ञानाचा अंगरखा घालून, देवीची चिपळी हाती घेवून, सात्विकतेचे प्रतिक म्हणून माळ गळ्यात घालून आणि पायात चाळ बांधून त्यागाचे दान करण्यासाठी प्रबोधन करतो. भिक्षा मिळाल्यावर वासुदेव वडिलांचे नाव विचारून त्या नावाचा जयजयकार करतो.

६) गोंधळ :-

गोंधळ म्हणजे देवीचे यशोगान होय. देवीची उपासना आणि स्तुती करण्यासाठी गोंधळ सादर केल्या जातो. महाराष्ट्रामध्ये कुटुंबामध्ये किंवा गावामध्ये कुलदैवत असते. तुळजापूर, माहूर, कोल्हापूर ही महाराष्ट्रातील तीन शक्तिपीठ आहेत. या शक्तिपीठांची यशोगाथा गोंधळात सादर करतातगोंधळ सादर करतात. गोंधळ सादर करणार्या कलाकारांना गोंधळी म्हणतात. ही कला म्हणजे धार्मिक श्रद्धा, संगीत, कथा, नृत्य यांचा सुरेख संगम असतो. भवानी, रेणुका, यमाई, अंबाबाई अशा शक्तिदेवींच्यासाठी गोंधळ पुजा अर्पण केली जाते. यामध्ये संबळ आणि तुणतुणे तसेच ढोल चिपळ्या वाद्याचा वापर करतात. गोंधळी हा मुळातच अष्टपैलू कलावंत असतो. गोंधळ सादर करतांना देवीची पुजा, नमन, देवीच्या कथा किंवा पराक्रम सांगणे, गाणी आणि नृत्य आणि आरतीने समारोप केला जातो.

७) वाघ्या मुरळी :-

वाघ्या मुरळी खंडोबाचे भक्त, उपासक असल्यामुळे त्यांच्या अनेक गीतांतून खंडोबा, बाणाई, म्हाळसा व जेजूरी ई. वर्णन केलेले दिसून येते. वाघ्या म्हणजे खंडोबा देवाचे पुरुष भक्त. मुरळी म्हणजे खंडोबा देवाला अर्पण केलेली स्त्री भक्त असते. काही ठिकाणी मुरळीला दासी कीर्तनाचे सेविका म्हणतात. मानवी जीवनातील सुखदुःखाच्या भावनांची अभिव्यक्ती हे त्यांच्या गीतांचे वैशिष्ट्य आहे. वाघ्या मुरळी खंडोबा

देवाची स्तुती करतात. येळकोट येळकोट जय मल्हार असा जयघोष वाघ्या मुरळी करतात. वाघ्याची दिमडी वाजविण्याची विशिष्ट पध्दत असते. मुरळ्या कपाळाला हळद लावतात व गळ्यात कवड्यांच्या माळा घालतात व जेजुरीस राहतात. खंडोबा ही देवता कर्नाटकातून महाराष्ट्रात आली. ११व्या शतकापासून खंडोबा व म्हाळसा यांचे उल्लेख आढळतात. खंडोबाच्या उपासनेचे पुरावे १२व्या शतकापासून उपलब्ध आहेत. महाराष्ट्रात वाघ्या-मुराळी, उपासना पद्धती १५व्या शतकापासून रूढ झाली.

८) पोतराज :-

पोतराज हा देवीचा म्हणजे मरीआईचा भक्त मानला जातो. देवीचा महीमा सांगून दान घेणे आणि देवीच्या नावाने पूजा करणे. पोतराज म्हणजे देवीचा सेवक किंवा दूत. पोतराजाला कडक लक्ष्मी अशही सजा आहे. पोतराज मरीआईच्या सामर्थ्याने वर्णन करणारी गाणी गातो. बेभानपणे नृत्य करत स्वतःला कडाका मारून घेतो. पोतराजाच्या पथनाट्यात गायन, कथन, संवाद, नृत्य, अभिनय यांचा मेळ असतो. लक्ष्मीआईचा संचार झाल्यासारखा पोतराजाचा अभिनय असतो.

९) भराडी :-

भैरवनाथाचे उपासक भराडी असतात. भराड्यांना नाथजोगी, गोसावी किंवा डवरेगोसावी असे म्हणतात. भराडी डमरूच्या साथीवर गाणी म्हणतात. शंकराची व भैरवाची गाणी म्हणून भिक्षा मागतात व उपजीविका करतात. एखाद्याच्या घरी मंगलकार्य झाले तर ते भैरवगाणी गाण्यासाठी उपासना करण्यासाठी नाथजोग्यांना निमंत्रित करतात. नाथजोगी भराड घालण्याचा कार्यक्रम करतात. त्यामुळे त्यांना भराडी म्हणतात. एकतारी, चिपळ्या डफ वाद्यांचा वापर करतात.

१०) भुत्या :-

भुत्या हे देवीचे व्रतस्थ भक्त किंवा सेवक म्हणून देवीच्या नावाने लोकांकडून भिक्षा मागतात. गायन कथा सांगून मनोरंजन करतात. गोंधळ किंवा इतर धार्मिक विधीमध्ये सहभागी होतात.

११) पोवाडा :-

इ.स. अकराशेच्या सुमारास पोवाड्याची उत्पत्ती झाली. पोवाड्याचा उल्लेख महाकावींच्या बखरीत सापडले. सुरुवातीचे पोवाडे गद्य आणि पद्य स्वरूपात दिसून येतात. ज्ञानेश्वरीच्या दुसऱ्या आणि तिसऱ्या अंध्यामध्ये पोवाडा शब्दाचा उल्लेख आढळतो. पोवाड्याचा उल्लेख कीर्ती काव्यात केला जातो. पोवाडा म्हणजे वीरांच्या पराक्रमांचे, सामर्थ्य, गुण, कौशल्य इ. वर्णनात्मक प्रशंसात्मक, स्तुतीगीत म्हणजेच पोवाडा. वीरांच्या पराक्रमाचे स्तुतीपर गेय म्हणजे पोवाडा. सध्या उपलब्ध असलेला ऐतिहासिक व पहिला पोवाडा ज्ञानदास यांनी लिहीलेला आहे. त्यानंतर तुलसीदास यांनी राजकीय घटनांवर रचलेला दिसून येतो. हे सर्व पोवाडे मराठेशाहीच्या काळात जास्त प्रमाणात प्रचारात आले. पोवाडा गाणाऱ्यांना शाहीर म्हणतात. साधारणपणे पोवाडा हा खुला आणि जोशपूर्ण गायीलया जातो. पोवाडा शब्दाचा अर्थ गौरव करणे असा होतो. पोवाडा - प्र + वृद्ध किंवा प्र + वद् म्हणजेच सामर्थ्य, पराक्रम, स्तुती. अतिशय तार सप्तकात शाहीर आपले गद्य व पद्य शौरस्ययुक्त गायन करतांना पोवाड्यामध्ये दिसून येतो. पोवाडा ही यशोगाथा व पराक्रमाची कथाही असते.

१२) गवळण :-

गवळण म्हणजे दही - दूध विकणारी व कृष्णभक्तीत रममाण झालेली स्त्री. या काव्यप्रकारात श्रीकृष्णांच्या लीलांचे वर्णन केलेले असते. संत एकनाथ व संत नामदेव यांनी अनेक सुंदर गवळणी रचलेल्या आहेत. कीर्तनात रंग आणण्यासाठी गवळणी गायिल्या जातात. वारकरी कीर्तनात गवळणी हा भाग खूप महत्वाचा आहे. भागवत पुराणातील रासपंचाध्यायी आणि भ्रमरगीत यामध्ये गवळणचे उगमस्थान आढळून येते. गवळण रागदारीत गायिल्या जाते.

१३) बहुरूपी :-

बहुरूपी म्हणजे असा कलाकार जो विविध देवदेवता, वेशभूषा, रूपे, पात्रे धारण करून लोकांचे रंजन करतो. अनेक रूपे धारण करणारा म्हणजे बहुरूपी देव, संत, राक्षस, साधू, पोलीस, राजा, भिकारी इ. रूप घेवून सामाजिक संदेश बहुरूपी देतात.

१४) वीराणी :-

वारकरी संप्रदायातील भक्तिकाव्य म्हणून वीराणी ओळखली जाते. वीराणी शब्दाचा अर्थ विरहाने व्याकूल झालेली स्त्री किंवा तिचे दुःख व्यक्त करणारे काव्य. भक्ती परंपरेत देव आणि भक्त यांच्यातील विरहभाव दाखविण्यासाठी वीराणी म्हटल्या जातात. भावनिक व करुण रसप्रधान काव्यप्रकार आहे.

१५) लावणी :-

इ.स. १६२५ मध्ये पं. दामोदर पंडीत यांच्या संगीत दर्पण ग्रंथामध्ये लावणीचे लक्षण व स्वरूप देण्यात आले आहे. लावणी हा शब्द लावण्या पासून आला असून त्याचा अर्थ सौंदर्य असा होतो. मनोरंजन करणारा लोककलाप्रकार मानला जातो. निर्गुणी लावणी आणि शृंगारीक लावणी असे दोन प्रकार आहेत. लावणी सादरीकरणाचे दोन प्रकार आहेत फडाची लावणी आणि बैठकीची लावणी. ताल, नृत्य,

अभिनय आणि गेयता यांचा सुंदर संगम लावणीमध्ये असतो. ढोलकीच्या तालावर गाणे म्हणत नृत्यासह लावणी सादर केली जाते. मनोरंजन आणि समाज प्रबोधनाचे कार्य लावणीने फार मोठ्या प्रमाणात केलेले आहे. भरताचे नाट्यशास्त्र, चौदाव्या शतकातील संगीतचंद्र आणि सतराव्या शतकातील संगीतदर्पण या ग्रंथांच्या आधारे लावणी हा एक नृत्यप्रकार मानल्या जातो. भरताच्या काळामध्ये भाण या नावाने एकपात्री नाट्यप्रयोग केला जात असे. एकाकी, एकपानी, शृंगाररसप्रधान अशी भाणाची लक्षणे सांगितली असून एका नारीने केलेला तो नाट्यप्रयोग असतो. आजची लावणी विकसित होण्यामागे १२व्या शतकातील पूर्णपणे विकसित झालेले लावणीचे मूळ आहे. त्यामुळे लावणी हा लोककलाप्रकार अतिशय प्राचीन समजला जातो.

वरील सर्व विवेचनावरून अतिशय सोप्या व सरळपध्दतीने लोककलांचा आढावा घेवून त्याचे ऐतिहासिक उल्लेख व विकसित झालेल्या स्वरूपामुळे समाज प्रबोधनाचे कार्य त्या त्या काळात उपस्थित परिस्थितीत आणि समर्पकपणे या लोककलांनी केलेले आहे असे दिसून येते. आज या लोककला विकसित रूपात आपल्यासमोर असल्या तरीही त्या अजून मोठ्या प्रमाणात वृद्धिंगत होण्यासाठी त्या लोककलांचा प्रचार व प्रसार नक्कीच केला पाहिजे.

संदर्भ :

- १) ओवी ते लावणी - श्रीरंग रंगनाथ कुलकर्णी
- २) लोकसंगीत अंक - संगीत कार्यालय हाथरस
- ३) लोकसंगभूमी - डॉ. प्रभाकर मांडे
- ४) मराठी लोकगीत - डॉ. शरद व्यवहारे
- ५) नादब्रम्ह - डॉ. सरोजिनी बाबर

बतावणीतील सोंगाड्या : एक चिकित्सक अभ्यास

डॉ.गणेश मदनराव शिंदे

नाट्यशास्त्र व लोककला विभाग

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ,

उप-परिसर, एम.आय.डी.सी, शिंगोली, धाराशिव.

मो.-9561648464, e-mail:ganeshtmadanraogmail.com

१. प्रस्तावना :

महाराष्ट्राची लोकसंस्कृती विविधरंगी, बहुदंगी आणि जीवनस्पर्शी आहे. या लोकसंस्कृतीत तमाशा ही कला केवळ करमणुकीचे साधन नसून लोकजीवनाचा आरसा आहे. गावोगावी जत्रा, यात्रा, उत्सव आणि सामाजिक सोहळ्यांमध्ये तमाशाने लोकांचे मनोरंजन करताना त्यांना विचारही दिला. ढोलकीचा ठेका, लावणीचा लयबद्ध ठाव आणि बतावणीतील तिखट विनोद या सर्व घटकांनी तमाशा एक सशक्त लोकनाट्यप्रकार म्हणून उभा राहतो.

तमाशाची रचना गण, गौळण, बतावणी आणि वग या घटकांनी होते. यामध्ये बतावणी हा भाग प्रेक्षकांना सर्वाधिक भावतो, कारण याच ठिकाणी विनोद, उपरोध, सामाजिक भाष्य आणि प्रसंगावधान यांचा संगम दिसतो.

तमाशाच्या पारंपरिक सादरीकरणामध्ये कार्यक्रमांची एक ठराविक मांडणी असते. सुरुवातीला गण, गवळण हा रंगतदार आणि संगीतप्रधान भाग सादर केला जातो. गवळणीचा कार्यक्रम संपल्यानंतर लगेच पुढील भाग म्हणून बतावणी सुरू होते. या वेळी थोड्या वेळाने सादर होणाऱ्या वगासाठी इतर कलाकार मागे तयारी करत असतात.

वेशभूषा, रंगभूषा, संवादांची आखणी इत्यादी तयारी चालू असते. या तयारीदरम्यान प्रेक्षकांचे लक्ष आणि उत्साह टिकवून ठेवणे अत्यंत आवश्यक असते. ही जबाबदारी बतावणीच्या माध्यमातून मुख्यत्वे सोंगाड्या आणि सरदार या पात्रांवर असते.

प्रेक्षकांना गुंतवून ठेवण्यासाठी सोंगाड्या आणि सरदार मिळून एक विनोदी, चटकदार आणि उत्स्फूर्त संवादांनी भरलेला कार्यक्रम सादर करतात, ज्याला तमाशाच्या परंपरेत बतावणी असे म्हणतात. या कार्यक्रमांमध्ये सोंगाड्या आपल्या हजरजबाबीपणाने आणि चतुर विनोदांनी प्रेक्षकांना सतत हसवत ठेवतो, तर सरदार त्याला साथ देत संवाद अधिक रंगतदार बनवतो. या कार्यक्रमात अनेकदा एक-दोन नाच्या किंवा नाची देखील सहभागी होतात. त्यांच्या नृत्य, हावभाव आणि छोट्या संवादांमुळे कार्यक्रमाला अधिक रंगत प्राप्त होते.

तमाशाच्या परंपरेत बतावणीला तात्या-बापूची गंमत असेही म्हटले जाते. या सादरीकरणात सरदार हा बापू या पात्राची भूमिका साकारतो, तर सोंगाड्या तात्या म्हणून प्रेक्षकांसमोर येतो. तात्या आणि बापू हे दोघेही जिवलग मित्र असल्याचे दाखवले जाते. त्यांच्या मैत्रीभाववतीच संपूर्ण बतावणीची रंगत उभी राहते. दोघांमधील संवाद अत्यंत चुरशीचे, विनोदी आणि कधीकधी उपरोधिकही असतात.

पेशवाईचा काळ संपल्यानंतर तमाशाच्या सादरीकरणात काही बदल घडू लागले. भेदिक लावण्यांच्या सवाल-जवाबाच्या कार्यक्रमाऐवजी पुढे तात्या-बापूची गंमत हा भाग प्रेक्षकांसमोर सादर होऊ लागला. हाच भाग पुढे बतावणी या नावाने प्रसिद्ध झाला. या प्रकारामुळे तमाशात अधिक स्वैर विनोद, सामाजिक उपरोध आणि उत्स्फूर्त संवादांना वाव मिळाला.

तात्या आणि बापू या पात्रांची पार्श्वभूमीही कथात्मक स्वरूपाची असते. हे दोघे जिवलग मित्र असल्याचे दाखवले जाते. उपजीविकेसाठी किंवा नशीब आजमावण्यासाठी ते दोघेही काही काळ गाव सोडून वेगवेगळ्या ठिकाणी कामधंद्याच्या शोधात गेलेले असतात. त्यामुळे त्यांच्या भेटीला बराच काळ लोटलेला असतो. काही दिवसांनी अचानक ते पुन्हा आपल्या गावी परत येतात. याच क्षणापासून त्यांच्यात विनोदी आणि चुरशीचा संवाद सुरू होतो. एकमेकांची फिरकी घेणे, जुने किस्से आठवणे, आपल्या आयुष्यातील अनुभव रंगवून सांगणे आणि कधीकधी समाजातील विसंगतींवर टोमणे मारणे अशा अनेक गोष्टी या संवादातून घडत राहतात. तात्या आपल्या खास विनोदी शैलीत बापूची थट्टा करतो, तर बापूही त्याला चतुराईने उत्तर देतो. या संवादांमधून प्रेक्षकांचे भरपूर मनोरंजन होते आणि तमाशाच्या पुढील भागासाठी वातावरण अधिक रंगतदार बनते.

अशाप्रकारे बतावणी हा तमाशातील एक महत्त्वाचा आणि मनोरंजक टप्पा आहे. तो केवळ प्रेक्षकांचे मनोरंजन करत नाही, तर पुढे सादर होणाऱ्या वगासाठी रंगमंच तयार करण्याचे कार्यही प्रभावीपणे पार पाडतो.

बतावणीचा केंद्रबिंदू असतो सोंगाड्या.सोंगाड्या हा केवळ विदूषक नाही. तो लोकमानसाचा भाष्यकार आहे. तो हसवतो, टोचतो, चिमटे काढतो आणि शेवटी विचार करायला भाग पाडतो. त्याच्या वेशभूषेत आणि बोलण्यात जरी हलकेपणा असला तरी त्याच्या आशयात गंभीरता असते. त्यामुळे सोंगाड्या हा तमाशाचा 'प्राण' मानला जातो.

२. सोंगाड्या पात्राची ऐतिहासिक पार्श्वभूमी :

तमाशात सोंगाड्या या पात्राचा समावेश नेमका कधी झाला, हे शोधण्यापूर्वी 'सोंगाड्या' या शब्दाची व्युत्पत्ती समजून घेणे महत्त्वाचे ठरते. मराठी शब्दकोशकार कृ. पा. कुलकर्णी यांनी आपल्या शब्दकोशात 'सोंग' या शब्दाचा अर्थ ढोंग, अनुकरण किंवा चेष्टा असा दिलेला आहे. या शब्दाचे मूळ संस्कृतमधील 'सम + अंग' या संयोगाशी संबंधित असल्याचे मानले जाते. 'समाङ्ग' किंवा 'स्वांग' या शब्दांपासून पुढे विविध भारतीय भाषांमध्ये स्वाँग, सर्वाँग, सोंग असे शब्दप्रयोग विकसित झालेले दिसतात.

संस्कृतीकोशानुसार, सोंगाड्या हे मराठी तमाशातील एक प्रमुख विनोदी पात्र आहे, जे संस्कृत नाटकातील विदूषकाप्रमाणे प्रेक्षकांना हसविण्याचे कार्य करते. पेशवेकालीन तमाशात जरी आजच्या सारखे 'वग' नसले तरी लावणीच्या सादरीकरणादरम्यान सोंगाड्या अधूनमधून विनोदी टिप्पणी करून प्रेक्षकांचे मनोरंजन करत असे आणि संपूर्ण खेळात उत्साह निर्माण करत असे. आजही तमाशाच्या सादरीकरणात गाणे किंवा लावणी चालू असताना सोंगाड्या आपल्या विनोदी शैलीने वातावरण हलकेफुलके ठेवतो.

विशेषतः स्थानिक घटना, सामाजिक विसंगती किंवा समाजातील दोषांवर तो विनोदी शैलीत टीका करतो. कधी कधी तो समाजातील दुष्ट प्रवृत्तींचे उघडपणे पर्दाफाशी करतो. त्यामुळे सोंगाड्या केवळ करमणूक करणारा कलाकार नसून समाजावर भाष्य करणारा एक जागरूक पात्र म्हणूनही पाहिला जातो.

सोंगाड्याच्या उगमाचा शोध घेतला असता त्याची मुळे प्राचीन नाट्यपरंपरेत सापडतात. संस्कृत नाटकांतील विदूषक हा नायकाचा सखा असून तो विनोदातून सत्य सांगतो. नाट्यशास्त्र या ग्रंथात वर्णन केलेल्या नाट्यतत्त्वांमध्ये विदूषकाचे स्थान महत्त्वाचे आहे. विदूषक हा समाजातील विसंगतींवर भाष्य करणारा आणि नायकाला योग्य मार्ग दाखवणारा असतो.

संस्कृत नाटकातील विदूषक आणि तमाशातील सोंगाड्या या दोन्ही पात्रांचे मूळ लोकपरंपरेत असले तरी त्यांच्यात मूलभूत फरक आढळतो. दोघेही आंगिक व शाब्दिक विनोदातून मनोरंजन करतात; परंतु सामाजिक पार्श्वभूमी, कलात्मक शैली आणि नाट्यपरंपरेतील स्थान या बाबतीत ते एकमेकांपेक्षा भिन्न आहेत.

ऐतिहासिक कागदपत्रांमध्ये मात्र काही उल्लेख आढळतात. पेशवेकालीन तमाशामध्ये 'नाच्या' या पात्राबरोबर सोंगाड्याचाही सहभाग होता, असे काही संदर्भ सापडतात. त्या काळातील शाहीर परशुराम यांच्या तमाशा फडामध्ये भवानी तेली उर्फ बाकेराव हा कलाकार 'नाच्या' आणि 'सोंगाड्या' अशी दोन्ही कामे करित असे. अशी माहितीही मिळते.

त्या काळात तमाशात मुख्यत्वे लावणी हा प्रमुख घटक असे. लावणी सुरु असताना सोंगाड्या कधी विनोदी हावभाव, तर कधी चटकदार आणि मिशकील कोट्या करून प्रेक्षकांचे मनोरंजन करत असे. याबाबतची माहिती संशोधक गंगाधर मोरजे यांनी दिलेली आहे. तथापि, या माहितीपलीकडे सोंगाड्या या पात्राच्या उत्पत्तीबाबत फारसे संशोधन उपलब्ध नाही. स्वरूपाच्या विनोदनिर्मितीत सोंगाड्याचे आंगिक हावभाव, हालचाली, त्याच्या गमती-जमती यांना विशेष महत्त्व असते. नाचीची थडामस्करी करित करित सोंगाड्या प्रेक्षकांना हसवितो.

तमाशा संशोधक नामदेव व्हटकर यांनी आपल्या पुस्तकात सोंगाड्या या पात्रावर स्वतंत्र प्रकरण लिहिले आहे आणि तमाशातील एक महत्त्वाचा घटक म्हणून त्याचा अभ्यास केला आहे. परंतु त्याच्या व्युत्पत्तीबद्दल ते स्पष्ट मत देत नाहीत. ते केवळ इतकेच सुचवतात की, सोंगाड्या हे पात्र संस्कृत नाटकातील विदूषकाच्या परंपरेतून विकसित झाले असावे. या मताच्या अनुषंगाने त्यांनी संस्कृत नाटकातील विदूषक आणि सोंगाड्या असा तुलनात्मक विचारही मांडलेला आहे.

सोंगाड्या हा केवळ विनोद करणारा कलाकार नसून तमाशाच्या संपूर्ण वातावरणाला प्राणवायू देणारे पात्र आहे. तमाशाच्या कलेत विक्षिप्तपणा, स्वैरता आणि मुक्तपणा हे भाव विशेषत्वाने जाणवतात. या सर्व भावनांना प्रभावीपणे व्यक्त करण्याचे कौशल्य सोंगाड्याजवळ असते. त्यामुळे तमाशाच्या सादरीकरणात सोंगाड्या हा जणू त्या कलाविश्वाचा केंद्रबिंदू बनतो. त्याच्या वागण्यात, बोलण्यात आणि हावभावांतून प्रेक्षकांना एक वेगळीच करमणुकीची अनुभूती मिळते. रनिराब्या प्रकारचे आवाज आणि बतावणीत प्रसंगानुरूप दिलेले हुंकार, यांनीसुद्धा सोंगाड्या समोरच्या गर्दीतून हास्याचे फवारे उडवतात. मानवी आवाजाच्या इतक्या निरनिराब्या प्रकारांनी रंजनासाठी केलेला वापर मराठी तमाशाइतका इतरत्र क्वचितच पाहायला मिळेल.

तमाशाच्या रंगभूमीवर सोंगाड्या हा एक प्रकारचा आदिबंधात्मक (आर्केटाइपल) पात्र म्हणून विकसित झालेला दिसतो. म्हणजेच, तमाशाच्या परंपरेत या पात्राला एक विशिष्ट आणि ठराविक रूप प्राप्त झालेले आहे. तमाशाच्या कथानकात जे काही घडते, त्याचा तो साक्षीदार असतो. अनेकदा तो कथानकातील गुंतागुंतीचे प्रसंग सोडविणारा, प्रेक्षकांना कथा समजावून सांगणारा आणि विविध पात्रांमध्ये संवाद निर्माण करणारा दुवा म्हणून काम करतो. जणू तमाशाच्या विश्वाचा तो सूत्रधारच असतो. तरीही, या सर्व घटनांपासून तो कळ्याच्या पानावरच्या पाण्यासारखा अलिप्त राहतो सर्व काही पाहत असतो पण त्यात अडकत नाही.

सोंगाड्याचा सर्वांत मोठा गुण म्हणजे त्याचा हजरजबाबीपणा. कोणताही प्रश्न, कोणतीही परिस्थिती किंवा कोणत्याही व्यक्तीची समस्या

असो सोंगाड्याकडे त्याचे काहीतरी विनोदी, चपखल आणि बुद्धिमतेने भरलेले उत्तर तयार असते. त्याच्या चातुर्यामुळे आणि तल्लख बुद्धीमुळे तो प्रेक्षकांना हसवतो, विचार करायला भाग पाडतो आणि कधी कधी समाजातील विसंगतींवरही प्रकाश टाकतो.

सामाजिक दृष्टिकोनातून पाहिले तर सोंगाड्या हा कोणत्याही उच्च दर्जाच्या व्यक्तीचे प्रतिनिधित्व करत नाही. तो राजा, सरदार किंवा नायक नसतो. उलट तो समाजातील अतिशय सामान्य माणसाचे प्रतिनिधित्व करतो. जात, वर्ग, संपत्ती किंवा प्रतिष्ठा यांपैकी कोणतीही विशेष ओळख त्याच्याकडे नसते. पण त्याची कल्पकता, समयसूचकता आणि प्रचंड विनोदबुद्धी यामुळे तो तमाशाच्या विश्वात अत्यंत प्रभावी ठरतो.

हास, उपरोध, विडंबन यांच्या लाटावर तमाशाचे ते कृतक विश्व खेळविणारा हा खेळीया म्हणूनच एक कलात्मक आदिबंध ठरतो. याच कारणामुळे सोंगाड्या हा केवळ एक पात्र न राहता तमाशाच्या कलेतील एक कलात्मक आदिबंध म्हणून ओळखला जातो. त्याच्या माध्यमातून तमाशा केवळ मनोरंजनापुरता मर्यादित राहत नाही, तर समाजातील वास्तव, मानवी स्वभावातील विसंगती आणि जीवनातील विनोद यांचे प्रभावी चित्रण घडते. त्यामुळे सोंगाड्या हा तमाशाच्या विश्वातील सर्वांत जिवंत, अर्थपूर्ण आणि प्रभावी घटक मानला जातो.

याशिवाय तमाशा अभ्यासक डॉ. विश्वनाथ शिंदे यांनी आपल्या एका ध्वनिमुद्रित मुलाखतीत स्पष्टपणे सांगितले आहे की, त्यांनीही आपल्या ग्रंथामध्ये सोंगाड्याच्या उगमाविषयी ठोस माहिती दिलेली नाही. त्यांच्या मते, मराठी तमाशातील सोंगाड्या हे पात्र अत्यंत वैशिष्ट्यपूर्ण आहे. भारतातील विविध प्रांतांतील लोककला प्रकारांचा अभ्यास करता सोंगाड्यासारखे बहुविध वैशिष्ट्य असलेले पात्र इतरत्र क्वचितच आढळते. अनेक अभ्यासकांनी तमाशाचा अभ्यास केला असला तरी सोंगाड्या नेमका तमाशात कधी आणि कशा प्रकारे समाविष्ट झाला, याबाबत कोणाकडेही ठोस पुरावा उपलब्ध नाही.

तसेच कोकणातील दशावतार नाटकातील 'शंखासुर' किंवा भारुडातील विदूषकी पात्रे ही सोंगाड्याचीच पूर्वरूपे मानली जातात. या सर्व पात्रांमध्ये एक साम्य आहे. नोदाच्या आडून सत्य मांडणे.

पेशवाई काळात तमाशाला राजाश्रय मिळाला. त्या काळातील सोंगाड्या हा दरबारातील विसंगतींवरही भाष्य करित असे. मात्र त्याची मर्यादा राजकीय चौकटीत होती. स्वातंत्र्योत्तर काळात सोंगाड्याने अधिक निर्भीड भूमिका घेतली. सामाजिक प्रश्न, भ्रष्टाचार, हुंडाबळी, अंधश्रद्धा यांवर तो उघडपणे बोलू लागला. आजचा आधुनिक सोंगाड्या सोशल मीडियाच्या काळातही आपली उपरोधिक शैली जपत आहे, परंतु त्याच्यासमोर नव्या आव्हानांचाही डोंगर उभा आहे.

३. सोंगाड्याची शारीरिक व मानसिक वैशिष्ट्ये :

१) आंगिक वैशिष्ट्ये : सोंगाड्याची देहबोली अतिशयोक्तिपूर्ण असते. विस्कटलेले केस, फाटके कपडे, विचित्र चाल आणि चेहऱ्यावरील खट्याळ हावभाव हे त्याचे बाह्यरूप. या रूपामागे मानसशास्त्रीय परिणाम दडलेला आहे. प्रेक्षकांना प्रथमदर्शनी हसू येते, पण त्याचवेळी एक वेगळेपणा जाणवतो. हा वेगळेपणा त्याला मंचावर इतरांपासून भिन्न ठरवतो.

२) वाचिक वैशिष्ट्ये : सोंगाड्याचा आवाज कधी पातळ, कधी भरदार, कधी कर्कश तर कधी गोड असतो. संवादातील चढ-उतार, शब्दांची फेक आणि लकबी यामुळे तो प्रेक्षकांना खिळवून ठेवतो. स्थानिक बोलीभाषेचा वापरामुळे प्रेक्षकांना आपलेपणा वाटतो.

३) बुद्धिमत्ता व प्रसंगावधानात्मक वैशिष्ट्ये : सोंगाड्याची खरी ताकद म्हणजे त्याचे प्रसंगावधान. स्क्रिप्ट नसतानाही प्रेक्षकांच्या एखाद्या प्रश्नाला चोख उत्तर देणे, एखाद्या अनपेक्षित प्रसंगावर तत्क्षणी विनोद निर्माण करणे ही त्याची खासियत. ही बुद्धिमत्ता केवळ विनोदी नसून तर्कशुद्ध आणि सामाजिक जाणिवानी युक्त असते.

४. बतावणीतील सोंगाड्याचे कार्य :

सोंगाड्या जितका कल्पक, बहुरूपी, हजरजबाबी आणि करामती असेल तितका तमाशाचा खेळ अधिक रंगतदार बनतो. त्याच्या अभिनयात विनोदाची अनेक रूपे दिसून येतात. कधी तो आपल्या शारीरिक हावभावातून प्रेक्षकांना खळखळून हसवतो, तर कधी चतुर शब्दखेळ आणि संवादातून हास्यनिर्मिती करतो. विनोदी चुटके, शाब्दिक कोट्या, द्विअर्थी शब्दयोजना आणि प्रसंगानुरूप केलेले भाष्य यांमधून तो हास्याची एक वेगळीच लय निर्माण करतो. विशेषतः दृश्यात्मक स्वरूपातील विनोद जसे की अंगविक्षेप, चालण्याची ढब, चेहऱ्यावरील भाव यांचा वापर करून तो प्रेक्षकांना अधिक प्रभावीपणे हसवतो.

कोटी आणि शब्दच्छल, द्विअर्थी संवाद, प्रेक्षक आणि मंच यांचा दुवा आणि सामाजिक भाष्य आणि प्रबोधन हे सोंगाड्याचे प्रमुख शस्त्र असते. तमाशाचा खेळ सुरू झाल्यापासून ते संपेपर्यंत सोंगाड्या रंगमंचावर सातत्याने सक्रिय असतो. त्यामुळे त्याची भूमिका अत्यंत व्यापक आणि महत्त्वपूर्ण ठरते. त्याच्या विनोदाचे स्वरूपही विविध प्रकारांनी व्यक्त होते. साधारणपणे त्याचे खालील प्रकारांत वर्गीकरण करता येते.

- १) शाब्दिक विनोद : शब्दांतील कोट्या, चतुर संवाद, भाषेतील खेळ आणि शब्दांच्या अभिनिवेशातून निर्माण होणारा विनोद.
- २) आंगिक विनोद : शरीराच्या हालचाली, अंगविक्षेप, चेहऱ्यावरील हावभाव आणि अभिनयातील चपळतेतून निर्माण होणारा हास्य.
- ३) श्राव्य विनोद : विविध ध्वनी, आवाजांची नकल, लयबद्ध उच्चार किंवा खास आवाजातून प्रेक्षकांना हसविणारा विनोद.

- ४) अर्थविपर्यास : शब्दांच्या वेगवेगळ्या अर्थछटांचा चतुर वापर करून किंवा अर्थ उलटसुलट करून तयार होणारा विनोद.
- ५) विनोदी फार्स : लहानशा विनोदी कथानकावर आधारित प्रसंग रचून निर्माण होणारा हास्यप्रकार.
- ६) विक्षिप्तपणा व विमुक्तता : अतिशयोक्त वागणूक, वेडेवाकडे हावभाव आणि मुक्त स्वभावातून उलगडणारा विनोद.
- ७) प्रासंगिक व हजरजबाबी विनोद : खाद्या प्रसंगाला तत्क्षणी दिलेल्या चपखल प्रतिसादातून तयार होणारा विनोद.
- ८) धाटणी व रंगत : अभिनयाची शैली, संवादाची लय आणि सादरीकरणाची रंगत यांमधून सहजपणे निर्माण होणारे हास्य.
- ९) बीभत्स किंवा स्त्री-पुरुष संबंधांवरील विनोद : कधी कधी स्त्री-पुरुष नात्यांशी संबंधित सूचक प्रसंग किंवा अतिशयोक्त चित्रणातून निर्माण होणारा विनोद.

या सर्व प्रकारच्या विनोदांच्या माध्यमातून सोंगाड्या तमाशाच्या रंगमंचावर एक अद्वितीय वातावरण निर्माण करतो. त्यामुळे तमाशातील हास्यरसाची खरी उकल आणि रंगत प्रामुख्याने सोंगाड्याच्या अभिनयातूनच प्रकट होते. त्याच्या उपस्थितीमुळे तमाशा केवळ नाट्यप्रकार न राहता एक जिवंत, आनंददायी आणि लोकाभिमुख करमणूक बनतो.

५. तमाशातील प्रमुख सोंगाडे :

हाराष्ट्राच्या तमाशा रंगभूमीवर सोंगाड्या हे पात्र अत्यंत महत्त्वाचे मानले जाते. आपल्या अखळ विनोद, हजरजबाबीपणा आणि कल्पक अभिनयामुळे सोंगाड्या प्रेक्षकांना मनमुराद हसवतो आणि तमाशाच्या संपूर्ण खेळाला रंगत आणतो. पेशवाईच्या काळापासून आजपर्यंत अनेक प्रतिभावान सोंगाड्यांनी या कलेला समृद्ध केले आहे. त्यांच्या कार्याची माहिती प्रामुख्याने रसिक प्रेक्षकांच्या आठवणी, परंपरागत कथन आणि समकालीन कलावंतांच्या मुलाखतींमधून उपलब्ध होते.

पेशवाईच्या काळातील सर्वांत जुना ज्ञात सोंगाड्या बाकेराव मानला जातो. तो प्रसिद्ध शाहीर शाहीर परसराम यांचा शिष्य होता. त्याचप्रमाणे पेशवाईच्या नोंदींमध्ये तुळ्या सोंगाड्या, राणू पाटील आणि गोविंदा या कलाकारांचाही उल्लेख आढळतो. यावरून त्या काळातही तमाशात सोंगाड्याचे महत्त्वपूर्ण स्थान होते हे स्पष्ट होते.

पुढील काळात पुणे परिसरातील नारायणराव जोशी हे सभ्य आणि मर्यादित विनोदासाठी प्रसिद्ध होते. ते राधाबाई बुधगावकर यांच्या तमाशा फडात कार्यरत होते. सातारा जिल्ह्यातील लक्ष्मण कुमठेकर आणि जगन्नाथ किरोलीकर यांसारख्या कलाकारांनीही आपल्या वेगळ्या विनोदी शैलीने प्रेक्षकांची मने जिंकली. सोलापूर जिल्ह्यातील सांगोला तालुक्यातील रुद्रप्पा गडहिरे हे पाषाणालाही पाझर फोडणारा सोंगाड्या म्हणून प्रसिद्ध होते.

प्रसिद्ध तमाशा सम्राट पुढे बापूराव यांच्या काळात शिवा संभा कवलापूरकर यांच्या तमाशा फडात चुडाप्पा नावाचा अत्यंत चतुर सोंगाड्या होता. त्याचप्रमाणे गणपत कांबळे, जयंत सावळकर, गणेश दादू इंदुरीकर, वसंत अवसरीकर, दगडू को-हाळकर आणि हनुमंता शिवनेकर यांसारख्या कलाकारांनी सोंगाड्याच्या परंपरेला मोठे योगदान दिले.

आधुनिक काळात अत्यंत हरहुन्नरी सोंगाड्या म्हणून रघुवीर खेडकर यांचे नाव विशेष उल्लेखनीय आहे. ते तमाशा सम्राट तुकाराम खेडकर यांचे सुपुत्र असून भारत सरकारने त्यांना पद्मश्री पुरस्काराने सन्मानित केले आहे. या सन्मानामुळे सोंगाड्या कलेला राष्ट्रीय स्तरावर मान्यता मिळाली.

तसेच नाटक आणि चित्रपट क्षेत्रातही सोंगाड्याची परंपरा पुढे नेणाऱ्या कलाकारांमध्ये विजय कदम यांचे नाव महत्त्वाचे आहे. याशिवाय शंकरराव बनसोडे, प्रकाश इनामदार आणि काशिनाथ शेखटकर यांनीही आपल्या वैशिष्ट्यपूर्ण शैलीने या कलेला समृद्ध केले.

अशा प्रकारे तमाशाच्या इतिहासात सोंगाड्यांची एक प्रदीर्घ आणि समृद्ध परंपरा दिसून येते. तमाशाचा खरा प्राणच सोंगाड्या असल्यामुळे जितके तमाशा फड निर्माण झाले त्यापेक्षा अनेक पटीने सोंगाडे कलाकार महाराष्ट्राच्या भूमीत घडले. या परंपरेत असंख्य कलाकारांनी आपल्या कलेने लोकांना आनंद दिला आहे. येथे उल्लेख केलेली नावे ही त्या विशाल परंपरेतील काही प्रतिनिधिक उदाहरणे आहेत. प्रत्यक्षात या यादीपेक्षा कितीतरी अधिक सोंगाडे कलाकार महाराष्ट्राच्या तमाशा रंगभूमीवर कार्यरत होते आणि त्यांनी या लोककलेला समृद्ध केले आहे.

६. सोंगाड्यासमोरील आव्हाने :

आधुनिक काळात चित्रपट, दूरदर्शन आणि सोशल मीडियामुळे पारंपरिक तमाशाला प्रेक्षक कमी मिळू लागले. जलद मनोरंजनाच्या साधनांमुळे लोककलेची गती मंदावली आहे. अश्लीलतेचा शिक्का हा सोंगाड्यापुढील मोठा प्रश्न आहे. काही मंडळांनी स्वस्त लोकप्रियतेसाठी मर्यादा ओलांडल्यामुळे संपूर्ण कलेची प्रतिमा मलिन झाली. तसेच आर्थिक असुरक्षितता, सामाजिक दुय्यमत्व आणि सरकारी पाठबळाचा अभाव हीही गंभीर आव्हाने आहेत.

७. निष्कर्ष

सोंगाड्या हा तमाशाचा आत्मा आहे. तो हसवतो, टोचतो आणि विचार करायला भाग पाडतो. त्याच्या विनोदात लोकजीवनाचे वास्तव दडलेले असते.

आजच्या आधुनिक काळातही सोंगाड्याची उपरोधिक शैली आणि सामाजिक जाणिवा अत्यंत महत्त्वाच्या आहेत. लोककला टिकवण्यासाठी सोंगाड्याच्या कलेचे जतन, संशोधन आणि प्रोत्साहन आवश्यक आहे. शैक्षणिक अभ्यासक्रमात या कलेचा समावेश, सरकारी अनुदान आणि डिजिटल माध्यमातून सादरीकरण या उपायांनी ही परंपरा जिवंत राहू शकते.

सोंगाड्या हा केवळ करमणूक करणारा विदूषक नसून तो लोकमानसाचा विचारवंत आहे. म्हणूनच, तमाशातील सोंगाड्या हा विषय लोककला, मानसशास्त्र आणि समाजशास्त्र यांचा संगम घडवणारा एक महत्त्वपूर्ण अभ्यासविषय ठरतो.

संदर्भ सूची

१. शरद व्यवहारे, लोकधर्मी नाट्याची जडणघडण, विश्वभारती प्रकाशन, नागपूर पृष्ठ. १२३.
२. डॉ.विश्वनाथ शिंदे, पारंपरिक मराठी तमाशा आणि आधुनिक वगनाट्य, प्रतिमा प्रकाशन १९९४ पृष्ठ ६९.
३. शरद व्यवहारे, लोकधर्मी नाट्याची जडणघडण, विश्वभारती प्रकाशन, नागपूर पृष्ठ. ११७.
४. नामदेव व्हटकर, मराठी लोकनाट्य : तमाशा साहित्य आणि कला यशश्री प्रकाशन, कोल्हापूर, पृ.७६
५. डॉ.रा.ग.जाधव, चित्रपटातील बदललेला सोंगाड्या, रविवार केसरी, विविधा, पुणे दि. १८-३-९१.

महाराष्ट्रातील लोककला : पोवाडा

उषा अरुण जमधडे

सहाय्यक प्राध्यापक, संगीत विभाग
शासकीय ज्ञान विज्ञान महाविद्यालय,
किल्ले अर्क, छत्रपती संभाजीनगर- ४३१००९
ई-मेल : jamdhadeusha25gmail.com

सारांश :

महाराष्ट्राची लोकसंस्कृती विविध लोककलांनी समृद्ध आहे आणि त्या लोककलांमध्ये पोवाडा ही एक महत्त्वपूर्ण व वैशिष्ट्यपूर्ण लोककला मानली जाते. पोवाडा ही मुख्यतः वीररसप्रधान लोककला असून तिच्या माध्यमातून ऐतिहासिक वीरांच्या पराक्रमाचे, शौर्याचे आणि बलिदानाचे प्रभावी वर्णन केले जाते. मराठा साम्राज्याच्या काळात पोवाड्यांचा मोठ्या प्रमाणावर विकास झाला आणि छत्रपती शिवाजी महाराज, तानाजी मालुसरे, बाजीप्रभू देशपांडे यांसारख्या वीरांच्या कथा लोकांपर्यंत पोहोचविण्याचे कार्य या कलेने केले. त्यामुळे पोवाडा ही केवळ मनोरंजनाची कला नसून इतिहास, संस्कृती आणि सामाजिक मूल्ये जतन करणारे महत्त्वाचे माध्यम ठरले आहे.

या संशोधन पेपरमध्ये महाराष्ट्रातील लोककला म्हणून पोवाड्याची संकल्पना, इतिहास, वैशिष्ट्ये, सादरीकरण पद्धत आणि सामाजिक व सांस्कृतिक महत्त्व यांचा अभ्यास करण्यात आला आहे. तसेच आधुनिक काळातील पोवाड्याची स्थिती, त्यासमोरील आव्हाने आणि संवर्धनाची गरज यांचाही विचार करण्यात आला आहे. या अभ्यासासाठी मुख्यतः दुय्यम माहिती स्रोतांचा उपयोग करण्यात आला आहे. उपलब्ध साहित्य, पुस्तके, संशोधन लेख आणि सांस्कृतिक अभ्यास यांच्या आधारे पोवाडा या लोककलेचे विश्लेषण करण्यात आले आहे.

अभ्यासातून असे दिसून येते की पोवाडा ही लोककला महाराष्ट्राच्या सांस्कृतिक वारशाचा एक महत्त्वाचा भाग आहे. पोवाड्यांच्या माध्यमातून इतिहासाची जाणीव, देशभक्तीची भावना आणि सामाजिक एकात्मता निर्माण होते. तथापि आधुनिक मनोरंजन साधनांचा वाढता प्रभाव आणि नवीन पिढीची कमी रुची यामुळे या कलेसमोर काही आव्हाने निर्माण झाली आहेत. त्यामुळे पोवाड्याचे जतन आणि संवर्धन करण्यासाठी शैक्षणिक, सांस्कृतिक आणि शासकीय स्तरावर विशेष प्रयत्न करणे आवश्यक आहे.

कीवर्ड: लोककला, पोवाडा, महाराष्ट्राची लोकसंस्कृती, शाहीर, वीररस, सांस्कृतिक वारसा.

१. प्रस्तावना

महाराष्ट्राची सांस्कृतिक परंपरा अत्यंत समृद्ध आणि वैविध्यपूर्ण आहे. या परंपरेत लोककलेला अत्यंत महत्त्वाचे स्थान आहे. लोककला ही समाजाच्या सांस्कृतिक जीवनाचे प्रतिबिंब मानली जाते. लोकांच्या दैनंदिन जीवनातील अनुभव, भावना, इतिहास, परंपरा आणि सामाजिक मूल्ये या कलेच्या माध्यमातून व्यक्त होतात. त्यामुळे लोककला ही केवळ मनोरंजनाचे साधन नसून ती समाजाच्या सांस्कृतिक जतनाचे महत्त्वाचे माध्यम आहे.

महाराष्ट्रात अनेक प्रकारच्या लोककला आढळतात. त्यामध्ये तमाशा, लावणी, भारूड, कीर्तन, गोंधळ, दशावतार, गोंधळी परंपरा आणि पोवाडा या प्रमुख लोककला आहेत. या सर्व लोककलांमध्ये पोवाडा ही एक महत्त्वपूर्ण आणि वैशिष्ट्यपूर्ण लोककला मानली जाते. पोवाडा ही मुख्यतः वीररसप्रधान लोककला असून तिच्यामध्ये ऐतिहासिक वीरांच्या शौर्यकथा, युद्धातील पराक्रम आणि बलिदानाचे प्रभावी वर्णन केले जाते.

पोवाड्यांच्या माध्यमातून महाराष्ट्राच्या इतिहासातील अनेक महत्त्वपूर्ण घटनांची माहिती लोकांपर्यंत पोहोचली आहे. विशेषतः मराठा साम्राज्याच्या काळातील वीरकथा पोवाड्यांमधून लोकांच्या मनात रुजल्या. छत्रपती शिवाजी महाराज, तानाजी मालुसरे, बाजीप्रभू देशपांडे, संभाजी महाराज, संताजी-धनाजी यांसारख्या महान योद्ध्यांच्या शौर्यकथा पोवाड्यांमधून लोकांपर्यंत पोहोचल्या.

पोवाडा ही केवळ एक कलात्मक अभिव्यक्ती नसून ती महाराष्ट्राच्या सांस्कृतिक इतिहासाचा जिवंत दस्तऐवज आहे. या संशोधन पेपरमध्ये पोवाड्याची संकल्पना, इतिहास, वैशिष्ट्ये, सामाजिक महत्त्व आणि आधुनिक काळातील स्थान यांचा अभ्यास करण्यात आला आहे.

२. संशोधनाची उद्दिष्टे

या संशोधन पेपरची प्रमुख उद्दिष्टे पुढीलप्रमाणे आहेत :

१. महाराष्ट्रातील लोककलेमध्ये पोवाड्याचे स्थान अभ्यासणे.
२. पोवाड्याचा इतिहास आणि विकास समजून घेणे.

३. पोवाड्याची वैशिष्ट्ये आणि सादरीकरण पद्धतीचे विश्लेषण करणे.
४. पोवाड्याचे सामाजिक व सांस्कृतिक महत्त्व स्पष्ट करणे.
५. आधुनिक काळातील पोवाड्याची स्थिती आणि आव्हाने अभ्यासणे.

३. संशोधन पद्धती

या संशोधनासाठी मुख्यतः दुय्यम स्रोतांचा (Secondary Data) उपयोग करण्यात आला आहे. संशोधनासाठी लोकसाहित्य व लोकसंस्कृतीवरील पुस्तके, संशोधन लेख आणि जर्नल्स, सांस्कृतिक अभ्यास विषयक ग्रंथ, इंटरनेटवरील शैक्षणिक स्रोतांचा वापर करण्यात आला आहे.

या स्रोतांच्या आधारे पोवाडा या लोककलेचा ऐतिहासिक, सांस्कृतिक आणि सामाजिक दृष्टिकोनातून अभ्यास करण्यात आला आहे.

४. पोवाड्याची संकल्पना

‘पोवाडा’ हा शब्द ‘पवाडा’ किंवा ‘पराक्रम’ या शब्दापासून तयार झालेला मानला जातो. पोवाडा म्हणजे एखाद्या वीराच्या शौर्यपूर्ण पराक्रमाचे काव्यात्मक आणि नाट्यमय वर्णन. पोवाडा गाणाऱ्या कलाकाराला ‘शाहीर’ असे म्हणतात.

शाहीर आपल्या प्रभावी आवाजाने, जोशपूर्ण शैलीने आणि अभिनयाने पोवाडा सादर करतात. त्यांच्या सादरीकरणामुळे श्रोते त्या ऐतिहासिक प्रसंगाचा प्रत्यक्ष अनुभव घेत असल्यासारखे वाटते. पोवाडा हा प्रामुख्याने गायन आणि कथन यांचा संगम असतो.

पोवाड्याची भाषा साधी, ओघवती आणि प्रभावी असते. त्यामुळे सामान्य लोकांनाही पोवाडा सहज समजतो. पोवाड्यांमध्ये ढोलकी, ताशा किंवा इतर तालवाद्यांचा उपयोग करून सादरीकरण अधिक प्रभावी केले जाते.

५. पोवाड्याचा इतिहास

पोवाड्याची परंपरा प्रामुख्याने मराठा साम्राज्याच्या काळात विकसित झाली. छत्रपती शिवाजी महाराजांच्या स्वराज्य स्थापनेच्या काळात शाहीरांनी त्यांच्या पराक्रमांचे वर्णन करणारे पोवाडे रचले. या पोवाड्यांमुळे लोकांमध्ये देशभक्ती आणि स्वाभिमानाची भावना निर्माण झाली.

पोवाड्याच्या इतिहासात अनेक शाहीरांनी महत्त्वपूर्ण योगदान दिले आहे. त्यामध्ये शाहीर अज्ञानदास, शाहीर राम जोशी, शाहीर अनंत फंदी, शाहीर प्रभाकर यांचा विशेष उल्लेख करता येतो. या शाहीरांनी मराठा इतिहासातील वीरकथांचे प्रभावी पोवाडे रचले.

पेशवाईच्या काळात पोवाड्याला अधिक लोकप्रियता मिळाली. त्या काळात शाहीर गावोगावी फिरून पोवाडे सादर करत असत. त्यामुळे लोकांना त्यांच्या इतिहासाची माहिती मिळत असे. पोवाड्यांमुळे इतिहासाचे जतन झाले आणि समाजामध्ये राष्ट्रीय भावना निर्माण झाली.

६. पोवाड्याची वैशिष्ट्ये

पोवाडा ही लोककला अनेक वैशिष्ट्यांनी समृद्ध आहे.

१. वीररस प्रधानता:

पोवाड्याचा मुख्य रस वीररस आहे. पोवाड्यांमध्ये युद्धातील पराक्रम, शौर्य, धैर्य आणि बलिदान यांचे जाज्वल्य वर्णन केले जाते. छत्रपती शिवाजी महाराज, तानाजी मालुसरे, बाजीप्रभू देशपांडे यांसारख्या महान योद्ध्यांच्या शौर्यकथांमुळे पोवाडा अत्यंत प्रेरणादायी ठरतो.

२. इतिहासाचे जतन:

पोवाडे हे महाराष्ट्राच्या इतिहासाचे जिवंत दस्तऐवज मानले जातात. अनेक ऐतिहासिक घटना आणि वीरांच्या कथा पोवाड्यांमधून पिढ्यान्पिढ्या जतन झाल्या आहेत. त्यामुळे पोवाडा हा इतिहास लोकांपर्यंत पोहोचविण्याचे एक प्रभावी माध्यम ठरतो.

३. प्रभावी भाषा:

पोवाड्यांची भाषा साधी, स्पष्ट आणि ओघवती असते. त्यामध्ये लोकभाषेचा वापर अधिक प्रमाणात आढळतो. यामुळे सामान्य लोकांनाही पोवाड्याचा आशय सहज समजतो आणि त्याचा प्रभाव अधिक वाढतो.

४. नाट्यमय सादरीकरण:

पोवाडा सादर करताना शाहीर अभिनय, आवाजातील चढउतार, हातवारे आणि चेहऱ्यावरील भाव यांचा प्रभावी वापर करतात. या नाट्यमय सादरीकरणामुळे पोवाडा अत्यंत जिवंत आणि प्रभावी वाटतो.

५. प्रेरणादायी संदेश:

पोवाड्यांमधून देशभक्ती, स्वाभिमान, पराक्रम आणि सामाजिक जागृतीचा संदेश दिला जातो. वीरांच्या कथा ऐकून श्रोत्यांमध्ये उत्साह, अभिमान आणि प्रेरणा निर्माण होते.

७. प्रसिद्ध पोवाडे

महाराष्ट्रात अनेक प्रसिद्ध पोवाडे आढळतात. त्यापैकी काही पुढीलप्रमाणे आहेत :

१. शिवाजी महाराजांचा पोवाडा:

या पोवाड्यात छत्रपती शिवाजी महाराजांच्या शौर्याचे, पराक्रमाचे आणि स्वराज्य स्थापनेच्या महान कार्याचे गौरवगान केले जाते. शिवाजी महाराजांनी अन्याय आणि अत्याचाराविरुद्ध लढा देऊन स्वराज्याची स्थापना कशी केली याचे प्रेरणादायी वर्णन या पोवाड्यात आढळते.

२. तानाजी मालुसरे यांचा पोवाडा:

सिंहगडाच्या लढाईत तानाजी मालुसरे यांनी दाखवलेल्या अद्वितीय पराक्रमाचे वर्णन या पोवाड्यात केलेले आहे. आधी लगीन कोंढापण्याचे या प्रसिद्ध वाक्यामुळे हा पोवाडा विशेष लोकप्रिय आहे. या पोवाड्यात तानाजींच्या शौर्याचे आणि बलिदानाचे जिवंत चित्रण केले जाते.

३. बाजीप्रभू देशपांडे यांचा पोवाडा:

पावनखिंडीच्या युद्धात बाजीप्रभू देशपांडे यांनी दिलेल्या बलिदानाचे वर्णन या पोवाड्यात आढळते. शिवाजी महाराज सुरक्षितपणे विशाळगडावर पोहोचावेत म्हणून बाजीप्रभूंनी प्राणाची पर्वा न करता शत्रूशी सामना केला, ही वीरगाथा या पोवाड्यात प्रभावीपणे मांडली आहे.

४. अफझलखान वधाचा पोवाडा:

या पोवाड्यात शिवाजी महाराजांनी अफझलखानाचा पराभव कसा केला याचे रोमहर्षक वर्णन केलेले आहे. प्रतापगडाच्या पायथ्याशी झालेल्या या ऐतिहासिक घटनेचे वर्णन अत्यंत प्रभावी आणि उत्साहपूर्ण पद्धतीने केले जाते.

५. संभाजी महाराजांचा पोवाडा:

या पोवाड्यात छत्रपती संभाजी महाराजांच्या पराक्रमाचे, धैर्याचे आणि धर्मनिष्ठतेचे वर्णन केले जाते. शत्रूंच्या कठोर छळानंतरही त्यांनी धर्म आणि स्वाभिमानाचा त्याग केला नाही, ही घटना या पोवाड्यातून मांडली जाते.

६. पोवाड्याची सादरीकरण पद्धत

पोवाडा सादर करताना शाहीर उभे राहून किंवा बसून गायन करतात. त्यांच्या सोबत काही सहकारी कलाकार असतात जे ताल देतात. पोवाड्याच्या सादरीकरणात पुढील घटक महत्त्वाचे असतात :

प्रभावी आवाज

लयबद्ध गायन

अभिनय

हातवारे आणि चेहऱ्यावरील भाव

शाहीर अनेकदा श्रोत्यांशी संवाद साधतात. त्यामुळे पोवाड्याचे सादरीकरण अधिक जिवंत आणि प्रभावी वाटते.

९. पोवाड्याचे सामाजिक व सांस्कृतिक महत्त्व

पोवाडा ही केवळ मनोरंजनाची कला नसून समाजाच्या जडणघडणीत महत्त्वाची भूमिका बजावते.

१. देशभक्तीची भावना निर्माण करणे:

पोवाड्यांमधून वीरांच्या पराक्रमाच्या कथा ऐकून लोकांमध्ये देशभक्तीची आणि स्वाभिमानाची भावना निर्माण होते. छत्रपती शिवाजी महाराज, तानाजी मालुसरे, बाजीप्रभू देशपांडे यांसारख्या वीरांच्या कथा लोकांना प्रेरणा देतात.

२. इतिहासाची जाणीव:

पोवाड्यांच्या माध्यमातून महाराष्ट्राच्या इतिहासातील अनेक महत्त्वाच्या घटनांची माहिती लोकांपर्यंत पोहोचते. त्यामुळे लोकांना त्यांच्या सांस्कृतिक आणि ऐतिहासिक परंपरेची जाणीव होते.

३. सामाजिक एकात्मता:

गावोगावी आणि सार्वजनिक कार्यक्रमांमध्ये पोवाडे सादर केले जातात. त्यामुळे लोक एकत्र येतात आणि समाजामध्ये एकात्मता व बंधुभावाची भावना निर्माण होते.

४. सांस्कृतिक जतन:

पोवाडा ही महाराष्ट्राच्या सांस्कृतिक वारशाचा महत्त्वाचा भाग आहे. या कलेच्या माध्यमातून पारंपरिक संस्कृती, परंपरा आणि ऐतिहासिक स्मृती जतन केल्या जातात.

१०. आधुनिक काळातील पोवाडा

आधुनिक काळातही पोवाडा ही लोककला जिवंत आहे. अनेक सांस्कृतिक कार्यक्रम, शाळा, महाविद्यालये आणि सार्वजनिक उत्सवांमध्ये पोवाडे सादर केले जातात. विशेषतः शिवजयंती, गणेशोत्सव आणि सांस्कृतिक महोत्सवांमध्ये पोवाड्यांना विशेष स्थान आहे.

आजकाल काही शाहीर आधुनिक विषयांवरही पोवाडे रचतात. सामाजिक समस्या, भ्रष्टाचार, पर्यावरण संरक्षण, महिला सक्षमीकरण यांसारख्या विषयांवर पोवाडे तयार केले जात आहेत. त्यामुळे पोवाडा ही कला काळानुसार बदलत आणि विकसित होत आहे.

११. पोवाड्यासमोरील आव्हाने

आधुनिक काळात पोवाड्यासमोर काही आव्हाने निर्माण झाली आहेत.

१. आधुनिक मनोरंजन साधनांचा प्रभाव:

आजच्या काळात दूरदर्शन, सिनेमा, मोबाईल, सोशल मीडिया आणि इंटरनेट यांसारखी आधुनिक मनोरंजनाची साधने मोठ्या प्रमाणावर लोकप्रिय झाली आहेत. त्यामुळे पारंपरिक लोककलांकडे लोकांचे लक्ष कमी होत आहे. याचा परिणाम पोवाड्यासारख्या लोककलांवरही दिसून येतो.

२. नवीन पिढीची कमी रुची:

आजच्या तरुण पिढीला पारंपरिक लोककलांबद्दल पुरेशी माहिती नसल्यामुळे पोवाड्याविषयीची रुची कमी होत आहे. आधुनिक शिक्षण आणि जीवनशैलीमुळे लोककलांची परंपरा पुढे नेणारे कलाकार कमी होत चालले आहेत.

३. आर्थिक अडचणी:

अनेक शाहीर आणि लोककलावंतांना या कलेतून पुरेसे आर्थिक उत्पन्न मिळत नाही. त्यामुळे अनेक कलाकारांना इतर व्यवसाय करावे लागतात. आर्थिक अस्थिरतेमुळे या कलेचा विकास मर्यादित राहतो.

१२. पोवाड्याचे संवर्धन

पोवाडा ही लोककला टिकवण्यासाठी काही उपाय महत्त्वाचे आहेत :

शाळा आणि महाविद्यालयांमध्ये लोककलांचे शिक्षण देणे

सांस्कृतिक कार्यक्रमांमध्ये पोवाड्यांना प्राधान्य देणे

शाहीरांना आर्थिक मदत आणि सन्मान देणे

पोवाड्यांचे ध्वनिमुद्रण आणि संशोधन करणे

सरकारी आणि सांस्कृतिक संस्थांनी लोककलांच्या संवर्धनासाठी विशेष कार्यक्रम राबवणे

१३. निष्कर्ष

या संशोधनातून असे आढळून येते की पोवाडा ही महाराष्ट्राच्या लोकसांस्कृतिक परंपरेतील अत्यंत महत्त्वाची आणि प्रभावी लोककला आहे. पोवाड्यांच्या माध्यमातून इतिहासातील वीरपुरुषांचे पराक्रम, शौर्य आणि त्याग समाजापर्यंत पोहोचले आहेत. त्यामुळे पोवाडा हा केवळ मनोरंजनाचा प्रकार नसून तो इतिहास, संस्कृती आणि सामाजिक मूल्ये जतन करणारे प्रभावी माध्यम ठरतो. शाहीरांच्या सादरीकरणातून लोकांमध्ये देशभक्ती, स्वाभिमान आणि सांस्कृतिक अभिमानाची भावना निर्माण होते.

तथापि, आधुनिक काळात तंत्रज्ञानाच्या वाढत्या प्रभावामुळे पारंपरिक लोककलांपुढे काही आव्हाने निर्माण झाली आहेत. नवीन पिढीमध्ये या कलेबद्दलची माहिती आणि रुची कमी होताना दिसते. त्यामुळे पोवाड्याचे जतन आणि संवर्धन करण्यासाठी शैक्षणिक संस्था, सांस्कृतिक संघटना आणि शासन यांनी एकत्रित प्रयत्न करणे आवश्यक आहे. योग्य प्रोत्साहन, संशोधन आणि प्रसार यांच्या माध्यमातून पोवाडा ही लोककला भविष्यातही महाराष्ट्राच्या सांस्कृतिक ओळखीचा महत्त्वाचा भाग म्हणून टिकून राहू शकते.

संदर्भ (References):

१. भागवत, दुर्गा (१९७७). लोकसाहित्याची रूपरेषा. मुंबई : मौज प्रकाशन.
२. ढेरे, रामचंद्र चिंतामण (१९९६). महाराष्ट्राची लोकसंस्कृती. पुणे : पद्मगंधा प्रकाशन.
३. बाबर, सरोजिनी (१९८२). महाराष्ट्रातील लोकसाहित्य. मुंबई : महाराष्ट्र राज्य साहित्य संस्कृती मंडळ.
४. जाधव, आर. जी. (२००५). मराठी लोकसाहित्य. पुणे : स्नेहवर्धन प्रकाशन.
५. देशमुख, ए. आर. (२०१०). महाराष्ट्राची लोककला. नागपूर : विदर्भ प्रकाशन.
६. पाटील, एस. डी. (२०१६). महाराष्ट्रातील लोककला आणि तिचे सामाजिक महत्त्व. लोकसंस्कृती अभ्यास जर्नल, खंड ५, अंक २, पृ. ४५-५२.

७. शिंदे, पी. आर. (२०१८). पोवाडा: इतिहास आणि सांस्कृतिक परंपरा. मराठी साहित्य संशोधन पत्रिका, खंड १०, अंक १, पृ. ७२-८०.
८. देशपांडे, एम. जी. (२०१९). महाराष्ट्रातील वीररसप्रधान लोककला: एक अभ्यास. भारतीय लोकसाहित्य जर्नल, खंड ७, अंक ३, पृ. १०१-११०.
९. कदम, व्ही. एस. (२०२१). लोककला आणि सामाजिक जागृती: पोवाड्याच्या संदर्भात. सांस्कृतिक अध्ययन जर्नल, खंड ८, अंक २, पृ. ५५-६३.
१०. महाराष्ट्र शासन. (२०२३). महाराष्ट्राची लोककला आणि सांस्कृतिक वारसा. <https://maharashtra.gov.in>
११. महाराष्ट्र राज्य साहित्य संस्कृती मंडळ. (२०२२). लोकसाहित्य आणि लोककला-माहिती. <https://sahitya.maharashtra.gov.in>

अरविंद जगताप यांनी रचलेल्या लावणीचे भाषिक सौंदर्य

संशोधक विद्यार्थी - संगीता लक्ष्मण बनकर

नाट्यशास्त्र विभाग, डॉ. बा.आं.म. वि., छत्रपती संभाजीनगर,
मो. क्र. 8484974077 - ईमेल : sangeetarb9gmail.com

मार्गदर्शक - प्रा. डॉ. दुष्यंता रामटेके

के. एस. के. कॉलेज, नाट्यशास्त्र विभाग, बीड

सारांश :

लोककलेतील लावणी हा प्रकार मराठी सांस्कृतिक परंपरेतील अत्यंत प्रभावी माध्यम मानला जातो. लावणी हा प्रकार गेयता, लयबद्धता आणि भाषिक सौंदर्यामुळे विशेषत्वाने ओळखला जाते. प्रस्तुत संशोधनात 'ढोलकी' या चित्रपटातील अरविंद जगताप लिखित लावणी 'असं वाजवा की रात गाजवाकी' या लावणीचे भाषिक सौंदर्य सविस्तर तपासले आहे. ध्वन्यात्मक रचना, अनुप्रास, यमक, बोलीवैशिष्ट्ये, शब्दनिवड, प्रतिमासृष्टी, अर्थछटा आणि प्रतिकात्मकता यांच्या आधारे या लावणीतील भाषिक सौंदर्य कसे साकार होते, हे तपासण्यात आले आहे. तसेच साहित्यिक मूल्य आणि प्रयोगमूल्य यांच्या दृष्टीनेही तिचे स्थान अधोरेखित केले आहे. अभ्यासातून असे दिसते की, ही लावणी केवळ श्राव्य आनंद देणारी नसून स्त्री-अभिव्यक्ती, सांस्कृतिक आत्मप्रतिष्ठा आणि आधुनिक माध्यमातील लोकपरंपरेचे भविष्यतेपण दर्शविणारी प्रभावी काव्यरचना आहे.

मुख्य शब्द : लावणी, भाषिक सौंदर्य, प्रतिमासृष्टी, बोली, साहित्यिक मूल्य, प्रयोगमूल्य.

प्रस्तावना :

लावणी ही महाराष्ट्राच्या सांस्कृतिक परंपरेचा अविभाज्य घटक असून ती लोकजीवनातील भावभावना, सामाजिक वास्तव, सांस्कृतिक मूल्य व्यक्त करणारे प्रभावी माध्यम आहे. 'ढोलकी' या चित्रपटातील 'असं वाजवा की, रात गाजवा की' ही लावणी केवळ मनोरंजनाचे साधन नसून ती चित्रपटाच्या कथानक, पात्र निर्माती, सौंदर्य शास्त्रीय रचना आणि सामाजिक संदर्भ यांच्याशी संबंधित आहे.

मराठी चित्रपटसृष्टी ही लोकसांस्कृतीशी घट्ट जोडलेली आहे. विशेषतः लावणी या लोककलेने मराठी चित्रपटांना एक विशिष्ट सांस्कृतिक ओळख दिली आहे. या लावणीत भाषिक सौंदर्य, लोकभाषेचा प्रभाव, स्त्री-भावनांची अभिव्यक्ती आणि साहित्यिक मूल्य या सर्व अंगांनी अत्यंत महत्त्वपूर्ण ठरते. लावणी ही मराठी लोकसाहित्याची अत्यंत प्रभावी आणि समृद्ध परंपरा आहे.

असं वाजवाकी, रात गाजवाकी ही लावणी स्त्रीच्या भावविश्वाचे, तिच्या अस्तित्वाचे आणि तिच्या कलात्मक व्यक्तिमत्त्वाचे प्रभावी चित्रण करते. या लावणीत भाषिक रचना, प्रतिमा, प्रतीके, अलंकार आणि लोकभाषेचा वापर हे तिच्या साहित्यिक सौंदर्याचे प्रमुख घटक आहेत. ही लावणी तिच्या भाषिक उर्जेमुळे, भाषिक सौंदर्यामुळे स्मरणीय ठरते.

तमाशा परंपरेतून उदयास आलेली ही रचना आधुनिक चित्रपट माध्यमात नवे सौंदर्य प्राप्त करते. या संशोधनाचा उद्देश या लावणीतील भाषिक सौंदर्याचे विश्लेषण करणे हा आहे.

भाषिक सौंदर्य म्हणजे भाषेतील ध्वनीमाधुर्य, लय, शब्दनिवड, वाक्यरचना आणि अर्थछटांचा कलात्मक संगम. या लावणीत भाषिक सौंदर्य हे दोन स्तरावर आहे. श्राव्यस्तर आणि अर्थस्तर. श्राव्यस्तरावर ध्वनिसाम्य, यमक, अनुप्रास तर अर्थस्तरावर प्रतिमा, रूपक, प्रतीक, भाव छटा आहेत.

लावणी हा श्राव्य आधारित प्रकार असल्याने तिच्यात ध्वन्यात्मकतेचे विशेष महत्त्व आहे. 'वाजवाकी' आणि 'गाजवाकी' शब्दातील ध्वनीसाम्यांमुळे एक ठेका निर्माण होतो. या शब्दांची पुनरावृत्ती ही केवळ यमकापुरती मर्यादित नसून ती भावनात्मक तीव्रता वाढवते. त्यामुळे भाषिक सौंदर्य केवळ अलंकारिक न राहता आशयवृद्धी करणारे ठरते. ही लावणी मराठी लोककाव्यपरंपरेतील भाषिक ऊर्जेचे आणि सांस्कृतिक लयबद्धतेचे उत्कृष्ट उदाहरण मानली जाते. या लावणीचे वैशिष्ट्य म्हणजे तिच्यातील शब्दरचनेची बोलीभाषेचा प्रभावी वापर, गेयता, गतिमानता, ध्वनिसौंदर्य. लावणी हा प्रकार मुळातच गेय, तालबद्ध आणि सादरीकरणाचा असल्यामुळे त्यातील शब्दांची निवड अत्यंत विचारपूर्वक आणि लयीशी सुसंगत असते.

लावणीच्या भाषिक सौंदर्याचा अभ्यास :

''जगात हो भारी

होती एक स्वारी

ढोलकी त्याची न्यारी

दुनियेला प्यारी
कहाणी त्याची ही खुरीखुरी
सांगाया आलो की हो दारी
सत्य आहे कटू जरी
रसिकहो धीर ठेवा तरी''

प्रस्तुत लावणीच्या सुरुवातीच्या कडव्यात कथनशैली आणि लयबद्धतेचे सुंदर मिश्रण दिसून येते. 'जगात हो भारी, होती एक स्वारी' या ओळीत कवीने अतिशय साध्या पण प्रभावी शब्दांचा वापर करून एका विशेष व्यक्तीची ओळख करून दिली आहे. 'भारी' आणि 'स्वारी' या शब्दांमधील यमक साम्यामुळे ओळीत ध्वनीसौंदर्य निर्माण होते आणि लावणीची लय प्रभावी होते. पुढे 'ढोलकी त्याची न्यारी, दुनियेला प्यारी' या ओळींमध्ये 'न्यारी' आणि 'प्यारी' या शब्दांमधील यमकामुळे भाषेची गेयता वाढते. येथे 'ढोलकी' हा शब्द लावणीच्या सांगीतिक परंपरेचा प्रतिक आहे, तर 'न्यारी' या विशेषणामुळे त्या ढोलकीचे वैशिष्ट्य अधोरेखित होते. 'कहाणी त्याची ही खुरीखुरी' या ओळीत कथनात्मकता दिसते. 'खुरीखुरी' या शब्दामुळे कथेला वास्तवतेचा स्पर्श होतो. पुढच्या ओळीत 'सांगाया आलो की हो दारी' या ओळीत नायिका जी कथनकर्ता आहे. प्रेक्षकांशी थेट संवाद साधताना दिसते, 'दारी' या शब्दामुळे लोककथनाची पारंपरिक शैली जाणवते, अशाप्रकारे या कडव्यात यमकसाम्य, साधी बोली भाषा, लयबद्धता आणि कथनात्मक शैली यामुळे लावणीचे भाषिक सौंदर्य प्रभावीपणे व्यक्त होते. पुढे 'सत्य आहे कटू जरी' या ओळीत जीवनातील वास्तवतेचा उल्लेख आहे. येथे 'कटू' हा शब्द सत्याच्या कठोर स्वरूपाचे प्रतीक आहे. त्यामुळे ओळीत भावनिक गहनता निर्माण होते. 'रसिकहो धीर ठेवा तरी' या ओळीत कवी प्रेक्षकांना संयम बाळगण्याचे आवाहन करतो, ज्यामुळे संवादात्मकता आणि नाट्यमयता वाढते. 'जरी' आणि 'तरी' या शब्दांमधील यमकसाम्यामुळे ओळींना लयबद्धता प्राप्त होते. अशाप्रकारे या कडव्यात साधी बोलीभाषा, कथनशैली, यमकसाम्य आणि प्रेक्षकांशी थेट संवाद यामुळे लावणीचे भाषिक सौंदर्य प्रभावीपणे व्यक्त झालेले दिसते.

असं वाजवा की रात गाजवा की
''अवसंची पुनव होऊ द्या
शिणगार साजोसंग
बाजूबंद माझं अंग
रात अशी जवान राहु द्या''

पुढे या लावणीतील मुखडा असं वाजवाकी, रात गाजवाकी हा भाषिक सौंदर्याचा केंद्रबिंदू ठरतो. वाजवाकी आणि गाजवाकी या शब्दांमधील यमक आणि ध्वनिसाम्य लावणीच्या लयीला स्पष्ट आकार देते. वाजवाकी या शब्दाचा प्रत्यक्ष अर्थ वाद्य वाजवणे असा असला तरी रूपकात्मक स्तरावर तो उत्साह, जीवनलय याचे प्रतीक बनतो. त्याचप्रमाणे गाजवाकी हा शब्द केवळ आवाज दर्शवत नाही, उलट तो संपूर्ण वातावरण भारून टाकणाऱ्या कलात्मक उर्जेचे प्रतीक म्हणून वापरला गेला आहे. अशाप्रकारे या छोट्या शब्दजोडीतून निर्माण होणारी अर्थविस्ताराची प्रक्रिया हीच या लावणीच्या भाषिक सौंदर्याची खासियत आहे.

या लावणीतील अवसंची पुनव होऊ द्या, ही ओळ प्रतीकात्मक प्रतिमासृष्टीचे उत्तम उदाहरण आहे. अवस म्हणजे अमावस्या आणि पुनव म्हणजे पौर्णिमा या दोन शब्दांमधील विरोधी प्रतिमा कवीने अत्यंत कौशल्याने वापरल्या आहेत. अमावस्येचा अंधार आणि पौर्णिमेचा उजेड यांचा संदर्भ घेवून कवीने अंधारातून प्रकाशाकडे, निराशेतून उत्साहाकडे जाणाऱ्या वातावरणाचा संकेत दिला आहे. या ओळीत भाषिक सौंदर्य केवळ शब्दाच्या लयीमुळेच नाही तर त्यांच्या अर्थांमुळेही निर्माण होते. अवसंची पुनव हा प्रयोग जीवनातील परिवर्तनाचे रूपक म्हणूनही पाहता येतो. लावणीतील पुढील ओळ शिणगार साजोसंग बाजूबंद माझं अंग, रात अशी जवान राहु द्या या ओळीत अलंकारांचे वर्णन असले तरी ते केवळ सजावटी पुरते मर्यादित राहत नाही; उलट ते नायिकेच्या व्यक्तीमत्वातील तेज, आकर्षण आणि नृत्यांच्या रंगतदार वातावरणाला जास्त खुलवते. शृंगार, संग आणि बाजूबंद या शब्दांची ध्वनिसंरचना लयबद्ध असून त्यांच्या वापरामुळे दृश्यात्मकता वाढते वाचक आणि श्रोत्यांच्या मनात नायिकेचे रूप, तिचा पोशाख आणि तिच्या नृत्याची हालचाल यांची स्पष्ट प्रतिमा तयार होते. यात रात्र ही अशीच उत्साही, आनंदी राहू द्या. येथे जवान हा शब्द तरुणाई आणि ऊर्जा दर्शवतो. ही वेळ एकत्र घालवू असं नायिकेचं म्हणणं आहे.

''रुणझुण पैजण वाजती चोख
असा नजररोख कमरेचा झोक
हं रुणझुण पैजण वाजती चोख
असं नजररोख कमरेचा झोक

बाई बिनधोक पाहती लोक
गालावर तीट आज लावू द्या''

लावणीच्या पुढील ओळीत रुणझुण पेंजण वाजती चोख ही ओळ ध्वन्यात्मक सौंदर्याचे उत्कृष्ट उदाहरण आहे. असे शब्द लावणीच्या श्राव्यतेला आणि गेयतेला विशेष प्रभाव देतात. शब्द ऐकताच श्रोत्याला पेंजणाचा आवाज ऐकल्यासारखा भासतो. त्यामुळे लावणीच्या सादरीकरणातील जीवंतपणा वाढतो. त्याच प्रमाणे नजरेचा रोख, कमरेचा झोक या ओळीतही भाषिक सौंदर्य ठळकपणे दिसते. रोख आणि झोक या शब्दांतील यमकांमुळे नायिकेच्या नृत्याच्या हालचालीचे जीवंत चित्र डोळ्यासमोर असल्यासारखे भासते. कमी शब्दांत हालचालींची स्पष्टता आणि सौंदर्य व्यक्त करण्याची क्षमता ही या लावणीच्या भाषिक सौंदर्याची आणि भाषाशैलीची ताकद आहे. पुढील ओळीत बाई बिनधोक पाहती लोक या ओळीत नायिकेच्या आकर्षक रूपामुळे लोकांचे लक्ष तिच्याकडे वेधले जात आहे. हे सुचीत होते. गालावर तीट आज लावू द्या या ओळीत लोकपरंपरेतील एक सांस्कृतिक संकेत दिसतो. सौंदर्याला नजर लागू नये म्हणून गालावर तीट लावण्याची प्रथा आहे. त्यामुळे या ओळीत नायकाच्या ढोलकी वादनाचे कौतुक आणि संरक्षण भावना दिसते. यात झोक-लोक या शब्दांतील यमकसाम्यामुळे ध्वनिसौंदर्य निर्माण होते. रोजच्या जिवनातील साधे शब्द, बोली भाषा, लयबद्धता यामुळे या ओळीचे भाषिक सौंदर्य मनावर प्रभाव टाकते.

''ऐकुनिया तोडी झाले मी वेडी
तुमची ही खोडी लाविते गोडी
हां ऐकुनिया तोडी झाले मी वेडी
तुमची ही खोडी लाविते गोडी
वेळ ही थोडी भान हा सोडी
माझ्या मिठीत पहाट होऊ द्या''

ऐकुनिया तोडी झाले मी वेडी यात नायिका ही नायकाचे वादन कौशल्य बघून, ऐकून आनंदाने भारावून जाते आहे. तोडी आणि वेडी या शब्दांमध्ये यमक आहे. ऐकुनिया हा शब्द श्रवणानुभवावर भर देतो. वेडी हा शब्द येथे रूपकात्मक आहे; तो अत्यंत आनंद आणि प्रेयामुळे निर्माण झालेली अवस्था सांगतो.

माझ्या मिठीत पहाट होऊ द्या नायिका ही नायकाच्या कौतुकात इतकी रंगली आहे की या आनंदाच्या क्षणात रात्र संपून पहाट होईपर्यंत आपण एकत्र राहूया, मिठीत हा शब्द जवळीक प्रेम आणि आत्मीयता सांगतो. पहाट होऊ द्या यात वेळेचे प्रतीकात्मक रूपांतर दिसते येथे रात्र ते पहाट हा कालप्रवास प्रेमाच्या सातत्याचे रूपक बनतो. यात शब्दांची रचना अत्यंत मृदू आहे, ज्यामुळे ओळीत भावनिक कोमलता निर्माण होते. पुढील ओळीत वेळ ही थोडी भान हा सोडी यात थोडी-सोडी या शब्दांमध्ये यमक आहे. यामुळे लावणीची लय टिकून राहते. भान सोडणे हा शब्दप्रयोग भावनांच्या तीव्रतेचे प्रतीक आहे. वेळ ही थोडी या शब्दांतून काळाच्या क्षणभंगुरतेची कल्पना व्यक्त होते.

या लावणीत प्रामुख्याने ग्रामीण आणि लोकजीवनाशी निगडित शब्दांचा वापर केला आहे, जसे की वाजवाकी, गाजवाकी, शिणगार, बिनधोक, गालावर तीट हे शब्द लोकजीवनातून आलेले असल्यामुळे ते कृत्रिम वाटत नाहीत, ते थेट मनाला भावतात व त्यामुळे त्या भाषेला जिवंतपणा प्राप्त होतो. ते वास्तवतेचा अनुभव देतात, सांस्कृतिक ओळख जपतात.

या लावणीतील प्रत्येक शब्दात ध्वनीमाधुर्य आहे जसे की, की या ध्वनीची पुनरावृत्ती होते. यामुळे त्या लावणीची गेयता वाढते, त्यात लय निर्माण होते, त्यातील श्रवणीय सौंदर्य वाढते. लावणी ही मूलतः तालप्रधान काव्यप्रकार आहे. या लावणीतील शब्दांची मांडणी ढोलकीच्या तालाशी पुर्णपणे सुसंगत आहे. त्यात लहान-मोठ्या अक्षरांचे संतुलन आहे, लयबद्ध पुनरावृत्ती, तालाशी सुसंगत शब्दरचना यामुळे ही लावणी ऐकताना आणि पाहतांना अधिक प्रभावी वाटते. या लावणीत भाषा ही प्रमाण मराठीपेक्षा बोलीप्रधान आहे. बोलीभाषेत शब्दरूपे लहान, ठाशीव आणि भावप्रधान असतात. जस की, वाजवाकी हा शब्द प्रमाणभाषेत क्वचितच वापरला जाईल, परंतु बोलीत त्याची ऊर्जा अधिक प्रभावीपणे जाणवते. भाषिक सौंदर्य येथे अस्सलतेतून निर्माण होते. कृत्रिम अलंकारिकतेपेक्षा नैसर्गिक शब्द प्रवाह प्रभावी ठरतो. या लावणीत रात हा शब्द बहुअर्थी आहे, याचा अर्थ अंधार, प्रतीक्षा, संघर्ष, गुढता असाही गृहीत धरू शकतो. यात रात गाजवाकी म्हणजे अंधाराला आव्हान देणे, संघर्षात स्वतःचे अस्तित्व जाहीर करणे. भाषिक सौंदर्य प्रतिमांच्या जिवंतपणातूनही निर्माण होते. गाजवाकी हा शब्द आत्मप्रतिष्ठेची जाणीव करून देतो. भाषेतील निर्भेडपणा सामाजिक चौकटी तोडते. या लावणीचे महत्त्वाचे वैशिष्ट्य म्हणजे तिची पुनरावृत्ती आणि गेयता, पुनरावृत्ती झाल्यामुळे संपूर्ण लावणीचा भावार्थ अधिक ठळकपणे पुढे येतो, लावणीच्या तालात सातत्य निर्माण होते, प्रेक्षकांच्या मनात लावणीच्या ओळी ठसा उमटवून जातात.

एकूण पाहता या लावणीत यमकसाम्य, ध्वनिसौंदर्य, बोलीभाषेची सहजता, सांस्कृतिक प्रतिके आणि भावनांची उत्कट अभिव्यक्ती यांचा प्रभावी संगम दिसून येतो. कवीने साध्या शब्दामधूनही प्रभावी प्रतिमा निर्माण केल्या आहेत. साध्या शब्दांची गुंफण हीच खर तर

प्रेक्षकांशी थेट संवाद साधते यामुळे ही लावणी भाषिकदृष्ट्या समृद्ध आणि प्रभावी ठरते. त्यामुळे या लावणीचे भाषिक सौंदर्य मराठी लोकसाहित्याच्या समृद्ध परंपरेचे उत्कृष्ट उदाहरण म्हणून पाहता येते.

साहित्यिक मूल्यांच्या दृष्टीने पाहता या लावणीत गेयता, लयबद्धता, ठसका, प्रतिमासृष्टी, भावनात्मकता ही वैशिष्ट्ये दिसून येतात. यात शब्द जितके साधे आहे तितकेच ते थेट मनात प्रवेश घेणारे आहेत. शब्दांच्या साधेपनातूनही काव्यात्मकता निर्माण करण्याची क्षमता या गीतात दिसते. स्त्री सौंदर्य, उत्साह, शृंगार आणि नृत्याची उर्जा यांचे चित्रण करताना कवीने अतिशय साधी भाषा वापरून प्रभावी परिणाम साधून आणला आहे.

प्रयोग मूल्यांच्या दृष्टीने पाहता पारंपरिक तमाशा- परंपरेतील लावणीची शैली जपत आधुनिक चित्रपट माध्यमात तिचे रूपांतर करण्यात आले आहे. लोकभाषेचा वापर, ढोलकीच्या ठेक्याशी सुसंगत लय आणि दृश्यात्मक नृत्यरचना यामुळे ही लावणी परंपरा आणि आधुनिकता यांचा संगम घडवते. अशा प्रकारे असं वाजवाकी, रात गाजवाकी ही लावणी भाषिक सौंदर्य ध्वन्यात्मक लय, बोलीभाषेचा प्रभाव आणि सांस्कृतिक प्रतिमासृष्टी यांच्या संगमामुळे मराठी लावणी परंपरेतील एक महत्त्वपूर्ण आणि प्रभावी उदाहरण ठरते.

निष्कर्ष :

या लावणीचा अभ्यास केल्यावर असे दिसून येते की, मराठी लावणी परंपरेतील गेयता, लयबद्धता आणि लोकभाषेतील सहजता यांचे सुंदर दर्शन या रचनेत घडते. संपूर्ण लावणीत यमकसाम्य, ध्वनिसौंदर्य आणि लयबद्ध शब्दरचना यांचा प्रभावी वापर झालेला दिसते. या लावणीत कथनात्मक आणि संवादात्मक शैलीही दिसून येते. काही ठिकाणी कवी प्रेक्षकांशी थेट संवाद साधताना दिसतो, त्यामुळे लावणी अधिक जिवंत आणि प्रभावी वाटते. गालावर तीट लावणे या सारख्या उल्लेखांमधून मराठी संस्कृतीतील लोकपरंपरेचे दर्शन घडते. एकुणच या लावणीत भाषिक सौंदर्य, साधी बोलीभाषा, यमकसाम्य आणि भावनांची अभिव्यक्ती यांचा सुंदर संगम दिसतो, त्यामुळे ही लावणी भाषिक सौंदर्याचे उत्कृष्ट उदाहरण ठरते.

संदर्भ सूची :

१. ढोलकी या मराठी चित्रपटातील लावणी
२. <https://youtu.be/L7CqBqeC8rc?si=Ud7xdyieYmZj5bzW>
३. कवीची प्रत्यक्ष मुलाखत

लोककला आणि लोकसंगीत यांचा परस्परसंबंध सांस्कृतिक अभिव्यक्तीचे बहुआयामी माध्यम

डॉ. पराग श्रीराम चौधरी

सहयोगी प्राध्यापक, संगीत विभाग, डॉ. सौ. इ. भा. पा.

महिला कला महाविद्यालय, समर्थ नगर, छत्रपती संभाजीनगर.

मो. न. - 94227 12052 ई-मेल आयडी- paragshriram@gmail.com

प्रस्तावना

लोककला आणि लोकसंगीत हे लोकजीवनाचे सहज स्वाभाविक आविष्कार आहेत जे सामूहिक भावनांचे प्रतिबिंब दाखवतात. लोककला म्हणजे नृत्य, नाट्य, हस्तकला यांसारख्या दृश्यात्मक अभिव्यक्ती तर लोकसंगीत म्हणजे गीते, धून, ताल यांच्यामधील श्राव्य अभिव्यक्ती. लोककला आणि लोकसंगीत हे लोकसंस्कृतीचे दोन अविभाज्य अंग आहेत जे परस्परांशी घट्ट निगडीत असून सांस्कृतिक अभिव्यक्तीचे प्रभावी माध्यम बनतात. या संशोधन लेखात त्यांचा परस्परसंबंध, ऐतिहासिक विकास, केस स्टडी आणि संवर्धनाचे उपाय तपशीलवार स्पष्ट केले आहेत. या दोन्हींचा परस्परसंबंध सांस्कृतिक वारसा जपण्यास मदत करतो आणि सामाजिक एकात्मता निर्माण करतो. महाराष्ट्रासारख्या समृद्ध लोकसंस्कृती असलेल्या प्रदेशात हा संबंध विशेष स्पष्ट दिसतो जेथे तमाशा, लावणी, कीर्तन यांसारख्या कलांमध्ये संगीत आणि कला एकरूप होतात. आजच्या जागतिकीकरणाच्या युगात हे माध्यम लोकओळख टिकवण्याचे सशक्त साधन आहे.

१. लोक-कलेचे स्वरूप परिभाषा आणि वैशिष्ट्ये

लोककला ही ग्रामीण व आदिवासी जीवनातील सहज कलात्मक अभिव्यक्ती आहे जी दैनंदिन जीवनाशी जोडलेली असते. ती सामूहिक असते, निसर्गाशी संवाद साधते आणि मौखिक परंपरेने पसरते. महाराष्ट्रात तमाशा, लावणी, भारूड, कीर्तन, गोंधळ यांसारख्या प्रकारांचा समावेश होतो ज्यात नृत्य, अभिनय आणि संगीत एकत्र येतात. या कलांमुळे लोकांच्या भावना, श्रद्धा, इतिहास आणि सामाजिक मूल्ये जिवंत राहतात. लोककलेची निर्मिती प्रक्रिया लोकजीवनाशी थेट संबंधित असते ज्यात काल, स्थळ आणि सामूहिक सहभाग महत्त्वाचा असतो. लोककला ही ग्रामीण आणि आदिवासी जीवनातील सहज कलात्मक अभिव्यक्ती आहे जी दैनंदिन जीवन, श्रद्धा, उत्सव आणि सामाजिक प्रसंगांशी थेट जोडलेली असते. ती सामूहिक असते, मौखिक परंपरेने पसरते आणि निसर्गाच्या लयींशी संवाद साधते. महाराष्ट्रात तमाशा, भारूड, कीर्तन, गोंधळ यांसारख्या प्रकारांमध्ये नृत्य, अभिनय आणि वेशभूषा यांचा समावेश होतो ज्यात कलावंत सामान्य लोक असतात. ही कला औपचारिक प्रशिक्षणाविना प्रयोगसिद्ध होते आणि सामाजिक व्यंग्य, भक्ती किंवा मनोरंजन व्यक्त करते. उदाहरणार्थ, ग्रामीण भागात जत्रा-उत्सवांमध्ये ही कला जिवंत राहते जेथे शेतकरी, स्त्रिया आणि युवक सामूहिक सहभागाने सादरीकरण करतात. लोककलेची रचना कधीही लिखित नसते तर ती पिढ्यान्पिढ्या बोलण्याने, दाखवण्याने चालते. तिच्यात स्थानिक बोली, वेशभूषा आणि वातावरण यांचा प्रभाव असतो ज्यामुळे प्रत्येक प्रदेशाची कल्पना वेगळी होते. महाराष्ट्राच्या कोकणात मंगळागौर नृत्य, विदर्भात कोळी नाच यांसारख्या विविधता दिसतात. ही कला केवळ मनोरंजन नव्हे तर सामाजिक संदेशांचे वाहक आहे जसे स्त्री-पुरुष समानता किंवा पर्यावरण रक्षण. आजही खेड्यात विवाह सोहळ्यांत किंवा हल्ली-गुहाळ यांसारख्या प्रसंगी ही कला पाहायला मिळते.

महाराष्ट्रातील प्रमुख प्रकार

तमाशा: सामाजिक व्यंग्य आणि मनोरंजनाचे माध्यम, ज्यात लावणी गाणी, नृत्य आणि संवाद असतात.

कीर्तन: भक्तिरसपूर्ण कथा-कीर्तन ज्यात तालवाद्यांचा (टाळ, मृदंग) वापर होतो.

भारूड: संतवाणीचे नाट्यमय सादरीकरण, संगीताने समृद्ध ज्यात अभंग गायन आणि नृत्य एकत्र असते.

गोंधळ: ग्रामीण देवता-पूजा संबंधित सामूहिक नाट्य-गीत, तारपा नृत्यासह. या प्रकारांमध्ये लोकसंगीत हा अभिन्न घटक असतो ज्यामुळे कला अधिक प्रभावी आणि भावपूर्ण होते.

२. लोकसंगीताचे स्वरूप

परिभाषा आणि वैशिष्ट्ये

लोकसंगीत हे लोकमानसाच्या सहज भावनांचे संगीतमय रूप आहे ज्यात गीत, ताल आणि लय यांचा सामूहिक आविष्कार होतो. ते

सामूहिक असते, मौखिक परंपरेने चालते आणि सामाजिक प्रसंगांशी (विवाह, सण, श्रम) जोडलेले असते. गीताचा प्रभाव अधिक असतो ज्यात लयवाद्यांचा (ढोलकी, ताशा, चिपळ्या) भरणा जास्त असतो. राष्ट्रीय अस्मिता आणि लोकसंगीत यांचे नाते घनिष्ठ असते जे सामूहिक स्मृती जपते. महाराष्ट्रात ओवी, पोवाडा, भजन, लावणी यांसारखे प्रकार प्रसिद्ध आहेत जे नृत्याशी जोडले जातात. लोकसंगीत हे लोकमाणसाच्या सामूहिक भावनांचे संगीतमय रूप आहे ज्यात गीत, ताल, लय आणि वाद्ये यांचा वापर होतो. ते विवाह, शेती, जन्म-मृत्यू यांसारख्या प्रसंगांशी जोडलेले असते आणि सामूहिक गायनातून उद्भवते. महाराष्ट्रात ओवी, पोवाडा, लावणी, भजन यांसारखे प्रकार आहेत ज्यात ढोलकी, ताशा, चिपळ्या, मृदंग यांसारखी लयवाद्ये असतात. हे संगीत राष्ट्रीय अस्मितेशी जोडलेले असून पिढ्यांपिढ्या मौखिकरित्या चालते. सामूहिकता हा त्याचा मुख्य गुण असून वैयक्तिक भावनांपेक्षा समूहाच्या आकांक्षा व्यक्त होतात. उदाहरणार्थ, शेतकऱ्यांच्या ओवी गाण्यांत पावसाची वाट, कष्टाची व्यथा किंवा आनंद व्यक्त होतो. लोकसंगीताची धून साधी असते जेणेकरून सर्वजण सहज गाऊ शकतील. ते शास्त्रीय संगीतापेक्षा वेगळे आहे कारण त्यात नियम नसतात तर भावनिक सहजता असते. महाराष्ट्राच्या मराठवाड्यात सोंगे गाणी, कोकणात शेट्यांची गाणी यांसारखे स्थानिक रूपे आहेत. हे संगीत उत्सवांमध्ये सामाजिक बांधिलकी वाढवते आणि सांस्कृतिक ओळख जपते. आजही गावोगावी संगीत मंडळे ही परंपरा जिवंत ठेवतात.

महाराष्ट्रातील प्रमुख प्रकार

पोवाडा: शौर्यकथा सांगणारे गीतरूप, वीररसपूर्ण ज्यात ढोल ताल असतो.

भजन-कीर्तन: ज्ञानोबा-तुकाराम अभंग गायन, भक्तिरस ज्यात मृदंग साथ असते.

गोंधळ: ग्रामीण देवता-पूजा संबंधित सामूहिक गायन, ताल-नृत्यासह.

लावणी: शृंगारिक आणि सामाजिक भाष्य असलेली गाणी, नृत्यपूर्ण. हे प्रकार लोककलांमध्ये एकत्रित होऊन सांस्कृतिक अभिव्यक्ती घडवतात ज्यात लोकगीते समूहप्रतिभेची निर्मिती असतात.

३. परस्परसंबंध

संगीताने समृद्ध होणारी लोककला

लोककलांमध्ये संगीत हे प्राणवायू आहे जे नृत्याला लय देते आणि अभिनयाला भावपूर्णता प्रदान करते. उदाहरणार्थ, तमाश्यात लावणी गाण्यांशिवाय नृत्य अपूर्ण राहते ज्यात गाणे आणि नाच एकमेकांना पूरक ठरतात. कीर्तनात तालवाद्यांचा वापर कथानकाला गती देतो तर भारूडात संतवाणी गायन आणि नाट्याभिनय एकत्र येतात. हा संबंध परस्परवलंबी आहे ज्यात संगीत कलेला जिवंत करते आणि कला संगीताला दृश्यमानता देते. लोककला आणि लोकसंगीत यांचा संबंध प्राचीन काळापासून आहे ज्यात संगीत नृत्याला लय देते आणि कला संगीताला दृश्य आकर्षण. महाराष्ट्रात कीर्तनात अभंग गायन आणि तालवाद्यांसह नाट्य सादरीकरण होत असते. तमाशात लावणी गाणी नृत्याशी जोडली जातात ज्यात गाणे कथानक पुढे नेते. हा संबंध सांस्कृतिक अभिव्यक्तीचा आधार आहे ज्यात दोन्ही एकमेकांना पूरक ठरतात. प्राचीन वेदांमध्ये गीत-नृत्याचा उल्लेख आहे जेथे संगीताने नाट्याला जिवंत केले. मध्ययुगात वारकरी संप्रदायाने भजन-कीर्तनात हा मेळ साधला. आजही ग्रामीण रंगभूमीवर हा संबंध दिसतो जसे गोंधळ गायनात तारपा नृत्य. हा परस्परसंवाद सामूहिक उत्सव घडवतो आणि भावनिक एकात्मता निर्माण करतो. संगीताविना कला निस्तेज राहते तर कलाविना संगीत अपूर्ण. महाराष्ट्रात हा संबंध विशेष कारण येथे संत साहित्याने दोन्हीना समृद्ध केले.

कलाकृतीमधील संगीताचा प्रभाव

लोकसंगीतात नृत्य-नाट्याचा आविष्कार असतो जसे गोंधळ गाण्यांमध्ये तारपा नृत्य किंवा भोंडल्याची गाणी ज्यात लयबद्धता केंद्रस्थानी असते. लोकगीते ही निसर्गाच्या लयीशी संवाद साधणारी असतात आणि नृत्याशी जोडली जातात. महाराष्ट्रातील मंगळागौर किंवा हादगा यातही हा परस्परसंवाद दिसतो ज्यामुळे सामूहिक उत्सव साजरा होतो.

कीर्तन आणि भजन-भारूड:

कीर्तन ही भक्तिरसपूर्ण लोककला आहे ज्यात संतवाणीचे गायन, तालवाद्ये आणि कथानक सादरीकरण होत असते. भारूडाचे तीन प्रकार - भजनी, सोंगी आणि कूट - असतात जसे 'चिंचेच्या पानी एक देवालय उभारिले' ही कूट रचना. भजनात ज्ञानोबा-तुकाराम अभंग गायले जातात ज्यात मृदंग-टाळ साथ असते. ही कला धार्मिक प्रबोधनाचे माध्यम असून संगीताने नाट्यमयता वाढते. हरिपाठ, भावगीत यांतून भक्तिरस व्यक्त होतो. महाराष्ट्रात वारकरी कीर्तनकार परंपरा प्रसिद्ध आहे. भारूडात कलावंत वेश बदलून संतवाणी सादर करतात ज्यात संगीत हृदयस्पर्शी होते. उदाहरणार्थ, पंढरीच्या वारकरी मेळ्यात ही कला लाखो लोकांना जोडते. हा संबंध अध्यात्म आणि मनोरंजन एकत्र करतो.

गोंधळ आणि इतर ग्रामीण प्रकार:

गोंधळ ही ग्रामीण देवता-पूजा संबंधित सामूहिक कला आहे ज्यात गायन, नृत्य आणि तारपा वाद्य असते. मराठवाड्यात वासुदेव,

जागरण, बहुरूपी, सोंगे प्रसिद्ध असून ढोल, डफ, कासाळ यांचा वापर होतो. खेळे या चंदगडच्या कलेत दहा साथीदारांसह संगीत सादर होते. हे प्रकार सामाजिक एकात्मता वाढवतात. गोंधळात ग्रामदेवता जागृत करण्यासाठी रात्रभर गायन-नृत्य होते. कोकणात भोंडला नाच, विदर्भात पंडवानी यांतही संगीत असते. ही कला निसर्गाशी जोडलेली असते जसे पावसाळ्यातील गायन. ग्रामीण जीवनातील संघर्ष, श्रद्धा यांचे प्रतिबिंब इथे दिसते. आजही डोंगराच्या भागात ही परंपरा जिवंत आहे.

पोवाडा आणि शाहीरी परंपरा:

पोवाडा हे शौर्यकथा सांगणारे लोकसंगीत आहे ज्यात शिवाजी महाराजांच्या कथा गायल्या जातात. शाहीर साबळे यांनी लोककलेचा खरा अर्थ अधोरेखित केला. ढोल तालासह सादर होणारे हे गीतरूप नाट्य सादरीकरणासह जोडले जाते. शाहीरी परंपरेचे मंचावर वावरणे, सामाजिक मुद्दे मांडणे हे वैशिष्ट्य आहे. उदाहरणार्थ, 'आम्ही शिवाजीचे बांदे' हे पोवाडे लोकप्रिय आहेत. महाराष्ट्राच्या स्वातंत्र्यलढ्यात शाहीरांनी भूमिका बजावली. हा प्रकार वीररसाने परिपूर्ण आहे आणि युवकांना प्रेरित करतो.

लोककला व लोकसंगीत यांतील परस्परसंबंधाचे तुलनात्मक विश्लेषण

पैलू	लोककला	लोकसंगीत	परस्पर प्रभाव
अभिव्यक्ती, सामूहिकता, वैशिष्ट्य, उदाहरण,	दृश्य (नृत्य, अभिनय) नाट्यमय सादरीकरण, निसर्ग संवाद, तमाशा, भारूड, लावणी,	श्राव्य (गीत, धून), गायनमय उत्सव मौखिक परंपरा, एकमेकांना पूरक, पोवाडा, तमाशा-लावणी	संगीत नृत्याला लय देते एकत्र सामाजिक एकात्मता जिवंतता संयोजन

४. सांस्कृतिक अभिव्यक्तीचे माध्यम सामाजिक संदेशांचे वाहक

लोककला-संगीत जोडी सामाजिक व्यंग्य, भक्ती, शौर्य, स्त्री-पुरुष संबंध यांचे माध्यम आहे. तमाशा-लावणी द्वारे सामाजिक भाष्य होते तर कीर्तन-भजनामुळे धार्मिक एकता वाढते. हे माध्यम मौखिक परंपरेने पिढ्यान्पिढ्या चालते ज्यात लोकांच्या आकांक्षा, संघर्ष प्रतिबिंबित होतात. वेदकालात गीत-नृत्याचा उल्लेख आहे. शारंगदेवांच्या 'संगीत रत्नाकर'मध्ये देशी रागांची चर्चा. मध्ययुगात संत चळवळीने भक्तिसंगीत समृद्ध केले. २०व्या शतकात कुमार गंधर्वांनी लोकधुनी शास्त्रीय केल्या. हे माध्यम सामाजिक व्यंग्य, स्त्री-पुरुष संबंध, पर्यावरण संवाद व्यक्त करतात. रामकथेसारख्या लोककथांमध्येही अभिव्यक्ती आढळते. लोकसाहित्य, कविता आणि कलेचा संगम असल्याने राष्ट्रीय अस्मिता मजबूत होते.

निसर्ग व अध्यात्माशी संवाद

निसर्गाच्या लयीशी जुळलेले हे आविष्कार लोकांना पर्यावरणाशी जोडतात. भारूड-कीर्तनात अध्यात्म आणि मनोरंजन एकत्र येतात तर गोंधळात ग्रामीण श्रद्धा जागृत होतात. महाराष्ट्रातील ओवी गाणी शेती-वर्षा प्रसंगांशी जोडलेली असतात ज्यामुळे सांस्कृतिक ओळख मजबूत होते.

५. केस स्टडी: तमाशा आणि लावणीचा परस्पर संबंध

केस स्टडी: महाराष्ट्रातील तमाशा - लोककला आणि लोकसंगीत यांचा परस्परसंबंध

महाराष्ट्रातील तमाशा ही लोककला आणि लोकसंगीत यांचा उत्कृष्ट संगम आहे जी १८व्या शतकापासून ग्रामीण जीवनातील सामाजिक अभिव्यक्तीचे माध्यम बनली आहे. तमाशा ही एक प्रदर्शनात्मक लोककला आहे ज्यात संवाद, नृत्य, अभिनय आणि लावणी गाणी यांचा एकत्रित वापर होतो. तिचे मूळ मराठा साम्राज्यात सापडते जेथे बाजीराव पेशव्यांच्या काळात ती राजाश्रयात आली. राम जोशी, कृष्णाजी पंत यांसारख्या शाहीरांनी तिचे स्वरूप निश्चित केले. तमाशाचे पाच प्रकार आहेत - संन्यासी, हल्लीकी, गणिका, गवळण आणि बाजीराव. यांमध्ये लावणी हा लोकसंगीताचा मुख्य घटक आहे जो शृंगार, व्यंग्य आणि सामाजिक भाष्य व्यक्त करतो.

तमाश्यात लोकसंगीताचा प्रभाव स्पष्ट दिसतो. लावणी गाणी ढोलकी, हलगी, चिपळ्या यांसारख्या वाद्यांसह सादर होतात ज्यात 'गणिका' आणि 'संवादी' ही पात्रे गातात. उदाहरणार्थ, प्रसिद्ध लावणी 'समना गावाकडे जाऊ या' मध्ये प्रेमाची व्यथा आणि सामाजिक व्यंग्य एकत्र येतो. ह्या गाण्याशिवाय नृत्य अपूर्ण राहते; गाण्याची लय नर्तकांना गती देते आणि नृत्य गाण्याला दृश्य आकर्षण. विठाबाई नारायणगावकर (१८९६-१९७३) सारख्या कलावंतांनी तमाशाला राष्ट्रीय स्तरावर नेले. त्यांच्या लावण्या आजही लोकप्रिय आहेत ज्यात सामाजिक मुद्दे जसे स्त्री-पुरुष संबंध मांडले जातात.

सांस्कृतिक अभिव्यक्ती म्हणून तमाशा सामाजिक बदलांचे प्रतिबिंब आहे. ग्रामीण भागात तमाशा जत्रा-उत्सवांचा भाग असतो जेथे तो मनोरंजनासह प्रबोधन करतो. उदाहरणार्थ, २०२५ च्या पुणे तमाशा महोत्सवात ५० हून अधिक लावण्या सादर झाल्या ज्यात १०,००० प्रेक्षक सहभागी झाले. यातून लोककलेची सामूहिकता आणि संगीताची भावपूर्णता दिसते. मात्र, आव्हानेही आहेत - शहरीकरणामुळे

लावण्या व्यावसायिक झाल्या आणि पारंपरिक वाद्ये कमी झाली.संवर्धनासाठी शासकीय प्रयत्न सुरु आहेत जसे लोककला अकादमी आणि डिजिटल रेकॉर्डिंग. तमाशा हा परस्परसंबंध दाखवणारा आदर्श आहे जो सांस्कृतिक वारसा जपतो आणि आधुनिक काळातही प्रासंगिक राहतो.

परस्परसंबंधाचे विश्लेषण

तमाशात लावणीशिवाय कथानक अपूर्ण राहते; गाणे नृत्याला लय देते आणि नृत्य गाण्याला दृश्य आकर्षण. उदाहरणार्थ, 'समना' ही प्रसिद्ध लावणी तमाश्यात सादर होऊन सामाजिक व्यंग्य करते. २०२५ मध्ये पुण्यातील तमाशा महोत्सवात ५० हून अधिक लावण्या सादर झाल्या ज्यात १०,००० हून अधिक प्रेक्षक सहभागी झाले, ज्यामुळे सांस्कृतिक जागृती वाढली.

या केस स्टडीतून दिसते की संगीताने कला जिवंत होते आणि कलेने संगीत सामूहिक उत्सवात रूपांतरीत होते.

प्रभाव आणि शिकवण

या संयोजनामुळे ग्रामीण युवा वर्ग सांस्कृतिक वारसा जोपासतो; परंतु आधुनिक प्रभावामुळे लावण्या व्यावसायिक होत आहेत. संवर्धनासाठी शालेय सादरीकरण आवश्यक.

६. ऐतिहासिक विकास प्राचीन आणि मध्ययुगीन काळ

लोककला आणि लोकसंगीत यांचा विकास प्राचीन भारतातून सुरु होतो. वेदकालात (इ.स.पू. १५००) ऋग्वेदात गीत-नृत्याचा उल्लेख आहे ज्यात सामूहिक अभिव्यक्ती दिसते. शारंगदेवांच्या 'संगीत रत्नाकर' (१३वे शतक) मध्ये देशी राग, ताल आणि लोकधुनींची चर्चा आहे ज्यात महाराष्ट्राच्या ओवी, गोंधळ यांचे बीज सापडते. मध्ययुगात वारकरी संप्रदायाने (१३वे शतक) भक्तिसंगीत समृद्ध केले. ज्ञानदेव, तुकाराम यांच्या अभंगांनी कीर्तन-भारुडाला जन्म दिला. सोळाव्या शतकात वीरशैव संत शाहीर मन्मथ स्वामी यांची भक्तिरसपूर्ण लावणी ही सर्वात जुनी उपलब्ध लावणी मानली जाते जी महालक्ष्मी कराडच्या कथेचे वर्णन करते. ही लावणी शृंगार नव्हे तर आध्यात्मिक आहे ज्यात लोकसंगीताची सुरुवात दिसते.

मराठा आणि पेशवाई काळ (१७वे-१८वे शतक)

मराठा साम्राज्यात (१७वे शतक) लोककला राजाश्रयात आली. शिवाजी महाराजांच्या काळात पोवाडे उदयास आले ज्यात शाहीरांनी शौर्यकथा गायल्या. तमाश्याचा विकास पेशवाईत झाला. दुसऱ्या बाजीराव पेशव्यांनी (१७२०-१७४०) शाहीरांना प्रोत्साहन दिले ज्यामुळे लावणीला राग-तालाचे रूप मिळाले. शाहीर होनाजी बाळा, राम जोशी (१७६२?-१८१३), परशुराम, सगनभाऊ यांनी लावणी रचल्या. राम जोशींनी दलित कलावंतांना एकत्र करून तमाशा उभा केला. त्यांचे वडील संस्कृत पंडित असले तरी त्यांना तमाशा छंद लागला. धोंडी शाहीरांचे शिष्यत्व घेऊन त्यांनी पहिली लावणी रचली जी सोलापूरला गायली गेली. उत्तर पेशवाईत (१८वे शतक) लावणीची भरभराट झाली ज्यात मोगल नर्तिकांचा प्रभाव पडला. कोल्हाटी, धनगर, मांग जमातींनी तमाशा आत्मसात केला.

इंग्रजी कालखंड आणि स्वातंत्र्यपूर्व (१९वे शतक)

१८१८ नंतर इंग्रजी राजवटीत तमाशा लोकनाट्याकडे वळला. शाहीर उमाजी कांबळे (सांगली) यांनी आधुनिक तमाशा सुरु केला. लावणीमध्ये तुमरी प्रभाव आला. पं. बिरजू महाराजांनी यमुनाबाईंना लावणी गायला लावून कथक जोडला. लोकनाट्यात केशवराव दाते यांनी तमाशा प्रभाव वापरला. या काळात लावणी सामाजिक प्रबोधनासाठी वापरली गेली.

स्वातंत्र्योत्तर आणि आधुनिक काळ (१९४७ नंतर)

स्वातंत्र्यानंतर महाराष्ट्र राज्य स्थापनेने (१९६०) लोककला महोत्सव सुरु झाले. विठाबाई नारायणगावकर, कमलाबाई सेखरी यांनी लावणीला राष्ट्रीय स्तरावर नेली. कुमार गंधर्व, किशोरी आमोनकर यांनी लोकधुनी शास्त्रीय केल्या. २०२५ च्या पुणे तमाशा महोत्सवात ५०+ लावण्या सादर होऊन सांस्कृतिक जागृती झाली. डिजिटल युगात युट्यूब, सोशल मीडियाने तमाशा प्रसारीत होतो. मात्र, व्यावसायिकता वाढली.

विकासाचे टप्पे सारणी

काळ विकासाचे वैशिष्ट्य प्रमुख व्यक्ती/घटना

प्राचीन-मध्ययुग भक्तिसंगीत, अभंग शारंगदेव, वारकरी संत

पेशवाई, लावणीला राग-ताल, तमाशा उदय, राम जोशी, होनाजी बाळा

इंग्रजी कालखंड, लोकनाट्य प्रभाव, उमाजी कांबळे

आधुनिक, शास्त्रीय मेळ, डिजिटल प्रसार, विठाबाई महोत्सव

७. आव्हाने आणि संवर्धन जागतिकीकरणाचे परिणाम

शहरीकरण, सोशल मीडिया प्रभावामुळे लोककला-संगीत लोप पावत आहे. युवा पिढी पारंपरिकतेपासून दूर जात आहे; तमाशा

व्यावसायिक होत आहे.

संवर्धन उपाय

शालेय अभ्यासक्रमात समावेश आणि सादरीकरण.

डिजिटल माध्यमे: युट्यूब, ऑप्सवर रेकॉर्डिंग.

उत्सव-मेळावे: वार्षिक लोककला महोत्सव आयोजन.

संस्थात्मक सहभाग: विश्वकोश, संग्रहालये स्थापन.

कलावंत प्रशिक्षण केंद्रे: पारंपरिक वाद्ये शिकवण. सरकारी धोरण आणि सामुदायिक सहभागाने हा वारसा टिकवावा.

लोककला आणि लोकसंगीत यांचा परस्परसंबंध सांस्कृतिक अभिव्यक्तीचा आधारस्तंभ आहे जो लोकजीवन समृद्ध करतो. त्याचे जतन हे सांस्कृतिक वारसा टिकवण्यासारखे आहे.

निष्कर्ष

लोककला आणि लोकसंगीत हे लोकसंस्कृतीचे दोन अविभाज्य अंग आहेत जे परस्परांशी घट्ट निगडीत असून सांस्कृतिक अभिव्यक्तीचे बहुआयामी माध्यम बनतात. महाराष्ट्रातील तमाशा-लावणी, कीर्तन-भजन, गोंधळ यांसारख्या केस स्टडीजमधून हा संबंध स्पष्ट होतो ज्यात संगीत नृत्याला लय देते आणि कला संगीताला जिवंतता. प्राचीन वेदकाळापासून मध्ययुगीन भक्तिसंगीत, पेशवाईतील तमाशा विकास ते आधुनिक डिजिटल युगापर्यंत हा परिवर्तनशील वारसा सामाजिक व्यंग्य, भक्ती, शौर्य आणि एकात्मता व्यक्त करतो. या माध्यमांमुळे सामूहिक भावना, निसर्ग संवाद आणि राष्ट्रीय अस्मिता जिवंत राहते. मात्र जागतिकीकरण, शहरीकरण आणि व्यावसायिकतेमुळे पारंपरिक कलावंतांचे उपजीविकाकारण आणि युवा सहभाग हे मोठे आव्हान आहेत. संवर्धनासाठी शालेय अभ्यासक्रम, डिजिटल संग्रह, महोत्सव आणि शासकीय धोरणांची आवश्यकता आहे.

लोककला-संगीत जोडी ही केवळ मनोरंजन नव्हे तर सामाजिक प्रबोधनाचे सशक्त साधन आहे ज्याचे जतन हे सांस्कृतिक ओळख टिकवण्यासम अनिवार्य आहे. भविष्यात संशोधनाने या वारशाला नवे आयाम मिळावेत ही अपेक्षा.

संदर्भ सूची-

१. विश्वकोश, मराठी. (२०२३). लोककला.
२. विकिपीडिया. (२०२५). महाराष्ट्रातील लोककला.
३. विश्वकोश, मराठी. (२०१९). लोकसंगीत.
४. थिंक महाराष्ट्र. (२०२५). लावणी - महाराष्ट्राचे विलोभनीय नृत्यगाणे.
५. Esakal. (२०२२). डर्रीरपळ: असा झाला 'लावणी'चा जन्म; जाणून घ्या इतिहास.
६. मराठी विश्वकोश. (२०१९). राम जोशी.
७. महाराष्ट्र टाइम्स. (२०१९). लोकसंस्कृती म्हणजे साहित्य आणि कलेचा संगम.
८. लोककला ब्लॉग. (२०२१). महाराष्ट्रातील लोककला.
९. मराठी मिरर. (२०२५). लावणी - न सुकणारा मोगऱ्याचा गजरा.
१०. IJSDR. (२०२३). मराठी मातीतील अस्सल लोकसंगीत - लावणी व पोवाडा.

भारतीय लोकपरंपरेतील मुखवटा शिल्प इतिहास, रचना आणि सांस्कृतिक महत्त्व

Prof. Levant Ganpat Gavande

Assistant Professor

MVPS's Sharadchandraji Pawar College of Architecture,

Nashik, Maharashtra, India 422005

l.gavandegmail.com, Mob-8788761118

ORCID ID 0009-0001-4576-9177

सारांश

भारतीय लोकपरंपरेमध्ये मुखवटा कला ही एक महत्त्वपूर्ण आणि प्राचीन कला परंपरा मानली जाते. विविध धार्मिक विधी, लोकनाट्य आणि सांस्कृतिक उत्सवांमध्ये मुखवट्यांचा वापर मोठ्या प्रमाणावर आढळतो. मुखवट्यांच्या माध्यमातून कलाकार देवता, राक्षस, प्राणी किंवा पौराणिक पात्रांचे रूप साकार करून समाजापुढे धार्मिक आणि सांस्कृतिक कथा सादर करतात. त्यामुळे मुखवटा कला ही लोकसंस्कृतीच्या अभिव्यक्तीचे एक प्रभावी माध्यम मानली जाते. या संशोधनाचा उद्देश भारतीय लोकपरंपरेतील मुखवटा कलेचा इतिहास, रचना, तयार करण्याची प्रक्रिया आणि तिचे सांस्कृतिक महत्त्व यांचा अभ्यास करणे हा आहे. या अभ्यासामध्ये भारतातील विविध प्रदेशांमध्ये प्रचलित असलेल्या मुखवटा परंपरांचा संदर्भ घेण्यात आला आहे. विशेषतः पश्चिम बंगालमधील छाऊ नृत्याचे मुखवटे, केरळमधील थेय्यम परंपरेतील मुखवटे, आसाममधील माजुली येथील मुखवटा परंपरा, ईशान्य भारतातील आदिवासी मुखवटे तसेच महाराष्ट्रातील बोहाडा उत्सवातील मुखवटे यांचा अभ्यास करण्यात आला आहे या संशोधनामध्ये भारतीय लोकपरंपरेतील मुखवटा कलेचा अभ्यास करण्यासाठी गुणात्मक (Qualitative) संशोधन पद्धतीचा वापर करण्यात आला आहे. विविध संशोधन लेख, पुस्तके आणि सांस्कृतिक अभ्यासांच्या आधारे माहिती संकलित करून तिचे विश्लेषण करण्यात आले आहे. अभ्यासातून असे दिसून येते की भारतीय मुखवटा कला ही विविध प्रदेशांमध्ये वेगवेगळ्या स्वरूपात विकसित झालेली असली तरी तिच्यामागील सांस्कृतिक आणि धार्मिक अर्थ समान स्वरूपाचा आहे.

या अभ्यासातून भारतीय लोकपरंपरेतील मुखवटा कलेचे सांस्कृतिक महत्त्व स्पष्ट होते आणि या पारंपरिक कलेच्या जतन व संवर्धनाची आवश्यकता अधोरेखित होते.

मुख्य शब्द:

लोककला, मुखवटा शिल्पकला, भारतीय लोकपरंपरा, मुखवटा निर्मिती प्रक्रिया, सांस्कृतिक प्रतीकात्मकता, बोहाडा उत्सव.

१. प्रस्तावना

भारतीय लोकपरंपरेमध्ये कला ही केवळ सौंदर्याची अभिव्यक्ती नसून ती समाजाच्या श्रद्धा, विश्वास, जीवनपद्धती आणि सांस्कृतिक ओळखीचे प्रतिबिंब असते. लोककलेच्या विविध प्रकारांमध्ये मुखवटा कला ही एक अत्यंत महत्त्वाची आणि वैशिष्ट्यपूर्ण कला परंपरा मानली जाते. भारतातील अनेक प्रदेशांमध्ये धार्मिक विधी, उत्सव, लोकनाट्य आणि नृत्यपरंपरांमध्ये मुखवट्यांचा वापर प्राचीन काळापासून होत आलेला दिसतो. मुखवटा म्हणजे अशी कलात्मक वस्तू जी चेहऱ्यावर धारण करून एखाद्या देवता, पौराणिक पात्र, प्राणी किंवा कल्पित व्यक्तिमत्त्वाचे रूप साकार करण्यासाठी वापरला जातो. मुखवट्यांच्या माध्यमातून कलाकार स्वतःची ओळख लपवून दुसऱ्या पात्राचे रूप धारण करतो आणि त्या पात्राची भावभावना, शक्ती किंवा स्वभाव प्रेक्षकांसमोर साकारतो. त्यामुळे मुखवटा हा केवळ एक सजावटी वस्तू नसून तो नाट्य, धार्मिक श्रद्धा आणि सांस्कृतिक अभिव्यक्ती यांचा एक महत्त्वाचा घटक ठरतो. भारतातील विविध लोकनाट्य परंपरांमध्ये मुखवट्यांचा वापर मोठ्या प्रमाणावर आढळतो. उदाहरणार्थ, पश्चिम बंगालमधील छाऊ नृत्य, केरळमधील थेय्यम परंपरा, कर्नाटकातील भूताराधना, आसाममधील वैष्णव सत्र परंपरा आणि महाराष्ट्रातील बोहाडा उत्सव या सर्व ठिकाणी मुखवटा कला महत्त्वाची भूमिका बजावते. प्रत्येक प्रदेशातील मुखवटे त्यांच्या स्थानिक संस्कृती, श्रद्धा आणि कलात्मक शैलीनुसार वेगवेगळे स्वरूप धारण करतात. काही मुखवटे लाकडापासून तयार केले जातात, तर काही माती, कागद, बांबू, कापड किंवा नैसर्गिक तंतूंच्या साहाय्याने बनवले जातात. मुखवटा तयार करताना कलाकार केवळ आकार किंवा सजावट यांवरच लक्ष देत नाही, तर त्या पात्राच्या स्वभाव, प्रतीकात्मक अर्थ आणि सांस्कृतिक संदर्भ यांचाही विचार करतो. त्यामुळे मुखवटा कला ही शिल्पकलेचा, रंगकलेचा आणि लोकपरंपरेचा संगम म्हणून पाहिली जाऊ शकते.

आजच्या आधुनिक काळात अनेक लोकपरंपरा बदलत्या जीवनशैलीमुळे हळूहळू कमी होत आहेत. अशा परिस्थितीत मुखवटा

कलेसारख्या परंपरागत कलांचा अभ्यास, संवर्धन आणि दस्तऐवजीकरण करणे अत्यंत आवश्यक ठरते. या पार्श्वभूमीवर प्रस्तुत संशोधनात भारतीय लोकपरंपरेतील मुखवटा कलेचा इतिहास, रचना, तयार करण्याची प्रक्रिया आणि तिचे सांस्कृतिक महत्त्व यांचा अभ्यास करण्याचा प्रयत्न केला आहे.

प्रस्तुत संशोधनाच्या माध्यमातून भारतीय लोकपरंपरेतील मुखवटा कलेचा कलात्मक आणि सांस्कृतिक संदर्भ समजून घेण्यास मदत होते तसेच पारंपरिक लोकशिल्पकलेच्या जतन आणि संवर्धनाच्या दृष्टीनेही हा अभ्यास महत्त्वाचा ठरतो.

४. उद्दिष्टे

भारतीय लोकपरंपरेतील मुखवटा कलेचा इतिहास समजून घेणे.

भारतातील विविध प्रदेशांतील मुखवटा परंपरांचा अभ्यास करणे.

मुखवटा तयार करण्याची प्रक्रिया आणि साहित्य यांचा अभ्यास करणे.

मुखवटा कलेचे सांस्कृतिक आणि धार्मिक महत्त्व स्पष्ट करणे.

महाराष्ट्रातील बोहाडा मुखवट्यांच्या परंपरेचा अभ्यास करणे.

५. संशोधन पद्धती

या संशोधनामध्ये भारतीय लोकपरंपरेतील मुखवटा कलेचा अभ्यास करण्यासाठी गुणात्मक (Qualitative) संशोधन पद्धतीचा अवलंब करण्यात आला आहे. या अभ्यासाचा मुख्य उद्देश मुखवटा कलेचा इतिहास, रचना, तयार करण्याची प्रक्रिया आणि तिचे सांस्कृतिक महत्त्व समजून घेणे हा आहे. या संशोधनासाठी प्रामुख्याने दुय्यम स्रोतांचा (Secondary Sources) आधार घेण्यात आला आहे. विविध संशोधन लेख, शैक्षणिक पुस्तके, संशोधन निबंध, सांस्कृतिक अभ्यास आणि संग्रहालयांमधील माहिती यांचा अभ्यास करून आवश्यक माहिती संकलित करण्यात आली. याशिवाय भारतीय लोकनाट्य आणि लोककलेवर आधारित संशोधन साहित्याचा संदर्भ घेऊन विविध प्रदेशांतील मुखवटा परंपरांचा तुलनात्मक अभ्यास करण्यात आला.

अभ्यासाच्या प्रक्रियेत भारतातील विविध प्रदेशांमध्ये प्रचलित असलेल्या मुखवटा परंपरांचा निवडक पद्धतीने अभ्यास करण्यात आला. विशेषतः छाऊ नृत्य (पश्चिम बंगाल व ओडिशा), थेय्यम परंपरा (केरळ), आसाममधील माजुली येथील वैष्णव सत्र परंपरा, ईशान्य भारतातील आदिवासी समाजातील मुखवटे आणि महाराष्ट्रातील बोहाडा उत्सवातील मुखवटे यांचा संदर्भ घेऊन त्यांची वैशिष्ट्ये आणि तयार करण्याची प्रक्रिया समजून घेण्याचा प्रयत्न केला आहे. या संशोधनामध्ये तुलनात्मक पद्धतीचा (Comparative Method) देखील वापर करण्यात आला आहे. विविध प्रदेशांतील मुखवट्यांची रचना, साहित्य, रंगसंगती आणि सांस्कृतिक संदर्भ यांचा परस्पर तुलना करून त्यांच्या वैशिष्ट्यांचा अभ्यास करण्यात आला आहे.

या पद्धतीच्या माध्यमातून भारतीय लोकपरंपरेतील मुखवटा कलेची विविध रूपे, तिची कलात्मक वैशिष्ट्ये आणि सांस्कृतिक महत्त्व समजून घेण्याचा प्रयत्न करण्यात आला आहे.

६. भारतातील प्रमुख मुखवटा परंपरा

भारत हा अनेक संस्कृती, भाषा आणि परंपरांनी समृद्ध असा देश मानला जातो. त्यामुळे येथे लोककलेचे अनेक प्रकार विकसित झालेले दिसतात. मुखवटा कला ही त्यापैकी एक महत्त्वाची परंपरा आहे. भारतातील विविध प्रदेशांमध्ये मुखवटे धार्मिक विधी, लोकनाट्य, उत्सव आणि नृत्यपरंपरांमध्ये वापरले जातात. प्रत्येक प्रदेशातील मुखवट्यांचे स्वरूप, रंगसंगती, रचना आणि तयार करण्याची पद्धत वेगवेगळी असते. त्यामुळे या कलेमध्ये प्रादेशिक वैशिष्ट्ये स्पष्टपणे दिसून येतात.

छाऊ नृत्याचे मुखवटे (पश्चिम बंगाल - पुरुलिया, ओडिशा)

छाऊ नृत्य ही पूर्व भारतातील एक प्रसिद्ध लोकनृत्य परंपरा आहे. पश्चिम बंगालमधील पुरुलिया, ओडिशा आणि झारखंड या प्रदेशांमध्ये ही परंपरा प्रचलित आहे. छाऊ नृत्यात वापरले जाणारे मुखवटे अतिशय रंगीत आणि भव्य असतात. हे मुखवटे प्रामुख्याने माती आणि कागदाच्या साहाय्याने तयार केले जातात. त्यावर विविध तेजस्वी रंग वापरून देवता, राक्षस किंवा पौराणिक पात्रांचे रूप साकारले जाते. मुखवट्यांवर पंख, कापड आणि इतर सजावटी वस्तू लावून त्यांना अधिक आकर्षक बनवले जाते.

थेय्यम परंपरेतील मुखवटे (केरळ)

केरळ राज्यातील उत्तर भागात थेय्यम ही एक प्राचीन धार्मिक आणि सांस्कृतिक परंपरा आढळते. थेय्यम नृत्यामध्ये कलाकार देवतेचे रूप धारण करून नृत्य सादर करतो. या नृत्यात वापरले जाणारे मुखवटे आणि अलंकार अत्यंत भव्य आणि रंगीत असतात. पारंपरिक पद्धतीने लाकूड किंवा नैसर्गिक साहित्य वापरून हे मुखवटे तयार केले जातात. लाल, पिवळा आणि काळा अशा ठळक रंगांचा वापर करून देवतेचे प्रतीकात्मक स्वरूप दर्शवले जाते.

आसाममधील मुखवटा परंपरा (माजुली)

आसाम राज्यातील माजुली या बेटावर वैष्णव सत्र परंपरेशी संबंधित मुखवटा कलेची समृद्ध परंपरा आहे (Medhi Zaman, 2013). येथे तयार होणारे मुखवटे मुख्यतः धार्मिक नाट्यप्रयोगांसाठी वापरले जातात. रामायण, महाभारत किंवा इतर पौराणिक कथांतील पात्रांचे रूप दर्शवण्यासाठी हे मुखवटे बनवले जातात. बांबू, कापड, माती आणि नैसर्गिक रंग यांच्या साहाय्याने हे मुखवटे तयार केले जातात. माजुलीतील चामागुरी सत्र हे मुखवटा कलेसाठी विशेष प्रसिद्ध आहे.

ईशान्य भारतातील आदिवासी मुखवटे

ईशान्य भारतातील अनेक आदिवासी समाजांमध्ये मुखवट्यांचा वापर धार्मिक आणि सांस्कृतिक विधींमध्ये केला जातो. नागालँड, अरुणाचल प्रदेश आणि मेघालय या भागांमध्ये विविध प्रकारचे मुखवटे तयार केले जातात. हे मुखवटे प्रामुख्याने लाकूड, बांबू किंवा नैसर्गिक तंतूंनी बनवलेले असतात. त्यावर नक्षीकाम करून प्राणी, आत्मा किंवा पौराणिक पात्रांचे रूप दर्शवले जाते. या मुखवट्यांच्या माध्यमातून त्या समाजातील श्रद्धा आणि परंपरा व्यक्त होतात.

महाराष्ट्रातील बोहाडा मुखवटे

महाराष्ट्रातील काही भागांमध्ये बोहाडा हा पारंपरिक लोकउत्सव साजरा केला जातो. विशेषतः नाशिक, धुळे आणि नंदुरबार या भागांमध्ये हा उत्सव मोठ्या उत्साहाने साजरा होतो. या उत्सवात विविध देवदेवता, राक्षस किंवा प्राण्यांचे मुखवटे वापरले जातात. बोहाडा मुखवटे लाकूड किंवा कागदाच्या साहाय्याने तयार केले जातात. त्यावर तेजस्वी रंग वापरून आकर्षक सजावट केली जाते. बोहाडा उत्सवात हे मुखवटे धारण करून लोक नृत्य आणि नाट्यप्रयोग सादर करतात. बोहाडा मुखवटा परंपरेमध्ये शिल्पकलेचा महत्त्वाचा सहभाग दिसून येतो. मुखवटे तयार करताना कलाकार चेहऱ्याचे भाव, आकार आणि रंगसंगती यांद्वारे त्या पात्राचे स्वभाव आणि प्रतीकात्मक अर्थ व्यक्त करण्याचा प्रयत्न करतो. त्यामुळे बोहाडा मुखवटे हे केवळ नाट्यप्रयोगासाठी वापरले जाणारे साधन नसून ते एक स्वतंत्र लोकशिल्पकलेचे रूप म्हणूनही पाहिले जाऊ शकते. या कलेच्या माध्यमातून स्थानिक कलाकारांची सर्जनशीलता, पारंपरिक कौशल्य आणि सांस्कृतिक स्मृती पुढील पिढ्यांपर्यंत पोहोचत राहतात. त्यामुळे बोहाडा मुखवटा परंपरा ही महाराष्ट्राच्या लोकसंस्कृतीतील एक महत्त्वपूर्ण आणि जतन करण्यासारखी कलापरंपरा आहे.

या सर्व उदाहरणांवरून असे दिसून येते की भारतातील मुखवटा कला ही विविध प्रदेशांमध्ये वेगवेगळ्या स्वरूपात विकसित झालेली आहे. प्रत्येक प्रदेशातील मुखवटे त्या त्या समाजाच्या सांस्कृतिक ओळखीचे आणि कलात्मक परंपरेचे प्रतीक आहेत.

७. विविध प्रदेशांतील मुखवटा तयार करण्याची प्रक्रिया

भारतीय लोकपरंपरेत मुखवटा तयार करण्याची प्रक्रिया ही केवळ तांत्रिक काम नसून ती एक सर्जनशील आणि सांस्कृतिक प्रक्रिया मानली जाते. प्रत्येक प्रदेशातील कलाकार स्थानिक उपलब्ध साहित्य, परंपरा आणि धार्मिक संकल्पना लक्षात घेऊन मुखवटे तयार करतात. त्यामुळे मुखवटा बनवण्याच्या पद्धतीत काही साम्य दिसून येते, तर काही ठिकाणी प्रादेशिक वैशिष्ट्येही दिसतात.

साहित्याची निवड

मुखवटा तयार करण्यासाठी सर्वप्रथम योग्य साहित्य निवडले जाते. पारंपरिक पद्धतीमध्ये लाकूड, माती, कागद, बांबू, कापड, नैसर्गिक तंतू आणि काही ठिकाणी धातूचा वापर केला जातो. प्रदेशानुसार उपलब्ध असलेल्या नैसर्गिक साधनसामग्रीचा उपयोग करून कलाकार मुखवट्याची मूलभूत रचना तयार करतात.

मूलभूत आकार तयार करणे

मुखवटा तयार करण्याच्या सुरुवातीच्या टप्प्यात कलाकार त्या पात्राचा मूलभूत चेहरा किंवा आकार तयार करतो. काही ठिकाणी मातीचा साचा तयार करून त्यावर कागदाचे थर लावले जातात, तर काही ठिकाणी लाकडावर थेट कोरीव काम करून चेहऱ्याचा आकार बनवला जातो. या टप्प्यात डोळे, नाक, तोंड आणि चेहऱ्याच्या इतर वैशिष्ट्यांचा प्राथमिक आकार तयार केला जातो.

रचना आणि नक्षीकाम

मुखवट्याचा मूलभूत आकार तयार झाल्यानंतर त्यावर नक्षीकाम केले जाते. कलाकार त्या पात्राच्या स्वभावानुसार डोळ्यांची रचना, भुवया, दात किंवा इतर भाव दर्शवतो. देवता किंवा वीर पात्रांचे मुखवटे शांत आणि तेजस्वी दिसतील अशा प्रकारे तयार केले जातात, तर राक्षस किंवा पौराणिक पात्रांचे मुखवटे भयानक आणि प्रभावी दिसतील अशा प्रकारे तयार केले जातात.

पृष्ठभाग गुळगुळीत करणे

नक्षीकाम पूर्ण झाल्यानंतर मुखवट्याचा पृष्ठभाग गुळगुळीत केला जातो. मातीचा लेप, खडूचा लेप किंवा इतर नैसर्गिक मिश्रण वापरून पृष्ठभाग समतल केला जातो. त्यामुळे पुढील रंगकाम अधिक स्पष्ट आणि आकर्षक दिसते.

रंगकाम

रंगकाम हा मुखवटा तयार करण्यातील अत्यंत महत्त्वाचा टप्पा आहे. पारंपरिक काळात नैसर्गिक रंगांचा वापर केला जात असे. आजकाल कृत्रिम रंगांचा वापर अधिक प्रमाणात केला जातो. लाल, पिवळा, हिरवा, निळा आणि काळा अशा ठळक रंगांचा वापर करून मुखवट्याला आकर्षक रूप दिले जाते.

सजावट आणि अंतिम रूप

शेवटच्या टप्प्यात मुखवट्याची सजावट केली जाते. यासाठी कापड, पंख, मणी, केस, धातूचे अलंकार किंवा इतर सजावटी साहित्य वापरले जाते. काही मुखवट्यांमध्ये मुकुट, शिंगे किंवा इतर प्रतीकात्मक घटकही जोडले जातात. या प्रक्रियेनंतर मुखवटा पूर्णपणे तयार होतो आणि तो नृत्य, नाट्यप्रयोग किंवा धार्मिक विधीमध्ये वापरण्यास तयार होतो.

यावरून असे स्पष्ट होते की मुखवटा तयार करण्याची प्रक्रिया ही केवळ हस्तकलेचा भाग नसून ती लोकपरंपरा, कलात्मकता आणि सांस्कृतिक प्रतीकात्मकता यांचा संगम आहे. या प्रक्रियेमुळे मुखवटा केवळ एक वस्तू न राहता तो त्या समाजाच्या सांस्कृतिक अभिव्यक्तीचे जिवंत प्रतीक बनतो.

८. मुखवटा कलेचे सांस्कृतिक आणि धार्मिक महत्त्व

भारतीय लोकपरंपरेमध्ये मुखवटा कला ही केवळ एक कलात्मक निर्मिती नसून ती समाजाच्या सांस्कृतिक जीवनाशी, धार्मिक श्रद्धांशी आणि सामूहिक परंपरांशी जोडलेली आहे. विविध प्रदेशांमध्ये मुखवटे धार्मिक विधी, उत्सव, नृत्य आणि लोकनाट्यांच्या माध्यमातून वापरले जातात. त्यामुळे मुखवटा कला ही लोकसांस्कृतीच्या अभिव्यक्तीचे एक महत्त्वाचे माध्यम मानली जाते. भारतातील अनेक धार्मिक आणि लोकपरंपरांमध्ये देवता, राक्षस, प्राणी किंवा पौराणिक पात्रांचे रूप साकार करण्यासाठी मुखवट्यांचा वापर केला जातो. मुखवटा धारण केल्यानंतर कलाकार त्या पात्राचे प्रतीक बनतो आणि त्याच्या माध्यमातून धार्मिक कथा किंवा सांस्कृतिक संदेश प्रेक्षकांपर्यंत पोहोचवला जातो. त्यामुळे मुखवटा हा नाट्यप्रयोग आणि धार्मिक श्रद्धा यांच्यातील एक महत्त्वाचा दुवा ठरतो. मुखवट्यांचा वापर लोकनाट्य आणि नृत्यपरंपरांमध्ये विशेषत्वाने दिसून येतो. उदाहरणार्थ, छाऊ नृत्य, थैय्यम परंपरा, भूताराधना नृत्य आणि बोहाडा उत्सव यामध्ये कलाकार विविध मुखवटे धारण करून पौराणिक कथा किंवा लोककथांचे सादरीकरण करतात. या सादरीकरणांमधून समाजातील नैतिक मूल्ये, धार्मिक श्रद्धा आणि सांस्कृतिक परंपरा पुढील पिढ्यांपर्यंत पोहोचतात.

याशिवाय मुखवटा कला ही समाजाच्या सांस्कृतिक ओळखीचेही प्रतीक आहे. प्रत्येक प्रदेशातील मुखवटे त्या त्या समाजाच्या जीवनपद्धती, श्रद्धा आणि कलात्मक शैली दर्शवतात. उदाहरणार्थ, केरळमधील थैय्यम मुखवटे अत्यंत भव्य आणि रंगीत असतात, तर आसाममधील मुखवटे बांबू, कापड आणि मातीच्या साहाय्याने तयार केले जातात. महाराष्ट्रातील बोहाडा मुखवटे स्थानिक लोकपरंपरेचे आणि आदिवासी संस्कृतीचे प्रतिनिधित्व करतात.

मुखवटे समाजामध्ये मनोरंजनाचे साधन म्हणूनही महत्त्वाची भूमिका बजावतात. लोकउत्सव किंवा सांस्कृतिक कार्यक्रमांमध्ये मुखवटे धारण करून कलाकार नृत्य किंवा नाट्यप्रयोग सादर करतात. या कार्यक्रमांमुळे समाजामध्ये एकात्मता, आनंद आणि सांस्कृतिक सहभागाची भावना निर्माण होते. आधुनिक काळातही मुखवटा कलेचे महत्त्व कायम आहे. अनेक कलाकार पारंपरिक मुखवट्यांपासून प्रेरणा घेऊन नवीन कलाकृती तयार करत आहेत. काही ठिकाणी मुखवटे संग्रहालये, कला प्रदर्शन आणि सजावटी वस्तू म्हणूनही वापरले जातात. त्यामुळे मुखवटा कला ही परंपरा आणि आधुनिकता यांच्यातील एक महत्त्वाचा सांस्कृतिक दुवा बनली आहे.

यावरून असे स्पष्ट होते की मुखवटा कला ही भारतीय लोकसांस्कृतीचा एक अविभाज्य भाग आहे. ती केवळ कलात्मक अभिव्यक्ती नसून धार्मिक श्रद्धा, सांस्कृतिक स्मृती आणि सामाजिक एकात्मता यांचे प्रतीक आहे. त्यामुळे या कलेचे जतन आणि संवर्धन करणे अत्यंत आवश्यक आहे (Malik, 2001).

९. निष्कर्ष

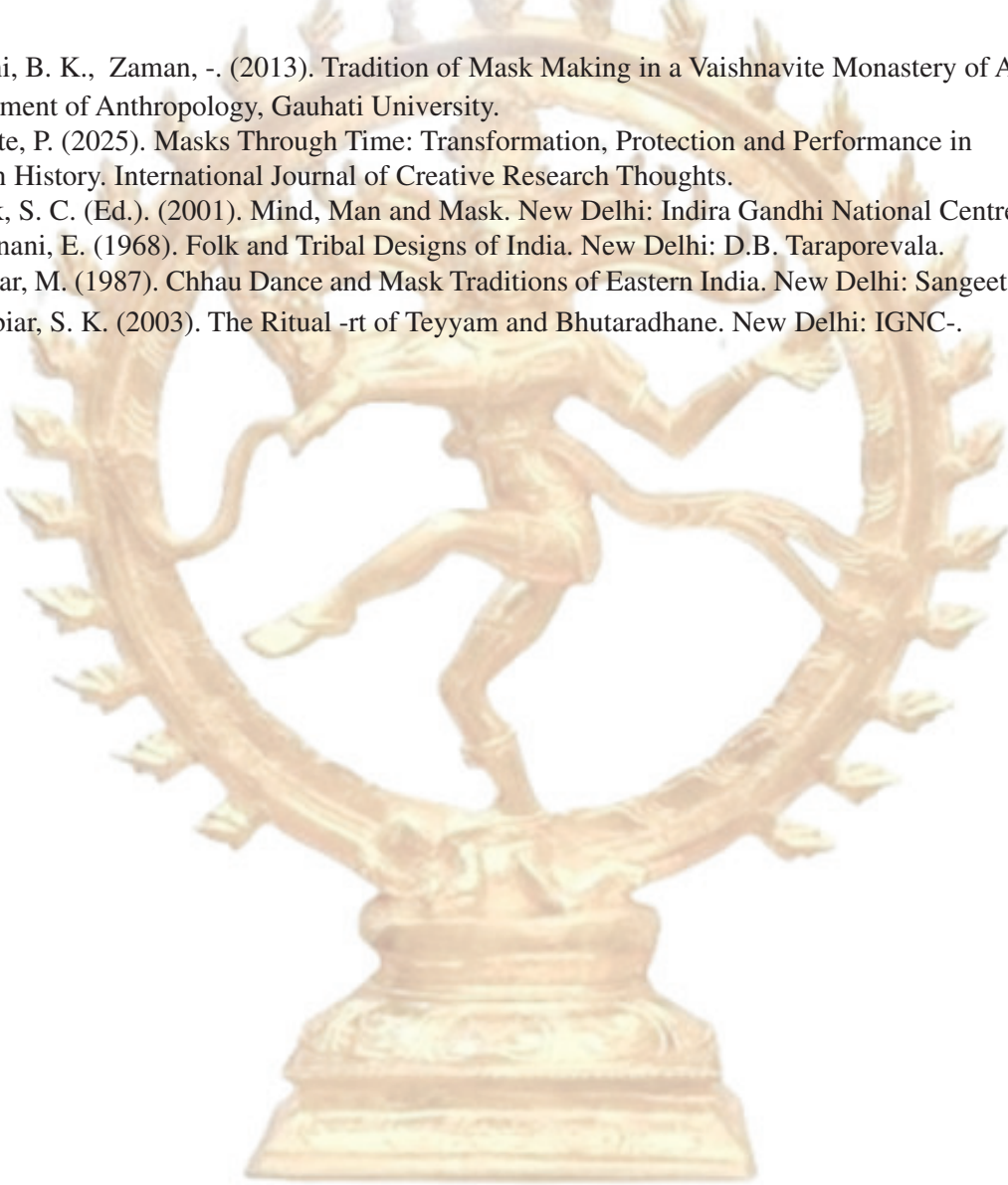
भारतीय लोकपरंपरेतील मुखवटा कला ही प्राचीन काळापासून विकसित झालेली एक महत्त्वपूर्ण कलापरंपरा आहे. विविध प्रदेशांतील लोकजीवन, धार्मिक श्रद्धा आणि सांस्कृतिक परंपरांशी ही कला घट्टपणे जोडलेली आहे. भारतातील अनेक लोकनाट्य आणि नृत्यपरंपरांमध्ये मुखवटे महत्त्वाची भूमिका बजावतात. कलाकार मुखवटा धारण करून देवता, राक्षस, प्राणी किंवा पौराणिक पात्रांचे रूप साकार करतात आणि त्या माध्यमातून समाजाला धार्मिक तसेच सांस्कृतिक संदेश देतात. या अभ्यासातून असे दिसून येते की भारतातील विविध प्रदेशांमध्ये मुखवटा कलेची वेगवेगळी रूपे विकसित झाली आहेत. पश्चिम बंगाल आणि ओडिशामधील छाऊ नृत्याचे मुखवटे, केरळमधील थैय्यम परंपरेतील मुखवटे, आसाममधील माजुली येथील वैष्णव सत्र परंपरेतील मुखवटे, ईशान्य भारतातील आदिवासी समाजातील मुखवटे तसेच महाराष्ट्रातील बोहाडा उत्सवातील मुखवटे ही या कलेची महत्त्वाची उदाहरणे आहेत. प्रत्येक प्रदेशातील मुखवटे त्यांच्या स्थानिक संस्कृती, श्रद्धा आणि कलात्मक शैलीनुसार वेगवेगळे स्वरूप धारण करतात. मुखवटा तयार करण्याची प्रक्रिया देखील अत्यंत

कौशल्यपूर्ण आणि कलात्मक असते. लाकूड, माती, कागद, बांबू, कापड आणि इतर नैसर्गिक साहित्य वापरून कलाकार मुखवटे तयार करतात. त्यामध्ये नक्षीकाम, रंगकाम आणि सजावट यांद्वारे त्या पात्राचे भाव आणि प्रतीकात्मक अर्थ व्यक्त केले जातात. त्यामुळे मुखवटा कला ही शिल्पकला, चित्रकला आणि हस्तकला यांचा संगम म्हणून पाहिली जाऊ शकते. आजच्या आधुनिक काळात अनेक पारंपरिक कलापरंपरा बदलत्या जीवनशैलीमुळे कमी होत चालल्या आहेत. त्यामुळे मुखवटा कलेसारख्या लोकपरंपरांचा अभ्यास, जतन आणि संवर्धन करणे अत्यंत आवश्यक आहे. शैक्षणिक संशोधन, सांस्कृतिक कार्यक्रम, संग्रहालये आणि कला प्रदर्शन यांच्या माध्यमातून या कलेचा प्रसार केला जाऊ शकतो.

अखेर असे म्हणता येईल की मुखवटा कला ही भारतीय लोकसंस्कृतीचा एक महत्त्वाचा वारसा आहे. ती केवळ एक कलात्मक निर्मिती नसून समाजाच्या सांस्कृतिक स्मृती, धार्मिक श्रद्धा आणि सामूहिक ओळखीचे प्रतीक आहे. त्यामुळे या परंपरेचे जतन आणि पुढील पिढ्यांपर्यंत संवर्धन करणे ही समाजाची आणि संशोधकांची महत्त्वाची जबाबदारी आहे.

संदर्भ

1. Medhi, B. K., Zaman, -. (2013). Tradition of Mask Making in a Vaishnavite Monastery of Assam. Department of Anthropology, Gauhati University.
2. Mohite, P. (2025). Masks Through Time: Transformation, Protection and Performance in Human History. International Journal of Creative Research Thoughts.
3. Malik, S. C. (Ed.). (2001). Mind, Man and Mask. New Delhi: Indira Gandhi National Centre for the -rts.
4. Bhavnani, E. (1968). Folk and Tribal Designs of India. New Delhi: D.B. Taraporevala.
5. Khokar, M. (1987). Chhau Dance and Mask Traditions of Eastern India. New Delhi: Sangeet Natak -kademi.
6. Nambiar, S. K. (2003). The Ritual -rt of Teyyam and Bhutaradhane. New Delhi: IGNC-.

लोककलांमधील पारंपरिक वाद्यसंस्कृती संरचना, उपयोग आणि संवर्धन

विकास मारुती कोकाटे

संशोधक विद्यार्थी

लोककला अकादमी मुंबई विद्यापीठ

इ १०३ सत्यम ओलीएंडर, डेंटल कोलेज जवळ,

जांभूळ रोड, चिखलोली, अंबरनाथ (प) ४२१५०५

महाराष्ट्र भूमी ही प्राचीन समृद्ध सांस्कृतिक वैभवाने नटलेली आहे. ग्रामीण भागात उद्वललेल्या पारंपरिक सण-उत्सव, प्रथा-परंपरा, चाली-रिती, व्रतविधी, उत्सवप्रियता, लोककथा, लोकगीत, लोकनाट्य आणि विविध वाद्य व लोकनृत्य, ह्या सर्वानी महाराष्ट्राची सांस्कृतिक परंपरा समृद्ध केली आहे. निसर्गाशी संवाद साधित जगणाऱ्या लोकसमूहांचे दैनंदिन जीवनाशी संबंधित परंतु कलात्मक आविष्कार म्हणजे लोककला. त्यात नृत्य, नाट्य, संगीत, गाणी आदी प्रयोगात्म किंवा प्रयोगीय कलांचा अंतर्भाव होतो. हे कलात्मक आविष्कार समृद्ध आणि वैविध्यपूर्ण असून ते मुख्यत्वे मौखिक परंपरेने आणि लोककलांच्या माध्यमातून पिढ्यानपिढ्या प्रवाहित होत आले आहेत. महाराष्ट्रात अशा अनेक लोकधर्मी प्रयोगकला आहेत, ज्यांचा उपयोग देवतांचे विधी, यातुविधी, यातुक्रिया आणि भक्ती यांसाठी केला जातो. विवाहासारख्या मंगलकार्यात कुलदेवतेची पूजा-अर्चा करताना केले जाणारे 'जागरण', 'गोधळ', 'भराड' अशी विधीनाट्ये आहेत. अनिष्ट प्रथा आणि अंधश्रद्धांवर प्रहार करून भक्तीची वाट दाखविणारी 'भजन', 'कीर्तन', 'भारूड', 'दशावतार' अशी भक्तीनाट्ये आहेत. आत्मानंद, आत्मनिवेदन आणि श्रमपरिहारासाठी गायली जाणारी 'ओवीगीते', 'पाळणागीते', 'भलरीगीते' तसेच शेतमळ्यांशी संबंधित गीते आहेत. केवळ मनोरंजनासाठी सादर होणारे 'तमाशा', 'खडीगम्मत' असे लोकनाट्यप्रकार आहेत. महाराष्ट्राची लोकसंस्कृती अतिप्राचीन आहे आणि ती प्रदेशानुसार अधिक समृद्ध दिसते. महाराष्ट्राच्या समृद्ध पारंपरिक लोकसंस्कृतीचे दर्शन त्याच्या लोकसंगीतातून होते.

गीत, नृत्य आणि वाद्य यांच्या संयोगाला संगीत असे म्हणतात अशी संगीताची शास्त्रात व्याख्या आहे. लोकसंगीत संगीताच्या मुख्य प्रवाहातला एक महत्वाचा भाग आहे; किंबहुना संगीताचा मूलस्रोत लोकसंगीत होय. लोकसंगीत पिढी दर पिढी मौखिक परंपरेने, कर्णोपकर्णी एका कडून दुसऱ्या कडे संक्रमित होत असते. लोकसंगीत अलिखित आणि स्मृतिनिर्भर असते. लोकसंगीतात कंठसंगीताची प्रमुखता अधिक असल्यामुळे लोकवाद्ये ही केवळ साथसंगतीसाठी उपयुक्त असतात आणि हेच लोकवाद्यांचे प्रमुख लक्षण आहे. असे असले तरी लोकसंगीतात, विधीसंगीतात वाद्यसंगीताचा प्रभाव प्राधान्यक्रमाने जाणवतो कारण वाद्यसंगीता शिवाय यातु-विधी, यातु-क्रिया सुरुच होऊ शकत नाही. कंठसंगीत अधिक प्रभावशाली व्हावे म्हणून वाद्यांची निर्मिती झाली आणि हीच वाद्ये कंठसंगीतात वापरली जाऊ लागली. भारतवर्षातील सर्वात जुने लिखित साहित्य म्हणजे वेद, पुराणग्रंथ आणि उपनिषदे होय; पण त्याहूनही प्राचीन संस्कृतीचा शोध काही उत्खनन, गुंफा-चित्रे आणि शिल्प यांच्या आधारे लागतो. या आधारावर आणि वाद्यांच्या वैशिष्ट्यांच्या आधारे आपण वाद्यांविषयी थोडेफार जाणू शकतो. लोकसंगीतातील लोकवाद्ये आणि शास्त्रीय संगीतातील शास्त्रीय वाद्ये असा भेद आपण करतो; पण सर्व वाद्यांचा प्रकृतीधर्म एकच आहे. प्रकृती आणि नैसर्गिक उपादाने हीच वाद्यनिर्मितीची मूळ साधने आहेत. लोकसंगीतात लोकवाद्ये ही साथसंगतीसाठी असतात गीत आणि नृत्याला सजविण्याचे काम ही लोकवाद्ये करतात. महाराष्ट्राच्या लोकसंगीतात लोकवाद्यांचे अनन्यसाधारण महत्त्व आहे. महाराष्ट्राच्या लोकसंगीतात जी वाद्ये वापरली जातात त्यांना वाद्यशास्त्रीय वर्गीकरणानुसार चार विभागांत विभागले जाते-घनवाद्य, अवनद्ध वाद्य, सुशीर वाद्य आणि तंतुवाद्य.

घनवाद्य : कोणतेही दोन भरीव तुकडे एकमेकांवर घासले असता, आपटले असता घनवाद्य तयार होते यामध्ये प्रामुख्याने टाळ, मंजिरा, चिपळी, टिपऱ्या, घुंगरू, घुंगरकाठी, घंटा, घंटी, झांज, चकवा, सुरथाळ, घोळकाठी ही वाद्ये येतात.

अवनद्ध वाद्य : अवनद्ध या शब्दाचा अर्थच मढवलेला असा होतो. म्हणून ज्या वाद्यांमध्ये त्याचे पात्र किंवा सांगाडा(ढाचा) चामड्याने मढवलेला असतो त्या सर्व वाद्यांना अवनद्ध वाद्य असे संबोधतात. यात प्रामुख्याने ढोल, ढोलकी, पखवाज, तबला, हलगी, डफ, डफडे, नगारा, ताशा, टिमकी, मादळ, डमरू, डवर, संबळ, घुमक, दिमडी, डहाका, घुमट यासारखी वाद्ये येतात.

सुशीर वाद्य : ज्या वाद्यांमध्ये आवाज उत्पन्न करण्यासाठी हवेचा उपयोग केला जातो त्यांना सुशीर वाद्य म्हणतात. आशा वाद्यांत हवा कंपन पावते त्यामुळे आवाज निघतो. यामध्ये प्रामुख्याने सुंदरी, सुर, सनई, बासरी, तुतारी, शंख, तारपा, याव्यतिरिक्त हार्मोनियम,

क्लोरोनेट या वाद्यांचा वापरही महाराष्ट्राच्या लोकसंगीतात होताना दिसून येतो.

तंतुवाद्य : जे वाद्य ताणलेल्या तारेवर वाजविले जाते त्याला तंतु किंवा तंतु वाद्य म्हणतात. ही तार पिळलेल्या गवताची, प्राण्याच्या तातीची किंवा धातूची असू शकते. वाद्यावर बसविलेल्या तारे मुळे यातून नाद निर्मिती होते अशी वाद्ये तंतुवाद्य या प्रकारात येतात यामध्ये लोकसंगीतातील तुणतुणे, वारकरी वीणा, एकतारी, चोंडके, घांगळी, किंगरी, इ. वाद्ये येतात.

या चारही विभागांत महाराष्ट्रातील लोककला, लोकसंगीत यात वाजविली जाणारी लोकवाद्ये दिसून येतात. त्यांपैकी काही प्रमुख अवनद्ध वाद्यांविषयी, त्यांच्या संरचना आणि उपयोग याविषयी जाणून घेण्याचा प्रयत्न करू.

१) ढोलकी :

महाराष्ट्राच्या लोकसंगीताचा प्राण मानली जाणारी ढोलकी हे महाराष्ट्रातील एक लोकप्रिय लोकवाद्य आहे ज्याला नाल असेही म्हटले जाते. भरतमुनींच्या वाद्यवर्गीकरणानुसार ढोलकी हे आघात वाद्य (अवनद्ध वाद्य) तथा संगीतज्ञ कुर्ट सॅक्स यांच्या वाद्यशास्त्रीय वर्गीकरणानुसार कंपितपटल वाद्य या प्रकारात मोडणारे हे वाद्य आहे. ढोलकीचा अंगभाग झाडाच्या खोडापासून तयार केला जातो. हा अंगभाग बनविण्यासाठी खैर, शीशम, बाभूळ, चिंच, आंबा, कडूलिंब इत्यादी झाडांच्या लाकडांचा प्रामुख्याने उपयोग केला जातो. या झाडांच्या लाकडातील तंतूंची समरूपता किंवा चिकटपणा हा त्यांचा विशेष गुणधर्म असल्यामुळे अशी लाकडे ढोलकी बनविण्यासाठी वापरली जातात. हा विशेष गुणधर्म खैर आणि शीशमच्या लाकडात अधिक प्रमाणात आढळतो त्यामुळे खैर किंवा शीशमची ढोलकी उंच स्वरासाठी तथा इतर लाकडांपेक्षा वाजण्यास अधिक अनुकूल तथा कर्णमधुर असते. ढोलकीची किमान उंची साधारण वीस इंच असते. ढोलकीला दोन तोंडे (पुडी) असतात एक असते शाईपान आणि दुसरे असते धुमपान त्याला अनुक्रमे चाटी - बाया किंवा चाटीला दया आणि बायाला धुमा असेही म्हणतात. शाईपानाचा व्यास साधारण सव्वापाच इंच आणि धुमपान सव्वाआठ इंच असते. ढोलकीच्या शाईपानाच्या म्हणजेच उजवीकडच्या पुडीवर लोखंडी कीस वगैरे असलेली शाई असते आणि बायाच्या बाजूच्या म्हणजेच डाव्या पुडीवर कातडीला आतून मेनी लावलेली असते, ज्याला मसाला असेही म्हणतात. मसाला म्हणजे तेलयुक्त चिकटमाती होय. पूर्वी ढोलकीच्या दोन्ही बाजूंची पाने सूताच्या दोरीने एकमेकांना जोडलेली असे; आता त्यात बदल होऊन स्कूच्या साहाय्याने ती बसवली जाते ज्यात शाईपानाच्या बाजूस दहा आणि धुमपानाच्या बाजूस दहा स्कू बसविलेले असतात. पूर्वी सुताच्या दोरीच्या सहाय्याने ढोलकीची दोन्ही पुडे एकत्र जोडलेली नऊ घरांची असण्याची आणि ती सुरात लावण्यासाठी ढोलकीच्या मध्यभागी लाकडी खुंट्या असायच्या त्या लाकडी खुंट्याना पीळ देऊन ती ढोलकी सुरात लावली जायची. अलीकडील काळात ढोलकीची दोन्ही पुडे स्कू च्या सहाय्याने बसविलेली असतात त्यांना दहा घरे असतात त्यामुळे ढोलकी सुरात मिळविण्यासाठी अधिक सुलभ झाली आहे.

महाराष्ट्रातील तमाशा या लोकप्रिय लोकनाट्यातील ढोलकी हे प्रमुख वाद्य आहे. लावणी नृत्यात रंग भरण्याचे काम ढोलकी करते. ढोलकी फडाच्या तमाशात तसेच संगीतबारीचा तमाशा यात सादर होणारे लावणीतील मुजरा नृत्य यामध्ये ढोलकी आणि नृत्य याची मनमोहक लयकारी दिसून येते. हे वाद्य महाराष्ट्रातील तमाशा व्यतिरिक्त अनेक लोककलांमध्ये जसे की पोवाडा, लावणी, खडीगम्मत, शक्तीतुरा इत्यादींमध्ये प्रामुख्याने वाजविले जाते. अलीकडील काळात जागरण, गोंधळ यासारख्या विधीनाट्यात तसेच भजन, भारुड यासारख्या भक्तिनाट्यात ढोलकीचा वापर होऊ लागला आहे. ढोलकी हे लोकसंगीतातील वाद्य असले तरी तिच्यातील कर्णमधुर नादामुळे चित्रपट संगीतात तिचा खूप मोठ्या प्रमाणात वापर अगदी पूर्वी पासून झालेला दिसून येतो. अनेक वादकांनी आपल्या वादन कौशल्याने ढोलकीला आज एक शास्त्रीय बैठक प्राप्त करून दिली आहे असे म्हणावे लागेल.

२) दिमडी

दिमडी हे महाराष्ट्रातील लोकदेवता खंडोबा यांच्या 'जागरण' या विधीनाट्यात खंडोबाचे उपासक असलेल्या वाद्यांकडून वाजवले जाणारे लोकवाद्य आहे. भरतमुनींच्या नाट्यशास्त्रीय वर्गीकरणानुसार हे अवनद्ध तथा संगीतज्ञ कुर्ट सॅक्स यांच्या वाद्यशास्त्रीय वर्गीकरणानुसार कंपितपटल वाद्य या वाद्यप्रकारात मोडते. चार ते पाच इंच व्यासाच्या लाकडी गोल रिंगवर बकरीचे कातडे ताणून बसवले जाते. या ताणामुळे त्यातून ध्वनी निर्माण होतो. दिमडीचा व्यास सुमारे १५ सेंमी असून उंची चार ते पाच इंच असते. लाकडी गोल आतल्या बाजूस लहान होत जातो-म्हणजे हाताने पकडण्याच्या बाजूपासून वाजवण्याच्या बाजूपर्यंत तो किंचित अरुंद होत जातो. चिकट पदार्थाच्या सहाय्याने कातडे रिंगवर चिकटवले जाते. या कातड्यासाठी बकरीची कातडी वापरली जाते. पूर्वी जंगली घोरपडीची कातडीही वापरली जात असे; पण सध्याच्या काळात जंगली प्राण्यांच्या शिकारीवर आणि त्यांच्या कातडीवर बंदी असल्यामुळे ती वापरली जात नाही. दिमडीचा स्वर चढ-उतार करण्यासाठी ती आगीवर गरम केली जाते. गरम केल्यामुळे स्वर उंच होतो. जर ती जास्त गरम झाली तर स्वर थोडा खाली आणण्यासाठी पाण्याचा हलका शिडकाव केला जातो, कारण त्यामुळे स्वर किंचित खाली येतो. आजकाल पारंपरिक कलाकारांव्यतिरिक्त काही व्यावसायिक कलाकार दिमडीची कातडी लाकडी रिंगला चिकटवण्याऐवजी स्कूच्या साहाय्याने बसवू लागले आहेत, ज्यामुळे स्वर चढ-उतार करणे सोपे होते आणि दिमडी एकाच स्वरात वाजत राहते.

खंडोबा अवघ्या महाराष्ट्राचे कुलदैवत आहे आणि या देवतेचा उपासना विधी जागरण या विधीनाट्याद्वारे होतो. वाघ्या आणि मुरळी हे या दैवताचे उपासना विधी करणारे उपासक आहेत. दिमडी वाजवणाऱ्या पारंपरिक लोककलाकाराला वाघ्या असे म्हणतात. तो खंडोबा देवतेचा उपासक असतो आणि खंडोबाच्या उपासना-गीतांमध्ये दिमडी वाजवतो. ही उपासना-गीते 'जागरण' या विधीनाट्यात गायली जातात. दिमडीवर केरवा, दादरा इत्यादी ताल वाजवले जातात. लोकसंगीत ही जनमानसाची अभिव्यक्ती आहे लोकसंगीतात दादरा, केरवा, रूपक इत्यादी ताल प्रामुख्याने आढळतात. एखाद्या पारंपरिक लोककलाकाराला दिमडीच्या तालाविषयी विचारले तर तो 'गुबकीची चाल', 'ठायीची चाल', 'सिंगल ठेका', 'डबल ठेका' अशा आपल्या परंपरागत परिभाषेत उत्तर देतो; पण जाणकार व शिक्षित वादक तालशास्त्रीय संज्ञांचा उपयोग करून त्यांचे वर्णन करतो. 'जागरण' या विधीनाट्याव्यतिरिक्त दिमडीचा वापर अनेक चित्रपटगीतांमध्येही झाला आहे आणि आजही होतो आहे, कारण या परंपरागत लोकवाद्याच्या ध्वनीने चित्रपटसंगीतालाही मोहिनी घातली आहे. तसेच अनेक लोकगीत आणि सांगीतिक कार्यक्रमांतही हे वाद्य वापरले जाते.

३) संबळ

कुलधर्म आणि कुलाचार पालनासाठी कुलदेवीच्या आराधनेत सादर होणाऱ्या 'गोंधळ' या विधीनाट्यात संबळ हे प्रमुख वाद्य आहे. भरतमुर्नीच्या वाद्यवर्गीकरणानुसार हे अवनद्ध वाद्यप्रकारात मोडते. कुर्ट सॅक्स यांच्या वाद्यवर्गीकरणानुसार हे 'कंपितपटल' (मेम्ब्रॅनोफोन) प्रकारात येते. गोंधळ परंपरेत संबळाच्या उत्पत्तीविषयी एक कथा सांगितली जाते-महिषासुराच्या चंड आणि मुंड या शिष्यांनी देवीकडे मृत्यूनंतर आपले शरीर भक्तीसाठी उपयोगी पडावे अशी प्रार्थना केली; त्यांच्या छेदलेल्या मस्तकांपासून संबळाची उत्पत्ती झाली, अशी पुराणकथा सांगितली जाते. कपाच्या आकाराची दोन भांडी वेत किंवा दोरीच्या सहाय्याने कातडे मढवलेली. खोड लाकडी, आस एक वीत असे त्याचे स्वरूप असते. संबळ ही तबल्याप्रमाणे दोन वाद्यांची जोडी असते आणि दोन्ही वाद्ये दोरीने एकमेकांना जोडलेली असतात. एका लहान बाजूस मादा, चाटी अथवा चाप असे म्हणतात तर दुसऱ्या मोठ्या बाजूस नर, बाया अथवा धुमा असे म्हणतात. बायाच्या आतल्या बाजूस राळ, मेथी आणि एरंडेल तेल यांचे मिश्रण लावले जाते, ज्यामुळे घुमारा येतो; यालाच मेनी किंवा मसाला म्हणतात. चाटी वाजवण्यासाठी सुमारे सात इंचांची बांबूची पातळ छडी वापरली जाते; तर बाया वाजवण्यासाठी गोड्या बाभळीच्या मुळीपासून किंवा वेता पासून तयार केलेली प्रश्चिन्हाच्या आकाराची काठी वापरली जाते, जिला 'कुडाप्न' म्हणतात. या काठ्या साधारण एक ते दीड फूट लांबीच्या असतात; वादक आपल्या सोयीप्रमाणे त्यात बदल करतो. संबळ गळ्यात पट्टा अडकवून वाजवले जाते. कधी कधी बाया पायांमध्ये धरून दोरी जांघांनी दाबून घुमारा निर्माण केला जातो. अलीकडील काळात संबळाची भांडी लाकडा ऐवजी स्टील अथवा तांब्याची वापरू लागले आहेत. काही वादक संबळ सुरावटीला अधिक योग्य लागण्यासाठी संबळाच्या चाटी कडील बाजू स्क्रू च्या सहाय्याने बसवू लागले आहेत.

गोंधळ या विधीनाट्याचे प्रमुख बलस्थान संबळ हे वाद्य आहे. कारण जेव्हा संबळ वादक संबळ वाजवून रंगमंच आणि परिसर नाट्यमय व भक्तिमय करतो, तेव्हाच मुख्य सूत्रधार आपली प्रस्तुती सुरु करतो. हा गोंधळ विधीनाट्याचा वादनसंकेत असतो. गोंधळ सुरु होण्यापूर्वी संबळ वादनाने रंगमंच आणि सभोवताली असलेले वातावरण पुर्ण भारीत होऊन जाते एकूणच वातावरणात संचारी भाव प्रकट होत असतो. महाराष्ट्रातील लोकवाद्यांमध्ये संबळाचे स्वतंत्र स्थान आहे. गोंधळाव्यतिरिक्त पोवाडा गायन करणारे शाहीर पोवाड्याच्या सादरीकरणसाठी संबळ या वाद्याचा उपयोग करताना दिसून येतात, गोवोगावी यात्रा- जत्रा पारंपरिक सण उत्सव साजरे होत असताना अनेक पारंपरिक वाद्यवृंदात हलगी, डफडे, ताशा यासोबत संबळ असतोच. आदिवासी संस्कृतीतील बोहाडा या नृत्यनाट्यातही संबळ हे प्रमुख वाद्य म्हणून वापरले जाते. यावर वाजविले जाणारे ठेके हे पारंपरिक परिभाषेतील असतात जसे की देवतेचे सोंग नाचविण्यासाठी 'देवचाळा' राक्षस पात्राचे सोंग नाचविण्यासाठी 'दानवचाळा' केवळ नृत्या साठी वाजविला जाणारा 'नाचणचाळा' असे परंपरेने आलेले वादन संकेत स्थानिक वादक कलावंत सांगत असतात.

४) डवर (डौर)

ज्याप्रमाणे आदिशक्तीच्या उपासना विधीसाठी गोंधळ घातला जातो, खंडोबा या कुलदेवतेच्या पूजाविधी साठी जागरण घातले जाते; त्याप्रमाणे ज्यांचे कुलदैवत भैरवनाथ आहे अशा कुटुंबात भैरवनाथाच्या उपासना विधी प्रीत्यर्थ भराड घालण्याची प्रथा आहे. भराड या विधीनाट्यात वाजविले जाणारे प्रमुख वाद्य डवर (डौर) आहे. हे वाद्य डमरूच्या आकाराचे असते पण साधारतः ते तुलनेने डमरू पेक्षा मोठे असते. वादक कलावंत डवर एका हाताने मध्यभागी पकडून दोरी दाबून विशिष्ट घुमारा युक्त, मिंड युक्त ध्वनि निर्माण करून वाजवित असतो. डवर वाजवून भराड सादर करणारा डवरी समाज असतो त्याला डवरी गोंधळी असेही म्हटले जाते.

५) डहाका

डमरूच्या आकाराचे परंतु आकारमानाने डवर पेक्षाही मोठे असलेले वाद्य म्हणजे डहाका. या वाद्याच्या नावानेच महाराष्ट्रातील खानदेश, मराठवाडा, विदर्भ प्रांतात कुलदेवतेच्या पूजेसाठी केली जाणारी डहाका कथागायन ही परंपरा प्रचलित आहे. पालघर, नाशिक

या आदिवासी बहुल भागात आदिवासींची 'डोंग्या देव', 'कणसरी देवी' या देवतेच्या पूजाविधी साठी डाकभक्ती ही लोककथागायनची परंपरा प्रचलित आहे त्यात डाहाका हे वाद्य वाजविले जाते त्या प्रांतात त्याला डाक या नावाने संबोधले जाते. या वाद्याच्या दोन्ही बाजूंना चामड्याचे मुख (पडदे) बसवलेले असतात. या दोन्ही बाजू दोरीच्या सहाय्याने लाकडावर बसवलेले असतात. दोरीवर लहान-लहान घुंगरूही बांधलेले असतात. वादनाच्या वेळी हे घुंगरू स्वतंत्र अशी मंजुळ ध्वनी निर्माण करतात. त्यामुळे डाहाक्याच्या मूळ तालासोबत घुंगरांचा झंकार मिसळून एक वेगळी लयात्मक अनुभूती निर्माण होते. डाहाका वाजवण्याची पद्धतही वैशिष्ट्यपूर्ण आहे. जसे ढोल-ताशा बांबूच्या काठीने वाजवले जातात, त्याचप्रमाणे डाहाकाही बांबूच्या लहान काठीने वाजवला जातो. वादन करताना वादक गुडघा वाकवून पायाच्या पंजावर जाड कापडाचे आसन तयार करतो आणि त्यावर डाहाका ठेवून तालबद्ध पद्धतीने वाजवतो. डाहाका वाजविताना वादकाने उजव्या हातात टाहारा घेऊन उजव्या पुडावर आघात करावयाचा असतो; तर डाव्या पुडावर डाव्या हाताने थाप मारायची असते. थाप मारण्यास केवळ डावा हात वापरण्यात येत असल्यामुळे या वाद्याला 'डाहाका' हे नाव पडले अशी या वाद्याच्या नावाची एक व्युत्पत्ती सांगितली जाते. डाहाका वाद्याच्या दोन्ही मुखांचा व्यास साधारणपणे ७ ते ९ इंच इतका असतो. आकाराने मध्यम असले तरी त्याचा आवाज प्रभावी आणि नादयुक्त असतो. महाराष्ट्रात हे वाद्य लोकपरंपरेत आढळते; तसेच गुजरात, राजस्थान, मध्य प्रदेश, छत्तीसगड आणि पश्चिम बंगाल या राज्यांमध्येही त्याचे प्रचलन दिसून येते. विविध प्रदेशांनुसार त्याच्या बांधणी व वादनशैलीत थोडेफार बदल आढळतात. लोकसंस्कृतीत डाहाका हे केवळ तालवाद्य नसून, उत्सव, धार्मिक विधी आणि पारंपरिक समारंभांमध्ये लय आणि ऊर्जा निर्माण करणारे एक महत्त्वाचे सांस्कृतिक प्रतीक मानले जाते.

या वाद्याव्यतिरिक्त महाराष्ट्राच्या लोककला, लोकसंगीतात अनेक वाद्य अशी आहेत की ती वाद्य त्या त्या लोककला प्रकारात महत्त्वपूर्ण भूमिका निभावत आहेत. आज अनेक वाद्य नामशेष होण्याच्या मार्गावर आहेत काही नामशेष झाली आहेत. या वाद्यांचे संवर्धन होणे गरजेचे आहेत. आजची तरुण पिढी पाश्चात्य संगीताकडे आकर्षित होत असून ती पारंपरिक लोककलांपासून दूर जात आहे. मनोरंजनाच्या साधनांमध्ये झालेला बदल, जसे की डिजिटल प्लॅटफॉर्म आणि सोशल मीडिया, यामुळे लोककलांचे सण, उत्सव, विधी प्रसंगी होणारे सादरीकरण कमी होत आहे. यामुळे अनेक पारंपरिक वाद्ये केवळ संग्रहालयाची वस्तू बनून राहण्याची शक्यता निर्माण झाली आहे. आदिवासी परंपरेतील अनेक वाद्य ते स्वतः बनवत असतात वाजवत असतात परंतु ही परंपरा जपण्यासाठी पुढील पिढी तयार होताना दिसून येत नाही.

संवर्धन आणि शासकीय धोरणे :

लोककला आणि लोकवाद्य यांच्या जतन संवर्धनासाठी शासनस्तरावर प्रयत्न होताना दिसून येत आहेत.

महाराष्ट्र राज्य सांस्कृतिक धोरण २०२४-२५

महाराष्ट्र शासनाने अलीकडेच एक व्यापक सांस्कृतिक धोरण जाहीर केले असून त्यात लोककलांच्या संवर्धनावर विशेष भर दिला आहे. या धोरणातील प्रमुख तरतुदी खालीलप्रमाणे आहेत :

संगीत विद्यापीठ: राज्यात राष्ट्रीय स्तरावरील एक स्वतंत्र संगीत विद्यापीठ स्थापन करण्याची शिफारस करण्यात आली आहे, जेथे लोककलांचे शास्त्रशुद्ध शिक्षण दिले जाईल.

लोककला महामंडळ: लोककलावंतांच्या कल्याणासाठी आणि वाद्यांच्या जतनासाठी स्वतंत्र लोककला महामंडळ स्थापन करण्याचा प्रस्ताव आहे.

संशोधन केंद्रे: आदिवासी जिल्ह्यांमध्ये लोककला संशोधन आणि संवर्धन केंद्रे तसेच लोककला दालने उभारली जातील.

शालेय अभ्यासक्रम: प्राथमिक शिक्षणात संगीताचा समावेश करणे आणि प्रत्येक शाळेत संगीत शिक्षकाची नियुक्ती करणे, जेणेकरून मुलांमध्ये लहानपणापासूनच कलेची आवड निर्माण होईल.

शासकीय योजना आणि आर्थिक मदत

सांस्कृतिक कार्य संचालनालय, महाराष्ट्र शासन तर्फे विविध योजना राबवल्या जातात :

वृद्ध साहित्यिक व कलाकार मानधन योजना: ज्या ज्येष्ठ कलाकारांनी लोककलेच्या क्षेत्रात मोठे योगदान दिले आहे, अशा कलाकारांना दरमहा मानधन दिले जाते.

लोककला पथकांना अनुदान: तमाशा, लावणी आणि भजन मंडळांना वाद्ये खरेदी करण्यासाठी आणि सादरीकरणासाठी आर्थिक अनुदान दिले जाते.

प्रशिक्षण शिबिरे: दरवर्षी राज्यातील विविध जिल्ह्यांमध्ये तमाशा, पोवाडा, विधी नाट्य, लावणी, दशावतार आणि कीर्तन यांचे प्रशिक्षण देण्यासाठी शिबिरे आयोजित केली जातात.

संवर्धन आणि उपाययोजना

शासकीय स्तरावर विविध लोकवाद्यांची प्रशिक्षण शिबिरे आयोजित होणे गरजेचे आहे. केवळ शासनावर अवलंबून न राहता समाजातील सुजाण नागरिकांनी लोककलांचे संवर्धन करण्यासाठी पुढाकार घेतला पाहिजे. शाळा आणि महाविद्यालयांमध्ये लोकवाद्यांच्या स्पर्धा, प्रशिक्षण आयोजित करणे गरजेचे आहे. लोकवाद्यांचे जतन करण्यासाठी आधुनिक तंत्रज्ञानाचा वापर करणे आवश्यक आहे. वाद्यांच्या निर्मिती प्रक्रियेचे ऑडिओ-व्हिडिओ डॉक्युमेंटेशन करणे, दुर्मिळ वाद्यांचे डिजिटल म्युझियम तयार करणे आणि सोशल मीडियाच्या माध्यमातून या कलेचा प्रसार करणे काळाची गरज आहे.

निष्कर्ष

महाराष्ट्रातील वाद्यसंस्कृती ही लोकजीवनाचा आत्मा आहे. संवर्धनासाठी शैक्षणिक व सामाजिक पातळीवर प्रयत्न गरजेचे आहे. महाराष्ट्राच्या लोकसंगीतात लोकवाद्यांचे स्वतंत्र व वैशिष्ट्यपूर्ण स्थान आहे. ही वाद्ये केवळ साथसंगत करत नाहीत, तर संपूर्ण सादरीकरणाला नाट्यमय, भक्तिमय आणि सांस्कृतिक गाभा प्रदान करतात. लोकपरंपरेतील ही वाद्यसंपदा जपणे व पुढील पिढीकडे पोहोचवणे ही काळाची गरज आहे. वाद्यांचे संवर्धन करणे म्हणजे केवळ लाकूड आणि चामड्याचे रक्षण करणे नव्हे, तर आपल्या मातीतील अस्मिता आणि पिढ्यानपिढ्या चालत आलेले ज्ञान जतन करणे होय. जर आपण ही वाद्ये शांत होऊ दिली, तर महाराष्ट्राचा सांस्कृतिक आवाज कायमचा हरवून जाईल. म्हणूनच, धोरणात्मक निर्णय, आर्थिक पाठबळ आणि जनचळवळ यांच्या समन्वयातून ही लोककलांमधील वाद्यसंस्कृती जतन करणे हे आपले सर्वांचे कर्तव्य आहे.

संदर्भ सूची

मराठी विश्वकोश : <https://marathivishwakosh.org/17123/>

खांडगे डॉ. प्रकाश: महाराष्ट्राच्या प्रयोगात्मक लोककला, महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ, २०१८ पृष्ठ ५.

रानडे अशोक : लोकसंगीतशास्त्र, डॉ. अशोक रानडे मेमोरियल ट्रस्ट, २०२१ पृ. १९

खांडगे डॉ. प्रकाश: महाराष्ट्राच्या प्रयोगात्मक लोककला, उ. नि. पृष्ठ २२

सामर देवीलाल : लोकधर्मी प्रदर्शनकारी कलाएँ, भारतीय लोककला मंडल, १९६८, प्रथम आवृत्ती, पृ. ६४

बी. चैतन्य देव, अनुवादक मा. कृ. पारधी : भारतीय वाद्य, महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ, १९७६ पृष्ठ २८.

बी. चैतन्य देव, अनुवादक अलका पाठक : वाद्य यंत्र, राष्ट्रीय पुस्तक न्यास भारत, पाचवी आवृत्ती २०१७ पृष्ठ ३१.

बी. चैतन्य देव, अनुवादक मा. कृ. पारधी : भारतीय वाद्य, उ. नि. पृ. ६३

बी. चैतन्य देव, अनुवादक मा. कृ. पारधी : भारतीय वाद्य, उ. नि. पृ. ७७

मराठी विश्वकोश : <https://marathivishwakosh.org/609/>

रानडे अशोक : लोकसंगीतशास्त्र, उ. नि. पृ. ७४

मराठी विश्वकोश : <https://marathivishwakosh.org/16716/>

रानडे अशोक : लोकसंगीतशास्त्र, उ. नि. पृ. ७२

मराठी विश्वकोश : <https://marathivishwakosh.org/1572/>

महाराष्ट्र राज्य सांस्कृतिक धोरण २०२४-२५ शासन निर्णय : [https://cultural.maharashtra.gov.in/Upload/PDF/](https://cultural.maharashtra.gov.in/Upload/PDF/Maharashtra%20State%20Cultural%20Policy%202024.pdf)

[Maharashtra%20State%20Cultural%20Policy%202024.pdf](https://cultural.maharashtra.gov.in/Upload/PDF/Maharashtra%20State%20Cultural%20Policy%202024.pdf)

शासकीय योजना आणि आर्थिक मदत : <https://cultural.maharashtra.gov.in/Site/1545/%E0%-4%-F%E0%-5%8B%E0%-4%9C%E0%-4%-8%E0%-4%BE?format=print>

महाराष्ट्राच्या लोककला व लोकसंगीताचा ऐतिहासिक विकास, प्रशासनाची भूमिका व वास्तव

प्रोफेसर डॉ. विठ्ठल सखाराम जाधव

संशोधक मार्गदर्शक तथा विभागप्रमुख लोकप्रशासनशास्त्र ,
कालिकादेवी कला ,वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय ,शिरूर का. जि .बीड.
Jadhavvitthal40@gmail.com, Mo. No .9404024032

प्रस्तावना

महाराष्ट्राची सभ्यता ,सांस्कृतिक परंपरा ही तितकीच जुनी आहे जितका या भूमीचा इतिहास. या परंपरेचा कणा असलेली लोककला आणि लोकसंगीत ही केवळ मनोरंजनाची साधने नसून, ती समाजाचे चित्रण करणारा आरसा, अस्मितेचे प्रतीक आणि सामाजिक प्रबोधनाचे प्रभावी माध्यम आहेत. पोवाडा, लावणी, भारूड, गोंधळ, कीर्तन, तमाशा, शाहिरी, सत्यशोधकीय जलसा आणि आंबेडकरी जलसा यांसारख्या कलाप्रकारांनी शतकानुशतके महाराष्ट्राच्या लोकजीवनाला समृद्ध केले आहे. या कलांनी केवळ मनोरंजनच केले नाही, तर छत्रपती शिवाजी महाराजांच्या काळात स्वराज्याची प्रेरणा दिली, भक्तीकाळात समाजसुधारणेचा संदेश दिला आणि आधुनिक काळात अस्पृश्यता व जातीयतेसारख्या विषमतेविरुद्ध आवाज उठवला. सध्याच्या काळात या कलाप्रकारांसमोर अनेक आव्हाने आहेत, ज्यामध्ये आर्थिक असुरक्षितता, प्रेक्षकांचा अभाव, आधुनिक तंत्रज्ञानाचा अनुचित वापर आणि कलाकारांची सामाजिक दुर्दशा यांचा समावेश होतो. या पार्श्वभूमीवर, लोककलांचे संवर्धन व प्रसार करण्याची जबाबदारी प्रशासनाची आहे. सदर संशोधन पेपरमध्ये महाराष्ट्राच्या लोककला व लोकसंगीताच्या ऐतिहासिक विकासाचा आढावा घेत, त्यांच्या संवर्धनासाठी प्रशासनाने घेतलेल्या उपाययोजनांची धोरणात्मक भूमिका आणि प्रत्यक्ष जमिनीवरील वास्तव परिस्थितीचा कार्यान्वयनातील अडचणी यावर सखोल विचार करण्यात येईल.

संशोधन पद्धती (Research Methodology)

हे संशोधन गुणात्मक (Qualitative) व ऐतिहासिक (Historical) संशोधन पद्धतीवर आधारित आहे. यासाठी प्राथमिक व द्वितीयक स्रोतांचा वापर करण्यात आला आहे. द्वितीयक स्रोतांमध्ये प्रामुख्याने लोककला व लोकसंगीत या विषयावरील पुस्तके, प्रकाशित संशोधन निबंध, वृत्तपत्रे व नियतकालिकांमधील लेख उदा. हिंदुस्तान टाइम्स, द प्रिंट, डीएनए इंडिया, आणि शैक्षणिक संकेतस्थळांवर उपलब्ध सामग्रीचा (Stanford University, Indian History Collective, Feminism in India) समावेश आहे. विश्लेषणासाठी विविध अहवाल आणि सरकारी घोषणांचाही आधार घेण्यात आला आहे. कलाकारांच्या जीवनातील वास्तव उलगडा करण्यासाठी प्रकाशित मुलाखती व केस स्टडीजचे अध्ययन करण्यात आले आहे.

उद्दिष्टे (Objectives)

१. महाराष्ट्राच्या लोककला व लोकसंगीताच्या ऐतिहासिक विकासाचा आढावा घेणे, विशेषतः त्यातील सामाजिक-राजकीय भूमिकेचा शोध घेणे.

२. लोककलांच्या संवर्धन व प्रसारासाठी महाराष्ट्र शासनाने राबविलेल्या विविध धोरणांचा आणि त्यामागील प्रशासकीय भूमिकेचा आढावा घेणे.

३. कलाकारांच्या दृष्टीकोनातून प्रशासकीय योजनांच्या अंमलबजावणीतील वास्तव स्थिती, यश आणि अपयश यांचे विश्लेषण करणे. ऐतिहासिक विकास: परंपरेपासून प्रबोधनापर्यंतचा प्रवास

महाराष्ट्राच्या लोककलेचा इतिहास हा केवळ कलाप्रकारांचा इतिहास नसून तो समाजाच्या राजकीय आणि सामाजिक बदलांचा इतिहास आहे.

मध्ययुगीन काळ आणि भक्ती परंपरा : १३ व्या शतकापासून सुरू झालेल्या या प्रवासात संत ज्ञानेश्वर, नामदेव, एकनाथ आणि तुकाराम यांनी भारूडे व कीर्तन यांच्या माध्यमातून जाती-वर्णांच्या विषमतेवर प्रहार केला. भक्ती चळवळीने लोककलेला मुक्तीचे वाहन बनवले, ज्यामुळे सामान्य माणसाला त्याच्या मातृभाषेत धार्मिक व सामाजिक विचार समजण्यास मदत झाली .

मराठा साम्राज्याचा काळ : छत्रपती शिवाजी महाराजांच्या काळात शाहिरी -पोवाडा या कलाप्रकाराला विशेष महत्त्व प्राप्त झाले. हे कलाप्रकार युद्धातील पराक्रम गाणारी होती आणि त्यांनी स्वराज्यासाठी लोकांमध्ये देशप्रेमाची ज्वाला प्रज्वलित केली. शाहीर परंपरेला राजाश्रय मिळाल्याने ती अधिक बहरली .

औपनिवेशिक काळ आणि सामाजिक सुधारणा : १९ व्या शतकात जोतिराव फुले यांनी सत्यशोधक जलसांची सुरुवात केली. त्यांनी तमाशासारख्या पारंपरिक कलाप्रकारातून जातीयता, अंधश्रद्धा आणि ब्राह्मणी वर्चस्वावर हल्ला चढवला. फुलेंनी हे सिद्ध केले की, सामाजिक प्रबोधनासाठी सांस्कृतिक माध्यम हे शस्त्रापेक्षा कमी प्रभावी नाही. याच काळात राष्ट्रीय कीर्तनाचा उदय झाला, ज्यामध्ये धार्मिक कथांबरोबरच देशभक्तीचे धडे दिले जाऊ लागले. गांधीजींसारख्या नेत्यांना ईश्वराच्या रूपात मांडून लोकांमध्ये राष्ट्रवादाची भावना निर्माण करण्यात हे कीर्तनकार यशस्वी ठरले.

स्वातंत्र्योत्तर अंबेडकरी चळवळ: डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या नेतृत्वाखालील चळवळीने लोककलेला सामाजिक न्यायाची भाषा दिली. वामनदादा कर्डक, शाहीर अण्णाभाऊ साठे यांसारख्या शाहिरांनी आपल्या गीतांमधून राज्यघटना, मानवी हक्क आणि जातीय विषमतेविरुद्धचा लढा या विषयांना लोकांपर्यंत पोहोचवले. डॉ. आंबेडकर म्हणाले होते की, शाहिरांचे एक गाणे माझ्या दहा भाषणांपेक्षा अधिक परिणामकारक आहे. महाराष्ट्राची लोककला ही नेहमीच 'कलेसाठी कला' या संकल्पनेपेक्षा 'समाजासाठी कला' या भूमिकेत अधिक रममाण राहिली आहे. तिने प्रत्येक काळातील सामाजिक-राजकीय बदलांशी स्वतःला जोडले आहे.

प्रशासनाची भूमिका: संवर्धनाची धोरणे व उपक्रम

अलिकडच्या काळात, विशेषतः २०२४-२५ मध्ये, महाराष्ट्र शासनाने लोककलांच्या संवर्धनासाठी अनेक महत्त्वपूर्ण पावले उचलली आहेत.

नियमन आणि मौलिकतेचे रक्षण : सांस्कृतिक कार्यमंत्री आशिष शेलार यांच्या मार्गदर्शनाखाली राज्य शासनाने लोककला केंद्रांसाठी नवीन नियम लागू करण्याचा निर्णय घेतला आहे. यामध्ये पारंपरिक वाद्यांचा वापर अनिवार्य करण्यात आला आहे. डीजे आणि आधुनिक ध्वनी प्रणालींचा वापर आढळल्यास जिल्हाधिकारी आणि पोलिसांकडून कारवाई करण्याचे निर्देश देण्यात आले आहेत. यामागचा उद्देश लोककलेचा 'अस्सलपणा' टिकवणे हा आहे.

प्रशिक्षण आणि नवीन कलाकारांची निर्मिती: कलाकारांच्या कमतरतेची दखल घेत, शासनाने दिवंगत लोकशाहीर यमुनाबाई वाईकर यांच्या नावाने एक विशेष प्रशिक्षण कार्यक्रम सुरू करण्याची घोषणा केली आहे. या उपक्रमातून लावणी, तमाशा आणि इतर पारंपारिक कलाप्रकारांसाठी नवीन पिढी तयार करण्यावर भर दिला जाणार आहे.

संशोधन आणि अभ्यासकेंद्राची स्थापना: शाहीर कृष्णराव साबळे - शाहीर साबळे यांच्या नावाने पी. एल. देशपांडे कला अकादमीमध्ये एका स्वतंत्र संशोधन केंद्राची स्थापना करण्यात येत आहे. महाराष्ट्राच्या प्रायोगिक कला (Experimental Arts) या संपन्न वारशाचे दस्तऐवजीकरण, वर्गीकरण आणि शैक्षणिक संशोधन करणे हा यामागील उद्देश आहे. यामुळे विद्यापीठांमधील पदवी, पदव्युत्तर आणि पीएच.डी.च्या विद्यार्थ्यांना संशोधनाची संधी उपलब्ध होणार आहे.

सांस्कृतिक वारसा जतन: कोल्हापूर चित्रनगरी येथे मराठी चित्रपटसृष्टीच्या इतिहासाला समर्पित एक भव्य संग्रहालय उभारण्यात येत आहे. यामुळे सांस्कृतिक पर्यटनाला चालना मिळण्याची अपेक्षा आहे.

प्रशासनाची सध्याची भूमिका ही लोककलेचे 'दस्तऐवजीकरण' (Documentation), 'अकादमीकरण' (Academization) आणि 'अस्सलपणा' (Authenticity) या त्रिसूत्रीवर आधारित आहे. पारंपारिक मूल्यांचे रक्षण करताना तिला शैक्षणिक आणि पर्यटनाशी जोडण्याचा प्रयत्न केला जात आहे.

वास्तव सत्य आणि आव्हाने

प्रशासनाची धोरणे आश्वासक असली तरी, प्रत्यक्ष जमिनीवरील वास्तव यापेक्षा खूप वेगळे आहे. कलाकार आजही अनेक समस्यांशी सामना करत आहेत.

नोकरशाहीतील अडथळे आणि आर्थिक दुर्दशा: लोककलाकारांची आर्थिक स्थिती अत्यंत बिकट आहे. उदाहरणार्थ, बुलढाणा जिल्ह्यातील गोंधळ कलाकार किसन काटे यांनी २००८ मध्ये शासकीय आर्थिक मदतीसाठी अर्ज केला होता. दोन वर्षांनी त्यांना कागदपत्रांतील चुका दुरुस्त करण्यास सांगितले गेले. दुरुस्ती केल्यानंतरही २०१३ पर्यंत त्यांना मदत मिळू शकली नव्हती. शरद पवार यांनी मुख्यमंत्री असताना केलेल्या घोषणा केवळ कागदावरच राहिल्याचे अनेकदा पाहायला मिळते.

विषमता आणि सामाजिक कलंक : तमाशा आणि लावणी या कलाप्रकारांशी 'अश्लीलतेचा' कलंक जोडला गेला आहे. हे कलाप्रकार प्रामुख्याने महार, मातंग यासारख्या दलित समाजातून आले असल्याने, या कलाकारांवर जातीय भेदभावाचा मोठा प्रहार होतो. ब्रिटिश काळातील व्हिक्टोरियन आणि ब्राह्मणी नैतिकतेच्या प्रभावामुळे ही कला अश्लील ठरवली गेली. आजही उच्चवर्णीय समाज या कलाकारांना केवळ मनोरंजनाची वस्तू समजतो, पण त्यांना प्रतिष्ठा देत नाही. महिला कलाकारांना घरातूनही विरोधाला सामोरे जावे लागते. समिक्षा बामणे नमूद करतात की, त्यांच्या गटातील अनेक महिलांना रंगमंच सोडण्यासाठी दबाव आणला जातो.

हिंसा आणि राजकीय दडपशाही : लोककलेचा वापर सामाजिक न्यायासाठी करणाऱ्या कलाकारांवर राजकीय दडपशाहीचा ससेमिरा

आहे. शाहीर संभाजी भगत यांना त्यांच्या निर्भीड गीतांसाठी अनेकदा तुरुंगात जावे लागले आहे. राज्यघटनेबद्दल गाणी गाणाऱ्या दलित कलाकारांवर गावांमध्ये हल्ले होतात. गौतम आवाड यांच्या सहकाऱ्यांच्या म्हणण्यानुसार, उच्चवर्णीयांचा हल्ला कमी झाला नसून केवळ त्याचे स्वरूप बदलले आहे. ते आजही जातीय भेदभाव करतात आणि सामाजिक समतेचा संदेश देणाऱ्या कलाकारांना लक्ष्य करतात .

आधुनिक काळाचा विपरीत परिणाम: शासनाने डीजे वाजवू नये म्हणून नियम केले असले तरी, प्रेक्षकांची पारंपरिक कलेपासून पळती होत असल्याने कलाकारांसमोर उपजीविकेचे संकट निर्माण झाले आहे. तरुण पिढी या कलांकडे 'कूल' किंवा आकर्षक म्हणून पाहत नसल्याची खंत कलाकार व्यक्त करतात .

शासन –प्रशासनाची धोरणे व आव्हाने

–पारंपरिक वाद्यांचा वापर अनिवार्य करणारे नियम कलाकारांना आर्थिक मदत मिळण्यात नोकरशाहीतील अडथळे
 –नवीन कलाकार घडवण्यासाठी प्रशिक्षण कार्यक्रम जातीय कलंकामुळे कलाकारांवर सामाजिक अन्याय
 –संशोधन केंद्र व अभिलेखागाराची निर्मिती राजकीय दडपशाही आणि सामाजिक न्यायासाठी बोलणाऱ्यांवर हिंसा
 –सांस्कृतिक पर्यटनाला चालना आधुनिक मनोरंजनाच्या स्पर्धेमुळे प्रेक्षकांचा अभाव
 –शासन –प्रशासनाची मदत वरवर पाहता भक्कम वाटत असली, तरी अंमलबजावणीच्या पातळीवर नोकरशाहीतील अडथळे, जातीय विषमता आणि राजकीय दबाव यामुळे कलाकारांचे प्रश्न सुटलेले नाहीत. धोरणे आणि प्रत्यक्ष यातील दरी अजूनही कायम आहे.

निष्कर्ष

महाराष्ट्राची लोककला ही केवळ मनोरंजन नसून ती एक जिवंत परंपरा आहे जिने या भूमीची सामाजिक चेतना जागी ठेवली आहे. छत्रपती शिवाजी महाराजांच्या काळातील शौर्यगाथांपासून ते डॉ. आंबेडकरांच्या संविधानाच्या गीतांपर्यंत ही कला सतत प्रवाहित राहिली आहे. प्रशासनाने अलिंकडे काळात या कलांचे संवर्धन करण्यासाठी काही महत्त्वपूर्ण पावले उचलली आहेत, जसे की पारंपरिक वाद्यांवर भर देणे, प्रशिक्षण कार्यक्रम सुरू करणे आणि संशोधन केंद्राची स्थापना करणे. हे सकारात्मक असले तरी, या उपक्रमांचे यश केवळ तेवढ्यावर अवलंबून नाही. प्रत्यक्षात कलाकार आजही आर्थिक दुर्दशा, जातीय कलंक, राजकीय दडपशाही आणि नोकरशाहीतील गालबोटांशी झगडत आहेत. लोककलेचा अस्सल वारसा टिकवायचा असेल, तर केवळ पारंपरिक वाद्यांच्या नियमावलीपेक्षा अधिक काही करावे लागेल. कलाकारांची सामाजिक प्रतिष्ठा, त्यांची आर्थिक सुरक्षा आणि त्यांच्या अभिव्यक्ती स्वातंत्र्याचे रक्षण करण्यासाठी ठोस पाऊले उचलावी लागतील. धोरणे आणि वास्तव यातील दरी भरून काढण्यासाठी प्रशासनाने अधिक संवेदनशील आणि सर्वसमावेशक दृष्टिकोन स्वीकारण्याची नितांत आवश्यकता आहे.

संदर्भग्रंथ (References)

1. Lokmat Times. (2025, February 10). Maha to enforce new regulations for folk art centers.
2. The Print. (2025, June 19). Maharashtra govt to set up research Centre named after Shahir Sable for experimental arts: Minister.
3. Hindustan Times. (2024, December 1). Notes that tug at the heart of the Republic.
4. The Week. (2025, June 19). Maharashtra govt to set up research center named after Shahir Sable for experimental arts Minister.
5. DN- India. (2016, November 5). The politics of the rustic folk song.
6. Stanford University. (2014, December 3). Stanford music scholar explores how Indian traditional folk music fuses the devotional with the political.
7. Video Volunteers. (2014, February 3). Gondhal- The lesser known folk artist!.
8. Indian History Collective. (n.d.). Policing Untouchables and Producing Tamasha in Maharashtra.
9. Feminism in India. (2021, March 5). Dalit Shahir: Maharashtra's Traditional AntiaCaste Art Form.
10. hi INDiA. (2025, February 10). Maha to enforce new regulations for folk art centers.

पाठ्यपुस्तकात अभ्यासक्रमात लोककलेचा उत्सव साजरा करत लोकसंस्कृतीची लोकजागृती केल्यास लोककलेचं जतन आणि संवर्धन करणे सोपे होईल

शाहीर विलास सोनवणे

लोककला अभ्यासक

गेवराई - 9011733994

एकीकडे कलेला राजाश्रय मिळाला पाहिजे म्हणायचं त्यासाठी प्रयत्नशील राहायचं..मोठमोठी मेळावे, महोत्सव घेण्यासाठी सक्ती करायची आणि दुसरीकडे काही कलेकडे दुर्लक्ष करायचं अनेक कलांचा मूळ पाया लोककला आहे... आणि त्याच कलाविषयी निरुत्साह दाखवत ऐच्छिक महोत्सव आयोजित करायचा... खरंतर महाराष्ट्रातील प्रत्येक विद्यापीठीय स्तरावर लोककलेचा महोत्सव सक्तीने घेण्यासाठीचा नियम सर्व महाविद्यालयांना करायला पाहिजे... इंद्रधनुष्यसारख्या महोत्सवातदेखील लोककलांना स्थानदिलं पाहिजे... झोनल आणि नॅशनल फेस्टिव्हलमध्ये सुद्धा लोककलेचा सहभाग पाहिजे... अशा उपक्रमांद्वारे प्रत्येक प्रांताबरोबर देशातील लोकपरंपरा जगाला कळतील...

कलेचा दर्जा घसरत चाललाय....फापट पसारा पसरत चाललाय...!!!

मागे वर्तमानपत्रात एक बातमी वाचली होती.....पुरुषोत्तम करंडक स्पर्धेत सहभागी झालेल्या कोणत्याच संघास परीक्षकांनी निवडले नाही... एकही संघ गुणवत्तेस लायक नाही...असा निकाल देऊन अगदी योग्यच करून एक नाट्य पिढी वाचवली....यातून नाट्य रंगकर्मी नाट्यलेखक, दिग्दर्शक आणि सादरकर्त्या संस्थां यांना बोध घ्यावा आणि आपला दर्जा सुधारण्यासाठी उपाय योजना आणि प्रयत्न करावा.....परीक्षकांचे मनःपूर्वक आभार...!!!

निश्चितच दर्जाहीन कलाकृतीची वाहवा आणि पाठराखण न करणारे प्रेक्षक रसिक श्रोते अजूनही टिकून आहेत कलेच्या प्रांतात परंतु एखाद्या कलाकृतीचं कलेचं योग्य मुल्यांकन करणारे योग्य परिक्षकच काही अंशी पाहावयास मिळत नाहीत. दिवसेंदिवस परिक्षकांतही प्रगल्भता यायला पाहिजे.. पुर्वी आमच्या काळी अभ्यासपूर्ण संशोधक परिक्षक असत ज्यांनी त्यांच्या आयुष्यातील निम्मी अधिक हयात ही कला जोपासण्यासाठी जपण्यासाठी, संवर्धनास खर्ची घातलेली असायची...असे परिक्षक योग्य तो निकाल देऊन टिकाऊ सादरीकरण करणाऱ्यांना पुढील संधीस पात्र ठरवत... आजकाल टाकाऊ आणि विकाऊ परिक्षक (सर्वच नाहीत...)आणि हीन कलाकृतीमुळे कलेचा दर्जा घसरत आहे.... मात्र आजही चोखंदळ, दर्जेदार,अभ्यासू रसिक प्रेक्षक कलेचं अगदी योग्य काटेकोरपणे निरीक्षण करून योग्य जागी दाद देतात आणि आपली रसिकता दाखवतात...!

साहजिकच ज्या कॉलेज चा इव्हेंट त्या कॉलेजमधील मुलांचा ग्रूप आपल्या इव्हेंट ला प्रोत्साहन देण्यासाठी येईलच ना...! आणि स्वतःच्या कॉलेज ग्रूपच्या इव्हेंटला तो उत्स्फूर्तपणे दाद देईलचना...! मग ती कला , परफॉर्मन्स दर्जेदार आहे चांगला झाला की नाही सादरीकरण दर्जेदार आहे की नाही हे तो पाहणार नाही फक्त आपल्या कॉलेजचा परफॉर्मन्स आहे म्हणून तो दात खाऊन आणि शिट्या टाळ्या पिटवुन दाद देऊन कलाकारांना खोटी सहानुभूती दाखवत एक प्रकारे फसवणूकच करतो.... कधी कधी काही परीक्षकही त्यांच्या त्या उत्स्फूर्त पणास बळी पडून प्रेक्षक प्रतिसाद उत्तम म्हणून मार्कांची खैरात करतात आणि दर्जा हिन कलाकृतीस बक्षीसं जातात... तेव्हा खऱ्याखऱ्या मेहनती कलावंतांचा भ्रमनिरास होतो..कधीकधी त्यांचा कलेवर भरोसा राहत नाही व एवढं छान देऊन ही आपणास डावलल्याची भावना त्यांच्या मनात घर करून बसते...त्याचा उत्साह विरून जातो...तर काही जिद्दीने तयारीला लागतात. पुढील वर्षी बक्षिसांच्या अपेक्षेने बेस्ट देण्याचा प्रयत्न करतात पण कधी कधी पुन्हा त्यांना परीक्षकांच्या अज्ञानाचा (मॅनेज)फटका बसतो....

कधी कधी या बेगडी निष्ठेने कलावंत ही घडत नाही.... साहजिकच आहे पिएच.डी.झालेल्यांना खूप समजतं असा गैरसमज बऱ्याच जाणत्या लोकांचा असतो... नावापुढे नावालाच डॉ.लागलेले अनेक डॉन्की त्यांनाच ज्ञान शिकवतात, ज्यांनी डॉक्टरेट पदवी मिळवण्यासाठी त्यांचीच मदत घेऊन आपले थेअसिस(प्रबंध), रिसर्च पेपर्स पुर्ण केलेले असतात...अशा लोकांच्या कलाकृतीचं परीक्षण करण्यास आणि त्यांच्या चुका काढण्यास सज्ज होतात...नव्हे काय योग्य काय आयोय...त्यांनाच शिकवतात.....अशा नकली लोकांना एक दोन नाटकात रोल करून एवढं दिव्यज्ञान प्राप्त होतं असं वाटतं आणि प्रशासन किंवा कार्यक्रम आयोजक त्यांना परिक्षक म्हणून बोलावतात.दर्जाहीन

परिक्षकांमुळे कलेचा ,(अकलेचाही) दर्जा ढासळत आहे....कारण परीपुर्ण ज्ञान नसणाऱ्या परिक्षकांकडून पास होऊन.. हुशार, अनुभवी, अभ्यासू...परिक्षकांसमोर कलेची परीक्षा देण्यासाठी कलावंत येतो तेव्हा वशिल्याच्या कलावंतांना आपली किंमत कळते.... आणि पुरुषोत्तम करंडकसारखे निर्णय अभ्यासू परिक्षकांना घ्यावे लागतात.... आणि कुठलाही संघ गुणवत्ता प्राप्त होत नाही... खूप बरं केलं अगदी रास्त निर्णय परिक्षकांनी घेतला...खोटे कलावंत निर्मिती थांबली तरी किमान या वर्षासाठी तरी....

चुकीच्या संस्कृतीचं वळण नवोदित कलाकारांमधे जात आहे.. प्रबोधन परिवर्तनाच्या वाटा आडून देवभोळ्या गोष्टीकडे कलावंत जात आहे... वैज्ञानिक दृष्टिकोन रुजविण्यासाठीचं भान बाजूला ठेवून लोककलांचा अंधश्रद्धांना खतपाणी घालणारा बाजारू बाज दाखवण्यात कलावंत दंग आहे.कारण त्यांना (कलाकारांना) मार्गदर्शन करणाऱ्यांना डॉ (डॉ न्किना)क्टरांना किती अक्कल असते,ते त्यांच्या छचोर परिक्षणांमधून निरीक्षणांतून कळून येते... दिसून येते.काटेकोरपणे प्रशिक्षण व्हायला पाहिजे.परीक्षणांवर निरीक्षण करणारा कोणीतरी पाहिजे,नाहीतर नकली चिकित्सकांमुळे नकली कलाकारांची फौज निर्माण होईल आणि अखंड कला नकली होण्यास उशीर लागणार नाही....

परीक्षात्मक दृष्टिकोन.....

सगळेच गुण कागदावर लिहिता येत नसतात... कधीकधी काही कलाकृती काही स्टेप हृदयात क्लीक करून जातात, मेंदुला आनंदी स्पर्श करत हर्षवर्धक हार्मोन्स ची निर्मिती करून आनंद देऊन जातो... चुका विचारायच्या नावाखाली परीक्षकांना भांडायला यायचं आणि खोटा नम्रपणा दाखवायचा... पण आपलं आत्मपरीक्षण स्वतः करायला शिकलं पाहिजे... एका क्षणात नजरेत भरणारा पफोर्मन्स ... पाहिजे... स्पीड पाहिजे खेचक आणि चटका लावणारी कलाकृती आपल्या सादरीकरणातून दिसायला पाहिजे... प्रत्येक परीक्षकाचं परीक्षण वेगळं असू शकते.. विचार आणि कल्पना शक्यता आपापल्या पद्धतीने मनात आखल्या जातात... परीक्षण पद्धतीत फरक असतो... कोणी काळाचा संदर्भ लावतो, कोणी वेशभूषा, कोणी नवखेपणा तर कोणी पारंपरिकता... कोणी काळानुरूप केलेला बदल तर कोणी पारंपरिक कलेला आधुनिक बाज देतात अगदी मुळातली लोककलेची शिस्त आणि जीव कधीच हरवू न देता... कोणी स्टंटबाजी करत तर कोणी कसरत कवायती करत आपलं सादरीकरण करतात... कधी स्टेज चा वापर वावर, लिफ मोमेंट, हँड प्रॉपर्टी चा वापर डेडलाईन्स, वेळेचं भान, एंट्री, एक्झिट ऐकून परीणाम... आणि एनर्जी या सर्व गोष्टींचा विचार करून कागदावर मार्क्स उतरतात...

लोककला जतन आणि संवर्धन करण्याच्या नावाखाली अंधश्रद्धा फोफावण्याचं काम आपण करत आहोत असं कधी कधी काही कलाकृतीतून निरीक्षणावरून दिसून येते.परंतु लोककलेचा फक्त पारंपरिक बाज वापरून परिवर्तनवादी विचार त्या कलेतून दिसला तर त्या लोककलेचा प्रसार जनसामान्यांपर्यंत पोहोचत प्रबोधन होईल असे मला वाटते....

शिक्षणाचं, आरोग्य, कायदा, भ्रष्टाचार निर्मूलन, गर्भलिंगनिदान, वृक्षारोपण,जातीवाद समूळ नष्ट करण्यासाठी, एकात्मता आणि अखंडता टीकवण्यासाठी, स्वच्छता अभियान, हागणदारीमुक्त गाव,एक गाव एक पाणवठा, अनेक नागरी सोयी-सुविधा समस्यांचे निर्मुलनासाठी आपण लोककलेचं माध्यमातून जनतेपर्यंत पोहचू शकतो, शाहिरी जलसे,शिव भिम शाहीरी जलसे, सत्यशोधक जलसे तमाशा कलेचं सुधारीत केलेलं अंग... लोकनाट्य,अभिनय,स्कीट, प्रहसन विनोदी अभिनय यातून दाखवलेली सामाजिक, राजकीय दांभिकता दाखवण्यात आली पाहिजे.बेरोजगारी, महागाई भ्रष्टाचारावर हसतहसत वार करून नाकर्ते सरकार बेजबाबदार प्रशासक यांना उघडं पाडणारं लिखाण आपल्या लिखाणातून करून शासनाला प्रशासनाला ताळ्यावर आणणारं पोषक लिखाण नवोदितांना करता आलं पाहिजे... तसं मार्गदर्शन प्रस्थापित लेखक, साहित्य समजणाऱ्यांनी नवोदितांना केलं पाहिजे... छोटेखानी लिखाण शिबीर आयोजित करून नविन लिहिणाऱ्यांना संधी उपलब्ध करून दिली पाहिजे... कविच्या बाबतीत ही अगदी असंच... काही नवनवीन कविच्या रचना खुप प्रगल्भ आणि वैचारिक दृष्टिकोन असणाऱ्या आहेत या सर्व बाबींचा विचार करून नवोदितांना संधी उपलब्ध करून दिली पाहिजे परंतु हे आपल्या पुढे जातील आणि आपला इतिहास पुसेल असल्या हीन भावनेने ते नवोदितांना व्यासपीठ उपलब्ध होऊ देत नाहीत संधी देत नाही... मिळाली तर साधं प्रोत्साहनही देत नाहीत... आणि प्रसिद्धीही.....

प्रस्थापित कविंनी जो बाजार मांडला आहे त्यात नवोदित कवींची मंडी झाली आहे... एक्स सगळ्या गोष्टी पुरक असून त्यांना प्रोत्साहनाचं बळ न देणे हे ठरवून खच्चीकरण करण्याचं गचाळ राजकारण प्रस्थापित कवी,लेखक,खोटे साहित्यिक, थोड्या हळकुंडाने पिवळे झालेले काही (सर्वच नाही) कलावंत, युट्यूब सिनेमा सुपरस्टार इत्यादी आदींनी नवोदित आणि प्रतिभावंतांचीअगदी गुजरी करून टाकली....या बॅटेक्स साहित्यिक, लेखक,कवी,विचारवंतांमुळे बावन्नकशी अस्सल सोन्यासारखी विचारवंत पुतळे होऊन बसले आहेत... स्वतःची विटंबना करून घेत...

मराठी साहित्य खूप व्यापक आहे आणि त्यात कलेचं मोठं योगदान आहे.. वादन,गायन,नाट्य,नृत्य,संगीत, लोककला,चित्रपट,भाव,अभिनय अनेक रसांधी निर्मिती करून सुखमय जीवन घडवण्याचं काम आणि ज्ञान साहित्यातून आपण मिळवू शकतो... आणि इतरांनाही देऊ शकतो... नुसते मनोरंजन आणि बक्षीसांच्या हव्यासापोटी चुकीने केलेल्या एखाद्या कलाकृतीची नव्या पिढीला चुकीची माहिती जाईल आणि पुढे ते लोण पुढच्या पिढीला जाईल... पुढं पुढं चुकीच्या स्वरूपात सरकत जाईल.. ओघानं चुका दुरुस्त न केल्याने पुढील पिढी

तोच आदर्श समजून तशीच चुकिची माहिती अंगीकृत करून कलेस विकृत बनवण्यास जबाबदार घडेल..पडेल..

चार मैफिली ऐकून... एखाद्या स्पर्धा गाजवून गायन करून स्टेजवर जाण्याची ची घाई नवोदितांना असते.साधना,मेहनत शिकण्याच्या जिद्दीपेक्षा सहा महिन्यांत रियालिटी शोमध्ये दिसण्याची घाई असते.... खरं तर सिनेमा कसा पहावा याचं जसं शिक्षण एफ.टी.आय.मध्ये असतं...तसं रसिक श्रोत्यांना एखादा कार्यक्रम,संगीताची शास्त्रीय बैठक,नाटक,कसं पाहावं यांचंही प्रशिक्षण मिळण्याची कार्यशाळा असायला पाहिजे... म्हणजे कलावंतासोबत रसिक श्रोते ही तयार होतील.(वैयक्तिक पातळीवर काय पाहायचं, ऐकायचं ज्याला त्याला स्वातंत्र्य आहे म्हणा...पण तरीही)

पण तो काळ वेगळा होता... पुर्वी आम्ही विद्यार्थी दशेत असताना ...जिवतोड मेहनत करणारे विद्यार्थी विद्यार्थिनी कलावंत आणि त्यांना शिकवणारे प्राध्यापक आणि बाहेरून खास बोलावलेले प्रशिक्षक, वादक यांचा ताळमेळ एखाद्याच महाविद्यालयात दिसायचा... एखाद्या कलाकृतीची नक्कल करण्यापेक्षा त्या कलेचा अभ्यास मुळासह करून काहीशा का होईना पण चांगल्याप्रकारे आत्मसात करण्याची धडपड असायची.. ऐकून घेण्याची क्षमता कुवत असायची... आणि शिकण्याची धडपड उत्साह पाहून ती पूर्ण करण्याच्या हेतूने प्रशिक्षक तितकीच धडपड करत.मेहनितीच्या मानानं मेहनताना खूप कमी असायचा पण तरीही भरभरून परिपूर्ण देण्याचं काम प्रशिक्षक करत हे मात्र सत्य...

लावणी शिकणाऱ्यासाठी प्रत्यक्ष रात्री लावणी थिएटरमध्ये कलावंतांना वेशांतर करून ती कला दाखवण्यासाठी घेऊन जाण्याचं धाडस त्यावेळी आम्ही करत होतो आणि कलावंत(खास करून मुलगी)

त्यांना प्रतिसाद देत होते...एक जिद्द होती म्हणून.. वासुदेव पात्र करणाऱ्यास चार-पाच दिवस वासुदेवा सोबत फिरून त्याचं गाणं, गाण्याची ढब,त्याचा ढंग,त्याचा पारंपरिक वेशभूषेतील वावर हे सर्व काहीशा प्रमाणात आत्मसात आणि आंगीकारण्यास त्याला वासुदेवा सोबत फिरवत होतो किंवा वासुदेवास कॉलेज मध्ये आणून वासुदेव असा असतो..वेश,गणवेश, झोळी, चिपळ्या,टाळ,माळ,मोरमुकुट इ.दाखवत होतो...तर लोकनाट्याचा गृप बाजार, जत्रातील येणाऱ्या तमाशास आठवणीन घेऊन जात असूत.. जेणे करून त्या कलाकारांच्या लकबी, हजरजबाबीपणा स्टेजवरील वावर.. हँडप्रोपर्टीचा वापर..टीपेचा आवाज आत्मसात करण्यासाठी पाहण्यासाठी घेऊन जात असत.. तेव्हा कुठे त्या कलाप्रकाराची मुलांना माहिती मिळे.... काही मुले खेड्यात राहणारे असत... त्यांचाही फायदा भारूड,भजना,सारख्या प्रकारात होत असे...

एखादं नाटक (एकांकिका) हे ज्वलंत विषयावर सादर होत असताना लेखक लेखनही तसेच अभ्यासपूर्ण लिहीत असे...त्यास दिग्दर्शक ही कसे दर्जेदार होईल हे पाहूनच ते बसवत असे.. त्याला लिखाणास पुरक साहित्य पुरवण्याचं काम संबंधित प्राध्यापक करत असत... आणि मार्गदर्शन ही.... गोंधळ,भारूड,पोवाडे इत्यादी वर्षभर निरीक्षण करून अभ्यास करून बसवत असत... आता त्या-त्या क्षेत्रात डॉक्टर की (संगीत, नृत्य, नाट्य, लोककला) असणारे प्राध्यापक काही नावालाच... कुठल्याही गोष्टीचा गंध नसणारेही... आणि काही पुस्तकी डॉक्टरकी मिळवणारे झाले.ते आता विद्यार्थ्यांना तितकंच मार्गदर्शन करतात जितकी जुजबी माहिती त्यांनी ऐकून लिहून घेतलेली असते, आणि हळुहळू ती 'ध' चा 'मा' होतहोत पसरत वेगळ्या वळणावर जाते...तीच परंपरा आहे असा चुकिचा संदेश पसरत राहतो...तिच परंपरा नवोदितांच्या अंगात भिनवली जाते मनात बिंबवली जाते, परंतु त्या परंपरेचा आधार घेऊन काही नवप्रबोधक विचार बोध देण्याचं विसरून बिभत्सतेचं जास्त दर्शन घडवून भडकपणे सादरीकरण करून जुन्या परंपरांचे चुकीच्या, आणि घाण विकृत प्रकारे सादरीकरण करून त्यांना बदनाम करण्याचं, त्यांच्याकडे हिनपणे पाहण्याचा दृष्टिकोन निर्माण करतात.. त्याकरिता चुकीचे मार्गदर्शक न नेमता चिकीत्सक व अभ्यासपूर्ण मार्गदर्शक परिक्षकांची नेमणूक करणे हितावह ठरेल आणि कलेच्या प्रांतात विकास होऊन प्रतिभावान कलावंत कसे घडतील याकडे लक्ष देणे गरजेचे आहे

जतन आणि संवर्धन करण्यासाठी काही बाबींकडे लक्ष देणे गरजेचे आहे

मेळावे, महोत्सव आणि स्पर्धा आयोजित करून बक्षीसाच्या नावावर धंदा सुरू झाला आहे. लोककला जतन करण्यासाठी नव्हे तर स्वतःची घरे भरण्यासाठी स्पर्धा महोत्सवाचं आयोजन करण्याची चढाओढ सुरू आहे.

लावणीच्या प्रचार आणि प्रसार करण्याच्या अतिऊत्साहात आपण अस्सल लावणी हरवून बसलो की काय असा प्रश्न पडावा अशी परिस्थिती वातावरण आज निर्माण झाली आहे.. घरंदाज लावणीला दावणीला बांधून मेव्हणी (टम साँग)असणाऱ्या लावणीला छावणीचं रूप आलं आहे. घरंदाज लावणी बदनाम करण्याचा जणु कट रचू लागलेत. लावणीच्या एटम साँग वर कोणीही कसंही नाचु लागले. काही तर लोकगीतालाच थोडा फार फरकाने सादर न करता जशास तशा फरक न करता छक्कड म्हणून सादर करू लागले.

लावणीला लोकाश्रय तर भेटावा पण त्याचबरोबर वाझ्मयीन स्थैर्य लाभलं पाहिजे.काही लावणी वाझ्मय म्हणतात आणि त्यात तोंडी लावण्यापुरतं लावणी माहात्म्य सांगतात आणि इतर कलेचा भरण जास्त (पाल्हाळ)करतात.परंतु लावणीला खास विशेष (स्पेशल) वाझ्मयीन स्थैर्य लाभलं पाहिजे.अभ्यासक्रमात लोककलांचा समावेश केला पाहिजे लैंगिक शिक्षणास जसं आग्रही आहोत तसं शृंगारिक रसा सोबत इतर अनेक रसांचं ज्ञान मिळत त्यांना लोककला रसग्रहण करण्याची गोडी निर्माण होण्यासाठी लोककलांचा प्रॉपर अधिक वापर

अभ्यासक्रमात समावेशीत करायला पाहिजे... पाठ्यपुस्तक निर्मिती मंडळात लोककलेचा अभ्यासक्रम संगीत नाट्य नृत्य या तीनही त्रांगडीत बसवला पाहिजे... अंधश्रद्धा फोफावणार नाहीत हे लक्षात घेऊन लोककलेचा प्रसार आणि प्रचार करण्यासाठी नवोदित लोककलावंत लोककवी लोकशाहीरांनी पुढं येणं गरजेचं आहे.. पाठ्यपुस्तकात अभ्यासक्रमात समावेश केल्याने काही अंशी का होईना लोककलेचं जतन आणि संवर्धन होईल असं मला वाटतं

अभ्यासक्रमात समाविष्टीत करून त्यावर संवर्धन करण्यासाठी संस्कृती अभ्यासक लोकधर्मी साहित्यिक, चिकित्सक, समीक्षक सोबत लोकसंस्कृती वाहक कलावंत संत पंत आणि तंत परंपरेतील अगदी तळागाळातील ते वरच्या स्तरातील कलावंतांना एकत्रितपणे करून त्यांच्या कलेची देवाणघेवाण करत चर्चेतून सादरीकरणातून, नावीन्यपूर्ण गोष्टी जतन करून त्या अभ्यासण्यासाठी वापरात कशा येतील याचा विचार व्हायला पाहिजे... लोककलावंतांचं पुनर्वसन करण्यात आलं की कलेचं जतन करणं सोपं जाईल आणि त्यायोगे संवर्धनासाठी सोपा मार्ग मिळेल...

जलसा, फटका, कलगी-तुरा शिव -शक्ती निर्गुणी, निर्मोही, सुफी फकीरी, झगडा,पंढरपुरी, जुन्नरी, हौद्याची, हिशोबाच्या, आध्यात्मिक, पोतराज वही, खानदेशी वही गायन, खानदेशातील मढं जागावणं, लावणी, भुलावणी, पाळणे, गौराई, ताबुदाची गाणी, गुराख्यांची विभत्स रसातील गाणी, आळवणी विनवणी अनेकप्रकारच्या लोककला आहेत पण त्या पोहचल्या नाहीत... देवदेविकांच्या पुढं शहाडा वाजवायला काही विशिष्ट समाज असायचा... आता तेही राहीलं नाही... डाक, टाक, घाटी, घाटुळी, चिमटे, टाळ चिपळ्या, मंजीरी...भेदीक, धुपात्री, हुंकार डंकार यांच्या विषयी माहिती देऊन समजावून सांगावं म्हणजे जुन्या परंपरा समजायला सोप्या जातील.

परीसंवाद चर्चा झडल्या पाहिजे... लावणीवर एकांगी विचार न करता बहुअंगाने तिची चर्चा व्हायला पाहिजे... महोत्सवात नुसतं लावणीचे नृत्य सादर केले म्हणजे झालं का...? सादर केलेल्या लावणी कोणत्या समयी, कशा संदर्भात, काळाचा वेळाचा आणि विषयांचा अर्थ लागला पाहिजे राजकीय पार्श्वभूमी सामाजिक पौराणिक ऐतिहासिक पार्श्वभूमी देखील समजून घेणे आवश्यक आणि महत्त्वाचे... पाहण्याची जशी आवड असते तशी लिहिणाऱ्यांनी किमान लिहिण्याची देखील आवड जोपासली पाहिजे म्हणजे तिचं जतन होईल... गझल हिंदीतून मराठीत आली आणि स्थिरावली अभ्यासकांनी तिचं व्याकरण लिहीलं म्हणजे नवोदितांना गझल लिहिण्याचा मार्गदर्शक अभ्यासक्रम तयार झाला... तसं लावणीचं नाही जशी गझल स्थिरावली तशी लावणी मात्र स्थिरावली नाही... ती थबकली.. दबली... तीची आवड असणाऱ्यांना तुच्छतेने आणि अवहेलनात्मक दृष्टीने पाहण्यात येऊ लागला ... परंतु आताशी कुठं हळूहळू लावणी अंधारातून उजेडात आली आणि उजेडातून सर्वसामान्य जनतेस पाहण्यासाठी मुक्त झाली... फक्त पाहण्यासाठी ती सर्वांना आवडु लागली परंतु लिहिण्यासाठी तीची गोडी खूप कमी शाहीरांना, कवींना लागली, राम जोशी, होनाजी बाळा, पट्टे बापूराव, भाऊ फक्कड, सगनभाऊ ही जुनी नावे तर पुलं, अत्रे, राजा बढे, राम कदम, गदिमा, ही साहित्य मंडळींनी ही लावणीच्या प्रसार प्रचारासाठी हातभार लावला...नंतर काळ मात्र या जुन्या नव्या शाहीर साहित्यिकांनी गाजवला... लिहिणारे कमी, सादरकर्ते ज्यादा... आजही शौकीन रसिक भरपूर आहेत... पण लिहिणारे कमी आहेत... नवीन शाहीरांना प्रोत्साहन देण्यासाठी शासनाने काही ठोस उपाययोजना प्रभावीपणे उचलायला पाहिजेत लोककला आणि लोककलावंतांचं पुनर्वसन जतन करण्यासाठी आणि जुन्या लुप्त पावत चाललेल्या कलांचं संवर्धन करण्यासाठी त्यांना अभ्यासक्रमात समावेशीत करणं गरजेचं आहे.... अभ्यासकांचा सन्मान जरूर करा पण लोककलावंतांची शासनदरबारी थातुरमातुर बोळवण नका करू... खऱ्या कलावंतांना डावलून नकली कलावंतांचा मानसन्मान होतो तेव्हा खऱ्या कलावंतांना कुठं तरी त्यांच्या भावनांना ठेच पोहचते...

डॉक्टरांसोबत पेशंटनाही सहभागी करून घेण्यात आलं पाहिजे... त्यांना भलेही लिहिता येत नाही परंतु ते कथन करत व्यक्त तरी होऊ शकतात लिखाण कौशल्य विकसित नसलं तरी ते आपल्या कलेद्वारे चांगलं वाईट परिणाम अनुभवातून व्यक्त करू शकतात.... वेगवेगळ्या लोककलावंत परीसंवाद चर्चा होऊन त्या त्या कलेशी निगडित असलेल्या कलावंतांना चर्चेत सामावून घेतल्यास त्या कलेचे विविध पैलू उलगडत आपल्यापर्यंत पोहचवले जाईल... असं मला वाटतं...

लोककलेचे निकष आणि आकस....

अनेक लोककला लोप पावत चाललेल्या आहेत....त्या सर्वांना कारणीभूत अर्ध्या हाळकुंडात पिवळे होणारे कलावंत... आणि एक दोन परफोर्म करणारे नकली अभ्यासक नृत्य दिग्दर्शक....लावणीचं परीक्षण कशानुसार कोणते निकषांवर करावं संगीत, नाट्य (मुद्रा अभिनय) नृत्य (पदण्यास) रंगभूषा वेशभूषा.... नजाकत,विषय, लावणीतील पारंपरिक भाव सामाजिक मूल्य लावणीचा बाज तालबद्धता.... शब्द आणि गायनाचा ढंग,रस,विषयानुसार आवाज ढब ,... समय काल प्रांतानुरूप परीस्थिती अनुरूप मांडणी... इत्यादी मुद्देसुद परीमान निरीक्षण...

गायिका, वादक, आणि नृत्यांगना आणि या (तीनही घटकांवर) तिघांना समयसूचकता ठेवून प्रेक्षकांच्या मनातलं गुपित ओळखत मनकवडेपण जपत केलेलं सादरीकरण.... ती खरी अस्सल सुसंस्कृत मराठमोळा लावणी....

नर्तक पुरुष असो वा स्त्री हल्ली लावणीचं वेड दोघांमध्ये दिसून येते.... लावणी स्पर्धेपुरते सादरीकरणपुरते गेटअप ठीक आहे परंतु

सादरीकरणानंतर काही महाभाग उगाचंच मिरवत राहतात...यात मात्र प्रामुख्याने नर्तक पुरुषाचे प्रमाण जास्त असतं.... आणि ते आपल्या चालण्यातून हावभावातून बोलण्यातून लावणीचं किती पावित्र्य जपतात ते बऱ्याच ठिकाणी पाहायला मिळते...घाणेरडं प्रदर्शन करत लावणी अपवित्र करण्याचं काम ते करतात.... लावणी सादर करणाऱ्या नर्तक नर्तकींना लावणी कितपत समजते... तिचे शब्द, भाव, विषय आणि रस ताल... हेही पाहणे गरजेचे आहे .. ते लगेच दिसून येतं... संगीतातले बारकावे नृत्य पदऱ्यासातुन दिसून येते... पुर्वांगात लावणीची सुरुवात तोडा गायनाची सुरवातीची गती, तालाची लय विसंगती, मध्य विस्तार ...ठाई ... विलंबित... अंत्य विस्ताराआधी विषयपुर्ती... भाव पदऱ्यास छटा , गती वक्री चक्री आंदोलन तिहाई घटीका आणि समाप्ती.... या पद्धतीत लावणीचा रंग भरत जातो

लावण्य हे चिरकाल टिकणारे असते त्यामुळे शाहीरांना रचना करण्यात कधी कमतरता भासणार नाही परंतु तरीही बरेचशे कवी,लावणी प्रकाराकडे वळत नाही का ते कळत नाही... विरपुरुषांचे गुणगान असणारी कवणं आणि पोवाडे गाणारे जास्त आहेत पण लिहीणारे कमी आहेत पुर्वी लिहिलेल्या अनेक पोवाडे आज बरेचशे शाहीर गात आहे... देशभक्ती, आईवडिलांची सेवा, कधीमधी भारुड, मधेच लोकगीते असा गोंधळ करत बरेचजण कार्यक्रम पुर्ण करतात... रामावर, कृष्णावर पोवाडे गाणारे ही बरेच शाहीर उदयास येऊ लागले, जिवंत माणसांवर देखील पोवाडे गाऊन भाटगीरी करत कॉपीड शाहीर डफ घेऊन सर्वत्र मिरवत आहेत.... महाराष्ट्राचा इतिहास पुरता माहिती नसणारे गायकीच्या जोरावर किर्तनातून आणि रामकथेतून कोणी भागवत कथेतून पोवाडे गावून वेळ मारून पोवाडांसारख्या स्वतंत्र कला प्रकारात घुसखोरी करून आम्हाला हेही येत असं दाखवू लागले पोवाड्यांसारख्या कलेचा रसभंग करू लागले आहेत जुन्या पिढीतील श्रोते रसिक प्रेक्षक मायबापाना पोवाडे माहिती आहेत परंतु नव्या पीढीला चुकीची माहिती पोहचत आहे आणि विररस युक्त पोवाडा कलेचा पाववडा होऊ लागला... पारंपारीकतेला सुरुंग लावण्याचे काम नवीन लावणी लिहीणाऱ्या कविंनी शाहीरांनी करून घरंदाज लावणी ऍटम साँग मध्ये बंदिस्त करून ठेवली आहे.... चवली पावलीवर जपलेलं पावित्र्य नोटाबंडल खोक्यात धुळीस मिळवलं... लावणी ही रडते, कव्वाली तडफडतेय, गझल मात्र तिच्या घोषात आहे भक्तीगीतांवर सिनेमा गीतांनी अतिक्रमण केलं.. भावगीतांचा भाव लोकगीतांनी ओढला.. जागरण गोंधळान त्यांचा पोत सोडला... मुरळ्या राहिल्या नाहीत जागरणात नाचणाऱ्या कोत्यांनीच लंगर तोडला.. कोणी कोणाशी संबंध जोडू लागले किर्तनात भजनं जास्त चालू लागले... थोडासा राहीला महाराजाला आवाज... लगेच होतो सुरु पखवाज... फक्त शिल्लक आहे पंचपदी ... ती बी लागली पिक्वरच्या चालीच्या नादी... सुरु केला गण की म्हणतात झाली सुरु भण भण.. ऐकण्यापेक्षा पाहायला छान वाटते गवळण.. नाच पाहून म्हणतात होऊदे लावणी... दुःख वाटते भैरवी ची सुरु होते विनवणी

गणीतीय सूत्र आखून परखून लावणी लिहीणारे शाहीर खऱ्या अर्थाने परीक्षणास पात्र असावेत.... लावणी शिकवताना तिनही घटकांचा समावेश करून जो शिकवतो तो खरा गुरू.... कारण नुसती आदा शिकवून लावणी परीपूर्ण होत नाही किंवा पदऱ्यास शिकवून किंवा ताल शिकवून लावणी परीपूर्ण होत नसते... तिनही गोष्टी सोबत लावणीतील शब्दांचा अर्थबोध स्थल काल समय रस बोधासह ताल आणि मात्रा यांचं गणित समजून सांगणं ही महत्वाचे आहे... नुसते अती मेकअप थापून किळसवाण्या अदाकारी आणि नुसतं धांगडधिंगा करत नाचणं म्हणजे लावणी नाही... तीचं पारंपरिक पावित्र्य जपत ताल सूर, अदा सोबत रस, काल, गती या सर्व मुद्यांना जपून अभ्यासपूर्ण लावणी असावी... काव्याच्या योग्य व्याकरणाच्या पद्धतीने लिहिलेल्या रूपकास योग्य तालात बसवत नृत्याच्या माध्यमातून तालबद्ध ठेक्याच्या गणीतात गायनास आडव्या न येणाऱ्या मात्रांच्या समतोल राखत नृत्यांगणाच्या सौंदर्य आणि चपलता पुर्वक अदाकारी आणि योग्य वेशभूषा केशभूषा आणि नजाकतीने केले नृत्य तीनही निकषात नाट्य नृत्य संगीत,अदा,गायन आणि वादन, यात सर्वस्वी तावून सुलाखून निघाल्या नंतर अस्सल पारंपरिक घरंदाज पावित्र्य लावणी... ..या सर्व बाबींचा अभ्यास असणारे नर्तक आणि अभ्यासू परीक्षक देखील असायला पाहिजेत... ज्यांना तिहाई म्हणजे काय हे माहिती नसणाऱ्या नर्तक किंवा नर्तकीचा क्रमांक फक्त शिष्य म्हणून पहिला काढणं म्हणजे अन्याय आहे... स्वतः परीपूर्ण असलं म्हणजे आपले विद्यार्थी तेवढ्या परीपूर्णपणे कसोटीत ऊतरतीलच असं नाही... कारण खोटे खऱ्या स्पर्धेत अर्थेच राहतील.... आणि खऱ्या मेहनत करणाऱ्यांवर अन्याय होईल... परीक्षण करताना वैयक्तिक हेवेदावे अथवा पुर्वगृहदुषीत हेतू मनात ठेवून आपण परीक्षण करत असाल तर आपण खूप मोठं पातक करत आहात... आपण असं करून खूप भूषण मिरवत असाल पण ते अगदी कर्तव्यशून्य बाब आहे..लोककला लोकसंस्कृती जतन आणि संवर्धन करण्यासाठी सरकारी पातळीवर जोरदार प्रयत्न महाराष्ट्र राज्य सांस्कृतिक संचालनालयाच्या वतीने केंद्र सरकारच्या खात्या मार्फत सुरु असताना... लोककला जिवंत राहण्यासाठी शासन प्रयत्नशील आहे लोककलेचे महामेळावे परिसंवाद, विविध संमेलनाच्या माध्यमातून विविध शासकीय योजना राबवत शासकीय तमाशा प्रशिक्षण शिबीर, लावणी महोत्सव, लावणी नृत्य शिबीर,शाहीरी शिबीरं ,भारुड महोत्सव असे विविध प्रकल्प योजना शासन राबवत असताना शाळा महाविद्यालय स्तरावर गाव खेड्यांच्या लोककला सादर होऊन त्या राष्ट्रीय स्तरावर सादर होण्यासाठी प्रयत्न सक्तीने करायला पाहिजे परंतु खूप खंत व्यक्त करावीशी वाटते... खरं तर हा महोत्सव ऐच्छिक आहे ही सूचना वाचल्यावर लोककला संवर्धन आणि जतन करण्याचा प्रयत्न आहे की हळुवार लोककला संपुष्टात आणायच्या आहेत हा उदात्त हेतू स्पष्ट होईना... लोककला संवर्धनासाठी शासन विविध पुरस्कार जाहीर करत आहे, मेळावे संमेलनं भरवत आहे... आणि आपण ह्या विषयाला ऐच्छिक करून मर्यादित करत आहात असं मला एक लोककलावंत आणि लोककला अभ्यासक या नात्याने वैयक्तिक वाटते...

तमाशा लोकनाट्यातील लोकतत्वांची अभिव्यक्ती

डॉ.राहुल राम हळीदे

प्रादेशिक कला विभाग-संत गाडगेबाबा अमरावती

विद्यापीठ अमरावती मो- ८८८८७६२१७७

महाराष्ट्राच्या लोकपरंपरेतील लोकनाट्य तमाशा हे एक विशिष्ट, सशक्त आणि जिवंत परंपरा आहे. तमाशाकडे केवळ मनोरंजनाचे साधन म्हणून पाहणे चुकीचे ठरेल, कारणही कला केवळ करमणुकीपुरती मर्यादित नसून त्यात महाराष्ट्रातील सामाजिक जीवन, मानवी इच्छा, महत्वाकांक्षा आणि आंतरिक संघर्षाचे जिवंत चित्रण आढळते. या माध्यमाद्वारे सामाजिक, राजकीय आणि सांस्कृतिक घटकांची जी अभिव्यक्ती होते, ती अन्य कोणत्याही कलाप्रकारात इतक्या प्रखरतेने जाणवत नाही. तमाशाची उत्पत्ती ही महाराष्ट्रातल्या ग्रामीण आणि प्रामुख्याने श्रमिक वर्गामध्ये झाली. शेतात राबणारा शेतकरी आणि कष्टकरी तसेच कामगार वर्गाच्या भावविश्वातून ही कला आकाराला आली आणि पुढे ती सैनिक, राजेशाहीतील अधिकारी तसेच राजपरंपरेतील व्यक्तीपर्यंत पोहोचून सर्व भारतीय वर्गात लोकप्रिय झाली. म्हणूनच तमाशा ही जनमानसातली एक सजीव परंपरा म्हणून ओळखली जाते. यातील संवाद, गीत, गायन, वादन, नृत्य आणि अभिनय या सर्व बाबी मराठी जगण्याचा प्रत्यक्ष भाग आहेत असे मानणे वावगे ठरणार नाही.

तमाशातील रांगडी भाषा, घटनांची मांडणी आणि कथेची रचना या सर्व गोष्टी वगनाट्यातून मराठी जीवनाची वास्तव अभिव्यक्ती सादर करतात. लावणी नृत्यामधील लय, ताल, संगीत आणि कलावंतांची अदाकारी यातून अस्सल मराठी माणसाचे जीवन साक्षात उभे राहताना दिसते. तमाशातील वाद्यवृंदाचा विचार केला तर तुणतुणे, मंजिरा, डफ किंवा हलगी आणि विशेषतः नाल (ढोलकी) व पायपेटी ही वाद्ये प्रामुख्याने महाराष्ट्रातच आढळतात. ही वाद्ये इथल्या ग्रामीण भागाची, बोलीभाषेची आणि एकूणच मराठी वातावरणाची खऱ्या अर्थाने प्रतिनिधी आहेत. तमाशाचे महत्त्वाचे घटक म्हणजे गण, गवळण, लावणी आणि बतावणी. हे सर्व घटक महाराष्ट्रातील सामान्य जनता, विशेषतः ग्रामीण भागातील श्रमिक, शेतकरी, महिला आणि मागासवर्गाच्या समस्या, त्यांचे प्रश्न आणि त्यांच्या अंतर्मनातील आवाजाची अभिव्यक्ती करतात. यामुळेच तमाशा सादर करणारे कलाकार आणि पाहणारा प्रेक्षक वर्ग यांच्यामध्ये कोणतीही भिंत राहत नाही. प्रेक्षक तमाशाच्या रंगमंचावर स्वतःच्या आयुष्याचे, स्वतःच्या संघर्षाचे आणि अश्या सर्व प्रतिबिंबाचे दर्शन घेताना दिसतो. कारण तमाशातील कथानक आणि तिथल्या वातावरणाचा प्रत्यक्ष संबंध त्यात त्यांना दिसत असतो. त्यातील प्रत्येक पात्र हे मराठी जनतेचे जिवंत प्रतिनिधी वाटतात. मग तो कृष्ण असो, पेंद्या, मावशी, गवळणी असोत किंवा राजा, प्रधान, शाहीर आणि लावणी कलावंत असोत; हे सर्व प्रत्यक्ष महाराष्ट्राच्या मातीतीलच निर्मिती आहे. अशी पात्ररचना, कथावस्तू आणि विषयांची विविधता महाराष्ट्र वगळता इतरत्र कोठेही पाहायला मिळणे दुर्लभ आहे. मराठी रांगडी भाषा संवादांना एक वेगळाच स्पर्श आणि रुची प्रदान करते, ज्यामुळे संवाद अधिक प्रभावी आणि मर्मभेदी होतात. त्यातील व्यंग, हास्य, विडंबन आणि प्रबोधन मराठी रसिकांना आपलेसे वाटते.

तमाशात महाराष्ट्राचा जिवंत भूगोल पाहायला मिळतो; तेथील वाहणाऱ्या नद्या, शेती, माती, वृक्ष, वनराई आणि तिथला आहार, निवारा, वेशभूषा व केशभूषा हे सर्व लोकतत्व तमाशाच्या माध्यमातून प्रेक्षकांसमोर येतात. लोकतत्वाच्या या प्रभावामुळेच तमाशा सत्ता, राजकारण, समाज आणि संस्कृतीचे विविध पैलू उजागर करतो. तो केवळ मनोरंजनाचे माध्यम न राहता त्यातून सामाजिक चेतना निर्माण होते. स्त्री पात्रांच्या माध्यमातून स्त्रियांची स्थिती, त्यांचे शोषण आणि त्यांचा आत्मसन्मान या बाबी प्रकर्षाने मांडल्या जातात. श्रमिक आणि शेतकऱ्यांचे आंतरिक द्वंद्व तमाशाच्या कथानकातून थेट बाहेर येते, म्हणूनच तमाशाला ग्रामीण जीवनाच्या अभिव्यक्तीचे सर्वात समर्थ साधन मानले जाते. कलाकार आणि दर्शक यांच्यातील अंतर पुसले गेल्यामुळे प्रेक्षकांना तमाशा आपल्या घराचा वाटू लागतो. आधुनिक काळ आणि डिजिटल माध्यमांच्या प्रभावामुळे आज अनेक पारंपरिक लोककलांच्या अस्तित्वावर प्रश्नचिन्ह उभे राहिले असले, तरी तमाशा आजही ग्रामीण भागातील जत्रा, उत्सव, मेळे आणि सण-समारंभात आपली जिवंत उपस्थिती टिकवून आहे. हे केवळ त्याच्यातील सशक्त लोकतत्वामुळेच शक्य झाले आहे.

महाराष्ट्र राज्य, मंत्रालयातील विविध संस्थान, सांस्कृतिक धोरणे, लोककला संवर्धनासाठी काम करणाऱ्या संस्था, महाराष्ट्रातील विद्यापीठे, विविध मंडळे, आणि युवा व महिला वर्गाचे सक्रिय योगदान यामुळे तमाशा आज सांस्कृतिक विमर्शाचे केंद्र बनला आहे.

या परंपरेने काळाप्रमाणे स्वतःमध्ये रूपांतर केले आहे. पूर्वी फडामध्ये सादर होणारा तमाशा तसेच १०० कलावंतांचा ताफा आता बंदिस्त रंगमंचावर २० ते ३० कलावंतांच्या संचात सादर होताना दिसतो, तरीही या बदलामुळे तमाशाचे मूळ स्वरूप किंवा त्याची लोकशक्ती तसूभरही कमी झालेली नाही. तमाशा हा महाराष्ट्राच्या सामाजिक संवादाचा आणि जीवन चेतनेचा एक सशक्त स्रोत आहे आणि ही शक्ती त्याला केवळ त्याच्या लोकतत्वामुळेच प्राप्त झाली आहे, हे मान्य करावेच लागेल.

लोककलांमधील पारंपरिक वाद्यसंस्कृती : एक अभ्यास

ऋतुराज राहुल सोनवणे
(संशोधक विद्यार्थी)

सारांश (Abstract)

भारतीय लोकसंस्कृतीमध्ये संगीत आणि वाद्यांचा अत्यंत महत्त्वाचा सहभाग आहे. लोककलांमध्ये वापरली जाणारी पारंपरिक वाद्ये ही केवळ संगीतनिर्मितीची साधने नसून ती समाजाच्या सांस्कृतिक ओळखीचे प्रतीक आहेत. प्रस्तुत संशोधन लेखात लोककलांमधील पारंपरिक वाद्यसंस्कृतीचा अभ्यास करण्यात आला आहे. महाराष्ट्रातील विविध लोककला प्रकारांमध्ये वापरल्या जाणाऱ्या ढोलकी, टाळ, मृदुंग, हलगी, ताशा, सांबळ, तुतारी आणि लेझीम यांसारख्या वाद्यांचे स्वरूप, त्यांचा सामाजिक संदर्भ आणि सांस्कृतिक महत्त्व यांचे विश्लेषण या लेखात करण्यात आले आहे. तसेच आधुनिक काळात पारंपरिक वाद्यसंस्कृतीवर होणारा प्रभाव आणि तिच्या संवर्धनाची आवश्यकता यावरही चर्चा करण्यात आली आहे.

१. प्रस्तावना

भारतीय संस्कृती ही विविधतेने नटलेली असून तिच्यामध्ये लोकपरंपरांना अत्यंत महत्त्वाचे स्थान आहे. लोककला ही समाजाच्या दैनंदिन जीवनाशी जोडलेली कला आहे. लोककलेच्या माध्यमातून समाजातील भावना, श्रद्धा, परंपरा आणि सांस्कृतिक मूल्ये व्यक्त होतात. लोककलांमध्ये संगीत आणि वाद्यांचे विशेष स्थान आहे.

लोकसंगीतामध्ये पारंपरिक वाद्यांचा वापर मोठ्या प्रमाणात केला जातो. ही वाद्ये पिढ्यान्पिढ्या परंपरेने पुढे चालत आलेली आहेत. ग्रामीण जीवनातील सण-उत्सव, धार्मिक विधी, जत्रा आणि सांस्कृतिक कार्यक्रमांमध्ये या वाद्यांचा वापर केला जातो.

महाराष्ट्रातील लोककलांमध्ये विविध प्रकारची वाद्ये आढळतात. ढोलकी, टाळ, मृदुंग, हलगी, ताशा, सांबळ, लेझीम आणि तुतारी ही वाद्ये लोकजीवनाशी घट्ट जोडलेली आहेत. या वाद्यांमुळे लोकसंगीताला लय, ताल आणि गतिमानता प्राप्त होते. त्यामुळे लोककलांमधील पारंपरिक वाद्यसंस्कृतीचा अभ्यास करणे महत्त्वाचे ठरते.

२. लोककला आणि लोकसंगीताची संकल्पना

लोककला म्हणजे लोकांच्या जीवनाशी निगडित असलेली कला. ही कला पिढ्यान्पिढ्या परंपरेने पुढे चालत आलेली असते. लोककला ही सामान्य लोकांच्या अनुभवातून निर्माण झालेली असल्यामुळे ती समाजाच्या सांस्कृतिक ओळखीचे प्रतिबिंब असते.

लोकसंगीत हा लोककलेचा महत्त्वाचा भाग आहे. लोकसंगीतामध्ये प्रामुख्याने पारंपरिक वाद्यांचा वापर केला जातो. लोकसंगीताच्या माध्यमातून समाजातील आनंद, दुःख, धार्मिक श्रद्धा आणि सामाजिक भावना व्यक्त होतात.

भारतीय संगीतशास्त्रानुसार वाद्यांचे चार प्रमुख प्रकार मानले जातात - तंतुवाद्य, सुशीर वाद्य, अवनद्ध वाद्य आणि घन वाद्य. लोककलांमध्ये या सर्व प्रकारच्या वाद्यांचा वापर आढळतो.

३. पारंपरिक वाद्यसंस्कृतीचे स्वरूप

पारंपरिक वाद्यसंस्कृती म्हणजे लोकपरंपरेत वापरली जाणारी वाद्ये आणि त्यांच्याशी संबंधित सांस्कृतिक परंपरा. प्रत्येक प्रदेशात त्या त्या भागाच्या सामाजिक आणि सांस्कृतिक परिस्थितीनुसार वेगवेगळी वाद्ये विकसित झाली आहेत.

पारंपरिक वाद्ये ही स्थानिक साहित्य आणि संसाधनांचा वापर करून तयार केली जातात. लाकूड, धातू, चामडे आणि बांबू यांसारख्या नैसर्गिक वस्तूंपासून वाद्यांची निर्मिती केली जाते.

ही वाद्ये केवळ संगीतासाठी वापरली जात नाहीत, तर ती धार्मिक आणि सांस्कृतिक विधींचा महत्त्वाचा भाग असतात.

४. महाराष्ट्रातील लोककलांमधील प्रमुख पारंपरिक वाद्ये

महाराष्ट्रातील लोककलांमध्ये विविध प्रकारची वाद्ये वापरली जातात.

ढोलकी - लावणी आणि तमाशामध्ये ढोलकीचा प्रमुख वापर होतो. ढोलकीच्या ठेक्यामुळे लावणीला विशिष्ट लय प्राप्त होते.

टाळ - भजन, कीर्तन आणि धार्मिक कार्यक्रमांमध्ये टाळाचा वापर मोठ्या प्रमाणात होतो.

मृदुंग - कीर्तन आणि भजन परंपरेमध्ये मृदुंग हे अत्यंत महत्त्वाचे वाद्य आहे.

हलगी - जत्रा आणि उत्सवांमध्ये हलगीचा वापर केला जातो.

सांबळ - गोंधळ आणि धार्मिक विधींमध्ये सांबळ वाद्य वापरले जाते.

लेझीम - लोकनृत्य आणि शारीरिक व्यायाम प्रकारांमध्ये लेझीमचा वापर केला जातो.

तुतारी - तुतारी हे पारंपरिक सुषिर वाद्य असून ऐतिहासिकदृष्ट्या युद्ध आणि राजकीय समारंभांमध्ये वापरले जात असे.

५. लोककलांमध्ये वाद्यांचे सांस्कृतिक महत्त्व

लोककलांमध्ये वाद्यांचे महत्त्व अत्यंत मोठे आहे. वाद्यांमुळे संगीताला लय आणि ताल प्राप्त होतो. लोकनृत्य आणि लोकनाट्य सादरीकरणामध्ये वाद्यांची भूमिका अत्यंत महत्त्वाची असते.

वाद्यांच्या माध्यमातून सांस्कृतिक परंपरा जतन केल्या जातात. उदाहरणार्थ, वारकरी संप्रदायातील भजन-कीर्तनामध्ये टाळ आणि मृदंगाचा वापर धार्मिक परंपरेशी संबंधित आहे.

लोककलांमधील वाद्यसंस्कृती ही समाजाच्या सांस्कृतिक ओळखीचा एक महत्त्वाचा भाग आहे.

आधुनिक काळात तंत्रज्ञानाच्या वाढत्या प्रभावामुळे पारंपरिक वाद्यसंस्कृतीवर काही प्रमाणात परिणाम झाला आहे. इलेक्ट्रॉनिक वाद्ये आणि आधुनिक संगीतप्रकार यांमुळे पारंपरिक वाद्यांचा वापर काही ठिकाणी कमी होत आहे.

तथापि, सांस्कृतिक महोत्सव, संशोधन आणि शैक्षणिक उपक्रमांच्या माध्यमातून पारंपरिक वाद्यसंस्कृतीचे जतन करण्याचे प्रयत्न सुरू आहेत.

७. पारंपरिक वाद्यसंस्कृतीचे संवर्धन

पारंपरिक वाद्यसंस्कृतीचे जतन करण्यासाठी विविध उपाय आवश्यक आहेत. लोककला महोत्सवांचे आयोजन, शैक्षणिक अभ्यासक्रमांमध्ये लोकसंगीताचा समावेश आणि पारंपरिक कलाकारांना प्रोत्साहन देणे हे महत्त्वाचे उपाय आहेत.

डिजिटल माध्यमांच्या मदतीने पारंपरिक वाद्यांचे दस्तऐवजीकरण करून त्यांचे जतन करता येऊ शकते.

निष्कर्ष

लोककलांमधील पारंपरिक वाद्यसंस्कृती ही भारतीय सांस्कृतिक वारशाचा महत्त्वपूर्ण भाग आहे. ही वाद्ये समाजाच्या सांस्कृतिक ओळखीचे प्रतीक आहेत.

आधुनिक काळात या वाद्यसंस्कृतीचे संवर्धन करणे अत्यंत आवश्यक आहे. संशोधन, शिक्षण आणि सांस्कृतिक कार्यक्रमांच्या माध्यमातून पारंपरिक वाद्यसंस्कृती पुढील पिढ्यांपर्यंत पोहोचवणे आवश्यक आहे.

संदर्भसूची

ढेरे, रा. चिं. लोकसंस्कृतीची क्षितिजे.

भागवत, दुर्गा. लोकसाहित्याची रूपरेषा.

रानडे, अशोक. लोकसंगीताचे समाजशास्त्र.

मुञ्जुमदार, शरदचंद्र. महाराष्ट्राची लोककला.

सरदार, गं. बा. लोकसाहित्याचे तत्त्वज्ञान.

भवाळकर, तारा. लोकपरंपरा आणि लोकजीवन.

पाटील, एस. डी. लोकसाहित्य आणि संस्कृती.

महाराष्ट्र शासन. सांस्कृतिक धोरण अहवाल.

कदम, एस. बी. लोककला आणि समाज.

पाटील, आर. डी. महाराष्ट्रातील लोकनाट्य परंपरा.

कुलकर्णी, एम. जी. लोकसाहित्य अभ्यास.

जाधव, पी. एस. लोकसंस्कृती आणि समाज.

लोकसंगीत व शास्त्रीय संगीत यांचा सहसंबंध

डॉ. राहुल सोनवणे

(संगीत विभागप्रमुख)

सौ. के. एस. के. महाविद्यालय बीड.

सारांश (Abstract)

भारतीय संगीतपरंपरेत लोकसंगीत आणि शास्त्रीय संगीत हे दोन प्रमुख प्रवाह आहेत. लोकसंगीत हे जनजीवनाशी निगडित, मौखिक परंपरेने चालत आलेले आणि सांस्कृतिक ओळखीचे प्रतीक आहे; तर शास्त्रीय संगीत हे राग-तालांच्या नियमबद्ध चौकटीत विकसित झालेले परिष्कृत संगीत आहे. प्रस्तुत संशोधननिबंधात या दोन्ही प्रवाहांतील ऐतिहासिक, सांगीतिक, सामाजिक व सांस्कृतिक सहसंबंधाचा अभ्यास करण्यात आला आहे. लोकधूनांचा रागनिर्मितीवर झालेला प्रभाव, तालरचनेतील साम्य, भावप्रधानतेतील समानता आणि आधुनिक काळातील परस्पर आदानप्रदान यांचे विश्लेषण या लेखात करण्यात आले आहे.

१. प्रस्तावना

भारतीय संगीत हे केवळ कलेचे माध्यम नसून ते भारतीय संस्कृतीचे आत्मरूप आहे. समाजाच्या विविध स्तरांवर संगीताने महत्त्वाची भूमिका बजावली आहे. लोकसंगीत हे समाजाच्या जीवनप्रवाहाशी जोडलेले असून ते लोकांच्या आनंद-दुःखाचे प्रतिबिंब आहे. शास्त्रीय संगीत हे त्या भावनांना शिस्तबद्ध आणि तांत्रिक परिष्कार देणारे आहे.

लोकसंगीत आणि शास्त्रीय संगीत यांचा संबंध केवळ बाह्य स्वरूपापुरता मर्यादित नसून तो सांस्कृतिक उत्क्रांतीच्या प्रक्रियेतून निर्माण झालेला आहे. त्यामुळे या दोन्ही प्रवाहांचा सहसंबंध अभ्यासणे आवश्यक ठरते.

भारतीय सांगीतिक परंपरा ही जगातील सर्वांत प्राचीन आणि समृद्ध परंपरांपैकी एक मानली जाते. या परंपरेत दोन प्रमुख प्रवाह दिसून येतात-लोकसंगीत आणि शास्त्रीय संगीत. लोकसंगीत हे जनजीवनाशी निगडित, सहज आणि नैसर्गिक अभिव्यक्तीचे माध्यम आहे; तर शास्त्रीय संगीत हे नियमबद्ध, राग-तालांच्या चौकटीत विकसित झालेले परिष्कृत संगीत आहे. या दोन्ही प्रवाहांमध्ये भिन्नता असली तरी त्यांचा परस्पर संबंध अत्यंत निकटचा आहे. प्रस्तुत संशोधननिबंधात लोकसंगीत व शास्त्रीय संगीत यांचा ऐतिहासिक, सांगीतिक, सांस्कृतिक आणि सामाजिक सहसंबंध सविस्तरपणे अभ्यासण्यात आला आहे.

२. संशोधनाची उद्दिष्टे

१. लोकसंगीत व शास्त्रीय संगीत यांचे स्वरूप स्पष्ट करणे.
२. दोन्ही प्रवाहांची ऐतिहासिक पार्श्वभूमी अभ्यासणे.
३. राग-ताल निर्मितीत लोकसंगीताचा प्रभाव शोधणे.
४. सामाजिक व सांस्कृतिक सहसंबंधाचे विश्लेषण करणे.
५. आधुनिक काळातील परस्पर आदानप्रदानाचा अभ्यास करणे.

३. संशोधन पद्धती

प्रस्तुत संशोधनासाठी ग्रंथाधारित (Library आधारित) व विश्लेषणात्मक पद्धतीचा अवलंब करण्यात आला आहे. विविध संगीतशास्त्रीय ग्रंथ, संशोधनलेख, विश्वकोश, तसेच लोकपरंपरेतील उदाहरणांचा संदर्भ घेऊन अभ्यास करण्यात आला आहे.

४. लोकसंगीत : संकल्पना व वैशिष्ट्ये

लोकसंगीत म्हणजे विशिष्ट प्रदेशातील लोकांनी त्यांच्या जीवनानुभवातून निर्माण केलेले आणि मौखिक परंपरेने पुढे नेलेले संगीत.

वैशिष्ट्ये

- सहज, सोपी धून
- प्रादेशिक बोलीभाषेचा वापर
- सण-उत्सव, विवाह, शेती, धार्मिक विधींशी संबंध
- सामूहिक सादरीकरण
- स्थानिक वाद्यांचा वापर

लोकसंगीत समाजाच्या सांस्कृतिक स्मृतीचे जतन करते. लोकसंगीत म्हणजे लोकांच्या जीवनाशी, परंपरांशी, सण-उत्सवांशी, श्रमसंस्कृतीशी आणि धार्मिक आचारांशी निगडित असलेले संगीत. हे संगीत पिढ्यान् पिढ्या मौखिक परंपरेने पुढे आले आहे. महाराष्ट्रातील लावणी, भारूड, गोंधळ, कोळीगीते; राजस्थानातील मांड; आसाममधील बिहूगीते; पंजाबमधील भांगडा-ही लोकसंगीताची काही ठळक उदाहरणे होत.

लोकसंगीताची वैशिष्ट्ये पुढीलप्रमाणे दिसून येतात. त्यात साधी व सहज लक्षात राहणारी धून असते. शब्दरचना प्रादेशिक बोलीभाषेत असते. जीवनातील आनंद, दुःख, श्रम, प्रेम, भक्ती यांचे थेट प्रतिबिंब त्यात दिसते. तालरचना साधी आणि ठेका प्रधान असते. वाद्येही स्थानिक स्वरूपाची असतात-ढोलकी, ताशा, लेझीम, एकतारी, तुंबडी इत्यादी.

लोकसंगीत हे सामूहिकतेचे प्रतीक आहे. ते व्यक्तीपेक्षा समूहाच्या भावनांचे प्रतिनिधित्व करते. म्हणूनच लोकसंगीत हे समाजाच्या सांस्कृतिक ओळखीचे जतन करणारे माध्यम मानले जाते.

५. शास्त्रीय संगीत : संकल्पना व वैशिष्ट्ये

भारतीय शास्त्रीय संगीत दोन पद्धतींमध्ये विभागले गेले आहे:

Hindustani classical music

Carnatic music

वैशिष्ट्ये

राग-तालांची निश्चित रचना

गुरू-शिष्य परंपरा

आलाप, तान, बंदिश, निरवळ इत्यादी अंग

स्वरशुद्धता व लयबद्धता

शास्त्रीय संगीत हे साधनेवर आधारित असून त्यासाठी दीर्घ प्रशिक्षण आवश्यक असते. शास्त्रीय संगीत राग आणि ताल यांच्या शास्त्रीय चौकटीवर आधारित असते. प्रत्येक रागाचे निश्चित आरोह- अवरोह, वादी-संवादी, पकड, समय आणि भाववैशिष्ट्य असते. तालांचेही निश्चित मात्राविभाग आणि बोल असतात.

शास्त्रीय संगीतात आलाप, बंदिश, तान, बोलतान, तराना, निरवळ, रागविस्तार अशा विविध अंगांचा समावेश होतो. गुरू-शिष्य परंपरेतून हे संगीत शिकवले जाते आणि दीर्घ साधना आवश्यक असते.

६. ऐतिहासिक पार्श्वभूमी

वैदिक काळातील सामगायनातून भारतीय संगीताची पायाभरणी झाली. लोकजीवनातील विविध प्रसंगांनुसार गीते निर्माण झाली. कालांतराने या धूनांना अधिक परिष्कृत स्वरूप मिळाले आणि राग-तालांची संकल्पना विकसित झाली.

भक्तीचळवळीच्या काळात संतांनी लोकभाषेत अभंग, कीर्तन, भारूड रचले. या रचनांमध्ये लोकधूनांचा प्रभाव होता. दरबारी संस्कृतीच्या प्रभावामुळे शास्त्रीय संगीत अधिक विकसित झाले.

७. रागनिर्मितीत लोकसंगीताचा प्रभाव

अनेक रागांच्या मूळ प्रेरणा लोकधूनांमध्ये आढळतात. उदाहरणार्थ, भूपाळी, पहाडी, केदार इत्यादी रागांमध्ये लोकधूनांचा प्रभाव दिसतो.

लोकसंगीतातील साधी स्वररचना शास्त्रीय चौकटीत बसवून रागनिर्मिती झाली. त्यामुळे लोकसंगीत हे शास्त्रीय संगीताचे मूलस्रोत मानले जाते.

८. तालरचना : साम्य व भिन्नता

लोकसंगीतात दादरा, कहरवा यांसारखे सोपे ताल वापरले जातात. शास्त्रीय संगीतात हेच ताल अधिक विस्ताराने आणि लयकारीसह सादर केले जातात.

तालांच्या बाबतीत लोकसंगीतात ठेक्याला महत्त्व असते, तर शास्त्रीय संगीतात गणिती मांडणी आणि विविध लयभेद आढळतात.

९. भावप्रधानता व अभिव्यक्ती

लोकसंगीतात भावना थेट आणि सहज व्यक्त होतात. शास्त्रीय संगीतात भावना रागाच्या चौकटीतून व्यक्त होतात.

दोन्ही प्रकारांत भावप्रकाशन हा केंद्रबिंदू असतो. त्यामुळे भावप्रधानतेच्या दृष्टीने दोन्ही प्रवाहांत साम्य दिसते. लोकसंगीतात भावनांची थेट अभिव्यक्ती असते. उदाहरणार्थ, शेतकरी पिकाच्या आनंदात गातो ते गीत त्याच्या श्रमाचे आणि समाधानाचे प्रतीक असते. विवाहगीतांत आनंद आणि हर्ष यांचे प्रतिबिंब दिसते.

शास्त्रीय संगीतातही भावनांना महत्त्व असते; परंतु त्या भावनांना रागाच्या चौकटीत व्यक्त केले जाते. राग यमन शांतता आणि माधुर्य व्यक्त करतो, तर राग दरबारी कानडा गांभीर्य दर्शवतो.

अशा प्रकारे लोकसंगीतातील भावप्रधानता आणि शास्त्रीय संगीतातील रागप्रधानता या दोन भिन्न पद्धती असल्या तरी उद्देश भावप्रकाशनाचाच आहे

१०. सामाजिक व सांस्कृतिक सहसंबंध

लोकसंगीत समाजाच्या दैनंदिन जीवनाचा भाग आहे. शास्त्रीय संगीत सांस्कृतिक परिष्काराचे प्रतीक आहे.

दोन्ही प्रवाह समाजातील सांस्कृतिक एकात्मता वाढवतात. लोकसंगीत लोकांना एकत्र आणते, तर शास्त्रीय संगीत अभिरुची विकसित करते. लोकसंगीत समाजाच्या दैनंदिन जीवनाचा अविभाज्य भाग आहे. सण-उत्सव, यात्रा, धार्मिक विधी, शेतीकाम, विवाहसंस्कार-प्रत्येक ठिकाणी लोकसंगीत आढळते.

शास्त्रीय संगीत समाजाच्या सांस्कृतिक परिष्करणाचे प्रतीक आहे. संगीतसभांद्वारे, मैफिलींद्वारे आणि शैक्षणिक अभ्यासक्रमांद्वारे त्याचे संवर्धन केले जाते.

दोन्ही संगीतप्रवाह समाजाच्या सांस्कृतिक ओळखीला बळकटी देतात. लोकसंगीत लोकांमध्ये ऐक्य निर्माण करते, तर शास्त्रीय संगीत अभिरुची विकसित करते.

११. आधुनिक काळातील परस्पर आदानप्रदान

आज फ्यूजन संगीतामध्ये लोकसंगीत व शास्त्रीय संगीताचा संगम दिसतो. चित्रपटसंगीतातही रागाधारित धून आणि लोकधूनांचा वापर केला जातो.

डिजिटल माध्यमांमुळे दोन्ही प्रकारचे संगीत जागतिक स्तरावर पोहोचले आहे. अनेक शास्त्रीय गायकांनी लोकसंगीतातील धूनांचा आधार घेत बंदिशी रचल्या आहेत. तसेच लोककलावंतांनी शास्त्रीय संगीताचे घटक आत्मसात करून आपले सादरीकरण अधिक परिष्कृत केले आहे.

चित्रपटसंगीत हे याचे उत्कृष्ट उदाहरण आहे. चित्रपटसंगीतात लोकसंगीताच्या धून आणि शास्त्रीय संगीताच्या रागांचा संगम दिसतो. त्यामुळे दोन्ही प्रवाह अधिक व्यापक श्रोत्यांपर्यंत पोहोचले आहेत. आजच्या जागतिकीकरणामुळे युगात लोकसंगीत आणि शास्त्रीय संगीत या दोन्ही प्रवाहांवर आधुनिक तंत्रज्ञानाचा प्रभाव पडला आहे. डिजिटल माध्यमांमुळे दोन्ही प्रकारचे संगीत जागतिक स्तरावर पोहोचले आहे.

फ्यूजन संगीतामध्ये लोकसंगीत, शास्त्रीय संगीत आणि पाश्चात्य संगीत यांचा संगम दिसतो. यामुळे संगीताच्या अभिव्यक्तीचे नवे आयाम निर्माण झाले आहेत.

१२. विश्लेषण

लोकसंगीत हे मूळ असून शास्त्रीय संगीत हे त्याचे परिष्कृत रूप आहे. लोकधूनांना शास्त्रीय चौकट देऊन त्यांना व्यापकता प्राप्त झाली.

लोकसंगीत शास्त्रीय संगीतातील कडक नियमांपासून मुक्त असले तरी त्यातील भावगर्भता शास्त्रीय संगीताला समृद्ध करते. लोकसंगीत आणि शास्त्रीय संगीत यांचा संबंध हा 'मूळ आणि परिष्कृत रूप' असा मानला जाऊ शकतो. लोकजीवनातील धून, ताल, भावना या शास्त्रीय चौकटीत बांधल्या गेल्या आणि त्यांना अधिक व्यापक रूप प्राप्त झाले.

लोकसंगीत शास्त्रीय संगीतातील कठोर नियमांपासून मुक्त असले तरी त्यातील स्वाभाविकता आणि भावगर्भता शास्त्रीय संगीताला समृद्ध करते. शास्त्रीय संगीत लोकसंगीताला तांत्रिक परिपूर्णता प्रदान करते.

१३. निष्कर्ष

लोकसंगीत व शास्त्रीय संगीत हे भारतीय सांस्कृतिक परंपरेचे दोन अविभाज्य प्रवाह आहेत. त्यांच्यातील सहसंबंध ऐतिहासिक, सांगीतिक व सामाजिक स्तरावर दृढ आहे.

दोन्ही प्रवाह एकमेकांना पूरक असून भारतीय संगीतपरंपरेला वैश्विक ओळख मिळवून देतात.

संदर्भसूची

१. भातखंडे, वि. ना. - हिंदुस्थानी संगीत पद्धती
२. पलुस्कर, वि. दि. - संगीत बालबोध
३. रानडे, डॉ. अशोक - भारतीय संगीतशास्त्र
४. कपिलेश्वरी, बाळकृष्ण - लोकसंगीताचा अभ्यास
५. शर्मा, स्वातंत्र्य - भारतीय रागसंगीताचा इतिहास
६. भारतीय संगीत विश्वकोश

जागतिकीकरणाच्या युगात भारतीय लोककलांचे जतन आणि संवर्धन

संशोधक – प्रेरणा प्रमोद खरात

नाट्यशास्त्र विभाग, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर
मराठवाडा विद्यापीठ, छत्रपती संभाजीनगर.

ईमेल:Prernakharat17gmail.com

मार्गदर्शक – डॉ. वैशाली बोदेले,

संशोधन मार्गदर्शक तथा विभागप्रमुख,
नाट्यशास्त्र विभाग, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर
मराठवाडा विद्यापीठ, छत्रपती संभाजीनगर.

१.सारांश:-

लोककला ही मानवी संस्कृतीचा जिवंत दस्तऐवज असून ती समूहाच्या सामुदायिक अनुभवांतून आणि परंपरेतून आकार घेते. लोककला कोणत्याही समाजाची सांस्कृतिक ओळख अधोरेखित करते. मात्र, २१ व्या शतकातील तीव्र जागतिकीकरण (Globalization), वेगवान शहरीकरण आणि माहिती तंत्रज्ञानाचा विस्फोट यांमुळे या पारंपरिक कलांच्या अस्तित्वाचा प्रश्न गंभीर झाला आहे. प्रस्तुत शोधनिबंधात भारतीय लोककलांच्या सद्यस्थितीचे चिकित्सक विश्लेषण करण्यात आले असून, त्यांच्या न्हासासाठी कारणीभूत ठरणाऱ्या सामाजिक-आर्थिक आणि तांत्रिक घटकांचा वेध घेतला आहे. 'युनेस्को'च्या (UNESCO) अमूर्त सांस्कृतिक वारसा जतन करण्याच्या मार्गदर्शक तत्त्वांच्या प्रकाशात, आधुनिक डिजिटल अर्काइव्हिंग आणि धोरणात्मक बदलांच्या साहाय्याने या कलांचे संवर्धन कसे करता येईल, याचा सप्रमाण आढावा यात घेतला आहे. हा अभ्यास लोकसंस्कृतीच्या जतनासाठी एक शाश्वत आणि विधायक दिशादर्शक आराखडा मांडण्याचा प्रयत्न करतो.

२.प्रस्तावना:-

लोककला ही संज्ञा केवळ मनोरंजनापुरती मर्यादित नसून, ती लोकमानसाने स्वतःच्या जगण्याच्या संघर्षातून, आनंदासाठी आणि सामायिक अभिव्यक्तीसाठी निर्माण केलेली एक जीवनपद्धती आहे. यात लोकसंगीत, लोकनृत्य, लोकनाट्य, लोककथा आणि हस्तकला यांसारख्या विविध अंगांचा समावेश होतो. भारताचा सांस्कृतिक इतिहास पाहता, ऋग्वेदकाळापासून आजपर्यंत लोककलांनी आपली अखंडता राखून समाजप्रबोधन, इतिहास, नीतिमत्ता आणि लोकशिक्षणाचे कार्य केले आहे. भारतीय संस्कृतीत 'वसुधैव कुटुंबकम'ची भावना या कलांमधूनच जोपासली गेली आहे. भारतीय संदर्भात या कलांना 'देशी' प्रवाहाचे प्रतिनिधी मानले जाते.

मात्र, गेल्या तीन दशकांत जागतिकीकरणामुळे 'जागतिक गाव' (Global Village) ही संकल्पना रूढ झाली आणि स्थानिक संस्कृतींवर जागतिक संस्कृतीचे अतिक्रमण सुरु झाले. बदलत्या जीवनशैलीमुळे आणि तंत्रज्ञानाच्या विकासामुळे लोककला आता केवळ प्रदर्शनीय वस्तू बनत चालल्या आहेत. लोककलेचे जतन म्हणजे केवळ भूतकाळातील स्मृतींचे जतन नसून, तो भविष्यातील पिढ्यांसाठी आपल्या सांस्कृतिक मुळांचा वारसा हस्तांतरित करण्याचा एक अनिवार्य प्रयत्न आहे.

३. संशोधनाची उद्दिष्टे:-

१. जागतिकीकरण आणि पाश्चात्यीकरणाचा भारतीय लोककलांच्या मूळ स्वरूपावर आणि ढाच्यावर होणाऱ्या परिणामांचे मूल्यमापन करणे.
२. लोककलाकारांच्या सामाजिक-आर्थिक दुरवस्थेचा आणि त्यांच्या पारंपरिक व्यवसायांतून होणाऱ्या विस्थापनाचा अभ्यास करणे.
३. आधुनिक माहिती व दळणवळण तंत्रज्ञानाचा (ICT) वापर करून लोककलांच्या जतनाचे आणि दस्तऐवजीकरणाचे शाश्वत मॉडेल सुचवणे.
४. 'सांस्कृतिक पर्यटन' आणि 'लोकशिक्षण' यांच्या माध्यमातून लोककलांना जागतिक मंच आणि आर्थिक स्थैर्य मिळवून देण्याच्या शक्यता तपासणे.

५. लोककला आणि लोक कलावंत यांना सामाजिक व कलात्मक दृष्टिकोनातून समृद्ध करणे.

४. लोककलांच्या न्हासाचे सविस्तर चिकित्सक विश्लेषण:-

जागतिकीकरणामुळे पाश्चात्य पॉप संस्कृतीचा प्रभाव प्रचंड वाढला आहे. पाश्चात्य चित्रपट, पॉप संगीत आणि फॅशनच्या आक्रमणामुळे ग्रामीण व निमशहरी भागातील तरुणांचा आपल्या पारंपरिक कलांकडे पाहण्याचा दृष्टिकोन वेगाने बदलला आहे. मुख्य प्रवाहातील माध्यमे आणि जाहिरातींमधून ज्या प्रकारचे सांस्कृतिक मापदंड प्रस्थापित केले जातात, त्यापुढे स्थानिक लोककला दुय्यम भासू लागल्या आहेत. स्वतःच्या कलेबद्दल वाटणारा न्यूनगंड आणि पाश्चात्य संस्कृतीचे ग्लॅमरस आकर्षण हे लोककलेच्या न्हासाचे व कलावंतांच्या मानिसक विस्थापनाचे मुख्य कारण ठरत आहे. पूर्वी ग्रामीण अर्थव्यवस्थेत 'बलुतेदारी' किंवा 'राजाश्रया'मुळे लोककलावंतांच्या उपजीविकेचा प्रश्न साखळी पद्धतीने सुटलेला होता. कलाकाराला सन्मान आणि उदरनिर्वाहाची खात्री होती. मात्र, आजच्या स्पर्धात्मक आणि पूर्णतः चलन-आधारित बाजारपेठेत केवळ लोककलेवर उदरनिर्वाह करणे अशक्यप्राय झाले आहे. लोककलावंतांना मिळणारे अल्प उत्पन्न आणि सादरीकरणाच्या संधींचा अभाव यामुळे कलाकार या क्षेत्रापासून दुरावत आहेत. वाढती महागाई आणि उत्पन्नाची अनिश्चितता यामुळे अनेक निष्णात कलाकार मजुरी किंवा शहरांकडे सुरक्षा रक्षक म्हणून स्थलांतर करत आहेत, ही सांस्कृतिक शोकांतिका आहे. टीव्ही, ओटीटी (OTT) प्लॅटफॉर्म आणि सोशल मीडियाच्या अतिवापरामुळे मानवी मनोरंजनाच्या सवयी मुळापासून बदलल्या आहेत. यामुळे ग्रामीण भागातील जत्रा, पारंपरिक उत्सव आणि लोकनाट्याचे पूर्वीचे महत्त्व कमी झाले आहे. लोककला या 'प्रत्यक्ष' सादरीकरणावर आणि प्रेक्षकांच्या प्रतिसादावर अवलंबून असतात; मात्र, प्रेक्षक आता डिजिटल पडद्यावरील 'इन्स्टंट' मनोरंजनाकडे वळल्यामुळे या कलांना मिळणारा लोकाश्रय आटट चालला आहे. भौतिक विकासाच्या नावाखाली धरणे, महामार्ग किंवा औद्योगिक वसाहती उभारताना जेव्हा एखादा ग्रामीण समूह विस्थापित होतो, तेव्हा केवळ माणसे नाही तर त्यांच्यासोबत त्यांची कलाही नष्ट होते. लोककला ही मातीशी, स्थानिक बोलीशी आणि भौगोलिक पर्यावरणाशी घट्ट जोडलेली असते. त्यातच भर म्हणून, मुख्य प्रवाहातील वृत्तवाहिन्या आणि वृत्तपत्रांमध्ये लोककलांना मिळणारे स्थान केवळ औपचारिक किंवा 'हटके' बातमीपुरते उरले आहे, ज्यामुळे ही कला सामाजिक प्रवाहातून बाजूला फेकली जात आहे.

५. जतन आणि संवर्धनासाठी बहुआयामी उपाययोजना:-

लोककलांचे ऑडिओ, व्हिडिओ आणि उच्च क्षमतेच्या फोटोग्राफीच्या माध्यमातून डिजिटल जतन करणे ही आजच्या काळाची सर्वात मोठी गरज आहे. यामुळे दुर्मिळ लोकगीते, सादरीकरणाच्या पद्धती आणि नृत्यप्रकार भविष्यासाठी जतन करता येतील. तट (Virtual Reality) आणि Augmented Reality तंत्रज्ञानामुळे जागतिक प्रेक्षकांना प्रत्यक्ष लोककला महोत्सवाचा अनुभव घरबसल्या घेता येईल. यामुळे भाषिक अडथळे ओलांडून भारतीय लोककला सातासमुद्रापार पोहोचू शकतील.

केवळ शासनाने जतन करणे पुरेसे नाही, तर लोककलेचे शिक्षण औपचारिक होणे गरजेचे आहे. प्राथमिक ते उच्च माध्यमिक स्तरपर्यंतच्या अभ्यासक्रमात स्थानिक लोककलांचा इतिहास आणि सादरीकरण यांचा समावेश केल्यास विद्यार्थ्यांमध्ये त्याबद्दल आदर व आपुलकी निर्माण होईल. नाट्यशास्त्र विभागांमार्फत लोककलांचे विशेष पदविका कोर्सेस सुरू करून त्यांना व्यावसायिक स्वरूप देणे काळाची गरज आहे.

लोककलांना पर्यटनाशी जोडल्यास कलाकारांना हक्काचा आणि सन्मानजनक रोजगार मिळेल. पर्यटनाने लोककलेला जागतिक बाजारपेठ उपलब्ध होते. उदा. राजस्थानमधील 'कठपुतळी' किंवा महाराष्ट्रातील 'वारली चित्रकला' पर्यटनाने जागतिक स्तरावर एक 'ब्रँड' म्हणून ओळखली जाऊ लागली आहे. महाराष्ट्र पर्यटनाने स्थानिक लोककला महोत्सवांचे 'पॅकेज' तयार करणे आवश्यक आहे. युनेस्कोच्या (UNESCO) 'अमूर्त सांस्कृतिक वारसा' यादीत भारतीय लोककलांना जास्तीत जास्त स्थान मिळवून देण्यासाठी संशोधन स्तरावर प्रयत्न होणे गरजेचे आहे. केवळ वार्षिक मानधन किंवा पुरस्कार देऊन न थांबता, कलाकारांसाठी व्यापक आरोग्य विमा, पेन्शन योजना आणि त्यांच्या मुलांच्या कला शिक्षणासाठी विशेष सवलती देणारे धोरण आखणे आवश्यक आहे.

६. लोकसंस्कृतीची वैश्विक ऊर्जा :

महाराष्ट्राचा 'दशावतार', 'लावणी' आणि 'भारूड' महाराष्ट्रातील लावणी आणि भारूड या कलाप्रकारांनी केवळ मनोरंजन केले नाही, तर समाजप्रबोधनात क्रांती घडवून आणली आहे. संत एकनाथांनी भारूडाच्या माध्यमातून अध्यात्म आणि नीतिमत्ता सर्वसामान्यांपर्यंत पोहोचवली. लावणीने बदलत्या काळात स्वतःला 'लोकसंगीत' म्हणून टिकवून ठेवले आहे, ही तिची लवचिकता अभ्यासाचा विषय आहे. युनेस्कोने २०१० मध्ये राजस्थानच्या 'कालबेलिया' लोकनृत्याचा अमूर्त सांस्कृतिक वारसा म्हणून गौरव केला. यामुळे या कलेला आंतरराष्ट्रीय प्रतिष्ठा मिळाली. आज जगभरातील पाश्चात्य नर्तक हे नृत्य शिकण्यासाठी भारतात येत आहेत, ज्यामुळे स्थानिक कलाकारांच्या जीवनात आर्थिक समृद्धी आली आहे. योग आणि कुंभमेळा या सांस्कृतिक घटकांना मिळालेल्या जागतिक मान्यतेमुळे भारतीय 'सॉफ्ट पॉवर' जगात प्रस्थापित झाली आहे. २०१८ मध्ये कुंभमेळ्याला युनेस्कोने दिलेली मान्यता ही भारतीय लोकसंस्कृतीच्या सामूहिक

ऊर्जेचा विजय आहे.

७. शिफारसी:-

१. लोककलावंत पेन्शन योजना: ६० वर्षावरील वृद्ध आणि गरजू कलावंतांसाठी सन्मानजनक मासिक पेन्शन आणि सर्वसमावेशक आरोग्य विमा कवच तातडीने उपलब्ध करून द्यावे.
२. प्रत्येक जिल्ह्यात किमान एक 'सांस्कृतिक ग्राम' विकसित करावे, जेथे पर्यटकांना पारंपरिक कलांचे दर्शन, हस्तकलेची विक्री आणि प्रत्यक्ष सादरीकरणाचा अनुभव एकाच ठिकाणी मिळेल.
३. लोककलाकारांना मध्यस्थाशिवाय थेट प्रेक्षकांशी आणि जागतिक आयोजकांशी जोडण्यासाठी केंद्र व राज्य सरकारने विशेष 'अॅप' किंवा अधिकृत सरकारी पोर्टलची निर्मिती करावी.

८. निष्कर्ष:-

लोककलांचे जतन करणे ही केवळ सरकारची जबाबदारी नसून ती संपूर्ण समाजाची नैतिक जबाबदारी आहे. जागतिकीकरण हे लोककलेसाठी केवळ संकट नसून ती जागतिक स्तरावर पोहोचण्याची एक मोठी संधीही आहे. तंत्रज्ञानाची जोड, आधुनिक आय.सी.टी. साधनांचा कल्पक वापर आणि कलावंतांना मिळणारे आर्थिक स्थैर्य यामुळे भारतीय लोककला जागतिक पटलावर पुन्हा एकदा आपले वैभव सिद्ध करू शकतात. ग्लोबल होताना आपण आपले लोकल आणि मूळ सांस्कृतिक संचित विसरता कामा नये, हेच या संशोधनाचे सार आहे. लोककला म्हणजे केवळ नाच-गाणे नसून ती मानवी अस्तित्वाचा आणि आपल्या पूर्वजांच्या प्रज्ञेचा जिवंत दस्तऐवज आहे. या वारशाचे संवर्धन हीच आपली भविष्यातील समृद्धी ठरेल.

९. संदर्भ सूची:-

१. भवाळकर, तारा, लोकसंस्कृतीचे विश्व, पद्मगंधा प्रकाशन, पुणे, २०१०.
२. दोंदे, विलास, भारतीय लोककला आणि संस्कृती, मौज प्रकाशन, मुंबई, २०१५.
३. बाबर, सरोजिनी, लोकसाहित्य: स्वरूप आणि व्याप्ती, महाराष्ट्र राज्य लोकसाहित्य समिती, पुणे, १९९५.
४. कानडे, मुकुंद श्रीनिवास, मराठी लोकसाहित्य, शुभा प्रकाशन, पुणे, १९९०.
५. मोरे, सदानंद, लोकसंस्कृतीचा गाभारा, फडके प्रकाशन, कोल्हापूर, २००३.
६. Devy, Ganesh N., Painted Words: -n -nthology of Tribal Literature, Penguin Books India, New Delhi, 2002.
७. Smith, Laurajane, Uses of Heritage, Routledge, London, 2006.
८. UNESCO, Convention for the Safeguarding of the Intangible Cultural Heritage, UNESCO Digital Library, 2003.
९. Said, Edward, Orientalism, Pantheon Books, New York, 1978.
१०. Ministry of Culture, Govt. of India, -nual Reports on Folk -rt Conservation, Government Printing Press, New Delhi, 2022.

महाराष्ट्रातील लोककला प्रकार आणि त्याचे ऐतिहासिक महत्त्व

Subhash Ashru Morey
Buldhana, Maharashtra

प्रस्तावना

महाराष्ट्रातील लोककला त्याच्या सांस्कृतिक, धार्मिक, सामाजिक आणि ऐतिहासिक धरोहरांचा एक अनमोल हिस्सा आहे. लोककला ही त्याच्या मूलभूत रूपात फक्त एक कला नाही, तर ती एक सामाजिक, सांस्कृतिक आणि ऐतिहासिक अभिव्यक्ती आहे जी लोकांच्या दैनंदिन जीवनाशी निगडित आहे. यामध्ये नृत्य, संगीत, शिल्पकला, काव्य, रंगभूमी आणि हस्तकला यांचा समावेश आहे.

महाराष्ट्रात लोककलेचा इतिहास जितका समृद्ध आहे, तितकेच त्याचे महत्त्व आहे. संत तुकाराम, संत ज्ञानेश्वरी, संत एकनाथ यांसारख्या संतांची अभंग गाणी, महाराष्ट्रातील लोकसंगीत, लावणी नृत्य, आणि आदिवासी चित्रकला यासारखे अनेक कलात्मक रूपे लोकांच्या जीवनात खोलवर रुजलेली आहेत. लोककलेच्या माध्यमातून लोकांचा आनंद, शोक, संघर्ष, आणि सामाजिक समस्यांचा दृष्टिकोन व्यक्त केला जातो.

आजच्या आधुनिक युगात, जरी तंत्रज्ञान आणि बदलती जीवनशैली यामुळे पारंपरिक लोककला काही प्रमाणात मागे पडली असली तरी, त्याच्या संवर्धन आणि प्रसारासाठी अनेक पावले उचलली जात आहेत. यामध्ये शालेय शिक्षण, पर्यटन, आणि डिजिटल तंत्रज्ञानाचा समावेश आहे. लोककलेचा भविष्यकाळ त्याच्या पारंपरिक रूपांचा आणि आधुनिक काळाच्या आवश्यकतांचा समन्वय साधत अधिक समृद्ध होईल, याची पूर्ण शक्यता आहे.

महाराष्ट्रातील प्रमुख लोककला प्रकार :

महाराष्ट्रातील लोककला विविधतेने भरलेली आहे, आणि प्रत्येक कला प्रकार त्याच्या स्थानिक संस्कृतीचा, धर्माचा, आणि समाजाच्या जीवनशैलीचा अभिव्यक्ती आहे. लोककला त्या समाजाच्या भावनांची, विचारांची, परंपरेची आणि आस्थेची प्रतिकृती आहे. महाराष्ट्रात अनेक प्रमुख लोककला प्रकार आहेत, जे विविधता, रंग, आणि आकार यांच्या माध्यमातून राज्याच्या सांस्कृतिक धरोहराचे प्रतीक आहेत. काही प्रमुख लोककला प्रकार खालीलप्रमाणे:

१) लोकसंगीत (Folk Music)

महाराष्ट्रातील लोकसंगीत अत्यंत समृद्ध आहे आणि विविध समाजांच्या संस्कृतींशी जोडलेले आहे. हे संगीत समुदायाच्या जीवनशैलीचे, भावनांचे, आणि संस्कृतीचे अभिव्यक्ती आहे. यामध्ये विविध प्रकार आहेत:

* लावणी:

लावणी एक लोकप्रिय लोकसंगीत प्रकार आहे, जो मुख्यतः मराठी नृत्यांमध्ये सादर केला जातो. लावणीमध्ये गाणे आणि नृत्य यांचा समावेश असतो. हे गाणी सामान्यतः प्रेम, हास्य, आणि जीवनातील संघर्षावर आधारित असतात.

* भजन आणि कीर्तन:

भजन म्हणजे धार्मिक गाणी जी भक्तिरचनांद्वारे भगवान आणि संतांचा महिमा गात असतात. संत तुकाराम, संत ज्ञानेश्वरी, संत एकनाथ यांच्या अभंगांवर आधारित कीर्तन हे लोकप्रिय आहे.

* आखाडा:

महाराष्ट्रातील एक पारंपरिक लोकसंगीत, ज्यात सामूहिक नृत्य आणि गायन असते. हे विशेषतः ग्रामीण भागात आणि सणसमारंभात होतं.

* लोकगीते:

महाराष्ट्राच्या लोकगीतांमध्ये संतवाणी, शेतकरी गीतं, व्रत गीतं, गोविंदा, आणि हास्य गीतं यांचा समावेश होतो. या गाण्यांमध्ये ग्रामीण जीवन, प्रेम, शोक, आणि सामाजिक संदेश व्यक्त केले जातात.

२) लोकनृत्य (Folk Dance)

महाराष्ट्रातील लोकनृत्याच्या विविध प्रकारांमध्ये प्रत्येक नृत्याचा एक विशिष्ट उद्देश असतो. हे नृत्य विविध सण, उत्सव, आणि

सामाजिक उपक्रमांच्यावेळी केले जातात.

*** लावणी नृत्य:**

लावणी नृत्य हे महाराष्ट्राच्या सर्वात प्रसिद्ध नृत्य प्रकारांपैकी एक आहे. हा नृत्य प्रेम, जीवनातील दुःख, आणि हास्याचा समावेश करतो. लावणी नृत्य विशेषतः भव्य संगीतासोबत सादर केला जातो.

*** दांडिया:**

दांडिया हे एक लोकप्रिय नृत्य आहे, ज्याचा संबंध मुख्यतः दिवाळीच्या सणाशी असतो. दोन गटांच्या लोकांनी लाठ्या फिरवून एकत्र येऊन नृत्य सादर केला जातो.

*** कळी नृत्य:**

आदिवासी समुदायांतून उत्पन्न झालेले एक नृत्य, ज्यात पुरुष आणि महिलांमध्ये परस्पर संवाद होतो. या नृत्यात पारंपरिक वाद्यांचा वापर केला जातो.

*** झंझावाती:**

हे नृत्य विशेषतः कधी कधी महोत्सवाच्या आणि सामाजिक सणांच्या निमित्ताने सादर केले जाते. यामध्ये लोक हशा, नृत्य आणि गाण्यांद्वारे आनंद साजरा करतात.

३) हस्तकला (Handicrafts)

महाराष्ट्रात हस्तकला आणि शिल्पकला यांचा इतिहास आणि परंपरा अत्यंत समृद्ध आहे. विविध प्रकारच्या हस्तकलांनी महाराष्ट्राला एक वैशिष्ट्यपूर्ण ओळख दिली आहे.

*** वारली पेंटिंग:**

हे आदिवासी समुदायाचे प्रसिद्ध चित्रकला रूप आहे. वारली पेंटिंगमध्ये साध्या रेषा आणि रूपांकने वापरून शेतकरी जीवन, मानवता, वन्यजीवन आणि देवते दाखवली जातात.

*** मातीचे शिल्प:**

मातीचे बर्तन आणि मूर्तिकला महाराष्ट्राच्या ग्रामीण भागात अत्यंत लोकप्रिय आहे. मातीचे शिल्प कलेत वस्त्र, पात्र, आणि इतर वस्तू बनविल्या जातात.

*** पितळी कलेची वस्त्रनिर्मिती:**

पितळी धातुचा उपयोग करून बनवलेली दागदागिने, बर्तन आणि विविध सजावटीच्या वस्तू महाराष्ट्रात खूप लोकप्रिय आहेत.

*** सोनार कलेचे काम:**

महाराष्ट्रात सोनार कलेचे महत्व खूप आहे, विशेषतः ग्रामीण भागांमध्ये सोन्याच्या वस्त्रांचे काम केले जाते. यामध्ये परंपरागत दागिने आणि हस्तनिर्मित वस्तू असतात.

४) लोककाव्य (Folk Poetry)

लोककाव्य म्हणजे लोकांची भावना आणि विचार शाब्दिक रूपात व्यक्त करण्याची एक कला आहे. हे काव्य समाजातील धार्मिक, सामाजिक आणि नैतिक संदेश देतात.

*** संतवाणी:**

संत तुकाराम, संत ज्ञानेश्वरी आणि इतर भक्तकाव्यांचा अभ्यास करताना, लोककाव्याच्या महत्त्वाचे भव्य उदाहरण आहे. संतवाणी समाजाच्या एकतेला आणि अध्यात्मिक उत्थानाला प्रेरित करते.

*** लोकगीत आणि अभंग:**

संत तुकाराम, संत एकनाथ यांच्या अभंगांमध्ये महाराष्ट्रातील लोककाव्याचा एक महत्त्वपूर्ण भाग आहे. यामध्ये त्यांचे जीवनदर्शन, सामाजिक मूल्ये आणि नीतिमूल्यांचा समावेश आहे.

५) लोकनाटक (Folk Theatre)

महाराष्ट्रातील लोकनाटक आणि रंगभूमीची परंपरा खूप जुनी आहे. यामध्ये कथा आणि नृत्य यांचे संयोग होत असतो. प्रसिद्ध लोकनाटक प्रकार:

*** गोंधळ:**

गोंधळ एक पारंपरिक नाटक आहे, ज्यात लोक संवादात्मक आणि नृत्यात्मक सहभाग घेतात.

*** नवले आणि तात्या:**

महाराष्ट्रातील एक पारंपरिक लोकनाटक, ज्यात सामान्यतः राजकीय किंवा सामाजिक विषयांवर आधारित कथा असतात.

६) पारंपरिक नृत्य प्रकार:

महाराष्ट्रात विविध पारंपरिक नृत्य प्रकार आहेत, ज्यामध्ये प्राचीन नृत्य प्रकारांचा समावेश आहे. हे नृत्य समुदायाच्या एकतेला आणि कार्यक्षमतेला प्रकट करतात.

*** वाजवणी:**

वाजवणी नृत्य एक सामाजिक नृत्य आहे, जे महिलांद्वारे साजरे केले जाते. या नृत्यात महिलांचे सामूहिक कार्य दर्शवले जाते.

*** गोविंदा:**

गोविंदा हा एक अत्यंत लोकप्रिय नृत्य आहे, जो भगवान कृष्णाच्या गोविंदा नृत्याशी संबंधित आहे.

महाराष्ट्रातील लोककलेचे ऐतिहासिक महत्त्व :

महाराष्ट्रातील लोककला ही त्या राज्याच्या सांस्कृतिक, धार्मिक, सामाजिक आणि ऐतिहासिक वारशाची महत्त्वपूर्ण अभिव्यक्ती आहे. लोककलेचे ऐतिहासिक महत्त्व फक्त एका कला प्रकारापुरते मर्यादित नाही, तर ती त्या कालखंडाच्या समाजाचा, त्याच्या मूल्यांचा, परंपरांचा, आणि जीवनशैलीचा एक दर्पण आहे. महाराष्ट्रातील लोककलेने राज्याच्या प्रत्येक युगात आपल्या सांस्कृतिक ओळखीला घडवले आहे. महाराष्ट्रातील लोककलेचे ऐतिहासिक महत्त्व खालील काही महत्त्वाच्या पैलूंवर आधारित आहे:

१) सांस्कृतिक आणि धार्मिक अभिव्यक्ती

महाराष्ट्रातील लोककला आपल्या सांस्कृतिक व धार्मिक परंपरेचा संवर्धन करणारी आहे. प्रत्येक लोककला प्रकार त्याच्या कालखंडातील समाजाच्या धार्मिक विश्वास, आदर्श, आणि सुसंस्कृततेचे प्रतिबिंब आहे.

*** संत परंपरा आणि लोककला:**

महाराष्ट्रातील संत काव्य परंपरेचा लोककलेवर मोठा प्रभाव आहे. संत तुकाराम, संत ज्ञानेश्वरी, संत एकनाथ यांचा काव्य आणि अभंग हेदेखील लोककलांच्या सशक्त भाग आहेत. संतवाणी, कीर्तन, आणि अभंग हे समाजातील लोकांना एकता, समानता आणि भक्ति अशा मूल्यांची शिकवण देत असतात. हे लोककाव्य धार्मिक सुसंस्कारांची आणि समाजाच्या विविध वर्गांची एकता दृढ करते.

*** भक्तिसंप्रदाय आणि लोककला:**

भक्तिसंप्रदायाच्या माध्यमातून लोककला अधिक लोकप्रिय झाली. धार्मिक सण आणि उत्सवांमध्ये संगीत, नृत्य, आणि काव्य यांच्या माध्यमातून भक्तिसंप्रदायाचा प्रचार झाला. लोककला ही लोकशक्तीचा माध्यम आहे जी भक्ति, श्रद्धा, आणि भक्तिरचनांच्या प्रचाराचे महत्त्वपूर्ण साधन बनली.

२) समाजातील विविधता आणि एकात्मता

लोककला ही महाराष्ट्रातील समाजातील विविधतेचा आदर करणारी आहे. विविध जाती, धर्म, आणि भाषिक समुदायांचे लोक एकाच लोककलेच्या माध्यमातून जोडले जातात. लोककला त्या समाजाची एकता कायम ठेवते, त्याच्या समस्यांना आवाज देते आणि त्याचे एकात्मतेला प्रोत्साहन देते.

*** जात, धर्म, आणि सामाजिक एकता:**

लोककला हे साधन आहे, ज्याद्वारे जातीय, धार्मिक, आणि सामाजिक तणाव कमी केले जातात. उदाहरणार्थ, महाराष्ट्राच्या आदिवासी समाजाच्या लोककलेत, त्यांच्याशी संबंधित शेतकी, जंगल, आणि कुटुंब जीवनाच्या दृश्यांचा समावेश आहे, आणि त्यात सर्व समाजांचे जीवन दर्शवले जाते.

*** सांस्कृतिक समृद्धी:**

लोककला ही त्या काळातील विविध संस्कृतींचे आणि जीवनशैलीचे प्रतीक आहे. महाराष्ट्रातील आदिवासी, ग्रामीण, आणि शहरी जीवन हे लोककलेच्या माध्यमातून विविधतेमध्ये एकत्रित केले गेले आहे. वारली पेंटिंग, काठकला, गोंधळ इत्यादी लोककला प्रकार महाराष्ट्राच्या सांस्कृतिक समृद्धीचे प्रतीक आहेत.

३) इतिहास, युद्ध आणि समाजातील घटक

लोककला केवळ धार्मिक किंवा सांस्कृतिक अभिव्यक्ती नसून ती त्या कालखंडातील ऐतिहासिक घटनांचा, संघर्षांचा आणि समाजातील बदलांचा दर्पण देखील आहे. महाराष्ट्रातील लोककला कालखंडांच्या घटनांचे वर्णन करते.

*** सामाजिक आणि ऐतिहासिक घटनांचे चित्रण:**

महाराष्ट्रातील लोककला कधी कधी समाजाच्या मोठ्या ऐतिहासिक आणि सामाजिक बदलांना दर्शवते. युद्ध, संघर्ष, आणि संघर्षशील

समाजातील घटक यांचा लोककलेत वापर केला जातो. लोकगीत, नृत्य आणि चित्रकला यांच्या माध्यमातून वेगवेगळ्या ऐतिहासिक घटनांचा साक्षात्कार मिळतो.

* छत्रपती शिवाजी महाराज आणि लोककला:

छत्रपती शिवाजी महाराज यांच्या शौर्यगाथा अनेक लोककला प्रकारांमध्ये व्यक्त केल्या जातात. शिवाजी महाराजांच्या किल्ल्यांचे चित्रण, युद्धकला, आणि युद्धावर आधारित काव्य आणि नृत्य लोककलेत दिसतात. याने महाराष्ट्राच्या इतिहासाला लोककलांच्या माध्यमातून समाजापर्यंत पोहोचवले.

४) लोकशिक्षण आणि लोककलांचे सामाजिक महत्त्व

लोककला हे लोकशिक्षणाचे महत्त्वपूर्ण साधन होते. ऐतिहासिक काळात, अनेक लोककला प्रकार समाजातील शिक्षणाच्या प्रसारासाठी वापरण्यात आले. लोककलेने समाजाला योग्य दिशा दाखवली आणि त्याला ऐतिहासिक, सामाजिक, आणि सांस्कृतिक विचार दिले.

* लोककलेचे शिक्षण:

लोककला, विशेषतः नृत्य आणि संगीत, नेहमीच समाजाच्या मुलभूत शिक्षणाचा भाग होती. महाराष्ट्रातील लोककला समाजात बंधुत्व, समता, आणि प्रेमाच्या मूल्यांचा प्रचार करत होती. लोकगीतांच्या माध्यमातून सामाजिक समस्या, नैतिक मूल्ये, आणि ऐतिहासिक गोष्टी सांगितल्या जात.

* सामाजिक बदलांची अभिव्यक्ती:

लोककला कधी कधी समाजातील असमानता आणि अन्यायावर प्रकाश टाकते. कडव्या समाजवर्गांच्या दुःखावर आधारित लोककला, विशेषतः व्रत गीतं, शेतकरी गीतं, आणि लोकगीतं यांचे महत्त्व आहे.

५) पारंपरिक कला आणि शिल्पकला: संरक्षण आणि पुनरुत्थान

महाराष्ट्रातील लोककला पारंपरिक कला आणि शिल्पकलेचा भाग म्हणून विकसित झाली. त्यात लोकांच्या रोजच्या जीवनाशी निगडित असलेल्या कला प्रकारांचा समावेश आहे. यामध्ये हस्तकला, शिल्पकला, चित्रकला इत्यादींचा समावेश होतो. यातील प्रत्येक कलेला एक ऐतिहासिक महत्त्व आहे, कारण ती समाजाच्या जीवनशैलीचा भाग आहे.

* वारली पेंटिंग:

आदिवासी लोकांच्या जीवनशैलीचे आणि त्यांच्या निसर्गाशी संबंधित असलेल्या कलेचा इतिहास वारणाचे चित्रण आहे. या कलेचे महत्त्व त्याच्या ऐतिहासिक आणि सांस्कृतिक मूल्यांमध्ये आहे.

* पितळी कलेचा इतिहास:

पितळी वस्त्रनिर्मितीचा इतिहास महाराष्ट्रात अत्यंत महत्त्वपूर्ण आहे. याने समाजातील कारीगरी आणि धातुकलेच्या क्षेत्रातील एक महत्त्वपूर्ण स्थान मिळवले.

लोककलेचे भविष्य:

लोककला, जे एक पारंपरिक सांस्कृतिक अभिव्यक्तीचे साधन आहे, त्याचे भविष्य विविध पद्धतींनी प्रभावित होऊ शकते. आजच्या तंत्रज्ञानाच्या आणि बदलत्या सामाजिक संदर्भांमुळे लोककलेला एक नवा आयाम मिळाला आहे. परंतु, तिचे संरक्षण, संवर्धन आणि आधुनिक काळाशी जुळवून घेणे हे अत्यंत महत्त्वाचे आहे. लोककलेच्या भविष्याबद्दल विचार करताना, काही प्रमुख पैलूंवर लक्ष केंद्रित करणे आवश्यक आहे.

१) डिजिटलीकरण आणि तंत्रज्ञानाचा वापर

आजच्या डिजिटल युगात लोककलेला मोठ्या प्रमाणात तंत्रज्ञानाच्या मदतीने प्रसार मिळू शकतो. वेगवेगळ्या तंत्रज्ञानाचा उपयोग लोककलेच्या प्रचारासाठी, संकलनासाठी आणि संवर्धनासाठी केला जात आहे.

* ऑनलाइन प्लॅटफॉर्म आणि सोशल मीडिया:

सोशल मीडिया आणि डिजिटल प्लॅटफॉर्मच्या माध्यमातून लोककला अधिक लोकांपर्यंत पोहोचू शकते. कलाकार आपली कला जगभरात दाखवू शकतात, त्यांची कला सादर करण्यासाठी सोशल मीडियाचा वापर अधिक कार्यक्षम होऊ शकतो. उदाहरणार्थ, इंस्टाग्राम, फेसबुक, यूट्यूब इत्यादी प्लॅटफॉर्मवर लोककला प्रदर्शित केली जात आहे.

* डिजिटल आर्कायव्हिंग:

लोककलेला डिजिटली संरक्षित करणे हे महत्त्वाचे आहे. यामुळे भविष्याकाळात लोककलेची शुद्धता आणि मूळ रूप सुरक्षित ठेवता येईल. तसेच, लोककलेचे ऑनलाइन संग्रह आणि आर्कायव्हिंग जसे की डिजिटल संग्रहालये आणि क्यूरेटर बनवले जात आहेत, ज्यामुळे लोककलेचा इतिहास आणि परंपरा भविष्यात सुसंगत ठेवता येईल.

* वर्चुअल रिअलिटी (VR) आणि ऑगमेंटेड रिअलिटी (AR):

लोककला आणि शिल्पकला सादर करण्यासाठी तट आणि AR चा उपयोग अधिक लोकप्रिय होईल. याच्या मदतीने लोककला दर्शविण्याच्या पारंपरिक पद्धतींमध्ये नवा दृष्टिकोन आणला जाऊ शकतो. उदाहरणार्थ, वर्धा पेंटिंगसारख्या पारंपरिक चित्रकला शैलीला तट किंवा VR च्या माध्यमातून आधुनिक तंत्रज्ञानाच्या मदतीने अधिक आकर्षक आणि सजीव बनवता येईल.

२) पारंपरिक आणि आधुनिक तंत्रज्ञानाचा मिलाप

पारंपरिक लोककला आधुनिक तंत्रज्ञानाशी जुळवून घेणे हे महत्त्वाचे आहे. लोककला तंत्रज्ञानाचा वापर करून नव्या कलेचा शोध घेऊ शकते, आणि या मिलापामुळे त्या कलेला अधिक आकर्षक आणि लोकांच्या जीवनाशी सुसंगत बनवता येईल.

* हस्तकला आणि तंत्रज्ञानाचा संगम:

आजच्या तंत्रज्ञानाच्या मदतीने पारंपरिक हस्तकला पुनर्जीवित केली जाऊ शकते. हस्तकला उत्पादनांना तंत्रज्ञानाच्या सहाय्याने उत्पादन प्रक्रियेत नवकल्पनांचे समावेश करून अधिक प्रभावी आणि आकर्षक बनवता येईल. उदाहरणार्थ, 3D प्रिंटिंगच्या मदतीने हस्तकला पुनर्निर्मित केली जाऊ शकते.

* फॅशन आणि डिजिटल लोककला:

लोककलेचे आधुनिक आणि डिझाईनिंग इंडस्ट्रीमध्ये सामावेश होणे सुरु झाले आहे. पारंपरिक कलेचा वापर फॅशन डिझाईन, दागिणे आणि इतर आधुनिक वस्त्र उद्योगांमध्ये केला जात आहे.

३) लोककला आणि पर्यटन:

लोककला हे महाराष्ट्राच्या पर्यटन उद्योगाच्या महत्त्वपूर्ण घटकांपैकी एक आहे. लोककला आणि हस्तकला प्रदर्शनाच्या माध्यमातून राज्यातील विविध स्थानिक कला, कलेचे शिल्प, नृत्य आणि संगीत प्रदर्शित केली जातात.

* सांस्कृतिक पर्यटन:

लोककला आणि शिल्पकला यावर आधारित पर्यटन कार्यक्रमांचे आयोजन केल्यास, त्याद्वारे स्थानिक कलाकारांना प्रोत्साहन मिळेल आणि पर्यटनासोबतच लोककलेच्या संरक्षणाची देखील काळजी घेतली जाऊ शकते. भारतातील विविध सांस्कृतिक उत्सव, जसे की गणेश चतुर्थी, नवरात्री, लावणी महोत्सव, दांडिया महोत्सव, आणि इतर सणांमध्ये लोककलेला प्रोत्साहन मिळू शकते.

* पारंपरिक कलांचा अनोखा अनुभव:

पर्यटक लोककलेचा अनुभव घेण्यासाठी पारंपरिक कलाकारांची कार्यशाळा पाहू शकतात. यामुळे पर्यटक लोककलेच्या महत्त्वाबद्दल जागरूक होईल आणि राज्याच्या परंपरांची वास्तविकता समजून घेतील.

४) शालेय शिक्षण आणि लोककला

शालेय शिक्षणामध्ये लोककला समाविष्ट करणे, आणि त्याला पिढीनपिढी चालू ठेवणे हे भविष्यकालीन दृष्टिकोनातून महत्त्वाचे आहे. लोककला आणि संस्कृती विद्यार्थ्यांना त्यांची ऐतिहासिक, सामाजिक आणि सांस्कृतिक ओळख देण्यास मदत करते.

* पाठ्यक्रमात लोककलेचा समावेश:

शाळांमध्ये लोककला आणि शिल्पकला यांचा समावेश करणारे शिक्षण प्रारंभिक पातळीपासून देणे महत्त्वाचे आहे. हे विद्यार्थ्यांना आपल्या संस्कृतीच्या विविध रूपांचा अनुभव मिळवू देईल.

* कार्यशाळा आणि प्रशिक्षण:

शालेय कार्यक्रमांमध्ये लोककला कार्यशाळा आयोजित करणे, कलाकारांना त्यांचे कौशल्य शिकवण्याचे वाव देणे, तसेच विद्यार्थ्यांना हस्तकला, नृत्य, संगीत इत्यादी शिकवणे हे अत्यंत महत्त्वाचे आहे.

५) सामाजिक आणि पर्यावरणीय जागरूकता

लोककला ही त्या समाजाच्या एकात्मतेचा, पर्यावरणाच्या व रक्षणाच्या मूल्यांचा एक दृष्टीकोन आहे. त्याचे भविष्य फक्त कला किंवा त्याच्या संरक्षणावरच नाही, तर त्याच्या समाजातील इतर क्षेत्रांशी संबंधित असलेल्या कार्यावरही आधारित आहे.

* पर्यावरण रक्षण:

लोककला आणि पर्यावरणाचे जिवंत उदाहरण आपल्याला वारली पेंटिंग, आदिवासी चित्रकला, आणि हस्तकला यामध्ये दिसते. त्याच्या माध्यमातून पर्यावरणाच्या संरक्षणाबद्दल जागरूकता निर्माण होऊ शकते.

* समाजशास्त्रीय विचार:

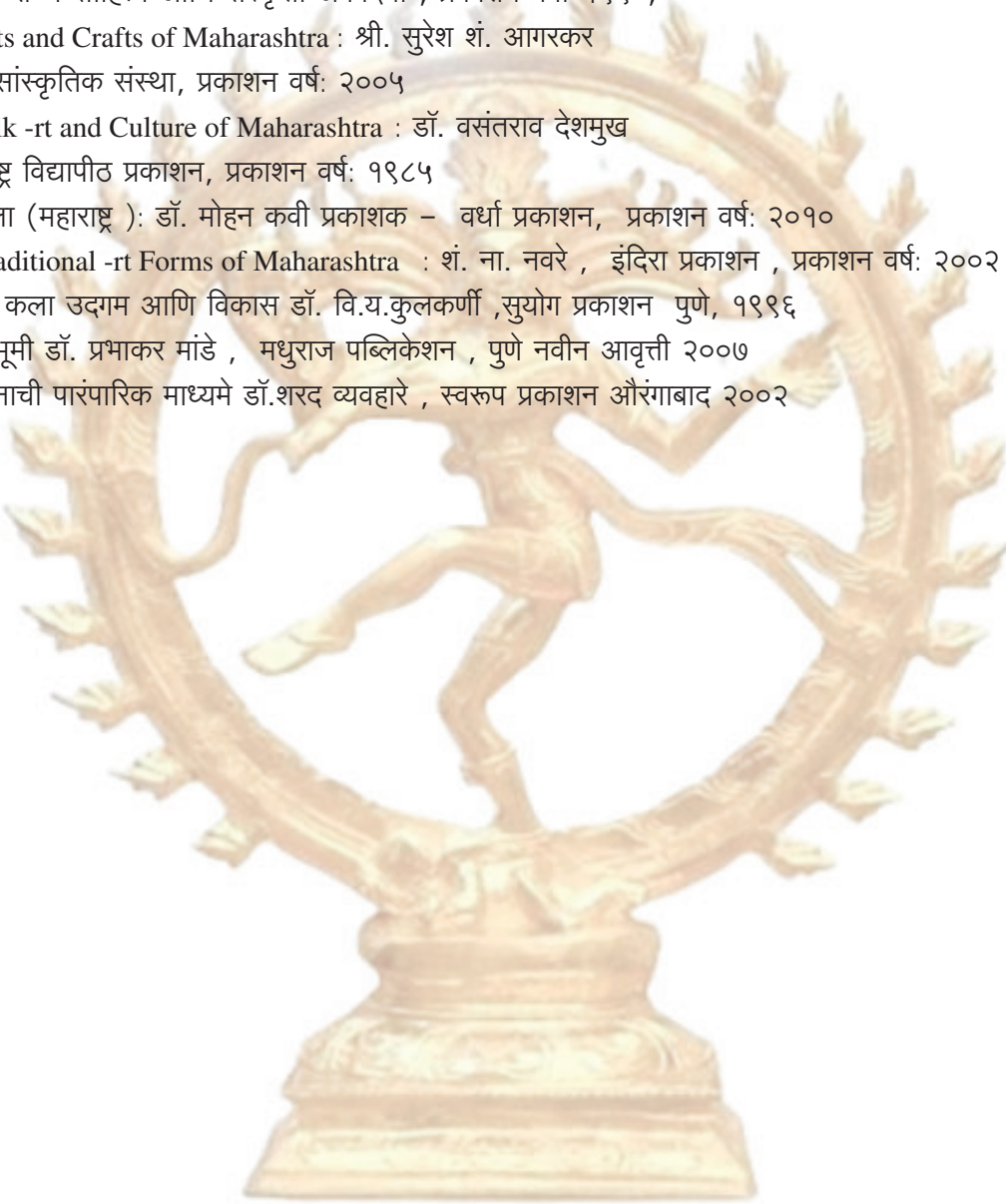
लोककला सामाजिक मुद्दे, विषमता, लिंगभेद, पर्यावरणीय संकट, आणि इतर विषयांवर प्रकाश टाकते. हे भविष्यात समाजाच्या सर्वांगीण विकासासाठी आणि जागरूकतेच्या प्रसारासाठी एक महत्त्वाचे साधन बनू शकते.

निष्कर्ष:

महाराष्ट्रातील लोककला हा राज्याच्या सांस्कृतिक, धार्मिक, आणि ऐतिहासिक धरोहराचा एक अविभाज्य भाग आहे. लोककलेच्या माध्यमातून महाराष्ट्राच्या विविध समाजांतील जीवनशैली, परंपरा, विश्वास आणि संघर्ष व्यक्त होतात. लोककला केवळ एक कला नव्हे, तर ती एक सामाजिक, सांस्कृतिक आणि ऐतिहासिक दस्तऐवज आहे. महाराष्ट्रातील लोककलेचे विविध प्रकार, जसे की लोकसंगीत, लोकनृत्य, हस्तकला, शिल्पकला, काव्य, आणि रंगभूमी यांचा शोध घेतल्यास, त्याचे महत्त्व अधिक स्पष्ट होते. तसेच, तंत्रज्ञानाच्या मदतीने लोककलेचे संरक्षण आणि प्रचार मोठ्या प्रमाणात होऊ शकते, जे भविष्यात लोककला अधिक लोकांपर्यंत पोहोचवू शकेल.

संदर्भग्रंथ :

- १) महाराष्ट्राची लोककला : श्री. माधव गणेश आगरकर, प्रकाशक
- महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती अकादमी , प्रकाशन वर्ष: १९९०,
- २) Folk -rts and Crafts of Maharashtra : श्री. सुरेश शं. आगरकर
- भारत सांस्कृतिक संस्था, प्रकाशन वर्ष: २००५
- ३) The Folk -rt and Culture of Maharashtra : डॉ. वसंतराव देशमुख
- महाराष्ट्र विद्यापीठ प्रकाशन, प्रकाशन वर्ष: १९८५
- ४) लोककला (महाराष्ट्र): डॉ. मोहन कवी प्रकाशक - वर्धा प्रकाशन, प्रकाशन वर्ष: २०१०
- ५) The Traditional -rt Forms of Maharashtra : शं. ना. नवरे , इंदिरा प्रकाशन , प्रकाशन वर्ष: २००२
- ६) भारतीय कला उदगम आणि विकास डॉ. वि.य.कुलकर्णी ,सुयोग प्रकाशन पुणे, १९९६
- ७) लोकरंगभूमी डॉ. प्रभाकर मांडे , मधुराज पब्लिकेशन , पुणे नवीन आवृत्ती २००७
- ८) लोक्रांजनाची पारंपारिक माध्यमे डॉ.शरद व्यवहारे , स्वरूप प्रकाशन औरंगाबाद २००२

लोककलांचा ऐतिहासिक विकास परंपरा, परिवर्तन आणि सातत्य

प्रा. काझी फिरोज नियाज अहमद

सरवर मंझिल, नेकवाडी मोहल्ला, ता. शेवगाव, जि. अहमदनगर

Mail ID - kazifiroj2013gmail.com

संपर्क: 9325964308

प्रस्तावना

भारतीय संस्कृतीची जडणघडण ही लोकजीवनाशी घट्टपणे निगडित आहे. भारतीय संस्कृतीच्या अखंड परंपरेत लोककला हा घटक अत्यंत महत्त्वाचा मानला जातो. लोकजीवनातील आनंद, दुःख, संघर्ष, श्रद्धा, रूढी, प्रथा, सामाजिक-सांस्कृतिक व्यवहार यांचे जिवंत प्रतिबिंब लोककलांमध्ये दिसून येते. लोकांच्या दैनंदिन जीवनातून, त्यांच्या श्रद्धा-समजुतीतून, सामाजिक रचना-परंपरांतून आणि निसर्गाशी असलेल्या संवादातून जे कलात्मक आविष्कार घडले, त्यांनाच व्यापक अर्थाने लोककला असे म्हणतात. लोककला ही केवळ करमणुकीचे साधन नसून ती समाजाच्या ऐतिहासिक, सांस्कृतिक आणि मानसशास्त्रीय प्रक्रियांची साक्ष देणारी जिवंत परंपरा आहे. महाराष्ट्रातील लोककलेची परंपरा विशेषतः समृद्ध आहे. संतपरंपरा, शाहिरी परंपरा, ग्रामीण उत्सव, जत्रा-यात्रा, सण-समारंभ या सर्वांच्या माध्यमातून लोककलेचा सातत्यपूर्ण विकास झालेला दिसतो. लोककलांचा इतिहास हा केवळ कलाविकासाचा इतिहास नसून तो समाजाच्या सांस्कृतिक उत्क्रांतीचा आरसा आहे. परंपरा, परिवर्तन आणि सातत्य या त्रिसूत्रीवर लोककलांचा ऐतिहासिक प्रवास उभा आहे.

लोककलांची संकल्पना

लोककला ही लोकांनी लोकांसाठी निर्माण केलेली कला आहे. ती शास्त्रीय नियमांच्या चौकटीत बांधलेली नसून, अनुभवाधिष्ठित आणि सामूहिक स्वरूपाची असते. लोककलेतून लोकांच्या भावविश्वाचा, सामाजिक वास्तवाचा, धार्मिक श्रद्धांचा आणि जीवनमूल्यांचा प्रत्यय येतो.

लोककलांची काही प्रमुख काही वैशिष्ट्ये आढळतात जसे सामूहिकता. एखाद्या व्यक्तीची नव्हे, तर संपूर्ण समाजाची ती अभिव्यक्ती असते. त्यानंतर मौखिक परंपरा हे महत्त्वाचे वैशिष्ट्ये म्हणावं लागेल. कारण अनेक लोककला या पिढ्यान्पिढ्या तोंडी परंपरेने जपल्या गेल्या आहेत. त्यातून साधेपणा आणि नैसर्गिकता दिसून येते. कृत्रिमतेपेक्षा सहजता आणि भावनांची थेट अभिव्यक्ती लोककलामधून होत असते. यासोबतच लोककलेचा धार्मिक आणि सामाजिक संबंध अगदी जवळचा असल्याचे दिसते. सण, उत्सव, विधी, कृषीकार्य इत्यादींशी लोककलेचा संबंध येतो. अश्या वैशिष्ट्यामुळे लोककला ग्रामीण आणि सामान्य जनतेची अभिव्यक्ती असते असे म्हणता येईल.

महाराष्ट्रातील लोककलांमध्ये तमाशा, लावणी, पोवाडा, भारूड, कीर्तन इत्यादींचा समावेश होतो. या सर्व प्रकारांत लोकजीवनाचा ठसा स्पष्टपणे उमटलेला दिसून येतो. प्राचीन काळातील लोककलांचा उगम हा मानवाच्या अस्तित्वापासून असल्याचे सिद्ध होते. मानवाच्या आदिम अवस्थेत याचा शोध घेता येतो. शिकार, शेती, पावसासाठी केलेले विधी, सण-उत्सव यांमधून गीत, नृत्य आणि अभिनयाचे बीज अंकुरले. गुहाचित्रे, लोकनृत्ये, श्रमगीते ही त्या काळातील लोककलांची रूपे होती. लोकसाहित्याची रूपरेषा या ग्रंथात डॉ. शंकर सदा यांनी लोकसाहित्याच्या व्यापक संकल्पनेचा विचार करताना नमूद केले आहे की, लोकसाहित्य हे लोकजीवनाचे आरसास्वरूप प्रतिबिंब आहे. या विधानावरून लोककला ही समाजाच्या आत्म्याची अभिव्यक्ती असल्याचे स्पष्ट होते. वैदिक काळात यज्ञ, स्तोत्रे आणि सामगायनाच्या माध्यमातून संगीत आणि अभिनयाचा विकास झाला. जरी शास्त्रीय कलांचा उगम राजदरबारात झाला असला, तरी त्यांची मुळे लोकजीवनातच होती. ग्रामीण समाजातील उत्सवांमध्ये सामूहिक नृत्ये आणि गीते सादर होत असत. म्हणजेच मानवाच्या आद्य जीवनात शिकार, शेती, निसर्गपूजा यांभोवती लोककलेचा उदय झाला. भितीचित्रे, नृत्य, तालवाद्यांचा वापर या माध्यमातून आनंद व भीती यांची अभिव्यक्ती केली जात असे. वैदिक काळात सामवेदातील ऋचा, यज्ञीय गीते यांमधून संगीताचा विकास झाला. पुढे लोकधार्मिक विधींमध्ये गीत-नृत्य यांचा समावेश वाढला.

मध्ययुगात भक्ती चळवळीमुळे लोककलांना नवे स्वरूप प्राप्त झाले. संतांनी लोकभाषेतून अध्यात्म मांडले आणि त्यामुळे कला लोकांपर्यंत पोहोचली. संत तुकाराम, नामदेव, एकनाथ यांच्या अभंगांनी लोकसंगीताला आध्यात्मिक अधिष्ठान दिले.

कीर्तन, भारूड, गोंधळ, वासुदेवगीते इत्यादी प्रकार भक्तीपरंपरेतून समृद्ध झाले. लोककलांनी समाजप्रबोधनाचे कार्य केले. जातिभेद,

अंधश्रद्धा यांविरोद्ध लोककलांच्या माध्यमातून संदेश दिला गेला.

महाराष्ट्रातील लोकनाट्य परंपरेत तमाशा आणि लावणीला विशेष स्थान आहे. नामदेव व्हटकर असे नमूद करतात की, उत्तरेतील सैनिकांना कोठ्यावरील नायकीनीचा नाच माहित होता. तसला प्रकार असावा म्हणून एखाद्या तरुण मुलाला स्त्रीवेश देऊन फडात नाचण्यास लावले. या प्रकारला हीं सैनिक मंडळी : 'तमाशा' संबोधू लागली. तमाशामधील संवाद, वगनाट्य, नृत्य आणि संगीत यांच्या संयोगातून सामाजिक आणि राजकीय विषय मांडले गेले. पोवाड्यांमधून शौर्यगाथा गायल्या गेल्या; विशेषतः शिवकालीन इतिहास लोकांपर्यंत पोहोचवण्यात पोवाड्यांचा मोठा वाटा आहे.

लोकनाट्य हे केवळ मनोरंजनाचे साधन नव्हते, तर ते सामाजिक परिवर्तनाचे माध्यम होते. शेतकरी, कष्टकरी, स्त्रीजीवन, सामाजिक अन्याय यांसारख्या विषयांना लोककलांमध्ये स्थान मिळाले. या लोकरंगधारेत महाराष्ट्रातील संत परंपरेचादेखील मोठा वाटा आहे. महाराष्ट्रातील लोककला या ग्रंथात डॉ. शरद काळे नमूद करतात, मध्ययुगीन संतपरंपरेमुळे लोककलेला आध्यात्मिक अधिष्ठान प्राप्त झाले. म्हणजेच मनोरंजन आणि अध्यात्म व प्रबोधन या उद्देशाने या लोककला लोकरंगभूमीवर चालत राहिल्या. म्हणजेच पूर्वापार चालत आलेल्या ज्या ज्या लोककला महाराष्ट्रात अस्तित्वात होत्या काळाच्या ओघात पुढे त्यात हळूहळू बदल होत गेला.

लोककलांचा विकास

ब्रिटिश काळात शिक्षणप्रसार, मुद्रणयंत्र आणि पाश्चात्य प्रभावामुळे लोककलांमध्ये परिवर्तन घडू लागले. एकीकडे शास्त्रीय रंगभूमी उदयास आली, तर दुसरीकडे लोकनाट्यांनी नवे प्रयोग स्वीकारले. पारंपरिक सादरीकरणात प्रकाशयोजना, रंगमंचरचना यांसारख्या आधुनिक घटकांचा समावेश झाला. ब्रिटिश काळात पाश्चात्य शिक्षणामुळे लोककलांवर परिणाम झाला. परंतु लोकनाट्य, कीर्तन, भजन यांनी आपले अस्तित्व टिकवून ठेवले. आधुनिक माध्यमांनी (रेडिओ, दूरदर्शन) लोककलांना नवे व्यासपीठ दिले. लोककलांना काही प्रमाणात अवनतीचा सामना करावा लागला. कारण शहरीकरणामुळे लोकजीवनातील पारंपरिक स्वरूप बदलत होते. तरीही ग्रामीण भागात लोककलांचे सातत्य टिकून राहिले. स्वातंत्र्यानंतर लोककलांच्या जतनासाठी शासकीय आणि स्वयंसेवी संस्थांनी प्रयत्न सुरू केले. सांस्कृतिक महोत्सव, लोककला स्पर्धा, संशोधन आणि दस्तऐवजीकरण यांमुळे लोककलांना नवे व्यासपीठ मिळाले.

दूरदर्शन, आकाशवाणी आणि चित्रपटसृष्टीमुळे लोककलांचे व्यापक प्रसारण झाले. काही लोककलांनी आधुनिक माध्यमांशी जुळवून घेत नवे रूप धारण केले. उदाहरणार्थ, लावणीने चित्रपटांमधून लोकप्रियता मिळवली; पिंजरा, नटरंग हे त्यातील चित्रपट लावणीमुळे गाजले. तर तमाशातील काही घटक आधुनिक नाट्यप्रयोगांत दिसू लागले.

परंपरा आणि सातत्य

लोककलांच्या इतिहासात परंपरा आणि परिवर्तन यांचा सुंदर संगम दिसतो. परंपरा म्हणजे मूळ तत्त्वांचे जतन; तर परिवर्तन म्हणजे काळानुरूप बदल स्वीकारणे. परंपरा म्हणजे पिढ्यान् पिढ्या चालत आलेली मूल्यव्यवस्था व सांस्कृतिक वारसा होय. लोककलेत धार्मिक श्रद्धा, रूढी, सामाजिक संकेत यांचा प्रभाव दिसतो.

लोकसाहित्याचे तत्त्वज्ञान या ग्रंथात डॉ. गंगाधर पाटील म्हणतात, परंपरेशिवाय लोककलेचे अस्तित्व शक्य नाही परंपरा आणि सातत्य ही दोन्ही तत्त्वे लोककलांनी संतुलित ठेवली आहेत. कारण परंपरा म्हणजे धार्मिक विधी, सण-उत्सव, लोकभाषा यांचे जतन करणे आणि परिवर्तन म्हणजे पारंपरिक विषयासोबतच आधुनिक विषय, स्त्रीसशक्तीकरण, सामाजिक प्रश्नांचा समावेश त्यात करणे. तर सातत्य म्हणजे पिढ्यान्पिढ्या चालत आलेली सादरीकरण पद्धती आणि सांस्कृतिक स्मृती होय. आजही ग्रामीण भागात जत्रा, यात्रा, उत्सवांमध्ये लोककलांचे सादरीकरण पहायला मिळते. काही नव्या पिढीतील कलाकार लोकपरंपरेचा हा वारसा जपत आधुनिक अभिव्यक्ती स्वीकारत असल्याचे दिसत आहेत.

आधुनिक काळातील आव्हाने आणि संधी

ग्लोबलायझेशन, डिजिटल माध्यमे आणि बदलते जीवनमान यांमुळे लोककलांसमोर अनेक आव्हाने उभी आहेत. व्यावसायिकता वाढल्याने मूळ स्वरूपात बदल होण्याची भीती आहे. परंतु याच माध्यमांमुळे लोककलांना जागतिक व्यासपीठही उपलब्ध झाले आहे.

यूट्यूब, सोशल मिडिया यांमुळे ग्रामीण कलाकारांना व्यापक प्रेक्षकवर्ग मिळत आहे. शैक्षणिक अभ्यासक्रमांमध्ये लोककलांचा समावेश केल्यास नव्या पिढीला या परंपरेची जाणीव होईल. त्या दृष्टीने कलावंत, अभ्यासक, रसिक प्रेक्षक आणि शासनानेदेखील पाऊले उचलणे आवश्यक आहे.

निष्कर्ष

लोककलांचा ऐतिहासिक विकास हा भारतीय समाजाच्या सांस्कृतिक उत्क्रांतीचा अविभाज्य भाग आहे. आदिम काळातील सामूहिक अभिव्यक्तीपासून ते आधुनिक डिजिटल माध्यमांपर्यंत लोककलांनी दीर्घ प्रवास केला आहे. आणि परंपरेची मुळे घट्ट रोवून परिवर्तन स्वीकारण्याची क्षमता ही लोककलांची मोठी ताकद आहे.

लोककला ही केवळ भूतकाळाची आठवण नसून वर्तमान आणि भविष्य घडवणारी सर्जनशील शक्ती आहे. तिचे जतन आणि संवर्धन हे केवळ सांस्कृतिक कर्तव्य नसून समाजाच्या ओळखीचे संरक्षण आहे. परंपरा, परिवर्तन आणि सातत्य या त्रिसूत्रीवर उभी असलेली लोककला भविष्यातही समाजाला प्रेरणा देत राहील, अशी आशा करता येईल.

संदर्भ सूची

- १) नामदेव व्हटकर - मराठीचे लोकनाट्य तमाशा, कला आणि साहित्य, अजब प्रकाशन, कोल्हापूर, प्रथमावृत्ती, पृष्ठ क्र. २३.
- २) सर्दा, शंकर - लोकसाहित्याची रूपरेषा, कॉन्टिनेंटल प्रकाशन, पुणे, १९९८.
- ३) प्रभाकर भागवत - लोकसाहित्य : सिद्धांत आणि स्वरूप, मौज प्रकाशन, मुंबई, २००१
- ४) शरद काळे - महाराष्ट्रातील लोककला, पद्मगंधा प्रकाशन, पुणे, २००५.
- ५) गंगाधर पाटील - लोकसाहित्याचे तत्त्वज्ञान, अभिनव प्रकाशन, कोल्हापूर, १९९५.
- ६) रामचंद्र जोशी - मराठी लोकपरंपरा, विजय प्रकाशन, नागपूर, २००३.

आधुनिकीकरणाच्या पार्श्वभूमीवर लोककलांचे भविष्य : संधी आणि आव्हाने

संशोधक – डॉ. रुक्मिणीकांत श्रीपादराव पांडव

नाट्यशास्त्र विभाग, सावरकर महाविद्यालय, बीड
ईमेल: rahulpandav18gmail.com, मो.: 9421515244

मार्गदर्शक- डॉ. संजय पाटील

उपप्राचार्य तथा नाट्यशास्त्र विभाग प्रमुख
सौ.के.एस.के.महाविद्यालय, बीड

प्रस्तावना:

भारतीय संस्कृतीचा मूलाधार हा लोकजीवनात दडलेला आहे. त्यातही महाराष्ट्र हा दऱ्या-खोऱ्या, डोंगर-नद्या, आणि पठारी प्रदेश असा नैसर्गिक साधन संपत्तीने संपन्न असा मराठी मुलुख आहे. येथील लोकजीवन हे प्रामुख्याने ग्रामीण भागात अधिक प्रमाणात दिसून येते. वेगवेगळ्या प्रदेशातील वेगवेगळ्या संस्कृती आणि त्यातून निर्माण झालेल्या कला ही महाराष्ट्राची खरी ओळख आहे. प्रभाकर मांडे आपल्या लोकरंगभूमी ग्रंथात असे म्हणतात की, महाराष्ट्राची लोकरंगभूमी ही अतिशय प्राचीन आहे. संत ज्ञानेश्वरांनी बाराव्या शतकात लिहिलेल्या ज्ञानेश्वरी ग्रंथात देखील भारूडसारख्या लोककलेचा उल्लेख आढळतो. याचा अर्थ ही लोककला त्याहून अधिक प्राचीन असली पाहिजे. यावरून मराठी लोकरंगभूमी किती प्राचीन आहे याचा अंदाज येऊ शकतो. यावरून येथील लोककला येथील लोकजीवनाचा महत्वाचा भाग होत्या. म्हणूनच महाराष्ट्रीयन संस्कृतीचा मुलआधार देखील येथील लोक जीवनातच दडलेला आहे असे म्हणता येईल.

लोककला ही समाजाच्या सामूहिक अनुभवांची, परंपरांची, श्रद्धा-विश्वासांची आणि जीवनमूल्यांची सर्जनशील अभिव्यक्ती आहे. महाराष्ट्रातील तमाशा, लावणी, पोवाडा, दशावतार, दंडार, तसेच भारूड, जागरण, गंधळ, कीर्तन यांसारख्या परंपरा ग्रामीण आणि लोकजीवनाशी अभिन्नपणे जोडलेल्या आहेत. आधुनिकीकरणाच्या प्रक्रियेमुळे सामाजिक, आर्थिक आणि सांस्कृतिक क्षेत्रांत आमूलाग्र बदल झाले आहेत. या बदलांचा परिणाम लोककलांच्या स्वरूपावर, सादरीकरणावर, आशयावर आणि अस्तित्वावर झाला आहे. प्रस्तुत संशोधनात्मक लघुशोध प्रबंधात आधुनिकीकरणाच्या पार्श्वभूमीवर लोककलांचे भविष्य, त्यांच्यासमोरील संधी आणि आव्हाने यांचा चिकित्सक अभ्यास करण्यात येत आहे.

लोककलेची संकल्पना व स्वरूप:

लोककला ही विशिष्ट समाजसमूहाच्या परंपरेतून निर्माण झालेली आणि पिढ्यान्पिढ्या मौखिक परंपरेने पुढे आलेली कला आहे. सरोजिनी देशमुख यांच्या मते, लोककला ही समाजाच्या सामूहिक स्मृतीचे सर्जनशील रूप आहे. यावरून लोककला ही केवळ मनोरंजन नव्हे, तर सामाजिक अभिव्यक्तीचे प्रभावी माध्यम आहे, हे स्पष्ट होते. या लोककलेचे काही प्रमुख घटक म्हणजेच १) सामूहिकता, २) मौखिक परंपरा, ३) स्थानिकता, ४) धार्मिक-सांस्कृतिक संदर्भ, आणि ५) जीवनाशी असलेले निकट नाते यावरून लोककलेची संकल्पना आणि स्वरूप स्पष्ट होईल. महाराष्ट्रात तमाशा हे लोकनाट्य सामाजिक टीका आणि मनोरंजन यांचे मिश्रण आहे; तर लावणी ही लोकनृत्यपरंपरा संगीत, नृत्य आणि काव्य यांचा संगम दर्शवते. तर भजन, कीर्तन हे अध्यात्मिक जीवनाशी जोडलेल्या सादरीकरणाच्या कला आहेत. तर भारूड हे अध्यात्म आणि मानवी जीवनातील विसंगती दर्शवणारी कला आहे. यासोबतच महाराष्ट्रात वासुदेव, पोतराज, भुत्या, पिंगळा, कुरमुड्या जोशी, मसानजोगी, बहुरूपी इत्यादी लोककलाप्रकार या येथील लोकसंस्कृतीशी जोडलेले आहेत. यातील काही लोककला आज नामशेष झाल्या असल्या तरी बहुतेक लोककला आजही ग्रामीण भागातून पाहायला मिळतात. आणि यातून आपल्या लोकसंस्कृतीची ओळख होते.

आधुनिकीकरण : संकल्पना व परिणाम

आधुनिकीकरण म्हणजे वैज्ञानिक दृष्टिकोन, औद्योगिकीकरण, नागरीकरण, शिक्षणविस्तार आणि तंत्रज्ञानविकास यांची प्रक्रिया. गिडेन्स नमूद करतात, Modernity transforms time and space, thereby altering social relations या प्रक्रियेमुळे पारंपरिक

समाजरचनेत बदल होतो आणि सांस्कृतिक मूल्यांची पुनर्रचना होते. अप्पादुराई यांच्या मते, Global cultural flows create new cultural landscapes. या जागतिक सांस्कृतिक प्रवाहांमुळे स्थानिक लोककलांना नवे संदर्भ प्राप्त झाले आहेत.

आधुनिकीकरणामुळे लोककलासाठी अनेक नविन संधी निर्माण झालेल्या आहेत. डिजिटल माध्यमे, सांस्कृतिक पर्यटन, शैक्षणिक अभ्यासक्रम, प्रयोगशीलता यामुळे लोककलांना आज मोठे व्यासपीठ उपलब्ध झाले आहे. डिजिटल तंत्रज्ञानामुळे लोककलांचे जतन आणि प्रसार सुलभ झाला आहे. कुलकर्णी असे लिहितात की, डिजिटल माध्यमांनी लोककलांना नवे जीवन दिले आहे. यूट्यूब, सोशल मीडिया आणि ओटीटी प्लॅटफॉर्मवर लोककलांचे व्हिडिओ उपलब्ध होत आहेत. त्यामुळे पूर्वी गावापुरत्या मर्यादित असलेल्या लोककला आज जागतिक स्तरावर पोहोचत आहेत. तसेच पर्यटन उद्योगामुळे लोककलांना आर्थिक आधार मिळतो. कोकणातील दशावतार किंवा राजस्थानातील कालबेलिया नृत्याला पर्यटनामुळे आंतरराष्ट्रीय ओळख मिळाली आहे. पूर्वी लोककला पिढीजात पद्धतीने एका पिढीकडून दुसऱ्या पिढीपर्यंत पोहोचत असे. परंतु आज आधुनिक काळात शिक्षण क्षेत्रात मोठे बदल झालेले आहेत. त्यातही सादरीकरणाच्या कलाचे प्रशिक्षण ठिकठिकाणी दिले जाते. पूर्वी असे नव्हते. पाटील नमूद करतात की, शैक्षणिक अभ्यासामुळे लोकपरंपरेचे शास्त्रीय मूल्य अधोरेखित झाले. विद्यापीठे आणि संशोधनसंस्था लोककलेचा अभ्यास शास्त्रीय पद्धतीने करत आहेत. यामुळे लोककलाचे महत्व वाढले आहे. प्रयोगशीलतेच्या बाबतीत बोलायचे झाल्यास आज नवनवीन प्रयोग लोकरंगभूमीवर होतांना दिसत आहे. हबीब तनवीर यांनी लोकशैलीचा वापर करून आधुनिक नाट्याला नवे परिमाण दिले. अशा प्रयोगांमुळे लोककलांचे पुनरुज्जीवन होत आहे. एकूणच आपण असे म्हणू शकतो की आज आधुनिकीकरणामुळे किंवा नवीन तंत्रज्ञानामुळे लोककलेसारख्या पारंपारिक कलांना चांगल्या संधी उपलब्ध होत आहेत. ग्रामीण भागातील लोककला ही आज राष्ट्रीय आणि आंतरराष्ट्रीय स्तरावर आपले अस्तित्व सिद्ध करत आहे. लोककला आणि लोकरंगभूमीसाठी नक्कीच अभिमानाची बाब आहे.

लोककलांसमोरील आव्हाने

ज्याप्रमाणे आधुनिकीकरणामुळे नविन संधी उपलब्ध होत आहेत, त्याचप्रमाणे आज लोककलेसमोर काही आव्हानेदेखील उभी आहेत. त्यांचाही विचार करणे इथे गरजेचे आहे.

१) परंपरेचा न्हास

मराठी लोककला या आपल्या महाराष्ट्राच्या संस्कृतीचा आणि परंपरेचा महत्त्वाचा भाग आहे. येथील लोक जीवनातील परंपरा या लोककलेतून दिसून येते. आधुनिकीकरणाच्या वाढत्या प्रभावामुळे ही परंपरा न्हास होण्याच्या मार्गावर आहे. जोशी नमूद करतात, वारसागत परंपरा तुटल्यास लोककलेचा आत्मा हरवू शकतो. नव्या पिढीला पारंपरिक व्यवसायात रस नसल्यामुळे लोककलांचे अस्तित्व धोक्यात येते.

२) व्यावसायिकीकरण

आज लोककला या परंपरेचा किंवा संस्कृतीचा भाग न राहता व्यवसायात रूपांतरित झाली आहे. त्यातून बाजारपेठेच्या प्रभावामुळे लोककलांचा मूळ आशय बदलतो. लावणी आणि तमाशा यांचे सादरीकरण आकर्षक बनवताना सांस्कृतिक गाभा कमी होतो.

३) सांस्कृतिक एकसाचीकरण

लोककला ही विविधतेने नटलेली आहे. गायन वादन नृत्य नाट्य अशा विविध कला प्रकारांचा त्यात समावेश होतो. आधुनिकीकरणामुळे या कलेतील वैविध्य नष्ट होत चालले आहे. अप्पादुराई असे नमूद करतात, Homogenization threatens cultural diversity (p. 52). जागतिकीकरणामुळे स्थानिक वैशिष्ट्ये कमी होतात.

४) आर्थिक असुरक्षितता

आधुनिकीकरणामुळे लोकांच्या दैनंदिन गरजा वाढत चालल्या आहेत. त्यासाठी नवीन आर्थिक स्रोत निर्माण होणे गरजेचे आहे. लोककलाकार असंगठित क्षेत्रात कार्यरत असल्याने सामाजिक सुरक्षा आणि नियमित उत्पन्नाचा अभाव ही मोठी समस्या आहे.

यासारखी अनेक आव्हाने मराठी लोकरंगभूमी समोर उभी असल्याचे दिसते. यातून मार्ग काढत आपली परंपरा जोपासायची असेल तर अनेक गोष्टींवर विचार होणं गरजेचं आहे. कारण या लोककला आपल्या लोकसंस्कृतीचे दर्शन घडवतात. आपला इतिहास सांगतात. जो नव्या पिढीपर्यंत पोहोचणे आवश्यक आहे. त्यासाठी काही उपाययोजना करता येऊ शकतात. आधुनिक काळात तंत्रज्ञान आणि जतन हा उत्तम मार्ग असू शकतो. डिजिटल संग्रहालये, ध्वनिमुद्रण, व्हिडिओ दस्तऐवजीकरण यांच्या साहाय्याने लोककलांचे जतन शक्य झाले आहे. धोरणात्मक हस्तक्षेपाशिवाय लोककलेचे संरक्षण अशक्य आहे. तसेच शासकीय पातळीवरही यासाठी प्रयत्न केले जाऊ शकतात. शासन आणि सांस्कृतिक धोरणे लोककलांच्या अस्तित्वासाठी महत्त्वाच्या आहेत. भारत सरकारचे सांस्कृतिक कार्य मंत्रालय आणि महाराष्ट्र शासनाचे कला संचालनालय विविध योजना राबवतात. अनुदान, शिष्यवृत्ती, महोत्सव, प्रशिक्षण शिबिरे यांच्या माध्यमातून लोककलांना प्रोत्साहन दिले जाते.

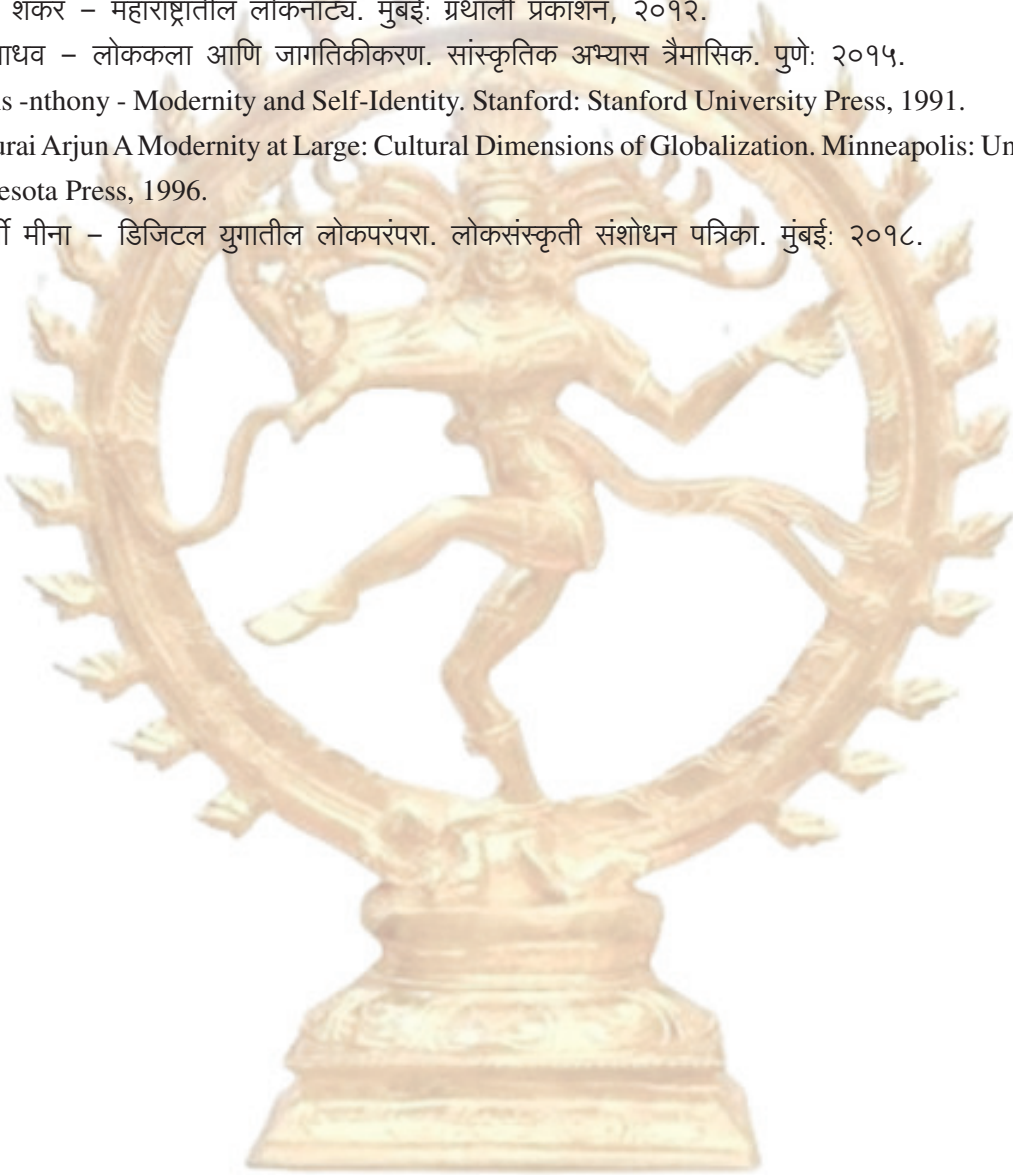
आधुनिकीकरणामुळे लोककलांना नव्या संधी प्राप्त झाल्या असल्यातरी त्यांचे मूळ स्वरूप जपणे आवश्यक आहे. परंपरा आणि आधुनिकता यांचा समतोल राखणे ही काळाची गरज आहे.

निष्कर्ष

लोककला ही समाजाच्या सांस्कृतिक अस्मितेचा अविभाज्य घटक आहे. आधुनिकीकरण ही अपरिहार्य प्रक्रिया असली तरी तिच्या प्रभावात लोककलांचे जतन, संवर्धन आणि पुनरुज्जीवन करणे आवश्यक आहे. लोककलांचे भविष्य हे संधी आणि आव्हान यांच्या संतुलित व्यवस्थापनावर अवलंबून आहे.

संदर्भ सूची

- १) प्रभाकर मांडे - लोकरंगभूमी, कैलाश पब्लिकेशन, प्रथमावृत्ती औरंगाबाद, पृष्ठ क्र. ७४.
- २) देशमुख सरोजिनी - भारतीय लोककला परंपरा. पुणे: साकेत प्रकाशन, २०१०.
- ३) पाटील शंकर - महाराष्ट्रातील लोकनाट्य. मुंबई: ग्रंथाली प्रकाशन, २०१२.
- ४) जोशी माधव - लोककला आणि जागतिकीकरण. सांस्कृतिक अभ्यास त्रैमासिक. पुणे: २०१५.
- ५) Giddens -nthony - Modernity and Self-Identity. Stanford: Stanford University Press, 1991.
- ६) Appadurai Arjun A Modernity at Large: Cultural Dimensions of Globalization. Minneapolis: University of Minnesota Press, 1996.
- ७) कुलकर्णी मीना - डिजिटल युगातील लोकपरंपरा. लोकसंस्कृती संशोधन पत्रिका. मुंबई: २०१८.

लोककला आणि लोकसंगीत यांचा परस्परसंबंध सांस्कृतिक अभिव्यक्तीचे माध्यम

डॉ. तुकाराम हरिश्चंद्र देवकर

श्री पंडितगुरु पार्डीकर महाविद्यालय

सिरसाळा ता. परळी जि. बीड

मो. न. :9766293494

Email: tukaram.devkar82gmail.com

प्रस्तावना:

भारतीय संस्कृती येथील लोकपरंपरेत दडलेली आहे. ग्रामीण जीवन, परंपरा, रूढी, सण-उत्सव, श्रद्धा, जीवनपद्धती आणि सामूहिक स्मृती यांचे प्रतिबिंब लोककला आणि लोकसंगीतात स्पष्टपणे दिसून येते. लोककला आणि लोकसंगीत ही केवळ मनोरंजनाची साधने नसून ती समाजाच्या सांस्कृतिक अभिव्यक्तीची प्रभावी माध्यमे आहेत, असे म्हणावे लागेल. कारण लोकजीवनातील आनंद, दुःख, संघर्ष, श्रमसंस्कृती, धार्मिक श्रद्धा आणि सामाजिक मूल्ये यांचे जतन लोककलांमधूनच होते. या लोककलामधे लोकसंगीताचे विशेष स्थान आहे. लोकसंगीत या कलाप्रकाराला भावनांची लय, ताल आणि शब्दांची साथ लाभते. त्यामुळे लोककला आणि लोकसंगीत यांचा परस्परसंबंध हा अत्यंत घनिष्ठ आणि अविभाज्य आहे. डॉ. रा. चिं. ढेरे यांनी लोकसंस्कृतीचे स्वरूप स्पष्ट करताना म्हटले आहे की, लोकपरंपरा ही समाजाच्या सामूहिक चेतनेचे प्रतिबिंब असते. या विधानावरून लोकसंस्कृतीच्या अभ्यासात लोककला आणि लोकसंगीताचे स्थान अधोरेखित होते.

प्रस्तुत लघुशोध प्रबंधात लोककला आणि लोकसंगीत यांचा परस्परसंबंध तपासून त्यांची सांस्कृतिक अभिव्यक्ती म्हणून भूमिका अभ्यासली आहे. महाराष्ट्रातील लोकपरंपरांचा व त्यासाठी वापरल्या जाणाऱ्या लोकसंगीताचा मानवी जीवनावर होणारा परिणाम आणि मानवी अभिव्यक्तीचे माध्यम म्हणून लोकसंगीताचा अभ्यास प्रस्तुत लघुशोध प्रबंधात केलेला आहे.

लोककलेची संकल्पना:

लोककला म्हणजे लोकसमूहाच्या जीवनातून निर्माण झालेली, परंपरेने चालत आलेली आणि सामूहिकतेने जपलेली कला. चित्रकला, शिल्पकला, लोकनृत्य, लोकनाट्य, हस्तकला, वेशभूषा, लोकरीती यांचा त्यात समावेश होतो. दुर्गा भागवत यांनी 'लोकसाहित्याची रूपरेषा' मध्ये नमूद केले आहे की, लोकजीवनातील अनुभवांचे सर्जनशील रूप म्हणजे लोककला होय. लोककला म्हणजे लोकजीवनातून निर्माण झालेली आणि पिढ्यान्पिढ्या चालत आलेली कला. ती लोकांच्या सामूहिक अनुभवातून घडते, असे म्हणता येईल. यावरून लोककला ही व्यक्तीगत नव्हे तर सामूहिक अनुभवांची कलात्मक आविष्कृती आहे, हे स्पष्ट होते.

लोकसंगीताची संकल्पना:

लोकसंगीत हे लोकजीवनाच्या भावविश्वाचे संगीतमय प्रकटीकरण आहे. यात श्रमगीते, विवाहगीते, ओव्या, भारुडे, गोंधळगीते यांचा समावेश होतो. अशोक रानडे यांनी लोकसंगीताविषयी नमूद केले आहे की, लोकसंगीत हे समाजाच्या जीवनचक्राशी जोडलेले असते. यावरून लोकसंगीताची काही वैशिष्ट्ये सांगता येतील. साधेपणा, स्थानिक बोलीभाषेचा वापर, जीवनानुभवावर आधारित आशय, आणि तालप्रधानता यातून लोकसंगीत आकाराला येतं. लोकसंगीत म्हणजे विशिष्ट प्रदेशातील लोकांच्या जीवनाशी निगडित असलेले, परंपरेने चालत आलेले, लयबद्ध आणि भावप्रधान संगीत. यात श्रमगीते, लोरी, भजने, ओव्या, गोंधळगीते, पोवाडे, लावण्या यांचा समावेश होतो. अशोक दा. रानडे यांच्या मते लोकसंगीत हे लोकजीवनाच्या प्रत्येक टप्प्यावर उभे राहणारे, जीवनाशी एकरूप झालेले संगीत आहे. लोकसंगीत हे शास्त्रीय चौकटीत बांधलेले नसून लोकभावनेच्या स्वाभाविक अभिव्यक्तीतून निर्माण झालेले असते. भारतातील लोककला आणि लोकसंगीत यांचा उगम वैदिक काळापासून आढळतो. ऋग्वेदातील सामगायन, नंतरच्या काळातील लोकनृत्य, भजन-कीर्तन, वारकरी परंपरा यांतून लोकसंगीताची उत्क्रांती झालेली दिसते. लोककला आणि लोकसंगीत या दोन्ही परंपरा समाजाच्या इतिहासाचे जिवंत दस्तावेज आहेत.

लोकनाट्यातील परस्परसंबंध:

महाराष्ट्रातील तमाशा, गोंधळ, कीर्तन, भारुड, दशावतार या लोकनाट्यप्रकारांत कला आणि संगीत यांचे अभेद्य नाते दिसते.

लोकनाट्य, लोकनृत्य आणि धार्मिक विधींमध्ये लोकसंगीत अपरिहार्य आहे. उदाहरणार्थ, तमाशामधील लावणी ही लोकनृत्य आणि लोकसंगीत यांची सांगड आहे. तमाशात नृत्य, अभिनय, वेशभूषा, रंगमंचीय हालचाली या लोककलेच्या घटकांबरोबरच लावणी, गण, वग, संवादांगीते हे लोकसंगीताचे घटक असतात. माधव जुलियन यांनी नमूद केले आहे की, तमाशातील लावणी ही केवळ गाणे नसून ती लोकजीवनाचे नाट्यमय चित्र आहे. तमाशा हा महाराष्ट्रातील प्रमुख लोकनाट्य प्रकार आहे. यात संवाद, नृत्य आणि गायन यांचे त्रिवेणी संगम आढळतो. लावणी ही स्त्रीभावनांचे प्रकटीकरण करणारी लोकसंगीतप्रधान कला आहे. तर कीर्तन ही धार्मिक लोककला असून तिचा आधार संगीत आणि कथनावर आहे. वारकरी परंपरेतील कीर्तनात कथा, अभिनय, भावभंगिमा या कलात्मक घटकांसोबत अभंग आणि भजने ही संगीतात्मक बाजू आहे. वि.का. राजवाडे यांच्या मते, अभंग आणि भारूड ही लोकांच्या धार्मिक भावनांची संगीतात्मक अभिव्यक्ती आहे. यासोबतच गोंधळ, जोगवा, हरिणाम सप्ताह, लग्नसोहळे, नामकरण, श्रावण-भाद्रपदातील सण या सर्वांत लोककला आणि लोकसंगीत यांचा अभिन्न संबंध आहे. ओव्या गाताना स्त्रिया रांगोळ्या काढतात, मेंदी रेखाटतात, येथे दृश्य आणि श्राव्य कला एकत्र येतात. शंकरराव खरात यांच्या मते लोकसण हे लोककला आणि लोकसंगीत यांच्या संगमातून घडणारे सांस्कृतिक सोहळे आहेत. म्हणजे लोकसंगीत याचा लोकजीवनाशी प्रत्यक्ष संबंध असल्याचे इथे स्पष्ट होते.

लोककला आणि लोकसंगीत समाजातील मूल्यव्यवस्था जपतात. सण, उत्सव, जत्रा, विवाह यामध्ये या कलांचा सहभाग असतो. वसंत आबाजी डहाके आपल्या ग्रंथात असे लिहितात की, लोकपरंपरेतून समाजाची सांस्कृतिक स्मृती जतन होते. या लोकसंगीताचा संबंध लोकजीवनात शेतकरी, मजूर, कामगार या श्रमजीवी लोकांशीदेखील येतो. शेतीकाम करताना म्हटल्या जाणाऱ्या ओव्या, होड्या चालवताना गायली जाणारी गीते, विणकरांची तालबद्ध हालचाल यात श्रम आणि संगीत एकरूप होतांना दिसतात. दत्तो वामन पोतदार यांनी असे नमूद केले आहे की, श्रमगीत हे लोकांच्या श्रमाला लय आणि अर्थ देणारे साधन आहे. यावरून येथे संगीत केवळ मनोरंजन नसून श्रमाची ऊर्जा वाढवणारे माध्यम ठरते, असे स्पष्ट होते. याशिवाय लोकसंगीत हे सांस्कृतिक अभिव्यक्तीचे माध्यम देखील ठरते. म्हणूनच लोककला आणि लोकसंगीत हे सांस्कृतिक ओळख जपण्याचे प्रभावी साधन आहे. कारण यातून सामूहिकता दृढ केली जाते, आपल्या परंपरेचे जतन केले जाते, सामाजिक संदेश दिला जातो, तसेच ऐतिहासिक स्मृती देखील जपल्या जातात. म्हणूनच लोककला आणि लोकसंगीत यांचे घनिष्ठ असे नाते असल्याचे सिद्ध होते.

आधुनिकीकरणामुळे लोककलेत बदल होत आहेत. परंतु माध्यमांमुळे तिचा प्रसारही वाढला आहे. संगीत नाटक अकादमीसारख्या संस्थांनी लोककला संवर्धनासाठी कार्य केले आहे. जागतिकीकरण, डिजिटायझेशन यामुळे लोककला आणि लोकसंगीत नव्या माध्यमांतून प्रसारित होत आहेत. तथापि व्यावसायीकरणामुळे या कलेचे मूल स्वरूप बदलण्याचा धोका निर्माण झाला आहे. तरीही आजही अनेक लोककलावंत या कलेची जोपासना करत आहे ही एक समाधानाची बाब आहे. आपल्या या लोककला पारंपरिक पद्धतीने सादर होत असल्यातरी आज त्यात अनेक बदल झालेले दिसून येतील. लोकसंगीतातील पारंपरिक वाद्ये जरी तिच असली तरी गितातून आधुनिक विषय मांडत ही कला सादर केली जाते. एकूणच आपल्या पारंपरिक लोककला आणि लोकसंगीताला आधुनिकतेचा स्पर्श झाल्याचे दिसून येईल.

निष्कर्ष:

लोककला आणि लोकसंगीत या परस्परपूरक सांस्कृतिक शक्ती आहेत. लोककला आणि लोकसंगीत यांचा परस्परसंबंध हा अविभाज्य आहे. लोककलेला संगीताची साथ लाभते, तर लोकसंगीताला कलात्मक सादरीकरणाची चौकट मिळते. ही दोन्ही माध्यमे समाजाच्या सांस्कृतिक अभिव्यक्तीची प्रमुख साधने आहेत. लोकनाट्य, सण-उत्सव, श्रमसंस्कृती, धार्मिक विधी या सर्वांत दोन्हींचा संगम दिसून येतो. सांस्कृतिक ओळख, सामूहिक स्मृती, मूल्यव्यवस्था आणि सामाजिक एकात्मता यांचे जतन या माध्यमांतून होते. दृश्य आणि श्राव्य अशा दोन्ही अंगांनी समाजाच्या सांस्कृतिक जीवनाला आकार देण्याचे कार्य ते करतात.

सांस्कृतिक अभिव्यक्तीचे माध्यम म्हणून लोककला आणि लोकसंगीत समाजाची ओळख, इतिहास आणि सामूहिक स्मृती जपतात. आधुनिक काळात या परंपरांचे संवर्धन आणि संशोधन अत्यावश्यक आहे. लोककलावंत, लोककलेचे अभ्यासक, विद्यार्थी, उपासक, आणि रसिक प्रेक्षकांकडून लोककला आणि लोकसंगीत यांचे जतन आणि संवर्धन व्हावे ही अपेक्षा.

संदर्भ सूची

- १) रां. चि. ढेरे - लोकसंस्कृतीचे स्वरूप, कॉन्टिनेंटल प्रकाशन, पुणे, पृ. १८.
- २) दुर्गा भागवत - लोकसाहित्याची रूपरेषा, मौज प्रकाशन, मुंबई, १९८२, पृ. १२.
- ३) अशोक दा. रानडे - लोकसंगीत : स्वरूप आणि संदर्भ, पॉप्युलर प्रकाशन, मुंबई, १९९६, पृ. १२२.
- ४) रा. चिं. ढेरे - लोकसंस्कृतीची क्षितिजे, पद्मगंधा प्रकाशन, पुणे, १९९८, पृ. ५२.
- ५) दत्तो वामन पोतदार - महाराष्ट्राचा सांस्कृतिक इतिहास, पुणे विद्यापीठ प्रकाशन, पुणे, १९७५, पृ. ५९.
- ६) शंकरराव खरात - लोकजीवन आणि साहित्य, कॉन्टिनेंटल प्रकाशन, पुणे, १९९०, पृ. ८५.
- ७) वि.का. राजवाडे, भारतीय संस्कृतीचा इतिहास, राजवाडे संशोधन मंडळ, धुळे, १९६५, पृ. १०२.
- ८) माधव जुलियन, मराठी लोकनाट्य परंपरा, साकेत प्रकाशन, औरंगाबाद, १९८८, पृ. ६८.

गाडगेबाबांची कीर्तनशैली: एक चिकित्सक शोध

डॉ. संपदा कुलकर्णी,

सहयोगी प्राध्यापक,

नाट्यशास्त्र विभागप्रमुख,

स्वामी रामानंद तीर्थ महाविद्यालय अंबाजोगाई.

प्रस्तावना-

संत गाडगे महाराज यांच्या समाजाभिमुख कार्यामुळे त्यांना 'संत' आणि 'महाराज' या दोन उपाधी लोकांनी उत्स्फूर्तपणे दिल्या आहेत . वास्तविक पाहता ते कोणत्याही अध्यात्मिक पंथाचे प्रचारक प्रसारक नव्हते, किंवा कोणत्याही आश्रमाची गादी चालवून तिथले महाराज नव्हते. तसेच कीर्तन या लोकाविष्कारातून ते कोणत्याही विशिष्ट देवतेची कीर्ती गायन करीत नसत. मात्र लोकजीवनाला दृष्टी देण्याचे काम त्यांच्या वाणीतून करत असत .त्यांचे प्रबोधन कृतीयुक्त आणि चिंतन आणि अंतर्मुख करायला लावणारे असून ते उपयोजित आहे. भक्ती पेक्षा बुद्धी ,विचार यांना प्राधान्याने मांडणारे ते होते. त्यामागचा उद्देश जाणून घेणे हा होता. कीर्तन या लोकनाट्य शैलीचा गाडगेबाबांनी केलेला लोक प्रबोधनासाठीचा वापर जाणून घेणे हा यामागचा उद्देश आहे .

कीर्तन या लोकनाट्य शैलीचा प्रभावी परिणाम म्हणजे लोकचळवळ होऊ शकते हे समजते.

सध्याच्या जाहिरातीच्या युगातही लोकनाट्यशैली किती उपयोजित आणि प्रभावी आहे याचे चिंतन प्रकट करता येईल. डेबुजी झिंगरोजी जानोरकर या मूळ नावाचे ,अशिक्षित ,निरक्षर असलेले पण समाजाची चिरकाल उन्नती करण्यात गाडगेबाबा अग्रेसर होते. शतकांची परंपरा असणारा मध्ययुगापासून लोकप्रिय असणारा कीर्तन हा कलाप्रकार आहे. अध्यात्मिक ,लोकनाट्य आणि विधीनाट्य असा संमिश्र प्रकार आहे. जनप्रबोधनासाठी संत महंतांनी कीर्तन केले आहे. 'कीर्तन' म्हणजे कीर्ती गायन होय. अगदी प्रारंभीच्या काळात कीर्तनातून कोणत्याही देवतेचेच कीर्ती गायन केले जात असे. एखादा अभंग, ओवी याचे निरूपण, पौराणिक घटनांचे आख्यान ,पुराणातील संदर्भ देणे, तसेच भूतकाळातील घटना आणि वर्तमान काळातील घटनांची तुलना करून भविष्याचा वेध इथे घेतला जातो. श्रोते - प्रेक्षकांकडून देव देवतांचा जयघोष घेऊन त्यांचा संवादी सहभाग यात घेतलेला असतो. परिणामी श्रोते- प्रेक्षक ऐकण्या बघण्याबरोबरच चिंतन आणि कृती प्रवण होतात. कीर्तनकार हा उत्तम वक्ता ,अभिनेता, व्यासंगी वाचक, नर्तक ,संगीताचे उत्तम ज्ञान असणारा,विनोदबुद्धी असणारा, हजरजबाबी ,समयसूचकता असणारा असावा लागतो .कीर्तन सादरीकरणासाठी कोणतीही रंग तांत्रिकता अनिवार्य नाही.(नसेल तरी चालते, असेल तर त्यात उत्तम रंग भरता येतात) कुठल्याही मोकळ्या जागेत, मंदिरात, अंगणात, सभागृहात ते नाट्यगृहात कीर्तन प्रयोग होऊ शकतो. कीर्तनाचे सादरीकरण आणि स्वरूपावरून , रामदासी कीर्तन, नारदीय कीर्तन, वारकरी कीर्तन, सांप्रदायिक कीर्तन, नामसंकीर्तन, लीळा संकीर्तन आणि काल्याचे कीर्तन असे प्रकार पडतात. पूर्वरंग आणि उत्तररंग असा त्याचा आकृतीबंध असतो .कीर्तन हा एकपात्री प्रयोग असून कीर्तनाची भाषा ही प्रमाणभाषा असते .यात विनोद, गीते, आरत्या ,संगीत, गायन, वादन, नृत्य नाट्य यांचा सुरेख संगम असतो. सोबतच ज्ञान, माहिती, मनोरंजन विविध कलाविष्कार, तंत्र भाषण ,समयसूचकता इत्यादी अनेक घटकांचाही समावेश कीर्तनात होतो. कीर्तन जेवढे रंगेल तेवढा त्याचा परिणाम प्रेक्षक आणि श्रोत्यांवर होत असतो .अर्थात कीर्तनकार श्रोते प्रेक्षक यांच्यात संवादाचा मेळ जमला पाहिजे .कीर्तनाच्या अनेक वैशिष्ट्यांपैकी त्याचे महत्त्वाचे वैशिष्ट्य म्हणजे कीर्तनाचा आशय आणि त्याचा विषय याला कोणतेही बंधन नाही. त्याची संहिता ही अलिखित आणि उत्स्फूर्त असते. केवळ संतांच्या ओव्या अभंग किंवा रचना या लिखित असतात पण निरूपण ,निवेदन विवेचन करताना कीर्तन करायला विषयाची उदाहरणांची भाषेची कुठलीच मर्यादा नसते. असा लवचिक आणि प्रभावी लोककला प्रकार आहे. कीर्तनकाराची वेशभूषा,रंगभूषा ही विशिष्ट प्रकारची असते. उदा रामदासी कफणी, वारकरी धोतर ,पगडी ,उपरणे , फेटा, टोपी, गळ्यात हार, तुळशीमाळा ,कपाळी बुक्का ,टिळा इ.कीर्तनाच्या प्रकारानुसार असते. संत नामदेवांना आद्य कीर्तनकार समजले जाते .कीर्तनकार पौराणिक कथांमधील संदर्भ देऊन त्यावर स्वतःचे भाष्य करतो ,स्वतःच्या वक्तृत्वात श्रोत्यांना गुंगवून टाकतो. कीर्तनाचे असे पारंपरिक स्वरूप, सादरीकरण शैली आजही अस्तित्वात आहे .कीर्तनाचे विषय ,आशय बदलत आहेत पण सादरीकरणाचे स्वरूप पारंपरिक आहे .

गाडगे बाबांनी कीर्तन हा सादरीकरण, आशय,विषय सर्व घटकांनी बदललेला आहे. कीर्तनाची आध्यात्मिकता स्तुती कमी करत गाडगेबाबांनी कीर्तनाला आधुनिक बनवले. त्यामुळे गाडगेबाबांना आधुनिक कीर्तनकार असे म्हटल्यास अतिशयोक्ती होणार नाही. हे त्यांच्या कीर्तनाच्या उपयोजनावरून दिसून येते. पारंपरिक कीर्तनाचे तंत्र त्याचे स्वरूप यांचा कुठल्याही प्रकारचा अवलंब न करता गाडगेबाबांनी

किर्तन शैली लोकप्रिय केली आहे .ते स्वतः खरे तर अशिक्षित होते. पण त्यांचे सामान्यज्ञान, समय सुचकता ,भाषाप्रभुत्व, कौशल्य, तंत्र हे असण्यासोबतच त्यांची स्मृति तल्लख होती. त्यामुळे स्वतःवर झालेले संस्कार, स्वतःवर ओढवलेली परिस्थिती, विविध प्रकारचे माणसांचे प्रसंगांचे घटनांचे अनुभव यांचे दाखले ते श्रोत्यांसमोर देत असत.अंधश्रद्धा ,भोंदूगिरी यांचा बिमोड करण्याचे श्रेय ही गाडगेबाबांना या त्यांच्या कीर्तनशैलीमुळेच दिले जाते. गाडगे बाबांच्या कीर्तनात कोणत्याही प्रकारची वाद्ये वेशभूषा, रंगभूषा, रंगमंच ,श्रोते प्रेक्षकांची बैठक व्यवस्था, नेपथ्य, संहिता नसे. केवळ स्वतःच्या कलागुणांवर समय सुचकतेवर वर्तमानातील घटनांवर ते भाष्य करत असत. अंधश्रद्धेच्या बाबतीत तर ते श्रोत्यांना मुलभूत प्रश्न विचारत असत. विज्ञानावर श्रद्धा ठेवण्यासाठी ते समाजाला लोकांना प्रवृत्त ,जागृत करत असत. गाडगेबाबांची वाणी गायनाचा त्यांचा आवाज सुश्राव्य होता .त्यांची रूपकात्मकता आणि उदाहरण स्पष्टता ही अतिशय प्रभावी होती .आणि त्यामुळे श्रोत्यांना त्यांचे म्हणणे तात्काळ पटत असे .श्रोते प्रेक्षक कृतीप्रवण आणि कृतीयुक्त बनत असत. उदाहरणार्थ स्वच्छता करणे,समाजकार्य, देवाला अंधश्रद्धेने नवस करणे, भोंदुगिरी करणे,व्यसनाधीनता सावकारी, शोषण अमानवीय पद्धतीने श्रद्धा जपणे. इत्यादी अनेक सामाजिक विषयांवर प्रश्नोत्तर पद्धतीने संवाद पद्धतीने ते आपले म्हणणे समोर जमलेल्या समुदायासमोर मांडत असत.

उदाहरणार्थ अंधश्रद्धेबद्दल ते श्रोत्यांना विचारत असत ,

कशाला पुजता तुम्ही ?

श्रोते -शेंदूर लावलेल्याला देवाला

गाडगेबाबा -तो तर धोंडा आहे, त्याला ऐकता,चालता,बोलता येत का ?

श्रोते -नाही

गाडगेबाबा -तरी तुम्ही नवस करता ?त्यापेक्षा देव माणसात बघा ई.

किंवा ते म्हणत ,मायबाप हो !

नवस करून पोर होत असतील तर लग्न, वरात, जेवण खर्च कशाला करता ?कोन्याही बाईन उठाव देवळात जाव,आणि नवसान पोर मागावीत.सोपा कारखाना आहे.तुकोबाराय म्हणतात, नवसे कन्या पुत्र होती,तरी का करणे लागे पती ?

आता तरी शायने व्हा !पोर होत नसतील तर डाक्टरकड जा. उपचार घ्या.बाजार बुनग्यांच्या नादी लागू नका अशी कितीतरी उदा .देता येतील. अतिशय सोप्या पद्धतीने दोन दगडांचा टाळ करून ,कामे करता करता ,गाडगेबाबा सोप्या भाषेत लोकांशी संवाद साधत असत. त्यांची भजने, त्यांची भाषा सुबोध असे.

आजही त्यांनी दिलेली उदाहरणे गाणे ही जनमानसात गायली जातात, वापरली जातात . उदा. 'गोपाला गोपाला देवकी नंदन गोपाला 'पारंपरिक कीर्तनाचे सगळे संकेत गाडगेबाबांनी बदललेले होते.शिक्षण,मानवता,माणुसकी,धर्म,स्वच्छता,स्वावलंबन अशा प्रक्रियांची ते महत्त्व पटवून देत असत. अगदी सोप्या उदाहरणांवरून ते माणसांना व्यावहारिक आणि उपयोजित ज्ञान देत असत. मुख्य म्हणजे केवळ सल्ले देण्यापेक्षा ते स्वतः तसे वागत असत. गाडगेबाबांचे व्यक्तिमत्व निस्पृह, निरपेक्ष, निर्मोही, निसंचय, पारदर्शक, प्रामाणिक असे होते. त्यांचा स्वतःच्या कष्टावरती प्रचंड विश्वास होता .कष्ट आणि माणसांवर त्यांची श्रद्धा होती .त्यांना अंधश्रद्धा, भोंदूगिरी याविषयी प्रचंड चीड होती. परिस्थितीमुळे ते साक्षर होऊ शकले नाहीत पण ,शिक्षण या गोष्टीचा प्रसार प्रचार करण्यासाठी ते अविरतपणे झटले . परिसर स्वच्छता,प्राणी ,पक्षी,वृक्षांची काळजी त्यांनी घेतली .स्वतः केवळ भिक्षान्नावर जगले . या त्यांच्या जीवनशैलीमुळे त्यांना 'संत 'किंवा 'महाराज' या उपाधी लोकांनी उत्स्फूर्तपणे दिलेल्या आहेत. कीर्तनासारख्या लोककलेतून गाडगेबाबांनी अनेक समाजहितैशी गोष्टींचा प्रचार प्रसार केला .त्यांच्या प्रचार प्रसाराला सार्वकालीकता होती, आणि आहे .लोकांप्रती कळकळ त्यांना होती आणि म्हणूनच त्यांचे संतपण वेगळे आहे. ते स्वतः कष्ट सोसून आणि स्वतः आधी करून मग बोलत असत. म्हणून ते महान किंवा महाराज होते. गाडगेबाबांनी शिक्षणाविषयी, स्वच्छतेविषयी, अंधश्रद्धेविषयी आणि अनेक सामाजिक प्रश्नांविषयांविषयी जागृत केलेले आहे. पारंपरिक कीर्तनाचे, तंत्राचे आशय विषयाचे अवडंबर त्यांनी कधीही गाजवले नाही. हा सगळा प्रवास पाहता गाडगेबाबांना आचार्य प्रल्हाद केशव अत्रे, समाजवादाचे विद्यापीठ असे म्हणतात. गाडगेबाबांची ही सगळी जीवनशैली पाहता ,बुडती हे जन देखवेना डोळा किंवा जगाच्या कल्याणा संतांच्या विभूती असे म्हणावे वाटते.

निष्कर्ष

-डेबूजी झिंगरोजी जानोरकर या सामान्य माणसाला त्यांच्या समाजाभिमुख कार्यामुळे संतत्व आणि महाराज या उपाधी मिळाल्या .त्यांच्या जवळच्या गाडग्यामुळे त्यांना गाडगे महाराज म्हणून ओळखले जात असे .त्यांनी कीर्तन या लोककलेला खऱ्या अर्थाने प्रचार प्रसाराचे माध्यम म्हणून उपयोजित केलेले आहे.

संदर्भ ग्रंथ

- १ लोकरंगभूमी -प्रभाकर मांडे, गोदावरी प्रकाशन ,औरंगाबाद
- २ जागतिक रंगभूमी पूर्वसंग १ माणिक कानडे, रोहन प्रकाशन, प्रथम आवृत्ती २००७
- ३ लोकधर्मी नाट्याची जडणघडण, शरद व्यवहारे ,साहित्य सेवा प्रकाशन प्रथम आवृत्ती औरंगाबाद
- ४ लोकनाट्याची परंपरा, ठोकळ प्रकाशन वि .कृ.जोशी प्रथम आवृत्ती १९६१
- ५ महाराष्ट्रातील समाज सुधारक प्रज्ञा मारुती कांबळे चेतक बुक्स प्रथम आवृत्ती ,पुणे
- ६ गाडगे बाबा बोलतोय, संपादक प्राचार्य रा .तु. भगत अभिनंदन प्रकाशन ,कोल्हापूर
- ७ राष्ट्रसंत गाडगे महाराज शशिकला कर्डिले , वैशाली प्रकाशन पुणे.

लोकनाट्य आणि मूकनाट्य अभिनयशैलीचा तुलनात्मक अभ्यास

संकेत खेडकर

संशोधक विद्यार्थी, सादरीकरण कला विभाग
डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ

छत्रपती संभाजीनगर, महाराष्ट्र

ई-मेल: sanketkhedkar777gmail.com

मोबाईल क्रमांक: ९९६०५९९८९४

मार्गदर्शक: डॉ. संजय पाटील

१. प्रस्तावना

भारतीय रंगपरंपरेत लोकनाट्य आणि मूकनाट्य या दोन महत्त्वाच्या अभिव्यक्तीपरंपरा आहेत. लोकनाट्य हे लोकजीवनाशी निगडित, संगीत, नृत्य, संवाद आणि देहाभिनय यांचा संगम असलेले नाट्यरूप आहे; तर मूकनाट्य हे शब्दविरहित, संकेतप्रधान आणि देहाभिव्यक्तीवर आधारित नाट्यरूप आहे. दोन्ही परंपरांची अभिव्यक्तीपद्धती भिन्न असली तरी अभिनयशैली हा त्यांचा समान आधार आहे.

लोकनाट्याचा उगम ग्रामीण आणि लोकसंस्कृतीत झाला. सामाजिक, धार्मिक आणि सांस्कृतिक आशय लोकनाट्यातून व्यक्त होत आला आहे (भोळे, २००८). अभिनय हा येथे केवळ कलात्मक प्रक्रिया नसून लोकांशी संवाद साधण्याचे माध्यम आहे. दुसरीकडे, मूकनाट्याचा विकास पाश्चात्य पॅन्टोमाइम परंपरेतून झाला असला तरी भारतीय संदर्भात त्याने देहाभिव्यक्तीला सामाजिक आशयाशी जोडले आहे (Broadbent, 1901; Mahapatra, 2020).

बदलत्या सामाजिक आणि तांत्रिक वातावरणात पारंपरिक अभिनयशैलीत परिवर्तन होत आहे. आधुनिक माध्यमांच्या प्रभावामुळे लोकनाट्याच्या उत्स्फूर्त अभिव्यक्तीत आणि मूकनाट्याच्या लयप्रधान शिस्तीत बदल जाणवतात. या पार्श्वभूमीवर लोकनाट्य आणि मूकनाट्य यांच्या अभिनयशैलीचा तुलनात्मक अभ्यास करणे आवश्यक ठरते. प्रस्तुत संशोधनात अभिनयशैलीचे स्वरूप, तत्त्वे आणि सांस्कृतिक महत्त्व यांचे विश्लेषण करण्यात आले आहे.

२. संशोधन समस्या

लोकनाट्य आणि मूकनाट्य या दोन्ही परंपरांमध्ये देहाभिव्यक्ती हा केंद्रबिंदू आहे; तथापि अभिव्यक्तीची पद्धत, लय, वाचिकता आणि प्रेक्षकसंबंध यांमध्ये भिन्नता आढळते. या भिन्नतेचे सैद्धांतिक विश्लेषण कमी प्रमाणात झालेले दिसते. तसेच लोककला संवर्धनाच्या दृष्टीने अभिनयशैलीचे महत्त्व स्पष्ट करण्याची गरज आहे. या अभ्यासाद्वारे अभिनयशैलीतील साम्य व भिन्नतेचे शास्त्रीय विश्लेषण करून लोककला संवर्धनासाठी सैद्धांतिक चौकट मांडण्याचा प्रयत्न केला आहे

३. संशोधन उद्दिष्टे

१. लोकनाट्यातील अभिनयशैलीची वैशिष्ट्ये विश्लेषित करणे.
२. मूकनाट्यातील देहाभिव्यक्ती आणि लयप्रधानतेचे स्वरूप स्पष्ट करणे.
३. दोन्ही परंपरांतील अभिनयतत्त्वांची तुलनात्मक मांडणी करणे.
४. लोककला संवर्धनाच्या दृष्टीने अभिनयशैलीचे महत्त्व अधोरेखित करणे.

४. संशोधन पद्धत

या अभ्यासात गुणात्मक संशोधनपद्धतीचा अवलंब करण्यात आला आहे. लोकनाट्य आणि मूकनाट्य या परंपरांवरील उपलब्ध साहित्याचा अभ्यास करून अभिनयशैलीचे विश्लेषण करण्यात आले. लोकनाट्याच्या ऐतिहासिक आणि सांस्कृतिक संदर्भासाठी लोकनाट्यपरंपरेवरील शैक्षणिक अभ्यासांचा आधार घेण्यात आला (भोळे, २००८). मूकनाट्याच्या संदर्भात पाश्चात्य पॅन्टोमाइमचा ऐतिहासिक विकास (Broadbent, 1901) आणि समकालीन भारतीय मूकनाट्याचे विश्लेषण (Mahapatra, 2020) यांचा संदर्भ घेण्यात आला.

याशिवाय, राष्ट्रीय मूकनाट्य महोत्सव (मार्च-एप्रिल २०२५) दरम्यान मूकनाट्य क्षेत्रातील वरिष्ठ साधकांशी घेतलेल्या अर्धरचित

मुलाखतीचा उपयोग करण्यात आला. या संवादांमध्ये अभिनयातील अंतर्गत लय, प्रशिक्षणातील शिस्त, समूह रचना आणि देहाभिव्यक्तीचे तंत्र यांवर चर्चा झाली (A. S. A. Khan, personal communication, April 2, 2025; M. Bandopadhyay, personal communication, March 26, 2025). साहित्य आणि प्राथमिक माहिती यांच्या तुलनात्मक विश्लेषणातून निष्कर्ष मांडण्यात आले आहेत.

५. लोकनाट्यातील अभिनयशैली : एक विश्लेषण

लोकनाट्य ही परंपरा लोकजीवनातून निर्माण झालेली असल्यामुळे तिच्या अभिनयशैलीत लोकसंस्कृतीची स्पष्ट छाप दिसून येते. अभिनय हा येथे कथानक मांडण्याचे साधन नसून लोकांशी संवाद साधण्याची पद्धत आहे (भोळे, २००८). त्यामुळे लोकनाट्यातील अभिनयशैली उघडी, उत्स्फूर्त आणि प्रेक्षकाभिमुख असते.

५.१ देहाभिव्यक्ती आणि अतिशयोक्ती

लोकनाट्यात देहभाषा ठळक आणि स्पष्ट असते. हातवारे, पावलांचा ठेका, उंचावलेली देहबांधणी आणि नृत्यप्रधान हालचाली यांमधून पात्रांचे स्वरूप व्यक्त होते. ग्रामीण प्रेक्षकांपर्यंत आशय स्पष्ट पोहोचवण्यासाठी हालचालींमध्ये जाणीवपूर्वक अतिशयोक्ती वापरली जाते (भोळे, २००८). ही अतिशयोक्ती केवळ शैली नसून संवादाचा भाग आहे.

५.२ लय, ठेका आणि गेयता

लोकनाट्यात अभिनय लयप्रधान असतो. संवाद गेय स्वरूपात किंवा ठेक्याच्या साथीत सादर होतो. हालचाली आणि वाचिकता यांमध्ये तालबद्धता आढळते. या लयबद्धतेमुळे अभिनय अधिक प्रभावी बनतो आणि प्रेक्षकांचा सहभाग वाढतो. Mahapatra (२०२०) यांच्या मतानुसार, लोकाभिव्यक्तीतील लय ही सामूहिक ऊर्जा निर्माण करते, ज्यामुळे सादरीकरण अधिक जिवंत होते.

५.३ प्रेक्षकसंबंध आणि संवादात्मकता

लोकनाट्याचे एक वैशिष्ट्य म्हणजे प्रेक्षकांशी असलेला थेट संबंध. कलाकार अनेकदा प्रेक्षकांशी संवाद साधतो, त्यांच्या प्रतिक्रियेवर अभिनय पुढे नेतो आणि प्रसंगानुरूप बदल करतो. ही संवादात्मकता लोकनाट्याला जिवंत ठेवते (भोळे, २००८). त्यामुळे अभिनय हा एकतर्फी न राहता सामूहिक अनुभव बनतो.

५.४ सामाजिक आशय आणि अभिनय

लोकनाट्यात सामाजिक आणि नैतिक आशय अभिनयाच्या माध्यमातून प्रभावीपणे व्यक्त केला जातो. पात्रांची रचना अनेकदा प्रतीकात्मक असते-वीर, विदूषक, खलनायक इत्यादी. अभिनयशैली या प्रतीकांना अधिक ठळक करते. त्यामुळे लोकनाट्याचा अभिनय हा सामाजिक अभिव्यक्तीचे प्रभावी माध्यम ठरतो.

६. मूकनाट्यातील अभिनयशैली : रचना आणि वैशिष्ट्ये

मूकनाट्य हे शब्दविरहित अभिव्यक्तीवर आधारित नाट्यरूप आहे. येथे वाचिक संवाद नसला तरी देहभाषा, हालचालींची लय, चेहऱ्यावरील भाव आणि संकेतप्रधान कृती यांच्या साहाय्याने संपूर्ण कथन घडते. पाश्चात्य पॅन्टोमाइम परंपरेत शरीराला संवादाचे प्रमुख साधन मानले गेले आहे (Broadbent, 1901). भारतीय संदर्भात मूकनाट्याने या देहाभिव्यक्तीला सामाजिक आणि सामूहिक स्वरूप दिले आहे (Mahapatra, 2020).

६.१ सूक्ष्म देहाभिनय

लोकनाट्यात हालचाली ठळक आणि अतिशयोक्त असतात; त्याउलट मूकनाट्यात हालचाली नियंत्रित आणि मोजून केलेल्या असतात. हातांची दिशा, शरीराची रेषा, अवकाशाचा वापर आणि नेत्रसंचालन यांना विशेष महत्त्व असते. अभिनयातील सूक्ष्म बदलही अर्थनिर्मितीत महत्त्वाची भूमिका बजावतात. Broadbent (1901) यांच्या मते, पॅन्टोमाइममध्ये शरीरातील प्रत्येक हालचाल अर्थपूर्ण असावी लागते. भारतीय मूकनाट्यातही हीच तत्त्वे आढळतात.

६.२ अंतर्गत लय आणि शिस्त

मूकनाट्यात अभिनयाची गती आणि लय अत्यंत महत्त्वाची असते. प्रत्येक हालचाल ठराविक कालमर्यादित केली जाते. आसिफ शेख अली खान यांच्या मते, कलाकाराच्या अंतर्मनात संवाद आणि लय सतत चालू असते; बाह्य मौन असूनही अंतर्गत ताल टिकून राहतो (A. S.A. Khan, personal communication, April 2, 2025). त्यामुळे मूकनाट्य ही केवळ दृश्य कला नसून मानसिक शिस्तीवर आधारलेली अभिव्यक्ती आहे.

मधुच्छंदा बंदोपाध्याय यांच्या निरीक्षणानुसार, प्रशिक्षण प्रक्रियेत मोजणी आणि समन्वय यांवर भर दिला जातो. समूहातील सर्व कलाकार एकाच लयीत हालचाल करतात आणि समान क्षणी विराम घेतात (M. Bandopadhyay, personal communication, March 26, 2025). या समकालिकतेमुळे सादरीकरणात एकसंधता निर्माण होते.

६.३ संकेतप्रधानता आणि मानसिक प्रतिमा

मूकनाट्यात अनेक कृती प्रत्यक्ष ध्वनीशिवाय सादर केल्या जातात. उदाहरणार्थ, दार उघडणे, वस्तू उचलणे किंवा थप्पड बसणे यांसारख्या कृती केवळ देहभाषेतून दाखविल्या जातात; तरी प्रेक्षकांच्या मनात त्या कृतीचा ध्वनी आणि परिणाम स्पष्ट होतो. Mahapatra

(2020) यांच्या मतानुसार, भारतीय मूकनाट्य प्रेक्षकांच्या कल्पनाशक्तीला सक्रिय करते. या प्रक्रियेला मानसिक प्रतिमा निर्माण करणे असे म्हणता येईल. त्यामुळे अभिनय दृश्य आणि मानसिक अशा दोन्ही स्तरांवर कार्य करतो.

७. लोकनाट्य आणि मूकनाट्य : तुलनात्मक विश्लेषण

लोकनाट्य आणि मूकनाट्य यांच्या अभिनयशैलीचा तुलनात्मक विचार केल्यास काही मूलभूत भिन्नता आणि साम्यस्थळे दिसून येतात. प्रथम, लोकनाट्यात वाचिकता आणि संवादात्मकता केंद्रस्थानी असते, तर मूकनाट्यात देहभाषा आणि संकेतप्रधानता महत्त्वाची असते (भोळे, २००८; Mahapatra, २०२०). लोकनाट्यातील अभिनय प्रेक्षकांशी थेट संवाद साधतो; मूकनाट्यातील अभिनय प्रेक्षकांच्या मानसिक सहभागावर आधारित असतो.

द्वितीय, लोकनाट्यातील लय बाह्य स्वरूपात-ठेका, गेयता आणि नृत्य-यांमधून स्पष्ट जाणवते; तर मूकनाट्यातील लय अंतर्गत आणि नियंत्रित स्वरूपात प्रकट होते (A. S. A. Khan, personal communication, April 2, 2025). लोकनाट्य सामूहिक उत्स्फूर्ततेवर आधारलेले असते; मूकनाट्य सामूहिक शिस्त आणि समन्वयावर आधारलेले असते (M. Bandopadhyay, personal communication, March 26, 2025).

तृतीय, लोकनाट्यात अभिनय बाह्य आणि उघडा असतो; मूकनाट्यात अभिनय अंतर्मुख आणि सूक्ष्म असतो. तथापि दोन्ही परंपरांमध्ये देहाभिव्यक्ती हा समान पाया आहे. त्यामुळे असे म्हणता येते की लोकनाट्य आणि मूकनाट्य या दोन भिन्न शैली असल्यातरी त्या भारतीय रंगसंस्कृतीतील देहाभिनयाच्या दोन भिन्न अभिव्यक्ती आहेत.

८. लोककला संवर्धनाच्या दृष्टीने अभिनयशैलीचे महत्त्व

लोकनाट्य आणि मूकनाट्य या दोन्ही परंपरा केवळ कलारूप नसून सांस्कृतिक वारशाचा भाग आहेत. बदलत्या सामाजिक संदर्भात आणि आधुनिक माध्यमांच्या प्रभावाखाली पारंपरिक अभिनयशैलीत परिवर्तन होत आहे. अशा परिस्थितीत अभिनयशैलीचे जतन आणि शास्त्रीय अभ्यास हे लोककला संवर्धनाचे महत्त्वाचे साधन ठरते.

लोकनाट्यातील अभिनय लोकजीवनाशी थेट जोडलेला असल्यामुळे त्याचे जतन म्हणजे लोकसंस्कृतीचे सातत्य टिकवणे होय (भोळे, २००८). पारंपरिक देहाभिव्यक्ती, ठेका, संवादात्मकता आणि प्रेक्षकांशी असलेला थेट संबंध ही लोकनाट्याची वैशिष्ट्ये आहेत. या घटकांचे दस्तऐवजीकरण, अभ्यास आणि प्रशिक्षणाच्या माध्यमातून पुनरुज्जीवन करणे आवश्यक आहे.

मूकनाट्याच्या संदर्भात शिस्त, अंतर्गत लय आणि समकालिकता यांना विशेष महत्त्व आहे. कलाकाराच्या मानसिक तयारीशिवाय आणि नियंत्रित देहाभिव्यक्तीशिवाय प्रभावी सादरीकरण शक्य होत नाही (A. S. A. Khan, personal communication, April 2, 2025). समूह प्रशिक्षणाद्वारे लय आणि समन्वय विकसित केल्यास मूकनाट्याची परंपरा सुदृढ राहू शकते (M. Bandopadhyay, personal communication, March 26, 2025).

दोन्ही परंपरांच्या तुलनात्मक अभ्यासातून असे दिसते की, अभिनयशैली ही लोककलेच्या सातत्याची मुख्य कडी आहे. अभिनयातील देहभाषा, लय आणि संकेत या घटकांचे शास्त्रीय विश्लेषण केल्यास परंपरेतील मूलभूत तत्त्वे स्पष्ट होतात. या तत्त्वांचे शैक्षणिक अभ्यासक्रमात समावेश, कार्यशाळा आणि संशोधन प्रकल्प यांच्या माध्यमातून संवर्धन शक्य आहे (Mahapatra, 2020).

९. निष्कर्ष

या अभ्यासातून स्पष्ट होते की लोकनाट्य आणि मूकनाट्य या दोन्ही परंपरांमध्ये अभिनयशैलीला केंद्रस्थानी स्थान आहे. लोकनाट्यात अभिनय उघडा, संवादात्मक आणि लयबद्ध स्वरूपाचा असतो; तर मूकनाट्यात अभिनय सूक्ष्म, संकेतप्रधान आणि अंतर्गत लयावर आधारित असतो. दोन्ही परंपरांमध्ये देहाभिव्यक्ती हा समान पाया असून अभिव्यक्तीची पद्धत भिन्न आहे.

तुलनात्मक विश्लेषणातून असे दिसते की लोकनाट्य बाह्य अभिव्यक्तीवर भर देते, तर मूकनाट्य अंतर्गत शिस्त आणि मानसिक लय यांवर आधारलेले आहे. अभिनयशैलीचा सखोल अभ्यास केल्यास भारतीय रंगसंस्कृतीतील देहाभिनयाचे विविध पैलू स्पष्ट होतात. त्यामुळे लोकनाट्य आणि मूकनाट्य यांच्या अभिनयशैलीचा सखोल अभ्यास हा भारतीय लोककला संवर्धनासाठी दीर्घकालीन सांस्कृतिक धोरणाचा भाग ठरला पाहिजे.

संदर्भसूची

Broadbent, R. J. (1901). - history of pantomime. London: Simpkin, Marshall Co.

Mahapatra, S. (2020). Telangana's mime horizon. Theatre Street Journal.

भोळे, प्र. द. (२००८). अभिनय-शैली : तुलनात्मक अभ्यास (पीएच.डी. प्रबंध, पुणे विद्यापीठ).

Shodhganga. <https://shodhganga.inflibnet.ac.in/handle/10603/151081>

लोककलांचे बदलते स्वरूप - लोककला कोणी संपवल्या ?

प्रेषित रुद्रवार

लोकांनी, लोकांसाठी, लोकांच्याद्वारे सादर केलेली कला म्हणजे लोककला.

पण हे 'लोक' कोण आहेत? ते तुमच्या-आमच्या सामाजिक वर्तुळाच्या बाहेरचे आहेत का? की ते त्याच परिघात असूनही आपल्या दुर्लक्षामुळे दूर गेलेले आहेत?

घरात बसून ३० सेकंदांचे रील्स पाहण्यात गुंग झालेल्या समाजाला खरंच आज लोककलावंतांची गरज आहे का? की लोककलावंतांनीच आपले अस्तित्व टिकवण्यासाठी नव्या माध्यमांची मदत घ्यायला हवी?

लहानपणी आपण पाहिलेल्या लोककला आणि आज दिसणाऱ्या लोककला यामध्ये फरक आहे का?

पूर्वीसारखी माणसं आज लोककला पाहायला जातात का?

लोककलावंत आपल्या दाराशी आले तर आपण त्यांना तितक्याच मानाने सन्मान देतो का?

हा लेख केवळ प्रश्न उपस्थित करण्यासाठी नाही; तर त्या प्रश्नांतून काही उत्तरांची उकल करण्याचा प्रयत्न आहे.

महाराष्ट्रातील लोककला आणि देशातील इतर प्रांतांतील लोककला यांच्यात एक मुलभूत फरक आहे. दक्षिण भारतात लोकसहभाग आणि कलावंतांना मिळणारा सन्मान यामुळे लोककला प्रतिष्ठेची बनली. परंतु महाराष्ट्रात लोककला आणि लोककलावंत यांना आपण जातीत विभागले. आपला दृष्टिकोन अनेकदा हीन आणि उपेक्षेचा राहिला आहे.

आज या विषयावर बोलणे सोयीचे वाटते, कारण येथे अभ्यासक आणि संवेदनशील माणसं उपस्थित आहेत. त्यांच्या खांद्यावरच ही जबाबदारी आहे की लोककला आणि लोककलावंत जपले जावेत.

लहानपणी घरासमोर येणारा गारुडी, पिंगळा, वासुदेव, भराडी, नंदीबैलवाला, कुडमुड्या जोशी, सुया-विकणारी बाई, चौकात खेळ करणारा डोंबारी, संध्याकाळी येणारा काठपुतळीवाला - ही माणसं अचानक नाहीशी झाली का?

रुपेरी पडदा, टीव्ही आणि आता हातातील मोबाईल या 'बॉम्ब'ने आपण त्यांना संपवले का?

आपण शेवटचा तमाशा कधी पाहिला? सर्कस? मौत का कुआँ?

काकडा आरतीला स्वतः बनवलेला काकडा घेऊन जाण्याची प्रथा आठवते का?

दसऱ्याला सोने लुटायला जाणे, होळीला शेणाच्या चाकोल्या बनवणे, दिवाळीत उटणे लावणे - या गोष्टी केव्हा मागे पडल्या?

नकलाकार, बहुरूपी - हे कुठे आहेत आज?

छत्रपती शिवाजी महाराजांनी या सगळ्यांचे महत्त्व ओळखले होते. त्यांच्या हेरखात्यात ही मंडळी कार्यरत होती. कारण लोककलावंत हा समाजाचा आरसा नसून समाजाची ज्ञानेन्द्रिये आहेत.

ते असताना आपण वैचारिकदृष्ट्या अधिक पुरोगामी होतो. आज मोबाईलच्या आहारी जाऊन आपण अधिक संकुचित, धार्मिक आणि असंवेदनशील होत चाललो आहोत.

आपणच या जिवंत कला मारल्या आहेत.

देश आर्थिकदृष्ट्या संपन्न होईलही कदाचित; पण सांस्कृतिकदृष्ट्या आपण रिकामे होऊ.

म्हणून या चर्चासत्राच्या निमित्ताने एक कृती घडावी -

आपण प्रत्येकाने एक लोककला 'दत्तक' घ्यावी.

त्या कलेची माणसं शोधून त्यांना मानाचे स्थान द्यावे.

त्यांच्या कलेला दाम आणि त्यांच्या हाताला काम मिळवून द्यावे.

मी स्वतः माझ्या अपार्टमेंटमध्ये दरवर्षी नंदीबैलवाले, डोंबारी, बहुरूपी, वासुदेव आणि कर्नाटकातून येणाऱ्या गायक मंडळींना बोलावून त्यांचे कार्यक्रम आयोजित करतो आणि योग्य मानधन देतो. एवढे जरी आपण केले, तरी आपल्याकडून प्रेरणा घेऊन इतरही पुढे येतील. लोककला जिवंत राहतील.

आणि त्या जिवंत राहिल्या, तर आपणही जिवंत राहू.

लोककलावंतांचे भविष्य : एक अभ्यास

प्रा. रुपेश राजदेवसिंग ठाकूर

यशवंतराव चव्हाण महाविद्यालय,
सहय्यक प्राध्यापक, नाट्यशास्त्र विभाग, सिद्धोड,
माणिक नगर , - ४३१११२, मो. न.- 9518757171,
ईमेल आयडी- rupeshthakur59gmail.com

प्रस्तावना

भारत हा विविध संस्कृती, परंपरा आणि लोकपरंपरांनी समृद्ध असा देश आहे. या परंपरांमध्ये लोककला आणि लोककलावंत यांना अत्यंत महत्त्वाचे स्थान आहे. लोककला ही केवळ मनोरंजनाचे साधन नसून ती समाजाच्या सांस्कृतिक ओळखीचे, इतिहासाचे आणि परंपरांचे जतन करणारी एक महत्त्वपूर्ण माध्यम आहे. गावोगावी, पिढ्यान् पिढ्या चालत आलेल्या या लोककलांमधून समाजातील जीवनपद्धती, श्रद्धा, रूढी, सण-उत्सव आणि लोकजीवनाचे प्रतिबिंब दिसून येते. त्यामुळे लोककला आणि लोककलावंत हे भारतीय संस्कृतीचे जिवंत वारसदार मानले जातात.

लोककलावंत हे आपल्या कलेद्वारे समाजाला सांस्कृतिक समृद्धी देणारे कलाकार असतात. ते पारंपरिक नृत्य, संगीत, नाटक, कथा-कथन, चित्रकला, हस्तकला इत्यादी माध्यमातून लोकपरंपरा जिवंत ठेवतात. ग्रामीण भागात विशेषतः लोककला ही समाजजीवनाचा अविभाज्य भाग आहे. सण-उत्सव, जत्रा, धार्मिक कार्यक्रम आणि सामाजिक समारंभ यामध्ये लोककलावंतांची महत्त्वपूर्ण भूमिका असते. त्यांच्या कलेमुळे समाजात आनंद, एकात्मता आणि सांस्कृतिक जाणीव निर्माण होते. महाराष्ट्रातही विविध प्रकारच्या लोककला आढळून येतात. तमाशा, लावणी, गोंधळ, पोवाडा, भारूड, वासुदेव, कीर्तन, गोंधळ, गोंधळी नृत्य, दिंडी इत्यादी लोककलांनी महाराष्ट्राच्या सांस्कृतिक परंपरेला समृद्ध केले आहे. या कलांच्या माध्यमातून समाजाला केवळ मनोरंजनच मिळत नाही तर सामाजिक, धार्मिक आणि नैतिक मूल्यांचेही शिक्षण मिळते. अनेक लोककलावंतांनी आपल्या आयुष्यभराच्या परिश्रमातून या कला जतन करून पुढील पिढीपर्यंत पोहोचविल्या आहेत.

परंतु आधुनिक काळात लोककलावंतांच्या जीवनात अनेक आव्हाने निर्माण झाली आहेत. औद्योगिकीकरण, शहरीकरण, आधुनिक तंत्रज्ञानाचा वाढता वापर आणि बदलती जीवनशैली यामुळे पारंपरिक लोककलांकडे समाजाचे लक्ष कमी होत चालले आहे. दूरदर्शन, चित्रपट, इंटरनेट आणि सामाजिक माध्यमे यांसारख्या आधुनिक मनोरंजनाच्या साधनांमुळे लोककलेचे स्थान काही प्रमाणात कमी झाले आहे. परिणामी अनेक लोककलावंतांना पुरेशी संधी आणि आर्थिक स्थैर्य मिळत नाही.

लोककलावंतांचे उत्पन्न बहुतांश वेळा अनिश्चित असते. अनेक कलाकारांना आपल्या कलेवरच संपूर्ण उपजीविका अवलंबून ठेवावी लागते. परंतु कार्यक्रमांची कमतरता, कमी मानधन आणि आर्थिक सहाय्याचा अभाव यामुळे त्यांचे जीवन संघर्षमय बनते. त्यामुळे अनेक लोककलावंतांना दुसऱ्या व्यवसायांकडे वळावे लागते किंवा पुढील पिढीला ही कला शिकवण्याची प्रेरणा कमी होते. यामुळे काही लोककला हळूहळू लुप्त होण्याच्या मार्गावर आहेत.

लोककलावंतांच्या भविष्याचा विचार करताना समाज, सरकार आणि विविध सांस्कृतिक संस्थांची भूमिका अत्यंत महत्त्वाची ठरते. लोककलांचे संवर्धन आणि जतन करण्यासाठी योग्य धोरणे आणि उपाययोजना आवश्यक आहेत. उदाहरणार्थ, लोककलांचा शैक्षणिक अभ्यासक्रमात समावेश करणे, लोककलावंतांना आर्थिक सहाय्य देणे, सांस्कृतिक महोत्सवांचे आयोजन करणे, डिजिटल माध्यमांद्वारे लोककलेचे जतन करणे आणि युवकांना या क्षेत्रात सहभागी होण्यासाठी प्रोत्साहन देणे अशा अनेक उपाययोजना करता येऊ शकतात.

आजच्या डिजिटल युगात लोककलेला नव्या संधीही उपलब्ध होत आहेत. इंटरनेट, सोशल मीडिया आणि डिजिटल प्लॅटफॉर्मच्या माध्यमातून लोककलावंत आपली कला अधिक व्यापक प्रेक्षकांपर्यंत पोहोचवू शकतात. यामुळे त्यांच्या कलेला जागतिक स्तरावरही ओळख मिळण्याची शक्यता आहे. योग्य प्रशिक्षण, प्रोत्साहन आणि आधुनिक साधनांचा वापर केल्यास लोककलावंतांचे भविष्य अधिक उज्वल होऊ शकते.

लोककला ही आपल्या सांस्कृतिक वारशाची अमूल्य संपत्ती आहे. या कलेचे जतन करणे म्हणजे आपल्या इतिहासाचे आणि परंपरांचे जतन करणे होय. लोककलावंत हे या वारशाचे खरे रक्षक आहेत. त्यांच्या कलेतून समाजातील लोकजीवन, भावना, संघर्ष आणि आनंद यांचे जिवंत चित्र दिसते. त्यामुळे लोककलावंतांचे अस्तित्व टिकवणे आणि त्यांच्या कलेला योग्य सन्मान देणे ही समाजाची सामूहिक जबाबदारी आहे.

एकूणच, लोककलावंतांचे भविष्य हे समाजाच्या सांस्कृतिक जाणीवेवर आणि पाठिंब्यावर अवलंबून आहे. जर समाजाने आणि शासनाने योग्य पावले उचलली तर लोककला केवळ टिकून राहणार नाही तर अधिक समृद्ध होईल. परंपरा आणि आधुनिकता यांचा समन्वय साधून लोककलावंतांना नवे व्यासपीठ दिल्यास त्यांच्या कलेला नवे आयाम प्राप्त होतील.

म्हणूनच लोककलावंतांचे भविष्य हा अभ्यासाचा महत्त्वपूर्ण विषय ठरतो. या विषयाचा सखोल अभ्यास केल्यास लोककलेची सद्यःस्थिती, तिच्यासमोरील समस्या आणि तिच्या संवर्धनासाठी आवश्यक उपाययोजना यांचा व्यापक विचार करता येतो. यामुळे लोककला आणि लोककलावंत यांचे अस्तित्व टिकवण्यासाठी समाजात अधिक जागरूकता निर्माण होऊ शकते. त्यामुळे लोककलावंतांचे भविष्य सुरक्षित आणि उज्वल करण्यासाठी सर्वांनी मिळून प्रयत्न करणे अत्यंत आवश्यक आहे.

२. Objectives (उद्दिष्टे) -

या संशोधन प्रकल्पाची मुख्य उद्दिष्टे पुढीलप्रमाणे आहेत :

- * लोककलेचे आणि लोककलावंतांचे महत्त्व समजून घेणे.
- * लोककलावंतांची सध्याची सामाजिक आणि आर्थिक परिस्थिती अभ्यासणे.
- * लोककलावंतांना भेडसावणाऱ्या प्रमुख समस्यांचा शोध घेणे.
- * लोककलेच्या जतन आणि संवर्धनासाठी आवश्यक उपाययोजना शोधणे.
- * लोककलावंतांच्या भविष्याच्या संधी आणि शक्यता यांचा अभ्यास करणे.
- * लोककला आणि आधुनिक तंत्रज्ञान यांचा परस्पर संबंध समजून घेणे.
- * समाज आणि शासन यांच्या भूमिकेचे विश्लेषण करणे.

या उद्दिष्टांद्वारे लोककलावंतांचे जीवनमान सुधारण्यासाठी आवश्यक असलेल्या उपाययोजना ओळखण्याचा प्रयत्न करण्यात आला आहे.

३. Hypothesis (गृहितक) -

या संशोधनासाठी पुढील गृहितके मांडण्यात आली आहेत :

- * आधुनिक मनोरंजन साधनांमुळे लोककलेची लोकप्रियता कमी होत आहे.
- * लोककलावंतांना पुरेसे आर्थिक आणि सामाजिक समर्थन मिळत नाही.
- * योग्य व्यासपीठ आणि प्रोत्साहन मिळाल्यास लोककलावंतांचे भविष्य उज्वल होऊ शकते.
- * लोककलेचे डिजिटल माध्यमातून जतन केल्यास ती अधिक लोकांपर्यंत पोहोचू शकते.
- * शिक्षण प्रणालीमध्ये लोककलेचा समावेश केल्यास तरुण पिढीमध्ये लोककलेबद्दल जागरूकता वाढेल.

ही गृहितके तपासून लोककलावंतांच्या स्थितीबद्दल अधिक स्पष्ट चित्र मिळविण्याचा प्रयत्न करण्यात आला आहे.

४. Methodology (संशोधन पद्धती) -

या संशोधनासाठी विविध पद्धतींचा वापर करण्यात आला आहे.

* माहिती संकलन पद्धतीमध्ये विविध पुस्तके, संशोधन लेख, वृत्तपत्रे आणि इंटरनेट यांचा अभ्यास करून माहिती गोळा करण्यात आली.

* लोककला कार्यक्रम आणि सांस्कृतिक महोत्सव यांचे निरीक्षण करून लोककलावंतांच्या कामकाजाची माहिती मिळविण्यात आली.

* काही लोककलावंत आणि सांस्कृतिक क्षेत्रातील व्यक्तींच्या मुलाखती घेऊन त्यांच्या अनुभवांचा अभ्यास करण्यात आला.

* संकलित केलेल्या माहितीचे विश्लेषण करून लोककलावंतांच्या समस्यांचे आणि त्यांच्या भविष्याच्या शक्यतांचे मूल्यांकन करण्यात आले.

या सर्व पद्धतींच्या साहाय्याने संशोधन अधिक विश्वासाहार्थ आणि परिणामकारक करण्याचा प्रयत्न करण्यात आला.

महाराष्ट्रासह भारतात अनेक प्रकारच्या लोककला आढळतात. तमाशा, लावणी, पोवाडा, भारूड, गोंधळ, कीर्तन, लोकनृत्य, हस्तकला या सर्व कलेतून समाजाची संस्कृती, परंपरा आणि इतिहास जिवंत राहतो. त्यांच्या माध्यमातून सांस्कृतिक वारसा जतन होतो, समाजातील समस्या मांडल्या जातात आणि लोकांचे मनोरंजनही होते. त्यामुळे लोककलावंत हे समाजाचे सांस्कृतिक दूत मानले जातात.

लोककलावंत आपल्या कलेच्या माध्यमातून इतिहासाचे जतन करण्याचे महत्त्वाचे कार्य करतात. अनेक लोककलेतून ऐतिहासिक घटना, वीरांची कथा आणि समाजाच्या भूतकाळाची माहिती मिळते. उदाहरणार्थ, पोवाड्यांमध्ये शिवाजी महाराज, तानाजी मालुसरे यांसारख्या वीरांच्या पराक्रमाची कथा सांगितली जाते. अशा प्रकारे लोककलावंत आपल्या सादरीकरणातून इतिहास लोकांपर्यंत पोहोचवतात. यामुळे लोकांना आपल्या देशाच्या आणि समाजाच्या इतिहासाची जाणीव होते. अनेक वेळा लिखित इतिहासापेक्षा लोककलेतून सांगितलेला

इतिहास लोकांना अधिक प्रभावीपणे समजतो. त्यामुळे लोककलावंत हे इतिहास जतन करणारे आणि पुढील पिढीपर्यंत पोहोचवणारे महत्त्वाचे माध्यम ठरतात. या लोककलाकारांची सद्याची परिस्थिती अभ्यासणे गरजेचे आहे.

लोककलावंतांची सध्याची परिस्थिती

भारत हा विविध संस्कृती, परंपरा आणि कलांनी समृद्ध असा देश आहे. लोककला ही भारतीय संस्कृतीचा एक महत्त्वाचा भाग आहे. गावागावांत आणि समाजाच्या विविध स्तरांमध्ये लोककलेचे विविध प्रकार दिसून येतात. लोककला ही केवळ मनोरंजनाचे साधन नसून ती समाजाच्या परंपरा, इतिहास आणि जीवनपद्धतीचे प्रतिबिंब आहे. या कलेचे जतन आणि संवर्धन करणारे कलाकार म्हणजे लोककलावंत होय. मात्र आजच्या आधुनिक युगात लोककलावंतांची परिस्थिती अनेक अडचणींनी वेढलेली आहे. बदलती जीवनशैली, आधुनिक तंत्रज्ञान आणि मनोरंजनाच्या नवीन साधनांमुळे लोककलेचे महत्त्व काही प्रमाणात कमी झाले आहे. त्यामुळे अनेक लोककलावंतांना आर्थिक, सामाजिक आणि व्यावसायिक अडचणींना सामोरे जावे लागत आहे. लोककलावंतांची सध्याची परिस्थिती समजून घेण्यासाठी पुढील मुद्दे महत्त्वाचे आहेत.

१. आर्थिक असुरक्षितता

लोककलावंतांच्या सध्याच्या परिस्थितीतील सर्वात मोठी समस्या म्हणजे आर्थिक असुरक्षितता. अनेक लोककलावंतांचे उत्पन्न नियमित नसते. त्यांना वर्षभर काम मिळत नाही. बहुतेक वेळा त्यांना सण, उत्सव, जत्रा किंवा सांस्कृतिक कार्यक्रमांमध्येच सादरीकरणाची संधी मिळते. त्यामुळे त्यांच्या उत्पन्नाचा स्रोत अनियमित असतो.

अनेक लोककलावंत ग्रामीण भागातील असल्यामुळे त्यांच्याकडे इतर रोजगाराची साधनेही मर्यादित असतात. त्यामुळे ते फक्त आपल्या कलेवरच अवलंबून असतात. परंतु कार्यक्रम कमी मिळाल्यास त्यांना आर्थिक अडचणींचा सामना करावा लागतो. काही वेळा त्यांना कुटुंबाच्या गरजा भागवण्यासाठी इतर छोटे-मोठे काम करावे लागते.

सरकारकडून काही योजना उपलब्ध असल्या तरी त्या सर्व कलाकारांपर्यंत पोहोचत नाहीत. त्यामुळे अनेक लोककलावंत आर्थिकदृष्ट्या असुरक्षित जीवन जगत आहेत. आर्थिक स्थैर्य नसल्यामुळे अनेक कलाकार आपली पारंपरिक कला सोडून इतर व्यवसाय स्वीकारण्याचा विचार करतात.

२. व्यासपीठाचा अभाव

लोककलावंतांसमोर असलेली आणखी एक महत्त्वाची समस्या म्हणजे योग्य व्यासपीठाचा अभाव. लोककला सादर करण्यासाठी पुरेशा संधी मिळत नाहीत. पूर्वी गावांमध्ये जत्रा, उत्सव आणि धार्मिक कार्यक्रमांमध्ये लोककलांना मोठे स्थान होते. त्या काळात लोककलावंतांना भरपूर संधी मिळत असत.

मात्र आजच्या काळात अशा कार्यक्रमांची संख्या कमी झाली आहे. अनेक ठिकाणी आधुनिक कार्यक्रमांना प्राधान्य दिले जाते. त्यामुळे लोककलावंतांना आपली कला सादर करण्यासाठी योग्य मंच मिळत नाही.

शहरांमध्ये सांस्कृतिक कार्यक्रम आयोजित केले जात असले तरी त्यामध्ये पारंपरिक लोककलांना नेहमीच स्थान मिळते असे नाही. त्यामुळे अनेक प्रतिभावान लोककलावंत समाजापासून दूर राहतात आणि त्यांची कला लोकांपर्यंत पोहोचत नाही.

३. आधुनिक मनोरंजनाची स्पर्धा

आधुनिक तंत्रज्ञानामुळे मनोरंजनाच्या साधनांमध्ये मोठी क्रांती झाली आहे. दूरदर्शन, चित्रपट, मोबाईल, इंटरनेट आणि सोशल मीडिया यामुळे लोकांच्या मनोरंजनाच्या सवयी बदलल्या आहेत. आज लोक घरबसल्या विविध प्रकारचे मनोरंजन सहजपणे पाहू शकतात.

या आधुनिक साधनांमुळे लोककलेची लोकप्रियता काही प्रमाणात कमी झाली आहे. विशेषतः ग्रामीण भागातही मोबाईल आणि इंटरनेटच्या वापरामुळे लोक आधुनिक मनोरंजनाकडे अधिक आकर्षित होत आहेत.

लोककलेमध्ये प्रत्यक्ष सादरीकरणाची गरज असते, तर आधुनिक मनोरंजन माध्यमे अधिक आकर्षक आणि सहज उपलब्ध आहेत. त्यामुळे लोककलेला मोठ्या प्रमाणावर स्पर्धेला सामोरे जावे लागत आहे. याचा परिणाम लोककलावंतांच्या उत्पन्नावर आणि त्यांच्या कलेच्या प्रसारावर होतो.

४. तरुण पिढीचा कमी सहभाग

लोककलावंतांच्या भविष्याबाबत आणखी एक गंभीर समस्या म्हणजे तरुण पिढीचा कमी सहभाग. पूर्वी लोककला पिढ्यानपिढ्या चालत येत होती. मुलांना लहानपणापासूनच कलेचे शिक्षण दिले जात असे आणि ते पुढे आपल्या कुटुंबाची परंपरा पुढे चालवत असत.

मात्र आजच्या काळात तरुण पिढी आधुनिक शिक्षण आणि नोकरीकडे अधिक आकर्षित होत आहे. त्यांना स्थिर आणि सुरक्षित रोजगार हवा असतो. लोककलेमध्ये आर्थिक स्थैर्य नसल्यामुळे अनेक तरुण या क्षेत्रात येण्यास उत्सुक नसतात.

यामुळे अनेक पारंपरिक कला हळूहळू लुप्त होण्याच्या मार्गावर आहेत. जर तरुण पिढीने लोककलेत रस घेतला नाही तर भविष्यात

अनेक लोककला प्रकार अस्तित्वात राहणार नाहीत.

५. सामाजिक प्रतिष्ठेचा अभाव

लोककलावंतांच्या सध्याच्या परिस्थितीतील आणखी एक महत्त्वाचा मुद्दा म्हणजे सामाजिक प्रतिष्ठेचा अभाव. अनेक समाजांमध्ये लोककलावंतांना योग्य मान-सन्मान मिळत नाही. काही वेळा त्यांना कमी लेखले जाते. लोककलावंत समाजाचे मनोरंजन करतात आणि सांस्कृतिक वारसा जपतात, तरीही त्यांना समाजात अपेक्षित स्थान मिळत नाही. त्यामुळे अनेक कलाकार निराश होतात. सामाजिक प्रतिष्ठेचा अभाव असल्यामुळे तरुण पिढीही या क्षेत्रात येण्यास टाळाटाळ करते. जर समाजाने लोककलावंतांचा सन्मान केला आणि त्यांच्या कलेचे महत्त्व ओळखले, तर या क्षेत्रात अधिक लोक आकर्षित होऊ शकतात.

लोककलावंतांच्या सद्याच्या परिस्थितीवरून आपल्याला लोककलावंतांच्या भविष्याचा विचार करता येईल.

लोककलावंतांचे भविष्य

भारत हा समृद्ध सांस्कृतिक वारसा असलेला देश आहे. येथे विविध लोककला, लोकपरंपरा आणि सांस्कृतिक परंपरा पिढ्यान्पिढ्या चालत आलेल्या आहेत. लोककला ही समाजाच्या इतिहास, संस्कृती आणि परंपरांचे जिवंत दर्शन घडवते. लोककला जपणारे कलाकार म्हणजे लोककलावंत होय. ते आपल्या कलेच्या माध्यमातून समाजाला मनोरंजन, शिक्षण आणि सांस्कृतिक जाणीव देतात.

मात्र आधुनिक तंत्रज्ञान, बदलती जीवनशैली आणि मनोरंजनाच्या नवीन साधनांमुळे लोककलेसमोर अनेक आव्हाने उभी राहिली आहेत. तरीही योग्य उपाययोजना केल्यास लोककलावंतांचे भविष्य उज्वल होऊ शकते. डिजिटल माध्यमांचा वापर, पर्यटनाशी जोडणे, शैक्षणिक अभ्यासक्रम, सांस्कृतिक महोत्सव आणि सरकारी सहाय्य या माध्यमातून लोककलेला नवीन संधी उपलब्ध होऊ शकतात.

१. डिजिटल माध्यमांचा वापर

आजच्या काळात डिजिटल तंत्रज्ञानाने संपूर्ण जग एकमेकांशी जोडले आहे. इंटरनेट, सोशल मीडिया आणि ऑनलाइन प्लॅटफॉर्म यांमुळे माहिती आणि कला सहजपणे जगभर पोहोचू शकते. लोककलावंतांसाठीही डिजिटल माध्यमे ही एक मोठी संधी ठरू शकतात. लोककलावंत आपल्या कलेचे व्हिडिओ आणि कार्यक्रम सोशल मिडियावर शेअर करू शकतात. यामुळे त्यांची कला फक्त स्थानिक लोकांपर्यंत मर्यादित न राहता देश-विदेशातील लोकांपर्यंत पोहोचू शकते. आज अनेक कलाकार यूट्यूब, फेसबुक, इंस्टाग्राम यांसारख्या माध्यमांचा वापर करून आपली कला सादर करत आहेत. डिजिटल माध्यमांमुळे कलाकारांना नवीन प्रेक्षकवर्ग मिळू शकतो आणि त्यांना आर्थिक उत्पन्नाचीही संधी मिळू शकते. तसेच लोककलेचे डिजिटल जतन केल्यास ती भविष्यातील पिढ्यांसाठी सुरक्षित राहू शकते. त्यामुळे डिजिटल माध्यमांचा योग्य वापर केल्यास लोककलावंतांचे भविष्य अधिक उज्वल होऊ शकते.

२. पर्यटनाशी जोडणे

लोककला आणि पर्यटन यांचा परस्पर संबंध खूप महत्त्वाचा आहे. एखाद्या प्रदेशातील लोककला त्या प्रदेशाच्या सांस्कृतिक ओळखीचा भाग असते. त्यामुळे पर्यटन उद्योगाशी लोककलेला जोडल्यास लोककलावंतांना मोठ्या प्रमाणावर संधी मिळू शकतात. पर्यटकांना स्थानिक संस्कृती आणि परंपरा अनुभवण्याची उत्सुकता असते. जर पर्यटनस्थळी लोककलेचे कार्यक्रम आयोजित केले गेले, तर पर्यटकांना त्या प्रदेशाची संस्कृती जवळून पाहता येईल आणि लोककलावंतांनाही रोजगाराच्या संधी मिळतील. उदाहरणार्थ, पर्यटन महोत्सव, सांस्कृतिक कार्यक्रम आणि लोकनृत्य सादरीकरणांमधून लोककलावंतांना आपली कला दाखवण्याची संधी मिळू शकते. यामुळे लोककलेचा प्रसार होईल आणि कलाकारांचे उत्पन्नही वाढेल.

३. शैक्षणिक अभ्यासक्रम

लोककलेचे जतन करण्यासाठी शिक्षण क्षेत्राची भूमिका अत्यंत महत्त्वाची आहे. शाळा आणि महाविद्यालयांच्या अभ्यासक्रमामध्ये लोककलेचा समावेश केल्यास विद्यार्थ्यांना आपल्या सांस्कृतिक परंपरांची माहिती मिळेल. विद्यार्थ्यांना लोककलेचे प्रशिक्षण दिल्यास त्यांच्यामध्ये कलेबद्दल आवड निर्माण होऊ शकते. तसेच शाळांमध्ये सांस्कृतिक कार्यक्रम, लोकनृत्य स्पर्धा आणि कार्यशाळा आयोजित केल्यास विद्यार्थ्यांचा सहभाग वाढू शकतो. यामुळे तरुण पिढी लोककलेबद्दल जागरूक होईल आणि काही विद्यार्थी भविष्यात लोककलावंत होण्याचा मार्ग निवडू शकतात. त्यामुळे शिक्षण प्रणालीच्या माध्यमातून लोककलेचे जतन आणि संवर्धन करण्यास मोठी मदत होऊ शकते.

४. सांस्कृतिक महोत्सव

सांस्कृतिक महोत्सव हे लोककलेच्या प्रसारासाठी अत्यंत प्रभावी माध्यम आहे. विविध राज्य आणि राष्ट्रीय स्तरावरील महोत्सवांमध्ये लोककलेचे कार्यक्रम आयोजित केल्यास लोककलावंतांना आपली कला सादर करण्याची संधी मिळते. अशा महोत्सवांमध्ये विविध प्रकारच्या लोकनृत्य, लोकगीत आणि लोकनाट्य सादर केले जातात. यामुळे प्रेक्षकांना वेगवेगळ्या संस्कृतींचा अनुभव घेता येतो. तसेच कलाकारांमध्ये परस्पर संवाद आणि अनुभवांची देवाणघेवाण होते. सांस्कृतिक महोत्सवांमुळे लोककलेबद्दल समाजामध्ये जागरूकता वाढते आणि लोककलावंतांना योग्य व्यासपीठ मिळते. त्यामुळे अशा कार्यक्रमांचे आयोजन मोठ्या प्रमाणावर करणे आवश्यक आहे.

५. सरकारी सहाय्य

लोककलावंतांचे भविष्य सुरक्षित करण्यासाठी सरकारची भूमिका अत्यंत महत्त्वाची आहे. सरकारने लोककलावंतांसाठी विविध योजना आणि कार्यक्रम राबवले पाहिजेत. सरकार कलाकारांना आर्थिक मदत, प्रशिक्षण आणि निवृत्तीवेतन योजना उपलब्ध करून देऊ शकते. तसेच लोककला प्रशिक्षण केंद्रे आणि सांस्कृतिक अकादमी स्थापन केल्यास कलाकारांना योग्य मार्गदर्शन मिळू शकते. सरकारने लोककलेच्या कार्यक्रमांना प्रोत्साहन देण्यासाठी विशेष निधी उपलब्ध करून दिला पाहिजे. तसेच लोककलावंतांना राष्ट्रीय आणि आंतरराष्ट्रीय स्तरावर आपली कला सादर करण्याच्या संधी दिल्या पाहिजेत. जर सरकार आणि सांस्कृतिक संस्था एकत्रितपणे प्रयत्न करतील, तर लोककलेचे जतन आणि संवर्धन अधिक प्रभावीपणे करता येईल.

Conclusion (निष्कर्ष)

लोककला ही भारताच्या सांस्कृतिक वारशाचा अत्यंत महत्त्वाचा भाग आहे. लोककलावंत हे या सांस्कृतिक परंपरेचे जतन करणारे प्रमुख घटक आहेत. मात्र आधुनिक तंत्रज्ञान, बदलती जीवनशैली आणि मनोरंजनाच्या आधुनिक साधनांमुळे लोककलावंतांचे अस्तित्व धोक्यात आले आहे. लोककलावंतांना आर्थिक अडचणी, व्यासपीठाचा अभाव आणि सामाजिक प्रतिष्ठेच्या कमतरतेसारख्या अनेक समस्यांना सामोरे जावे लागत आहे. त्यामुळे लोककलावंतांचे जीवनमान सुधारण्यासाठी आणि लोककलेचे जतन करण्यासाठी प्रभावी उपाययोजना करणे आवश्यक आहे.

सरकार, सांस्कृतिक संस्था आणि समाज यांनी एकत्रितपणे प्रयत्न केल्यास लोककलेला नवसंजीवनी देता येईल. डिजिटल तंत्रज्ञानाचा वापर, शैक्षणिक अभ्यासक्रमात लोककलेचा समावेश, सांस्कृतिक महोत्सव आणि आर्थिक सहाय्य यांसारख्या उपाययोजनांमुळे लोककलावंतांचे भविष्य उज्वल होऊ शकते. लोककला ही आपल्या सांस्कृतिक ओळखीचा अविभाज्य भाग आहे. त्यामुळे लोककलावंतांचे संरक्षण आणि त्यांच्या कलेचे संवर्धन करणे ही आपली सामूहिक जबाबदारी आहे.

संदर्भसूची

भारतीय लोककला -

महाराष्ट्राची लोकसंस्कृती - संशोधन लेख

लोककला आणि लोकपरंपरा - सांस्कृतिक अभ्यास

लोकरंगभूमी - डॉ. प्रभाकर मांडे

विविध शैक्षणिक संकेतस्थळे आणि संशोधन लेख

संतसाहित्य आणि लोककला यांचा परस्परसंबंध

संशोधक विद्यार्थी - पांडुरंग भगवानराव शिनगारे

कला सादरीकरण विभाग, डॉ बाबासाहेब आंबेडकर

मराठवाडा विद्यापीठ छत्रपती संभाजीनगर

मो , 8766926055

Email, Pandurangshingare2244gmail.com

मार्गदर्शक - प्रो. डॉ. दुष्यंता रामटेके

नाट्यशास्त्र विभाग, सौ. के.एस.के. महाविद्यालय, बीड

प्रस्तावना:-

महाराष्ट्र हा 'संतांची भूमी' आणि 'लोककलांचा समृद्ध वारसा' लाभलेला प्रांत आहे. या दोन्ही गोष्टींनी महाराष्ट्राच्या सांस्कृतिक आणि सामाजिक जडणघडणीत मोलाचे योगदान दिले आहे. ज्या काळात टीव्ही, इंटरनेट किंवा सोशल मिडिया यांसारखी आधुनिक मनोरंजनाची साधने नव्हती, त्या काळात लोककला हेच करमणुकीचे आणि विचारांच्या प्रसाराचे मुख्य साधन होते. दिवसभर शेतात किंवा कष्ट करणाऱ्या लोकांसाठी रात्री लोककलांचे कार्यक्रम हे थकवा दूर करण्याचे साधन असायचे. संतांनी लोककलेच्या माध्यमातून समाज प्रबोधन करण्याचे काम केले. संतसाहित्य आणि लोककला हे महाराष्ट्राच्या मातीचे दोन अविभाज्य घटक आहेत. वारकरी संप्रदायाने जातीभेद नाकारला. संत चोखामेळा, संत सावता माळी, संत गोरोबा कुंभार आणि संत तुकाराम या विविध स्तरांतील संतांनी समाजाला एकत्र आणले. संत मुक्ताबाई, संत जनाबाई, संत कान्होपात्रा आणि संत सोयराबाई यांनी साहित्यातून स्त्रियांचे विचार मांडले. लोककलेने मनोरंजनाच्या माध्यमातून लोकशिक्षण केले. या दोन्ही प्रवाहांनी एकमेकांना समृद्ध केले आहे. संतांनी आपले विचार सामान्यांपर्यंत पोहोचवण्यासाठी लोककलांच्या माध्यमांचा समाज घडवण्याचे काम केले आहे. उदा. भारुड, कीर्तन, गोंधळ, गवळण ई. तर लोककलांनी संतांच्या विचारांना लोकमाणसात जिवंत ठेवले. लोकांना एकत्र आणण्याचे काम हे लोककलेने केलेले आहे. संतांनी लोककलांचा वापर केवळ मनोरंजनासाठी केला नाही, तर ती एक 'लोकचळवळ' बनवली. संतांच्या या साहित्यामुळेच आजही महाराष्ट्रातील ग्रामीण भागात भारुड, कीर्तन आणि अभंग मोठ्या उत्साहात गायले जातात. आजही ग्रामीण भागामध्ये काकडा भजन प्रामुख्याने होत आहे. ही सगळी संतांची देण आहे. समाज घडवण्यासाठी संतांचा खूप मोठा वाटा आहे.

लोककला :-

लोकांनी लोकांसाठी निर्माण केलेली कला म्हणजेच लोककला, असं म्हटलं तरी काही वावगं ठरणार नाही. विचार केला तर महाराष्ट्रामध्ये अनेक लोककला आहेत. गोंधळ, खंडोबा जागरण, भराड, लळित, भारुड, पोवाडा, दशावतार, कलगी तुरा, दंडार, खडी गंमत, तमाशा, बोहाडा. या काही लोककला आपल्या महाराष्ट्रमध्ये प्रचलित आहेत. लोककला हे मुळात मनोरंजनाचे साधन होते, परंतु संतसाहित्याच्या स्पर्शाने त्याला 'लोकशिक्षणाचे' स्वरूप प्राप्त झाले. पण यातल्या काही लोककला लोपावत चालल्या आहेत.

* भारुड :-

संत एकनाथांनी भारुडाच्या माध्यमातून अध्यात्म अत्यंत सोप्या भाषेत मांडले. 'विंचू चावला' सारखी भारुडे आजही लोककला आणि संतसाहित्य यांचा संगम दर्शवतात. संत एकनाथ महाराजांनी प्राणी, पक्षी आणि विविध सामाजिक पात्रांच्या रूपांतून भारुडांची रचना केली. आधुनिक काळातील भारुडकार निरंजन भाकरे, चंदाबाई तिवाडी, विठ्ठल उमप. इत्यादी भारुड करानी. भारुड ही परंपरा टिकून ठेवण्याचे कार्य केले आहे.

* कीर्तन :-

कीर्तन ही महाराष्ट्राच्या मातीतील एक अत्यंत समृद्ध आणि प्राचीन लोककला आहे. भक्ती रसासोबतच समाजप्रबोधन करण्याचे हे एक प्रभावी माध्यम मानले जाते. नारदीय कीर्तन किंवा वारकरी कीर्तन याद्वारे भक्तीसोबतच समाज सुधारणेचे धडे दिले जायचे. गाडगे बाबांनी तर कीर्तनाचा वापर स्वच्छतेच्या आणि अंधश्रद्धा निर्मूलनाच्या मोहिमेसाठी केला. संत नामदेव: त्यांनी कीर्तनाचा प्रचार आणि प्रसार केवळ महाराष्ट्रातच नाही, तर पंजाबपर्यंत केला. म्हणूनच त्यांना वारकरी संप्रदायातील कीर्तनाचे प्रवर्तक मानले जाते. त्यांच्याबद्दलचा हा प्रसिद्ध अभंग याच गोष्टीची साक्ष देतो: नाचू कीर्तनाचे रंगी ज्ञानदीप लावू जगी संत नामदेव महाराज संत एकनाथ महाराज संत तुकाराम महाराज

यांनी कीर्तनाची परंपरा सुरु ठेवून समाजामध्ये मनोरंजनात्मक प्रबोधन केले. तसेच संत गाडगे महाराज यांनी आपल्या कीर्तनाच्या माध्यमातून स्वच्छतेचा संदेश दिला अंधश्रद्धा आळा घालण्याची काम केले. तुकडोजी महाराजांनी भजनाचा वापर केवळ देवाची आराधना करण्यासाठी नाही, तर समाजजागृतीचे अस्त्र म्हणून केला. त्यांचे विचार आजही आधुनिक भारताच्या उभारणीसाठी तितकेच प्रेरणादायी आहेत. भजन व कीर्तनाच्या माध्यमातून समाज सुधारण्याचे काम केले. आधुनिक कीर्तनकार म्हणून बाबा महाराज सातारकर, निवृत्ती महाराज इंदुरीकर, बाळू महाराज गिरगावकर, रामरावजी महाराज ढोक, या कीर्तनकारांनी आपल्या कीर्तनाच्या माध्यमातून समाजामध्ये जनजागृती आणि समाज प्रबोधन केले.

* गोंधळ :-

गोंधळ हा महाराष्ट्राच्या सांस्कृतिक आणि धार्मिक परंपरेतील एक अत्यंत महत्त्वाचा आणि विधीनाट्याचा प्रकार आहे. कुलदैवता तुळजाभवानी किंवा रेणुकामाता स्मरणात हा विधी केला जातो. गोंधळ हे केवळ गाणे नसून ते एक विधीनाट्य आहे. यात मुख्य गोंधळी कथेचे सादरीकरण करतो, तर त्याचे सहकारी त्याला साथ देतात. यात विनोद, संवाद आणि अभिनयाचा सुंदर मेळ असतो, जो प्रेक्षकांना खिळवून ठेवतो. राजारामबापू कदम, गोंधळ या लोककलेला आंतरराष्ट्रीय ओळख मिळवून देण्यात राजारामबापू कदम यांचा सिंहाचा वाटा आहे. बापूराव विभुते गोंधळाच्या परंपरेतील हे एक अतिशय मोठे नाव. दादा साळवी मराठी चित्रपटसृष्टी आणि लोककलेच्या माध्यमातून त्यांनी गोंधळ घराघरात पोहोचवला.

* वासुदेव :-

वासुदेव पहाटेच आपल्या गोड आवाजाच्या माध्यमातून लोकांना समाज प्रबोधन करण्याचे काम करत असे. प्रत्येक गावामध्ये एक वासुदेव येत असे. पण आता वासुदेव धार्मिक ठिकाणीच गंगेच्या काठी दिसतात. कारण आधुनिक काळात आजची परिस्थिती पाहिली तर लोक कलावंताकडे समाजाचा बघण्याचा दृष्टिकोन हे बदला आहे. त्याच्यामुळे वासुदेवांची नवीन पिढी ही गावो गावी न जाता धार्मिक स्थळी जाऊन आपला उदरनिर्वाह करतात. पूर्वीच्या काळी जेव्हा संपर्काची साधने कमी होती, तेव्हा वासुदेव हे फिरते प्रबोधनकार होते. ते गावोगावी फिरून चांगल्या विचारांचा प्रसार करत असत. आधुनिक काळात ही कला कमी होत असली, तरी मराठी रंगभूमी आणि सांस्कृतिक कार्यक्रमांतून तिचे जतन केले जात आहे वासुदेव जेव्हा घरासमोर येतो, तेव्हा तो विशिष्ट लयीत फिरत नृत्य करतो. त्याच्या गाण्यांमध्ये केवळ भक्ती नसते, तर त्यात नैतिक मूल्ये आणि कौटुंबिक संस्कारांची शिकवण असते.

सामाजिक योगदान :-

संतसाहित्य आणि लोककला यांच्या समन्वयामुळे महाराष्ट्रात 'सांस्कृतिक लोकशाही' निर्माण झाली. जाती-धर्माच्या पलीकडे जाऊन माणूस जोडण्याचे काम या दोन्ही प्रवाहांनी केले. संतांनी लोककलेतील 'नाद' घेतला आणि लोककलेने संतांचा 'संवाद' घेतला. यामुळेच वारकरी संप्रदाय हा खऱ्या अर्थाने लोकसंप्रदाय बनला. लोकांनी हे मनोरंजनाची साधने मान्य केली. आणि आपल्या करमणुकीसाठी अनेक कार्यक्रम आयोजित करून. या लोककलाच सादरीकरण करण्यासाठी प्रोत्साहन देत असत. आज आधुनिक तंत्रज्ञानाच्या युगात या लोककला, करण्यासाठी कोणीही पुढाकार घेत नाही.

निष्कर्ष:-

संतसाहित्य आणि लोककला हे एकाच नाण्याच्या दोन बाजू आहेत. संतांनी लोककलांना प्रतिष्ठा मिळवून दिली, तर लोककलांनी संतसाहित्याला घराघरात पोहोचवले. आजही महाराष्ट्राच्या ग्रामीण भागात 'भजन' आणि 'भारूड' हे प्रकार या दोन परंपरांच्या अतूट नात्याची साक्ष देतात.

संदर्भ सूची :-

- १) महाराष्ट्राच्या प्रयोगात्मक लोककला परंपरा आणि नवता १८५० ते २०१६ प्रा. डॉ. प्रकाश खांडगे महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ, मुंबई
- २) मराठी लोकरंगभूमी प्राचार्य किसन पाटील.
- ३) डॉ. रा. चिं. ढेरे - 'लोकसंस्कृतीची क्षितिजे'
- ४) डॉ. तारा भवाळकर - 'लोकसाहित्य: स्वरूप आणि व्याप्ती'
- ५) गुगल विकिपीडिया.

महाराष्ट्र व भारतीय परंपरेतील लोककलांचा : तुलनात्मक अभ्यास

संशोधक विद्यार्थी - बाळू प्रल्हाद बटुळे

नाट्यशास्त्र विभाग, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर
मराठवाडा विद्यापीठ, छत्रपती संभाजीनगर.

मार्गदर्शक - डॉ. दुष्यंता देविदास रामटेके

नाट्यशास्त्र विभाग, के. एस. के. महाविद्यालय बीड.

प्रस्तावना:-

भारतीय संस्कृती ही जगातील सर्वात प्राचीन, समृद्ध आणि वैविध्यपूर्ण संस्कृतींपैकी एक मानली जाते. या संस्कृतीचे खरे संचित हे केवळ ग्रंथांत किंवा राजवाड्यांत नसून, ते इथल्या मातीत रुजलेल्या 'लोककलांमध्ये' आहे. लोककला म्हणजे मानवी समूहाने आपल्या दैनंदिन जीवनातील संघर्ष, आनंद, श्रद्धा आणि निसर्गाशी असलेले नाते व्यक्त करण्यासाठी निर्माण केलेले एक उत्स्फूर्त माध्यम होय. भारताच्या भौगोलिक विस्तारप्रमाणेच इथल्या लोककलांचे स्वरूपही प्रदेशानुसार बदलत गेले आहे. उत्तरेकडील हिमालयाच्या पायथ्यापासून ते दक्षिणेकडील कन्याकुमारीपर्यंत आणि पश्चिमेकडील सह्याद्रीच्या रांगांपासून ते पूर्वेकडील सातपुड्याच्या जंगलांपर्यंत, प्रत्येक प्रांताने आपली एक स्वतंत्र कलासंस्कृती जोपासली आहे. भारत हा विविधतेने नटलेला देश आहे, जिथे 'कोसाकोसावर पाणी बदलते आणि चार कोसावर भाषा' अशी म्हण प्रचलित आहे. ही विविधता केवळ भाषेत नाही, तर इथल्या लोककलांमध्येही प्रतिबिंबित होते. लोककला म्हणजे केवळ मनोरंजन नव्हे, तर ती त्या त्या प्रदेशातील जनजीवनाचा, श्रद्धेचा आणि संस्कृतीचा आरसा असते. महाराष्ट्राची लोककला परंपरा अत्यंत समृद्ध असून तिने भारतीय लोककलांच्या पटलावर आपले एक स्वतंत्र आणि वैशिष्ट्यपूर्ण स्थान निर्माण केले आहे. प्रस्तुत शोधनिबंधात आपण महाराष्ट्रातील लोककला आणि उर्वरित भारतीय लोककला परंपरा यांचा तुलनात्मक वेध घेणार आहोत.

महाराष्ट्र हे या विशाल भारतीय पटलावरील एक असे राज्य आहे, ज्याला 'संतांची आणि वीरांची भूमी' म्हटले जाते. महाराष्ट्राच्या लोककलेचा वारसा हा केवळ मनोरंजनाचा भाग नसून तो इथल्या समाजमनाचा आरसा आहे. महाराष्ट्रातील लोककलांनी जसे अध्यात्माला सामान्य माणसापर्यंत पोहोचवले, तसेच त्यांनी इतिहासातील पराक्रमालाही जिवंत ठेवले. भारतीय संदर्भात पाहता, महाराष्ट्राची लोककला ही 'भक्ती' आणि 'शक्ती' यांचा एक अपूर्व संगम आहे. प्रस्तुत शोधनिबंधाचा मुख्य उद्देश महाराष्ट्रातील या समृद्ध लोककला परंपरेचा उर्वरित भारतीय लोककलांशी तुलनात्मक अभ्यास करणे हा आहे. यात आपण सादरीकरणाची पद्धत, वाद्यवृंद, वेशभूषा आणि सामाजिक संदेश या निकषांच्या आधारे दोन्ही परंपरांमधील साम्य आणि भेदाचा वेध घेणार आहोत.

१. लोककलांची संकल्पना आणि सामाजिक अधिष्ठान

लोककला ही 'लोकमाणसाची' निर्मिती असते. जिला कोणतेही लिखित शास्त्र किंवा नियम नसतात, तरीही ती पिढ्यान्पिढ्या प्रवाहित राहते. भारतीय लोककलांचे मूळ हे प्रामुख्याने कृषी संस्कृती आणि धार्मिक विधींमध्ये आढळते. पेरणीपासून कापणीपर्यंतचे उत्सव, निसर्गपूजा आणि ग्रामदैवतांची भक्ती यातूनच लोकनृत्य आणि लोकसंगीताचा उगम झाला.

महाराष्ट्राचा विचार करता, येथील लोककलांवर 'वारकरी संप्रदाय' आणि 'मराठा साम्राज्य' या दोन प्रमुख घटकांचा मोठा प्रभाव आहे. म्हणूनच इथल्या कलांमध्ये एका बाजूला विठ्ठलाची भक्ती (भारूड, अभंग) दिसते, तर दुसऱ्या बाजूला शिवरायांचा पराक्रम (पोवाडा) गर्जतो. भारतीय स्तरावर हीच भावना 'रामलीला' किंवा 'यक्षगान' मधून प्रकट होताना दिसते.

२. महाराष्ट्रातील लोककलांचे त्रिआयामी स्वरूप आणि व्याप्ती.

महाराष्ट्राच्या लोककला प्रामुख्याने तीन स्तरांवर विभागल्या गेल्या आहेत:

विधीनाट्य (Ritual Arts): खंडोबाचा जागर-गोंधळ, वाघ्या-मुरळीचे नृत्य, लळित आणि दशावतार. हे प्रकार प्रामुख्याने देवधर्माशी संबंधित आहेत.

मनोरंजनप्रधान कला (Performance Arts): तमाशा आणि लावणी. तमाशा हा महाराष्ट्राचा 'लोकसम्राट' कलाप्रकार आहे, ज्याने शेकडो वर्षे ग्रामीण जनतेचे मनोरंजन केले आहे.

प्रबोधनपर कला (Didactic Arts): भारूड आणि पोवाडा. संतांनी भारूडाच्या माध्यमातून मानवी दोषांवर बोट ठेवले, तर शाहिरांनी पोवाड्याद्वारे समाजमनात स्फुलिंग चेतवले.

३. महाराष्ट्रातील प्रमुख लोककला आणि त्यांचे विशेष

महाराष्ट्राच्या मातीने 'मर्दानी' आणि 'भक्ती' या दोन टोकांच्या भावनांना लोककलांच्या माध्यमातून एकत्र गुंफले आहे.

लावणी आणि तमाशा: तमाशा हा महाराष्ट्रातील सर्वात लोकप्रिय लोककला प्रकार आहे. यात 'गण', 'गौळण' आणि 'वगनाट्य' यांचा समावेश असतो. लावणी ही या कलेचा आत्मा आहे. शृंगारिक आणि अध्यात्मिक अशा दोन्ही अंगांनी लावणी सादर केली जाते.

भारूड आणि पोवाडा: संत एकनाथांनी भारूडाच्या माध्यमातून समाजप्रबोधन केले. तर पोवाड्याने छत्रपती शिवाजी महाराजांच्या आणि इतर वीरांच्या पराक्रमाचा इतिहास जिवंत ठेवला. शाहीर हे महाराष्ट्राचे खऱ्या अर्थाने लोककवी आहेत.

दशावतार आणि नमन: कोकण किनारपट्टीवर प्रसिद्ध असलेल्या या कलाप्रकारांत पौराणिक कथांचे सादरीकरण केले जाते.

४. भारतीय लोककलांशी तुलनात्मक विवेचन

अ) तमाशा (महाराष्ट्र) विरुद्ध नौटंकी (उत्तर भारत)

तमाशा आणि नौटंकी हे दोन्ही प्रकार 'मुक्तनाट्य' या श्रेणीत येतात. तमाशात 'गण' (गणपतीची वंदना), 'गौळण' (कृष्ण-राधा संवाद) आणि शेवटी 'वग' (कथा) असतो. उत्तर भारतातील 'नौटंकी' मध्येही कथानकाला प्राधान्य असते. मात्र, तमाशात ढोलकीचा जो वेगवान ताल असतो, तो नौटंकीत नगान्याच्या गंभीर नादात बदलतो. तमाशातील लावणी ही शृंगारिक असली तरी तिचे शब्द सामाजिक उपरोधाने भरलेले असतात, तर नौटंकीमधील संवाद अधिक काव्यमय आणि उर्दू-हिंदी मिश्रित असतात.

ब) दशावतार (महाराष्ट्र/कोकण) विरुद्ध यक्षगान (कर्नाटक)

कोकणातील 'दशावतार' आणि कर्नाटकचे 'यक्षगान' यात कमालीचे साम्य आहे. दोन्ही कलाप्रकार पौराणिक कथांवर आधारित आहेत आणि रात्रभर चालतात. यक्षगानामध्ये वेशभूषा आणि रंगभूषा अत्यंत भव्य असते, तर दशावतारात साधेपणा असूनही 'संवादांमधील कोटी' (Wit) प्रेक्षकांना खिळवून ठेवते. यक्षगान हे अधिक शास्त्रीय चौकटीत बसणारे लोकनाट्य आहे, तर दशावतार हे अधिक रांगडे आणि लवचिक आहे.

क) पोवाडा (महाराष्ट्र) विरुद्ध अल्हा (उत्तर प्रदेश/बुंदेलखंड)

वीररसाचा आविष्कार म्हणजे पोवाडा. ज्याप्रमाणे महाराष्ट्रात शाहीर पोवाडा गातात, त्याचप्रमाणे बुंदेलखंडात 'अल्हा-ऊदल'च्या शौर्यगाथा 'अल्हा' या गायन प्रकारातून गायल्या जातात. पोवाड्याचे वैशिष्ट्य म्हणजे 'डफ' आणि 'तुणतुणे' यांचा कडकडाट, जो वीरवृत्ती जागृत करतो. अल्हामध्ये ढोलकाचा वापर होतो आणि त्याचे गायन अधिक संथ पण परिणामकारक असते.

लोककला या प्रामुख्याने मौखिक परंपरेतून एका पिढीकडून दुसऱ्या पिढीकडे हस्तांतरित होतात. यामध्ये शास्त्रोक्त संगीतासारखे कडक नियम नसले, तरी लोकजीवनाचा उत्स्फूर्त आविष्कार असतो.

भारतीय लोककलांचे वर्गीकरण प्रामुख्याने तीन प्रकारांत केले जाते:-

१. दृश्य कला: लोकचित्रकला (उदा. वारली, मधुबनी).
२. प्रयोगजीवी कला: लोकनृत्य, लोकसंगीत आणि लोकनाट्य.
३. हस्तकला: मातीकाम, विणकाम आणि इतर पारंपरिक कौशल्ये.
४. महाराष्ट्रातील प्रमुख लोककला आणि त्यांचे विशेष
५. वाद्यवृंद आणि संगीत शास्त्र: एक तुलना

भारतीय लोकसंगीत हे स्थानिक बोली आणि स्वरांवर आधारित आहे.

महाराष्ट्र: येथे ढोलकी, डफ, संबळ, तुणतुणे आणि झांज या वाद्यांचे प्राबल्य आहे. ही वाद्ये नादप्रधान आहेत.

इतर भारत: बंगालमध्ये 'एकतारी' आणि 'खंजिरी' (बाऊल संगीत), पंजाबमध्ये 'ढोल' आणि 'तुंबी' (भांगडा), तर राजस्थानमध्ये 'सारंगी' आणि 'कमायचा' यांचा वापर होतो.

तुलना: महाराष्ट्राचे संगीत हे 'ताला'वर अधिक भर देणारे आहे, तर राजस्थान किंवा बंगालचे लोकसंगीत 'सुरांच्या' हेलकाव्यांवर (Melody) आधारित आहे.

५. तुलनात्मक विश्लेषण: साम्य आणि भेद :

- १) सादरीकरणाची पद्धत (Performance Style)

साम्य: भारतातील बहुतेक सर्व लोककलांमध्ये 'संगीत', 'नृत्य' आणि 'संवाद' यांचा त्रिवेणी संगम आढळतो. महाराष्ट्रातील 'तमाशा' आणि उत्तर भारतातील 'नौटंकी' या दोन्ही प्रकारांत ढोलकी किंवा नगान्याचा वापर मोठ्या प्रमाणावर होतो.

भेद: महाराष्ट्रातील लोककला अधिक 'लोकशाही' स्वरूपाच्या आहेत; म्हणजे त्या थेट प्रेक्षकांशी संवाद साधतात. याउलट दक्षिण भारतातील 'यक्षगान' सारखे प्रकार अधिक विधीवत (Ritualistic) आणि शिस्तबद्ध असतात.

ब) विषयवस्तू (Theme)

साम्य: पौराणिक कथा (रामायण, महाभारत) हे भारतीय लोककलांचे केंद्रस्थान आहे. महाराष्ट्रातील 'दशावतार' असो वा आंध्र प्रदेशचे 'बुरा कथा', कथाबीज सारखेच असते.

भेद: महाराष्ट्रातील लोककलेत 'समाजप्रबोधन' हा घटक प्रबळ आहे. संत परंपरेमुळे लोककला केवळ करमणुकीचे साधन न राहता 'शिक्षण' देण्याचे माध्यम बनली. याउलट राजस्थानच्या लोककलांमध्ये (उदा. कठपुतळी) राजघराण्यांच्या गाथा आणि शौर्य यावर अधिक भर असतो.

१) वाद्यवृंद आणि संगीत

साम्य: ढोल, झांज, मंजिरी आणि तुणतुणे यांसारखी वाद्ये संपूर्ण भारतात थोड्याफार फरकाने वापरली जातात.

भेद: महाराष्ट्राचे वैशिष्ट्य म्हणजे 'ढोलकी'. ढोलकीची जी थाप लावणीत मिळते, ती इतर प्रांतात दुर्मिळ आहे. बंगालमध्ये 'एकतारी' चा वापर बाऊल संगीतात होतो, तर महाराष्ट्रात वासुदेव किंवा वारकरी संप्रदायात त्याचा वापर वेगळ्या लयीत केला जातो.

६.लोकचित्रांची परंपरा: वारली विरुद्ध मधुबनी :

केवळ प्रयोगजीवी कलाच नव्हे, तर दृश्य कलांमध्येही मोठी विविधता आहे. महाराष्ट्राची 'वारली चित्रकला' ही भौमितिक आकारांतून (त्रिकोण, वर्तुळ) निसर्ग मांडते. ती प्रामुख्याने पांढऱ्या रंगात (तांदळाचे पीठ) काढली जाते. याउलट बिहारची 'मधुबनी' ही अत्यंत रंगीत आणि सुबक असते. वारली चित्रकला 'समुदाय' आणि 'समूह नृत्या'वर भर देते, तर मधुबनीमध्ये 'देवदेवता' आणि 'निसर्ग' यांचे बारकावे जास्त असतात.

७.आधुनिकता आणि लोककलांचे जतन :

आजच्या काळात टीव्ही, इंटरनेट आणि पाश्चात्य संगीतामुळे लोककलांचे स्वरूप बदलत आहे. महाराष्ट्रात 'फ्युजन लावणी' किंवा 'रिमिक्स पोवाडा' यांसारखे प्रकार येत आहेत. हे कलेच्या प्रसारासाठी चांगले असले, तरी मूळ ढाचा हरवण्याची भीती आहे. भारतीय स्तरावरही 'कोक स्टुडिओ' सारख्या व्यासपीठांवरून लोकसंगीताला जागतिक ओळख मिळत आहे, ही एक जमेची बाजू आहे.

८. सद्यःस्थिती आणि आव्हाने :

आज जागतिकीकरणाच्या युगात पाश्चात्य संस्कृतीचा पगडा वाढत असताना लोककलांसमोर अस्तित्वाचे संकट निर्माण झाले आहे. महाराष्ट्रात: तमाशाच्या फडांना आर्थिक अडचणी भेडसावत आहेत. युवा पिढीचा कल कमी होत आहे. भारतात: अनेक पारंपरिक हस्तकला आणि लोककलांचे प्रकार नामशेष होण्याच्या मार्गावर आहेत. मात्र, सोशल मीडिया आणि चित्रपट सृष्टीमुळे (उदा. चित्रपटांतील लावणी किंवा लोकसंगीत) काही प्रमाणात या कलांना पुनरुज्जीवन मिळत आहे.

निष्कर्ष :-

महाराष्ट्र आणि भारतीय लोककलांच्या या तुलनात्मक अभ्यासावरून असे स्पष्ट होते की, जरी प्रदेशानुसार भाषा, वेशभूषा आणि वाद्ये बदलत असली, तरी त्यामागील 'मानवी संवेदना' एकच आहे. महाराष्ट्राच्या लोककलेने भारतीय परंपरेला 'साधेपणा' आणि 'प्रखर सामाजिक भान' दिले आहे. भारतीय लोककला हा एक असा बगीचा आहे, ज्यात महाराष्ट्राची 'लावणी-पोवाड्याची' फुले स्वतःच्या आगळ्या सुगंधाने दरवळत आहेत. या कलांचे जतन करणे म्हणजे केवळ परंपरा टिकवणे नसून, आपल्या मानवी अस्तित्वाचा आणि आनंदाचा शोध घेणे होय.

संदर्भ ग्रंथ सूची:-

१. डॉ. रामचंद्र देखणे - 'लोककला: परंपरा आणि आविष्कार'
२. डॉ. प्रभाकर मांडे - 'लोकसाहित्याचे स्वरूप'
३. KapilaVatsyayan-"Traditional Indian Theatre"
४. महाराष्ट्र राज्य लोककला अकादमी - वार्षिक अहवाल

Reconnecting Youth with Tradition: Folk Drama in the XI–XII Theatre Curriculum

Antara Bhide

(Asst Prof.)

Kala Academy Goa's College of Theatre Arts

Dr. Sanjay S.Patil

(Research Guide)

The National Education Policy 2020 emphasizes the importance of integrating Indian knowledge systems, traditional arts, and cultural heritage into the education system. One of the significant goals of this policy is to promote holistic and multidisciplinary learning by encouraging students to engage with local art forms and cultural traditions. In the field of theatre education at the higher secondary level (XI and XII standard), the inclusion of folk drama traditions becomes especially important. Folk theatre is not only a form of entertainment but also a cultural document that reflects the social, religious, and historical life of communities. Therefore, incorporating folk drama education into the theatre syllabus helps students understand the richness and diversity of India's performing arts.

Folk drama is deeply rooted in local traditions and community practices. Across India, different regions have developed unique forms of folk theatre that combine music, dance, storytelling, and ritual. These performances often take place during festivals, temple rituals, or seasonal celebrations and serve as a medium for preserving myths, legends, and social values. By studying folk drama in the classroom, students gain knowledge about the cultural traditions that have shaped the social fabric of their communities. Such exposure creates a sense of cultural identity and pride among young learners.

Another important aspect of including folk drama in the syllabus is the preservation of endangered art forms. Many traditional theatre practices are disappearing due to modernization, urban migration, and the influence of digital entertainment. Younger generations often remain unaware of these traditions because they are rarely taught in formal education systems. Introducing folk drama education at the school level helps create awareness and appreciation among students, which is essential for the survival of these art forms. When students learn about folk theatre, they may develop an interest in practicing, researching, or promoting these traditions in the future.

Folk drama education also contributes to experiential learning, which is strongly encouraged by the National Education Policy 2020. Unlike purely theoretical subjects, theatre involves active participation through performance, movement, voice, music, and improvisation. Folk theatre forms, in particular, emphasize collective performance and community participation. By engaging in folk drama activities such as mask making, costume preparation, singing traditional songs, and performing scenes, students develop practical skills that cannot be acquired through textbooks alone. This hands-on approach strengthens creativity, confidence, and teamwork.

In addition, folk drama exposes students to alternative theatrical aesthetics that differ from modern proscenium theatre. Many traditional forms use open spaces, minimal stage sets, symbolic costumes, and stylized movements. These elements encourage students to think creatively about performance and stagecraft. Studying folk theatre allows them to explore diverse acting techniques, narrative styles, and performance structures. This broadened perspective is particularly valuable for theatre students who may pursue careers in performing arts, direction, design, or cultural research.

The study of folk drama also supports interdisciplinary learning. Folk theatre often includes elements of music, dance, visual arts, literature, and ritual practices. When students examine these aspects together, they gain a deeper understanding of how different art forms interact within a performance tradition. For example, the study of folk theatre may involve learning traditional musical instruments, analyzing folk narratives, understanding costume design, and studying the historical context of performances. Such interdisciplinary engagement aligns with the NEP 2020 objective of breaking rigid boundaries between subjects.

Another significant benefit of including folk drama in the syllabus is the promotion of social awareness. Traditional theatre forms frequently address themes related to morality, social justice, religious beliefs, and community life. Through these performances, audiences historically learned about ethical values, social responsibilities, and collective identity. When students study these narratives, they gain insight into the social history of their region and the ways in which theatre has been used as a medium for communication and education.

Furthermore, the inclusion of local folk theatre traditions strengthens the connection between schools and communities. Schools can invite traditional artists to conduct workshops, demonstrations, and interactive sessions with students. Such collaborations create opportunities for knowledge exchange between generations. Students benefit from learning directly from experienced performers, while artists receive recognition and support for their work. This relationship between educational institutions and folk practitioners helps sustain cultural traditions.

From a pedagogical perspective, folk drama education can improve students' communication and performance skills. Participating in theatre activities enhances voice projection, body language, emotional expression, and storytelling abilities. These skills are valuable not only in the performing arts but also in many other fields such as teaching, public speaking, and leadership. Theatre training encourages students to work collaboratively, respect different viewpoints, and develop empathy through role-playing and character interpretation.

The National Education Policy 2020 also emphasizes the importance of promoting local knowledge and cultural diversity. India is a country with a vast range of languages, customs, and artistic traditions. Folk theatre represents this diversity and provides an opportunity for students to learn about different cultural practices within the nation. By including regional theatre forms in the syllabus, education becomes more inclusive and reflective of the country's cultural landscape.

Finally, incorporating folk drama education can inspire future research and documentation of traditional arts. Students who develop an interest in folk theatre may pursue higher studies in theatre, cultural studies, anthropology, or folklore. Their research can contribute to the documentation and analysis of traditional performance practices, ensuring that these art forms are preserved for future generations.

In conclusion, the inclusion of folk drama education in the theatre syllabus for XI and XII standard students under the National Education Policy 2020 is essential for cultural preservation, creative learning, and holistic education. Folk theatre traditions provide valuable insights into the history, values, and artistic expressions of communities. By studying and practicing these forms, students gain practical theatre skills, develop cultural awareness, and build a deeper connection with their heritage. Integrating folk drama into the curriculum therefore supports the broader objectives of NEP 2020, which aims to create an education system rooted in Indian culture while encouraging creativity, critical thinking, and interdisciplinary learning.

Regional Context: Proposed Inclusion of Goan Folk Theatre Forms in the Curriculum

In the context of Goa, the inclusion of folk drama in the theatre syllabus for XI and XII standard students becomes particularly significant because the state possesses a rich and diverse tradition of performing arts. Goan theatre is not limited to modern stage productions but also includes several traditional folk drama forms that have been practiced for generations in village communities. While the syllabus under the National Education Policy 2020 is currently in the stage of design and development, there is a strong proposal to incorporate major Goan folk theatre forms such as **Kaalo**, **Jaagor**, **Rannmalem**, and **Perni Jaagor**, along with **Tiatr**, the widely recognized traditional Konkani theatre form.

These performance traditions represent different aspects of Goa's cultural and social life. Kaalo and Jaagor are ritualistic folk performances often associated with temple festivals and village rituals, combining music, dance, narrative storytelling, and symbolic characters. Rannmalem presents heroic and historical themes and reflects rural performance traditions with distinctive music and dramatic narration. Perni Jaagor, performed by members of the Perni community, is especially known for its striking use of carved masks representing animals, birds, and mythological figures. Tiatr, in contrast, represents a more modern yet traditional form of Konkani theatre that has played a crucial role in shaping Goa's theatrical culture through social commentary, music, and dramatic storytelling.

In the proposed syllabus, these forms are intended to be included not only as theoretical topics but also as part of experiential learning. The planning process emphasizes the importance of enabling students to witness and experience these theatre traditions in their actual performance settings. Field visits to performances, interactions with practitioners, and observation of rehearsals are envisioned as essential components of the learning process. Such exposure would

allow students to understand the performance environment, stage conventions, costumes, music, and audience interaction that characterize these forms.

The proposed curriculum also aims to encourage students to critically examine these theatre traditions. Through guided observation, documentation, and classroom discussion, students would analyze performance structure, narrative techniques, character representation, and the role of music and movement. This approach intends to develop both appreciation and analytical understanding of folk theatre practices.

Another important objective of including these forms in the proposed syllabus is to create awareness about the current challenges faced by traditional performers. Many folk theatre traditions in Goa survive within small communities and are gradually declining due to changing social and economic conditions. Exposure to these forms during school education can help students recognize their cultural importance and the need for their preservation.

By integrating theoretical study with planned field experiences, the proposed theatre curriculum for XI and XII aims to align with the broader goals of the National Education Policy 2020, which emphasizes experiential learning, regional knowledge systems, and cultural awareness. The planned inclusion of Kaalo, Jaagor, Rannmalem, Perni Jaagor, and Tiatr seeks to ensure that theatre education in Goa remains connected to its living cultural traditions while encouraging students to study and engage with them critically.

Conclusion

The inclusion of folk drama within the higher secondary theatre curriculum represents an important step toward aligning theatre education with the cultural objectives of the National Education Policy 2020. Folk theatre traditions embody the collective memory, social values, and artistic expressions of communities. Integrating these traditions into formal education allows students to understand theatre not only as a modern stage practice but also as a living cultural process rooted in local histories and ritual practices.

In the Goan context, the proposed inclusion of forms such as Kaalo, Jaagor, Rannmalem, Perni Jaagor, and Tiatr within the XI and XII theatre syllabus has the potential to create a meaningful bridge between education and regional cultural heritage. By combining theoretical study with planned field exposure, observation of performances, and interaction with practitioners, the curriculum can foster both critical understanding and cultural sensitivity among students. Such an approach encourages experiential learning, promotes awareness of endangered performance traditions, and cultivates respect for community-based art forms.

The initiative also carries broader cultural implications. Introducing students to these traditions during their formative years can generate long-term interest in documentation, research, and practice of folk theatre. In this way, education becomes an active instrument in sustaining and revitalizing local performance traditions while simultaneously enriching theatre pedagogy.

References

- Government of India. (2020). *National Education Policy 2020*. Ministry of Education.
- Kamat, Pratima. (2000). *Farar Far: Local Resistance to Colonial Hegemony in Goa 1510–1912*. Panaji: Institute Menezes Braganza.
- Phaladesai, Pandurang R. (2004). "Folk Theatre Traditions of Goa." *Seminar Journal*, Issue 543.
- Pereira, José. (1978). *Tiatr: Popular Theatre of Goa*. Goa: Kala Academy.
- Sardessai, Manohar. (1994). *Goan Folk Literature and Performing Traditions*. Panaji: Goa Konkani Akademi.
- Naik, Yashwant. (2013). *Folk Traditions of Goa*. Panaji: Directorate of Art and Culture, Government of Goa.
- Directorate of Art and Culture, Government of Goa. (Various publications on Goan folk performing arts).

Perni Jagor: Decline of a Goan Folk Theatre Tradition and Measures for its Revival

Author : Mr Shrikant Gaude

(Asst Prof)

Kala Academy Goa's College of Theatre Arts

Co-Author : Prof Dr Sanjay Patil

HOD Dramatics, KSK College Beed

Introduction

Folk theatre traditions represent the cultural memory and collective identity of communities. In Goa, several traditional performance forms have historically played an important role in ritual, entertainment, and social communication. Among these traditions, Perni Jagor occupies a unique place. It is a ritualistic mask dance-drama traditionally performed by members of the Perni community, usually during temple festivals and village ceremonies. The performance combines dramatic narration, music, dance, and symbolic characters represented through elaborate wooden masks depicting animals, birds, mythological beings, and human figures.

Perni Jagor is typically performed throughout the night and forms part of a devotional offering to village deities. The performance space is usually an open area near the temple or village square, where performers enact various episodes accompanied by traditional musical instruments and rhythmic movements. The masks and costumes used in the performance are highly stylized and carry symbolic meanings connected with mythology, nature, and social life. Through these elements, Perni Jagor reflects both ritual devotion and theatrical creativity.

Traditionally, the art form was preserved within the Perni community and transmitted orally from one generation to another. Elder performers trained younger members through observation and participation, ensuring continuity of performance techniques, music, and storytelling traditions. However, in recent decades Perni Jagor has been facing a steady decline. Today only a small number of practitioners remain, and the art form is at risk of disappearing if active measures are not taken to preserve and revive it.

Causes for the Decline of Perni Jagor

One of the major reasons for the decline of Perni Jagor is the disintegration of the traditional joint family system. In earlier times, extended families lived together and collectively participated in preparing and performing the Jagor. Members of the family shared responsibilities such as mask preparation, costume making, playing musical instruments, and performing different roles. With the gradual shift towards nuclear families, this collaborative structure has weakened, making it difficult to sustain such elaborate performances.

The growing generation gap has also contributed to the decline. Younger generations often show limited interest in learning traditional art forms. Modern education, urban aspirations, and exposure to contemporary forms of entertainment have reduced the appeal of folk theatre among youth. As a result, the traditional method of knowledge transmission from elders to younger members is gradually breaking down.

Employment patterns have also changed significantly. In earlier rural settings, community members had occupations that allowed them to participate in cultural activities during festivals. Today many individuals seek employment in cities or in professions that demand long working hours, leaving little time to rehearse and perform traditional theatre forms.

Lack of awareness among the wider public has further affected the survival of Perni Jagor. Many people, particularly younger audiences, are unfamiliar with the existence and cultural significance of this art form. Without public awareness and appreciation, it becomes difficult to maintain interest and support for traditional performances.

Another contributing factor is the declining interest among audiences due to the dominance of modern entertainment media. Television, cinema, and digital platforms have changed patterns of cultural consumption. As people increasingly rely on these forms of entertainment, traditional village performances receive less attention.

Historically, temple committees and village institutions played a crucial role in supporting Perni Jagor performances during religious festivals. In recent times, however, such sponsorship has decreased. Reduced financial support from temples and community organizations has made it difficult for performers to organize performances regularly.

Low remuneration for artists is another major issue. The effort required to prepare for a Perni Jagor performance is considerable, involving rehearsals, costume preparation, mask maintenance, and musical coordination. However, the financial rewards are often minimal, discouraging younger individuals from pursuing the art form.

The lack of systematic government support also affects the survival of Perni Jagor. Although Goa possesses rich folk traditions, many of these forms receive limited institutional attention. Without structured programs for documentation, training, and financial assistance, traditional artists struggle to sustain their practice.

Finally, the relatively small population of the Perni community itself contributes to the decline. Since the performance tradition is closely associated with a specific community, the number of potential practitioners is limited. As older performers retire or pass away, the continuity of the art form becomes increasingly fragile.

Measures for Reviving Perni Jagor

Reviving Perni Jagor requires coordinated efforts involving artists, cultural institutions, communities, and government bodies. One of the most important steps is the recognition and protection of the art form as an important part of Goa's intangible cultural heritage. Official recognition can help draw attention to its historical and cultural value.

A special pension scheme for senior Perni artists would provide financial security to elderly performers who have devoted their lives to preserving the tradition. Such recognition would also demonstrate respect for their contribution to cultural heritage.

Documentation through videography and audio recording is another essential measure. Recording performances, music, mask-making techniques, and oral histories of experienced artists will help preserve valuable knowledge for future generations. These archives can serve as important resources for researchers, students, and theatre practitioners.

Identifying and appointing master trainers from among experienced artists can also help sustain the tradition. These master trainers can conduct training programs for younger learners and pass on their expertise in performance techniques, music, and mask traditions.

Organizing state-level folk theatre festivals can provide a platform for Perni Jagor performers to present their work to larger audiences. Such festivals can generate public interest and create opportunities for cultural exchange between different folk traditions.

Workshops and training programs conducted in schools, colleges, and cultural institutions can introduce young people to the art form. Through practical participation, students can learn about the performance style, music, costumes, and symbolic meanings associated with Perni Jagor.

Providing special grants and financial assistance to artists can help cover the expenses associated with performances, including costumes, instruments, and travel. Financial stability is crucial for encouraging artists to continue practicing the tradition.

Scholarships and fellowships for students interested in studying Perni Jagor can promote academic research and documentation of the art form. Such initiatives can also encourage young performers to pursue training in traditional theatre.

Media publicity is another important tool for cultural preservation. Newspapers, television programs, documentaries, and digital platforms can highlight the historical significance and artistic features of Perni Jagor, thereby reaching wider audiences.

Educational institutions can also contribute by including folk theatre traditions in their curriculum. Awareness among students can generate long-term interest in preserving and promoting local cultural heritage.

Tourism initiatives focusing on traditional cultural experiences can also support the revival of Perni Jagor. Organized performances for cultural tourism can provide additional income for artists while introducing visitors to Goa's indigenous traditions.

Several traditional folk performance forms in Goa are now facing an alarming decline and survive only in highly limited contexts. Banvad Lokgeet, once part of the living oral song traditions of rural communities, is now almost extinct and is reported to survive only in the region of Canacona. The disappearance of regular performance contexts and the lack of intergenerational transmission have pushed this form to the margins of cultural practice.

Other endangered forms originate from the region of Sattari. Bharnul, a dramatic performance component associated with Rannmalem, represents a localized theatrical tradition embedded within community gatherings and ritual contexts. Similarly, Malegaan, a folk drama tradition combining narrative performance, music, and dialogue, is also on the verge of extinction. Both forms once functioned as participatory village performance traditions but are now rarely staged due to the diminishing number of practitioners and the disappearance of traditional performance settings.

The decline of these traditions parallels the fate of the folk form of Perni Jagor, which has also nearly vanished. The traditional variant of Perni Jagor is estimated to be about 95 percent extinct and is reportedly performed only in two locations—one in Canacona and another in Mallkarnem—each sustained by a single elderly practitioner. With both performers now advanced in age, the continuity of the form faces an immediate threat of complete disappearance.

A major factor contributing to the erosion of these performance traditions is the rapid destruction of natural landscapes and the transformation of village life in Goa. Folk forms such as Banvad Lokgeet, Bharnul, Malegaan, and Perni Jagor

were historically embedded within ecological cycles, community rituals, and collective village culture. As these environments and social structures decline, the cultural practices linked to them also disappear. This situation underscores the urgent need for systematic documentation, preservation initiatives, and targeted cultural interventions to safeguard these fragile elements of Goa's intangible cultural heritage.

Finally, sustained government support is essential. Cultural policies, grants, and institutional programs must actively encourage the preservation and promotion of endangered folk theatre traditions such as Perni Jagor.

Conclusion

The rapid disappearance of forms such as Banvad Lokgeet, Bharnul, Malegaan, and the folk tradition of Perni Jagor reveals the fragile state of Goa's rural performance heritage. Many of these traditions now survive only in isolated pockets of Canacona and in cultural memory linked to regions such as Sattari, often sustained by only a handful of elderly practitioners. Their decline is closely tied to the broader transformation of village life, the erosion of community-based cultural practices, and the destruction of natural environments that historically shaped these artistic expressions. The loss of these traditions would not merely mean the disappearance of performance forms but the erasure of entire systems of local knowledge, oral history, and ecological relationships embedded within them. Their current condition therefore demands urgent attention through documentation, community engagement, and institutional support if any meaningful continuity of this intangible cultural heritage is to be ensured.

Perni Jagor represents a significant yet vulnerable component of Goa's traditional performing arts. The form reflects the ritual practices, artistic creativity, and communal identity of the Perni community. Through its distinctive masks, music, and narrative style, the performance embodies a unique theatrical tradition that has been preserved through generations.

However, changing social structures, economic pressures, declining patronage, and lack of awareness have placed this tradition at risk of disappearance. Without timely intervention, the knowledge and performance practices associated with Perni Jagor may gradually fade.

Efforts to revive and preserve the tradition must therefore involve documentation, financial support, training initiatives, public awareness, and educational integration. When communities, cultural organizations, and government institutions work together, it becomes possible to sustain such endangered art forms. Protecting Perni Jagor is not only a matter of preserving a performance tradition but also of safeguarding an important aspect of Goa's cultural heritage.

References

Phaldesai, Pandurang. Perni Zagor. Directorate of Art & Culture, Govt of Goa.

(Field-based research documenting the history, ritual context, masks, and performance practices of Perni Zagor.)

Phaldesai, Pandurang R. "Folk Culture and Ritual Theatre of Goa." Seminar Journal, Issue 543.

Discusses Goan folk performance traditions and explains the ritual and historical background of Perni Zagor, noting its links to fertility rites and early ritual practices. ([India Seminar](#))

Phaldesai, Pandurang. Goa: Folklore Studies. Goa: Broadway Publishing.

A research work based on decades of field study documenting Goan folklore, rituals, and traditional performing arts. ([Goa 1556](#))

Malkarnekar, Gauree. "Last of Perni Zagor Masks Tell of a Fading Goan Folk Art Form." The Times of India, 2025. Reports the decline of Perni Zagor, the disappearance of mask makers, and the fact that only a few families continue to perform the tradition. ([The Times of India](#))

Government of Goa. Official Gazette: Intangible Cultural Heritage and Traditional Occupations of Goa.

Lists Perni Zagor among recognized traditional folk theatre forms of Goa. ([Goa Printing Press](#))

Navhind Times. "Oral History Gets Documented."

Discusses the importance of documenting Goan folklore and emphasizes the need to preserve traditions such as Perni Zagor before they disappear. ([The Navhind Times](#))

University of Goa (IQAC). Siolim Zagor: Historical and Cultural Perspectives.

Provides contextual information on Zagor traditions in Goa, including Perni Zagor, its ritual setting, masks, and village performance locations. ([iqac.unigoa.ac.in](#))

भंडारा जिल्ह्यातील लोक रंगभूमीची वास्तविकता : एक अभ्यास

शोधार्थी - वैदेही चवरे,

ललित कला विभाग, रा.तु.म.ना.वि. नागपूर

E mail - vnchawaregmail.com

M. no. 8055050709

सारांश

लोकरंगभूमीच्या माध्यमातून नेहमीच त्या त्या प्रदेशातील लोकसंस्कृतीचे दर्शन घडून येत असते. मनोरंजनासोबत प्रबोधन हे ध्येय साध्य करित विदर्भातील लोक रंगभूमीची वाटचाल अविरोधपणे सुरु आहे. विदर्भात अनेक ठिकाणी विविध लोककला प्रकार सादर होत असतात. भंडारा जिल्ह्यातील लोकरंगभूमीने लोककलेचा वारसा जोपासला आहे. येथे लोकरंगभूमीवर सादर होणारे अनेक लोककलाप्रकार आज लोप पावत आहेत. प्रस्तुत शोधाच्या माध्यमातून भंडारा जिल्ह्यात सादर होणारे खरिगंमत, दंडार, गोंधळ, पोवाडा, डाहाका, भजन, कीर्तन, किंगरी गीते, पांगुळ, घोडा नृत्य, भारुड, वासुदेव, जात्यावरच्या ओव्या, पेरणी गीते या सर्व लोककला प्रकारांच्या अद्यावत स्थितीबद्दल, तसेच भंडारा जिल्ह्यातील लोकरंगभूमीचे वास्तव जाणून घेण्याचा प्रयत्न केलेला आहे.

Keywords - लोकरंगभूमी, लोककला, विलुप्त

प्रस्तावना -

विधी हा नाट्याचा मूलस्रोत आहे. नाट्य हे विधीशी निगडित राहिल्यामुळे त्याचा प्रवाह कित्येक शतकापासून बदलत्या काळाप्रमाणे नव्या जुन्याचा स्वीकार करित अखंडपणे वाहतो आहे. हे जरी सत्य असले, तरी ज्या लोकनाट्य प्रकारांनी कालानुरूप बदलांचा स्वीकार केला नाही ती लोकनाट्ये हळूहळू लोप पावत गेल्याचे दिसून येते. लोकनाट्याच्या प्रकारांचा आपण अभ्यास केला असता असे लक्षात येते की, मूलतः लोकनाट्य ही मनोरंजनाकरिता किंवा सण-उत्सवांचा एक भाग म्हणून सादर करण्यात येत होती. नृत्य, नाट्य, संगीत यांनी परिपूर्ण असलेले लोकनाट्य प्रेक्षक पसंतीस खरे उतरले. विदर्भातील विशेषत्वाने भंडारा जिल्ह्यातील या लोकनाट्य परंपरेत खडीगंमत, दंडार, गंगासागर, भारुड, पांगुळ, पेरणी गीते, पोवाडा, गोंधळ, भजन, कीर्तन, किंगरी गीते, जात्यावरच्या ओव्या, वासुदेव, पोतराज, बहुरूपी आदींचे योगदान महत्त्वपूर्ण आहे. या सर्व लोक कला प्रकारातील खडीगंमत, दंडार, कीर्तन, भजन, गोंधळ, डाहाका, हे कलाप्रकार आजही तितक्याच मोठ्या प्रमाणात भंडारा जिल्ह्यात सादर करण्यात येतात. परंतु पोवाडा, भारुड याचे प्रमाण कमी झालेले दिसून येते. पेरणी गीते, जात्यावरच्या ओव्या, किंगरी गीते, वासुदेव, पोतराज, बहुरूपी, घोडा नृत्य, पांगुळ या कला सादर करणाऱ्या कलावंतांची संख्या मात्र फार कमी दिसून येते. यामागे अनेक कारणे दडलेली आहेत. त्या कारणांचा सखोल अभ्यास करून लोप पावत असणाऱ्या लोककलांना पुनरुज्जीवित करणे तितकेच महत्त्वाचे ठरते. जेणेकरून लोकसंस्कृतीचे जतन त्या माध्यमातून होईल.

शोध पद्धती -

वर्णनात्मक संशोधन पद्धतीचा स्वीकार संशोधनाकरिता करण्यात आला आहे. सर्वेक्षणाकरिता प्रश्नावली तयार करण्यात आली. लोककलावंतांच्या मुलाखती शोध कार्यासाठी घेण्यात आल्या. संशोधन केवळ लोकरंगभूमीपुरता लोककलावंतांपुरता मर्यादित ठेवण्यात आले. भंडारा जिल्ह्यातील एकूण ६६ लोककलावंतांच्या मुलाखती घेण्यात आल्या. अध्ययन क्षेत्र हे केवळ भंडारा जिल्ह्यातील लोकरंगभूमीपुरताच मर्यादित आहे.

चर्चा व परिणाम -

लोकांनी लोकांसाठी सादर केलेली कला म्हणजे लोककला असे आपण म्हणत असतो. जनमानसातून लोककलांचा उदय झाला, लोक रंगभूमी उदयास आली आणि जनमानसाकडूनच लोककलांचे जतन आणि संवर्धन झाले. कालानुरूप आधुनिक तंत्रज्ञान आणि जागतिकीकरणाचा लोककलांवर प्रभाव पडत गेला व त्या विलुप्त होत गेल्या.

भंडारा जिल्ह्यातील लोकरंगभूमीची सामाजिक भूमिका -

भंडारा जिल्ह्यातील ग्रामीण भागात मनोरंजनाचे महत्त्वपूर्ण साधन म्हणून लोकरंगभूमीकडे पाहिले जाते.

बोलीभाषा जतन करण्याचे कार्य लोकरंगभूमीच्या माध्यमातून घडून येत आहे. लोकपरंपरेचा प्रवाह यामुळे कायम राहतो.

व्यसनमुक्ती, हुंडाबळी, अंधश्रद्धा निर्मूलन, साक्षरता, स्त्रीभ्रूणहत्या यासारखे अनेक विषय लोकरंगभूमीवरून मांडण्यात येतात. त्यातून समाज प्रबोधनाचे कार्य करण्यात येते.

भंडारा जिल्ह्यामधील लोकरंगभूमीवरील कलाप्रकारांचा शोध घेत असताना एकूण ६६ लोककलावंतांच्या मुलाखती घेण्यात आल्या. ज्यामध्ये ११ शाहीर होते. या मुलाखतीद्वारे खालील बाबी निदर्शनास आल्या -

लोककलावंतांचे शिक्षण -

लोककलावंतांच्या शिक्षणाचा आढावा घेत असताना असे निदर्शनास आले की, इयत्ता पहिली ते पाचवी शिक्षण घेतलेल्या कलाकारांची संख्या ३२ इतकी असून शिक्षित सहावी ते दहावी शिक्षित कलावंत १८ आहे. इयत्ता बारावी शिकलेले १३ कलावंत आहेत. ज्यामधील ११ शाहिरांपैकी पहिली ते पाचवी शिक्षित ०७ शाहीर, सहावी ते दहावी शिक्षित ३ शाहीर, इयत्ता बारावी शिक्षित केवळ १ शाहीर आहे. अशिक्षित लोककलावंत एकूण ०३ असून ते मुख्यतः किंगरी गीते, घोडा नाचविणे या कलांचे सादरीकरण करतात.

लोककलावंतांची आर्थिक स्थिती -

लोककलावंतांची आर्थिक स्थिती बघता ही परिस्थिती हलाखीची असून त्यांच्या पुढील पिढीने शिक्षण घेऊन रोजगार मिळवावा असे स्वतः अनेक लोककलावंतांना वाटते शासनाकडून मिळणारे वृद्ध कलावंत मानधन हे ५० वर्षावरील कलावंतांना मिळत असल्याने त्या वयोमर्यादेखालील कलावंतांसमोर पुन्हा आर्थिक प्रश्न उभा राहतो.

लोककलावंतांची सामाजिक स्थिती -

खडीगंमत मधील नाच्याकडे समाजाचा बघण्याचा दृष्टिकोन अजूनही बदललेला नाही. आजही लोककलावंत हे आर्थिक व सामाजिक समस्यांना तोंड देत आहेत.

लोककलावंतांची सामाजिक स्थिती -

लोककलावंत आवड म्हणून लोककलांचे सादरीकरण करतात त्यामुळे ते पैशाची अपेक्षा करीत नाही. परंतु त्यांना मिळणारे मानधन हे अत्यल्प असते. आर्थिक सहाय्याचा अभाव या ठिकाणी दिसून येतो.

लोककलावंतांच्या कुटुंबातील इतर सदस्य (उदा. मुलगा, मुलगी, बायको) लोककला सादरीकरणाकडे वळले नसून त्यांचा कलेचा वारसा चालवण्याकरता पुढील पिढी नाही.

किंगरी गीते, पांगुळ व वासुदेव या लोककला दान मागण्याची संबंधी असल्याने त्याचे प्रमाण आता कमी झाले आहे. याचे मुख्य कारण म्हणजे समाजातून त्यांना मिळणारी वागणूक होय. पेरणीची गीते कालानुरूप कमी होत आहेत. घोडा नाचविणारे केवळ दोन संघ आहेत.

लोककलावंतांची सुशिक्षित मुले वडिलोपार्जित परंपरेने चालत आलेल्या कलांचे सादरीकरण करण्यासाठी संकोचामुळे समोर येत नाहीत. त्यामुळे या कलांचे हस्तांतरण होत नाही व कलेचे सादरीकरण थांबत आहे.

लोककलांच्या प्रशिक्षण कार्यशाळांचे प्रमाण फार कमी असल्याने या कला इतर कलावंतांना सहज शिकता येत नाहीत.

आधुनिक मनोरंजनाची विविध साधने उपलब्ध असल्याने लोककलांच्या प्रेक्षक संख्येवर त्याचा प्रभाव पडलेला दिसून येतो.

दंडार , खडीगंमत यासारख्या लोकनाट्यांकरिता शासनातर्फे महोत्सव घेण्यात येत असल्याने त्या कलावंतांना वाव मिळतोय व या लोककलांकडे कलावंत धाव घेत आहेत. गंगासागर ही लोककला भंडारा जिल्ह्यातून पूर्णपणे लोप पावली आहे.

संवर्धनासाठी उपाय -

लोककलांच्या सादरीकरण करिता तसेच कलावंतांना मानधन स्वरूपात आर्थिक मदत केली गेली तर लोककला सादरीकरणाचा प्रवाह सातत्याने सुरू राहील.

लोककलावंतांव्यतिरिक्त इतरांना या लोककलांचे प्रशिक्षण देण्यात आले तर त्या एका पिढीकडून दुसऱ्या पिढीकडे हस्तांतरित होतील. शालेय व महाविद्यालयीन स्तरावरील अभ्यासक्रमात लोककलांचा समावेश करण्यात आला तर तरुण पिढीला लोककलांविषयीची माहिती प्राप्त होईल.

संशोधन व दस्तऐवजीकरणाने देखील लोककलांचे संवर्धन व जतन होण्यास मदत होईल.

निष्कर्ष -

१. भंडारा जिल्ह्यातील लोकरंगभूमीपुढे अनेक आव्हाने निर्माण झाली आहेत. लोकरंगभूमीवरील किंगरी गीते, पेरणी गीते, जात्यावरच्या ओव्या, घोडा नाचविणे, पांगुळ, बहुरूपी हे लोककला प्रकार विलुप्त होत आहेत.

२. लोककलांचे संवर्धन करायचे असेल तर आर्थिक, सामाजिक, शासन, शिक्षण, लोककलावंत संघटना या सर्व स्तरावर प्रयत्न होणे गरजेचे आहे. या सर्व प्रयत्नातून नक्कीच भंडारा जिल्ह्यातील लोकरंगभूमीला चांगले दिवस येतील व विविध लोककला प्रकारांचे सादरीकरण मोठ्या प्रमाणावर होऊ शकेल.

संदर्भसूची -

व्यवहारे, डॉ. शरद, लोकधर्मी नाट्याची जडण घडण, विश्वभारती प्रकाशन, नागपूर, १९९०, पृष्ठ क्र.१

Use of Folk Arts through Film and Theatre: Modern Transformation of Tradition

Researcher: Abhijeet Sudhakar Bhatloundhe

Mobile: 9518577567

Email: abhijeet.drama.dance@gmail.com

Guide: Dr. Yogita Mahajan

Institution: M.G.M. University, Chhatrapati Sambhajanagar.431001

Department: Department of Theatre and Arts

Abstract

Folk arts have long served as essential expressions of cultural identity, reflecting the traditions, beliefs, and social values of communities. Traditionally performed through oral storytelling, dance, music, and theatre, folk arts were rooted in local contexts and transmitted from generation to generation. In the contemporary era, however, these traditional forms have undergone significant transformation through their integration into modern film and theatre. This research paper examines how folk arts are adapted and represented through cinema and contemporary theatrical practices. It explores how filmmakers and theatre practitioners reinterpret folk traditions using modern techniques, technologies, and narratives. By analyzing examples of folk-inspired films and theatre productions, the paper highlights how these adaptations preserve cultural heritage while making it relevant to modern audiences. The study concludes that the fusion of folk traditions with modern media not only revitalizes these art forms but also ensures their survival in a rapidly globalizing world.

Keywords

Folk Arts, Folk Theatre, Cinema, Cultural Transformation, Traditional Performance, Modern Theatre, Cultural Preservation

1. Introduction

Folk arts represent the cultural heritage of a community and include forms such as folk music, dance, storytelling, puppetry, and theatre. These art forms are deeply connected to the everyday lives, rituals, and traditions of people. Folk theatre in particular has historically been used as a medium to convey moral lessons, religious narratives, and historical stories.

With the emergence of modern entertainment industries such as cinema and contemporary theatre, traditional folk arts faced the risk of decline. Urbanization, technological advancement, and globalization have altered audience preferences and performance spaces. However, rather than disappearing, many folk traditions have been adapted and incorporated into modern film and theatre.

Filmmakers and theatre practitioners increasingly use folk music, dance, narrative structures, and visual aesthetics in their productions. This fusion creates new artistic expressions that retain traditional elements while appealing to contemporary audiences. Through this transformation, folk arts continue to thrive in modern cultural landscapes.

2. Literature Review

Several scholars have examined the relationship between traditional folk arts and modern media.

According to Kapoor (2012), folk theatre has historically functioned as a communication tool that reflects social realities and community values. Sharma (2016) argues that modern cinema has played a significant role in documenting and preserving folk traditions by incorporating folk music, costumes, and narratives into films.

Banerjee (2019) notes that contemporary theatre often integrates folk performance techniques such as improvisation, rhythmic storytelling, and symbolic costumes. This blending of traditional and modern elements creates innovative performance styles that attract younger audiences.

Research by Rao (2020) highlights how regional cinema in India uses folk traditions to portray cultural identity and rural life, thereby increasing public awareness of traditional art forms. These studies suggest that film and theatre serve as important platforms for revitalizing folk arts.

3. Objectives of the Study

The objectives of this research are:

1. To analyze the role of film and theatre in preserving and promoting folk arts.
2. To examine how traditional folk elements are adapted in modern cinema and theatre.
3. To explore the transformation of folk narratives, music, and performance styles in contemporary media.
4. To understand how these adaptations influence cultural preservation and audience engagement.

4. Research Methodology

This research is based on qualitative analysis using secondary sources. The methodology includes:

Literature Review: Analysis of academic books, research articles, and cultural studies related to folk arts.

Case Study Method: Examination of selected films and theatre productions that incorporate folk traditions.

Comparative Analysis: Comparison between traditional folk performances and their modern adaptations in film and theatre.

5. Use of Folk Arts in Theatre

Modern theatre has played an important role in reviving and transforming folk arts. Theatre practitioners often draw inspiration from traditional folk forms in terms of performance techniques, stage design, music, and storytelling.

Traditional folk theatre forms such as Nautanki, Tamasha, and Yakshagana are characterized by vibrant costumes, exaggerated acting styles, music, and dance. Contemporary theatre directors adapt these elements into modern productions to create unique visual and narrative experiences.

For example, Indian theatre director Habib Tanvir integrated folk performance styles and rural actors into his plays, bringing traditional theatre forms to urban audiences. Such efforts demonstrate how theatre serves as a bridge between tradition and modernity.

Examples:

Ratan Thiyam's Chorus of the Dead: Manipuri folk theatre adapted for contemporary themes, preserving traditional gestures and masks while exploring modern social issues.

Modern reinterpretations of Nautanki and Jatra for city audiences, blending classical elements with contemporary scripts.

6. Use of Folk Arts in Film

Cinema has become a powerful medium for preserving and popularizing folk arts. Films often incorporate folk music, dance, costumes, and storytelling traditions to depict cultural heritage and regional identity.

Many films highlight rural life and traditional celebrations, thereby introducing folk traditions to wider audiences. Folk songs are frequently used in movie soundtracks, and traditional dance forms are adapted into cinematic choreography.

In addition, filmmakers use visual elements such as traditional costumes, village settings, and ritual performances to represent cultural authenticity. These representations help document folk traditions and make them accessible to audiences beyond their local communities.

Examples:

Lagaan (2001): The film incorporates rural Indian music, village rituals, and dance forms into a mainstream cinematic narrative, blending authenticity with audience appeal.

Satyajit Ray's Pather Panchali (1955): Captures rural Bengali life, including folk songs and storytelling techniques, using realism to convey cultural context.

Films like Devdas (2002) and Bajirao Mastani (2015) use Lavani, folk songs, and traditional dances in cinematic sequences.

Transform folk art into hybridized forms, balancing spectacle with cultural motifs.

7. Transformation of Folk Arts in Modern Media

The incorporation of folk arts into film and theatre has resulted in several transformations.

Aspect	Traditional Folk Arts	Modern Film and Theatre Adaptation
Performance Space	Village squares, festivals	Cinemas, theatres, digital platforms
Storytelling	Oral traditions and myths	Scripted narratives with modern themes
Audience	Local communities	Global and urban audiences
Technology	Minimal stage props	Lighting, sound design, cinematography
Music & Dance	Traditional instruments and choreography	Fusion with modern music and choreography

These transformations demonstrate how traditional art forms evolve while maintaining their cultural essence.

8. Discussion

The modernization of folk arts through film and theatre has both positive and challenging aspects. On one hand, modern media provides greater visibility and documentation for traditional art forms. It introduces folk culture to wider audiences and encourages cultural appreciation.

On the other hand, excessive commercialization can sometimes alter the original form and meaning of traditional performances. Therefore, artists and filmmakers must maintain a balance between innovation and authenticity.

Despite these challenges, the integration of folk arts into modern media remains an effective strategy for cultural preservation.

9. Conclusion

Folk arts are vital components of cultural heritage that reflect the identity and history of communities. Through film and theatre, these traditional art forms have undergone significant transformation while continuing to retain their core values.

The incorporation of folk elements into cinema and contemporary theatre not only revitalizes traditional art forms but also ensures their relevance in modern society. By combining traditional aesthetics with modern storytelling and technology, artists create new cultural expressions that bridge the gap between past and present.

Ultimately, the modern transformation of folk arts through film and theatre plays a crucial role in preserving cultural heritage while adapting to the changing cultural landscape.

References

- Banerjee, S. (2019). *Folk Theatre and Modern Performance*. New Delhi: Cultural Publications.
- Kapoor, A. (2012). *Traditional Indian Folk Theatre*. Delhi: Heritage Press.
- Rao, M. (2020). Regional Cinema and Cultural Identity. *Mumbai: Film Studies Journal*.
- Sharma, R. (2016). *Cinema and Folk Culture in India*. Jaipur: Media Studies Publications.
- UNESCO. (2017). *Safeguarding Intangible Cultural Heritage*. Paris: UNESCO Publications.

लोककलांमधील पारंपरिक वाद्यसंस्कृती आणि बीड जिल्हा: संरचना, उपाय आणि संवर्धन

संशोधक विद्यार्थी:- आकाश बाबुराव पवार

कला सादरीकरण विभाग, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर

मराठवाडा विद्यापीठ, छत्रपती संभाजीनगर

पवननगर, पहादिसंगपुरा, छत्रपती संभाजीनगर

मोबाईल क्र. :-9881612342

Email:-akashpawar9881612342gmail.com

संशोधन मार्गदर्शक :- प्रा.डॉ.ज्ञानेश्वर ल. सोनवणे

१. प्रस्तावना :-

भारतीय संस्कृती ही विविधतेने नटलेली असून तिच्या जडणघडणीत लोककला आणि लोकपरंपरांचा मोठा वाटा आहे. लोककलांमध्ये संगीत, नृत्य, नाट्य, कथा-परंपरा इत्यादी घटकांचा समावेश होतो. या सर्व कलांमध्ये वाद्यसंस्कृतीचे विशेष महत्त्व आढळते. लोकजीवनातील आनंद, दुःख, सण-उत्सव, धार्मिक विधी आणि सामाजिक प्रसंग यांना अभिव्यक्त करण्यासाठी विविध पारंपरिक वाद्यांचा उपयोग केला जातो. त्यामुळे लोककलांमधील वाद्यसंस्कृती ही केवळ मनोरंजनाचे साधन नसून ती समाजाच्या सांस्कृतिक ओळखीचा महत्त्वाचा भाग मानली जाते. भारतातील प्रत्येक प्रदेशात स्थानिक परंपरा, हवामान, उपलब्ध नैसर्गिक साधने आणि सामाजिक जीवनपद्धती यांच्या आधारे विविध प्रकारची वाद्ये विकसित झाली आहेत. ढोल, ताशा, लेझीम, शंख, तुंतुने, एकतारी, पखवाज, झांज, घंटा इत्यादी वाद्ये लोककलांमध्ये मोठ्या प्रमाणात वापरली जातात. या वाद्यांची रचना (संरचना) साधी असली तरी त्यामागे पारंपरिक ज्ञान, कारागिरी आणि स्थानिक संसाधनांचा योग्य उपयोग दिसून येतो. लाकूड, धातू, माती, चामडे किंवा बांबू यांसारख्या नैसर्गिक घटकांपासून ही वाद्ये तयार केली जातात. त्यामुळे वाद्यनिर्मिती ही एक प्रकारची लोकपरंपरा आणि हस्तकला म्हणूनही ओळखली जाते. लोककलांमधील वाद्यांचा उपयोग विविध प्रकारे केला जातो. धार्मिक विधी, सण-उत्सव, जत्रा, विवाहसमारंभ, कीर्तन, भजन, गोंधळ, पोवाडा, तमाशा यांसारख्या लोककलात्मक कार्यक्रमांमध्ये वाद्यांचा महत्त्वपूर्ण सहभाग असतो. या वाद्यांच्या ताल-लयीमुळे सादरीकरणाला उत्साह, गतिमानता आणि प्रभाव प्राप्त होतो. उदाहरणार्थ, ढोल-ताशांचा गजर सणांमध्ये उत्साह निर्माण करतो, तर एकतारी आणि तुंतुने यांसारखी वाद्ये भक्तिसंगीतात भावनिक वातावरण तयार करतात. त्यामुळे लोककलांमध्ये वाद्ये ही अभिव्यक्तीची प्रभावी साधने ठरतात. मात्र आधुनिक तंत्रज्ञान, शहरीकरण आणि बदलत्या जीवनशैलीमुळे पारंपरिक वाद्यसंस्कृतीवर काही प्रमाणात परिणाम होत असल्याचे दिसून येते. इलेक्ट्रॉनिक संगीतसाधनांचा वाढता वापर, पारंपरिक वाद्यनिर्मात्यांची घटती संख्या आणि नव्या पिढीचा कमी होत चाललेला सहभाग यामुळे अनेक पारंपरिक वाद्ये लुप्त होण्याच्या मार्गावर आहेत. ही परिस्थिती लक्षात घेता या वाद्यसंस्कृतीचे संवर्धन करणे अत्यंत आवश्यक ठरते.

पारंपरिक वाद्यांचे जतन आणि संवर्धन करण्यासाठी संशोधन, दस्तऐवजीकरण, शिक्षण आणि जनजागृती या उपाययोजना महत्त्वाच्या ठरतात. शैक्षणिक अभ्यासक्रमात लोकसंगीत आणि वाद्यपरंपरेचा समावेश करणे, स्थानिक कलाकारांना प्रोत्साहन देणे, तसेच सांस्कृतिक महोत्सवांद्वारे या वाद्यांचा प्रसार करणे आवश्यक आहे. यामुळे केवळ वाद्यसंस्कृतीचे संरक्षण होणार नाही, तर लोककला आणि स्थानिक परंपराही टिकून राहतील. या पार्श्वभूमीवर लोककलांमधील पारंपरिक वाद्यसंस्कृती: संरचना, उपयोग आणि संवर्धन हा विषय अत्यंत महत्त्वाचा ठरतो. या शोध निबंधामध्ये लोककलांमध्ये वापरल्या जाणाऱ्या पारंपरिक वाद्यांची संरचना, त्यांचा विविध सांस्कृतिक प्रसंगांतील उपयोग तसेच त्यांच्या संवर्धनासाठी आवश्यक उपाययोजना यांचा अभ्यास करण्याचा प्रयत्न करण्यात येणार आहे. यामुळे लोककलांमधील वाद्यसंस्कृतीचे सांस्कृतिक, सामाजिक आणि कलात्मक महत्त्व अधिक स्पष्ट होण्यास मदत होईल.

२. वाद्यांचे वर्गीकरण आणि संरचना :-

भारतीय संगीतशास्त्रानुसार वाद्यांचे चार मुख्य प्रकार मानले जातात, जे लोककलेत प्रकर्षाने दिसून येतात:

अ) अवनद्ध वाद्य (Membranophones)

ही वाद्ये लाकडी किंवा मातीच्या वेढ्यावर प्राण्यांचे चामडे मढवून तयार केली जातात.

ढोलकी: लावणी आणि तमाशाचा प्राण म्हणजे ढोलकी. हिची रचना दोन्ही बाजूंनी चामडे लावलेली असते. उजव्या बाजूला 'शाई' (गोटा) लावला जातो, ज्यामुळे स्पष्ट नाद येतो.

संबळ: गोंधळ आणि जागरण या विधीनाट्यांमध्ये संबळाचा वापर होतो. हे जोडीने वाजवले जाणारे वाद्य असून एकाचा आवाज 'नर' (गंभीर) तर दुसऱ्याचा 'मादी' (तीव्र) असतो.

डफ आणि हलगी: शाहिरी पोवाड्यांमध्ये डफ वीररस निर्माण करतो, तर हलगी आपल्या कडकडाटाने जोश भरते.

ब)तंतुवाद्य (Chordophones)

तारांच्या साहाय्याने नादनिर्मिती करणाऱ्या वाद्यांचा यात समावेश होतो.

एकतारी: भजनांमध्ये आणि संतांच्या साहित्यात एकतारीला विशेष महत्त्व आहे. हे अद्वैताचे प्रतीक मानले जाते.

तुणतुणे: लावणी आणि पोवाड्यांमध्ये लयीला आधार देण्यासाठी एका तारेचे हे वाद्य वापरले जाते.

सारंगी/रावणहत्था: काही भटक्या जमातींच्या लोकगीतांमध्ये याचा वापर होतो.

क)सुषिर वाद्ये (Aerophones)

हवेच्या दाबाने वाजवली जाणारी वाद्ये.

पावा (बासरी): धनगरी ओव्या आणि आदिवासी नृत्यांमध्ये पावा हे मुख्य वाद्य आहे.

पुंगी: प्रामुख्याने गारुडी समाज किंवा लोकनृत्यांमध्ये याचा वापर होतो.

तुतारी: रणवाद्य म्हणून प्रसिद्ध असलेली तुतारी आजही शुभकार्यात आणि स्वागतासाठी वापरली जाते.

ड)घनवाद्ये (Idiophones)

धातूपासून बनवलेली किंवा एकमेकांवर आपटून आवाज निर्माण करणारी वाद्ये.

टाळ आणि झांज: वारकरी संप्रदायातील भजनांचा आधार म्हणजे टाळ.

चिपळ्या: नारदीय कीर्तनात गायनाला साथ देण्यासाठी याचा वापर होतो.

कडकडे/खंजिरी: लोकधर्मीय विधींमध्ये याचा वापर केला जातो.

३. लोकाकालेतील वाद्यांचा उपयोग :-

भारतीय लोककला ही लोकजीवनाशी अतिशय जवळून जोडलेली आहे. लोककलेच्या विविध प्रकारांमध्ये संगीत आणि तालाला विशेष महत्त्व आहे, आणि या संगीताला प्रभावीपणे साकार करण्यासाठी पारंपरिक वाद्यांचा मोठ्या प्रमाणात उपयोग केला जातो. लोककलेतील वाद्ये ही केवळ संगीतनिर्मितीची साधने नसून ती लोकांच्या भावना, श्रद्धा, परंपरा आणि सामाजिक जीवनाचे प्रतिबिंब दर्शवणारी सांस्कृतिक माध्यमे आहेत. त्यामुळे लोककलांमधील वाद्यांचा उपयोग विविध सामाजिक, धार्मिक आणि सांस्कृतिक प्रसंगांमध्ये महत्त्वपूर्ण स्वरूपात आढळतो.

लोककलेतील वाद्यांचा सर्वात प्रमुख उपयोग सण-उत्सव आणि धार्मिक विधींमध्ये केला जातो. भारतातील विविध सण, जत्रा आणि देव-देवतांच्या पूजाविधींमध्ये ढोल, ताशा, झांज, घंटा, शंख यांसारखी वाद्ये वाजवली जातात. या वाद्यांच्या निनादामुळे वातावरणात उत्साह आणि पवित्रता निर्माण होते. उदाहरणार्थ, गणेशोत्सव, नवरात्रोत्सव, यात्रा किंवा पालखी सोहळ्यांमध्ये ढोल-ताशांचा गजर मोठ्या उत्साहाने केला जातो. त्यामुळे या वाद्यांमुळे धार्मिक कार्यक्रम अधिक प्रभावी आणि भावनिक बनतात. लोकनृत्यांच्या सादरीकरणामध्येही पारंपरिक वाद्यांचा महत्त्वाचा उपयोग दिसून येतो. लोकनृत्य हे प्रामुख्याने ताल आणि लय यांवर आधारित असते. ढोल, हलगी, लेझीम, टाळ, झांज यांसारखी वाद्ये नृत्याच्या तालाला चालना देतात आणि नृत्य अधिक आकर्षक बनवतात. वाद्यांच्या ठेक्यावर नृत्य करणारे कलाकार आपल्या हालचालींमधून लोकजीवनातील आनंद, उत्साह आणि परंपरा प्रकट करतात. त्यामुळे वाद्ये ही लोकनृत्याच्या सादरीकरणातील अत्यावश्यक घटक मानली जातात. याशिवाय लोकसंगीत, कीर्तन, भजन, गोंधळ, पोवाडा आणि तमाशा यांसारख्या लोककलात्मक कार्यक्रमांमध्येही वाद्यांचा मोठ्या प्रमाणात उपयोग केला जातो. भक्तिसंगीतामध्ये एकतारी, तुंतुने, मृदुंग, पखवाज, टाळ यांसारखी वाद्ये वापरली जातात. या वाद्यांच्या सहाय्याने गायकांना स्वर आणि तालाची साथ मिळते, ज्यामुळे सादरीकरण अधिक प्रभावी होते. पोवाडा किंवा शाहिरी सादरीकरणामध्ये ढोलकी आणि टाळ यांच्या सहाय्याने वीररस आणि उत्साहपूर्ण वातावरण तयार केले जाते. त्याचप्रमाणे तमाशामध्ये ढोलकी, हलगी आणि झांज यांचा वापर करून नृत्य व संगीताला लयबद्धता दिली जाते. लोकजीवनातील सामाजिक कार्यक्रमांमध्येही वाद्यांचा उपयोग आढळतो. विवाहसमारंभ, स्वागत सोहळे, गावातील उत्सव किंवा सामुदायिक कार्यक्रमांमध्ये पारंपरिक वाद्ये वाजवून आनंदोत्सव साजरा केला जातो. वाद्यांच्या निनादामुळे कार्यक्रमाचे वातावरण अधिक आनंददायी आणि आकर्षक बनते. त्यामुळे वाद्ये ही लोकजीवनातील आनंद आणि सामूहिक भावना व्यक्त करण्याचे महत्त्वाचे साधन ठरतात.

एकंदरीत पाहता, लोककलेतील वाद्यांचा उपयोग बहुआयामी स्वरूपाचा आहे. धार्मिक विधी, सण-उत्सव, लोकनृत्य, लोकसंगीत आणि सामाजिक कार्यक्रम या सर्व क्षेत्रांमध्ये वाद्यांची महत्त्वपूर्ण भूमिका आढळते. या वाद्यांमुळे लोककलेचे सादरीकरण अधिक जिवंत, लयबद्ध आणि प्रभावी बनते. त्यामुळे लोककलांच्या परंपरेचे जतन आणि संवर्धन करण्यासाठी पारंपरिक वाद्यांचा अभ्यास आणि उपयोग यांना विशेष महत्त्व आहे.

पारंपरिक वाद्यांचा उपयोग केवळ संगीत निर्मितीसाठी मर्यादित नसून तो बहुआयामी आहे:

विधीनाट्य (Rituals): खंडोबाचे जागरण असो वा आई अंबाबाईचा गोंधळ, संबळ आणि तुणतुण्याशिवाय हे विधी अपूर्ण आहेत. हे आवाज देवतेच्या आवाहनासाठी आवश्यक मानले जातात.

सामाजिक प्रबोधन: शाहिरी कलेत डफ आणि कड्याच्या आवाजावर छत्रपती शिवाजी महाराजांचा इतिहास सांगून समाजात चैतन्य निर्माण केले गेले.

कृषी संस्कृती: पेरणी, कापणी किंवा पाऊस पडल्यावर आनंद व्यक्त करताना लोकवाद्यांचा वापर केला जातो. उदा. धनगरी ढोल.

मनोरंजन: तमाशा, भारूड आणि लळित यांमधून वाद्यांच्या माध्यमातून सामान्यांचे मनोरंजन केले जाते.

४) लोककलेची सद्यःस्थिती आणि आव्हाने :-

भारतीय लोककला ही आपल्या सांस्कृतिक परंपरेचा महत्त्वाचा घटक आहे. लोकजीवनातील अनुभव, भावना, श्रद्धा आणि सामाजिक मूल्ये व्यक्त करण्यासाठी लोककलांचा उपयोग प्राचीन काळापासून होत आलेला आहे. लोकनृत्य, लोकसंगीत, नाट्यप्रकार, कथाकथन, तसेच पारंपरिक वाद्यांचा वापर या सर्व माध्यमांतून लोककला विकसित झाली आहे. परंतु आधुनिक काळात बदलत्या सामाजिक, आर्थिक आणि तांत्रिक परिस्थितीमुळे लोककलेच्या परंपरेसमोर अनेक आव्हाने निर्माण झाली आहेत. त्यामुळे लोककलेची सद्यःस्थिती अभ्यासणे आणि तिच्यासमोरील समस्यांचा विचार करणे आवश्यक ठरते. सद्यःस्थितीत लोककला अजूनही ग्रामीण भागात आणि काही पारंपरिक सांस्कृतिक कार्यक्रमांमध्ये जिवंत स्वरूपात दिसून येते. गावातील सण-उत्सव, जत्रा, धार्मिक सोहळे, विवाहसमारंभ आणि सांस्कृतिक कार्यक्रमांमध्ये लोककलांचे सादरीकरण केले जाते. या माध्यमातून लोककलेतील पारंपरिक वाद्यसंस्कृतीही टिकून आहे. अनेक लोककलाकार आजही आपल्या परंपरेचे जतन करत आहेत आणि पुढील पिढीपर्यंत ती पोहोचवण्याचा प्रयत्न करत आहेत. तसेच काही सांस्कृतिक संस्था, शासकीय उपक्रम आणि महोत्सवांच्या माध्यमातून लोककलांना व्यासपीठ मिळत आहे.

तथापि, आधुनिक तंत्रज्ञान आणि बदलत्या जीवनशैलीमुळे लोककलेवर मोठा परिणाम होत आहे. शहरीकरण, औद्योगिकीकरण आणि आधुनिक मनोरंजनाच्या साधनांच्या वाढत्या प्रभावामुळे लोककलांकडे लोकांचे आकर्षण काही प्रमाणात कमी झाले आहे. दूरदर्शन, चित्रपट, इंटरनेट आणि डिजिटल संगीत यांसारख्या आधुनिक माध्यमांमुळे पारंपरिक लोककलेचे महत्त्व काही ठिकाणी कमी होताना दिसते. त्यामुळे अनेक लोककलात्मक परंपरा हळूहळू दुर्लक्षित होत आहेत. लोककलेसमोरील आणखी एक मोठे आव्हान म्हणजे पारंपरिक कलाकारांची घटती संख्या. अनेक लोककलाकारांना आर्थिकदृष्ट्या स्थिर उत्पन्न मिळत नसल्यामुळे ते इतर व्यवसायांकडे वळत आहेत. त्यामुळे लोककलेतील पारंपरिक ज्ञान आणि कौशल्य पुढील पिढीकडे हस्तांतरित होण्याची प्रक्रिया कमी होत आहे. विशेषतः पारंपरिक वाद्यनिर्माते आणि वादक यांची संख्या कमी होत चालली आहे, ही चिंतेची बाब आहे. याशिवाय, लोककलेच्या अभ्यास आणि दस्तऐवजीकरणाचा अभावही एक महत्त्वाची समस्या आहे. अनेक लोककलात्मक परंपरा मौखिक स्वरूपात पिढ्यान्पिढ्या चालत आल्या आहेत. परंतु त्यांचे शास्त्रीय पद्धतीने नोंदणी, संशोधन आणि संवर्धन याकडे पुरेसे लक्ष दिले गेलेले नाही. त्यामुळे काही लोककला आणि वाद्यपरंपरा हळूहळू लुप्त होण्याच्या मार्गावर आहेत. या परिस्थितीत लोककलेचे जतन आणि संवर्धन करण्यासाठी काही ठोस उपाययोजना करणे आवश्यक आहे. लोककलाकारांना आर्थिक सहाय्य, प्रशिक्षण आणि प्रोत्साहन देणे, शैक्षणिक अभ्यासक्रमांमध्ये लोककलेचा समावेश करणे, तसेच सांस्कृतिक महोत्सव आणि कार्यक्रमांच्या माध्यमातून लोककलांचा प्रसार करणे गरजेचे आहे. याशिवाय संशोधन, दस्तऐवजीकरण आणि डिजिटल माध्यमांतून लोककलेचे जतन करणेही महत्त्वाचे ठरते.

एकूणच, लोककलेची परंपरा आजही अस्तित्वात असली तरी तिच्यासमोर अनेक आव्हाने उभी आहेत. या आव्हानांवर मात करून लोककलेचे आणि त्यातील पारंपरिक वाद्यसंस्कृतीचे संरक्षण करणे हे समाज, संशोधक आणि शासन यांचे संयुक्त कर्तव्य आहे. त्यामुळे लोककलेचा वारसा पुढील पिढ्यांपर्यंत टिकून राहू शकतो.

आजच्या जागतिकीकरणाच्या युगात पारंपरिक वाद्यसंस्कृतीसमोर खालील संकटे उभी आहेत:

१. इलेक्ट्रॉनिक वाद्यांचे आक्रमण: कीबोर्ड, पॅड आणि सिंथेसायझरमुळे अस्सल वाद्यांची जागा कृत्रिम आवाजांनी घेतली आहे.
२. कलाकारांची कमतरता: नवीन पिढी या वाद्यांच्या निर्मितीकडे आणि वादनाकडे व्यावसायिक दृष्टीने पाहत नाही.
३. साहित्याची अनुपलब्धता: वाद्य बनवण्यासाठी लागणारे विशिष्ट लाकूड किंवा चामडे मिळवणे कठीण होत चालले आहे.

५. संवर्धन आणि उपाययोजना:-

लोककला ही भारतीय सांस्कृतिक परंपरेचा अत्यंत महत्त्वाचा भाग आहे. लोककलेसोबतच पारंपरिक वाद्यसंस्कृतीही आपल्या समाजाच्या सांस्कृतिक ओळखीचे प्रतीक मानली जाते. परंतु आधुनिक तंत्रज्ञान, बदलती जीवनशैली आणि पाश्चात्य संस्कृतीचा प्रभाव यामुळे अनेक पारंपरिक वाद्ये आणि लोककला हळूहळू लोप पावत आहेत. त्यामुळे लोककलांचे आणि पारंपरिक वाद्यसंस्कृतीचे संवर्धन करणे अत्यंत आवश्यक झाले आहे. लोककलांचे संवर्धन करण्यासाठी सर्वप्रथम समाजामध्ये या कलेबद्दल जागरूकता निर्माण करणे गरजेचे आहे. लोककलेचे महत्त्व, तिचा इतिहास आणि सांस्कृतिक मूल्ये यांची माहिती लोकांपर्यंत पोहोचवणे आवश्यक आहे. शाळा व महाविद्यालयांच्या अभ्यासक्रमात लोककला आणि पारंपरिक वाद्यसंस्कृती यांचा समावेश केल्यास विद्यार्थ्यांमध्ये या कलेबद्दल आवड आणि जाणीव निर्माण होऊ शकते. दुसरे महत्त्वाचे पाऊल म्हणजे लोककलावंतांना प्रोत्साहन देणे. अनेक लोककलावंत आर्थिक अडचणींमुळे आपली कला पुढे नेऊ शकत नाहीत. सरकार आणि सांस्कृतिक संस्था यांनी अशा कलाकारांना आर्थिक मदत, शिष्यवृत्ती आणि प्रशिक्षणाची सुविधा उपलब्ध करून दिल्यास त्यांना आपल्या कलेचे जतन व प्रसार करणे सोपे होईल. विविध सांस्कृतिक महोत्सव, स्पर्धा आणि कार्यक्रम आयोजित करून लोककलांना व्यासपीठ उपलब्ध करून देणेही महत्त्वाचे आहे. तिसरे म्हणजे पारंपरिक वाद्यांचे जतन आणि दस्तऐवजीकरण करणे. अनेक पारंपरिक वाद्ये काळाच्या ओघात नष्ट होण्याच्या मार्गावर आहेत. त्यामुळे या वाद्यांची रचना, वादनपद्धती आणि इतिहास यांचे संशोधन करून त्याची नोंद ठेवणे आवश्यक आहे. संग्रहालये, सांस्कृतिक केंद्रे आणि संशोधन संस्था यांच्या माध्यमातून या वाद्यांचे जतन केले जाऊ शकते. तसेच आधुनिक माध्यमांचा वापर करूनही लोककलांचे संवर्धन करता येते. दूरदर्शन, रेडिओ, इंटरनेट आणि सामाजिक माध्यमांद्वारे लोककलांचे कार्यक्रम, माहितीपट आणि प्रशिक्षण व्हिडिओ प्रसारित केल्यास या कलेचा प्रसार मोठ्या प्रमाणात होऊ शकतो. यामुळे नव्या पिढीला या कलेची ओळख होईल आणि त्यांच्यामध्ये या कलेबद्दल आकर्षण निर्माण होईल. स्थानिक पातळीवरही ग्रामपंचायत, स्वयंसेवी संस्था आणि सांस्कृतिक मंडळे यांनी लोककला जतन करण्यासाठी विविध उपक्रम राबवणे आवश्यक आहे. गावोगावी लोककला प्रशिक्षण शिबिरे, कार्यशाळा आणि सांस्कृतिक कार्यक्रम आयोजित केल्यास पारंपरिक वाद्यसंस्कृती टिकून राहण्यास मदत होईल.

लोककलांचे संवर्धन करण्यासाठी शासन, सांस्कृतिक संस्था, कलाकार आणि समाज यांचे संयुक्त प्रयत्न आवश्यक आहेत. योग्य नियोजन, प्रोत्साहन आणि जागरूकता यांद्वारे लोककला आणि पारंपरिक वाद्यसंस्कृती यांचे जतन करून ती पुढील पिढ्यांपर्यंत पोहोचवता येईल. त्यामुळे आपल्या समृद्ध सांस्कृतिक वारशाचे संरक्षण होईल आणि लोककलेची परंपरा कायम टिकून राहील.

६. लोककला आणि बीड जिल्हा :-

बीड जिल्ह्यातील लोक अतिशय धार्मिक प्रवृत्तीचे असल्याचे दिसून येते, कारण येथे अनेक प्राचीन मंदिरे, धार्मिक उत्सव आणि धर्म जागरणाचे विविध कार्यक्रम होताना दिसून येते. बीड, आष्टी, पाटोदा, शिरूर कासार, गेवराई, माजलगाव, अंबाजोगाई, परळी, वडवणी, धारूर इत्यादी ठिकाणी अनेक धार्मिक स्थळांमध्ये अनेक लोककलांचे सादरीकरण पहावयास मिळते. बीड जिल्ह्याचा धार्मिक दृष्टीकोनातून विचार केल्यास बारा ज्योतिर्लिंगांपैकी एक परळी वैजनाथ ज्योतिर्लिंग, अंबाजोगाई येथील योगेश्वरी देवीचे मंदिर व मराठी भाषेतील आद्य कवी मुकुंदराज यांची समाधी, बीड येथील कंकालेश्वर मंदिर, धर्मपुरीचे शिवमंदिर, रामेश्वर मंदिर, प्राचीन विडुल व महादेव मंदिरे, गेवराई येथील शनिमंदिर, गहीनीनाथगड असे अनेक मंदिरे बीड जिल्ह्यात आहेत. यावरून असे लक्षात येते की बीड जिल्ह्याची धार्मिक परंपरा खूप प्राचीन आहे. त्याचबरोबर या मंदिरामध्ये भक्तिभावाने सदर होणाऱ्या विविध लोककला यादेखील तितक्याच प्राचीन आहेत. बीड जिल्ह्यातील धारूर तालुक्यातील 'असोला' गावात पिढीजात पद्धतीने आलेली व अभिमानाने सांगितली जाणारी 'वासुदेव' ही लोककला 'गोपीनाथ विश्वनाथ वानेरे हे जोपासत आहेत. बीड जिल्ह्यातील तेलगाव येथे अनेक जन 'पोतराज' ही लोककला पारंपारिक पद्धतीने जोपासताना आपण आजही पाहू शकतो. जिल्ह्यात देवीच्या यात्रेत या पोतराजांना मोठा मन मिळतो. वडवणीचे 'बाळू कामडे, पाटोद्याचे 'नाथा वाघमारे यांच्यासारखे अनेक पोतराज आपली लोककला टिकवून आहेत. बीड जिल्ह्यातील गेवराई येथील परमेश्वर लक्ष्मण पवार हे अनेक वर्षांपासून वाघ्या मुरळी ही कला जोपासली आहे. याचबरोबर रुक्मिणीबाई उमप, लता सुतार, छबुबाई सुतार, सौ. केशरबाई शिंदे, सौ. निर्मला रानमारे, अरुणा हटकर हे कलावंत देखील वाघ्या मुरळीही लोककला बीड जिल्ह्यात आज तयागत टिकवून आहेत. सातपुते गोंधळी, बाळू पवार, गेवराईचे कैलास टोणपे, शिरूरचे कैलास काटे असे अनेक गोंधळी लोककलावंत बीड जिल्ह्यात आपली कला सदर करत आहेत. बीड जिल्ह्यातील केज तालुक्यातील दरडवाडी येथे दरवर्षी 'रंगपीठ' या संस्थेतर्फे 'राष्ट्रीय भारुड महोत्सव' आयोजित केले जाते. समाजाला मनोरंजनाबरोबर प्रबोधन देऊन जाणाऱ्या अनेक लोककला आजही बीड जिल्ह्यात अस्तित्वात आहेत. वरील सर्व लोककला सादर करताना या कलावंतांना वाद्यांची अत्यंत गरज भासते. यासाठी अनेक वाद्यवृंद बीड जिल्ह्याच्या मातीत आहेत. बीड जिल्ह्यात सदर होणाऱ्या लोकसंगीत, कीर्तन, भजन, गोंधळ, पोवाडा आणि तमाशा यांसारख्या लोककलात्मक कार्यक्रमांमध्येही वाद्यांचा मोठ्या प्रमाणात उपयोग केला जातो. भक्तिसंगीतामध्ये एकतारी, तुंतुने, मृदंग, पखवाज, टाळ यांसारखी वाद्ये वापरली जातात.

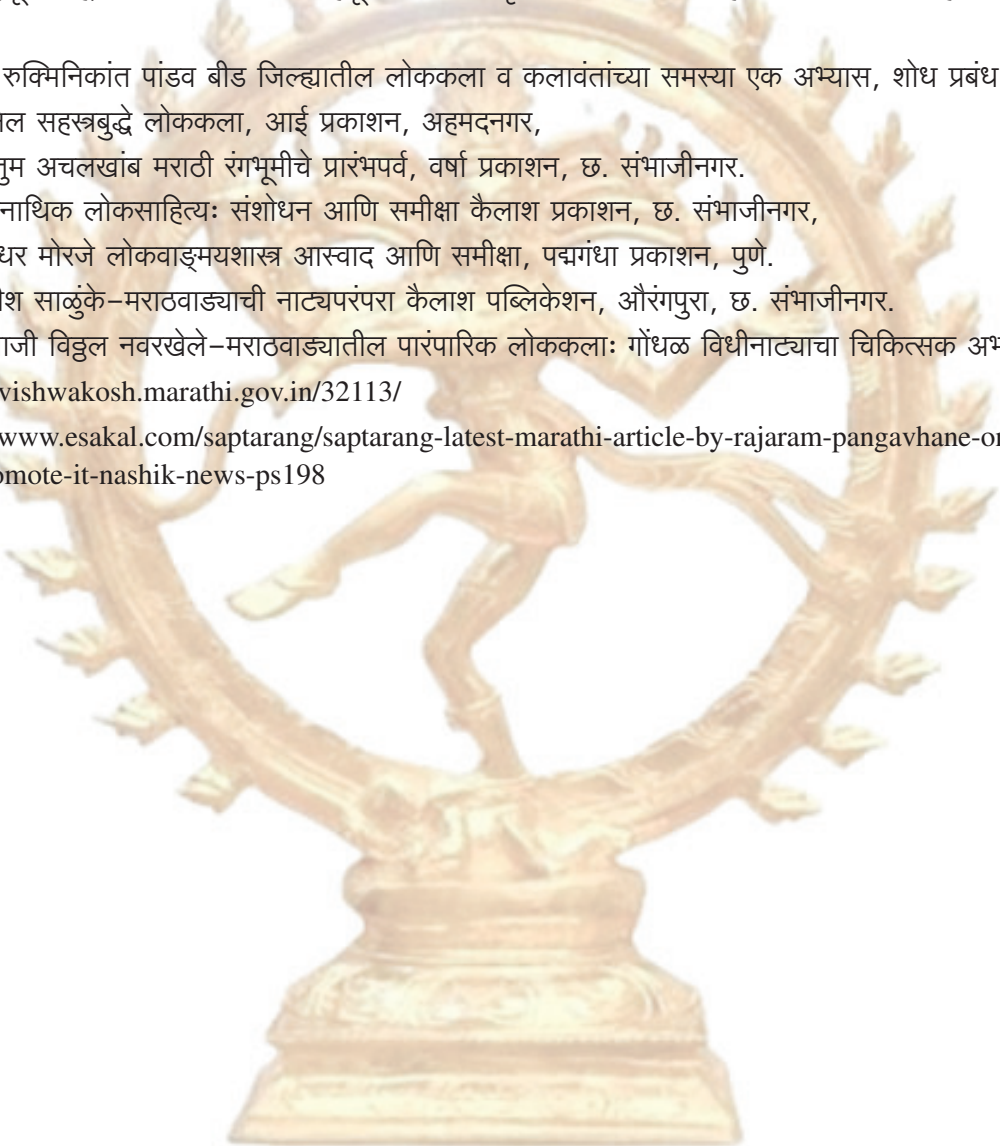
आधुनिकीकरणाचा विपरीत परिणाम बीड जिल्ह्याच्या लोकरंगभूमीवर सुद्धा पडलेला दिसून येत आहे. मोबाईल, कॉम्प्युटर, इंटरनेट यामुळे पारंपरिक लोक कलावंतांना रोजगारासाठी इतर मार्गांचा वापर करावा लागत आहे. बीड जिल्हा हा कायम दुष्काळ सोसत आलेला जिल्हा असल्यामुळे अनेक लोककलावंत जिल्हा सोडून इतरत्र रोजगार शोधत आहेत .यामुळे पिढीजात असलेली ही कला लोप पावताना दिसून येत आहे. आर्थिक गरजा भागात नसल्यामुळे युवापिढी या पारंपरिक कलेकडे पाठ फिरवत आहे. लोककला जोपासण्यासाठी शासन उपाय करत असताना दिसत असले, तरी ते प्रभावी वाटत नाहीयेत. यासाठी सर्वसामान्य समाजातून लोककलेला वाव मिळणे गरजेचे आहे.

७.निष्कर्ष:-

लोककलांमधील पारंपरिक वाद्ये ही आपल्या पूर्वजांनी दिलेली अमूल्य देणगी आहे. या वाद्यांमध्ये केवळ आवाज नसून त्यात मातीचा सुगंध आणि संस्कृतीचा इतिहास दडलेला आहे. जर आपण ही वाद्ये वाचवली नाहीत, तर आपली संस्कृती मुकी होईल. त्यामुळे केवळ 'स्मृती' म्हणून नव्हे, तर 'जिवंत परंपरा' म्हणून या वाद्यसंस्कृतीचे संवर्धन करणे ही काळाची गरज आहे.

८.संदर्भ:-

- १) प्रा. डॉ. रुक्मिनिकांत पांडव बीड जिल्ह्यातील लोककला व कलावंतांच्या समस्या एक अभ्यास, शोध प्रबंध.
- २) डॉ. अनिल सहस्रबुद्धे लोककला, आई प्रकाशन, अहमदनगर,
- ३) डॉ. रुस्तुम अचलखांब मराठी रंगभूमीचे प्रारंभपर्व, वर्षा प्रकाशन, छ. संभाजीनगर.
- ४) डॉ. विश्वनाथिक लोकसाहित्य: संशोधन आणि समीक्षा कैलाश प्रकाशन, छ. संभाजीनगर,
- ५) डॉ. गंगाधर मोरजे लोकवाङ्मयशास्त्र आस्वाद आणि समीक्षा, पद्मगंधा प्रकाशन, पुणे.
- ६) डॉ. सतीश साळुंके-मराठवाड्याची नाट्यपरंपरा कैलाश पब्लिकेशन, औरंगपुरा, छ. संभाजीनगर.
- ७) डॉ. बालाजी विठ्ठल नवरखेले-मराठवाड्यातील पारंपारिक लोककला: गोंधळ विधीनाट्याचा चिकित्सक अभ्यास, शोध प्रबंध.
- ८) <https://vishwakosh.marathi.gov.in/32113/>
- ९) <https://www.esakal.com/saptarang/saptarang-latest-marathi-article-by-rajaram-pangavhane-on-keep-folk-art-alive-promote-it-nashik-news-ps198>

लोकपरंपरेतील बालकलाकार

संस्कार प्रशिक्षण आणि सांस्कृतिक सातत्य

प्रा. डॉ. अमजद अब्दुलवाहेद सय्यद

वसंतराव नाईक अध्यापक महाविद्यालय व संशोधन केंद्र जालना

मो. 9860774966

ईमेल – sayyedamjad265gmail.com

प्रस्तावना –

लोकांनी लोकांसाठी लोकांच्या मनातील भावना व्यक्त करणारी कला म्हणजे लोककला. लोककलेची ही व्याख्या आपण आजपर्यंत ऐकत आलोय परंतु लोककलेचं अस्तित्व कधीपासून आहे? त्याचं स्वरूप काय आहे ? आणि ती प्राचीन काळापासून ते आजतागायत कस कशी समृद्ध होत गेली व कशा पद्धतीने त्या कलेचं जतन करुन पुढच्या पिढीला हस्तांतरित करणारी काही घराणे आहे याविषयी जाणुन घेणं महत्वाचं आहे.

भारतीय लोककला ही समाजाच्या जीवनशैली, परंपरा आणि सांस्कृतिक ओळखीचा अविभाज्य भाग आहे. भारतामध्ये महाराष्ट्रसह विविध भागात लोकनाट्य, लोकनृत्य आणि लोकसंगीताच्या माध्यमातून सांस्कृतिक अभिव्यक्ती होत आली आहे. लोककलेचा इतिहास प्राचीन काळापासून आढळतो भारतात वैदिक काळापासून संगीत, नृत्य आणि नाट्य यांचा काळानुरूप विकास होत गेला. त्या लोककलाचं स्वरूप व प्रकार अत्यंत विस्तृत आणि भव्य आहे. तमाशा, दशावतार, गोंधळ, भारूड, किरतन, वासुदेव, बहुरूपी, पोवाडा, डोंबारी, वाघ्या मुरळी, लोकनाट्य, भोंडला, हादगा, दंडार, लोकनृत्य अशी प्रत्येक प्रदेशानुसार त्यांची वेगवेगळी नावं व प्रकार पहायला मिळतात.

लोकपरंपरेतील बालकलाकार :-

या लोककलामध्ये बालवयातच कलेचे संस्कार लहान मुलांवर आई-वडील, आजी-अजोबा व कला गुरुंकडून पडतात. हे प्रशिक्षण पारंपरिक आणि अनौपचारिक असते. लोककलेच्या इतिहासात बालकलाकारांनी सतत महत्वाची भूमिका निभावली आहे. त्यांच्या माध्यमातून लोककला पिढ्या न पिढ्या जिवंत राहिली आहे. महाराष्ट्रातील तमाशा हा अत्यंत लोकप्रिय प्रकार आहे. सुरवातीच्या काळात स्त्री कलाकारांची कमतरता असल्यामुळे पुरुष आणि बालकलाकारांनी स्त्री भूमिका साकारल्या. यामध्ये 'नाच्या पोच्या' ही परंपरा विशेष प्रसिद्ध होती. ही परंपरा केवळ कलात्मक नव्हती तर सामाजिक आणि सांस्कृतिक परिस्थितीचे प्रतिबिंब होती. लोककलेमध्ये बालकलाकारांची भूमिका बहुआयामी आहे. ज्यामध्ये बालकलाकार लहान वयातच अभिनय, नृत्य, वादन, संवाद कौशल्य आत्मसात करतात ते आपल्या कुटुंबीयांकडून परंपरा शिकून पुढील पिढीकडे पोहोचवतात. लोककलेतील बालकलाकारांना लहानपणापासूनच विशिष्ट संस्कार दिले जातात ज्यामध्ये मुलांना संस्कार मुल्यांचं महत्त्व कळते जसे शिस्त आणि समर्पण, गुरु-शिष्य परंपरेचा आदर, सांस्कृतिक मुल्यांची जपवणूक, सामुहिकता आणि सहकार्य भावना इ.

आजच्या आधुनिक काळात ही बालरंगभूमीवरील बालकलाकारांना लोककलेच्या माध्यमातून भारतीय परंपरा संस्कृती आणि तिचं महत्त्व कळावं म्हणून वेगवेगळे उपक्रम, कार्यशाळा, महोत्सवाचे आयोजन केले जाते ज्यामध्ये मुलांना कठिण विषय व उपदेश थेट सांगण्याऐवजी भारूड, गोंधळ व पोवाड्यांच्या माध्यमातून मांडून तो मुलांच्या मनापर्यंत खोलवर रुजवला जातो. एकंदरीत लोककला केवळ मनोरंजन करत नाही तर महिला व बालहक्क, जनजागृतीचे काम करत आहे. डिजिटल युगातही आजचे तरुण व बालकलाकार विविध सांस्कृतिक उपक्रम व संमेलनातून आपली परंपरा जिवंत ठेवत आहेत. शाहिरी आणि पोवाड्यांच्या माध्यमातून विरगाथा आणि सामाजिक समस्या व अमूल्य इतिहासाला तरुण पिढीपर्यंत मनोरंजनातून प्रबोधन या पद्धतीने सादर करत आहे.

लोककलेतील बालकलावंत ज्यांनी पुढे चालून इतिहासात आपले नाव कोरले आहे. अशी काही नाव उदा.

हरीभाऊ आन्वीकर – मराठवाड्यातील तमाशा कलाकार.

१. रघुवीर खेडकर – तमाशा (सोंगाड्या) कलाकार पद्मश्री सन्मानित ज्यांनी लोककलेच्या जतनासाठी ५० वर्षांहून अधिककाळ समर्पित केला आहे.

२. लोकशाहीर कृष्णराव गणपतराव साबळे – गीतकार, संगीतकार ढोलगीवादक, अभिनेते, दिग्दर्शक यांचे स्वातंत्र चळवळी व संयुक्त महाराष्ट्र चळवळी मोलाचे योगदान आहे.

३.विठाबाई भाऊ मांग नारायणगावकर – लावणी सम्राज्ञी राष्ट्रपती पुरस्कार प्राप्त लावणीच्या इतिहासातील महामेरु याच बरोबर मंगला बनसोडे, सुरेखा पुणेकर, कांताबाई सातारकर, यमुनाबाई वाईकर अशी अनेक उदा. आहेत ज्यांनी लोककलेत आपले अमूल्य योगदान दिले आहे.

निष्कर्ष :

लोकपरंपरेतील बालकलाकार हे भारतीय संस्कृतीचे खरे वाहक आहेत. त्यांच्या माध्यमातून लोककला व परंपरा जिवंत रहाते. योग्य प्रशिक्षण सामाजिक मान्यता आणि आर्थिक सहाय्य मिळाल्यास ही परंपरा सक्षमपणे टिकू शकते. त्यामुळे आजच्या काळात लोककलेचे जतन करण्यासाठी बालकलाकारांना प्रोत्साहन देणे अत्यावश्यक आहे. त्यामुळे सांस्कृतिक सात्यत राखले जाईल आणि भविष्यातही लोककला फुलत रहातील.

संदर्भसूची :

१. फोक थिएटर ऑफ इंडिया, गार्गी बलवंत
२. फोक डान्स ट्रेडिशन ऑफ इंडिया, सुनिल कोठारी
३. डिजिटल सोर्स – विविध संशोधनलेख आणि जर्नल्स

स्त्री कलावंतांचे चे योगदान - परंपरेच्या वाहकांचा अभ्यास

संशोधक - वैशाली शालीग्राम दाभाडे

नाट्यशास्त्र विभाग, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर
मराठवाडा विद्यापीठ, छत्रपती संभाजीनगर

मार्गदर्शक- प्रा. डॉ. वैशाली बोदेले

नाट्यशास्त्र विभाग प्रमुख, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर
मराठवाडा विद्यापीठ, छत्रपती संभाजीनगर

लोककला म्हणजे जगण्यातून उमटलेली कलात्मक अभिव्यक्ती जी संस्कृतीचे जतन करते, ही कला कोणत्याही औपचारिक शिक्षणाशिवाय पिढ्यानपिढ्या मौखिक व प्रात्यक्षिक रूपाने चालत आलेली आहे, जी एका पिढीकडून दुसऱ्या पिढीकडे हस्तांतरित होत आलेली आहे. ग्रामिण किंवा अदिवासींच्या दैनंदिन जीवनातून, परंपरांतून उत्स्फूर्तपणे निर्माण झालेल्या ह्या कलांना थेट निसर्गाशी संवाद साधणारा कलात्मक अविष्कार म्हणता येईल. लोककलांचे अनेक प्रकार आहेत. भारुड, तमाशा, गोंधळ, वारली चित्रकला, पोवाडा, भजन, किर्तन, डोंबाऱ्याचे खेळ, वासुदेव, दशावतार, पोतराज, काटखेळ, लेझीम, भोंडला, जात्यावरच्या ओव्या, बहुरूपी, लोकगीत, लोकनृत्य, वाघ्यामुरळी, लोकनाटय

भारतीय लोकसंस्कृतीच्या जडण-घडणीत व ती जिवंत ठेवण्यात स्त्रियांचा सिंहाचा वाटा आहे. महीलांनी लोककलेचे जतन जाणीवपूर्वक करण्यापेक्षा ते अन्तः प्रेरणेने केले आहे. जात्यावरच्या ओव्या, पाळणा, लग्नातील गाणी, उखाणे सन उत्सवाच्या वेळी काढलेली रांगोळी, विविध खेळनृत्य जसे पिंगा, झिम्मा लाट्याबाई, भुलाबाई, मंगळागौर या सारख्या लोककला पूर्वी कुठल्याही लिखित स्वरूपात नव्हत्या महिलांनी त्या पाठांतराद्वारे एक पिढीकडून दुसऱ्यापिढीकडे हस्तांतरित केल्या. गोंधळ, जोगवा, आराधी या सारख्या विधीनाट्यांमध्ये महिलांचा सहभाग हा केवळ कलेचा भाग नव्हता तो भक्ती आणि श्रद्धेने भरलेला होता. लावणी या लोककलेला महिलांनी आपल्या अंगभूत कौशल्याने जागतीक स्तरावर नेले आहे. हस्तकला वारली चित्रकला किंवा भरतकाम या सारख्या कलातून महिलांनी आपली सृजनशीलता टिकवली आहे. पूर्वी केवळ घरापर्यंत मर्यादित असलेल्या या कला आता व्यावसायिक व्यासपीठावर आल्या आहेत. सुरवातीला लोककलात काम करणाऱ्या स्त्रियांकडे पहाण्याचा समाजाचा दृष्टीकोण संकुचित होता परंतु अनेक दिग्गज हरहुन्नरी महिला कलाकारांनी लोककलेच्या वाहक, अभ्यासक आणि मार्गदर्शक म्हणून आपला ठसा उमटवला आहे. महाराष्ट्रातील लोककलेचा वारसा त्यांनी जतनच केला नाही तर सातासमुद्रा पलिकडे गाजवल्या.

महाराष्ट्राची परंपरा गाजवणाऱ्या काही महिला लोककलाकार

१. विठाबाई भाउ मांग नारायणगावकर - तमाशा आणि लावणी सम्राज्ञी म्हणून ओळख तमाशा या लोककलेला प्रतिष्ठा मिळवून दिली, आणि त्यांच्या या अतुल्य कार्याला राष्ट्रपती पुरस्काराने सन्मानित करण्यात आले.

२. चंदाबाई तिवाडी - भारुड सम्राज्ञी, म्हणून त्यांनी स्वतःची ओळख निर्माण केली. संगीत नाटकाने सन्मानित.

३. लक्ष्मीबाई कोल्हापुरकर - प्रसिद्ध लावणी कलावंत आणि नृत्य दिग्दर्शिका त्यांनी पारंपारिक कलांना मोठ्या पडद्यावर आणून सर्वोत्कृष्ट नृत्य दिग्दर्शनाचा राष्ट्रीय पुरस्कार.

४. सुलोचना चव्हाण - लावणी गायनाला आपल्या ठसकेबाज आवाजाने नवीन साज चढवला. त्यांच्या आवाजामूळे लावणी घराघरात पोहोचली.

५. यमुनाबाई वाईकर - संगितबारी लावणीतील दिग्गज नाव लावणीचा श्रृंगारीक आणि आध्यात्मिक बाज त्यांनी जपला.

६. सुरेखा पुणेकर - नटरंगीनार या सारख्या कार्यक्रमातून लावणीला जागतीक स्तरावर ओळख मिळवून दिली. याशिवाय माया खुटेगावकर, मधु कांबीकर, छाया खुटेगावकर, नंदाबाई बाभुळगावकर, माया जाधव, राजश्री नगरकर, गुलाबबाई संगमनेरकर, मंगला बनसोडे अशा हरहुन्नरी कलावंतांनी आपले अमूल्य योगदान देत नव्या पिढीला आदर्श निर्माण केला आहे. कौटुंबीक जबाबदाऱ्या आणि कला यांचा समन्वय साधण्याचा कौशल्य या महिला कलाकारांना उपजत असतं या महीला कलाकारांचं कलेप्रती असलेल्या निष्ठेचं उदा. दयाचं झालं तर लावणीच्या इतिहासातील महामेरू विठाबाई नारायणगावकर यांचं विठाबाईंचा जन्म तमाशा कलावंतांच्या घरी झाला. लहानपणा पासून घुंगराच्या आवाजात आणि ढोलकीच्या थापेवर त्यांचं बालपण गेले. ज्या काळात तमाशा या कलेला समाज सन्मानाने

पहात नव्हता. अशा काळात एका महिलेने या कलेचे नेतृत्व करणे हे मोठे अव्हान होते. एकदा एका प्रयोगा दरम्यान त्या गरोदर होत्या सादरीकरण सुरु असतांना त्यांना प्रसुती कळा सुरु झाल्या त्यांनी विंगेत जाउन बाळाला जन्म दिला आणि काही वेळेतच पुन्हा रंगमंचावर येऊन नाचु लागल्या हा प्रसंग केवळ शारिरीक क्षमतेचा नाही तर कलेप्रती असलेली अढळ निष्ठा यात दिसते. हे स्त्रियांच्या योगदानाचे सर्वोच्च शिखर आहे. थोडक्यात महिला लोककलावंत केवळ मनोरंजन करत नाही तर सामाजिक प्रबोधनही करतात केवळ श्रृंगारच नाही तर आधुनिक काळातही परंपरेचा धागा पकडून नाविण्याचा शोध घेत सांस्कृतीक वारसा पुढे नेत आहेत.

निष्कर्ष :

पुरुष कलावंतांनी लोकलेला मंच मिळवून दिला तर महिला कलाकारांनी त्याला प्राण दिला. जात्यावरच्या ओव्यांपासून ते लावणी तमाशाच्या फडापर्यंत, भारूड किर्तणाच्या माध्यमातून संत साहित्याचा आधार घेत ग्रामीण भागात लोकशिक्षणात परंपरा व संस्कृतीच्या वाहक म्हणून महिला लोककलाकारांचे अतुल्य योगदान आहे.

संदर्भ ग्रंथ :

१. लोकसंस्कृतीचे अंतरंग - डॉ. रामचंद्र देखणे मद्यगंधा प्रकाशन.
२. लोककला आणि लोकजीवन - डॉ. प्रकाश खांडगे स्वरूप प्रकाशन.
३. संगीत बारी - भूषण कोरगावकर.
४. डिजिटलसोर्स - विठाबाई नारायणगावकर यांच्या जिवनावरील लेख.

लोकनाट्य आणि बदलते स्वरूप

संशोधक - प्रा.डॉ.शेख असलम युनूस

सहाय्यक प्राध्यापक,

सौ. के. एस. के. कला, विज्ञान व वाणिज्य महाविद्यालय बीड.

मार्गदर्शक - डॉ.वैशाली बोदेले

विभागप्रमुख-नाट्यशास्त्र विभाग

डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ, छत्रपती संभाजीनगर

सारांश

लोकनाट्य म्हणजेच तमाशाचे बदललेले आधुनिक स्वरूप होय. गण, गवळण, बतावणी लावणी, वग अशी मांडणी म्हणजेच लोकनाट्य. काही ठिकाणी सादरीकरण करत असताना आवश्यकता म्हणून त्यामध्ये परिवर्तन देखील झाल्याचे दिसून येते. परंतु पारंपारिकतेच्या दृष्टिकोनातून मूळ गाभा तोच आहे फक्त नाविन्यता शोधण्यासाठी सादरीकरण करणारे स्वतःच्या सोयीने ती सादर करण्याचा प्रयत्न करतात. नाविन्यता कलात्मक स्वरूपात असेल किंवा गरज म्हणून केलेला जुजबी बदल असेल पण सत्य हेच आहे की, लोकनाट्याने स्वातंत्र्योत्तर काळात आणि स्वातंत्र्यानंतरही मनोरंजनाद्वारे प्रबोधन केले आणि प्रेक्षकांना विशेषतः ग्रामीण प्रेक्षकांना आपलेसे केले. कृषीप्रधान असलेल्या भारत देशातील बहुसंख्यांक लोकसंख्या ग्रामीण भागात राहते त्यामुळे बोलीभाषेला विशेष महत्त्व लोकनाट्यात असल्याचे दिसून येते. भाषा बोलचालीची असल्यामुळे खऱ्या अर्थाने लोकनाट्याचे अस्तित्व टिकून आहे असे म्हटले तर वावगे ठरणार नाही. जत्रा, भवाई, तमाशा, नौटंकी, भांड इत्यादी नावाने देशभरात प्रसिद्ध असलेल्या सादरीकरणाच्या अनेक प्रादेशिक लोकनाट्य कला आणि त्याचे जिवंत रांगडं सादरीकरण म्हणजे लोकप्रिय लोकनाट्य. लोकनाट्याला शेकडो वर्षांची परंपरा आहे आणि ती कधी राजाश्रयामुळे जोपासली गेली तर कधी लोककलावंतांनी देखील तन-मन- धनाने लोककला जोपासलेली आहे, प्रसंगी उपाशी राहून देखील. भारुड सारख्या लोककला प्रकारातून संत एकनाथ महाराजांनी खऱ्या अर्थाने लोक नाट्यपरंपरेची सुरुवातच केली आहे असे देखील म्हणता येते असे संशोधक म्हणून वाटते. दादला नको गं बाई आणि बुरगुंडा होईल तुला बुरगुंडा होईल इत्यादी भारुड म्हणजेच लोकनाट्य प्रकाराचं एकपात्री प्रकारातील जुनं स्वरूप म्हणायला हरकत नाही. मराठी रंगभूमीवर गाढवाचं लग्न, इच्छा माझी पुरी करा, वस्त्रहरण इत्यादी प्रसिद्ध लोकनाट्य अजरामर आहेत.

आज स्पर्धेच्या तसेच सोशल मीडियाच्या प्रभावाखाली असणारी तरुण पिढी ज्यांना ३९;जेन-झी३९; देखील म्हणल्या जाते त्यांच्या जगण्याच्या व एकूणच जागतिक पातळीवर इंटरनेटच्या वापरामुळे तयार झालेल्या गुंतागुंतीच्या वातावरणामुळे परंपरा व आधुनिकता ज्याला नाविन्यता देखील म्हणता येते, त्यामध्ये गुरफटलेली आहे व त्यांना जमेल त्या पद्धतीने ती नवीन व्याख्या करून सादरीकरणाच्या नवीन शैली शोधत असताना दिसून येत आहे त्यावर चिंतन मनन करणे काळाची गरज झाली आहे तर खऱ्या अर्थाने लोककलांचे जतन आणि संवर्धन होईल असे संशोधक म्हणून वाटते.

बीज शब्द लोकनाट्य, नाविन्यता, बदलते स्वरूप, जेन- झी.

संशोधनाची उद्दिष्टे

- १) लोकनाट्य परंपरेचा अभ्यास करणे.
- २) लोकनाट्य परंपरा व बदलते स्वरूप यांचा अभ्यास करणे.
- ३) पारंपारिकता व आधुनिक बदल यांचा अभ्यास करणे.
- ४) नाविन्यता व परंपरा यांचा अभ्यास करणे .
- ५) जेन- झी तरुणाईला लोकनाट्याकडे कसे आकर्षित करता येईल याचा अभ्यास करणे.
- ६) लोककला जतन व संवर्धन या साठी परंपरा व आधुनिकतेचा वापर करत होत असलेले लेखन याचा अभ्यास करणे.

प्रस्तावना

लोककला तसेच लोकनाट्याची सुरुवात प्राचीन काळातील सण, धार्मिक विधी, पारंपारिक उत्सव आणि कथा सांगणे यातून झाली आहे. कालांतराने यामध्ये अभिनय, नृत्य, संगीत, यांचा समावेश झाला. मनोरंजन करत सामाजिक विषयांवर संदेश देणे हे लोकनाट्याचे वैशिष्ट्य आहे. भारताच्या विविध राज्यांत वेगवेगळ्या लोकनाट्य शैली आहेत. उदाहरणार्थ, महाराष्ट्रात तमाशा, कर्नाटकात यक्षगान, उत्तर प्रदेशात नौटंकी, पश्चिम बंगालमध्ये जात्रा; राजस्थानात भवाई इत्यादी. लोकनाट्य या कला प्रकाराची वैशिष्ट्ये म्हणजे साधी सोपी

रंगमंच व्यवस्था , शक्यतो पारंपारिक वेशभूषा, बोली भाषा, अस्सल रांगडा अभिनय आणि प्रेक्षकांशी थेट संवाद. यामध्ये ढोलकी सारखे वाद्य असतात ज्यामुळे संगीत आणि नृत्याला विशेष महत्त्व प्राप्त होते. पारंपारिकतेचा आधार असलेले लोकनाट्य स्पर्धेचे जग, जागतिकीकरण, सोशल मीडिया इत्यादीमुळे फार बदललेली आहे हे कटू सत्य मान्य करण्याची गरज आली आहे किंबहुना बहुतांशी कलाकारांनी ते मान्य केले असल्याचे दिसून येते. वेगवेगळ्या टीव्ही, सिनेमा व नाटक या माध्यमातून कलावंत स्वतःला परंपरे सोबतच आधुनिकते सोबत जोडताना दिसून येतात. मग ती कला लोकनाट्य , लोकगीत किंवा लोकसंगीत या प्रकारातील कलाप्रकार असेल. आधुनिक भारतीय रंगभूमीवर देखील घाशीराम कोतवाल, हयवदन, चरणदास चोर इत्यादी नाटके लोकनाट्य कलाप्रकारांचा वापर करून लिहिलेलीच आहेत असे दिसून येते. लोकनाट्यप्रकार यक्षगान, नमन खेळे किंवा नाचा असेल. या नाटकांमुळे भारतीय रंगभूमीवर गोष्ट सांगण्याची पद्धतच बदलून गेली आणि ती प्रेक्षकांना देखील खूप भावली हे विशेष त्यामुळे उपरोक्त तीनही नाटकांचे खऱ्या अर्थाने लोकनाट्य व लोककला प्रकारांकडे प्रेक्षकांना तसेच कलावंतांना आकर्षित करण्याचे श्रेय जाते असे संशोधक म्हणून वाटते. अर्थातच जागतिकीकरणआधी झालेला देशातील बदल व त्यानंतर स्वातंत्र्याचे महत्त्व कळालेली पिढी यांनी केलेली आधुनिक मांडणी लोकनाट्य प्रकाराला दिशा देणारी ठरली. ख.झ.ढ. - ने देखील स्वातंत्र्यपूर्व काळात वेगवेगळ्या लोकनाट्यप्रकारांतून जनतेसमोर स्वातंत्र्याचे महत्त्व समजावून सांगितले उदाहरणार्थ नबाण्णा हे नाटक. शाहीर अमर शेख व शाहीर अण्णाभाऊ साठे यांनी देखील मराठी रंगभूमीवर लोकनाट्य व एकूणच लोककला प्रकाराला नावलौकिक मिळवून दिला आहे, त्या दोघांनी लालबावटा कलापथकाद्वारे एकत्रित कार्य केले व सामान्यांचे जगणे मांडले. अण्णाभाऊंनी शेठजींचे इलेक्शन यासारखे लोकनाट्य लिहिले व त्यांचे प्रसिद्ध गीत ३९; माझी मैना गावाकडे राहिली ३९; हे गीत अमर शेख यांनी गाऊन महाराष्ट्रात जनआंदोलन उभे करण्यास महत्त्वपूर्ण कार्य केले. खऱ्या अर्थाने स्वातंत्र्यानंतर त्यांनी लोकनाट्य मध्ये केलेला आधुनिक बदल होता ज्यामध्ये सोशल मीडियाच्या काळात आमूलाग्र बदल झालेले आहेत किंबहुना ते करावे लागणे गरज झाले आहे असे म्हणता येईल.

स्पर्धेचे युग आणि सोशल मीडियाच्या या काळात लोकनाट्य जतन व संवर्धनासाठी तरुण लोककलेत रस असणाऱ्या लेखकांकडून अधिक लेखन व्हावे यासाठी डिजिटल प्लॅटफॉर्मचा वापर वाढला आहे. ज्यामध्ये फेसबुक, इन्स्टाग्राम, यूट्यूब चा प्रभावी वापर, ब्लॉग्सवर लोककला व लोकनाट्याशी संबंधित ललित लेख, अनुभव, समीक्षा आवर्जून लिहील्या जात आहेत व अनेक लोककला जतन व संवर्धन कार्यशाळा देखील होत आहेत. सादरीकरणबरोबरच खास लोकनाट्याच्या लेखन स्पर्धा प्रत्येक राज्य व देश पातळीवर झाल्या पाहिजे त्यातून नवोदितांना तसेच हौशी लोककलावंतांना पुढे येण्यास मदत होईल असे संशोधक म्हणून वाटते. लेखक तयार होण्यासाठी ज्येष्ठ मार्गदर्शकांच्या सानिध्यात लोकनाट्य शैलीत तरुण व नवोदित लेखकांना समकालीन विषय मांडण्यास रंगमंच उपलब्ध करून दिल्यास त्यांची लेखनात रुची वाढेल व पर्यायाने लोककलांवर लिहिणारे लेखक अधिक प्रमाणात समोर येतील. प्रादेशिक तसेच राष्ट्रीय बोली भाषा तसेच मराठी-हिंदी-इंग्रजी इत्यादी प्रकारची मिश्र भाषा वापरल्यामुळे एक प्रकारची रंजकता लिखाणामध्ये येऊ शकते. कारण बऱ्याच वेळा सादरीकरण करणारे लोककलावंत असतात पण त्यात नाविन्यता आणण्यासाठी लेखकांची जी गरज आहे ती उणीव सहज दिसून येते. मौखिक परंपरा लिखित स्वरूपात दस्तावेज म्हणून समोर आणण्यासाठी देखील विशेष प्रयत्न होताना दिसत नाही ही शोकांतिका आहे.

उपरोक्त बाबींचे गांभीर्य लक्षात घेऊन जर आवश्यकतेनुसार बदल केले गेले तर नक्कीच लेखकांची संख्या वाढेल आणि लोकनाट्याविषयी अधिक लेखन होऊन या कलेचे जतन आणि संवर्धन प्रभावीपणे करता येईल असे संशोधक म्हणून वाटते. लोकनाट्याचा अभ्यासक म्हणून बेकारवाडीचा डॉन हे लोकनाट्य मी लिहीले आहे. या वगनाट्यात संशोधकाने नाविन्यता असावी म्हणून खालील गण लिहिण्याचा प्रयत्न केला आहे.

नमन वंदन, नमन वंदन, नमन वंदन
कार्यक्रमाला आले तुम्ही तुमचे अभिनंदन....
नमन वंदन, नमन वंदन, नमन वंदन
माय बाप हो आमचे तुम्ही
भाऊ बहीण ही तुम्ही
रसिकांच्या नामाने करतो आम्ही कार्य आरंभी....
नमन वंदन, नमन वंदन, नमन वंदन
देव, दानव बघतो रोज
आम्ही माणसांचे माणूस
पुजतो आम्ही माणसालाच
असो ऊन पाऊस

नमन वंदन, नमन वंदन, नमन वंदन

उपरोक्त गण पारंपारिक नाही परंतु परंपरा जपणारा नक्कीच आहे असे म्हणता येईल कारण प्रेक्षकांचे गुणगान करणे ही देखील लोकनाट्य व गण या अनुषंगाने सकारात्मक बाब असल्याचे संशोधक म्हणून वाटते. कारण धार्मिक, सामाजिक, वेगवेगळ्या विचारधारा यांना संतुलीत ठेवून मानव केंद्रीत भक्तिभाव तयार करणे ही देखील लोककलावंतांचीच जबाबदारी आहे असे संशोधक म्हणून वाटते.

याच प्रकारे हबीब तन्वीर लिखित आणि रामेश्वर देवरे दिग्दर्शित चरणदास चोर या नाटकाच्या प्रयोगासाठी लेखकाने लोकनाट्य शैलीतील या नाटकाच्या प्रयोगासाठी नाविन्यता म्हणून संशोधकाने काही गीत लिहीले होते त्यापैकी एक गीत म्हणजे खालीलप्रमाणे आहे.

कानों में गूंजे शोर हैं वों

जंगल में नाचे मोर हैं वों

सेठ साहूकार के लिए काल हैं वों

आम लोगों के लिए सत्यपाल है वों

कोई कहे चोर हैं वो

कोई कहे मोर है वो

चरणदास चोर है वो

उपरोक्त प्रकारे सातत्याने लेखन करणे हे संशोधकांना तसेच लोककलावंतांना गरजेचे आहे असे

वाटते. आज मागणी तसा पुरवठा या तत्वानुसार लोकनाट्याच्या स्वरूपात अनेक बदल झाले आहेत. व्यावसायिक गणित मांडणारे जागतिकीकरण तसेच शहरीकरणामुळे लोकनाट्यात वेगवेगळ्या माध्यमांचा- तंत्रज्ञानाचा प्रभाव दिसून येतो, ज्यामुळे कथा सांगण्याची पद्धत बदलून गेलेली आहे म्हणून पारंपारिक विषयांसोबतच आधुनिक विषय देखील पारंपरिकते सोबत जोडून दाखवण्यात आले पाहिजेत. रंगभूषा- वेशभूषा, नेपथ्य, प्रकाश, साउंड, यामुळे सादरीकरण सुलभ, प्रभावी पण महागडे झाले आहे. पौराणिक कथांऐवजी सामाजिक विषय ज्यामध्ये भ्रूण हत्या, बेरोजगारी, भ्रष्टाचार यांसारखे समकालीन विषय आज हाताळले जाऊ लागले आहेत असे दिसून येत आहे.

ग्रामीण भागातून शहरांकडे लोकनाट्य प्रसिद्ध झाले असून त्यामुळे असे दिसून येते की, नाट्यगृहात आलेल्या प्रेक्षकांची गरज म्हणून सादरीकरणाच्या स्वरूपात आवश्यक बदल झाले आहेत. सोशल मीडियामुळे तर रील बनवण्यासाठी देखील खास व्हिडीओ ३९;जेन झी३९; बनवत आहे हे विशेष.

निष्कर्ष

लोक कलावंतांना आर्थिक चणचणीचा सामना करावा लागतो हे दुर्दैवी वास्तव्य आहे, आधुनिक काळाची गरज म्हणून कमाईचे साधन म्हणून देखील पारंपारिक तसेच व्यावसायिक कलावंतांकडून लोकनाट्याकडे पाहिले जाऊ लागले आहे, ज्यामुळे नवनवीन गाणी, लोककला तसेच लोकनाट्य कला प्रेक्षकांसमोर येत आहेत. वाढती महागाई आणि स्पर्धेच्या या काळात लोकनाट्यात पारंपारिकता आणि नाविन्यता यांचा समन्वय साधण्यासाठी प्रयत्न करणे काळाची गरज झाली आहे. लोककला जतन व संवर्धन करत असताना गाव व शहर पातळीवरील सादरीकरण होणाऱ्या कायक्रमांत अधिक प्रमाणात स्थानिक कलाकारांना प्राधान्य देणे गरजेचे झाले आहे. कमी खर्चात आवश्यक असलेला रंगमंच अथवा सेट तयार करणे गरजेचे आहे. निर्मात्यांनी पारंपरिक कथेसोबतच आधुनिक विषय त्यात सहभागी करून लोकनाट्याचे महत्व ओळखून हयवदन, घाशीराम कोतवाल, चरणदास चोर या नाटकांसारखे अनेक दर्जेदार प्रयोग करून पाहणे गरजेचे आहे त्याच बरोबर हौशी कलावंतांनी प्रकाश आयोजन साधने व वाद्यांवर आवश्यक तितकाच खर्च करून कल्पनाशक्ती वापरून प्रयोग रंगतदार कसा करता येईल यावर भर दिला पाहिजे. आरोग्याच्या बाबतीत अधिक सजग राहून व्यसनापासून दूर राहणे यासाठी कलावंतांनी देखील अधिकचे प्रयत्न करणे गरजेचे आहे.

संदर्भसूची

- १) नाटक आणि रंगभूमी परिभाषासंग्रह- विलास खोले
- २) घाशीराम कोतवाल - विजय तेंडुलकर
- ३) हयवदन - गिरीश कर्नाड
- ४) चरणदास चोर - हबीब तन्वीर
- ५) <https://share.google/aimode/axDJaPfSh5yJwVzwe>

लोककलांचा ऐतिहासिक विकास : स्वरूप आणि परंपरा

डॉ. अनिता व्यंकटराव शिंदे

उपप्राचार्य तथा इतिहास विभागप्रमुख
सौ. के. एस. के. महाविद्यालय, बीड

सारांश (Abstract)

लोककला म्हणजे मानवी संस्कृतीचा जिवंत आत्मा. ती लिखित इतिहासाच्या आधीपासून अस्तित्वात आहे आणि मानवी समाजाच्या सांस्कृतिक, धार्मिक, सामाजिक आणि आर्थिक जीवनाचे प्रतिबिंब तिच्यात उमटलेले असते. भारतातील लोककलांचा इतिहास हा हजारो वर्षांचा आहे आणि त्या इतिहासात विविध प्रदेश, जाती-जमाती, धर्म आणि परंपरांचे अनोखे योगदान आहे. महाराष्ट्राच्या संदर्भात लोककलांचा विचार करताना तमाशा, कीर्तन, लावणी, पोवाडा, भारूड, वासुदेव, गोंधळ यांसारख्या लोककला परंपरांचे ऐतिहासिक महत्त्व अधोरेखित होते. प्रस्तुत शोधनिबंधात लोककलांच्या उत्पत्तीपासून ते समकालीन स्वरूपापर्यंत त्यांच्या ऐतिहासिक विकासाचा, स्वरूपाचा आणि परंपरांचा सखोल आढावा घेण्यात आला आहे.

प्रमुख शब्द : लोककला, लोकसंस्कृती, मौखिक परंपरा, तमाशा, पोवाडा, लावणी, भारूड, लोकनाट्य, मराठी लोकपरंपरा

१. प्रस्तावना

मानवाने जेव्हा पहिल्यांदा संघटीत समाजात राहण्यास सुरुवात केली, तेव्हापासून त्याने आपल्या जगण्याच्या, संघर्षाच्या, आनंदाच्या आणि वेदनांच्या अनुभवांना एका विशिष्ट अभिव्यक्तीत मांडण्याचा प्रयत्न केला. या अभिव्यक्तीतूनच लोककलांचा जन्म झाला. लोककला म्हणजे सामान्य माणसाने सामान्य माणसासाठी निर्माण केलेली कला. ती कोणत्या राजाश्रयावर अवलंबून नाही, कोणत्या विद्यापीठाने प्रमाणित केलेली नाही, परंतु ती जगण्याच्या अनुभवातून उगवलेली आहे आणि पिढ्यान्पिढ्या मौखिक परंपरेतून जतन केली गेली आहे. लोककला आणि शिष्टकला यांच्यातील फरक ओळखणे महत्त्वाचे आहे. शिष्टकला ही प्रशिक्षित कलावंतांनी, विद्वानांनी किंवा दरबारी आश्रयाने फुललेली कला असते. ती बहुधा लेखी परंपरेत जतन केली जाते. याउलट लोककला ही तळागाळातील, श्रमजीवी, शेतकरी, आदिवासी आणि सामान्य समाजातील माणसांनी निर्माण केलेली असते. ती मौखिक परंपरेतून, सण-उत्सवांतून, दैनंदिन जीवनातून जगत असते. या अर्थाने लोककला ही लिखित इतिहासापूर्वीच्या मानवी जीवनाचे सर्वात महत्त्वाचे साधन आहे.

भारतात लोककलांची समृद्ध परंपरा आहे. वैदिक काळापासून ते डिजिटल युगापर्यंत लोककलांनी आपले अस्तित्व टिकवले आहे आणि प्रत्येक काळात त्यांनी समाजाच्या बदलत्या गरजांशी जुळवून घेतले आहे. महाराष्ट्रातील लोककलांची परंपरा तर विशेषतः वैविध्यपूर्ण आणि समृद्ध आहे. संत परंपरा, वारकरी संप्रदाय, शाहीरीपरंपरा आणि विविध जाती-जमातींच्या सांस्कृतिक योगदानातून महाराष्ट्रातील लोककला परंपरा घडत आली आहे.

२. लोककलांची संकल्पना आणि व्याख्या

२.१ लोककला म्हणजे काय ?

'लोककला' हा शब्द इंग्रजी 'Folk Art' या शब्दाचे मराठी रूपांतर आहे. 'Folk' या इंग्रजी शब्दाचे मूळ जर्मन भाषेतील 'तेश्रज' या शब्दात आहे, ज्याचा अर्थ 'लोक' किंवा 'सामान्य जनता' असा होतो. एकोणिसाव्या शतकात जर्मनीत सर्वप्रथम लोककला अभ्यासाला शास्त्रीय स्वरूप मिळाले. Wilhelm Heinrich Riehl यांनी १८५९ मध्ये 'Volkskunde' (Folklore) या शास्त्राची मांडणी केली. भारतीय संदर्भात लोककलेची व्याख्या करताना काही मूलभूत वैशिष्ट्ये लक्षात घ्यायला हवीत. लोककला ही समूहाची निर्मिती असते, एखाद्या व्यक्तीची नाही. ती मौखिक परंपरेने पिढ्यान्पिढ्या हस्तांतरित होते. तिचे निर्माण बहुधा अज्ञात असतात. ती कोणत्या विशिष्ट प्रदेश, भाषा किंवा समाजाशी बांधलेली असते आणि ती जगण्याच्या अनुभवातून, सण-उत्सवांतून आणि धार्मिक-सामाजिक विधींमधून व्यक्त होते.

२.२ लोककलांचे वर्गीकरण

लोककलांचे प्रमुख वर्गीकरण त्यांच्या माध्यमानुसार केले जाते. संगीत व गायनाच्या अंतर्गत लोकगीते, भजने, भारूड, लावणी, ओव्या, अभंग येतात. नृत्याच्या अंतर्गत लावणी नृत्य, कोळी नृत्य, ढोल नृत्य, गोंधळ, नंदी बैल नृत्य येतात. नाट्याच्या अंतर्गत तमाशा, लोकनाट्य, दशावतार, कीर्तन, बहुरूपी येतात. कथनाच्या अंतर्गत पोवाडा, किस्सा, आख्यान, जनश्रुती येतात. तर दृश्यकलेच्या अंतर्गत रांगोळी, वारली चित्रकला, मातीकाम, विणकाम येतात.

३. भारतातील लोककलांचा ऐतिहासिक विकास

३.१ प्रागैतिहासिक कालखंड

लोककलांचे मूळ प्रागैतिहासिक काळात सापडते. भीमबेटका (मध्य प्रदेश) येथील गुहाचित्रे ही भारतातील लोककलेच्या प्राचीनतेचे सर्वोत्तम प्रमाण आहेत. या गुहाचित्रांचा कालखंड अंदाजे ३०,००० ते ५,००० वर्षांपूर्वीचा मानला जातो. या चित्रांमध्ये शिकार, नृत्य, युद्ध आणि दैनंदिन जीवनाचे चित्रण आहे. हे आदिम मानवाचे पहिले कलात्मक अभिव्यक्ती होते आणि त्यात लोककलेची बीजे दिसतात. सिंधू संस्कृतीच्या कालखंडात (इ.स.पू. ३३०० ते १३००) नर्तकीच्या कांस्य मूर्ती, मातीची खेळणी आणि पशुपती मुद्रा या कलाकृती लोककलेच्या उत्तम उदाहरणे आहेत. मोहेंजोदारो येथे सापडलेली नर्तकीची मूर्ती हे पुरावे देते की त्या काळात नृत्यकला समाजात किती महत्त्वाची होती.

३.२ वैदिक आणि उत्तर वैदिक कालखंड (इ.स.पू. १५०० ते ५००)

वैदिक साहित्यात लोककलांचे अनेक संदर्भ सापडतात. ऋग्वेदातील गाथा, सामवेदातील गीते आणि अथर्ववेदातील लोकगीते ही वैदिक काळातील लोकसाहित्य आणि लोककलांची उदाहरणे आहेत. सामवेद हे तर संगीताचा आदिग्रंथ मानला जातो. या काळात समाजात विविध उत्सव, यज्ञयाग आणि सण साजरे होत असत आणि त्यात संगीत, नृत्य आणि नाट्याला महत्त्वाचे स्थान होते.

उत्तर वैदिक काळात जनपदांची निर्मिती झाली आणि त्यासोबत प्रादेशिक लोककला परंपरांचा विकास होऊ लागला. प्रत्येक जनपदाची, प्रत्येक प्रदेशाची आणि प्रत्येक जमातीची स्वतःची विशिष्ट लोककला परंपरा विकसित होऊ लागली.

३.३ मौर्य आणि गुप्त कालखंड (इ.स.पू. ३०० ते इ.स. ५५०)

मौर्य काळात, विशेषतः सम्राट अशोकाच्या राजवटीत, बौद्ध धर्माच्या प्रसाराबरोबर लोककलांचाही मोठ्या प्रमाणात प्रसार झाला. सांची, अजिंठा, एलोरा येथील शिल्पकला ही त्या काळातील लोकजीवनाचे प्रतिबिंब आहे. या शिल्पांमध्ये नर्तक, संगीतकार, सामान्य जनतेचे जीवन यांचे चित्रण आहे.

गुप्त काळाला 'भारतीय सांस्कृतिक सुवर्णयुग' म्हणतात. या काळात भरतमुनींच्या 'नाट्यशास्त्र' या ग्रंथात लोककला परंपरांचे व्यवस्थित संकलन आणि वर्गीकरण केले गेले. नाट्यशास्त्रात लोककलेच्या अनेक प्रकारांचा उल्लेख आहे. या काळात कालिदास, बाणभट्ट यांसारख्या साहित्यकारांनी शिष्टकला आणि लोककला यांच्यातील सुंदर समन्वय साधला.

३.४ मध्ययुगीन कालखंड (इ.स. ७०० ते १७००)

मध्ययुगीन काळात भारतातील लोककला दोन प्रमुख प्रवाहांनी प्रभावित झाली - एक म्हणजे भक्ती चळवळ आणि दुसरे म्हणजे इस्लामी सांस्कृतिक प्रभाव. भक्ती चळवळीने लोककलांना एक नवी उर्जा दिली. कीर्तन, भजन, अभंग, दोहे या लोककला प्रकारांना भक्ती चळवळीने विशेष महत्त्व दिले. महाराष्ट्रात संत ज्ञानेश्वर, नामदेव, एकनाथ, तुकाराम यांनी अभंग आणि कीर्तनाच्या माध्यमातून लोककलेला आध्यात्मिक उंची दिली.

इस्लामी सांस्कृतिक प्रभावाने भारतीय लोककलांमध्ये काही नवे प्रवाह आणले. कव्वाली, गझल, तुमरी यांसारख्या कलाप्रकारांचा जन्म या संगमातून झाला. भारतातील कथक नृत्याने मंदिर परंपरा आणि मुघल दरबारी संस्कृती यांचे अद्भुत मिश्रण साधले. या काळात लोककला आणि शास्त्रीय कला यांच्यातील परस्परप्रभाव अत्यंत समृद्ध होता.

४. महाराष्ट्रातील लोककलांचा ऐतिहासिक विकास

४.१ यादव कालखंड (इ.स. ९०० ते १३१०)

महाराष्ट्रातील लोककलांचा सुसंघटित इतिहास यादव काळापासून सुरू होतो. देवगिरीच्या यादव राजांच्या काळात मराठी भाषा आणि साहित्याचा उदय झाला. संत ज्ञानेश्वरांनी (इ.स. १२७५ - १२९६) मराठी भाषेत ज्ञानेश्वरी लिहिली आणि अभंग रचले. त्यांच्या अभंगांनी महाराष्ट्रातील लोककाव्य परंपरेला एक नवी दिशा दिली. नामदेव महाराजांनी (इ.स. १२७० - १३५०) कीर्तनाला समाजप्रबोधनाचे माध्यम बनवले. त्यांच्या कीर्तनपरंपरेने महाराष्ट्राच्या सांस्कृतिक जीवनावर दीर्घकाळ प्रभाव टाकला.

४.२ बहमनी आणि विजापूर सल्तनत काळ (इ.स. १३४७ ते १६८६)

बहमनी आणि नंतर विजापूर सल्तनतीच्या काळात महाराष्ट्रातील लोककलांवर फारसी-उर्दू सांस्कृतिक प्रभाव पडला. लावणी या लोककला प्रकाराच्या विकासात या काळाचे महत्त्वाचे योगदान आहे. विजापूरच्या दरबारात संगीत, नृत्य आणि काव्याला आश्रय होता आणि त्याचा प्रभाव लोककलांवरही पडला.

एकनाथ महाराजांनी (इ.स. १५३३ - १५९९) भारूड या लोककला प्रकाराचा सामाजिक प्रबोधनासाठी वापर केला. त्यांचे भारूड हे शिक्षणाचे, समाजसुधारणेचे आणि मनोरंजनाचे एकत्रित माध्यम होते. त्यांनी विविध वेशांतून - माळी, तेली, धोबी - लोकांना नैतिक आणि धार्मिक शिक्षण दिले. एकनाथांचे भारूड हे आंबेडकरांच्या आधी सामाजिक समतेचा संदेश देणारे साहित्य होते.

४.३ शिवकाळ आणि मराठा साम्राज्य (इ.स. १६३० ते १८१८)

छत्रपती शिवाजी महाराजांच्या काळात महाराष्ट्रातील लोककलांना एक नवे आयाम मिळाले. पोवाडा हा लोककला प्रकार शिवकाळात विशेष विकसित झाला. अगनदास, परशराम शाहीर यांसारख्या शाहिरांनी शिवाजी महाराजांच्या पराक्रमाचे पोवाडे रचले आणि लोकांमध्ये राष्ट्रप्रेम जागवले. शाहीर परंपरा ही महाराष्ट्राच्या लोककलेतील एक अत्यंत महत्त्वाची परंपरा आहे.

तुकाराम महाराजांच्या (इ.स. १५९८ - १६५०) अभंगांनी वारकरी परंपरेला अंतिम स्वरूप दिले. त्यांचे अभंग हे केवळ भक्तिगीते नाहीत तर ते सामाजिक वास्तवाचे, मानवी स्वभावाचे आणि जगण्याच्या सत्याचे उत्कृष्ट चित्रण आहेत. वारीची परंपरा ही एक प्रकारची चालती-बोलती लोककला महोत्सवच आहे. पेशवाई काळात (इ.स. १७१३ ते १८१८) तमाशा आणि लावणी या लोककला प्रकारांचा मोठ्या प्रमाणावर विकास झाला. पुण्याच्या दरबारात लावणी गायिकांना मान होता. राम जोशी, होनाजी बाळा, सगनभाऊ, प्रभाकर यांसारख्या शाहिरांनी तमाशाला त्याचे परिपक्व स्वरूप दिले. या काळातील लावण्यांमध्ये शृंगाररस, सामाजिक टीका आणि राजकीय भाष्य एकत्र आढळते.

४.४ ब्रिटिश काळ आणि लोककलांवरील प्रभाव (इ.स. १८१८ ते १९४७)

ब्रिटिश काळात महाराष्ट्रातील लोककलांनी एक नवे वळण घेतले. एका बाजूला ब्रिटिश शासनाने काही लोककला प्रकारांवर बंधने आणली. तमाशावर, लावणीवर नैतिकतेच्या नावाखाली निर्बंध आणले. परंतु दुसऱ्या बाजूला राष्ट्रीय स्वातंत्र्य चळवळीने लोककलांना एक नवे राजकीय महत्त्व दिले. लोकशाहीर अण्णाभाऊ साठे, शाहीर अमर शेख, शाहीर गव्हाणकर यांनी शाहिरां आणि तमाशाच्या माध्यमातून स्वातंत्र्य चळवळीत महत्त्वाचे योगदान दिले. त्यांच्या पोवाड्यांनी, लावण्यांनी आणि तमाशाच्या प्रयोगांनी सामान्य जनतेत राष्ट्रीय जागृती निर्माण केली. शाहीर साहित्यावर डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या विचारांचाही प्रभाव पडला आणि लोककला सामाजिक न्यायाच्या लढ्याचे माध्यम बनली.

५. महाराष्ट्रातील प्रमुख लोककला प्रकार : स्वरूप आणि परंपरा

५.१ तमाशा

तमाशा हा महाराष्ट्रातील सर्वात लोकप्रिय लोककला प्रकार आहे. 'तमाशा' हा अरबी शब्द असून त्याचा अर्थ 'मनोरंजन' किंवा 'प्रेक्षणीय' असा होतो. तमाशाचे मूळ बहमनी काळातील 'तमाशा' या मनोरंजन परंपरेत आहे, परंतु त्याचे सध्याचे स्वरूप पेशवाई काळात विकसित झाले. तमाशाचे दोन प्रमुख प्रकार आहेत - फड तमाशा आणि वग तमाशा. फड तमाशात प्रामुख्याने गण, गवळण आणि लावणी यांचा समावेश असतो. वग तमाशात कथनात्मक नाट्याला प्राधान्य दिले जाते. तमाशाच्या सादरीकरणात ढोलकी, झांज आणि बासरी या वाद्यांचा वापर केला जातो. नाचणारी, मुजरेवाली, सोंगाड्या, मानकरी हे तमाशाचे प्रमुख कलाकार आहेत.

तमाशाचा इतिहास हा महाराष्ट्राच्या सामाजिक इतिहासाचाच एक भाग आहे. ब्राह्मण शाहीर जसे राम जोशी, होनाजी बाळा यांनी तमाशाला साहित्यिक उंची दिली. मातंग, कोळी, धनगर समाजातील कलावंतांनी तमाशाची परंपरा जगवली. आधुनिक काळात विठाबाई नारायणगावकर, मंगला बनसोडे, दत्ता महाडिक यांनी तमाशाला नव्या उंचीवर नेले.

५.२ लावणी

लावणी हा महाराष्ट्राचा आत्मा मानला जातो. 'लावणी' हा शब्द 'लावण्य' या संस्कृत शब्दापासून आला आहे. लावणी म्हणजे सौंदर्याने भरलेले गाणे. लावणीचे मूळ शृंगाररसात आहे, परंतु ती केवळ शृंगाराची कला नाही. तिच्यात सामाजिक भाष्य, व्यंग, प्रेमाभिव्यक्ती आणि जीवनाचे तत्त्वज्ञान एकत्र आढळते. लावणीचे दोन प्रमुख प्रकार आहेत - शृंगारी लावणी आणि निर्गुणी लावणी. शृंगारी लावणीत प्रेम, सौंदर्य आणि शारीरिक आकर्षण यांचे चित्रण असते. निर्गुणी लावणीत आध्यात्मिक, तात्त्विक आणि सामाजिक विषय असतात. ऐतिहासिकदृष्ट्या पेशवाई काळातील लावण्यांनी त्या कालखंडाचे सामाजिक, राजकीय आणि सांस्कृतिक वास्तव जतन केले आहे. पठ्ठे बापूराव, रामजोशी यांच्या लावण्या आजही महाराष्ट्राच्या सांस्कृतिक वारशाचा अमूल्य भाग आहेत.

५.३ पोवाडा

पोवाडा हा महाराष्ट्राचा वीरकाव्य प्रकार आहे. 'पोवाडा' हा शब्द कदाचित 'पौवाडा' या शब्दापासून आला असावा, ज्याचा अर्थ 'पराक्रमाचे वर्णन' असा आहे. पोवाड्यात वीरपुरुषांचे, ऐतिहासिक घटनांचे आणि सामाजिक संघर्षांचे गायन केले जाते. पोवाडा हा इतिहासाचे मौखिक दस्तऐवजीकरण आहे.

शिवकाळातील अगनदास, नंतर गंगाराम बाणाईत यांनी शिवाजी महाराजांच्या पराक्रमाचे अजरामर पोवाडे रचले. आधुनिक काळात शाहीर साबळे, शाहीर विठ्ठल उमप यांनी पोवाडा परंपरेला नवे जीवन दिले. पोवाड्याचे वाद्य म्हणजे दिमडी. पोवाडा गाणारा शाहीर एकाच वेळी इतिहासकार, कवी आणि लोककलावंत असतो.

५.४ भारूड

भारूड हा महाराष्ट्राचा एक विशिष्ट लोककला प्रकार आहे जो संत एकनाथ महाराजांनी विकसित केला. भारूड म्हणजे लोकनाट्याचे एक स्वरूप ज्यात एकच व्यक्ती विविध वेशांत येऊन लोकांना शिक्षण आणि मनोरंजन देते. भारूडात सामाजिक टीका, धार्मिक संदेश आणि मनोरंजन यांचा अनोखा मिलाफ असतो. भारूडाचे वैशिष्ट्य म्हणजे ते जातिभेदाला थेट आव्हान देते. एकनाथांनी जात्याधिष्ठित समाजव्यवस्थेवर भारूडाच्या माध्यमातून तीव्र टीका केली. त्यांनी महार, मातंग, कोळी, धनगर अशा विविध जातींचे वेश घेऊन सांगितले की ईश्वर सर्व जातींमध्ये समान आहे. आंबेडकरी चळवळीने नंतर भारूडाच्या या सामाजिक न्यायाच्या परंपरेला पुढे नेले.

५.५ गोंधळ

गोंधळ हा महाराष्ट्रातील एक प्रमुख धार्मिक लोककला प्रकार आहे. देवी तुळजाभवानी, रेणुकामाता यांच्या उपासनेशी गोंधळाचा संबंध आहे. घरात लग्न, मुंज किंवा अन्य शुभप्रसंगी गोंधळ घातला जातो. गोंधळी हे देवीचे उपासक असतात आणि त्यांचे गाणे, नृत्य आणि कथन एकत्र असते. गोंधळाचे सांस्कृतिक महत्त्व केवळ धार्मिक नाही तर ऐतिहासिक देखील आहे. गोंधळात मावळ्यांचे इतिहास, देवीच्या कथा आणि सामाजिक मूल्ये एकत्र सांगितली जातात. छत्रपती शिवाजी महाराजांनी तुळजाभवानी देवीला आपली कुलदेवता मानले होते आणि मराठा साम्राज्याच्या उदयात गोंधळ परंपरेचे सांस्कृतिक योगदान महत्त्वाचे आहे.

५.६ वासुदेव

वासुदेव ही महाराष्ट्रातील एक अनोखी लोककला परंपरा आहे. वासुदेव म्हणजे ते लोककलावंत जे भगवान विष्णूचे वेश घेऊन गावोगाव फिरतात, गाणी गातात आणि भिक्षा मागतात. त्यांचे पोशाख रंगीबेरंगी असतात, मोरपिसांचा मुकुट असतो आणि हातात टाळ असतो. वासुदेवांची गाणी ही एक प्रकारचे सामाजिक भाष्य असते. ते नैतिक शिक्षण देतात, सामाजिक व्यंगावर टीका करतात आणि भक्तिरसाचा आनंद देतात. वासुदेव ही परंपरा महार, मांग समाजातील लोकांशी जोडलेली आहे आणि त्यामुळे तिचे सामाजिक आयाम अत्यंत महत्त्वाचे आहेत.

५.७ वारली चित्रकला

महाराष्ट्राच्या पालघर जिल्ह्यातील वारली जमातीची चित्रकला ही भारताच्या आदिवासी लोककलेचा एक अमूल्य वारसा आहे. वारली चित्रे साधारणतः लाल आणि गेरू रंगाच्या पार्श्वभूमीवर पांढऱ्या रंगात काढली जातात. त्यात मनुष्याकृती, प्राणी, पाखरे, झाडे आणि नैसर्गिक घटकांचे चित्रण असते. वारली चित्रे ही केवळ सजावट नाहीत, तर त्या जमातीच्या कृषी जीवनाचे, विवाह संस्काराचे, उत्सवाचे आणि विश्वाच्या त्यांच्या संकल्पनेचे चित्रण असते. १९७० च्या दशकात जिव्या सोमा माशे यांनी वारली चित्रकलेला आंतरराष्ट्रीय ओळख मिळवून दिली. आज वारली चित्रकला जागतिक स्तरावर ओळखली जाते.

६. लोककलांचे सामाजिक, सांस्कृतिक आणि ऐतिहासिक महत्त्व

६.१ इतिहास संरक्षणाचे माध्यम

लोककला हे इतिहास जतन करण्याचे एक अत्यंत महत्त्वाचे माध्यम आहे. ज्या काळात लेखन कला विकसित झाली नव्हती, किंवा लेखनावर ज्यांची मक्तेदारी नव्हती, त्या समाजांनी आपला इतिहास लोककलांच्या माध्यमातून जतन केला. पोवाडे, भजने, ओव्या, लोककथा यात ऐतिहासिक घटना, व्यक्तिमत्त्वे आणि सांस्कृतिक मूल्ये जतन असतात.

महाराष्ट्राच्या संदर्भात बोलायचे तर, शिवाजी महाराजांच्या पराक्रमाचे अनेक संदर्भ त्या काळातील लोककलांनी – विशेषतः शाहिरांनी – पोवाड्यात जतन केले आहेत. हे पोवाडे केवळ मनोरंजनाचे साधन नाहीत, तर ते त्या काळाचे ऐतिहासिक दस्तऐवज आहेत.

६.२ सामाजिक एकता आणि सांस्कृतिक ओळख

लोककला ही समाजाच्या एकतेचे आणि सांस्कृतिक ओळखीचे माध्यम आहे. सण-उत्सवांमध्ये, विवाह-जन्म यांसारख्या प्रसंगांत, शेती-निगडित उत्सवांत लोककला माध्यमातून समाज एकत्र येतो. वारी हे त्याचे सर्वोत्तम उदाहरण आहे – लाखो वारकरी एकत्र येतात, अभंग गातात आणि सामाजिक ऐक्य अनुभवतात. लोककला ही विविध जाती-जमातींच्या सांस्कृतिक ओळखीचेही माध्यम आहे. गोंध समाजाचा गोंधळ, मांग समाजाची ताशा परंपरा, कोळी समाजाचे कोळी नृत्य, धनगर समाजाचे धनगरी गीते – प्रत्येक जातीची, जमातीची स्वतःची विशिष्ट लोककला परंपरा आहे जी त्यांच्या सांस्कृतिक अस्मितेचा अविभाज्य भाग आहे.

६.३ सामाजिक प्रबोधनाचे माध्यम

लोककला ही केवळ मनोरंजनापुरती मर्यादित नाही, ती सामाजिक प्रबोधनाचेही अत्यंत प्रभावी माध्यम आहे. संत एकनाथांचे भारूड, संत तुकारामांचे अभंग, शाहीर अण्णाभाऊ साठे यांचे तमाशे – या सर्वांनी समाजाला शिक्षण, नैतिक मूल्ये आणि सामाजिक न्यायाचा संदेश दिला.

ब्रिटिश काळात स्वातंत्र्य चळवळीत लोककलांनी महत्त्वाची भूमिका बजावली. शाहिरांनी राष्ट्रप्रेमाचे, संघर्षाचे पोवाडे गाऊन सामान्य

जनतेत जागृती निर्माण केली. स्वातंत्र्यानंतर दलित चळवळीत लोककला हे आंबेडकरी विचारांच्या प्रसाराचे महत्वाचे माध्यम बनले.

७. लोककलांसमोरील आव्हाने आणि संरक्षणाचे प्रयत्न

७.१ आधुनिकीकरण आणि जागतिकीकरणाचा प्रभाव

विसाव्या शतकाच्या उत्तरार्धापासून आधुनिकीकरण आणि जागतिकीकरणाने लोककलांसमोर गंभीर आव्हाने निर्माण केली आहेत. चित्रपट, दूरदर्शन, इंटरनेट आणि डिजिटल मनोरंजन माध्यमांनी लोककलांच्या प्रेक्षकांना आपल्याकडे खेचून घेतले. तमाशाचे प्रयोग कमी होऊ लागले, शाहिरांना श्रोते कमी मिळू लागले, पारंपरिक लोककला प्रकार नामशेष होण्याच्या मार्गावर आहेत.

त्याचबरोबर लोककलांच्या पारंपरिक कलाकारांचे आर्थिक प्रश्नही गंभीर आहेत. वासुदेव, गोंधळी, भजनी, शाहीर यांना त्यांच्या कलेतून पुरेसे उत्पन्न मिळत नाही. त्यामुळे पुढची पिढी लोककलेकडे येण्यास तयार नसते आणि पारंपरिक ज्ञान हळूहळू नष्ट होत आहे.

७.२ लोककला संरक्षणाचे सरकारी प्रयत्न

महाराष्ट्र शासनाने लोककला संरक्षणासाठी अनेक उपाययोजना केल्या आहेत. महाराष्ट्र राज्य लोककला अकादमी, लोककला संशोधन केंद्र, लोककलावंतांना मिळणाऱ्या शिष्यवृत्त्या आणि पुरस्कार या उपाययोजनांमुळे काही प्रमाणात लोककला जिवंत राहिल्या आहेत. UNESCO ने भारताच्या काही लोककलांना 'Intangible Cultural Heritage' चा दर्जा दिला आहे, यात महाराष्ट्राच्या काही लोककलांचाही समावेश आहे.

विद्यापीठीय स्तरावर लोककला अभ्यासाला महत्त्व येऊ लागले आहे. पुणे विद्यापीठ, मुंबई विद्यापीठ, छ.संभाजीनगर येथील डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ यांच्यात लोककला संशोधन होऊ लागले आहे. परंतु अजूनही या क्षेत्रात पुरेसे काम होणे बाकी आहे.

७.३ डिजिटल युगातील लोककला

डिजिटल तंत्रज्ञानाने लोककलांसाठी एक नवी संधीही निर्माण केली आहे. धोंडिलश, डोंळिषू, खपीरसीरा यांसारख्या माध्यमांनी लोककलांना जागतिक व्यासपीठ मिळवून दिले आहे. वारली चित्रकला आज जागतिक स्तरावर ओळखली जाते. काही युवा कलावंत लोककला परंपरांना आधुनिक संगीत, डिजिटल कला आणि नव्या माध्यमांशी जोडत आहेत. हे प्रयत्न लोककलांच्या जतनासाठी आशादायक आहेत.

८. मराठवाड्यातील लोककला परंपरा : विशेष संदर्भ

८.१ मराठवाड्याची भौगोलिक-सांस्कृतिक पार्श्वभूमी

मराठवाडा हा महाराष्ट्राचा एक सांस्कृतिकदृष्ट्या समृद्ध प्रदेश आहे. बहमनी सल्तनत, निजामशाही आणि मराठा साम्राज्य यांच्या प्रभावातून या प्रदेशाची विशिष्ट लोककला परंपरा विकसित झाली आहे. बीड, उस्मानाबाद, लातूर, नांदेड, परभणी, हिंगोली, औरंगाबाद आणि जालना या जिल्ह्यांची लोककला परंपरा वेगळी आणि समृद्ध आहे.

मराठवाड्यात वारकरी परंपरा अत्यंत मजबूत आहे. पैठणचे संत एकनाथ, देगलूरचे संत निलोबाराय, गाणगापूरचे नरसोबाचे वाडी – या तीर्थक्षेत्रांशी जोडलेल्या लोककला परंपरा या प्रदेशाची विशेष ओळख आहे. याशिवाय तेलंगणा संस्कृतीचाही प्रभाव मराठवाड्याच्या लोककलांवर आहे.

८.२ लेझीम, ढोल-ताशा आणि इतर लोककला

मराठवाड्यात लेझीम, ढोल-ताशा, कोंबडा नृत्य, शेतकरी लोकगीते यांसारख्या लोककला विशेष लोकप्रिय आहेत. बीड जिल्ह्यातील ऊसतोड मजुरांची लोकगीते ही त्यांच्या संघर्षाचे, जगण्याचे आणि स्वप्नांचे उत्कट प्रतिबिंब आहे. या गीतांमध्ये स्थलांतराचे दुःख, कुटुंबापासून दुरावण्याची वेदना आणि श्रमाचा अभिमान एकत्र दिसतो.

९. निष्कर्ष

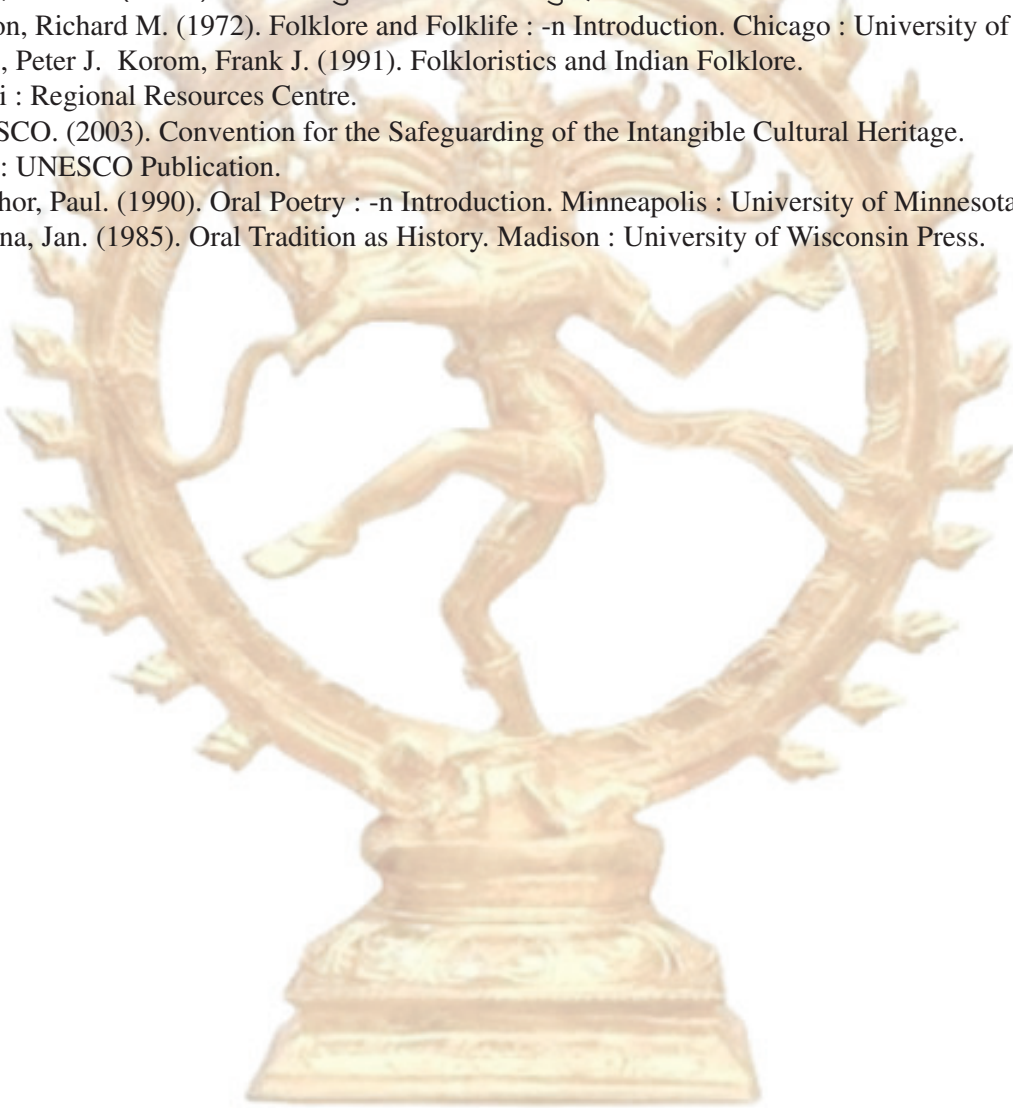
लोककला म्हणजे मानवाच्या सर्जनशीलतेचे सर्वात शुद्ध, सर्वात जिवंत आणि सर्वात लोकाभिमुख रूप आहे. प्रागैतिहासिक गुहाचित्रांपासून ते आजच्या डिजिटल युगापर्यंत लोककलांनी आपली जीवंत उपस्थिती राखली आहे. त्यांचे रूप बदलले, माध्यम बदलले, परंतु त्यांचा आत्मा – सामान्य माणसाच्या जगण्याची, स्वप्नांची आणि संघर्षाची अभिव्यक्ती – तोच राहिला. महाराष्ट्राच्या संदर्भात लोककलांचा ऐतिहासिक विकास पाहताना लक्षात येते की या कलांनी केवळ मनोरंजन दिले नाही तर त्यांनी इतिहास जतन केला, समाज जोडला, प्रबोधन केले आणि न्यायाची मागणी केली. संत परंपरेपासून ते शाहीर परंपरेपर्यंत, तमाशापासून ते वारली चित्रकलेपर्यंत – महाराष्ट्राच्या लोककलांनी या भूमीच्या सांस्कृतिक श्रीमंतीचे आणि सामाजिक चेतनेचे जिवंत प्रतीक राहिल्या आहेत.

आज या लोककलांसमोर जागतिकीकरणाचे, आधुनिकीकरणाचे आणि डिजिटल संस्कृतीचे आव्हान आहे. परंतु त्याचवेळी डिजिटल तंत्रज्ञानाने एक नवी संधीही उपलब्ध करून दिली आहे. या लोककला जगवणे, त्यांचे संशोधन करणे आणि नव्या पिढीपर्यंत पोहोचवणे

हे आजच्या काळाचे महत्त्वाचे कर्तव्य आहे. कारण लोककला जगवणे म्हणजे मानवतेचा आत्मा जगवणे आहे.

संदर्भग्रंथसूची

१. भागवत, दुर्गा. (१९७२). महाराष्ट्राची लोकसंस्कृती. मुंबई : मौज प्रकाशन.
२. देशपांडे, कुसुमावती. (१९८०). मराठी लोककला आणि लोकसाहित्य. पुणे : कॉन्टिनेंटल प्रकाशन.
३. कुलकर्णी, अनंत. (१९८५). महाराष्ट्राचे शाहीर. पुणे : पुरोगामी प्रकाशन.
४. जोग, रा. श्री. (१९७०). मराठी तमाशाचा इतिहास. पुणे : वरदा प्रकाशन.
५. आपटे, वि. स. (१९७५). मराठी लावणी परंपरा. औरंगाबाद : साकेत प्रकाशन.
६. ढेरे, रा. चिं. (१९८४). लोकदेवता आणि लोकसंस्कृती. पुणे : पद्मगंधा प्रकाशन.
७. गोविंद, श्री. (१९९०). मराठवाड्याची लोककला परंपरा. औरंगाबाद : साहित्य अकादमी.
८. जाधव, रमेश. (२०१०). दलित लोककला आणि प्रतिकार. पुणे : सुगावा प्रकाशन.
९. पाटील, प्रभाकर. (२०१५). डिजिटल युगातील लोककला. मुंबई : ग्रंथाली प्रकाशन.
10. Dorson, Richard M. (1972). Folklore and Folklife : -n Introduction. Chicago : University of Chicago Press.
11. Claus, Peter J. Korom, Frank J. (1991). Folkloristics and Indian Folklore. Udupi : Regional Resources Centre.
12. UNESCO. (2003). Convention for the Safeguarding of the Intangible Cultural Heritage. Paris : UNESCO Publication.
13. Zumthor, Paul. (1990). Oral Poetry : -n Introduction. Minneapolis : University of Minnesota Press.
14. Vansina, Jan. (1985). Oral Tradition as History. Madison : University of Wisconsin Press.

संत परंपरा आणि लोककला यांचा परस्पर संबंध

संशोधक विद्यार्थीनी- पायल पांडे

मार्गदर्शिका- डॉ. वैशाली बोदेले

सारांश

महाराष्ट्रातील संतपरंपरा आणि लोककला या दोन समृद्ध सांस्कृतिक परंपरांचा परस्पर संबंध अत्यंत निकटचा आहे. संतांनी आपल्या आध्यात्मिक व सामाजिक विचारांचा प्रसार करण्यासाठी लोकभाषा आणि लोककलेचा प्रभावी माध्यम म्हणून उपयोग केला. कीर्तन, भारूड, पोवाडा, वासुदेव, ओवी इत्यादी लोककला प्रकारांमधून भक्ती, समता आणि नैतिकतेचा संदेश समाजाच्या तळागाळापर्यंत पोहोचवला गेला. संत ज्ञानेश्वर, संत नामदेव, संत एकनाथ आणि संत तुकाराम यांच्या साहित्यामुळे लोककला अधिक समृद्ध झाली. त्यामुळे संतपरंपरा आणि लोककला यांनी मिळून महाराष्ट्राच्या सामाजिक व सांस्कृतिक जडणघडणीत महत्त्वाची भूमिका बजावली.

आपल्या महाराष्ट्राला आचार, विचार, अध्यात्म, दैनंदिन जगण, आणि भक्तीभाव याचे तत्वज्ञान सांगणारी एक समृद्ध संत परंपरा आहे. तसेच विविध लोककलांचा सुद्धा समृद्ध वारसा लाभलेला आहे. सामान्य लोकांना धर्म ग्रंथ समजत नव्हते कारण ते संस्कृत भाषेत होते. त्यामुळे संतांनी लोकभाषेचा वापर करून समाजाला धर्म, नैतिकता आणि समतेचा संदेश दिला. तसेच संतांनी आपले विचार लोकांपर्यंत पोहोचवण्यासाठी लोककलेचा एक मुख्य प्रभावी माध्यम म्हणून वापर केला आहे. लोककलेचा वारसा जपत मनोरंजनातून साधेपणाने सहजपणे समजेल असे समाज प्रबोधन केले गेले. संत परंपरा आणि लोककला यांचा जो संबंध आहे तो परस्परपूरक आहे.

महाराष्ट्राला लाभलेली संत परंपरा साधारणपणे १३ व्या शतकात सुरु झाली असे मानले जाते. या काळात समाजात अनेक प्रकारचे भेदभाव, अंधश्रद्धा आणि अन्याय होते. महाराष्ट्रात अनेक संत होऊन गेले आहेत. त्यापैकी वारकरी संत परंपरेतील काही संत जसे की संत ज्ञानेश्वर, संत निवृत्तीनाथ, संत सोपानदेव, संत मुक्ताबाई, संत नामदेव, संत चोखामेळा, संत जनाबाई, संत सावता माळी, संत गोरा कुंभार, संत सेना महाराज, संत नरहरी सोनार, संत एकनाथ आणि संत तुकाराम.

संत ज्ञानेश्वरांनी ज्ञानेश्वरीतून भगवद्गीता सोप्या पद्धतीने समजावून सांगतली. तर तुकारामांनी अभंगांमधून सामाजिक अन्यायावर टीका केली. संत एकनाथांनी भागवत धर्माचे ज्ञान लोकभाषेत मांडले. या सर्व संतांनी विठ्ठलाला केंद्रस्थानी ठेवून समाजातील जातीभेद, अंधश्रद्धा आणि रूढीवाद दूर करण्याचा प्रयत्न केला. संत जनाबाई आणि संत बहिणाबाई यांनी आपल्या रचनांमधून स्त्रीजीवनाचे वास्तव मांडले. त्यांच्या अभंगांमुळे स्त्रियांना आत्मवश्वास मिळाला. संत जनाबाई आणि संत बहिणाबाई यांनी आपल्या रचना मधून स्त्रियांच्या अडचणी, प्रश्न, वास्तव मांडले.

एखाद्या देशाची, राज्याची सांस्कृतिक परंपरा ही त्याच्या लोककलेमधूनच जास्त जपली जाते. सध्या सोप्या शब्दात सांगायचे झाले तर लोककला म्हणजे लोकांनी लोकांच्या मनोरंजनासाठी निर्माण केलेली, जपलेली कला. लोककला ही विशिष्ट राज्यातील, प्रदेशातील सामान्य लोकांचे जनजीवन, जीवनशैली, राहणीमान, भौगोलिक परिस्थिती, रूढी परंपरा, श्रद्धा, सण समारंभ, उत्सव, काम, विरंगुळा, मनोरंजन यांचे प्रतिबिंब असते. महाराष्ट्रात प्रामुख्याने कीर्तन, भारूड, गोंधळ, वासुदेव, लावणी, पोवाडा, तमाशा, दिंडी, भजन इत्यादी लोककला प्रकार आजही प्रचलत आहेत.

या कलांमध्ये गीत, संगीत, नृत्य, अभिनय, कथा आणि संवाद यांचा मिलाप दिसतो. त्या काळात मनोरंजनाचे इतर कोणतेही साधन नव्हते त्यावेळेला खेळ आणि लोककला श्रमपरिहार आणि विरंगुळ्याचे साधन होते. परंतु लोककला ही केवळ मनोरंजनापुरती मर्यादित नसून ती सामाजिक, नैतिक आणि धार्मिक शिक्षण देणारी प्रभावी माध्यमे ठरली आहेत.

संत परंपरेत लोकांचे मनोरंजन आणि मार्गदर्शन करताना लोककलांमधील प्रामुख्याने कीर्तन, भारूड, गोंधळ, पोवाडा, भजन आणि वासुदेव आदी लोककलांचा प्रामुख्याने वापर करण्यात आला.

कीर्तन - संत परंपरेत माध्यम म्हणून वापरली जाणारी कीर्तन ही महाराष्ट्रातील आजही तितकीच प्रभावी लोककला आहे. यात अभंग, प्रवचन, हरिपाठ, कथा यांचा समावेश असतो. कीर्तनकार संतांच्या रचना सांगतात, गातात आणि त्यावर स्पष्टीकरण देतात. प्रामुख्याने संत तुकाराम आणि संत नामदेव यांच्या अभंगांनी कीर्तन परंपरेला बळ दले होते. संत तुकाराम आणि संत नामदेव यांच्या अभंगांना लोकसंगीताच्या चाली लावून गावोगावी गायलं जात होते. आणि आजही ते तितक्याच ताकदीने अखंड गायलं जात आहे.

कीर्तनामुळे संत विचार ग्रामीण लोकांमध्ये अगदी तळागाळापर्यंत रुजले.यामध्ये भक्ती आणि सामाजिक समतेचा संदेश याचा मिलाप म्हणजे लोककला कीर्तन.

भारूड - संत एकनाथ महाराजांनी लोकप्रिय केलेला लोककला प्रकार म्हणजे भारूड'. संत एकनाथ यांनी समाजातील विविध सामान्य व्यक्तिरेखांमधून भारूड लिहिले. यात वनोद, उपहास आणि उपदेश याचा संगम करून अज्ञान, सामाजिक अन्याय आणि खोटेपणा यांवर जोरदार भाष्य करण्यात आले.वेगवेगळ्या व्यक्तींच्या जीवनावर आधारत भारूड रचले गेले. या भारूडांमध्ये विनोद,उपहास आणि उपदेश यांचा त्रिवेणी संगम दिसतो.

किर्तन आणि भारूड या लोककला संतविचार प्रसाराचे मुख्य माध्यम असले, तरी महाराष्ट्रातील संतांनी त्या व्यतिरिक्तही अनेक लोककला प्रकारांचा प्रभावी वापर केला. यामध्ये प्रामुख्याने, गोंधळ /पोवाडा - गोंधळात देवी-देवतांच्या कथांसोबत संतवाङ्मयातील तत्त्वज्ञान जोडले जाई.

संत परंपरेने लोककलांच्या माध्यमातून समाजाला दिशा देण्याचे, आदर्श समाज घडवण्याचे कार्य केले. संतांनी जातीभेदाला विरोध केला आणि सर्वांना समान मानले.

संत चोखामेळा यांसारख्या संतांनी अस्पृश्यतेवरुद्ध आवाज उठवला. लोककलेच्या माध्यमातून त्यांचे विचार सर्व पातळीवर विस्तृतपणे पोहोचवले गेले.

लोककलेतील पोवाडा मधूनही संत विचारांचा प्रभाव दिसतो. विशेषतः संत रामदास महाराज यांच्या काळात भक्ती आणि शौर्य यांचा संगम लोककलेतील पोवाडा च्या माध्यमातून करण्यात आला.

लावणी -अनेक लावण्यांमध्ये सामाजिक नैतिकता आणि भक्तीचा संदेश दिला जातो.संतांनी थेट तमाशात भाग घेतला नाही परंतु लोकनाट्यातील नैतिकता,सामाजिक भान यामागे संत विचारांची छाप होती.

वासुदेव - हे गावोगावी पहाटे देवदेवतांच्या कथा देवभक्तीपर गाणी गात भिक्षा मागणारे.वासुदेव ही एक पारंपरिक लोकपरंपरा आहे. वासुदेव गावोगावी फिरून पहाटे देवदेवतांची भक्तीगीते गात आणि लोकांना धर्माची आठवण करून देतात. या गाण्यांमध्ये भक्तीभाव आणि नैतिक संदेश असतो.

ओवी - ओवी हा स्त्रीप्रधान लोककाव्य कला प्रकार . घरातील दैनंदिन काम करताना (जात्यावर धान्य दळताना, अंगण सावरताना, घरकाम करताना) स्त्रिया गात असत.

आधुनिक संत आणि लोककला - थोर समाजसुधारक गाडगे बाबा यांना आधुनिक संत म्हटले गेलेले आहे.संत गाडगेबाबा महाराज यांनी लोककलेचा अत्यंत प्रभावीपणे वापर केला. त्याचे काम हे केवळ धार्मिक प्रवचनापुरते मर्यादित नव्हते.त्यांनी जनजागृती, स्वच्छता अभियान,अंधश्रद्धा निर्मूलन आणि सामाजिक सुधारणा यांसाठी लोककलांचा सामाजिक क्रांतीसाठी साधन म्हणून उपयोग

केला.यात प्रामुख्याने किर्तन हा लोककला प्रकार संत गाडगेबाबा वापरायचे.त्यांच्या कीर्तनमध्ये विनोद, उदाहरणे आणि साधी भाषा यांचा वापर असे. त्यामुळे त्यांचा संदेश लोकांना सहज समजत असे. बरचसं संतवाङ्मय हे काव्य स्वरूपात आहे. अभंग,ओवी,गवळण,पोवाडा,लावणी यांना लोकसंगीताची जोड मिळाल्याने त्या लोकांना समजणे सोपे गेले व ते दीर्घ काळ त्यांच्या लक्षात राहले गेले. पिढ्यान्पिढ्या पुढे गेले. लोकसंगीताच्या चालींवर संत विचार हे लोकांच्या मनात कायमचे घर करून जात होते.

दंडी - वारकरी परंपरेतील एक लोककलाच म्हणावी लागेल.टाळ-मृदुंग, तबला, वीणा, चिपळ्या या वाद्यांनी संतविचारांना सांगीतीक रूप दिले. त्यामुळे श्रद्धा, भक्ती आणि लोककला यांचा आदर्श संबंध तयार झाला.पंढरपूरच्या वारीमध्ये वारकरी टाळ-मृदुंग, चिपळ्या आणि वीणा या वाद्यांच्या साथीने अभंग गात वारकरी मोठ्या संख्येने पंढरपूरकडे जातात.

संत परंपरेने लोककलांना आध्यात्मिक आशय दिला आणि लोककलांनी संत विचारांना लोकमान्यता मिळवून दिली.साध्या, बोली भाषेत असल्यामुळे सामान्य लोकांपयत संदेश थेट पोहोचत असे.त्यामुळे संत परंपरा आणि लोककला यांचा संबंध अत्यंत उपयुक्त, जवळचा आणि महत्त्वाचा आहे. भक्ती, समता, नैतिकता आणि समाजसेवा ही या परंपरेची प्रमुख वैशिष्ट्ये आहेत.

१३व्या शतकातील वारकरी संतांपासून ते २१ व्या शतकातील समाज सुधारक संतांपर्यंत महाराष्ट्रातील संतपरंपरा लोककलेच्या प्रभावी माध्यमातून अखंड ,अविरत जनसामान्यांची सेवा करत आहेत.

निष्कर्ष

संतपरंपरा आणि लोककला यांचा संबंध अत्यंत घनिष्ठ आणि परस्परपूरक आहे. संतांनी आपल्या आध्यात्मिक आणि सामाजिक विचारांचा प्रसार करण्यासाठी लोककलेचा प्रभावी माध्यम म्हणून वापर केला. लोककला ही सामान्य लोकांच्या जीवनाशी निगडित असल्यामुळे संतविचार सहजपणे समाजाच्या तळागाळापर्यंत पोहोचले. कीर्तन, भारूड, पोवाडा, गोंधळ, वासुदेव, ओवी आणि दिंडी यांसारख्या लोककला प्रकारांतून भक्ती, समता, नैतिकता आणि मानवतेचे मूल्य समाजात रुजवले गेले. संतांनी जातीभेद, अंधश्रद्धा आणि

सामाजिक अन्याय यांना विरोध करून समाजप्रबोधनाचे कार्य केले. लोककलेमुळे संतवाङ्मय लोकाभिमुख झाले आणि ते पिढ्यान्पिढ्या लोकपरंपरेत जतन झाले. आधुनिक काळातही लोककला सामाजिक परिवर्तनाचे प्रभावी साधन ठरू शकते. त्यामुळे संतपरंपरा आणि लोककला या महाराष्ट्राच्या सांस्कृतिक परंपरेच्या जतनासाठी आणि सामाजिक प्रबोधनासाठी अत्यंत महत्त्वपूर्ण आहेत.

संदर्भ ग्रंथ सूची

१. जोशी, रा. चिं. - महाराष्ट्रातील संतपरंपरा, पुणे: कॉन्टिनेंटल प्रकाशन.
२. दांडेकर, स. अ. - वारकरी संप्रदायाचा इतिहास, पुणे: श्रीविद्या प्रकाशन.
३. इनामदार, ह. वि. - महाराष्ट्रातील लोककला, पुणे: मेहता पब्लिशिंग हाऊस.
४. सरदार, गंगाधर - संत साहित्य आणि समाजप्रबोधन, पुणे: पद्मगंधा प्रकाशन.
५. भालेराव, वि. स. - महाराष्ट्राची लोकसंस्कृती, मुंबई: लोकप्रिय प्रकाशन.

Documentation and Preservation of Endangered Folk Arts of Western India: A Critical Study

Researcher: Mr. Amol Deshmukh

Address: F-4, Rukmini Residency, Waman Nagar
Jule Solapur, Solapur (Maharashtra) 9922557500

Assistant Professor, Department of Dramatics,
Punyaslok Ahilyadev Holkar Solapur University, Solapur.

1. Introduction: The Philosophy of Folk Art

Folk art is not merely a means of entertainment; it is a profound documentation of the primordial consciousness of human culture. While Western aesthetics distinguish between 'Fine Arts' and 'Folk Arts,' in the Indian context, these two are complementary and an integral part of life. Folk art represents the artistic expression of social emotions throughout human evolution. Western India (comprising Maharashtra, Gujarat, Rajasthan, and Goa) is geographically and culturally diverse. The folk arts of this region echo the roar of the Arabian Sea, the ruggedness of the Sahyadri, and the vastness of the Thar Desert. However, due to the pressure of 'Cultural Imperialism' brought by globalization, these arts are being uprooted from their natural performance spaces and are on the verge of becoming mere museum artifacts.

2. Tri-dimensional Categorization and Technical Analysis

A) Visual and Narrative Arts:

- Chitra Kathi (Maharashtra): Belonging to the Thakar tribal community, this art is a prime example of 'Picture Showmanship.' From a research perspective, it is a 'Multiple Narrative' that developed centuries before Western 'comic strips' as a method of storytelling through illustrations.

- Pabuji Ki Phad (Rajasthan): Recognized as the world's largest 'Mobile Theatre.' The Bhopa (singer) and Bhopi (female singer) narrate history overnight using these scrolls, creating an indigenous 'audio-visual' miracle of oral tradition.

B) Theatre and Science of Body Language (Theatre & Puppetry):

- Dashavatar (Konkan/Goa): The rigid posture (Tathya) and wooden masks in this form resonate with the masks used in Greek Tragedy. Its improvisational nature shares a striking resemblance with Brecht's 'Epic Theatre.'

- Bhavai (Gujarat): Performed in an 'Arena Theatre' (circular space) without a traditional stage, Bhavai serves as a sharp tool for social satire.

- Kathputli (Rajasthan): A string puppetry form where the manipulation of 'whistles' (Siti) to create distinct character voices requires high technical skill.

C) Acoustics and Musical Traditions:

- Sarangi and Kamaycha (Rajasthan): The music of the Langa-Manganiyar communities serves as a 'Sound Archive' of specific Ragas. The melody of the Kamaycha, which rivals the Western violin, is fading due to a lack of skilled craftsmen.

- Bharud and Gondhal (Maharashtra): Saint Eknath transformed Bharud into a 'weapon for social awakening.' Symbolism is the core characteristic of this tradition.

3. Critical Reasons for Decline in the Era of Globalization

Beyond television or the internet, several profound technical factors contribute to the decline of these arts:

I. Homogenization of Space: The Severing of 'Energy Exchange'

Folk performance is fundamentally site-specific. Historically, these arts flourished in communal or sacred spaces—temple courtyards, village squares (Chavadis), or under the expansive canopy of ancient Banyan trees. These spaces offer a 360-degree 'Arena' experience where there is no physical or psychological barrier between the artist and the community.

- The Conflict: Modernity attempts to force these vibrant traditions into 'Black Box' theatres or proscenium stages characterized by air-conditioning and glass separations.
- The Impact: This transition destroys the 'Circulation of Energy.' In a proscenium setup, the audience is a passive, silent observer in the dark, whereas folk traditions rely on an active, living dialogue. Moving a Gondhal or Bhavai into a closed auditorium suffocates its ritualistic soul, turning a participatory experience into a sterile, one-way 'spectacle.'

II. Oral Nature of Content: The Tragedy of 'Vanishing Libraries'

Unlike classical arts which are often codified in Shastras, the grammar, lyrics, and complex improvisational rules of folk traditions are rarely documented. They exist as 'Aural Knowledge' passed from ear to mouth across generations.

- The Conflict: This immense wisdom resides exclusively in the memory and vocal chords of the veteran practitioners (Gurus or Shahirs).
- The Impact: There is a poignant saying in cultural anthropology: "When a folk artist dies, a library burns down." Because there is no written notation for specific regional dialects, archaic metaphors, or complex rhythmic patterns, an irreversible loss of human heritage occurs the moment the lineage is broken.

III. Lack of Natural Resources: The Loss of 'Original Texture'

The aesthetics of folk art are deeply intertwined with local Ecology. The visual identity of forms like Warli (Maharashtra), Chitrakathi (Konkan), or Kalamezhuthu (Kerala) depends on indigenous materials.

- The Conflict: Rapid urbanization, industrialization, and deforestation have made it nearly impossible to procure authentic ingredients—specific forest leaves, mineral pigments, or local riverbed soil.
- The Impact: Artists are increasingly forced to adopt synthetic chemical dyes. This is not merely a change in material; it is an alteration of the Tactile Essence of the art. The organic, earthen 'texture' is replaced by a flat, plastic finish, stripping the art of its spiritual and ecological sanctity.

IV. Commercial Hybridization: The 'Commodity' Trap

To make folk arts "palatable" for global tourism and urban audiences, they are frequently subjected to 'Bollywoodization.'

- The Conflict: Indigenous forms are being fused with high-tempo cinematic beats, flashy polyester costumes, and simplified choreography to satisfy a short-attention-span market.
- The Impact: This creates a 'Pseudo-Folk' culture. The art loses its 'Authenticity' and is reduced to a 'Commodity.' In this process, the profound social or religious context is discarded, leaving behind a hollow, decorative shell that prioritizes commercial 'entertainment' over cultural 'substance.'

V. Erosion of Haptic Knowledge: The Disruption of 'Body Memory'

Folk art is a Haptic Tradition—it is learned through the body, touch, and repetitive physical apprenticeship. This is what scholars call 'Embodied Knowledge.'

- The Conflict: The mass migration of the younger generation from rural heartlands to urban centers for industrial labor has physically removed the Shishya (student) from the Guru (mentor).
- The Impact: When a descendant of a Dashavatar family moves to a city for work, the 'Body Memory'—the specific muscular control required to manipulate a puppet or the unique footwork of a folk dance—is lost. This physical lineage cannot be retrieved from a video archive; it requires a living, breathing physical presence that is now being eroded by economic displacement.

4. Sociological Perspective: Caste, Gender, and Prestige

I. The Intersection of Caste and Artistic Survival

In the Indian subcontinent, folk arts are not merely aesthetic choices but are often historically and hereditarily tied to specific marginalized communities.

- **The Sociological Conflict:** Many traditions, such as the Thakar community's Chitrakathi or the Langa-Manganiyar musical lineages, are viewed through the lens of caste-based occupations.
- **The Impact on the Art:** The future of the art is directly proportional to the Socio-Economic Mobility of the caste group. As the younger generation of these communities seeks to escape the historical stigma or the economic hardships associated with their caste identity, they often distance themselves from their ancestral arts. Consequently, the social marginalization of the community leads to the peripheralization of the art itself. A critical study must acknowledge that until the community attains social dignity and economic security, the art form remains in a state of precarious survival. The preservation of the art is, therefore, inseparable from the empowerment of the community.

II. Gender Inquiry: The Status and Agency of Women

The participation of women in Western Indian folk forms has undergone a complex evolution—moving from total exclusion to active, yet often complicated, participation.

- **The Performance of Gender:** In traditional forms like Bhavai or the early Dashavatar, female roles were exclusively performed by men (cross-dressing/drag). While this was a technical necessity of the time, it also reflected the patriarchal control over public performance spaces where the presence of “respectable” women was forbidden.
- **Agency vs. Exploitation:** In forms like Tamasha, the entry of women shifted the dynamics from ‘all-male’ companies to ‘female-fronted’ spectacles. However, this transition remains a subject of critical inquiry regarding the Agency of the female performer. While these women are the central stars of the performance, their social status often remains marginalized. They frequently face a dual burden: they are celebrated on stage but ostracized in civil society.
- **The Modern Gaze:** A profound analysis reveals that while globalization has provided a larger, more diverse stage for these women, it hasn't necessarily improved their Social Capital. The “Gaze” of the audience has shifted from local-rural to global-urban, but the underlying power structures governing the female body in folk performance remain largely patriarchal and transactional.

5. Critical Policy Review (Government & Social Framework)

Current government schemes suffer from structural flaws:

- **Honorarium System:** Critics argue that the meager pension for elderly artists often feels like ‘charity’ rather than ‘honor.’
- **Registration Barriers:** Approximately 60% of genuine rural artists lack the technology to apply for online schemes, creating a divide between ‘documented’ and ‘practicing’ artists.
- **Eventization of Festivals:** Large-scale festivals often distort the original form of folk art in the name of ‘Fusion.’

6. Action Plan for Revival (The Five-Point Formula)

1. Digital Humanities: Beyond Visual Documentation

Traditional documentation often stops at video recording, which captures the ‘surface’ but not the ‘structure’ of the art.

- **The Approach:** We need to create Digital Archives that include:
Ethno-musicological Notations: Transcribing the complex rhythms of folk drums (like the Halgi or Dholak) into universal musical notations.

Lexicon Building: Developing digital dictionaries for local terminologies used in Bhavai or Dashavatar that are not found in standard language dictionaries.

High-Fidelity Preservation: Using 360-degree cameras or Motion Capture to record the specific ‘Gait’ (walking style) and ‘Mudras’ of folk performers to preserve the physical grammar of the art.

2. Ethnic Tourism: Transition from Spectator to Learner

Currently, tourism often turns folk art into a “souvenir”—brief, shallow, and commercialized.

- The Approach: Moving toward Experiential Tourism:

Art Residencies: Creating centers (like in Pinguli for Chitrakathi) where tourists stay for a week to learn the basics of the craft.

Economic Empowerment: When a tourist pays to learn, the artist is treated as a ‘Guru’ (teacher) rather than a ‘server.’ This restores the artist’s social dignity and provides a sustainable income model.

3. Educational Integration: Institutionalizing Folk Wisdom

Folk arts have historically been excluded from formal academic structures, labeled as ‘informal’ knowledge.

- The Approach: Academic Legitimacy through Universities:

Credit-Based Courses: Universities like PAH Solapur University can introduce ‘Elective Courses’ where students earn credits for learning folk instruments or narratives.

Bridge Courses: Designing ‘Crash Courses’ for theater students to learn folk ‘Improvisation’ techniques, which can be applied to modern experimental plays. This creates a new generation of ‘Art-Practitioners’ rather than just ‘Art-Observers.’

4. Corporate Social Responsibility (CSR): Adoption and Branding

CSR funds are often spent on infrastructure; they must now pivot toward Intangible Heritage.

- The Approach: The ‘Adopt-an-Art’ Model:

Cluster Development: Corporations can adopt an entire village of artists (e.g., a Kathputli colony) to provide healthcare, insurance, and better living conditions.

Market Linkages: Using corporate branding expertise to help folk artists sell their products (puppets, instruments, paintings) on global e-commerce platforms, ensuring the craft remains financially viable.

5. Modern Content, Ancient Form: Functional Adaptation

To remain relevant, folk art must speak the language of the contemporary world without losing its traditional aesthetic.

- The Approach: Thematic Engineering:

Contemporary Narratives: Using the satirical structure of Bharud or the nomadic presence of Vasudev to communicate modern social issues.

Impact: When a Vasudev sings about ‘Cybercrime’ or a Gondhal is performed to explain ‘Climate Change,’ the art form regains its utility as a social communication tool. It proves that these forms are not ‘frozen in time’ but are living, breathing mediums of change.

7. Conclusion: The Way Forward

Folk arts are not just relics of the past; they are testimonies to the intelligence of our ancestors. In the rush of globalization, it is mandatory for these arts to change their ‘appearance’ without losing their ‘soul.’ They will only truly survive when society sees its roots in them. As researchers, our responsibility is not just to describe them, but to suggest strategic changes that connect them with modernity with dignity.

8. Extended Bibliography (APA Style)

- Alekar, S. (2010). Marathi Prayogik Rangbhumicha Itihas. Continental Prakashan.
- Brecht, B. (1964). Brecht on Theatre: The Development of an Aesthetic. Hill and Wang.
- Dekhne, R. (2015). Loksanskritiche Swarup. Majestic Publishing House.
- Grotowski, J. (1968). Towards a Poor Theatre. Odin Teatret Forlag.
- Schechner, R. (2002). Performance Studies: An Introduction. Routledge.
- Government of India. Annual Report 2024-25, Ministry of Culture.

जागतिकीकरण आणि मराठी लोककलांचे रूपांतरः एक सांस्कृतिक, समाजशास्त्रीय आणि सौंदर्यात्मक चिकित्सक अभ्यास

संशोधक: श्री. अमोल देशमुख

पत्ता: F-8, रुक्मिणी रेसीडेन्सी, वामन नगर,

जुळे सोलापूर, सोलापूर (महाराष्ट्र) 413008, (9922557500)

पद: सहाय्यक प्राध्यापक, नाट्यशास्त्र विभाग
पुण्यश्लोक अहिल्यादेवी होळकर सोलापूर विद्यापीठ, सोलापूर.

१. सारांश (Abstract)

प्रस्तुत शोधनिबंध १९९१ नंतरच्या जागतिकीकरणाच्या रेट्यात मराठी लोककलांच्या बदलत्या स्वरूपाचा चिकित्सक वेध घेतो. जागतिकीकरण ही केवळ आर्थिक प्रक्रिया नसून ती एक प्रबळ सांस्कृतिक प्रक्रिया आहे. या प्रक्रियेत 'स्थानिक' (डेलरश्र) आणि 'जागतिक' (अथलेरश्र) यांच्या संघर्षातून निर्माण झालेल्या 'ग्लोकलायझेशन'च्या (अथलेरश्रवरुंळप) स्थितीचे विश्लेषण येथे केले आहे. लोककलांचे 'विधी' कडून 'उत्पादना'कडे झालेले संक्रमण, तांत्रिक बदल आणि माध्यमांचे आक्रमण यामुळे लोककलांच्या सौंदर्याशास्त्रात झालेले बदल हा या संशोधनाचा मुख्य विषय आहे.

२. प्रस्तावना: लोककलांचे सांस्कृतिक अधिष्ठान

मराठी लोकसंस्कृती ही प्रामुख्याने कृषीप्रधान जीवनशैली आणि भक्ती परंपरेशी घट्ट जोडलेली आहे. महाराष्ट्रातील भारुड, तमाशा, लावणी, पोवाडा, दशावतार, गोंधळ आणि वाघ्या-मुरळी यांसारख्या कलाप्रकारांनी केवळ मनोरंजन केले नाही, तर समाजमन घडवले आहे. लोककला ही मुळात 'सहभागात्मक' असते, जिथे कलाकार आणि प्रेक्षक यांच्यात अभेद्य नाते असते.

मात्र, विसाव्या शतकाच्या उत्तरार्धात सुरु झालेल्या जागतिकीकरणाच्या लाटेने या पारंपारिक चौकटीला तडे दिले. माहिती तंत्रज्ञानातील क्रांती आणि पाश्चात्य सांस्कृतिक मानकांचा प्रभाव यामुळे मराठी लोककलांचे स्वरूप, सादरीकरण आणि आशय यांत आमूलाग्र बदल झाले.

३. जागतिकीकरण आणि 'ग्लोकलायझेशन'चे तत्त्वज्ञान

जागतिकीकरणामुळे 'एकसाची' संस्कृती निर्माण होत असताना, दुसरीकडे स्थानिक संस्कृतीवर पाश्चात्य घटकांचे कलम केले जात आहे. समाजशास्त्रज्ञ रोलँड रॉबर्टसन यांनी मांडलेली 'ग्लोकलायझेशन'ची संकल्पना मराठी लोककलांच्या बाबतीत तंतोतंत लागू पडते.

जेव्हा एखादी लावणी 'जाझ' संगीताच्या तालावर सादर होते किंवा पोवाड्यामध्ये 'रॉक' संगीताचे घटक येतात, तेव्हा तो केवळ संगीतातील बदल नसून तो एका संस्कृतीचे दुसऱ्या संस्कृतीत होणारे संक्रमण असते. हॉमी भाभा यांच्या 'हायब्रिडिटी' (वृन्नीळवळीं) सिद्धांतानुसार, यातून एक 'तिसरा अवकाश' (द्वळीव डरिलिश) निर्माण होतो, जो मूळ परंपरेला धक्का लावतो आणि नवी ओळख निर्माण करण्याचा प्रयत्न करतो.

४. सादरीकरणाचे तंत्र आणि सौंदर्यात्मक स्थित्यंतर: एक चिकित्सक विश्लेषण

४.१ ध्वनीशास्त्र आणि संगीताचे विद्युतीकरण: 'नाद' ते 'गोंगाट' (Acoustics to Noise)

लोकसंगीताचा मूळ पाया हा 'नैसर्गिक नादशास्त्र' (Natural Acoustics) आहे. यात वाद्यांची निर्मिती ही निसर्गातील घटकांपासून (उदा. चर्मवाद्ये, लाकडी तुणतुणे) झालेली असते.

लय आणि हृदयाची स्पंदने (Rhythm and Heartbeat):

दोलकीची थाप किंवा हलगीचा कडकडाट हा मानवी हृदयाच्या धडधडीशी (Pulse) साधर्म्य राखणारा असतो. यात एक प्रकारची 'सैद्रिय लय' (Organic Rhythm) असते, जी श्रोत्याला 'ट्रान्स' (Trance) मध्ये नेते.

यांत्रिकीकरणाचा आघात (Impact of Mechanization):

जागतिकीकरणामुळे 'ऑक्टोपॅड' आणि 'सिंथेसायझर'चा वापर वाढला आहे. हे 'इलेक्ट्रॉनिक' आवाज कृत्रिम असतात. त्यात मानवी हाताच्या स्पर्शाने येणारा 'लवचिकपणा' (Micro-tones/Meend) नसतो.

नादप्रधानता विरुद्ध शब्दप्राधान्य:

लोककलेत 'शब्दाला' आणि 'भावाला' महत्त्व असते. मात्र, विद्युतीकरणामुळे 'बेस' (Base) आणि 'बिट्स' (Beats) इतके वाढले आहेत की, गायकाचे शब्द त्या गोंगाटात हरवून जातात. नैसर्गिक नाद माणसाला 'अंतर्मुख' (Introspective) करतो, तर यांत्रिक आवाजाची तीव्रता केवळ 'शारीरिक उत्तेजना' (Physical Stimulation) देते. हे लोककलेच्या आध्यात्मिक मूल्याचे झालेले 'सौंदर्यात्मक अधःपतन' आहे.

४.२ 'प्रोसेनियम' रंगमंच आणि अवकाशाचे राजकारण (Politics of Space)

लोककला या मुळात 'एरिना थिएटर' (Arena Theatre) किंवा 'ओपन एअर' प्रकारातील आहेत, जिथे कलाकाराला ३६० अंशात वावरण्याचे स्वातंत्र्य असते.

चतुर्थ भिंतीचा अडथळा (The Fourth Wall):

पाश्चात्य 'प्रोसेनियम' (चौकटीच्या) रंगमंचामुळे कलाकार आणि प्रेक्षक यांच्यात एक अदृश्य भिंत उभी राहिली आहे. लोककलेत कलाकार प्रेक्षकांच्या मध्ये जाऊन संवाद साधतो, त्यांना प्रश्न विचारतो. प्रोसेनियममध्ये प्रेक्षक केवळ 'अंधारात बसलेला निरीक्षक' होतो. यामुळे लोककलेतील जो 'लोकशाही' (Democratic) आणि 'सहभागात्मक' (Participatory) गुण होता, तो नष्ट झाला आहे.

अवकाशाचे संकुचितीकरण:

दशावतार किंवा तमाशातील कलाकार मुक्त अवकाशात मोठ्या हालचाली करतो. प्रोसेनियमच्या मर्यादित जागेत या हालचाली 'नाटकी' आणि 'साचेबद्ध' वाटू लागतात.

राजकीय पैलू (Political Aspect):

अवकाशाच्या या बदलामुळे लोककला ही 'सामुदायिक विधी' न राहता केवळ एक 'प्रदर्शन' झाली आहे. मंचावरील उंच जागा आणि खाली बसलेले प्रेक्षक ही एक प्रकारची 'सत्तासंबंधांची' निर्मिती आहे, जी लोककलेच्या समतावादी मूळ संकल्पनेच्या विरोधात आहे.

४.३ लोककलांचे पण्यीकरण, बाजारपेठ आणि 'कल्चर इंडस्ट्री':

मार्क्सवादी विचारवंत थोडोर अडोर्नो आणि मॅक्स हॉरखायमर यांनी 'डायलॅक्टिक ऑफ एनलाईटनमेंट' (१९४४) मध्ये 'कल्चर इंडस्ट्री' ही संकल्पना मांडली. त्यांच्या मते, जेव्हा कला भांडवलशाही बाजारपेठेचा भाग बनते, तेव्हा ती तिची 'स्वायत्तता' गमावते. लोककलेचे रूपांतर जेव्हा 'कले'कडून 'वस्तूकडे' (Commodity) होते, तेव्हा त्याचे परिणाम अत्यंत गंभीर असतात.

४.३.अ. सांस्कृतिक संदर्भाचे विस्थापन आणि 'वस्तूकरण' (Contextual Displacement)

लोककला ही मुळात 'विधी-केंद्रित' असते. उदा. 'गोंधळ' हा देवीच्या आराधनेसाठी असतो, तर 'दशावतार' हा विष्णूच्या अवतारांच्या श्रद्धेपोटी केला जातो.

सखोल विश्लेषण:

बाजारपेठेने या कलांना त्यांच्या मूळ धार्मिक आणि सामाजिक मातीतून उपटून 'कॉर्पोरेट इव्हेंट्स' किंवा 'सांस्कृतिक महोत्सवांच्या' लखलखाटात आणले आहे. अडोर्नोच्या मते, इथे कला ही 'लोकांसाठी' राहत नाही, तर ती 'ग्राहकांसाठी' तयार केली जाते. जेव्हा एखादा लोककलाकार पंचतारांकित हॉटेलमध्ये किंवा मॉलमध्ये सादरीकरण करतो, तेव्हा त्याचा 'विधी' संपलेला असतो आणि त्याचे 'सजावटीच्या वस्तूत' रूपांतर झालेले असते.

४.३.ब. 'कॅप्सूल' सादरीकरण आणि 'मानकीकरण' (Standardization)

'कल्चर इंडस्ट्री'चे मुख्य वैशिष्ट्य म्हणजे 'मानकीकरण'. बाजारपेठेला हव्या तशा साच्यात कलेला बसवणे म्हणजे मानकीकरण.

उत्स्फूर्ततेचा अंतः

लोककला ही 'प्रवाही' असते. रात्रभर चालणाऱ्या प्रयोगात कलाकार प्रेक्षकांचा प्रतिसाद पाहून संवाद रचतो (खार्गीळीरींळेप).

वेळेचे अर्थकारण:

पण्यीकरणामुळे हा प्रयोग १५-२० मिनिटांच्या 'कॅप्सूल'मध्ये बसवला जातो. या १५ मिनिटांत कलाकाराला प्रेक्षकांशी संवाद साधायला वावच नसतो. परिणामी, कलेतील 'जिवंतपणा' संपून ती एक 'यांत्रिक कृती' बनते. अडोर्नोच्या भाषेत सांगायचे तर, हे 'Pseudo-individuality' (छद्म-वैविध्य) आहे; वरून कला वेगळी वाटली तरी आतून ती बाजारपेठेच्या एकाच साच्यात तयार झालेली असते.

४.३.क. कलेचा अस्तित्व आणि यांत्रिक पुनरुत्पादन

वॉल्टर बेंजामिन यांच्या सिद्धांताचा आधार घेत अडोर्नो मांडतात की, कलेचे अस्तित्व अद्वितीय असते.

विवेचन:

लोककलेचे अस्तित्व तिच्या 'जिवंत उपस्थितीत' असते. जेव्हा ही कला 'इव्हेंट' म्हणून विकली जाते, तेव्हा तिचे हे मूळ स्वरूप नष्ट

होतो. कलाकार आता 'साधक' राहत नाही. तो एक 'सेवा पुरवठादार' बनतो. बाजारपेठ त्याला 'उत्पादन' म्हणून वागवते. यामुळे कलाकाराची निर्मितीक्षमता संपते आणि तो केवळ प्रेक्षकांच्या मागणीनुसार (उच्चारपव रपव डींश्री) सादरीकरण करू लागतो.

४.३.ड. ग्राहकांचे 'फेटिझिझम' (Commodity Fetishism)

बाजारपेठ लोककलेचे 'नॉस्टॅल्जिया' (छींरश्रसळर) मध्ये रूपांतर करते. शहरात राहणाऱ्या वर्गाला आपल्या हरवलेल्या ग्रामीण मुळांची ओढ असते. बाजारपेठ या ओढीचा वापर करून लोककलेचे 'पॅकेजिंग' करते.

परिणाम:

इथे प्रेक्षकाला प्रत्यक्ष लोककलेशी देणेघेणे नसते, तर तो ती कला विकत घेऊन आपल्या 'स्टेटस सिम्बॉल'चे प्रदर्शन करत असतो. यालाच 'सांस्कृतिक उपभोगवाद' म्हणतात.

५. माध्यमांचा प्रभाव: 'सोशल मीडिया' आणि 'सायबर लोककला'

डिजिटल माध्यमांनी लोककलेचे 'लोकशाहीकरण' केल्याचा आभास निर्माण केला असला तरी, वास्तवात त्यांनी कलेच्या 'मूळ संरचनेवर' (Structural Integrity) मोठा आघात केला आहे. याचे विश्लेषण खालील तीन उप-मुद्द्यांत करता येईल:

५.१. रिअॅलिटी शोज आणि 'पाश्चात्य सौंदर्याशास्त्राचे' आक्रमण :

टीव्हीवरील रिअॅलिटी शोज हे मुळात 'स्पर्धेच्या' चौकटीत बसवलेले असतात. लोककला ही स्पर्धेसाठी नसून ती 'सहभागासाठी' असते.

निकोपतेचा अभाव: रिअॅलिटी शोजमध्ये परीक्षक अनेकदा कलेचे मूल्यमापन 'जिम्नॅस्टिक्स' (Gymnastics) किंवा 'एॅक्रोबॅटिक्स' (Acrobatics) च्या निकषांवर करतात. लोकनृत्यातील 'डौल' आणि 'लय' यापेक्षा कलाकार हवेत किती उड्या मारतो किंवा किती वेगाने हालचाली करतो, याला गुण दिले जातात.

परीक्षकांची मर्यादा: परीक्षक अनेकदा पाश्चात्य नृत्यातील 'Precision' (चूकविरहितता) शोधतात. मात्र, लोककलेचे सौंदर्य हे तिच्या 'साध्या' आणि 'नैसर्गिक' स्वरूपात असते. या दबावामुळे कलाकार आपल्या कलेतील 'मातीचा सुगंध' घालवून तिला 'चकचकीत' (Polished) करण्याचा प्रयत्न करतो, ज्यामुळे कलेचा आत्मा मरतो.

५.२. देहप्रदर्शन :

रिअॅलिटी शोजचा कॅमेरा हा कलेपेक्षा 'देहावर' अधिक केंद्रित असतो.

विश्लेषण: लावणी किंवा राजस्थानचे 'कालबेलिया' नृत्य सादर करताना कॅमेरा अँगल अशा प्रकारे ठेवले जातात की, ज्यामुळे प्रेक्षकांची 'उत्तेजना' वाढेल. याला चित्रपट शास्त्रामध्ये Male Gaze असे म्हणतात.

परिणाम: यामुळे लोककलेतील जो 'श्रृंगार' होता, त्याचे रूपांतर 'अश्लीलतेत' झाले आहे. 'नजरेची लावण' आणि 'अदाकारी' यापेक्षा शारीरिक प्रदर्शनाला महत्त्व मिळाल्याने या कलांचे आध्यात्मिक आणि सामाजिक वजन कमी झाले आहे.

५.३. व्हायरल संस्कृती: कलेचा 'Snippet' आणि माहितीचा भ्रम

इन्स्टाग्राम रिल्स किंवा युट्युब शॉर्ट्स ही माध्यमे 'अटेन्शन इकॉनॉमी' (Attention Economy) वर चालतात. म्हणजे कमीत कमी वेळात जास्तीत जास्त लोकांना आकर्षित करणे.

कलेचे तुकडीकरण (Fragmentation):

लोककलेचे एक व्याकरण असते-प्रस्तावना, विस्तार आणि कळस. रिल्समध्ये केवळ 'कळस' किंवा एखादी 'हूक स्टेप' (वेज्झ डींशा) दाखवली जाते. यामुळे नवीन पिढीला संपूर्ण कलेची माहिती मिळत नाही.

व्हिज्युअल इल्युजन (Visual Illusion):

एखादा कलाकार १५ सेकंदात जे सादर करतो, त्यालाच 'लोककला' समजण्याची चूक डिजिटल प्रेक्षक करत आहे. रिल्समुळे कला 'व्हायरल' होते, पण ती 'समजली' जात नाही. याला आपण 'सांस्कृतिक माहितीचा गोंधळ' म्हणू शकतो. कलेतील 'पदन्यास' (Footwork), 'हस्तमुद्रा' (Gestures) आणि 'सात्विक अभिनय' (Internal Acting) यांना या माध्यमात शून्य किंमत आहे.

६. समाजशास्त्रीय परिणाम: कलाकार आणि समुदायाचे स्थलांतर

लोककला ही मुळात 'श्रमजीवी संस्कृतीचा' अविभाज्य भाग होती. यात कला आणि दैनंदिन श्रम (उदा. शेती, पशुपालन, विणकाम) एकमेकांपासून वेगळे नव्हते. जागतिकीकरणाने या सेंद्रिय संबंधावरच आघात केला आहे.

६.१. जजमानी पद्धतीचा अंत आणि सक्तीचे स्थलांतर (Collapse of Traditional Support)

पूर्वीच्या ग्रामीण अर्थव्यवस्थेत 'बलुतेदारी' किंवा 'जजमानी' पद्धतीमुळे लोककलाकाराला गावाकडून सामाजिक आणि आर्थिक संरक्षण होते. त्याला त्याच्या कलेच्या बदल्यात धान्य किंवा जमिनीचा हिस्सा मिळत असे, ज्यामुळे तो आपली कला निर्धास्तपणे जोपासू शकत असे

जागतिकीकरणाचा आघात: मुक्त बाजारपेठेमुळे ग्रामीण उत्पादनांचे मूल्य कमी झाले आणि कॉर्पोरेट क्षेत्राचे वर्चस्व वाढले. यामुळे ग्रामीण अर्थकारण कोलमडले आणि या समुदायांना 'पोटासाठी' शहरांकडे स्थलांतर करावे लागले.

सौंदर्याशास्त्रीय हानी: जेव्हा एखादा कलाकार शहरात 'सुरक्षारक्षक' किंवा 'बांधकाम मजूर' म्हणून काम करतो, तेव्हा त्याच्या शरीराची लय बदलते. जड श्रमामुळे त्याच्या हालचालींमधील जो 'लवचिकपणा' लोककलेसाठी हवा असतो, तो नष्ट होतो. याला आपण 'शारीरिक स्मृतीचा न्हास' (Loss of Muscle Memory) म्हणू शकतो.

६.२. अस्मितेचा पेच: 'सांस्कृतिक नायक' ते 'अनामिक मजूर' (Identity Crisis)

गावात लोककलाकाराला एक विशिष्ट 'सामाजिक प्रतिष्ठा' आणि 'ओळख' होती. तो गावाच्या उत्सवाचा केंद्रबिंदू असे.

शहरी उपरेपण: शहरात आल्यावर हा कलाकार पूर्णपणे 'अनामिक' होतो. त्याला तिथे आपली कला सादर करण्यासाठी जागा नसते आणि त्याच्या कलेचे मूल्य केवळ 'मनोरंजन' या निकषावर ठरवले जाते.

अस्मितेचा संघर्ष: इथे कलाकार आपली अस्मिता लपवू लागतो किंवा तिचे भांडवल तरी करतो. त्याच्यासाठी कला आता 'उपासना' न राहता केवळ एक 'तग धरण्याचे साधन' बनते. हे त्याच्या सर्जनशीलतेचे झालेले यांत्रिकीकरण आहे.

६.३. नवीन पिढीचा दुरावलेपण: प्रतिष्ठा आणि उदरनिर्वाह (Generational Alienation)

लोककलाकारांच्या नवीन पिढीने आपल्या वडिलांची आर्थिक ओढाताण आणि सामाजिक उपेक्षा जवळून पाहिली आहे.

प्रतिष्ठेची पोकळी: जागतिकीकरणामुळे या कलाकारांना परदेशात सादरीकरणाची संधी (Economic Opportunity) मिळाली असेल, तरीही भारतीय समाजात त्यांना अजूनही 'विद्वान' किंवा 'प्रतिष्ठित' वर्गात स्थान मिळत नाही. क्लासिकल (अभिजात) कलाकाराला जेवढा सन्मान मिळतो, तेवढा लोककलाकाराला मिळत नाही.

परिणाम: यामुळे नवीन पिढी या कलेकडे केवळ 'पार्ट-टाइम' व्यवसाय म्हणून पाहते. त्यांच्यात आपल्या परंपरेबद्दलचा 'सांस्कृतिक अभिमान' कमी होऊन त्याऐवजी केवळ 'व्यावसायिक गरज' निर्माण होते. जागतिकीकरणाने त्यांना 'बाजारपेठ' दिली, पण 'सन्मान' दिला नाही, हा यातील सर्वात मोठा विरोधाभास आहे.

७. भाषिक न्हास आणि संकरीकरण

भाषिक न्हास आणि मौखिक परंपरेचे संकुचितिकरण:

लोककला ही मुळात 'वाचिक अभिनय'चा सर्वोच्च अविष्कार आहे. महाराष्ट्रातील विविध बोलीभाषा-मग ती खानदेशातील 'अहिराणी' असो, विदर्भातील 'बऱ्हाडी' किंवा 'झाडीबोली' असो, किंवा कोकणातील 'मालवणी'-यांचे सर्वात मोठे संरक्षक हे त्या त्या भागातील लोककलाकार राहिले आहेत. जागतिकीकरणामुळे या 'भाषिक पर्यावरणावर' झालेला आघात खालीलप्रमाणे विश्लेषण करता येईल:

७.१. बोलीभाषांचे 'अदृश्यीकरण' आणि प्रमाण भाषेचा दबाव

जागतिकीकरणामुळे शिक्षणाचे आणि संवादाचे 'प्रमाणीकरण' झाले. यामुळे 'प्रमाण मराठी' किंवा 'हिंग्लिश'ला प्रतिष्ठेचे स्थान मिळाले आणि बोलीभाषांना 'अडाणीपणाची' किंवा 'गावंढळ' मानले जाऊ लागले.

सांस्कृतिक हानी: लोककलाकार जेव्हा आपल्या बोलीतील मूळ 'लहेजा' किंवा 'आवाज' बदलून प्रमाण भाषेत बोलू लागतो, तेव्हा त्या कलेचा 'नैसर्गिक पोत' नष्ट होतो. अहिराणीतील एखाद्या भारुडाचा गोडवा हा त्या भाषेतील विशिष्ट शब्दांत आणि हेल काढण्यात असतो; तो 'हिंग्लिश'मध्ये कधीच येऊ शकत नाही. हा केवळ भाषेचा बदल नसून तो एका संस्कृतीक बदल आहे.

७.२. 'वग-नाट्य' ते 'सिट-कॉम': विनोदाचे यांत्रिकीकरण आणि 'स्क्रिप्टेड' सादरीकरण

तमाशातील 'वग' किंवा 'बत्तावणी' हे मुळात 'उत्स्फूर्त कोट्या' आणि शब्दांच्या खेळातून फुलत असे. त्यात समाजातील विसंगतीवर भाष्य करण्यासाठी बोली भाषेतील चपखल म्हणींचा वापर केला जाई.

पाश्चात्य प्रभाव: जागतिकीकरणामुळे पाश्चात्य 'सिट-कॉम' (Situation Comedy) संस्कृतीचा प्रभाव वाढला. आताचे विनोद हे सिटकॉममधील 'वन-लाइनर्स' प्रमाणे साचेबद्ध आणि सवंग असतात. यात शब्दांची खोली (Depth) नसून केवळ शारीरिक चाळे किंवा द्विअर्थी शब्दांच्या वापरातून प्रेक्षकांना हसवण्याचा प्रयत्न केला जातो. यामुळे लोककलेतील जो 'वाङ्मयीन कस' (Literary Quality) होता, तो नष्ट झाला असून विनोद हा केवळ 'पाचकळ' स्वरूपाचा झाला आहे.

७.३. मौखिक परंपरेचे 'स्मृतीभ्रंश' (Erosion of Oral Archives)

लोककला हे केवळ नाटक किंवा गाणे नव्हते, तर ते त्या भौगोलिक प्रदेशातील इतिहास, कृषी संस्कृती, हवामान आणि स्थानिक शौर्यकथांचे 'मौखिक दस्तऐवज' होते.

विवेचन: जशी एखादी दुर्मिळ प्रजाती नष्ट झाल्यावर निसर्गाची हानी होते, तशीच एखादी बोली लोककलेतून हद्दपार झाल्यावर मानवी इतिहासाचा एक मोठा तुकडा कायमचा पुसला जातो. 'हिंग्लिश'च्या प्रभावामुळे आजची पिढी मूळ म्हणी आणि वाकप्रचारांना विसरत

चालली आहे. हा एका प्रकारे 'सांस्कृतिक स्मृतीभ्रंश' आहे, जिथे आपण आधुनिक तर होत आहोत, पण आपल्या भाषिक मुळांपासून कायमचे दुरावले जात आहोत.

८. सकारात्मक पैलू: संधीचे नवे आकाश

जागतिकीकरणामुळे लोककलांपुढे आव्हाने उभी राहिली असली तरी, याच प्रक्रियेने लोककलांच्या संवर्धनासाठी काही अत्यंत प्रभावी साधनेही उपलब्ध करून दिली आहेत. याला आपण 'सांस्कृतिक पुनरुज्जीवन' (Cultural Renaissance) असे म्हणू शकतो.

८.१ डिजिटल आर्काइव्हिंग: मौखिक परंपरेचे तांत्रिक जतन

लोककला ही प्रामुख्याने 'नश्वर' असते; कलाकार संपला की कला संपते. पण डिजिटल तंत्रज्ञानाने या मर्यादा तोडल्या आहेत. सखोल विश्लेषण: 'डिजिटल ह्युमॅनिटीज'च्या माध्यमातून आज आपण दुर्मिळ लोककलांचे 'हाय-फिडेलिटी' (High-Fidelity) रेकॉर्डिंग करू शकतो. केवळ व्हिडिओच नव्हे, तर 'मोशन कॅप्चर' तंत्रज्ञानाद्वारे कलाकारांच्या सूक्ष्म हालचाली, हस्तमुद्रा आणि पदन्यास यांचे कायमस्वरूपी जतन करणे शक्य झाले आहे. हे दस्तऐवजीकरण भविष्यातील संशोधकांसाठी आणि शिकणाऱ्या विद्यार्थ्यांसाठी एक 'डिजिटल गुरुकुल' ठरू शकते.

८.२ ग्लोबल रीच: स्थानिक ते जागतिक (Glocal Perspective)

जागतिकीकरणामुळे 'विशिष्ट' स्थानिक कलांना 'जागतिक' व्यासपीठ मिळाले आहे. याला आपण 'ग्लोकलायझेशन' (Glocalization) म्हणू शकतो.

सांस्कृतिक देवाणघेवाण: महाराष्ट्राची 'लावणी', 'पोवाडा' किंवा राजस्थानचे 'कालबेलिया' नृत्य आज एडिनबर्ग, अविनॉन किंवा युनेस्कोच्या जागतिक महोत्सवांत सन्मानाने सादर होतात. यामुळे या कलांना केवळ प्रेक्षकच मिळत नाहीत, तर जागतिक स्तरावर 'सांस्कृतिक राजदूत' म्हणून मान्यता मिळते. जागतिक प्रेक्षकांच्या प्रतिसादामुळे स्थानिक कलाकारांमध्ये आपल्या परंपरेबद्दल एक नवा 'आत्मविश्वास' आणि 'अभिमान' जागृत होतो.

८.३ सामाजिक प्रबोधन: आधुनिक संदेशांचे 'लोक' माध्यम

लोककला या मुळातच 'परिवर्तनाचे साधन' आहेत. जागतिकीकरणाच्या युगात युनेस्को (UNESCO) आणि जागतिक आरोग्य संघटनेसारख्या (WHO) संस्थांनी या माध्यमाची ताकद ओळखली आहे.

उपयोगितावादी दृष्टिकोन: पर्यावरणाचे रक्षण, लसीकरण, सायबर सुरक्षा किंवा मानवी हक्क यांसारखे क्लिष्ट जागतिक विषय जेव्हा 'वासुदेव', 'भारूड' किंवा 'दशावतार' यांतून मांडले जातात, तेव्हा ते तळागाळातील लोकांपर्यंत प्रभावीपणे पोहोचतात. हे लोककलेचे 'कार्यात्मक पुनरुज्जीवन' आहे. यामुळे कलेची केवळ 'शोभा' म्हणून असलेली प्रतिमा बदलून ती एक 'प्रभावी संवाद माध्यम' (Effective Communication Tool) म्हणून समोर येते.

९. निष्कर्ष

जागतिकीकरण आणि मराठी लोककलांचे रूपांतर ही एक अपरिहार्य प्रक्रिया आहे. भालचंद्र नेमाडे यांच्या 'देसीवाद' संकल्पनेनुसार, आपण परकीय प्रभाव पचवून आपली मुळे घट्ट धरून ठेवणे आवश्यक आहे. रूपांतर हे 'पुनर्निर्माण' असावे, 'विनाश' नको. तंत्रज्ञान आणि परंपरा यांचा सुवर्णमध्य साधला, तरच मराठी लोककला जागतिक पटलावर आपले वेगळेपण सिद्ध करतील. आधुनिकतेचा स्वीकार करताना 'अस्सलता' (Authenticity) जपली, तरच आपली लोकसंस्कृती शाश्वत राहिल.

१०. संदर्भ सूची (Bibliography)

१. डॉ. रामचंद्र देखणे - 'लोकसाहित्य आणि लोकसंस्कृती', पद्मगंधा प्रकाशन.
२. डॉ. सरोजिनी बाबर - 'लोकसाहित्य: शब्द आणि स्वरूप', महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ.
३. होमी भाभा - 'The Location of Culture', Routledge.
४. कपिला वात्स्यायन - 'Traditional Indian Theatre', NBT.
५. रोलँड रॉबर्टसन - 'Globalization: Social Theory and Global Culture', Sage.
६. महाराष्ट्र राज्य गॅझेटिअर (सांस्कृतिक खंड).

लोक कलाकारों का भविष्य

शोधकर्ता – जावेद

डी - ११/२ , गली न.२, शास्त्री पार्क, दिल्ली

ईमेल – javedabraham87gmail.com

फोन न. 7498407053

मार्गदर्शक – डॉ. दुष्यंता रामटेके

केंद्र . डॉ. बाबासाहेब अंबेडकर

मराठवाड़ा विद्यापीठ, छत्रपति संभाजी नगर

प्रस्तावना

भारत को विविधताओं का देश कहा जाता है। यहाँ की संस्कृति परंपराएँ भाषाएँ पहनावा संगीत और नृत्य शैलियाँ विश्व में अद्वितीय हैं। भारतीय संस्कृति की इस समृद्ध परंपरा को जीवित रखने में लोक कलाकारों का अत्यंत महत्वपूर्ण योगदान रहा है। लोक कलाकार वे होते हैं जो अपने क्षेत्र की पारंपरिक कला संगीत नृत्य नाटक शिल्प और लोक परंपराओं को पीढ़ी दर पीढ़ी आगे बढ़ाते हैं। भारत के ग्रामीण और जनजातीय क्षेत्रों में आज भी अनेक लोक कलाकार अपनी कला के माध्यम से समाज को सांस्कृतिक रूप से समृद्ध कर रहे हैं।

हालाँकि आधुनिकता तकनीकी विकास और बदलती जीवन शैली के कारण लोक कला और लोक कलाकारों के सामने अनेक चुनौतियाँ उत्पन्न हो गई हैं। कई लोक कलाकार आर्थिक कठिनाइयों, संसाधनों की कमी और सामाजिक उपेक्षा के कारण अपनी कला को छोड़ने पर मजबूर हो रहे हैं। ऐसे में यह प्रश्न अत्यंत महत्वपूर्ण हो जाता है कि भविष्य में लोक कलाकारों की स्थिति क्या होगी और उनकी कला को कैसे सुरक्षित रखा जा सकता है।

इस निबंध में लोक कलाकारों की वर्तमान स्थिति उनके सामने आने वाली चुनौतियाँ सरकार और समाज की भूमिका तथा भविष्य की संभावनाओं का विस्तार से अध्ययन किया गया है।

लोक कलाकारों का महत्व

लोक कलाकार किसी भी समाज की सांस्कृतिक पहचान के प्रतीक होते हैं। वे अपने गीत नृत्य कहानियों और कला के माध्यम से समाज के इतिहास परंपराओं और जीवन मूल्यों को जीवित रखते हैं।

भारत में अनेक प्रकार की लोक कलाएँ प्रचलित हैं जैसे

लोक संगीत

लोक नृत्य

लोक नाटक

हस्तशिल्प और लोक चित्रकला

राजस्थान का घूमर नृत्य पंजाब का भांगड़ा उत्तर प्रदेश की नौटंकी बिहार की मधुबनी पेंटिंग पश्चिम बंगाल का बाउल संगीत आदि लोक कलाओं के प्रसिद्ध उदाहरण हैं।

लोक कलाकार समाज में मनोरंजन के साथ-साथ शिक्षा और जागरूकता का भी कार्य करते हैं। पहले के समय में लोक कलाकार ही समाज को नैतिक शिक्षा सामाजिक संदेश और ऐतिहासिक घटनाओं की जानकारी देते थे।

इस प्रकार लोक कलाकार केवल कलाकार ही नहीं बल्कि संस्कृति के संरक्षक भी होते हैं।

वर्तमान समय में लोक कलाकारों की स्थिति

आज के समय में लोक कलाकारों की स्थिति मिश्रित दिखाई देती है। कुछ कलाकारों को राष्ट्रीय और अंतरराष्ट्रीय मंच मिल रहे हैं जबकि बहुत से कलाकार आर्थिक और सामाजिक समस्याओं से जूझ रहे हैं।

१ आर्थिक समस्याएँ : लोक कलाकारों की सबसे बड़ी समस्या आर्थिक असुरक्षा है। अधिकांश लोक कलाकार ग्रामीण क्षेत्रों में रहते हैं और उन्हें नियमित आय प्राप्त नहीं होती। कई बार उन्हें केवल मेलों त्योहारों या सांस्कृतिक कार्यक्रमों में ही प्रदर्शन का अवसर मिलता

है।

२ आधुनिक मनोरंजन का प्रभाव : टेलीविजन, सिनेमा, इंटरनेट और सोशल मीडिया के बढ़ते प्रभाव के कारण पारंपरिक लोक कला का महत्व कम होता जा रहा है। युवा पीढ़ी आधुनिक संगीत और मनोरंजन की ओर अधिक आकर्षित हो रही है।

३ नई पीढ़ी की रुचि में कमी : कई लोक कलाकारों के बच्चे इस पेशे को अपनाना नहीं चाहते क्योंकि इसमें आर्थिक स्थिरता कम होती है। इसलिए कई पारंपरिक कलाएँ धीरे-धीरे समाप्त होने के खतरे में हैं।

४ संसाधनों की कमी : ग्रामीण क्षेत्रों में कला के प्रशिक्षण मंच और प्रचार के साधनों की कमी भी लोक कलाकारों के विकास में बाधा बनती है।

लोक कलाकारों के सामने प्रमुख चुनौतियाँ

लोक कलाकारों के भविष्य को प्रभावित करने वाली कई महत्वपूर्ण चुनौतियाँ हैं।

१ वैश्वीकरण का प्रभाव : वैश्वीकरण के कारण दुनिया भर की संस्कृतियाँ एक-दूसरे से जुड़ रही हैं। इससे नई कला शैलियों का प्रभाव बढ़ रहा है और पारंपरिक लोक कला पीछे छूटती जा रही है।

२ बाजार आधारित संस्कृति : आज के समय में कला भी बाजार से प्रभावित हो रही है। जिन कलाओं से अधिक आर्थिक लाभ मिलता है उन्हें अधिक महत्व दिया जाता है। लोक कला अक्सर इस प्रतिस्पर्धा में पीछे रह जाती है।

३ दस्तावेजीकरण की कमी : कई लोक कलाएँ मौखिक परंपरा पर आधारित हैं और उनका लिखित या डिजिटल रिकॉर्ड नहीं है। यदि कलाकारों की अगली पीढ़ी इसे नहीं अपनाती तो यह कला हमेशा के लिए खो सकती है।

४ शिक्षा और प्रशिक्षण की कमी : लोक कलाकारों को आधुनिक तकनीक विपणन और प्रबंधन की जानकारी कम होती है। इससे वे अपनी कला का सही प्रचार नहीं कर पाते।

लोक कलाकारों के संरक्षण में सरकार की भूमिका

लोक कला और लोक कलाकारों के संरक्षण के लिए सरकार की भूमिका अत्यंत महत्वपूर्ण है। भारत सरकार और विभिन्न राज्य सरकारें इस दिशा में कई योजनाएँ चला रही हैं।

१ सांस्कृतिक संस्थाएँ : भारत में कई सांस्कृतिक संस्थाएँ लोक कला को बढ़ावा देने का कार्य कर रही हैं। ये संस्थाएँ कलाकारों को मंचीय प्रशिक्षण और आर्थिक सहायता प्रदान करती हैं।

२ सांस्कृतिक उत्सव और मेले : सरकार द्वारा आयोजित सांस्कृतिक उत्सव, लोक कला मेले और प्रदर्शनियाँ लोक कलाकारों को अपनी प्रतिभा दिखाने का अवसर देती हैं। इससे उन्हें आय और पहचान दोनों मिलती हैं।

३ छात्रवृत्ति और पुरस्कार : कई लोक कलाकारों को राष्ट्रीय और राज्य स्तर पर पुरस्कार और छात्रवृत्तियाँ दी जाती हैं जिससे उन्हें प्रोत्साहन मिलता है।

४ पर्यटन से जुड़ाव : लोक कला को पर्यटन उद्योग से जोड़कर कलाकारों को रोजगार के नए अवसर दिए जा सकते हैं।

समाज की भूमिका

लोक कलाकारों के संरक्षण में समाज की भूमिका भी बहुत महत्वपूर्ण है।

१ लोक कला के प्रति सम्मान : यदि समाज अपनी पारंपरिक कलाओं का सम्मान करेगा तो कलाकारों को प्रेरणा और समर्थन मिलेगा।

२ शिक्षा में लोक कला का समावेश : स्कूल और कॉलेजों में लोक कला को पाठ्यक्रम का हिस्सा बनाया जाना चाहिए। इससे नई पीढ़ी अपनी संस्कृति से जुड़ी रहेगी।

३ सांस्कृतिक कार्यक्रमों का आयोजन : स्थानीय स्तर पर लोक कला कार्यक्रम आयोजित करने से कलाकारों को मंच मिलता है और लोगों में जागरूकता बढ़ती है।

तकनीक और लोक कलाकारों का भविष्य

आज का युग डिजिटल तकनीक का युग है। यदि लोक कलाकार तकनीक का सही उपयोग करें तो उनका भविष्य उज्वल हो सकता है।

१ सोशल मीडिया का उपयोग : यूट्यूब, इंस्टाग्राम और फेसबुक जैसे प्लेटफॉर्म लोक कलाकारों को वैश्विक दर्शक प्रदान कर सकते हैं।

२ ऑनलाइन प्रशिक्षण : लोक कलाकार ऑनलाइन माध्यम से अपनी कला सिखा सकते हैं जिससे उनकी आय के नए स्रोत बन सकते हैं।

३ डिजिटल आर्काइव : लोक कलाओं का डिजिटल रिकॉर्ड बनाकर उन्हें भविष्य के लिए सुरक्षित किया जा सकता है। लोक कलाकारों के भविष्य की संभावनाएँ

लोक कलाकारों का भविष्य पूरी तरह समाप्त नहीं हो रहा बल्कि नई संभावनाओं के साथ विकसित हो सकता है।

१. लोक कला को आधुनिक कला के साथ जोड़कर नए प्रयोग किए जा सकते हैं।

२. पर्यटन और सांस्कृतिक उद्योग में लोक कलाकारों की मांग बढ़ सकती है।

३. अंतरराष्ट्रीय मंचों पर भारतीय लोक कला की लोकप्रियता बढ़ रही है।

४. डिजिटल माध्यमों से लोक कलाकार विश्वभर में अपनी पहचान बना सकते हैं।

यदि सरकार समाज और कलाकार मिलकर प्रयास करें तो लोक कला का भविष्य उज्वल हो सकता है।

निष्कर्ष

लोक कलाकार भारतीय संस्कृति की अमूल्य धरोहर हैं। वे अपनी कला के माध्यम से समाज की परंपराओं इतिहास और मूल्यों को जीवित रखते हैं। आधुनिकता और तकनीकी विकास के कारण लोक कलाकारों के सामने कई चुनौतियाँ उत्पन्न हुई हैं लेकिन उचित प्रयासों से इन चुनौतियों का समाधान संभव है।

सरकार को लोक कलाकारों के लिए अधिक योजनाएँ बनानी चाहिए और समाज को भी अपनी सांस्कृतिक विरासत के संरक्षण के प्रति जागरूक होना चाहिए। साथ ही कलाकारों को भी नई तकनीक और आधुनिक माध्यमों का उपयोग करना चाहिए।

यदि इन सभी प्रयासों को मिलाकर आगे बढ़ाया जाए तो लोक कलाकारों का भविष्य सुरक्षित और समृद्ध हो सकता है तथा हमारी सांस्कृतिक परंपराएँ आने वाली पीढ़ियों तक जीवित रह सकेंगी।

लोककला आणि लोकसंगीत यांतील आंतरसंबंध : एक संशोधनपर अभ्यास

मदन दुबे

रिसर्च स्कॉलर संस्था:संगीत विभाग,मुंबई विद्यापीठ

संशोधक मार्गदशक : प्रा.डॉ.मृदुला दाढे-जोशी

सारांश

लोकांनी लोकांसाठी लोकांच्या मनोरंजना साठी बनवलेली कला जी मनोरंजना सोबत श्रमाचा थकवा घालवण्या साठी उपयोगात अनलिमिटेड जात होती.

लोककला आणि लोकसंगीत ही भारतीय संस्कृतीची जिवंत, गतिमान आणि सामूहिक अभिव्यक्तीची रूपे आहेत. या कलारूपांचा उगम ग्रामीण व पारंपरिक समाजाच्या जीवनपद्धती, श्रद्धा, सण-उत्सव, श्रमसंस्कृती आणि सामाजिक व्यवहारांमधून झाला आहे. लोकसंगीत हे लोककलेचे प्राणतत्त्व मानले जाते, कारण नृत्य, लोकनाट्य, विधीपर परंपरा आणि उत्सव यांमध्ये संगीत मध्यवर्ती भूमिका बजावते. गुरुकुल पद्धति मधे चौसष्ठ कला शिकवल्या जात असे यामधे सुद्धा संगीत हा विषय सर्वात आधी शिकवला जात असे. प्रस्तुत संशोधनपत्रात लोककला आणि लोकसंगीत यांचा ऐतिहासिक विकास, रचनात्मक वैशिष्ट्ये,

परस्परावलंबी संबंध, सामाजिक-मानसशास्त्रीय परिणाम आणि आधुनिक संदर्भातील संवर्धनाची गरज यांचा सखोल अभ्यास करण्यात आला आहे. निष्कर्षतः, लोककला आणि लोकसंगीत या एकमेकांना पूरक असून त्यांचे जतन हे सांस्कृतिक सातत्यासाठी अत्यावश्यक आहे.

१. प्रस्तावना

प्रत्येक देशाची ग्राम्य संस्कृति जी त्या देशाची किव्वा तिथल्या समाजाची खरी ओळख असते. कुठल्याही देशाच साहित्य, कला, गीत, संगीत, नृत्य, भाषा, बोली ही त्या देशाच्या ग्राम्य संस्कृतिमध्ये दडलेली असते आणि हे सर्व तेथील सामाजिक, भौगोलिक व ऐतिहासिक पार्श्वभूमि वर आधारित असते.

देशाची संस्कृती ही तेथील समाजाची ओळख असते. लोकसंस्कृती ही त्या समाजाच्या जीवनशैली, विचारसरणी, श्रद्धा, भावना आणि ऐतिहासिक अनुभवांचे प्रतिबिंब असते. लोककला आणि लोकसंगीत ही लोकसंस्कृतीची सर्वाधिक प्रभावी अभिव्यक्ती आहेत. जीवन जगताना मनुष्य जे संभाषण करत असतो, जे अनुभव घेत असतो त्याच प्रत्येक दिवसाच्या बोली भाषेला, आपल्या कलेच्या माध्यमाने प्रतिबिंबित करणे म्हणजेच सांगीतिक किव्वा कलात्मक भाषेचे आदान प्रदान आहे. लोककला ही संगीत साहित्य जन्माला यायच्या आधीची कला आहे. खऱ्या अर्थाने लोककला सर्व शास्त्रीय कलांची जननी आहे.

शास्त्रीय कला प्रामुख्याने नियमबद्ध आणि शिक्षणसंस्थांद्वारे प्रसारित होते; परंतु लोककला ही स्वाभाविक, सामूहिक आणि मौखिक परंपरेने जतन केलेली असते. आज लोकवाद्य व लोकगायन किंवा लोकनृत्य लिहिल्या जात आहे. लोकगायन हे सरगम च्या माध्यमाने सोपे करून शिकवल्या जात आहे. लोकनृत्या साठी कोरीयोग्राफी केली जात आहे. लोकनाट्यासाठी नाट्यशास्त्रा चा पण आधार घेऊन नाट्य सुधारल्या जात आहे. या मुळे लोककलांचा मुख्य गावटी बाज सम्पून त्यात शास्त्रीय व मॉडर्न असा नविन बाज निर्माण झाल्यामुळे फिल्मी व तडक भडक लोककलांच्या कार्यक्रमांची मागणी सर्वत्र वाढली आहे. कोणीही पारम्परिक लोककलांच्या कार्यक्रमाला गर्दी करत नाही.

लोकसंगीत हे या कलारूपांचे भावात्मक अधिष्ठान आहे. लोककला आणि लोकसंगीत यांचा संबंध केवळ कलात्मक नसून सामाजिक, धार्मिक आणि मानसशास्त्रीय देखील आहे. लोककला सादर करताना लोकसंगीत निर्माण होते व आपोआप सामान्य बोल हे सांगीतिक भाषेत मधे बदलतात व त्या वेळेचा जो प्रसंगानुरूप रस निर्माण झाला असेल त्या भावना जनसामान्याला लोककला निर्माण करण्याची शक्ति देतो. निसर्गा च्या सानिध्यात प्रगत झालेला आदिवासी जगात कुठे ही असला तरी तो त्याच्या लोकसंस्कृतिला कधी ही विसरत नाही. प्रस्तुत संशोधनात या संबंधाचे विविध विश्लेषण करण्यात येत आहे.

२. लोककलेची संकल्पना, व्याप्ती आणि स्वरूप

लोककला म्हणजे विशिष्ट प्रदेशातील सामान्य लोकांनी निर्माण केलेली, जपलेली आणि पिढ्यान्पिढ्या चालत आलेली कला. ती स्थानिक परिस्थिती, भाषा आणि जीवनपद्धतीशी निगडित असते. मैदानी प्रदेशातील लोकनृत्य हे जास्तीत जास्त गिरक्या देऊन

करणार असत आणि एकल नृत्य जास्त दिसून येते. पण या उलट पहाडी प्रदेशातील नृत्य एकमेकांना कमरेतून पकडून केल्या जाते व त्यात संघीय भावना दिसून येते. कारण मैदान हे सपाट असते तेथे पडण्याची भीति नसते. पण पहाडी प्रदेश हा खडतर असल्या कारणाने पडण्याची भीति किंवा तोल जाऊन अपाघात होण्याची शक्यता असते त्या कारणाने नृत्या मध्ये वेगळेपना दिसून येतो.

२.१ लोककलेची मुख्य वैशिष्ट्ये

मौखिक परंपरा: लोककलाकर हा काही शास्त्रीय कला शिकून आलेला नसतो. शास्त्रीय घराण्यात जैसे नियमबद्ध गायन, वादन, नृत्य असते तसे लोककला च्या बाबातीत घडत नाही. लोककला किंवा लोकसंगीत हे त्या गावातल्या किंवा त्या प्रदेशातल्या सामाजिक परिपेक्ष आणि समाज रित्या नुसार एकाबपीढी पासून दुसऱ्या पीढी कडे प्रस्थापित होत जाते. कुठलीही संविधा व स्क्रिप्ट न ठेवता समयसूचकते ने इम्प्रूवायजेशन केल्या जाते.

सामूहिक सर्जनशीलता
धार्मिक व सामाजिक संदर्भ
नैसर्गिकता व सहजता
स्थानिक बोलीभाषेचा वापर

२.२ लोककलेचे प्रकार

- ०१. लोकनृत्य,
- ०२. लोकनाट्य
- ०३. लोकगीत
- ०४. लोकचित्रकला
- ०५. हस्तकला

उदाहरणार्थ – लावणी, कलबेलिया, बिहू, जागरण, गोंधळ, भारुड, दशवतार, जोगति, खडी-गम्मत, गरबा, भाँगडा तमाशा ही सर्व कलारूपे समाजाच्या जीवनपद्धतीशी थेट जोडलेली आहेत.

३. लोकसंगीताची संकल्पना व वैशिष्ट्ये

लोकसंगीत म्हणजे लोकजीवनातून नैसर्गिकरीत्या निर्माण झालेले संगीत. ते शास्त्रीय बंधनांपेक्षा अनुभवप्रधान असते.

३.१ लोकसंगीताची वैशिष्ट्ये

साधी धून
तालप्रधानता
पुनरावृत्ती
समूह सहभाग
स्थानिक भाषेचा वापर

३.२ लोकवाद्ये

ढोलक, ढोलकी, ताशा, एकतारी, बासरी, शहनाई, दिमड़ी, पखवाज, सम्बळ, तुनतूने, हलगी, झांज, मंजिरा इत्यादी वाद्ये लोकसंगीतात प्रामुख्याने वापरली जातात.

लोकसंगीत हे विवाह, पीकउत्सव, धार्मिक सण, जन्म-मृत्यू विधी अशा विविध सामाजिक प्रसंगांशी संबंधित आहे. कुलाचार विधीशी संबंधित आहे. आज पण – ख च्या या युगात जनसामान्य आपल्या आयुष्यात गोंधळ होऊ नये यासाठी

लग्नाच्या विधी आधी साढेतिन शक्तिपीठा चा देवी चा गोंधळ व महाराष्ट्रा चे कुलदैवत खंडोबा च जागरण घालतात.

४. लोककला आणि लोकसंगीत यांतील परस्परावलंबी संबंध

लोककला आणि लोकसंगीत यांचा संबंध बहुआयामी आहे.

४.१ लोकनृत्य आणि संगीत

लोकनृत्याची रचना ही संगीतावर आधारित असते. ताल व लय नृत्याच्या हालचाली नियंत्रित करतात.

उदाहरणार्थ - Bhangra ढोलच्या तालावर आधारित आहे.

Garba मध्ये सामूहिक गायन व टाळ्या महत्त्वपूर्ण असतात.

Lavani मध्ये ढोलकीचा ताल अभिव्यक्ती तीव्र करतो.

संगीताशिवाय नृत्याची ऊर्जा आणि भावार्थ अपूर्ण राहतो.

४.२ लोकनाट्य आणि संगीत

लोकनाट्य ही कथानकप्रधान कला असून त्यात संगीताची प्रमुख भूमिका असते.

Tamasha मध्ये गायन हे कथानक सादरीकरणाचे साधन आहे.

Nautanki मध्ये संवाद संगीतमय शैलीत मांडले जातात.

संगीतामुळे नाट्यप्रयोगात नाट्यमयता आणि भावनिक तीव्रता वाढते.

४.३ धार्मिक आणि विधीपर संबंध

अनेक लोकपरंपरा संगीताशिवाय पूर्ण होत नाहीत. विवाहगीते, ओव्या, भजने, कीर्तन ही त्याची उदाहरणे आहेत. संगीत धार्मिक विधींना आध्यात्मिक गहनता प्रदान करते.

४.४ सामाजिक ऐक्य व सांस्कृतिक सातत्य

लोककला आणि लोकसंगीत समाजात ऐक्य निर्माण करतात. सण-

उत्सवांमध्ये सामूहिक सहभागामुळे सामाजिक बंध दृढ होतात. या कलारूपांद्वारे परंपरा पुढील पिढीकडे हस्तांतरित होतात.

५. मानसशास्त्रीय आणि समाजशास्त्रीय विश्लेषण

लोकसंगीत व लोककला यांचा व्यक्ती आणि समाजावर सकारात्मक परिणाम होतो -

भावनिक अभिव्यक्तीची संधी

मानसिक ताण कमी करणे

सामूहिक ओळख निर्माण करणे

सामाजिक मूल्यांचे शिक्षण

समूहगायन आणि नृत्यामुळे व्यक्तीमध्ये आत्मविश्वास वाढतो व सामाजिक संवाद वृद्धिंगत होतो.

६. ऐतिहासिक विकास

लोककला आणि लोकसंगीताचा इतिहास कृषिप्रधान समाजाशी संबंधित आहे. शेती, ऋतुचक्र, निसर्ग आणि देवपूजा यांमधून विविध कलारूपांचा विकास झाला. कालांतराने या कलारूपांनी प्रादेशिक वैशिष्ट्ये आत्मसात केली.

७. आधुनिक काळातील आव्हाने आणि संवर्धन

शहरीकरण, जागतिकीकरण आणि तांत्रिक प्रगतीमुळे काही

लोकपरंपरा लुप्त होण्याच्या मार्गावर आहेत. तथापि -

सांस्कृतिक महोत्सव

शासकीय अकादमी

दूरदर्शन व चित्रपट

लोकसंगीत फ्युजन

यांच्या माध्यमातून लोककला आणि लोकसंगीताचे पुनरुज्जीवन होत आहे.

८. संशोधनात्मक निष्कर्ष

लोककला आणि लोकसंगीत यांचा संबंध परस्परपूरक आहे. संगीत हे लोककलांचे भावात्मक अधिष्ठान आहे.

दोन्ही कलारूपे सामाजिक ऐक्याचे माध्यम आहेत. त्यांचे जतन हे सांस्कृतिक सातत्यासाठी आवश्यक आहे.

९. निष्कर्ष

लोककला आणि लोकसंगीत या भारतीय संस्कृतीच्या जिवंत परंपरा आहेत. संगीत लोककलांना लय, गती आणि भावना प्रदान करते, तर लोककला संगीताला दृश्य आणि नाट्यमय रूप देते. या दोन्ही कला समाजाच्या सांस्कृतिक ओळखीचे प्रतीक आहेत. त्यांच्या संवर्धनासाठी शैक्षणिक, शासकीय आणि सामाजिक स्तरावर प्रयत्न करणे अत्यावश्यक आहे.

संदर्भ:-Sharma, R. Indian Folk Traditions, Jain, K. Folk Music of इंडिया, विविध सांस्कृतिक संशोधन जर्नल्स, शासकीय सांस्कृतिक अहवाल

राजकीय परिवर्तनांचा लोककलांवर परिणाम ऐतिहासिक व समकालीन विश्लेषण

संकेत शिवाजीराव झिने

एम.पी. ए. (यु. जी. सी.- नेट)

फोन नं. : 9307010085 / 9970359320

ई-मेल : sanketzine11@gmail.com

पत्ता : छ. संभाजीनगर, महाराष्ट्र

प्रस्तावना

लोककला ही कोणत्याही समाजाची सांस्कृतिक ओळख असते. लोकांनी लोकांसाठी निर्माण केलेली कला म्हणजे लोककला. मात्र, ही कला निर्वात पोकळीत जगत नाही. समाजातील राजकीय स्थित्यंतरे, सत्तापालट आणि शासकीय धोरणे यांचा लोककलांच्या स्वरूपावर, विषयांवर आणि अस्तित्वावर खोलवर परिणाम होत असतो. ऐतिहासिक काळातील राजाश्रयापासून ते आधुनिक काळातील लोकशाहीतील 'राजकीय प्रचाराचे माध्यम' इथपर्यंतचा लोककलांचा प्रवास अत्यंत रंजक आणि संघर्षाचा आहे.

लोककला या मातीतील कला असतात. जेव्हा जेव्हा सत्तेची समीकरणे बदलतात, तेव्हा त्याचा थेट परिणाम लोककलांच्या सादरीकरणावर, विषयांवर आणि कलाकारांच्या जगण्यावर होतो. ऐतिहासिक काळात राजसत्तेने लोककलांना दिलेले संरक्षण आणि आधुनिक काळात लोकशाही किंवा हुकूमशाहीने दिलेली दिशा यांचा अभ्यास करणे महत्त्वाचे आहे.

१. ऐतिहासिक विश्लेषण : राजसत्ता आणि लोककला

अ) ऐतिहासिक काळात लोककला या प्रामुख्याने राजाश्रयावर अवलंबून होत्या.

शिवकाळ व पेशवेकाळ : शिवकाळात पोवाड्याला वीररस निर्माण करण्यासाठी राजकीय महत्त्व प्राप्त झाले. अफझलखानाचा वध किंवा सिंहगडाची लढाई यांसारख्या राजकीय घटनांनी पोवाड्याला जन्म दिला. पेशवेकाळात लावणी आणि तमाशा या कलांना राजाश्रय मिळाला, पण उत्तर पेशवाईत त्यात शृंगारिक बदल झाले. प्राचीन काळी लोककलांना मंदिरांचा आणि राजांचा आश्रय होता. दक्षिणेतील 'यक्षगान' असो किंवा महाराष्ट्रातील 'लळित', या कला धार्मिक उत्सवांचा भाग होत्या. जेव्हा सत्ता बदलली, उदा. मुघल सत्ता आली, तेव्हा अनेक हिंदू लोककलांना ग्रामीण भागात आश्रय घ्यावा लागला.

ब) शिवकाळ आणि मराठा साम्राज्य

राजकीय परिवर्तनाचा लोककलेवर झालेला सर्वात मोठा प्रभाव म्हणजे 'पोवाडा'.

पोवाडा : छत्रपती शिवाजी महाराजांच्या काळात युद्धनीती आणि वीरश्री जागवण्यासाठी पोवाड्याचा जन्म झाला. 'अफझलखान वध' हा पहिला अधिकृत पोवाडा राजकीय विजयाचे प्रतीक होता.

तमाशा आणि लावणी : पेशवेकाळात, विशेषतः उत्तर पेशवाईत, जेव्हा राजकीय स्थैर्य लाभले, तेव्हा तमाशा आणि लावणीला राजाश्रय मिळाला. पण राजकीय विलासीपणामुळे या कलेत शृंगारिकतेचा अतिरेक झाला, जो तत्कालीन राजकीय मानसिकतेचे प्रतिबिंब होता.

क) ब्रिटिश राजवट आणि प्रतिकाराची कला

ब्रिटिशांच्या आगमनाने भारतीय राजसत्ता संपली आणि लोककलांचा राजाश्रय सुटला. मात्र लोककलाकारांनी या संकटाचे रूपांतर संधीत केले. सत्यशोधकी जलसे : महात्मा जोतिराव फुलेंनी 'सत्यशोधक समाजा'च्या माध्यमातून लोककलांचा वापर राजकीय आणि सामाजिक क्रांतीसाठी केला. मेळे आणि पथनाट्ये : लोकमान्य टिळकांनी सार्वजनिक गणेशोत्सवाच्या माध्यमातून 'मेळ्यांना' राजकीय व्यासपीठ मिळवून दिले. ब्रिटिशांच्या जुलमी राजवटीविरुद्ध गाणी गाऊन जनमत तयार करण्याचे काम या लोककलांनी केले.

२. स्वातंत्र्योत्तर कालखंड आणि लोकशाहीचा प्रभाव

अ) संयुक्त महाराष्ट्र चळवळ: लोककलेचा सुवर्णकाळ

राजकीय सीमांच्या बदलासाठी लोककलेचा इतका प्रभावी वापर जगात क्वचितच कोठे झाला असेल.

शाहीर अण्णाभाऊ साठे, शाहीर अमर शेख आणि शाहीर गव्हाणकर यांनी आपल्या डफावरच्या थापेने मुंबईसह महाराष्ट्र मिळवण्यासाठी जनआंदोलन उभे केले.

माझी मैना गावाकडं राहिली, माझ्या जिवाची होतीया कायली यांसारख्या लावण्यांतून मुंबई तोडण्याच्या राजकीय षड्यंत्रावर प्रहार करण्यात आला. राजकीय ध्येयासाठी लोककलेचा हा सर्वात मोठा प्रभाव होता.

ब) सरकारी योजनांचे 'प्रचारक' म्हणून लोककला

स्वातंत्र्यानंतर सरकारने 'लोकसंपर्क विभाग' (Directorate of Advertising and Visual Publicity) स्थापन केला. कुटुंब नियोजन, साक्षरता अभियान आणि शेती सुधारणा या राजकीय धोरणांचा प्रचार करण्यासाठी भारूड, कीर्तन आणि वासुदेव यांसारख्या कलांचा वापर शासकीय माध्यम म्हणून होऊ लागला. येथे लोककलेचे 'बौद्धिकीकरण' झाले, पण तिची मूळ बंडखोरी काही प्रमाणात कमी झाली.

३.समकालीन विश्लेषण: जागतिकीकरण आणि डिजिटल राजकारण

आजच्या काळात राजकीय परिवर्तन हे केवळ सत्तेचे नसून ते तंत्रज्ञानाचेही आहे.

अ) निवडणूक रणनीती आणि लोककला

सध्याच्या काळात राजकीय पक्ष निवडणुकांवेळी 'प्रचारक' म्हणून लोककलाकारांना वापरतात.

लोकनाट्य: निवडणुकीच्या काळात विरोधी पक्षाची खिल्ली उडवण्यासाठी 'वगनाट्य' किंवा 'प्रहसन' यांचा वापर केला जातो.

सोशल मीडिया: आता लोककलाकार फेसबुक आणि यूट्यूबवर राजकीय विडंबने (Political Satire) सादर करतात. राजकीय नेत्यांच्या भाषणांमधील विसंगतीवर 'भारूड' किंवा 'पोवाड्या'तून टीका केली जाते.

ब) निधी आणि राजकारण

आज अनेक लोककला महोत्सवांचे आयोजन राजकीय नेत्यांमार्फत केले जाते. यामुळे कलाकारांना आर्थिक स्थैर्य मिळते, पण त्या कलेवर त्या विशिष्ट राजकीय विचारसरणीचा शिक्का बसतो. कलेच्या स्वायत्ततेवर यामुळे मर्यादा येतात.

४.राजकीय परिवर्तनांचे लोककलांवर झालेले सकारात्मक व नकारात्मक परिणाम

सकारात्मक परिणाम

१.व्यासपीठ: राजकीय पाठबळामुळे मृतप्राय होत असलेल्या कलांना पुनरुज्जीवन मिळते.

२.आर्थिक मदत: मानधन आणि पेन्शन योजनांमुळे कलाकारांचे जीवनमान सुधारते.

३.आधुनिकीकरण: राजकीय स्पर्धेमुळे लोककलांमध्ये नवीन तंत्रज्ञान (Sound, Light) आले.

नकारात्मक परिणाम

१.व्यापारीकरण : राजकीय नेत्यांच्या मर्जेनुसार सादरीकरण करताना लोककलेचा मूळ आत्मा हरवत चालला आहे. २.सेन्सॉरशिप : काही वेळा राजकीय सत्तेला न पटणारे विषय मांडणाऱ्या कलाकारांना (उदा. विद्रोही शाहीर) दडपशाहीचा सामना करावा लागतो. तसेच सत्ताधारी पक्षाविरुद्ध बोलल्यास धमक्यांचा किंवा कार्यक्रमावर बंदीचा देखील सामना करावा लागतो. ३.प्रचारकी स्वरूप : कला ही केवळ प्रचाराचे साधन बनल्याने तिचे कलात्मक मूल्य कमी होते. ४.कलाकारांचे स्थलांतर : राजकीय दुर्लक्षामुळे अनेक पारंपरिक कलावंत पोटापाण्यासाठी ही कला सोडून शहरांकडे मजुरीसाठी वळले आहेत. ५.मूळ ढाचा बदलणे : लोकप्रियतेसाठी लोककलांमध्ये बॉलिवूड धाटणीची गाणी आणि नृत्ये यांचा वापर केला जातो जो की अत्यंत चुकीचा आहे.

निष्कर्ष

राजकीय परिवर्तने ही लोककलांसाठी कधी 'वरदान' तर कधी 'शाप' ठरली आहेत. ऐतिहासिक काळात लोककलेने सत्तेला आव्हान दिले, तर समकालीन काळात सत्ता लोककलेचा वापर स्वतःचे हात बळकट करण्यासाठी करत आहे. लोककला ही जनतेचा आवाज आहे.

जेव्हा ही कला केवळ राजकीय सत्ताधीशांची 'होयबा' बनते, तेव्हा तिचा न्हास सुरू होतो. मात्र, जोपर्यंत लोककलाकार सामाजिक वास्तवाचे भान ठेवून राजकीय विसंगतीवर बोट ठेवतील, तोपर्यंत ही कला जिवंत आणि प्रभावी राहिल.

भविष्यात लोककलांनी राजकारणापासून पूर्णपणे अलिप्त राहणे शक्य नसले, तरी त्यांनी आपले 'बंडखोर' आणि 'स्वतंत्र' अस्तित्व टिकवून ठेवणे हीच काळाची गरज आहे.

संदर्भ ग्रंथसूची :

१. डॉ. सरोजिनी बाबर - 'मराठी लोककला'
२. शाहीर अण्णाभाऊ साठे - 'निवडक साहित्य'
३. डॉ. प्रकाश खांडगे - 'लोककला आणि संस्कृती'
- ४) डॉ. प्रभाकर मांडे - 'लोकरंगभूमी'
४. महाराष्ट्र राज्य सांस्कृतिक धोरण अहवाल.

संत तुकाराम महाराज की भक्ती परंपरा

जितेंद्र सुरेश राठोड

ता. बारशीटाकळी जि. अकोला

प्रस्तावना

संत तुकाराम महाराज के काल से पूर्व महाराष्ट्र में भक्ती एवं सांस्कृतिक जीवन पर लोकसंगीत का प्रभाव वारकरी संप्रदाय से जुड़ा हुआ मिलता है। संत तुकाराम महाराज अध्यात्मिकनिष्ठ थे। प्रचलित समाज में लोक संगीत के माध्यम से लोक जनजागृती संप्रदाय के माध्यम से करने लगे संत तुकाराम महाराज के पूर्व महाराष्ट्र में विशेष तौर पर विठ्ठल रुक्मिणी भक्ती करनेवाले वारकरी पंथ का नाम लिया जाता है। विठ्ठल भक्ती वैष्णव भक्ती से भिन्न नहीं है। वास्तव में इस परंपराओं का मूल वेदों में प्राप्त होता है। वासुदेव की उपासना अन्य ईश्वर की नहीं अपितु विष्णु की ही है। विष्णु और नारायण भी भिन्न नहीं हैं। दोनों एक ही राम कथा कृष्ण को भी यह परंपरा विष्णु का अवतार स्वीकार करती है। राम तथा कृष्ण को आलंबित बनाकर मध्यकालीन भक्ती का प्रसाद खड़ा हुआ है। महाराष्ट्र में विठ्ठल भक्ती का जो वारकरी भक्ती संप्रदाय है वास्तव में यह विष्णु के प्रचलित रूप से संबंधित है और यही विष्णु धर्म प्रमुख रीति से महाराष्ट्र में गतिशील रहा है। इस धर्म का प्रमुख केंद्र पंढरपूर के विठोबा का पारंपारिक मंदिर बना है। इस महान परंपराओं के प्रवाह में कहीं श्रेष्ठ संत का नाम बड़े ही गौरव के साथ लिया जाता है। बालरूप की कल्पना की है वही कृष्ण अपने भक्त के लिए जिसका नाम पुंडलिक है जिने वर देने की लिये पंढरपूर आये थे एवं उन के संकेत पर खड़े ही हो गये जो अभी तक खड़े हैं। ऐसा माना जाता है संत तुकाराम महाराज वारकरी संप्रदाय के प्रमुख संत आये वारकरी संप्रदाय हिंदू धर्म के अनेक भारतीय भक्ती संप्रदाय के ऊपर दैवत पंढरपूर के श्री विठ्ठल इस संप्रदाय की विशाल शृंखलाबद्ध परंपरा भी रही है। महाराष्ट्र में भक्ती के जो धारा प्रवाहित होईल तत्कालीन स्थिति में संपूर्ण भारत उस धारा से उस धारा से जुड़ गई महाराष्ट्र में साहित्य संगीत कला तथा धर्मशास्त्र आधी विद्या व के प्राप्ति उन्नति हुई उन दिनों सारी विद्याये संस्कृत में ही उपलब्ध थी तथा जनसामान्य की के बहार थी महाराष्ट्र में नाथ संप्रदाय महानुभाव संप्रदाय वारकरी संप्रदाय व समर्थ संप्रदाय का बोल बाला था संत तुकाराम महाराज आरंभ में नाथ समुदाय में दीक्षित थे किंतु व्यापक यम मानवतावादी दृष्टिकोण के कारण उन्होंने वारकरी संप्रदाय की न्यू डाली किंतु इस संप्रदाय का आरंभ संत तुकाराम महाराज से माना जाता है संत एकनाथ भी पहिले दत्त संप्रदाय में दीक्षित थे किंतु बाद में वारकरी संप्रदाय के आधार स्तंभ बने महाराष्ट्र में पांच संप्रदाय मुख्य रूप से देखने को मिलते हैं उनमें कभी भी परंपरा निरंतर चलती आ रही है संत तुकाराम महाराज के पूर्व कालीन संत परंपरा में महाराष्ट्र के वारकरी संप्रदाय की न्यू डालने वाले संत तुकाराम महाराज को ही माना जाता है। स्वयं संत तुकाराम महाराज ने इसका उल्लेख किया है वारकरी संप्रदाय की यहा मंदिर तुकाराम महाराज ने ज्ञानेश्वर महाराज पूर्व वारकरी परंपरा प्रचलित रही है तुकाराम महाराज सारे संतों की भक्ती स्वरूप का अवलोकन करने पर ग्यात होता है की उन्होंने भक्ती को महत्व दिया है बहिरट एवं भालेराव के अनुसार धर्म अर्थ काम मोक्ष यहा चार पुरुषार्थ माने जाते हैं चौथा साध्य माना जाता है भारतीय संस्कृति परंपरा में जिसका मान योगदान वहा है संत तुकाराम महाराज उनके महाराष्ट्रीय प्रारं आर्थिक दृष्टिकोण से अतिशय विलक्षण एवं ऐतिहासिक दृष्टि से श्रेष्ठ है इस परमार्थिक परंपराओं में नाथ दत्त शैव वैष्णव रामदास पांच रात्र सभी संप्रदायों में वारकरी संप्रदाय का बहुत बड़ा योगदान रहा है यहा संप्रदाय विशाल जनसमूह का संप्रदाय कहलाया जाता है जो बहुत ही लोकप्रिय है।

आज भी यहा संप्रदाय उत्तरोत्तर विस्तार की और ही मार्गक्रमण कर रहा है इस वारकरी संप्रदाय कोणा कोई दैविक आपला वैभव या माना जाता है सभी संतों के अभंग के माध्यम से विठ्ठल रुक्माई में नाचते मग्न हो जाते हैं अंत उस संप्रदाय की स्थापना करने वाले संतों की संप्रदाय को आगे बढ़ने वाले संतों के मार्ग को चयन करना चाहिए महाराष्ट्र में वारकरी संतों की लंबी सूची है किन्तु ऐसे संत महाराज नामदेव महाराज एकनाथ ओम नामदेव निळोबा राम का नाम मुख्य रीति से लिया जाता है वारकरी संप्रदाय में ईन के अलावा संत गोरोबा संत सावत्र माळी संत नरहरी सोनार संत सावता माळी संत कान्होबा संत चोखामेळा संत बहिणाबाई आधी नाम का गौरव पूर्ण लिया जाता है अभंग वारकरी संतों के इस काव्य का उद्देश ही लोक मंगलता हे संतु के कार्य का उद्देश स्पष्ट की या है महाराष्ट्र में सर्वप्रथम वारकरी संप्रदाय की आधी संस्थापक संत तुकाराम महाराज कार्य का यहा हम अवलोकन करेंगे संत ज्ञानेश्वर तुकाराम महाराज अभंगवाणी समाज प्रबोधन किया संस्कृत भाषा में उपलब्ध भागवत गीता को महाराष्ट्र की मराठी भाषा में प्रगट किया सामान्य से सामान्य जनता प्राप्ति का आनंद लेने लगे संत तुकाराम महाराज की अभंगवाणी असे भक्तिमय लोकप्रचार किया है।

नाना वर्ग गवा उनका एक वर्ण दूध

तुम कहा के ब्राह्मण हम कहा के सूद

संत तुकाराम सामाजिक वैश्वमय को पाटणे का इस प्रकार प्रयास किया है सभी को एकत्रित एक भेद को मिठाना चाहिये
या रे या लहान थोर यादी भलते नारी नारा
करावा विचार ना लगे चिंता कोणासी

सभी जाती हो का समन्वयक साधने का संत तुकाराम महाराज माना जाता है
संतो की विशिष्ट भक्ती

संत साहित्य का आशय आलोकिक है परंतु उसकी अभिव्यक्ति पूर्णता लौकिक घरातल पर रही है संतो ने अति इंद्र इंद्रिय द्वारा भोगणे हेतू लौकिक घरातल का हेतू प्रयोग किया है परिणाम संत साहित्य परमार्थिक लोक साहित्य बना है संतो ने लोक रुढी भाषा संकेतो का अभिव्यक्ति पद्धती का स्वीकार किया हुआ कि यहा संत विचार लोक भ्रमित हवे संतो की दृष्टी प्रमुखता पारमार्थिक होकर भी लोगो के आधी मौक्तिक दुःख को उन्होने सहानभूती से देखा अपने अनुभव विचार प्रादेशिक भाषा मे प्रगट कर समाज के शुद्ध ती शुद्ध लोगो की भी आत्मनती का मार्ग दिखला या संतो के विचार ग्रंथ प्रणामकारी न होकर प्रतीत प्रतीक प्रमाण वाद इथे बाण अंग को स्वीकार कर उसके अंतरंग मे अध्यात्मक भरणे का महत्वपूर्ण माना जाता है संतो ने किया है संत साहित्य में लोक तत्व व्यापक है परिणामत संत साहित्य का लोकमान्य पर गहरा प्रभा लक्षित होता है संतो के भक्ती की विशिष्टता स्पष्ट परी लक्षित होती है

संत तुकाराम महाराज का जीवन काल पंचवेद तथा वारकरी संप्रदायिक के मंदिर के कलश कहकर विभूषित किया जाता है भक्ती अजस्त्रिधारा को प्रवाहित करने वाले संत तुकाराम महाराष्ट्रीयन सांस्कृतिक के कंठ का हार बन बैठे है जो सामान्य से सामान्य उच्च से उच्च मनुष्य को आकर्षित कर प्रथमदर्शक का कार्य करती है जो महाराष्ट्र की भक्ति परंपराहो मे अमृतधारा से स्नान करते है आज भी भक्ती मंडली श्रद्धा से समरण कर कर्तुत्व हो जाती है उनकी अभंगवाणी आज भी एक कल भी अभंग रूप मे बिना टूटे पुंजनिया रहने संपूर्ण महाराष्ट्र भूमी अनुभव करती है महाराष्ट्र के लिए तुकाराम गाथा अमूल्य संपत्ती यम शाश्वत गाता है जितना इन अभंग में समान होंगे इतना ही रस मिलता है आनंद मिलता है हताश निराश लोगो को जिनेका मार्ग दिखाने का सामर्थ इस गाथा मे है मनुष्य को सुख दुःख अथवा निराश सांसारिक मायामोह राग द्वेष की अनुभूती मुक्त होकर हो जाता है

निष्कर्ष

संत तुकाराम पराओ को निभाया है उन्होने संपूर्ण काव्य अभंग मे रचा है एम संप्रदाय द्वारा पुरे समाज को जागरूक किया है उनकी रची गाथा मे ४५०७ अभंग है उनकी यहा गाथा एक संघ वांगमय महाकृती है उनका महा कविता मानवी संसार के एम जीवन के किसी भी अंग की अवहेलना न करते हुए प्रस्तुत हो आहे मूल्यवान साहित्य है जीन मे जीवन के वेदना के ताप मे तपकर ही निरूप निखरकर पूर्व जन्म स्वरूप मानव विकसित हुआ है स्वयं के जीवन अनुभव एवं समकालीन सामाजिक दशा एवं सर्वर क्लिक मानवी अवस्था का चित्र इस गाथा मे मिलता है संत तुकाराम महाराज ने केवल समाज को ही नही जागरूक बलकी अपनी भक्ति से समाज मे दिशा देने का काम किया है

संदर्भसूची

- १ ल. रा. भावा पांगासकर संत तुकाराम चरित्र पेज नं २ जोग महाराज सार्थ तुकाराम गाथा अभंग २२५३
- ३ धोंडोबा पंत शिखरकर तुकाराम अभंग गाथा अभंग ७
- ४ जोग महाराज सात तुकाराम गाथा अभंग ७६६
- ५ डॉक्टर राम घोडे संत तुकाराम व संत तुकडोजी महाराज तुलनात्मक दर्शन
- ६ भालचंद्र नेमाडे तुकाराम प्रक्रमांक १६
- ७ गो. गो. टिपणी तुकाराम महाराजांची निवडक एक हजार अभंग
- ८ शंकर खंदारकर श्री तुकाराम महाराज गाथा
- ९ श्री श त्र पाटील संत तुकाराम महाराज विविध वर्णन
- १० ओम प्रकाश त्रिपाठी संत साहित्य अर लोक मंगल
- ११ संत तुकडोजी महाराज ग्रामगीता
- १२ डॉक्टर सदानंद मोरे तुकाराम दर्शन प्र.२०६
- १३ वामन देशपांडे निवडक तुकाराम महाराज
- १४वा. सी. बेंद्रे संत तुकाराम महाराज प्रकाशित अभंग
- १५ डॉक्टर सुमन शर्मा मध्यकालीन भक्ती आंदोलने का सामाजिक विवेचन

लोककला सादरीकरण

डॉ. ज्ञानेश्वर सोनवणे

नाट्यशास्त्र विभाग

स्वामी रामानंद तीर्थ महाविद्यालय अंबाजोगाई जि. बीड

लोकजीवन हे समाजाच्या विविध चालीरीती आणि परंपरांमधून घडते आणि लोकजीवनातील चालीरीती, परंपरा आणि विधी त्यात प्रतिबिंबित होतात. उत्सवांमध्ये लोककला असतात. वासुदेव, गोंधळ, भारुड, ललित, बहुरूपी, गोधळ जागरण आणि तमाशा, या सर्वांचा एक भावनिक आणि आध्यात्मिक अर्थ आहे. म्हणूनच, त्यांच्या नाट्य सादरीकरणामुळे त्यांच्या अर्थालाही महत्त्व प्राप्त होते. लोकपरंपरा आणि धार्मिक पद्धतींवर आधारित नाट्यविषयक शोधांना सामान्यतः नाटक असे संबोधले जाते. त्याचप्रमाणे, लोकसंगभूमीचे विविध नाट्यविषयक शोध जगभरात आधीच प्रचलित आहेत.

जगभरातील नाटकाचे मूळ नाटकाच्या काही आदिम स्वरूपापासून आहे. ग्रीस आणि भारताची नाट्यपरंपरा आणि संस्कृती खूप प्राचीन मानली जाते. त्यांची सर्वात जुनी नाटके कर्मकांडात्मक नाटके होती. प्राचीन ग्रीस आणि युरोपमधील सर्वात जुनी नाटके गाणे आणि नृत्यावर आधारित होती. प्रतिकूल निसर्गाचा मृत्यू आणि नाश आणि अनुकूल निसर्गाचा जन्म हे कथांमध्ये प्रतीकात्मकपणे चित्रित केले आहे. देवांचा विजय, अनुकूल प्रकृतीचा विजय आणि राक्षसांचा नाश, म्हणजेच प्रतिकूल प्रकृतीचा पराभव, हे जगभरातील प्राचीन नाटकांमध्ये आढळणारे समान विषय आहेत. या कारणास्तव, भारतीय लोककला प्रामुख्याने धार्मिक विषयांनी वैशिष्ट्यीकृत आहे.

भारतीय संस्कृत शब्दकोशात लोककलांची एक सोपी पण अर्थपूर्ण व्याख्या दिली आहे: लोककला ही भारतीय खेड्यांमध्ये राहणाऱ्या बहुतेक लोकांनी परंपरा आणि प्रथेद्वारे आत्मसात केलेली कला आहे. या व्याख्येनुसार, लोककलांचे तीन मुख्य प्रकार ओळखले जातात: धार्मिक, व्यावहारिक आणि वैयक्तिक. हे बहुजन समुदायाच्या मनो विनोदाचा धर्मनिरपेक्ष विषयांवर आधारित सहज उपलब्ध असलेल्या नाटकाचा संदर्भ देते. लोककलांना शास्त्रीय आणि अभिजात रंगभूमीचा स्रोत म्हणून संबोधले जाते. लोककलांचे सर्वात महत्त्वाचे वैशिष्ट्य म्हणजे साधेपणा; वातावरण रंगमंचाच्या कमीत कमी वापराने तयार केले जाते. लोककलांमध्ये, सर्व पैलू विचारात घेतले जातात. येथील भाषा साधी आणि सोपी आहे, जी जटिल अनाकलनीयतेच्या उपस्थितीशिवाय आकलनाचा आनंद घेण्यास अनुमती देते. लोककलांच्या निर्मितीच्या या टप्प्याचा विचार केल्यास लोककला परंपरेचे संशोधन सुलभ होते. प्राचीन काळातील धार्मिक विधी, लोकजीवनात या विधींचे स्थान, त्यांचे सादरीकरण आणि सादरीकरण करण्याची पद्धत आणि त्यातून निर्माण होणारे लोक आविष्कार, या सर्वांचे लोककलांच्या परंपरेत महत्त्व आहे. राष्ट्रीय एकात्मता: लोककलांचे अंतर्मुख या लेखात लोककलेच्या संदर्भात आपले विचार व्यक्त करताना डॉ. मोर्जे म्हणतात - लोकसंस्कृती म्हणजे त्या संस्कृतीचा एक भाग, लोककला, ती त्या लोकसमूहाला प्रिय असते.

लोकजीवनाचा पाया म्हणजे लोकजीवन निर्माण करणे आणि त्याच्या विविध भावना आणि भावनांचे कलात्मकपणे चित्रण करणे. जीवनातील अनेक उपक्रम केवळ प्रतीकात्मक असतात. कधीकधी, ते केवळ मनाला समाधान देतात. प्रेक्षकांना प्रभावित करणे हा लोककलांचा एक पैलू आहे. लोककला सामाजिक जीवनात जगण्याचा एक मार्ग प्रदान करते. भाषा, चालीरीती, परंपरा, दैवी कथा, विधी, समारंभ आणि उत्सव, अनेक ज्ञात आणि अज्ञात गोष्टींसह, त्यात समाविष्ट आहेत. या सर्व गोष्टी लोककलांमध्ये शोधल्या जातात. लोककलांचे दोन प्रकार आहेत: काही लोककला फक्त मनोरंजन करतात, तर काही आध्यात्मिक प्रेरणेचा संदेश देतात. लोककलांची भाषा ग्रामीण आहे. ते समजणे सोपे आहे. भारुड, लळीत, गोधळ आणि जागरण या सर्वांचा एक प्रेरणादायी आणि आध्यात्मिक अर्थ आहे. म्हणूनच, त्यांच्या नाट्यमय सादरीकरणामुळे त्यांच्या अर्थालाही महत्त्व प्राप्त होते. जर प्रत्येक व्यक्तीला कलाकार मानले तर मानवी वर्तनाचे क्षेत्र लोकनाट्य म्हणता येईल. जीवनात, आवश्यक वैयक्तिक आणि सामूहिक मूल्ये सतत समूह भावनांवर आधारित तयार होतात. ही कामे कलात्मक दिसतात, तरीही त्यांच्या गाभ्यात, ती मानवी मूल्यांमध्ये तयार होतात. ही मूल्ये लोकजीवनात वारंवार सादर केली जातात. या कलाप्रकाराचे नाट्य रूपांतर, बाहुला बाहुली (भातुकाली) या संदर्भात लोककलांचे एक चांगले उदाहरण मानले जाऊ शकते. जीवनाच्या अनेक पैलूंमध्ये व्यावहारिक नवोपक्रम दिसून येतात. या सर्व नवोपक्रमांना सामाजिक जीवनात सांस्कृतिक घटक म्हणून ओळखले जाते. म्हणून, व्यावहारिक लोककलांना कला म्हणणे आवश्यक आहे. परंतु संपूर्ण जग एक रंगभूमी आहे आणि प्रत्येक व्यक्ती त्याचा कलाकार आहे. प्रतीकात्मक अर्थाने येणारी ही गोष्ट लोककलेच्या अभ्यासकांना एक संकल्पना म्हणून स्वीकारावी लागेल.

लोकनाट्य आणि विधीनाट्याच्या सादरीकरणात रंगतंत्राचा वापर क्वचितच केला जातो, परंतु सादरीकरण आणि सादरीकरणाची नाट्यमयता नैसर्गिक आणि उत्स्फूर्त असते. विधीनाट्य आणि लोकनाट्य दोन्ही उत्स्फूर्तता दर्शवितात. अनेक लोककलांचा विकास पुर्वरंग आणि उत्तररंग च्या माध्यमातून होतो. लोकनाट्य आणि विधीनाट्य नाटकात प्रेक्षकांचा सहभाग सक्रिय असतो.

लोककला मानवी मनाची जाणीव प्रकट करते. ती मानवांची अंतर्निहित सर्जनशीलता देखील प्रकट करते.

लोकनाट्यमध्ये चिन्हे हा सर्वात महत्त्वाचा घटक आहे. चिन्हे ही नाटकाच्या नैसर्गिकतेचा आणि कृत्रिमतेचा खरा आधार आहेत. लोककलांचे सादरीकरण आणि प्रदर्शन त्यांच्यावर आधारित असते. प्रेक्षक आणि कलाकार यांच्यातील जवळीक आणि परस्पर समज महत्त्वाची भूमिका बजावते. प्रेक्षक नैसर्गिकरित्या कलाकारांसह रंगमंचावरील संकेतांशी जोडलेले असल्याने, त्यांच्या कल्पनाशक्तीवर भर दिला जातो. या अर्थाने, प्रेक्षक हा लोकनाट्यचा अविभाज्य भाग मानला जातो. लोककलांमध्ये पुरुषाने स्त्रीची भूमिका करणे सामान्य आहे. मी शहरात जात आहे असे म्हणत वर्तुळात फिरणे, पात्रांना आणि प्रेक्षकांना मैल दूर घेऊन जाते. कोणत्याही सजावटीशिवाय, काही राजे बनतात, तर काही गरीब बनतात.

लोककला सादरीकरणात, संगीत, वाद्ये, नृत्य, गाणे आणि नाटक यांच्यात एक अद्वितीय नैसर्गिक एकता आणि सुसंवाद आहे. लोकनाट्यांमध्ये अंतर्निहित कृत्रिमता, एकीकडे, परंपरांशी त्याची बांधिलकी दर्शवते, तर दुसरीकडे, त्यात नृत्य, नाटक आणि संगीताच्या मुक्त अभिव्यक्तीद्वारे भाव भावना जागृत करण्याची शक्ती देखील आहे. हे लोकनाट्य, प्रादेशिक फरक असूनही, कोणत्याही निश्चित रचनेने बांधलेले नाही, त्याच्या अंतर्निहित प्रादेशिक फरक असूनही, लोकजीवनाचा एक अंतर्गत धागा धरते, अशा प्रकारे सर्व प्रेक्षकांना पूर्णपणे नवीन अनुभव देण्याची क्षमता आहे.

लोकनाट्य हे लोक मनोरंजनाचा एक महत्त्वाचा घटक मानले जाते. लोक मनोरंजनाची पारंपारिक माध्यमे प्रामुख्याने लोकनाट्यात निर्माण झाली. ही पद्धत आदिम मानवाच्या नृत्य पद्धतींद्वारे साध्य केलेल्या नाट्य प्रयोगाचा स्रोत मानली जाते. नंतरच्या काळात, आदिम लोकांनी नैसर्गिक सौंदर्याशी जोडलेल्या अर्थाने नैसर्गिक शक्तीला धर्मात स्थान दिले आहे. विधी आचरणाचा भाग बनलेल्या कलात्मक नवकल्पनांनी नाट्यमय स्वरूप धारण केले. नाट्य प्रयोगाच्या दृष्टिकोनातून, धार्मिक नाट्य आणि लोकनाट्याची परंपरा वैदिक काळापासून आहे. कळसूत्री बाहुली, गोंधळ, कीर्तन, वाघ्या-मुरळी, लळीत, पंचमी, आखाडी, चैती, बोहडा, दंडार, वासुदेव, पोतराज, भारुड, दशावतारी खेळ, सोंग, बहुरूपी आणि नाट्य आविष्काराचे इतर प्रकार लोकसंस्कृतीच्या परंपरेतून पुढे गेले आहेत. भारुड, कीर्तन आणि बहुरूपीच्या सादरीकरणाचा सामाजिक जीवनाशी अविभाज्य संबंध होता. त्यांचे उद्दिष्ट अध्यात्म आणि सामाजिक ज्ञान वाढवणे होते.

लोक रंगमंचावर दोन प्रवाह अस्तित्वात आहेत: उपासना नाट्य आणि लोकधर्मी नाट्य, लोकधर्मी नाट्य जत्रा आणि धार्मिक उत्सवांदरम्यान सादर केले जात असले तरी ते मनोरंजनावर अधिक लक्ष केंद्रित करते. भूकेसोबतच, मानव मनोरंजनाचीही इच्छा बाळगतो. त्याची भूक अन्नाने भागत नाही तर मनोरंजनाने भागते.

औद्योगिकीकरण, ग्रामीण भागातील जलद शहरीकरण आणि बलुत परंपरा जवळजवळ नाहीशी झाली आहे. गावपातळीवर वाहतुकीची साधने, दळणवळण, सामाजिक, आर्थिक, सांस्कृतिक आणि राजकीय ज्ञान, वाढती लोकसंख्या, विखुरलेली कुटुंब व्यवस्था, वाढती बेरोजगारी, तंत्रज्ञानाचा प्रभाव, विविध मनोरंजन माध्यमे, बदल, मोठ्या शहरांमध्ये स्वतःच्या गावांसह काम करणारे समुदाय आणि विविध कारणांमुळे समाजाच्या विविध स्तरांवर बदलणारी मूल्यव्यवस्था आणि जागतिकीकरण यांचा लोककलांच्या सादरीकरणावर लक्षणीय परिणाम झाला आहे. या मूल्यांशी तडजोड होऊ नये यासाठी, उच्च शिक्षण देणाऱ्या सर्व विद्यापीठे आणि महाविद्यालयांमध्ये मुंबई विद्यापीठासारखी लोककला अकादमी स्थापन करणे आवश्यक आहे. यामुळे ग्रामीण लोककलांना प्रोत्साहन आणि जतन होईल आणि लोककलाकारांना संधी उपलब्ध होतील. आज, गावांमध्ये लोककला पूर्वीसारख्या सादर केल्या जात नाहीत; टेलिव्हिजन, मोबाईल फोन आणि सिनेमाचा प्रभाव स्पष्ट आहे.

लोककलांचा प्रसार टेलिव्हिजन, सिनेमा, रील, व्हॉट्सअप आणि फेसबुकद्वारेही केला जातो, परंतु वास्तवात अंतर्निहित असलेली जाणीव आणि प्रामाणिकपणा त्यांच्यात नसतो. जणू काही एखाद्या कुरूप स्त्रीला मेकअप आणि सजावटीने सादर केले जात आहे असे वाटते. हो, मला नेहमीच वाटते की काळाबरोबर प्रत्येकाने बदलले पाहिजे. लोककलाकारही त्याला अपवाद नाहीत. परंतु माझा एकच आक्षेप आहे की लोककलाकारांनी बदलत्या काळाबरोबर बदलू नये आणि लोककलांचे सार बदलू नये. जर ते असे करतील तर जणू आत्मा शरीरातून काढून टाकला जाईल.

संदर्भ

- १) भारतीय सांस्कृतिक कोश, खंड ८ - जोशी पी. महाद्वैवशास्त्री.
- २) लोकसाहित्य, बदलते साहित्य, बदलते रूपे, मोर्ने गंगाधर.
- ३) लोकनगर रंगभूमी, तारा भावनकर.
- ४) 'लोकरांगभूमी' डॉ. प्रभाकर मांडे-
- ५) 'लोकमनोरंजनाची पारंपारिक माध्यमे डॉ. शरद व्यवहारे.

THE RHYTHMIC ECHO OF TRADITION

CHHAU DANCE OF JHARKHAND

DEEPAK KUMAR MAHATO

BAMU SUB CENTRE, DHARASHIV, MAHARASHTRA, 431004

MOBILE NO. 8581953007

E-MAIL: deepak1295.du.ac@gmail.com

ABSTRACT

Chhau dance is a formidable pillar of India's intangible cultural heritage, deeply rooted in the soil of Jharkhand, West Bengal, and Odisha. This paper focuses specifically on the Seraikella Chhau of Jharkhand. It explores the transition of Chhau from a martial art form to a sophisticated folk-classical hybrid, analyzing its technique, the significance of masks, and its socio-religious connection to the Chaitra Parva festival. Through this research, we examine the challenges of modernization and the vital need for preservation.

1. INTRODUCTION

The word 'Chhau' is derived from the Sanskrit word Chhaya, meaning 'shadow' or 'mask', though some scholars link it to Chhauni, meaning 'military camp'. Jharkhand's Chhau, particularly from the Seraikella region, is a unique blend of martial prowess, athletic agility, and profound storytelling. Unlike many other Indian dance forms that rely heavily on facial expressions (Abhinaya), Chhau communicates through the stylized movement of the entire body.

2. HISTORICAL CONTEXT AND EVOLUTION

The origins of Chhau are found in the indigenous martial practices of the Paikas (warriors) of Jharkhand. Historically, it served as a form of physical training for soldiers. Over centuries, under the patronage of the royal family of Seraikella, it evolved into a structured art form.

The integration of Hindu mythology—specifically stories from the Ramayana, Mahabharata, and the Puranas—transformed the dance from a combat exercise into a spiritual and narrative performance. Despite these changes, the "martial DNA" remains visible in the dancers' powerful stances and leg movements.

3. KEY CHARACTERISTICS OF JHARKHAND CHHAU

The Seraikella style is distinguished by its elegance and the use of masks. Below is a breakdown of its core components:

The Mask (Mukhiya): The mask is the soul of the performance. Made from clay and papier-mâché, it depicts characters ranging from gods and demons to birds and animals. Because the mask is static, the dancer must use their neck, torso, and legs to convey emotion.

The Music: Chhau is accompanied by traditional instruments. The heavy beat of the Dhansa (large kettle drum) and Dhol provides the rhythm, while the Shehnai (reed pipe) provides the melody.

Movement (Chalis and Uflis): The footwork is based on the daily chores of village life (e.g., grinding grain, bathing) and the movements of animals (e.g., the gait of a tiger or the flight of a peacock).

4. TECHNICAL STRUCTURE OF THE DANCE

The technicality of Chhau can be categorized into three main rhythmic patterns. These dictate the intensity and speed of the performance:

PHASE	DESCRIPTION	RHYTHM (LAYA)
Gati	The entry and slow walk of the character Vilambit (Slow)	Vilambit (slow)
Khel	The core of story telling & interaction	Madhya (Medium)
Natki	The climatic conclusion with vigorous movements.	Drut (Fast)

5. SOCIO-RELIGIOUS SIGNIFICANCE: CHAITRA PARVA

In Jharkhand, Chhau is not merely a stage performance; it is a ritual. It is the centerpiece of the Chaitra Parva, a spring festival dedicated to Lord Shiva and Shakti. The dancers perform to ensure a good harvest and the well-being of the community. This connection to the land and the seasons makes Chhau an ecological and spiritual celebration of life.

6. THEMES AND NARRATIVES

While many dances focus on “Dharma” (righteousness), Chhau often explores the beauty of nature. Common themes include:

The Night (Ratri): A dancer personifying the stillness and mystery of the night.

The Peacock (Mayur): Capturing the vanity and grace of the bird.

Sagar Sangam: The meeting of the river and the ocean.

7. CHALLENGES IN THE MODERN ERA

Despite being recognized by UNESCO as an Intangible Cultural Heritage of Humanity in 2010, Chhau faces significant hurdles:

Economic Instability: Many traditional performers struggle with poverty, leading the younger generation to seek urban employment.

Commercialization: Shortened performances for tourists often strip the dance of its ritualistic depth.

Mask-making Crisis: The specialized skill of making authentic Seraikella masks is fading as artisans switch to cheaper materials.

8. CONCLUSION

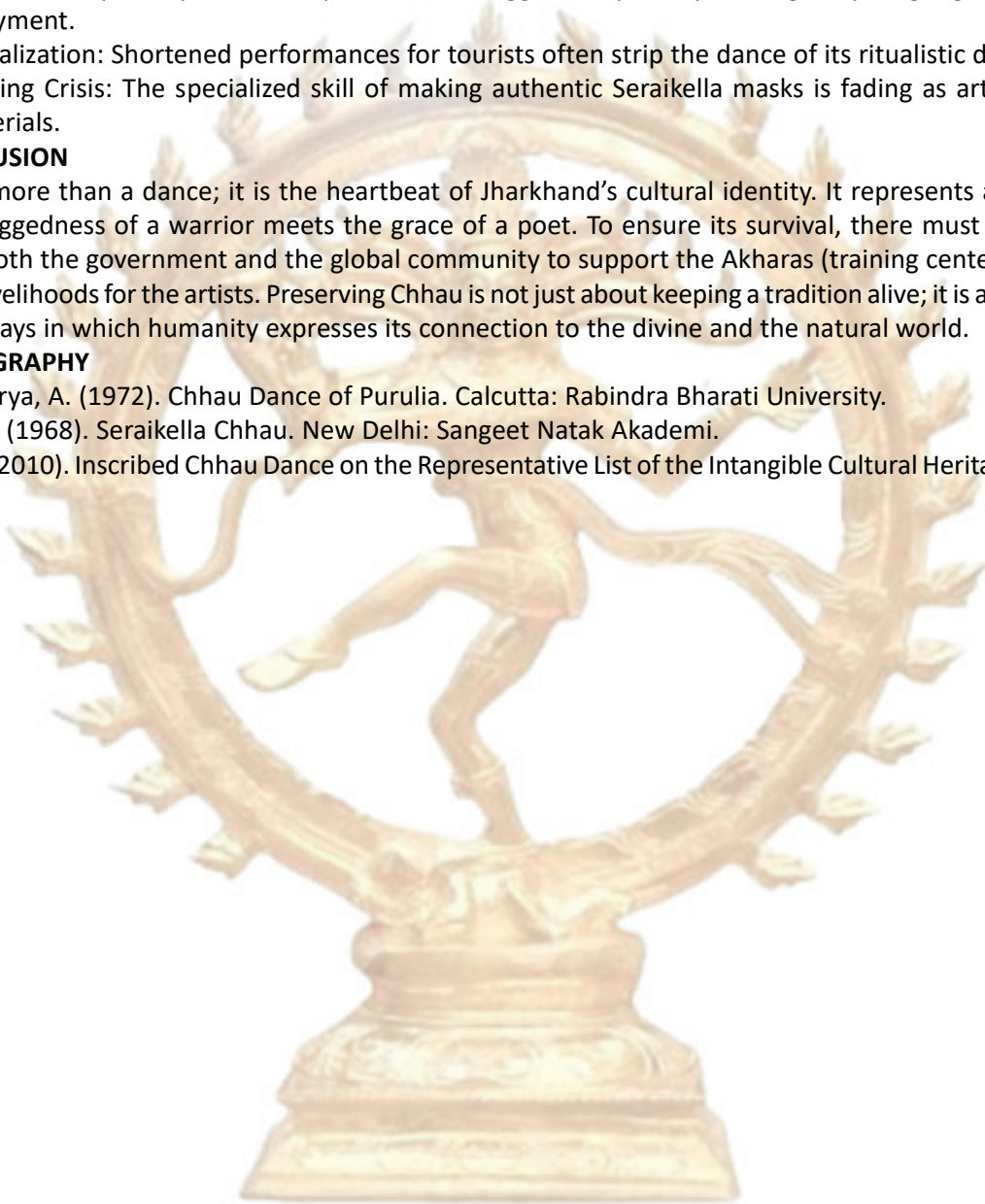
Chhau is more than a dance; it is the heartbeat of Jharkhand’s cultural identity. It represents a rare synthesis where the ruggedness of a warrior meets the grace of a poet. To ensure its survival, there must be a concerted effort from both the government and the global community to support the Akharas (training centers) and provide sustainable livelihoods for the artists. Preserving Chhau is not just about keeping a tradition alive; it is about respecting the diverse ways in which humanity expresses its connection to the divine and the natural world.

9. BIBLIOGRAPHY

Bhattacharya, A. (1972). Chhau Dance of Purulia. Calcutta: Rabindra Bharati University.

Kothari, S. (1968). Seraikella Chhau. New Delhi: Sangeet Natak Akademi.

UNESCO. (2010). Inscribed Chhau Dance on the Representative List of the Intangible Cultural Heritage of Humanity

राजस्थानी लोकगीतों में प्रेम और विरह की परंपरा

एक सांस्कृतिक और साहित्यिक अध्ययन

निर्मल चिरानियाँ

कॉलेज- डॉक्टर बाबासाहेब भीमराव अंबेडकर यूनिवर्सिटी सब कैंपस मराठवाड़ा (धाराशिव)

पता- p-5, shri sagar colony, Tolltax, Sanganer, jaipur, Rajasthan (302033)

Mobile number- 9636226172

Email id- nikkybboy@gmail.com

प्रस्तावना

राजस्थान की लोकसंस्कृति अत्यंत समृद्ध और बहुरंगी है। यहाँ की लोकपरंपराएँ, रीति-रिवाज, वेशभूषा, संगीत और लोकगीत सदियों से लोगों के जीवन का अभिन्न हिस्सा रहे हैं। विशेष रूप से राजस्थानी लोकगीत केवल मनोरंजन का माध्यम नहीं हैं, बल्कि वे समाज की भावनाओं, जीवन संघर्षों और मानवीय संबंधों का गहरा चित्रण भी करते हैं। इन लोकगीतों में प्रेम (इश्क) और विरह (वियोग) की भावनाएँ अत्यंत प्रमुख हैं।

राजस्थान के रेगिस्तानी वातावरण, युद्धप्रिय इतिहास और लंबे समय तक पति-पत्नी के अलग रहने की परिस्थितियों ने यहाँ के लोकगीतों में विरह को एक प्रमुख विषय बना दिया है। जब पुरुष व्यापार, युद्ध या आजीविका के लिए दूर चले जाते थे, तब स्त्रियाँ अपने भावों को लोकगीतों के माध्यम से व्यक्त करती थीं। यही कारण है कि राजस्थानी लोकगीतों में प्रेम की कोमलता और विरह की वेदना अत्यंत मार्मिक रूप में दिखाई देती है।

यह शोध-पत्र राजस्थानी लोकगीतों में प्रेम और विरह की परंपरा, उनके सामाजिक-सांस्कृतिक संदर्भ, भावात्मक अभिव्यक्ति और साहित्यिक महत्व का अध्ययन प्रस्तुत करता है।

राजस्थानी लोकगीतों की परंपरा

राजस्थानी लोकगीतों की परंपरा बहुत प्राचीन है। यह परंपरा मुख्य रूप से मौखिक रूप से पीढ़ी दर पीढ़ी चलती आई है। इन गीतों को ग्रामीण समाज में महिलाएँ, लोकगायक, और पारंपरिक कलाकार गाते रहे हैं।

राजस्थान के विभिन्न क्षेत्रों-मारवाड़, मेवाड़, शेखावाटी, डूंडाड़ और हाड़ौती-में लोकगीतों की शैली और भाषा में कुछ भिन्नताएँ मिलती हैं, परंतु उनके मूल भाव लगभग समान रहते हैं।

इन लोकगीतों में विवाह, त्योहार, कृषि, वीरता, भक्ति, प्रेम और विरह जैसे अनेक विषय मिलते हैं। विशेष रूप से प्रेम और विरह के गीतों ने लोकसाहित्य में महत्वपूर्ण स्थान बनाया है।

राजस्थान के प्रसिद्ध प्रेम-कथात्मक लोकगीतों में

* ढोलामारू

* मूमलमहेंद्र

* ढोलामारवणी

जैसी कथाएँ अत्यंत लोकप्रिय रही हैं। इन कथाओं में प्रेम की गहराई और विरह की पीड़ा का अत्यंत संवेदनशील चित्रण मिलता है।

प्रेम की अभिव्यक्ति

राजस्थानी लोकगीतों में प्रेम का स्वर अत्यंत सहज और स्वाभाविक है। यहाँ प्रेम को केवल रोमांटिक भावना के रूप में नहीं बल्कि जीवन की एक आवश्यक अनुभूति के रूप में प्रस्तुत किया गया है।

इन गीतों में प्रेम की अभिव्यक्ति कई रूपों में दिखाई देती है-

१. मिलन का आनंद

जब प्रेमी-प्रेमिका का मिलन होता है, तब लोकगीतों में आनंद और उल्लास की भावना व्यक्त होती है। इन गीतों में प्रकृति का सुंदर वर्णन भी मिलता है-जैसे सरसों के पीले फूल, चाँदनी रात, तालाब, जुगनू आदि।

२. प्रतीक्षा का प्रेम

राजस्थानी लोकगीतों में स्त्री अपने प्रिय के आने की प्रतीक्षा करती है। वह अपने प्रिय की याद में गीत गाती है और उसके लौटने की आशा रखती है।

उदाहरण के रूप में कई गीतों में स्त्री कहती है कि उसका प्रिय परदेस गया है और वह उसके लौटने की राह देख रही है।

३. दांपत्य प्रेम

लोकगीतों में पति-पत्नी के बीच का प्रेम भी महत्वपूर्ण विषय है। विवाह के बाद स्त्री का अपने पति के प्रति प्रेम और समर्पण कई गीतों में दिखाई देता है।

विरह की परंपरा

राजस्थानी लोकगीतों में विरह का चित्रण अत्यंत मार्मिक और गहन है। राजस्थान का ऐतिहासिक और सामाजिक जीवन इस भावना से गहराई से जुड़ा हुआ है।

प्राचीन समय में पुरुष अक्सर युद्ध या व्यापार के लिए दूर-दूर तक यात्रा करते थे। ऐसे में उनकी पत्नियाँ लंबे समय तक अकेली रहती थीं। इसी अकेलेपन और प्रतीक्षा की भावना ने विरह के गीतों को जन्म दिया।

विरह के प्रमुख रूप

१. पिया-वियोग

इस प्रकार के गीतों में स्त्री अपने पति या प्रेमी के दूर चले जाने के कारण दुखी होती है। वह अपने मन की पीड़ा को गीतों में व्यक्त करती है।

२. परदेस का दर्द

राजस्थान के कई लोकगीतों में यह भावना मिलती है कि प्रिय परदेस चला गया है और उसकी याद में स्त्री व्याकुल है।

३. प्रकृति से संवाद

विरह की अवस्था में नायिका अक्सर प्रकृति से संवाद करती है-चाँद, तारे, बादल और पक्षियों से अपने प्रिय का संदेश लाने की प्रार्थना करती है।

लोकगीतों में स्त्री की भावनाएँ

राजस्थानी लोकगीतों में स्त्री की भावनाओं का अत्यंत संवेदनशील चित्रण मिलता है। ये गीत स्त्री के मन की गहराई, उसकी आशाएँ, उसकी पीड़ा और उसके प्रेम को अभिव्यक्त करते हैं।

इन गीतों में स्त्री कभी अपने पति की प्रतीक्षा करती है, कभी अपने मायके को याद करती है, और कभी अपने जीवन की कठिनाइयों को व्यक्त करती है।

लोकगीतों में स्त्री केवल एक पात्र नहीं है बल्कि वह गीतों की मुख्य भावनात्मक शक्ति है।

सामाजिक और सांस्कृतिक संदर्भ

राजस्थानी लोकगीतों में प्रेम और विरह की परंपरा केवल व्यक्तिगत भावनाओं तक सीमित नहीं है, बल्कि यह समाज और संस्कृति से भी जुड़ी हुई है।

१. पारिवारिक संरचना

संयुक्त परिवार की परंपरा और सामाजिक मर्यादाओं के कारण प्रेम की अभिव्यक्ति अक्सर प्रतीकात्मक रूप में होती थी।

२. भौगोलिक परिस्थितियाँ

राजस्थान का मरुस्थलीय वातावरण और दूर-दराज के गाँव लोगों के बीच दूरी का कारण बनते थे, जिससे विरह की भावना और अधिक गहरी हो जाती थी।

३. ऐतिहासिक कारण

राजस्थान के इतिहास में युद्धों और संघर्षों की लंबी परंपरा रही है। राजपूत योद्धा अक्सर युद्ध के लिए घर से दूर रहते थे, जिससे उनके परिवारों में विरह की स्थिति उत्पन्न होती थी।

साहित्यिक विशेषताएँ

राजस्थानी लोकगीतों में कई साहित्यिक विशेषताएँ देखने को मिलती हैं।

१. सरल भाषा

इन गीतों की भाषा अत्यंत सरल और सहज होती है, जिससे आम लोग भी आसानी से इन्हें समझ और गा सकते हैं।

२. प्रतीक और बिंब

लोकगीतों में प्रकृति के प्रतीकों का सुंदर प्रयोग मिलता है—जैसे चाँद, तारे, बादल, वर्षा, फूल आदि।

३. लय और संगीत

राजस्थानी लोकगीतों की लय और संगीत उन्हें अत्यंत आकर्षक बनाते हैं। इन गीतों को अक्सर पारंपरिक वाद्ययंत्रों के साथ गाया जाता है।

आधुनिक समय में लोकगीतों का महत्व

आधुनिक समय में भी राजस्थानी लोकगीतों का महत्व बना हुआ है। आज भी विवाह, त्योहार और सांस्कृतिक कार्यक्रमों में इन गीतों को गाया जाता है।

हालाँकि आधुनिक संगीत और तकनीक के प्रभाव से लोकगीतों के स्वरूप में कुछ परिवर्तन भी आए हैं, लेकिन उनकी मूल भावनाएँ आज भी वही हैं।

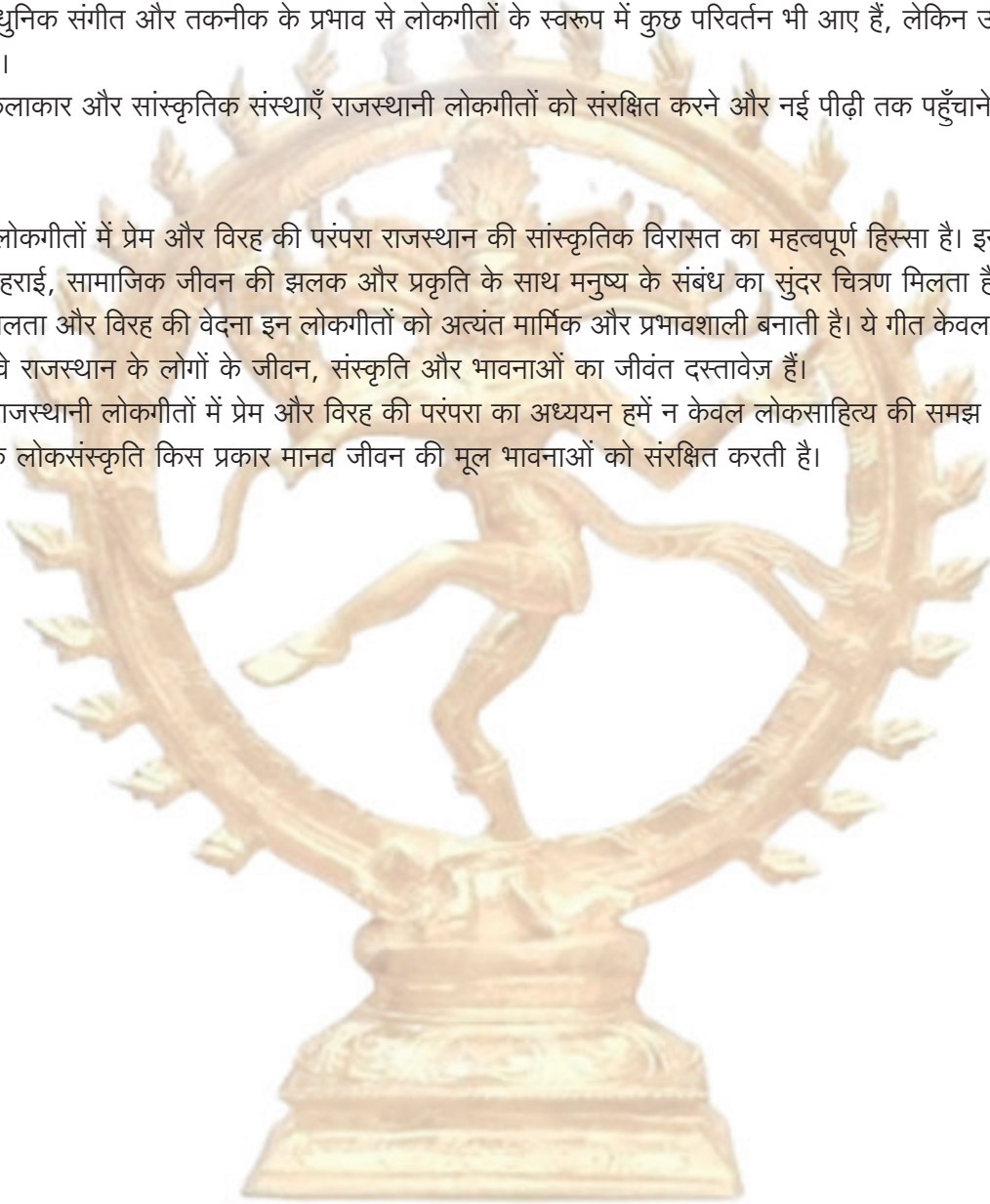
आज कई कलाकार और सांस्कृतिक संस्थाएँ राजस्थानी लोकगीतों को संरक्षित करने और नई पीढ़ी तक पहुँचाने का कार्य कर रही हैं।

निष्कर्ष

राजस्थानी लोकगीतों में प्रेम और विरह की परंपरा राजस्थान की सांस्कृतिक विरासत का महत्वपूर्ण हिस्सा है। इन गीतों में मानवीय भावनाओं की गहराई, सामाजिक जीवन की झलक और प्रकृति के साथ मनुष्य के संबंध का सुंदर चित्रण मिलता है।

प्रेम की कोमलता और विरह की वेदना इन लोकगीतों को अत्यंत मार्मिक और प्रभावशाली बनाती है। ये गीत केवल संगीत या साहित्य नहीं हैं, बल्कि वे राजस्थान के लोगों के जीवन, संस्कृति और भावनाओं का जीवंत दस्तावेज़ हैं।

इस प्रकार राजस्थानी लोकगीतों में प्रेम और विरह की परंपरा का अध्ययन हमें न केवल लोकसाहित्य की समझ देता है, बल्कि यह भी बताता है कि लोकसंस्कृति किस प्रकार मानव जीवन की मूल भावनाओं को संरक्षित करती है।

लोककलेच्या संवर्धनासाठी शासन व शैक्षणिक संस्थांची भूमिका

प्रा. सुरेश हरिभाऊ थोरात
सौ. के. एस. के. महाविद्यालय, बीड .

प्रस्तावना

लोककला ही कोणत्याही समाजाच्या सांस्कृतिक अस्मितेचा मूलाधार असते. लोकजीवनातील अनुभव, श्रद्धा, परंपरा, सण-उत्सव, सामाजिक मूल्ये आणि ऐतिहासिक स्मृती या सर्वांचा सजीव आविष्कार लोककलेतून होत असतो. महाराष्ट्राच्या सांस्कृतिक परंपरेत तमाशा, लावणी, भारूड, पोवाडा, कीर्तन, गोंधळ, दशावतार, वासुदेव परंपरा, गोंडी नृत्य, दिंडी, लोकनाट्य अशा विविध लोककला प्रकारांची समृद्ध परंपरा आढळते.

जागतिकीकरण, औद्योगिकीकरण आणि डिजिटल माध्यमांच्या वाढत्या प्रभावामुळे पारंपरिक लोककलांना अनेक आव्हानांना सामोरे जावे लागत आहे. अशा परिस्थितीत लोककलेचे जतन व संवर्धन करण्यासाठी शासन आणि शैक्षणिक संस्थांची भूमिका अत्यंत महत्त्वपूर्ण ठरते.

१. लोककलेची संकल्पना, स्वरूप व व्याप्ती

लोककला ही लोकांच्या सामूहिक सर्जनशीलतेचा आविष्कार आहे. ती प्रामुख्याने मौखिक परंपरेतून पुढे आलेली असून तिचे स्वरूप गतिशील आहे. लोककलेचे प्रमुख प्रकार पुढीलप्रमाणे आहेत:

१. लोकसंगीत - लावणी, भारूड, ओवी, गोंधळगीते
२. लोकनृत्य - गोंडी नृत्य, धनगरी नृत्य
३. लोकनाट्य - तमाशा, दशावतार
४. लोकसाहित्य - लोककथा, म्हणी, वाक्प्रचार
५. लोकचित्रकला व हस्तकला

लोककलेतून समाजातील ऐतिहासिक घटनांचे, सामाजिक रुढींचे आणि नैतिक मूल्यांचे जतन होते

२. लोककलेचे सामाजिक व सांस्कृतिक महत्त्व

लोककला समाजातील ऐक्य आणि एकात्मतेची भावना दृढ करते. गावोगावी होणाऱ्या जत्रा, यात्रांमध्ये लोककलेचा सक्रिय सहभाग असतो. यामुळे सामाजिक सलोखा निर्माण होतो.

लोककलेतून सामाजिक प्रबोधनाचे कार्यही पार पडते. भारूड आणि कीर्तन यांसारख्या प्रकारांतून समाजातील अंधश्रद्धा, व्यसनाधीनता, अन्याय यांविरुद्ध संदेश दिला जातो.

सांस्कृतिक दृष्टीने लोककला ही परंपरा आणि आधुनिकता यांमध्ये दुवा साधते. ती बदलत्या काळानुसार नव्या आशयाने समृद्ध होत राहते.

३. लोककलेसमोरील आव्हाने

आजच्या आधुनिक काळात लोककलेसमोर पुढील प्रमुख आव्हाने आहेत:

- * तरुण पिढीचा लोककलेबद्दल घटता कल * आर्थिक अस्थैर्य * व्यावसायिक स्पर्धा * डिजिटल माध्यमांचा प्रभाव
- * पारंपरिक गुरु-शिष्य परंपरेचा न्हास

या सर्व समस्यांवर मात करण्यासाठी शासन आणि शैक्षणिक संस्थांनी ठोस पावले उचलणे आवश्यक आहे.

४. लोककलेच्या संवर्धनासाठी शासनाची भूमिका

(अ) धोरणात्मक नियोजन : महाराष्ट्र शासन राज्यातील लोककलांच्या जतनासाठी विविध सांस्कृतिक धोरणे आखते. सांस्कृतिक कार्य संचालनालय मार्फत लोककला महोत्सव, राज्यस्तरीय स्पर्धा, कार्यशाळा आयोजित केल्या जातात.

(ब) आर्थिक सहाय्य: लोककलावंतांना अनुदान, मानधन, निवृत्ती वेतन, विमा योजना यांसारख्या सुविधा दिल्या जातात. आर्थिक स्थैर्य मिळाल्यास कलाकार अधिक जोमाने कला जोपासू शकतात.

(क) राष्ट्रीय पातळीवरील उपक्रम : संगीत नाटक अकादमी लोकनृत्य, लोकसंगीत आणि पारंपरिक कलांच्या संवर्धनासाठी कार्य करते. पुरस्कार व संशोधन अनुदानाच्या माध्यमातून लोककलांना प्रोत्साहन दिले जाते.

(ड) सांस्कृतिक केंद्रे व अकादमी : राज्यात सांस्कृतिक भवन, कला दालन, लोककला संशोधन केंद्रे उभारून लोककलेचे दस्तऐवजीकरण व प्रसार केला जातो.

५. लोककलेच्या संवर्धनासाठी शैक्षणिक संस्थांची भूमिका

(अ) अभ्यासक्रमात समावेश : शाळा व महाविद्यालयांच्या अभ्यासक्रमात लोककलेचा समावेश केल्यास विद्यार्थ्यांमध्ये सांस्कृतिक जाणीव निर्माण होते. लोकसाहित्य, लोकनृत्य, लोकसंगीत यांचे सैद्धांतिक व प्रात्यक्षिक शिक्षण दिले जाऊ शकते.

(ब) संशोधन व प्रबंध: विद्यापीठांमध्ये एम.ए., एम.फिल. आणि पीएच.डी. स्तरावर लोककलेवर संशोधन केले जाते. यामुळे लोककलेचे शास्त्रीय विश्लेषण व दस्तऐवजीकरण होते.

(क) कार्यशाळा व सांस्कृतिक उपक्रम : महाविद्यालयांमध्ये लोककला सप्ताह, स्पर्धा, शिबिरे आयोजित करून विद्यार्थ्यांना प्रत्यक्ष सहभागाची संधी दिली जाते.:

(ड) लोककलावंतांशी संवाद : लोककलावंतांना अतिथी व्याख्याते म्हणून निमंत्रित केल्यास विद्यार्थ्यांना प्रत्यक्ष अनुभव मिळतो आणि परंपरेबद्दल आदर निर्माण होतो.

६. शासन व शैक्षणिक संस्थांमधील समन्वय

लोककलेचे प्रभावी संवर्धन करण्यासाठी शासन व शैक्षणिक संस्था यांच्यात समन्वय आवश्यक आहे. संयुक्त महोत्सव, संशोधन प्रकल्प, डिजिटल संग्रहालये, सांस्कृतिक देवाणघेवाण कार्यक्रम यांद्वारे लोककलेचा प्रसार व्यापक स्तरावर होऊ शकतो.

७. आधुनिक तंत्रज्ञानाची भूमिका

डिजिटल प्लॅटफॉर्म, यूट्यूब, सोशल मीडिया, ई-आर्काइव्ह यांच्या माध्यमातून लोककलेचे जागतिकीकरण करता येते. ऑनलाईन अभ्यासक्रम व डिजिटल दस्तऐवजीकरण ही काळाची गरज आहे.

८. लोककलेच्या संवर्धनासाठी उपाययोजना

१. लोककला महोत्सवांचे नियमित आयोजन
२. ग्रामीण भागात सांस्कृतिक केंद्रांची स्थापना
३. शालेय स्तरावर लोककला स्पर्धा
४. संशोधनासाठी विशेष अनुदान
५. डिजिटल आर्काइव्ह निर्मिती

निष्कर्ष

लोककला ही समाजाच्या सांस्कृतिक अस्तित्वाचा पाया आहे. तिच्या संवर्धनासाठी शासनाने ठोस धोरणे आखणे, आर्थिक सहाय्य देणे आणि संशोधनाला प्रोत्साहन देणे आवश्यक आहे. त्याचबरोबर शैक्षणिक संस्थांनी अभ्यासक्रम, कार्यशाळा आणि संशोधनाच्या माध्यमातून लोककलेचा प्रचार व प्रसार करणे गरजेचे आहे. शासन व शैक्षणिक संस्था यांच्या संयुक्त प्रयत्नांतूनच लोककलेचे जतन व विकास प्रभावीपणे साध्य होऊ शकते.

संदर्भसूची

१. दुर्गा भागवत. लोकसाहित्याची रूपरेषा. मुंबई: मौज प्रकाशन.
२. रा. चिं. ढेरे. लोकसंस्कृतीची क्षितिजे. पुणे: पद्मगंधा प्रकाशन.
३. गं. बा. सरदार. लोकसाहित्याचे तत्त्वज्ञान. पुणे: कॉन्टिनेंटल प्रकाशन.
४. महाराष्ट्र शासन. सांस्कृतिक धोरण अहवाल. मुंबई.
५. संगीत नाटक अकादमी. वार्षिक अहवाल. नवी दिल्ली.
६. तारा भवाळकर. लोकपरंपरा आणि लोकजीवन. पुणे: स्नेहवर्धन प्रकाशन.

संत परंपरेतील लोककला निर्मिती: भक्ती, समाज जागृती आणि सांस्कृतिक रूप - एक चिकित्सक अभ्यास

संशोधक : कृष्णा पांडुरंग हजारे

संशोधन केंद्राचे नाव : कला सादरीकरण विभाग डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर

मराठवाडा विद्यापीठ छत्रपती संभाजी नगर मो.-9518333040

ई-मेल-krushnahajare708gmail.com

मार्गदर्शक : ज्ञानेश्वर लक्ष्मणराव सोनवणे

१. सारांश

महाराष्ट्राची संत परंपरा ही केवळ आध्यात्मिक चळवळ नसून ती एक महान सांस्कृतिक पुनर्जागरण होते. संतांनी जनसामान्यांपर्यंत पोहोचण्यासाठी 'लोकभाषा' आणि 'लोककला' या प्रभावी माध्यमांचा वापर केला. प्रस्तुत शोधनिबंधात संत ज्ञानेश्वरांपासून ते संत एकनाथांपर्यंतच्या कालखंडातील लोककला निर्मितीचा आढावा घेण्यात आला आहे. विशेषतः भारूड या कलाप्रकारातील 'नाट्यात्मकता' आणि त्याचे सामाजिक महत्त्व यावर प्रकाश टाकण्यात आला आहे. संशोधनासाठी ऐतिहासिक, वर्णनात्मक आणि विश्लेषणात्मक पद्धतीचा अवलंब करण्यात आला आहे.

२. प्रस्तावना

मराठीची नगरी आणि संतांची भूमी अशी ओळख असलेल्या महाराष्ट्रात १३ व्या शतकापासून विचारक्रांतीला सुरुवात झाली. तत्कालीन समाज व्यवस्थेत कर्मकांडांचे प्राबल्य होते आणि ज्ञान केवळ विशिष्ट वर्गापुरते मर्यादित होते. अशा काळात संतांनी 'भक्ती'चा लोकशाहीकरण केले. संतांनी हे ओळखले होते की, कोरडे तत्वज्ञान लोकांच्या मनावर ठसत नाही; त्यासाठी रंजन आणि प्रबोधन यांची सांगड घालणे आवश्यक आहे. यातूनच कीर्तन, भारूड, गवळण, लळित आणि गोंधळ यांसारख्या लोककलांना संतांनी संजीविनी दिली. हा शोधनिबंध या कलांच्या निर्मितीमागील प्रेरणा आणि त्यांच्या सादरीकरणातील नाट्यमूल्यांचा वेध घेतो.

३. संशोधनाची उद्दिष्टे

संत परंपरेतील लोककलांच्या निर्मितीमागील सामाजिक व आध्यात्मिक प्रेरणांचा अभ्यास करणे.

लोककलांमधील 'नाट्यात्मक मूल्ये' (अभिनय, वेशभूषा, संवाद) शोधणे.

भारूड या कलाप्रकाराचे मराठवाड्यातील विशेष स्थान आणि त्याचे स्वरूप स्पष्ट करणे.

आधुनिक काळातील या लोककलांची प्रासंगिकता तपासून पाहणे.

४. संशोधनाचे गृहीतक

संतांनी निर्माण केलेल्या लोककला केवळ भक्तीचे साधन नसून, त्यातील नाट्यात्मकता आणि लोकसंवादांमुळे त्या प्रभावी समाज प्रबोधनाचे माध्यम ठरल्या आहेत.

५. लोककला निर्मिती: ऐतिहासिक आणि तात्विक पार्श्वभूमी

संतांच्या लोककला निर्मितीचे तीन प्रमुख टप्पे मानले जातात:

उगम काळ (संत नामदेव-ज्ञानेश्वर): कीर्तनाचा पाया घातला गेला. नाचू कीर्तनाचे रंगी यातून कलेला भक्तीची जोड मिळाली.

विकास काळ (संत एकनाथ): भारूड आणि गवळण यांसारख्या रचनांतून लोकजीवनातील रूपके वापरून तत्वज्ञान मांडले गेले.

प्रसार काळ (संत तुकाराम-रामदास): अभंग आणि संवादातून नैतिकतेचे धडे दिले गेले.

६. भारूड: सादरीकरण आणि नाट्यात्मक मूल्ये

भारूड हा पीएचडी संशोधनाचा मुख्य विषय असल्याने, यात पुढील मुद्द्यांचे सविस्तर विश्लेषण केले आहे:

६.१ वेशभूषा आणि आहार्य अभिनय

भारूडात कलाकार वेगवेगळ्या भूमिका (पांगळा, आंधळा, गारुडी, जोशी) साकारतो. या वेशभूषेमुळे प्रेक्षकांचे लक्ष तत्काळ वेधले जाते. ही वेशभूषा साधी पण प्रतिक्रियात्मक असते.

६.२ संवाद आणि वाचिक अभिनय

भारूडातील संवाद हे 'द्विपात्री' किंवा 'स्वगत' स्वरूपाचे असतात. कलाकार स्वतःच प्रश्न विचारतो आणि स्वतःच उत्तर देतो. यात ग्रामीण बोलीचा, म्हणींचा आणि वाकप्रचारांचा सढळ वापर असतो, ज्यामुळे कलेची 'नाट्यमयता' वाढते.

६.३ आंगिक अभिनय

टाळ-मृदंगाच्या तालावर केलेला 'ठेका' आणि विशिष्ट हालचाली यातून अभिनयाचा आविष्कार घडतो. उदा. 'विंचू चावला' भारूड सादर करताना विंचू चावल्याच्या वेदना अभिनयातून दाखवणे, हे उत्कृष्ट अभिनयाचे उदाहरण आहे.

६.४ नवरस निर्मिती

भारूडात प्रामुख्याने 'हास्य रस' असतो, पण त्याचा शेवट 'शांत' किंवा 'भक्ती' रसात होतो. मनोरंजन करता करता माणसाला अंतर्मुख करणे, हे या कलेचे यश आहे.

७. भक्ती आणि समाज जागृती

संतांनी लोककलांचा वापर करून खालील सामाजिक कार्ये केली:

जातीयता निर्मूलन: सर्व जाती-धर्माचे कलाकार एकत्र येऊन भारूड सादर करतात. व्यसनमुक्ती: गांजा, अफू, दारू यांसारख्या व्यसनांमुळे माणसाची कशी अधोगती होते, हे भारूडांतून मांडले गेले.

अंधश्रद्धा निर्मूलन: अघोरी शक्तीऐवजी सद्विचारांवर विश्वास ठेवण्याचा संदेश दिला.

९. निष्कर्ष

प्रस्तुत संशोधनाअंती असे लक्षात येते की, संत परंपरेतील लोककलांची निर्मिती ही केवळ काळाची गरज नव्हती, तर ती एक सुनियोजित लोकशिक्षण पद्धती होती. भारूडातील नाट्यात्मक मूल्ये ही आजच्या आधुनिक पथनाट्याचा पाया आहेत. संतांनी भक्तीला लोकभाषेचे आणि लोककलांचे कोंदण दिले, म्हणूनच या कला आजही हजारो वर्षांनंतर जिवंत आहेत. या लोककलांचे शास्त्रोक्त संवर्धन होणे ही काळाची गरज आहे.

१०. संदर्भ सूची

देखणे, रामचंद्र (डॉ.): भारूड आणि लोकप्रबोधन, पद्मगंधा प्रकाशन, पुणे.

मांडे, प्रभाकर (डॉ.): लोकसाहित्याचे स्वरूप, गोदावरी प्रकाशन.

देशमुख, उषा (डॉ.): संत साहित्य आणि लोकसंस्कृती.

एकनाथ महाराज: श्री एकनाथी भागवत व भारूडे संग्रह.

कुलकर्णी, श्री.र.: मराठी नाट्यकला आणि लोकपरंपरा.

Rhythms of the Pasture: An Ethnoperformative Analysis of Dhangari Gaja

Deepak Kumar Yadav

Dr. Babasaheb Ambedkar Marathwada University

7011965259 | ydv.deep@gmail.com

Abstract -The Dhangar community of Maharashtra, traditionally a nomadic pastoral group, utilizes the vigorous folk dance of Dhangari Gaja not merely as entertainment, but as a profound socio-religious ritual. This paper investigates the central research question: How does Dhangari Gaja function as an embodied archive of the community's occupational realities, spatial isolation, and devotion to their pastoral deity, Biruba? Employing an ethnoperformative methodology, this study analyzes the kinetic vocabulary, choreographic spatial dynamics, and acoustic driving forces—specifically the heavy, trance-inducing rhythms of the Dhol and the lyrical narrative of the Ovi (oral couplets). By examining the dance through the intersection of anthropological observation and core performance studies, the research decodes the physical text of the performers. Primary findings indicate that the extreme physical stamina, forceful stamping, and circular group choreography required for Dhangari Gaja are direct kinesthetic manifestations of the shepherds' arduous nomadic lifestyle and environmental topography. Furthermore, the performance operates as a crucial mechanism for oral history preservation and community cohesion. Ultimately, as rapid urbanization and shifting economies threaten traditional pastoral livelihoods, this analysis reveals that Dhangari Gaja serves as a living, resilient testament to the Dhangar identity, seamlessly transforming the physical labor of the pasture into a highly codified, sacred act of devotion.

Introduction

Within the diverse topography of Maharashtra's cultural heritage, performance often serves as a direct reflection of occupational survival and spiritual devotion. Among these traditions, Dhangari Gaja emerges as a profoundly energetic and rhythmically complex performative practice. Rooted primarily in the Solapur district and its surrounding regions, it is the traditional folk dance of the Dhangar, a historically nomadic and semi-nomadic shepherd community. Characterized by its collective vigor, vibrant visual aesthetics, and thunderous percussion, the form is fundamentally tied to the ecological and social realities of pastoral life.

The genesis and continued practice of Dhangari Gaja are inextricably linked to the demanding nature of the Dhangar community's livelihood. Spending extensive, isolating periods navigating harsh terrains to graze their flocks, the shepherds' eventual return to their villages necessitates a profound psychological and communal release. This homecoming serves as the primary catalyst for the dance, which is performed as a grand, kinetic tribute to their protective pastoral deity, Biruba (also revered as Biroba). Driven by the relentless beat of the dhol, the performance transforms physical stamina into spiritual offering, allowing the community to express deep gratitude for the safety of their herds and the survival of their people in the wilderness.

Moving beyond the parameters of mere celebratory movement, this paper examines the form through the dual lenses of anthropology and performance studies. Through an ethnoperformative analysis, this study argues that Dhangari Gaja functions as much more than a traditional dance; it operates simultaneously as a binding socio-religious ritual and a dynamic, living archive. By decoding its spatial dynamics, rhythmic structures, and embedded narratives, this paper aims to demonstrate how Dhangari Gaja actively preserves and transmits the occupational identity, oral history, and spiritual resilience of the Dhangar community across generations.

Socio-Cultural & Historical Context

The Dhangar Community: Pastoral Life and Cultural Tapestry

The Dhangars are a prominent pastoral community in Maharashtra, traditionally engaged as shepherds, blanket weavers, and farmers. Historically concentrated in the arid and semi-arid tracts of Western Maharashtra, Marathwada, and the Solapur region, their lifestyle is inherently nomadic or semi-nomadic. Driven by the seasonal search for grazing pastures and water for their flocks, their spatial reality is defined by constant movement and a profound, symbiotic relationship with the harsh natural environment. They possess deep indigenous ecological knowledge, understanding the subtle shifts in weather, flora, and fauna necessary for their survival.

Within Maharashtra's socio-cultural tapestry, the Dhangars have historically occupied a marginalized position within the formal agrarian economy. However, their cultural footprint is immense. Their traditions, untamed by

classical codification, represent the raw, indigenous roots of Marathi folk culture. Unlike agrarian communities whose rituals are tied to a static piece of land, the Dhangar's identity is intrinsically tied to the journey, the flock, and the open pasture, making their performative spaces fluid and adaptable.

Mythology and Origin: The Visceral Worship of Biruba

At the center of Dhangar spiritual life is their patron deity, Biruba (or Biroba), a fiercely protective pastoral god believed to guard the community and their livestock from the perils of the wilderness, diseases, and predatory animals. The mythology of Biruba is steeped in themes of survival, power, and nature's untamed forces.

The worship of such a deity demands a performative expression that mirrors his fierce attributes. Dhangari Gaja is not a quiet, meditative ritual; it is a somatic, explosive offering. The extreme physical stamina required for the relentless spinning, jumping, and synchronized stamping serves as an embodied tribute to a god who demands strength. The use of the massive Dhol (drum) is equally critical. In the vast, open spaces of the Deccan plateau, delicate instruments would be lost to the wind. The deafening, rhythmic percussion of the Dhol cuts through the environmental expanse, creating a sonic boundary that wards off evil spirits and summons the divine presence. The heavy acoustic vibrations act as a psychological anchor, driving the dancers into a state of collective trance and elevated spiritual fervor.

Occupational Influence on Art: Isolation and Somatic Catharsis

The daily occupational reality of a Dhangar shepherd is characterized by prolonged periods of acute isolation. Spending months away from the village with only the flock for company, a shepherd exists in a state of sensory deprivation regarding human interaction and verbal communication. This occupational isolation builds a massive reservoir of unexpressed psychological and emotional energy.

When the monsoon arrives and the community finally reunites in the village, this pent-up energy requires a release. Dhangari Gaja functions as a vital psychological pressure valve. The high-energy, collective nature of the dance is a direct counterbalance to the solitary silence of the pastures. It provides a necessary somatic catharsis. Furthermore, the extreme synchronization required in the dance's circular formations serves to rapidly re-establish social cohesion. After months of operating as isolated individuals, the shared physical exertion, the collective chanting of the Ovi (narrative couplets), and the unified rhythm of the Dhol instantly fuse the individuals back into a cohesive tribal unit. The art form, therefore, is not merely entertainment; it is an essential psychosocial survival mechanism that heals the isolation of the occupation.

Choreography and Spatial Dynamics: The Embodied Landscape

The Circular Formation: In performance studies, the spatial arrangement dictates the power dynamic. Unlike the frontal, hierarchical nature of a proscenium stage, the circular formation of Dhangari Gaja is inherently egalitarian and communal. It visually replicates the act of corralling a flock, creating a closed, protective boundary. The circle also ensures that the energy of the performance is contained and amplified inward toward the musicians at the center, before radiating outward.

The Physical Vocabulary (The Stamp and the Earth): Contrast this folk form with classical dances that often emphasize verticality and lightness. Dhangari Gaja is profoundly grounded. The vigorous, rhythmic stamping is a percussive dialogue with the earth itself, reflecting a life intrinsically tied to the soil and terrain.

Stamina, Tempo, and Trance: The performance relies on endurance, mimicking the physical toll of pastoral life. As the tempo of the Dhol accelerates, the dancers are pushed to their physical limits. This exhaustion is not incidental; it is a vital performative mechanism to induce a liminal state. By pushing past physical fatigue, the dancers enter a collective trance, shedding their individual, mundane identities to commune directly with the divine (Biruba).

Musicality and Oral Tradition: The Auditory Archive

The Dhol as the Architect of Time: The massive Dhol is not mere accompaniment; it acts as the central axis of the performance. Its deep, reverberating acoustic properties simulate natural elements like thunder, grounding the ritual in the natural world. Analyze how the drum dictates the internal rhythm of the dancers, accelerating the pulse of the collective body to trigger the climactic frenzy.

The Dramaturgy of the Ovi: The Ovi (poetic couplets) serve as a living, oral archive. When dissecting the lyrical themes, observe how the sacred and the profane are seamlessly interwoven. The birth and mythology of Biruba are narrated alongside the harsh, mundane realities of pastoral life—drought, predators, and long migrations. Analyze the meter of the Ovi; its repetitive, rhythmic structure is specifically designed to be easily memorized by an historically unlettered community and to perfectly synchronize with the heavy footwork of the dance.

Visual Aesthetics (Costume & Props): Kinetic Scenography

ility Meets Performativity: The traditional attire is deeply functional. The unbuttoned Angarkha allows for the massive chest expansion required for high-stamina breathing, while the Dhoti is tied to allow for completely unrestricted

leg movement, enabling deep lunges and aggressive stamping. The vibrant Pheta (turban) adds verticality, elongating the silhouette of the dancer.

Costume as Kinetic Extension: This is where you can emphasize visual impact. When the dancers engage in rapid spinning and jumping, the loose ends of the Angarkha, the Dhoti, and the colored handkerchiefs they hold extend their kinesphere (the space the body moves within). The fabrics blur and swirl, creating a visual vortex. The costume transforms the static shepherd into a dynamic, larger-than-life performer, visually manifesting the unseen spiritual energy of the trance.

Ritual vs. Performativity: The Shift from Efficacy to Entertainment

A critical juncture in the ethnoperformative analysis of Dhangari Gaja is the demarcation between its existence as a sacred ritual and its adaptation as a public performance. Within the village square or near the shrine of Biruba, the dance operates on the principle of efficacy. The primary objective is not aesthetic display, but spiritual transaction—invoking the deity, seeking protection for the flock, and achieving a collective liminal state. The performers and the spectators belong to the same closed community, making the event a participatory ritual rather than a passive viewing experience.

However, when Dhangari Gaja is extracted from its pastoral context and placed on a proscenium stage or at a state-sponsored cultural festival, its fundamental nature shifts toward entertainment and representation. The cyclical, inward-facing spatial dynamics are often flattened into frontal choreography to cater to an external audience. The duration, traditionally open-ended and dictated by the onset of trance, is abruptly truncated to fit a fifteen-minute festival slot. This shift forces the dancers to simulate the spiritual frenzy rather than organically experiencing it, altering the performative truth of the form.

Furthermore, within the framework of performativity, the act of dancing Dhangari Gaja is not merely an expression of a pre-existing identity; it is the active construction of that identity. Through the stylized, repetitive acts of aggressive stamping, communal singing, and enduring the physically punishing tempo of the dhol, the participants continuously reaffirm their identity as Dhangars. The performance is an embodied assertion of their endurance, their pastoral lineage, and their distinct socio-cultural presence within the broader Maharashtrian landscape.

Contemporary Status and Preservation

Modern Challenges

The survival of Dhangari Gaja is inextricably linked to the socio-economic realities of the Dhangar community. Rapid urbanization, the shrinking of open grazing lands, and the migration of the younger generation to urban centers for education and alternative employment have severely disrupted the traditional pastoral livelihood. As the lived experience of long, isolating migrations fades, the psychological and communal necessity that originally birthed the dance is eroding. Consequently, the performance is transitioning from a lived, necessary ritual into a rehearsed memory, threatening its frequency and organic authenticity within the village context.

Institutional Support and the Risk of Dilution

In response to the decline of indigenous forms, there has been a concerted effort by cultural institutions, universities, and state bodies to preserve folk arts. The inclusion of Dhangari Gaja in academic curriculums and its showcasing at regional and national folk festivals provide vital financial support and visibility to the artists.

However, this institutionalization presents a complex paradox. Commercialization and state patronage often lead to the “museumification” of the art form. To make the dance more palatable to urban or global audiences, its raw, unpolished edges are sometimes sanitized. The complex, localized dialect of the Ovi may be simplified, and the costumes made more theatrical and less functional. While institutional support may save the physical vocabulary of Dhangari Gaja from outright extinction, it risks diluting its ritualistic essence, transforming a sacred community dialogue into a commodified cultural artifact.

Dhangari Gaja stands as far more than a vibrant spectacle of rhythmic stamping and percussive dominance; it is a vital, living archive of the Dhangar community. It is an embodied document that records their history, their intimate relationship with the treacherous yet sustaining landscape, and their unyielding faith in Biruba. Through the kinetic energy of the dancers and the reverberations of the dhol, the community’s resilience and occupational hardships are transformed into a triumphant spiritual celebration.

The study of regional folk forms like Dhangari Gaja is absolutely crucial within the broader spectrum of Indian performing arts. While classical traditions offer rigorous codification and aesthetic refinement, folk performances provide the soil-rooted, indigenous epistemologies of marginalized or nomadic communities. Analyzing these forms bridges the gap between classical theory and grassroots performative reality, reminding us that at its core, performance is an essential human strategy for survival, community-building, and making sense of the world.

Bibliography / References**Primary Ethnographic & Cultural Sources (Dhangar Context)**

- * **Feldhaus, Anne (Trans.).** *Say to the Sun, "Don't Rise," and to the Moon, "Don't Set": Two Oral Narratives from the Countryside of Maharashtra.* Oxford University Press, 2014.
- * **Relevance:** This is a vital resource for your section on musicality and oral tradition. It provides direct translations and deep literary analysis of the *Ovis* sung by the Dhangars, specifically focusing on the narratives of the god Biroba.
- * **Relevance:** Sontheimer is the preeminent scholar on the pastoral communities of Maharashtra. This book provides the foundational socio-religious context of the Dhangars and their worship of deities like Biruba and Khandoba.
- * **Labde, Ashwini.** "Pastoral Practices and Human–Animal Relations: A Case Study of Dhangars in Maharashtra." In *Beings and Beasts*, edited by Ambika Aiyadurai and Prashant Ingole. Cambridge University Press, 2025.
- * **Relevance:** A highly contemporary source that will strongly support your "Contemporary Status and Preservation" section, detailing how modern ecological and occupational shifts are impacting the Dhangar's semi-nomadic lifestyle.
- * **Tribal Research and Training Institute, Pune.** *The Dhangars of Maharashtra.* (Various archival bulletins and publications).
- * **Relevance:** Useful for citing raw demographic data, historical migration patterns, and the socio-economic status of the community.

Performance Theory & Spatial Analysis

- * **Schechner, Richard.** *Performance Studies: An Introduction.* Routledge, 2013.
- * **Relevance:** Essential for the "Ritual vs. Performativity" section. Schechner's theories on "efficacy vs. entertainment" perfectly frame the transition of Dhangari Gaja from a village ritual to a stage performance.
- * **Turner, Victor.** *From Ritual to Theatre: The Human Seriousness of Play.* PAJ Publications, 1982.
- * **Relevance:** Turner's concepts of "liminality" and "communitas" will help you articulate how the grueling stamina and trance-like state of the dancers forge a collective community identity.
- * **Bharata Muni.** *The Natyashastra.*
- * **Relevance:** While Dhangari Gaja is a folk form, referencing classical treatises on dramaturgy and spatial dynamics provides a strong comparative baseline to highlight how indigenous, earth-bound movement vocabularies differ from codified classical forms.

लोककलांमधील पारंपरिक वाद्यसंस्कृती संरचना, उपयोग आणि संवर्धन

संशोधक - आकाश आनंद काळे

मार्गदर्शक- डॉ. प्रा. ज्ञानेश्वर सोनवणे

गोषवारा :

भारतीय लोकसंस्कृतीमध्ये पारंपरिक वाद्यसंस्कृतीला अत्यंत महत्त्वाचे स्थान आहे. विविध लोककला प्रकार - कीर्तन, गोंधळ, पोवाडा, तमाशा, तसेच विविध लोकनृत्यप्रकार-यांच्या सादरीकरणात पारंपरिक वाद्ये मूलभूत घटक म्हणून कार्य करतात. ढोल, ताशा, पखवाज, तुंतुने, हलगी, झांज, चिपळ्या इत्यादी वाद्ये केवळ ताल व लय निर्माण करत नाहीत, तर लोककलांच्या भावनिक अभिव्यक्तीला आणि सादरीकरणाच्या ऊर्जेला बळ देतात. परिणामी लोककलांच्या सखोल अभ्यासासाठी वाद्यसंस्कृतीचा अभ्यास अनिवार्य ठरतो.

प्रस्तुत संशोधनाचा मुख्य उद्देश लोककलांमध्ये वापरल्या जाणाऱ्या पारंपरिक वाद्यांची संरचना, त्यांचा सामाजिक-सांस्कृतिक संदर्भ, तसेच लोककलांच्या सादरीकरणातील त्यांचा उपयोग यांचे विश्लेषण करणे हा आहे. याचबरोबर आधुनिक तंत्रज्ञानाच्या वाढत्या प्रभावाच्या पार्श्वभूमीवर पारंपरिक वाद्यसंस्कृतीचे संवर्धन व जतन कशा प्रकारे साध्य होऊ शकते याचाही अभ्यास या संशोधनामध्ये करण्यात आला आहे.

या अभ्यासासाठी गुणात्मक व वर्णनात्मक संशोधन पद्धतीचा अवलंब करण्यात आला. लोकसंगीत, लोकसंस्कृती व संगीतशास्त्र यांवरील विविध संदर्भग्रंथ, संशोधन लेख आणि सांस्कृतिक अभ्यासांचा आधार घेऊन माहितीचे विश्लेषण करण्यात आले. तसेच महाराष्ट्रातील विविध लोककला प्रकार-कीर्तन, गोंधळ, तमाशा आणि लोकनृत्य-यांमध्ये वापरल्या जाणाऱ्या वाद्यांचे उदाहरणे घेऊन त्यांचा तुलनात्मक अभ्यास करण्यात आला. क्षेत्रीय निरीक्षण, लोककलाकारांशी संवाद तसेच उपलब्ध साहित्याचे विश्लेषण या माध्यमातून माहिती संकलित करण्यात आली.

संशोधनाच्या निष्कर्षांवरून असे दिसून आले की पारंपरिक वाद्यसंस्कृती ही लोककलांच्या सादरीकरणात अत्यंत महत्त्वाची भूमिका बजावते. प्रत्येक लोककला प्रकारात विशिष्ट वाद्यांचा वापर आढळतो आणि त्या वाद्यांची रचना व ध्वनीवैशिष्ट्ये संबंधित प्रदेशाच्या सांस्कृतिक परंपरेशी निगडित असतात. उदाहरणार्थ, ढोल आणि ताशा यांचा वापर उत्सव व लोकनृत्यांमध्ये मोठ्या प्रमाणावर आढळतो, तर पखवाज, तुंतुने आणि चिपळ्या ही वाद्ये कीर्तन व भजन परंपरेशी संबंधित आहेत.

तथापि, आधुनिक तंत्रज्ञानाच्या प्रसारामुळे इलेक्ट्रॉनिक वाद्यांचा वापर वाढत असून पारंपरिक वाद्यांच्या वापरामध्ये काही प्रमाणात घट होत असल्याचेही आढळून येते. तरीही सांस्कृतिक महोत्सव, लोककला प्रशिक्षण संस्था, संशोधन उपक्रम आणि सरकारी सांस्कृतिक कार्यक्रम यांच्या माध्यमातून पारंपरिक वाद्यसंस्कृतीचे जतन करण्याचे प्रयत्न सुरू आहेत.

प्रस्तावना :

भारतीय संस्कृती ही विविध सांस्कृतिक परंपरांनी समृद्ध अशी संस्कृती मानली जाते. या परंपरेमध्ये लोककला, लोकसाहित्य, लोकनृत्य आणि लोकसंगीत या घटकांना विशेष स्थान आहे. लोकसंगीत आणि लोककलांच्या माध्यमातून समाजाच्या सांस्कृतिक मूल्यांचे, परंपरांचे आणि जीवनशैलीचे जतन पिढ्यान्पिढ्या होत आले आहे. लोकसंगीताच्या सादरीकरणात पारंपरिक वाद्यांचा सहभाग अत्यंत महत्त्वाचा असतो. ही वाद्ये केवळ संगीतनिर्मितीची साधने नसून ती लोकजीवनातील श्रद्धा, सांस्कृतिक ओळख आणि सामाजिक परंपरांचे प्रतीक मानली जातात.

लोकसंगीत हे लोकांच्या सामूहिक अनुभवांमधून आणि परंपरागत ज्ञानातून विकसित झालेले असल्यामुळे त्यामध्ये सामाजिक जीवनाचे प्रतिबिंब स्पष्टपणे दिसून येते. लोकसंगीताची निर्मिती, प्रसार आणि सादरीकरण या सर्व प्रक्रियांमध्ये लोकसमूहाचा सक्रिय सहभाग आढळतो. परिणामी लोकसंगीत आणि लोककला या दोन्ही क्षेत्रांमध्ये पारंपरिक वाद्यसंस्कृतीचा अभ्यास सांस्कृतिक अभ्यासाच्या दृष्टीने अत्यंत महत्त्वाचा ठरतो.

लोककलांमधील वाद्यसंस्कृतीचा विचार करताना तीन मूलभूत घटकांचा विचार करणे आवश्यक ठरते-वाद्यांची संरचना, त्यांचा

उपयोग आणि त्यांचे सांस्कृतिक महत्त्व. पारंपरिक वाद्यांची रचना प्रामुख्याने स्थानिक नैसर्गिक साधनसामग्रीवर आधारित असते. लाकूड, बांबू, धातू, माती आणि चामडे यांसारख्या संसाधनांचा उपयोग करून विविध प्रकारची वाद्ये तयार केली जातात. भौगोलिक परिस्थिती, स्थानिक संस्कृती आणि सामाजिक परंपरा यांनुसार वाद्यांची रचना आणि ध्वनीवैशिष्ट्ये बदलत जातात.

भारतीय संगीतशास्त्रामध्ये वाद्यांचे वर्गीकरण विविध प्रकारांमध्ये केले गेले आहे. घनवाद्य, सुषिरवाद्य आणि तंतुवाद्य हे त्यातील प्रमुख प्रकार मानले जातात. टाळ, झांज, चिपळ्या यांसारखी घनवाद्ये, बासरी, शहनाई आणि पावा यांसारखी सुषिरवाद्ये तसेच एकतारी, सारंगी आणि संतूर यांसारखी तंतुवाद्ये लोकसंगीतामध्ये मोठ्या प्रमाणावर वापरली जातात.

महाराष्ट्रातील लोककला परंपरेत पारंपरिक वाद्यांना विशेष स्थान आहे. तमाशा, गोंधळ, भारूड, कीर्तन, दिंडी, पोवाडा, लावणी आणि धनगरी नृत्य यांसारख्या लोककला प्रकारांमध्ये विविध प्रकारची वाद्ये वापरली जातात. उदाहरणार्थ, लावणीमध्ये ढोलकीचा ठेका अत्यंत महत्त्वाचा असतो, तर गोंधळ आणि धार्मिक विधींमध्ये ढोल, ताशा, झांज आणि चिपळ्या यांसारखी वाद्ये वापरली जातात. या वाद्यांमुळे लोककलेच्या सादरीकरणाला लयबद्धता, ऊर्जा आणि भावनिक अभिव्यक्ती प्राप्त होते.

पारंपरिक वाद्यांचा उपयोग केवळ संगीत सादरीकरणपुरता मर्यादित नसून तो धार्मिक आणि सामाजिक जीवनाशीही संबंधित आहे. गणेशोत्सव, नवरात्रोत्सव, विवाह समारंभ किंवा धार्मिक यात्रांमध्ये ढोल-ताशा, लेझीम आणि इतर वाद्यांच्या माध्यमातून सामूहिक उत्साह व्यक्त केला जातो. त्यामुळे वाद्यसंस्कृती समाजातील सांस्कृतिक एकात्मतेचे प्रतीक म्हणूनही पाहिली जाते.

पारंपरिक वाद्यसंस्कृतीचा आणखी एक महत्त्वाचा पैलू म्हणजे वाद्यनिर्मितीची कला. अनेक कारागीर पिढ्यान्पिढ्या वाद्यनिर्मितीचे कौशल्य जपून ठेवत आहेत. योग्य प्रकारचे लाकूड निवडणे, चामडे बसविणे, ध्वनी समतोल राखणे यांसारख्या प्रक्रियांमध्ये विशेष कौशल्य आवश्यक असते. त्यामुळे वाद्यनिर्मिती ही केवळ हस्तकला नसून एक सांस्कृतिक परंपरा म्हणून विकसित झाली आहे.

आजच्या आधुनिक काळात पारंपरिक वाद्यसंस्कृतीचे संवर्धन करणे अत्यंत आवश्यक झाले आहे. शिक्षणसंस्था, सांस्कृतिक महोत्सव, प्रशिक्षण शिबिरे आणि संशोधन उपक्रम यांच्या माध्यमातून लोकवाद्यांविषयी जनजागृती निर्माण केल्यास तरुण पिढीला या सांस्कृतिक वारशाची जाणीव होऊ शकते. त्यामुळे लोककलांमधील पारंपरिक वाद्यसंस्कृतीचे जतन आणि संवर्धन करणे ही काळाची गरज आहे.

संशोधन उद्दिष्टे :

1. लोककलांमधील पारंपरिक वाद्यसंस्कृतीचा सखोल अभ्यास करणे.
2. पारंपरिक वाद्यांची संरचना, निर्मिती प्रक्रिया आणि लोककलांमधील उपयोग यांचे विश्लेषण करणे.
3. पारंपरिक वाद्यसंस्कृतीच्या जतन आणि संवर्धनासाठी आवश्यक उपाययोजना सुचविणे.
4. लोककलांच्या माध्यमातून सांस्कृतिक वारशाचे जतन करण्यामध्ये वाद्यसंस्कृतीचे महत्त्व स्पष्ट करणे.

साहित्याचा आढावा :

भारतीय संगीतपरंपरेमध्ये वाद्यांचे वर्गीकरण प्राचीन काळापासून केले गेले आहे. भरतमुनींच्या *नाट्यशास्त्र* या ग्रंथामध्ये वाद्यांचे चार प्रमुख प्रकार नमूद केले आहेत-तत् (तंतुवाद्य), सुषिर (वायुवाद्य), अवनद्ध (तालवाद्य) आणि घन (घनवाद्य). या वर्गीकरणामुळे वाद्यांच्या ध्वनीनिर्मितीची पद्धत आणि त्यांच्या संरचनेचे विश्लेषण करणे सुलभ होते.

संगीतशास्त्रज्ञ अशोक दा. रानडे यांनी "Hindustani Music: Tradition in Transition" या ग्रंथामध्ये लोकसंगीताचा सामाजिक आणि सांस्कृतिक संदर्भ स्पष्ट केला आहे. त्यांच्या मते लोकवाद्ये ही केवळ संगीतनिर्मितीची साधने नसून ती लोकजीवनातील धार्मिक विधी, उत्सव आणि सामुदायिक कार्यक्रमांशी जोडलेली असतात.

कपिला वात्स्यायन यांनी "Traditional Indian Theatre: Multiple Streams" या ग्रंथामध्ये लोकनाट्य, लोकनृत्य आणि लोकसंगीत यांमधील परस्पर संबंध स्पष्ट करताना वाद्यांचे महत्त्व अधोरेखित केले आहे. त्यांच्या मते लोकनाट्य परंपरेमध्ये वाद्ये ही सादरीकरणाच्या लय आणि नाट्यमयतेला आकार देणारी मूलभूत साधने आहेत.

बिमलकांत रॉय चौधरी यांनी "Musical Instruments of India" या ग्रंथामध्ये भारतीय वाद्यांची रचना, निर्मिती प्रक्रिया आणि लोकसंगीतातील त्यांचे स्थान यांचे सविस्तर विश्लेषण केले आहे. त्यांच्या अभ्यासानुसार भारतीय लोकवाद्ये प्रामुख्याने नैसर्गिक साधनसामग्रीपासून तयार केली जातात आणि ती स्थानिक संस्कृती व परंपरांशी घनिष्ठपणे संबंधित असतात.

संशोधन पद्धती :

या संशोधनासाठी गुणात्मक वर्णनात्मक संशोधन पद्धती स्वीकारण्यात आली आहे. लोककलांमधील पारंपरिक वाद्यसंस्कृतीचा अभ्यास करताना केवळ सांख्यिकीय माहिती पुरेशी नसून सांस्कृतिक संदर्भ, सामाजिक परंपरा, कलात्मक वैशिष्ट्ये आणि ऐतिहासिक पार्श्वभूमी यांचा अभ्यास करणे आवश्यक असते. त्यामुळे या संशोधनात गुणात्मक संशोधन पद्धतीचा अवलंब करण्यात आला आहे.

गुणात्मक संशोधन पद्धतीमध्ये संशोधक सामाजिक आणि सांस्कृतिक घटनांचे सखोल विश्लेषण करतो. या पद्धतीत निरीक्षण,

मुलाखती, दस्तऐवजांचा अभ्यास आणि सांस्कृतिक कार्यक्रमांचे विश्लेषण यांचा उपयोग केला जातो. लोककलांमधील वाद्यसंस्कृती ही सामाजिक आणि सांस्कृतिक घटकांशी संबंधित असल्यामुळे या अभ्यासासाठी गुणात्मक पद्धत अधिक उपयुक्त ठरते.

संगीतशास्त्रज्ञ डॉ. लालमणी मिश्र यांच्या मते भारतीय वाद्यसंस्कृतीचा अभ्यास करताना ऐतिहासिक आणि सांस्कृतिक संदर्भ समजून घेणे आवश्यक असते. तसेच डॉ. अशोक दा. राणडे यांनी भारतीय लोकसंगीताचा अभ्यास करताना गुणात्मक विश्लेषण पद्धतीचे महत्त्व स्पष्ट केले आहे. या संशोधनाचा मुख्य उद्देश लोककलांमध्ये वापरल्या जाणाऱ्या पारंपरिक वाद्यांची संरचना, त्यांचा सामाजिक आणि सांस्कृतिक उपयोग आणि त्यांचे संवर्धन यांचा सखोल अभ्यास करणे हा आहे.

या संशोधनासाठी वर्णनात्मक संशोधन रचना वापरण्यात आली आहे. वर्णनात्मक संशोधन रचनेचा उपयोग एखाद्या सामाजिक किंवा सांस्कृतिक घटनेचे सविस्तर वर्णन करण्यासाठी केला जातो. लोककलांमधील पारंपरिक वाद्यसंस्कृती ही एक सांस्कृतिक परंपरा असल्यामुळे तिचे स्वरूप, उपयोग आणि ऐतिहासिक विकास समजून घेण्यासाठी वर्णनात्मक संशोधन पद्धती उपयुक्त ठरते. भारतीय वाद्यसंस्कृतीचा इतिहास अत्यंत प्राचीन आहे. प्राचीन भारतीय ग्रंथांमध्ये वाद्यांचे वर्गीकरण आणि त्यांच्या उपयोगाचे वर्णन आढळते. उदाहरणार्थ, भरतमुनींच्या 'नाट्यशास्त्र' या ग्रंथामध्ये वाद्यांचे चार प्रकार दिले आहेत - तत (तंतुवाद्य), सुषिर (वायुवाद्य), अवनद्ध (तालवाद्य) आणि घन (घनवाद्य). हे वर्गीकरण वाद्यांच्या ध्वनीनिर्मितीच्या पद्धतीवर आधारित आहे.

वर्णनात्मक संशोधन पद्धतीचा उपयोग करून या अभ्यासामध्ये लोकवाद्यांची रचना, त्यांची निर्मिती पद्धत, वापराचे प्रसंग आणि सांस्कृतिक महत्त्व यांचा सविस्तर अभ्यास करण्यात आला आहे. संगीत इतिहासकार सरंगदेव यांनी त्यांच्या 'संगीत रत्नाकर' या ग्रंथामध्ये भारतीय वाद्यांचे सविस्तर वर्णन केले आहे आणि त्यांचा संगीत परंपरेतील उपयोग स्पष्ट केला आहे.

या संशोधनासाठी उद्देशपूर्ण नमुना निवड पद्धती वापरण्यात आली आहे. या पद्धतीमध्ये संशोधनाच्या उद्देशाशी संबंधित व्यक्ती किंवा घटकांची निवड केली जाते. या अभ्यासासाठी खालील घटकांचा नमुना म्हणून समावेश करण्यात आला आहे:

- * लोककलाकार
- * पारंपरिक वाद्यनिर्माते
- * लोकसंगीत अभ्यासक
- * सांस्कृतिक संस्थांचे प्रतिनिधी

या संशोधनात महाराष्ट्र आणि भारतातील विविध प्रदेशांमधील लोकपरंपरांचा अभ्यास करण्यात आला आहे. नमुना म्हणून निवडलेल्या वाद्यांमध्ये खालील प्रमुख वाद्यांचा समावेश करण्यात आला आहे: ढोल, मृदंग, बासरी, एकतारा, सारंगी, तंबुरा, झांज, मंजीरा, इत्यादी.

ही वाद्ये भारतीय लोकसंगीत आणि लोकनृत्यांमध्ये मोठ्या प्रमाणावर वापरली जातात. संगीत अभ्यासक मनोर्मा शर्मा यांच्या मते लोकवाद्ये ही स्थानिक समाजाच्या सांस्कृतिक ओळखीचे प्रतीक असतात आणि त्यांचा अभ्यास करताना स्थानिक कलाकारांचा सहभाग महत्त्वाचा असतो.

या संशोधनासाठी माहिती संकलन करण्यासाठी विविध स्रोतांचा उपयोग करण्यात आला आहे. माहिती संकलनासाठी प्रामुख्याने प्राथमिक आणि दुय्यम स्रोतांचा उपयोग करण्यात आला आहे.

प्राथमिक माहिती संकलनासाठी खालील पद्धतींचा उपयोग करण्यात आला आहे:

- * सांस्कृतिक कार्यक्रमांचे निरीक्षण
- * लोकनृत्य आणि लोकनाट्य सादरीकरणांचा अभ्यास

लोककलाकारांच्या माध्यमातून वाद्यांच्या उपयोगाबद्दल आणि त्यांच्या सांस्कृतिक महत्त्वाबद्दल माहिती मिळाली. दुय्यम माहिती संकलनासाठी खालील स्रोतांचा उपयोग करण्यात आला आहे:

- * संदर्भ ग्रंथ
- * संशोधन लेख
- * सांस्कृतिक अहवाल
- * संगीतविषयक ग्रंथ

निष्कर्ष :

या संशोधनातून असे दिसून आले की लोककलांमधील पारंपरिक वाद्यसंस्कृतीचा अभ्यास करताना असे स्पष्ट दिसून आले की भारतीय लोकपरंपरेत वाद्यांचा उपयोग केवळ संगीतनिर्मितीसाठी नसून सामाजिक, धार्मिक आणि सांस्कृतिक जीवनाचा अविभाज्य भाग म्हणून केला जातो. महाराष्ट्रातील विविध लोककला प्रकारांमध्ये जसे की तमाशा, गोंधळ, कीर्तन, भारूड, लावणी, पोवाडा आणि धनगरी नृत्य यामध्ये विविध पारंपरिक वाद्यांचा वापर मोठ्या प्रमाणावर केला जातो. या वाद्यांमुळे लोककला सादरीकरण अधिक प्रभावी, लयबद्ध

आणि आकर्षक बनते. संशोधनातून असे दिसून आले की लोककला प्रकारांची ओळख आणि वैशिष्ट्य टिकवून ठेवण्यात पारंपरिक वाद्यांचा महत्त्वाचा वाटा आहे

संरचनेच्या दृष्टीने पाहिले असता पारंपरिक वाद्ये मुख्यतः तालवाद्य, तंतुवाद्य आणि सुषिरवाद्य या तीन प्रकारांमध्ये विभागली जातात. तालवाद्यांमध्ये ढोल, ढोलकी, हलगी, ताशा, झांज, चिपळ्या यांचा समावेश होतो, तर तंतुवाद्यांमध्ये तंबोरा, एकतारी यांसारखी वाद्ये येतात. सुषिरवाद्यांमध्ये शिंग, बासरी, पावा यांचा समावेश होतो. या वाद्यांची रचना प्रामुख्याने नैसर्गिक साधनसामग्रीपासून केली जाते. लाकूड, चामडे, धातू आणि बांबू यांसारख्या स्थानिक संसाधनांचा उपयोग करून ही वाद्ये तयार केली जातात. त्यामुळे पारंपरिक वाद्यनिर्मिती ही स्थानिक पर्यावरण आणि लोकजीवनाशी निगडित असल्याचे दिसून येते

लोककलांमध्ये वाद्यांचा उपयोग केवळ संगीतासाठी नसून धार्मिक आणि सामाजिक विधींमध्ये देखील मोठ्या प्रमाणावर केला जातो. उदाहरणार्थ, गोंधळ या धार्मिक विधीत ढोल, ताशा आणि झांज यांचा उपयोग देवीची आराधना करण्यासाठी केला जातो. त्याचप्रमाणे कीर्तन आणि भजन यामध्ये तंबोरा, चिपळ्या आणि मृदंग यांसारख्या वाद्यांचा उपयोग केला जातो. या वाद्यांमुळे धार्मिक वातावरण निर्माण होते आणि भक्तिभाव अधिक प्रभावीपणे व्यक्त केला जातो. त्यामुळे पारंपरिक वाद्यसंस्कृती ही धार्मिक जीवनाशीही घनिष्ठपणे जोडलेली असल्याचे संशोधनातून स्पष्ट होते

लोकनृत्यांमध्ये देखील पारंपरिक वाद्यांची भूमिका अत्यंत महत्त्वाची आहे. लावणी या लोकप्रिय लोकनृत्यामध्ये ढोलकीचा ठेका अत्यंत महत्त्वाचा मानला जातो. ढोलकीच्या तालामुळे नृत्याची लय आणि गती निश्चित होते. त्याचप्रमाणे धनगरी नृत्य, गोंड नृत्य आणि इतर लोकनृत्यांमध्ये ढोल आणि हलगी यांसारख्या वाद्यांचा उपयोग करून नृत्याला उत्साह आणि ऊर्जा प्राप्त होते. या वाद्यांमुळे लोककला सादरीकरण अधिक प्रभावी आणि आकर्षक बनते

संशोधनातून हे देखील दिसून आले की पारंपरिक वाद्यनिर्मिती ही एक महत्त्वाची पारंपरिक कला आहे. अनेक कारागीर पिढ्यानपिढ्या वाद्यनिर्मितीचे काम करत आहेत. त्यांच्या अनुभव आणि कौशल्यामुळे उत्कृष्ट दर्जाची वाद्ये तयार केली जातात. वाद्यनिर्मिती प्रक्रियेमध्ये लाकूड निवडणे, चामडे बसविणे, ध्वनी समतोल राखणे यांसारख्या अनेक टप्प्यांचा समावेश असतो. या प्रक्रियेमध्ये कारागिरांची पारंपरिक ज्ञानपरंपरा आणि कौशल्य स्पष्टपणे दिसून येते

एकूणच या संशोधनातून असे निष्कर्ष निघतात की लोककलांमधील पारंपरिक वाद्यसंस्कृती ही भारतीय सांस्कृतिक वारशाचा महत्त्वाचा भाग आहे. तिच्या संरचनेमध्ये स्थानिक साधनसामग्री, कारागिरांचे कौशल्य आणि सांस्कृतिक परंपरा यांचा प्रभाव दिसून येतो. तिचा उपयोग धार्मिक, सामाजिक आणि सांस्कृतिक कार्यक्रमांमध्ये मोठ्या प्रमाणावर केला जातो. तथापि, आधुनिकतेच्या प्रभावामुळे या वाद्यसंस्कृतीसमोर अनेक आव्हाने उभी राहिली आहेत. त्यामुळे तिचे जतन आणि संवर्धन करण्यासाठी समाज, संशोधक, कलाकार आणि शासन यांचे संयुक्त प्रयत्न आवश्यक आहेत.

चर्चा :

लोकवाद्ये ही लोकसंस्कृतीची ओळख जपणारी महत्त्वाची साधने आहेत. त्यांच्या ध्वनीवैशिष्ट्यांमुळे आणि सांस्कृतिक संदर्भांमुळे लोककला सादरीकरणाला विशिष्ट ओळख प्राप्त होते. धार्मिक विधी, सामाजिक समारंभ आणि लोकनृत्यांमध्ये वाद्यांचा वापर समाजातील सामूहिक भावना व्यक्त करण्यासाठी केला जातो.

परंतु आधुनिक संगीत तंत्रज्ञान आणि इलेक्ट्रॉनिक वाद्यांच्या प्रसारामुळे पारंपरिक वाद्यनिर्मितीची परंपरा काही प्रमाणात कमी होत असल्याचे दिसून येते. त्यामुळे या सांस्कृतिक वारशाचे संरक्षण करणे अत्यंत आवश्यक आहे.

निष्कर्ष आणि सूचना :

या अभ्यासावरून असे स्पष्ट होते की लोककलांमधील पारंपरिक वाद्यसंस्कृती ही भारतीय सांस्कृतिक वारशाचा अत्यंत महत्त्वपूर्ण घटक आहे. या वाद्यांच्या माध्यमातून समाजातील धार्मिक, सामाजिक आणि सांस्कृतिक अभिव्यक्ती प्रभावीपणे व्यक्त होते.

पारंपरिक वाद्यसंस्कृतीचे संवर्धन करण्यासाठी पुढील उपाय उपयुक्त ठरू शकतात:

1. लोककला प्रशिक्षण कार्यक्रमांचे आयोजन करणे.
2. पारंपरिक वाद्यनिर्मिती करणाऱ्या कारागिरांना प्रोत्साहन देणे.
3. लोककला महोत्सव आणि सांस्कृतिक कार्यक्रम वाढविणे.
4. पारंपरिक वाद्यांचे संशोधन आणि दस्तऐवजीकरण करणे.
5. शिक्षणसंस्थांमध्ये लोकसंगीत आणि लोकवाद्यांचा अभ्यास समाविष्ट करणे.

संदर्भ :

- Bharata Muni. (2002). Natya Shastra. New Delhi: Sahitya -kademi.
- Choudhury, Bimalakanta Roy. (1997). Musical instruments of India. New Delhi: Firma KLM.
- Ranade, -shok Da. (2006). Hindustani music: Tradition in transition. New Delhi: Manohar Publishers.
- Sangeet Natak -kademi. (2002). Folk musical instruments of India. New Delhi: Sangeet Natak -kademi.
- Vatsyayan, Kapila. (1980). Traditional Indian theatre: Multiple streams. New Delhi: National Book Trust.
- Choudhury, Bimalakanta Roy. (1997). Musical instruments of India. New Delhi: Firma KLM.
- Ranade, -shok Da. (2006). Hindustani music: Tradition in transition. New Delhi: Manohar Publishers.
- Sangeet Natak -kademi. (2002). Folk musical instruments of India. New Delhi: Sangeet Natak -kademi.
- Vatsyayan, Kapila. (1980). Traditional Indian theatre: Multiple streams. New Delhi: National Book Trust.
- ndrew. (2014). Mountainous Sound Spaces: Listening to History and Music in the Uttarakhand Himalayas. Cambridge University Press.
- Misra, Lalmani. (2002). Bharatiya Sangeet Vadya. New Delhi: Bharatiya Jnanpith.
- Ranade, -shok Da. (2006). Music Contexts: - Concise Dictionary of Hindustani Music. New Delhi: Promilla Co.
- Sharma, Manorma. (2004). Folk India: - Comprehensive Study of Indian Folk Music and Culture. New Delhi: Sundeep Prakashan.
- Government of India, Ministry of Culture. (2024). Musical Instruments of India.
- Misra, Lalmani. (2002). Bharatiya Sangeet Vadya. New Delhi: Bharatiya Jnanpith.
- Sharma, Manorma. (2004). Folk India: - Comprehensive Study of Indian Folk Music and Culture. New Delhi: Sundeep Prakashan.
- Bhatkhande, Vishnu Narayan. (2003). Hindustani Sangeet Paddhati. Mumbai: Sangeet Karyalaya.
- Sambamoorthy, P. (1960). South Indian Music. Madras: Indian Music Publishing House.
- Deodhar, B. R. (1997). Pillars of Hindustani Music. Mumbai: Popular Prakashan.
- Ramanathan, S. (1999). Indian Music and Its Tradition. Delhi: -llied Publishers.
- Subramanian, Lakshmi. (2006). From the Tanjore Court to the Madras Music -cademy. New Delhi: Oxford University Press.
- Bandyopadhyaya, S. Musical Instruments of India, Varanasi, 1980.
- Buchner, -lexander, Folk Music Instruments of the World, Prague, 1971.
- Kothari, K. S. Indian Folk Musical Instruments, New Delhi, 1968.
- Krishnaswamy, S, Musical Instruments of India, Delhi, 1967.
- तारळेकर, ग. ह. भारतीय वाद्यांचा इतिहास, पुणे, १९७३.
- देव, बी. चैतन्य, अनु. पारधी, मा. कृ. भारतीय वाद्ये, मुंबई, १९७६.
- कुलकर्णी, अ. (२०१२). महाराष्ट्रातील लोककला. पुणे: संस्कृती प्रकाशन. झ.१०५
- जोशी, क. (२००७). भारतीय वाद्यसंग्रह. पुणे: संगीत अकादमी प्रकाशन. झ.११८
- देशपांडे, म. (२०११). भारतीय लोककला आणि संगीत. मुंबई: विद्या प्रकाशन. झ.९०
- तसेच : मराठी विश्वकोश – लोकवाद्ये आणि वाद्य वर्गीकरण

यक्षगान लोकनाट्यातील रंगभूषा

संशोधक – कविता संपत दिवेकर

नाट्यशास्त्र विभाग , डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर
मराठवाडा विद्यापीठ, छत्रपती संभाजीनगर
ईमेल- kavitadivekar225gmail.com

मार्गदर्शक – प्रा.डॉ. दुष्यंता रामटेके

सहायक प्राध्यापक ,नाट्यशास्त्र विभाग,
के.एस.के. महाविद्यालय, बीड

प्रस्तावना:

भारतीय लोकनाट्यपरंपरेत यक्षगान लोकनाट्य हे कर्नाटकातील पारंपारिक कलाप्रकार आहे. संगीत, नृत्य, नाट्य, वेशभूषा आणि रंगभूषा यांच्या प्रभावी संगमातून साकार होणारे हे लोकनाट्य आहे, प्रामुख्याने पौराणिक कथांवर आधारित असून विशेषतः रामायण, महाभारत तसेच विविध पुराणांतील कथांचे सादरीकरण या लोकनाट्य प्रकारात केले जाते. कथानकातील दैवी पात्रांसाठी तेजस्वी आणि संतुलित रंगसंगती तर राक्षसी पात्रांसाठी गडद, तीव्र व भडक रंगांचा प्रामुख्याने वापर केला जातो. या सर्व घटकांमध्ये रंगभूषा हा एक अत्यंत महत्वाचा आणि आशयप्रधान घटक आहे. यक्षगानातील रंगभूषा ही केवळ सौंदर्यवर्धनासाठी नसून, ती पात्रांचा स्वभाव, प्रवृत्ती, गुण तसेच नैतिक भूमिकेचे दृश्यरूपी प्रतीक असते. रंगसंगती, चेहऱ्यावरील रेषांची मांडणी आणि अलंकारिक आकृतिबंध व मुकुट तसेच वेशभूषेची जोड यांमुळे पात्रांचे रूप अधिक प्रभावी व भव्य दिसते. सदर शोध पत्रिकेत यक्षगानातील रंगभूषेची वैशिष्ट्ये तांत्रिक प्रक्रिया, प्रतीकात्मक अर्थ आणि विविध पात्रांनुसार होणारे शैलीभेद यांच्या अभ्यासातून त्या परंपरेचे लोकनाट्य कलेतील रंगभूषेचे महत्त्व अधोरेखित होईल.

उद्दिष्टे :

१. यक्षगान लोकनाट्यातील पात्रनिर्मितीमध्ये भूमिकेचा अभ्यास दैवी, वीर, राक्षसी व स्त्रीपात्रांच्या सादरीकरणात रंगभूषेचे योगदान अभ्यासणे.

२. रंगभूषेतील रंगप्रतीकांचे विश्लेषण करणे विविध रंगांचा वापर तसेच त्यामागील धार्मिक, सांस्कृतिक व मानसशास्त्रीय अर्थ स्पष्ट करणे. गृहीतके:

१. यक्षगान लोकनाट्यातील रंगभूषा त्या प्रदेशातील धार्मिक, पौराणिक व सांस्कृतिक परंपरांचे प्रतिबिंब दर्शवतात.

२. यक्षगानातील विविध पात्रांची स्वभाव वैशिष्ट्ये, नायक खलनायकाची भूमिका आणि देवी स्वरूप प्रेक्षकांना स्पष्ट करण्यासाठी रंगभूषा महत्वाची भूमिका बजावते.

यक्षगानातील रंगभूषा :

यक्षगान लोकनाट्यकलेत महत्वाची भूमिका बजावते, कारण रंगभूषेमुळे पात्रांचे स्वरूप, स्वभाव, नैतिक भूमिका आणि पात्राचे भावविश्व स्पष्टपणे प्रेक्षकापर्यंत पोहचवण्यास मदत होते. लोकनाट्य कलाप्रकारासाठी खुल्या रंगमंचावर तसेच रात्रीच्या वेळी होणाऱ्या प्रयोगांमध्ये चेहऱ्यावरील भाव स्पष्ट दिसावेत म्हणून रंगभूषा ठळक, गडद आणि अलंकारिक स्वरूपाची असते.

“यक्षगान या कला प्रकारामधील रंगभूषा, वेशभूषा, संस्कृती काव्यशास्त्रातील परिणामानुसार सांकेतिक असते. तर नायिकेचे डोळे मासळीसारखे व भुवया धनुष्याकृती, रंगवलेल्या असतात. रंगभूषेसह वेशभूषा ही प्रतीकात्मक करण्याकडे अधिक कल असतो १ धार्मिक आख्यायिका, पुराणातील कथा, वीररसपूर्ण प्रसंग आणि कथानकातील पात्र अतिमानव स्वरूपाचे असल्याने ती मानवापेक्षाही वेगळी वाटावी म्हणून रंगभूषेत कल्पकता असते. म्हणूनच खऱ्या अर्थाने या नाट्यप्रकारात रंगभूषा केवळ सजावटीचे घटक नसून पात्रनिर्मितीचे, भावसंप्रेषणाचे आणि प्रतीकात्मक आशय व्यक्त करण्याचे प्रभावी माध्यम आहे. या संदर्भात डॉ एम. एम. कृष्णमूर्ती यांचे मत आहे की राक्षस पात्रांच्या वेशभूषेत यक्षगान कलेने अत्यद्भूत कौशल्यपूर्ण दर्शविले दिसते. तोंडावर कोणत्याही प्रकारचा मुखवटा लावल्याशिवाय रंगभूषेतून रंगाचाच इतका चमत्कारिक उपयोग दिसतो की राक्षसवृत्ती चेहऱ्यावरून सहज प्रकट होते. २ इतकी सुंदर भावदर्शी रंगभूषा केली जाते. म्हणूनच यक्षगानातील पात्रांच्या चेहऱ्यावर मुखवटा सदृश्य रंगभूषा करण्याची प्रथा आहे ३ त्यामुळेच यक्षगानातील पात्रांच्या रंगभूषेत चित्रकलेत आणि शिल्पकलेत आढळणाऱ्या रेखीव व कोरीव सौंदर्यमुद्रांची तसेच शरीर सौष्ठवांची झलक दिसून येते. ४ यक्षगानातील रंगभूषेसंबंधी डॉ. शिवराम कारन्त जे मत

मांडतात ते महत्वाचे आहे मुखवर्णिकार (चेहऱ्यालाला लावलेला रंग) आणि वेषभूषा यांची पद्धत यक्षगाणातील एक विशिष्ट प्रकारची कल्पकता असते या दृष्टीने पाहता माझी अशी खात्री आहे की आपल्या सर्व भारतात रूढ असलेल्या नाटक परंपरांत यक्षगान प्रोष्ठ ठरेल. केरळ प्रांतातील 'कथकली' पेक्षा ही उच्च दर्जाचे आहे. यात चित्रित केलेले सौंदर्य अनुपमेय असे स्वप्नसौंदर्य आपल्या दृष्टीसमोर प्रत्यक्ष उभे केले जाते.५

यक्षगान बयलाटा किंवा यक्षगान दशावतार या प्रकारात यक्षगानाची सर्व अंग व वैशिष्ट्ये समाविष्ट असल्याने तो समृद्ध व सर्वोत्कृष्ट मानला जातो. या पारंपारिक लोकनाट्यात विष्णूचे दहा अवतार करण्यासाठी प्रतीकात्मक रंगभूषा केली जाते. दशावतार रंगभूषत केवळ सौंदर्यशास्त्रासाठी कथेतील पात्राचे व्यक्तिमत्व भूमिका व्यक्त करण्याचा प्रयत्न केला जातो. या प्रक्रियेत नैसर्गिक आणि कृत्रिम रंगाचे संयोजन समाविष्ट केलेले आहे. ज्यामध्ये प्रत्येक पात्रासाठी वेगळे स्वरूप तयार करण्यासाठी विशिष्ट तंत्र वापरली जातात.

* यक्षगान रंगभूषेची वैशिष्ट्ये:

१) पात्रानुसार रंगभूषेचे प्रकार

पाचा (Pacha) – दैवी व सदगुणी पात्रे, संतुलित व आकर्षक रंगसंगती असते

काठी (Kathi) – उग्र किंवा दुष्ट पण पराक्रमी पात्रे यांच्यासाठी यात लाल-हिरवा रंगाचा तीव्र वापर

ताट्टी/राक्षस प्रकार – राक्षसी पात्रासाठी गडद रंग, मोठ्या डोळ्यांची रचना, भव्य मुकुट

स्त्री पात्रे – साधी, सौम्य आणि नैसर्गिक रंगभूषा सौंदर्य व कोमलता अधोरेखित करणारी

२) पात्रनिहाय शैली भेद : दैवी, वीर, राक्षसी आणि स्त्री पात्रानुसार रंगभूषेत स्पष्ट भेद आढळतो. प्रत्येक पात्राचा स्वभाव आणि भूमिका रंगांच्या रचनेतून ओळखता येते.

३) रेखांकन व आकृतीबंध: चेहऱ्यावर सममितीय रेषा, भुवयांचे अतिशयोक्त रेखाटन, डोळ्या भोवती गडद रंग यामुळे भाव स्पष्ट दिसतात. काही राक्षसी पात्रांमध्ये मोठ्या आकाराच्या आकृत्या व अलंकारिक डिझाईन्स असतात.

४) रंगांचे प्रतीकात्मक महत्व: यक्षगानातील रंगांना विशिष्ट अर्थ आहे.

हिरवा रंग : सत्व, शौर्य, देवीत्व उदा. देव नायक

लाल रंग : क्रोध, उग्रता, रासक्षी प्रवृत्ती

काळा रंग : दुष्टता, अंधकार

पिवळा रंग/ केशरी : तेज, आध्यात्मिकता

५) तांत्रिक प्रक्रिया: प्रथम नटाच्या चेहऱ्यावर पांढऱ्या रंगाचा बेस लावला जातो. त्यानंतर पात्रानुसार रंगांची मांडणी व रेषांकन केले जाते, डोळ्याभोवती गडद रेषा काढून भाव स्पष्ट केले जातात. शेवटी अलंकार, मुकुट व भव्य वेशभूषा परिधान केली जाते.

६) वेशभूषेशी सुसंगती : रंगभूषा, भव्य मुकुट, दागिने आणि पोशाख यांच्या एकत्रित परिणामामुळे पात्राचे व्यक्तिमत्व पूर्णत्वास जाते. म्हणूनच यक्षगानातील रंगभूषा ही या लोकनाट्यकलेचा आत्मा मानली जातो. ही रंगभूषा अत्यंत वेळखाऊ आणि कौशल्यपूर्ण प्रक्रिया आहे. कलाकार स्वतःच रंगभूषा करतात, ही यक्षगानाची खास परंपरा आहे खऱ्या अर्थाने रंगभूषा आणि वेशभूषा एकत्रितपणे पूर्ण व्यक्तिमत्व घडवतात. यक्षगान रंगभूषेने भूमिकेचे अंतर्मुख आकलन दृढ होते.

निष्कर्ष:

सदर अभ्यासातून स्पष्ट होते की यक्षगानातील रंगभूषा ही केवळ चेहऱ्याची सजावट नसून संपूर्ण नाट्यप्रयोगाचा आत्मा आहे. तसेच यक्षगानातील रंगभूषा ही लोकपरंपरेतील प्रतीकात्मक भाषेचे रूप आहे. या रंगभूषेचा अभ्यास केल्यास भारतीय लोकनाट्य परंपरेतील सौंदर्यशास्त्र, तांत्रिक कौशल्य आणि प्रतीकात्मकता यांचे समग्र आकलन होते या कलेचे सांस्कृतिक महत्व अधिक स्पष्ट पणे अधोरेखित होते.

संदर्भ

१) माणिक कानडे (२००६) – जागतिक रंगभूमी १ पूर्वरंग, रोहन प्रकाशन पुणे पु.क्र १०८

२) डॉ एम. एम कृष्णमूर्ती, मराठी अनुवाद श्री. भालचंद्र आपटे – यक्षगान, मराठी साहित्य परिषद, आंध्र प्रदेश, हैदराबाद.

३) राजीव नाईक, डॉ प्रवीण भोळे-भारतीय प्रयोगकलांचा परिचय व इतिहास 'नाट्य' प्रकाशन विश्वासराव लोकवाङ्मयगृह, मुंबई पृ. क्र ८९

४) माणिक कानडे (२००६) – जागतिक रंगभूमी १ पूर्वरंग, रोहन प्रकाशन पुणे पु.क्र १०८

५) शिवराम कारन्त, हिंदी अनुवाद – बी.व्ही कारन्त (१९७३), 'यक्षगान'

महाराष्ट्रातील लोकसंगीत

डॉ. संजय सांगवीकर

संगीत विभाग, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर
मराठवाडा विद्यापीठ, छत्रपती संभाजीनगर - 431004

Email ID : sanjaysangvikar1976gmail.com

मो. नं. 9881054337

महाराष्ट्र हे सांस्कृतिक दृष्ट्या संपन्न असे राज्य आहे. ग्रामीण भागातून आजही विविध समाज गट ही संपन्नता जोपासत आहेत. समाजाच्या विविध गटांतून तयार झालेली गीते, नृत्याचे प्रकार, कविता संकल्पना यांचा समावेश लोककलांमध्ये होतो. विविध, सण, जत्रा उत्सवामधून सादर होणारे लोककला प्रकार यामधून लोकसंगीतची बीजे दिसतात. यातील लोकगीते हे जीवनाच्या सर्व अंगांना स्पर्श करणारी असतात. रस आणि भाव हीच त्यांची मुलतत्त्वे असतात. त्या व्यक्तिनिष्ठ नसतात. या गीतांना कुठलेच शास्त्र नसते परंतु ही लोकगीते शुद्ध स्वरूपात आणि त्यांच्या मूळ रूपात असतात. म्हणून लोकगीते ही सर्व व्यापक आहेत. आपआपसातील भेदभाव, उच्च-निच पणा, लहान-मोठा, श्रीमंत-गरीब वगैरे. विषमतेच्या भावना विसरून क्षमतेच्या भूमिकेतून ग्रामीण जनता या लोकसंगीताचा आनंद घेताना दिसते. लोकगीते हे लिहलेल्या स्वरूपात जास्त प्रमाणात आढळत नाहीत. त्यांची साहित्यिक मूल्येही उच्च स्वरूपाची मानण्यात न आल्याने त्यांचा संग्रह करण्याचा प्रयत्न देखील कुणी केलेला दिसत नाही. लोकगीते ही एका पिढीकडून दुसऱ्या पिढीकडे मौखिक स्वरूपात नैसर्गिकरित्या सुपूर्द केली जातात. नैसर्गिक अशासाठी की ही गीते खास बसून शिकविली जात नाही. एकजण म्हणत असता दुसऱ्याशी ती ऐकून पाठ होतात.

महाराष्ट्राच्या संगीतात आढळणारी भाषा आणि साहित्यिक भाषा यात बराच फरक पडलेला आहे. लोकगीतात अपभ्रंश झालेली भाषाच रूढ आहे. महाराष्ट्रात पुणेरी मराठी वेगळी तर विदर्भ, मराठवाडा मराठी वेगळी आणि कोकणातली मराठी वेगळी आहे. प्रत्येक भाषेत ध्वनिसंबंधी वैशिष्ट्ये असते.

लोककलेत पुढील प्रकारांचा समावेश होतो.

बहुरूपी :

बहुरूपी हा महाराष्ट्रातील लोकप्रिय असा कलाप्रकार आहे. उदरनिर्वाहासाठी विविध प्रकारचे सोंग घेणे हा त्यांचा कला व्यवसाय आहे. आजतागायत त्याचे जतन केले आहे. ज्ञानेश्वरीत तसेच संत रामदास, संत तुकाराम महाराज यांच्या साहित्यात त्याचा उल्लेख आढळतो. बहर्जी नाईक यांनी बहुरूपीचे सोंग केले होते. छत्रपती शिवाजी महाराजांच्या काळात गुप्तहेर म्हणून त्यांनी कामगिरी बजावली आहे. वर्धा जिल्ह्याजवळील एक गाव बहुरूपीचे गाव म्हणून ओळखले जाते.

वहीगायन :

खान्देशात आज ही निरनिराळ्या सण उत्सव प्रसंगी तसेच कुलाचार इत्यादी प्रसंगी वहीगायनाची प्रथा रूढ आहे. वही म्हणणाऱ्यांना वह्या तोंडपाठ असतात. त्यांची परंपरेने चालत आलेली गायनाची प्रथा लोकजीवनात महत्त्वाचे स्थान टिकवून आहे. या वहीतून परिसरातील लोकजीवनाचे व सांस्कृतिक जीवनाचे प्रतिबिंब आढळते. वही ही एक मौखिक/लौकिक गीतप्रकार असून त्याच्या गायनाचा अविष्कार खान्देशात सर्वत्र प्रचलित आहे. ताल आणि ठेक्यात डफ, ढोलकी, झांज, बासरी यांच्या साथीवर वही म्हटली जाते. वहीगायनाची एक विशिष्ट चाल आहे. वहीच्या गायनातील उत्स्फूर्तता सहजता आणि रांगडा आवाज तसेच वाद्याचा ठेका यामुळे तिचे वेगळेपण लावणी, पोवाडा इत्यादी गीत प्रकारापेक्षा स्वतंत्र व वेगळे आहे.

दशमा भवानी नृत्य :

खान्देशातील लोकोत्सव परंपरेत एक महत्त्वपूर्ण उत्सव असतो तो म्हणजे रथोत्सव. कार्तिकी शुद्ध प्रतिपदेपासून या रथोत्सवाचा प्रारंभ होतो. याला दिडशे वर्षांची अध्यात्मिक संस्कृती व लोकसंस्कृतीची परंपरा आहे. यातून निर्माण झालेला लोककला प्रकार म्हणजे दशमा भवानी नृत्य. भवानी मातेचा नवस फेडण्यासाठी व आपली मनोकामना पूर्ण झाल्यानंतर पुरुष मंडळी भवानी मातेचे सोंग घेतात. मुखावर चढवलेला शेंदुराचा लेप, डोळ्यात भरलेले काजळ, दाट भरलेल्या भुवया, डोक्यावर टोप त्यामागे मोरपिसांचा पंख आणि पाठीवर लोंबणारे काळेभोर लांब केस. कपाळावर भरलेला मळवट, एका हातात तलवार तर दुसऱ्या हातात त्रिशूल असे दिव्य रूप घेतले जाते. या नृत्यासाठी हलगीची साथ व त्यावरील प्रभावी पदन्यास दशमा भवानी नृत्यास परिणामकारक करतो.

गोंधळ जागरण :

गोंधळ ही एक धार्मिक लोककला आहे जी सर्वसाधारणपणे साखरपुडा, लग्न, बारसे अशा मंगल प्रसंगी सादर केली जाते. अशा प्रसंगी गोंधळी लोकांना खास आमंत्रण देऊन बोलावले जाते व त्यांच्या कर्वीं सर्व कामे निर्विघ्न पार पाडू द्या असे आव्हान देवतांना केले जाते. गोंधळी गीतामधून पारंपारिकता आणि उत्स्फूर्तता यांचा संगम दिसून येतो. संबळ वाजवून नाद निर्मिती केली जाते. या सादरीकरणामध्ये वादक, नर्तक, संवाद साधणारे सर्व गोंधळीच असतात. आज परंपरेने ही लोककला पुढे सुरू आहे.

भारुड :

भारुड म्हणजे खरतर कीर्तनाचेच अधिक सोपे आणि रंजक रूप आहे. रूपकांच्या आधारे अध्यात्म, तत्वज्ञान आदी क्लिष्ट विषय सोपे करून सांगणे, हाच भारुडाचा मुख्य हेतू होता आणि अजूनही आहे. भारुडाचा विषय निघाला म्हणजे प्रथम नाव येते ते संत एकनाथांचे. खरे तर संत ज्ञानेश्वर, नामदेव महाराज, तुकाराम महाराज, रामदास महाराज ते थेट तुकडोजी महाराजांपर्यंत अनेक संतांनी भारुडे लिहिली आहेत. विषयातील वैविध्य, नाट्यमयता, विनोदी मांडणी आणि गेयता ही भारुडाची वैशिष्ट्ये आहेत.

लेझीम :

लेझीम ही महाराष्ट्रातील एक लोकनृत्य आहे. अलीकडच्या काळात हे विशेषतः गणेश चतुर्थीला मोठ्या प्रमाणात खेळले जाते. महाराष्ट्रात याचा उगम असला तरी जगभरात विविध ठिकाणी बऱ्याच वेळा लेझीम खेळली जाते. २०१४ मध्ये सांगलीतील तब्बल ७,३३९ लोकांनी एकाच वेळी लेझीमचे सादरीकरण केले होते. याची नोंद गिनीज बुकात केली गेली. यामध्ये ढोलकी हे मुख्य तालवाद्य म्हणून वापरले जाते. लेझिम या नृत्यापेक्षा एक जोरदार शारीरिक व्यायाम आणि ड्रिल आहे; रचना ही दोन, चौकार आणि वर्तुळात देखील असू शकतात. महाराष्ट्रातील शाळा आणि इतर संस्थांद्वारे नृत्याचा वारंवार वापर केला जातो, कारण त्यात अनेक हालचालींचा समावेश असतो.

वासुदेव :

जुन्या काळात मराठी मुलखातील खेडोपाडी येणारी पहाट मोठी देखणी असायची. यावेळी डोक्यावर मोरपिसांची उभट टोपी घातलेला, अंगात विशिष्ट प्रकारचा झगा, पायात घुंगरू, हातात टाळ आणि बासरी घेऊन गाणं म्हणत नाच करणारा वासुदेव दिसायचा. अंगणात वासुदेव आला म्हणजे भाग्याची गोष्ट मानली जात असे. कारण त्या रूपाने श्रीकृष्ण घरी आल्याचा आनंद होत असे. त्याचे दर्शन घडले की लहान मुले आनंदून जात. बायका माणसे सुपातून जोडले घालत आणि दान करत. पुरुष माणसे दुंडा पैसा देऊन त्याला नमस्कार करत. वासुदेवही दान पावलं म्हणत अंगणात नाच करी. सारे अंगण जसे काही समाधानाने आनंदून जाई.

पोतराज :

ढोलक्याच्या तालबद्ध आवाज, त्यावर वाजणारी घुंगरं आणि आसुडाचे कडाडणारे फटके कानावर पडतातच. मरिअआई, कडकलक्ष्मी किंवा मरिबाई जेवढी कडक, उग्र आहे, तेवढाच तिचा भक्त पोतराजही कडक व उग्र वाटतो. लांब वाढलेले, जटा झालेले केस, कपाळाला मळवट, कमरेला विविध रंगांच्या कापडांचं बनविलेलं नेसणं (कमरेचं वस्त्र), त्यावर बांधलेली मोठ्या आकाराची घुंगरं, पायात चाळ आणि हातात आसूड असा त्याचा वेष असतो. त्याच्यासोबत असणारी बाई डोक्यावर मरिआईचा गाडा घेऊन हाताने ढोलकं वाजवीत असते. ढोलक्याच्या एका बाजूने विशिष्ट प्रकारचा, सलग ध्वनी निर्माण करत दुसऱ्या बाजूचा ठेका वाजवला जातो.

डोंबारी :

महाराष्ट्रात सर्वत्र आढळणारी कला म्हणजे रस्त्याच्या कडेला सुरू असणारा डोंबाऱ्याचा खेळ, डोंबारी ही जमात उपजिविका चालविण्यासाठी रस्त्यावर कला सादर करताना दिसतात. जिम्नॅस्टिक खेळ प्रकारावर आधारित दोरीवर चालणे यासारखे अनेक खेळ प्रकार करणारे संपूर्ण महाराष्ट्रात दिसून येतात. या कलाप्रकारात जीवाला धोका असतो पण याचे लहानपणापासूनच तालीम दिली जाते व प्रशिक्षण दिले जाते. अंगकाठीने मजबूत व काटक असणारी ही जमात वाद्य आणि संगीताच्या तालावर विशिष्ट शैलीत आपल्या प्रेक्षकांशी संवाद साधत असतात.

तमाशा :

महाराष्ट्रातील परंपरागत लोकनाट्यप्रकार. यामध्ये गायन, वादन, नृत्य व नाट्य यांचा अंतर्भाव असतो. तमाशा हा शब्द उर्दूतून मराठीत आला असून, उघडा देखावा असा त्याचा अर्थ आहे. काही अभ्यासक तमाशा या शब्दाची फोड करून तम+अशा= तमातून म्हणजेच अंधारातून आशेचा प्रकाश दाखविणारा प्रकार, असेही त्याचे वर्णन करतात. हा प्रकार लोकभाषेतून लोकरंजनाद्वारे लोकशिक्षण देण्याचे काम करतो. महाराष्ट्रातील प्रचलित तमाशा हा लोकरंगभूमीवरील एक अत्यंत लोकप्रिय कलात्मक आविष्कार आहे. प्रामुख्याने खेडोगावी भरणाऱ्या यात्रांमध्ये तमाशा कार्यक्रमाचे आयोजन केले जाते. अलीकडे बंदिस्त नाट्यगृहातही तमाशा लोकनाट्याचे प्रयोग होत असतात. सतराव्या शतकात उदयाला आलेला तमाशा हा मूळ रंजनासाठीच उदयाला आला आहे.

लावणी :

लावणी म्हणजे महाराष्ट्राची शान लोकांच्या मनोरंजनासाठी नृत्य, संगीत आणि अभिनय यांच्या संयोगातून सादर केला जाणारा एक कलाविष्कार म्हणजे लावणी असं लावणीचं वर्णन करता येईल. या लावणीच्या माध्यमातून अनेक अदाकारांनी भल्याभल्यांना पायातील घुंगराच्या तालावर नाचवलं आहे. तमाशाचा फडापासून ते ऑर्केस्ट्राच्या स्टेजपर्यंत, शाळेतल्या गॅदरिंगपासून ते चित्रपटांपर्यंत, कुठेही लावणी सुरु झाली की, महाराष्ट्रातील मराठी माणूस वेडा झालाच म्हणून समजा. गेल्या कित्येक वर्षांपासून लावणी महाराष्ट्रातील लोकांचं मनोरंजन करत आली आहे.

वाघ्या मुरळी :

खंडोबा हे महाराष्ट्र, कर्नाटक, आंध्र प्रदेश या मधील एक लोकप्रिय दैवत. या खंडोबाचे पुरुष उपासक म्हणजे वाघ्ये, तर स्त्री उपासक म्हणजे मुरळी. जागरण - गोंधळ हा शब्द जरी सध्या एकत्रित वापरला जजात असला तरी गोंधळ हा कुलदेवतेच्या कुलाचाराप्रीत्यर्थ गोंधळी लोक घालतात, तर जागरण हे खंडोबाच्या कुलाचाराचा विधी असतो. वाघ्या व मुरळी या शब्दांच्या व्युत्पत्तीसंबंधी काही कथा-दंतकथा वाघ्या-मुरळी समाजात प्रचलित असून त्यांच्या जागरणात यांतील काही धार्मिक कथा सांगितल्याही जातात. मुरळ्यांना आपण तिलोत्तमेपासून आणि वाघ्यांना आपण चंपानगरीच्या राजापासून निर्माण झालो, असे समाधान थोडक्यात या कथांद्वारे मिळते.

भजन :

ईश्वरभक्ती व सन्मार्गाचा उपदेश मानवी प्राण्याला करण्यासाठी मोठमोठ्या साधूसंतांनी रचलेली काव्य म्हणजेच भजन किंवा अभंग: संत मिरा, कबीर, महाराष्ट्रात ज्ञानेश्वर, तूकाराम, नामदेव इत्यादी. असंख्य साधूसंतांची काव्य समाजाच्या सर्व थरात अत्यंत लोकप्रिय आहेत. देशातील शहरे, खेड्यांमधून असंख्य भजनी मंडळे असून आपआपल्या प्रिय देवतांची भक्ती या भजन व अभंग गायनातून करीत असतात. अनेक रागांमध्ये यातील काव्य गातात. भारतीय किर्तीचे महान गायक पंडित भिमसेन जोशी यांनी या काव्य प्रकारावर आधारित संतवाणी हा कार्यक्रम लोकप्रिय केला.

पोवाडे :

राष्ट्राच्या इतिहासातील वीरपुरुषांच्या अलौकिक कार्यांचे व त्यांच्या वीरकथांचे वर्णन असलेली काव्य म्हणजे पोवाडे. लावणीप्रमाणेच यातील गीताला अनेक चरण (चौक म्हणतात) अशी काव्य रचून ती गाणारांना शाहीर म्हणतात, महाराष्ट्रात हा गीतप्रकार खास लोकप्रिय आहे. उफ तूणतूण्याच्या तालासुरात पोवाडे गायने रात्ररात्र रंगू शकते समाजात विरवृत्ती देशप्रेम इ. भावना चेतवण्याचे काम पोवाडा गायनाने केले जाते.

थोडक्यात,

महाराष्ट्राला लोकसंगीताची समृद्ध परंपरा लाभली असल्यामुळे त्याबद्दल लोकांमध्ये अपार प्रेम व श्रद्धा आहे. ग्रामीण भागात ज्याकाही लोककला जोपासल्या जातात त्यामध्ये लोक साहित्याचे महत्वाचे स्थान मानले जाते.

संदर्भ ग्रंथ सूची :

- १) किरण फाटक, 'संगीत निबंधावली' संस्कार प्रकाशन, काळाचौकी मुंबई
- २) पं. अरविंद गर्जेद्रगडकर, 'संगीत शास्त्राचे गाईड' देवदत्त प्रकाशन, पुणे
- ३) अशोक दा. रानडे, 'लोकसंगीतशास्त्र', भारत मुद्रक आणि प्रकाशन, औरंगाबाद
- ४) Internet

समाजरचनेत लोककलांचे स्थान लोकजीवनाचा सांस्कृतिक आरसा

रामेश्वर झिंजुर्दे

महात्मा गांधी विद्यापीठ, छत्रपती संभाजीनगर

ई-मेल:ramzinjurde11gmail.com मो.:7350833883

१. सारांश

लोककला ही लोकसंस्कृतीचा अत्यंत महत्त्वपूर्ण आणि जिवंत घटक मानली जाते. लोकांच्या दैनंदिन जीवनातील अनुभव, श्रद्धा, परंपरा, संस्कार आणि सामाजिक मूल्ये लोककलांच्या माध्यमातून अभिव्यक्त होत असतात. लोककला ही केवळ मनोरंजनाचे साधन नसून ती समाजाच्या सांस्कृतिक ओळखीचे जतन करणारे आणि सामाजिक जागृती घडविणारे प्रभावी माध्यम आहे. समाजातील लोकांच्या भावविश्वाचा, त्यांच्या जीवनसंघर्षाचा आणि सांस्कृतिक जीवनपद्धतीचा आरसा म्हणून लोककलांचा विचार केला जातो.

प्रस्तुत संशोधन लेखात समाजरचनेत लोककलांचे स्थान आणि लोकजीवनाचा सांस्कृतिक आरसा म्हणून त्यांची भूमिका अभ्यासण्याचा प्रयत्न करण्यात आला आहे. महाराष्ट्रातील लावणी, पोवाडा, तमाशा, गोंधळ, भारूड, कीर्तन यांसारख्या लोककलांच्या माध्यमातून समाजातील सांस्कृतिक रचना आणि लोकजीवनातील संबंध स्पष्ट करण्याचा प्रयत्न करण्यात आला आहे. या अभ्यासासाठी गुणात्मक संशोधन पद्धतीचा अवलंब करण्यात आला असून साहित्य समीक्षा, निरीक्षण आणि उपलब्ध संदर्भग्रंथांचा अभ्यास करण्यात आला आहे.

या संशोधनातून असे दिसून येते की लोककला समाजातील सांस्कृतिक परंपरा जपण्याचे आणि सामाजिक मूल्ये टिकवून ठेवण्याचे महत्त्वपूर्ण कार्य करते. लोककला समाजातील सामाजिक एकात्मता वाढवते, सांस्कृतिक अभिमान निर्माण करते आणि लोकांच्या जीवनाला सांस्कृतिक दिशा देते. त्यामुळे लोककलांचे जतन आणि संवर्धन करणे ही आजच्या काळाची अत्यंत गरज आहे.

२. Keywords

लोककला, लोकसंस्कृती, समाजरचना, लोकजीवन, सांस्कृतिक परंपरा, सामाजिक ऐक्य, सांस्कृतिक वारसा

३. प्रस्तावना

भारतीय समाज हा विविध संस्कृती, परंपरा, भाषा आणि जीवनपद्धतींनी समृद्ध असा समाज आहे. भारतातील विविध प्रांतांमध्ये लोकजीवनाशी निगडित अनेक सांस्कृतिक परंपरा आणि लोककला विकसित झालेल्या आढळतात. या लोककला त्या त्या प्रदेशातील समाजजीवनाचे प्रतिबिंब दर्शवतात. लोककला ही लोकांच्या जीवनातून निर्माण झालेली कला असल्यामुळे ती त्यांच्या भावना, श्रद्धा, परंपरा आणि सामाजिक मूल्यांचे प्रतिबिंब दाखवते. त्यामुळे लोककला ही लोकजीवनाचा सांस्कृतिक आरसा मानली जाते.

लोककला ही समाजाच्या सांस्कृतिक इतिहासाची जिवंत परंपरा आहे. लोककलेच्या माध्यमातून समाजातील परंपरा, धार्मिक श्रद्धा, सामाजिक रूढी आणि जीवनपद्धती पुढील पिढ्यांपर्यंत पोहोचतात. लोककला ही समाजातील लोकांच्या जीवनाशी अत्यंत जवळून जोडलेली असल्यामुळे ती त्यांच्या दैनंदिन जीवनातील आनंद, दुःख, संघर्ष आणि आशा-आकांक्षा व्यक्त करते.

महाराष्ट्र राज्यात विविध प्रकारच्या लोककला आढळतात. लावणी, पोवाडा, तमाशा, भारूड, गोंधळ, कीर्तन, दशावतार, जागरण-गोंधळ, वगनाट्य इत्यादी लोककला महाराष्ट्राच्या सांस्कृतिक जीवनाचा अविभाज्य भाग आहेत. या लोककलांमधून समाजातील सांस्कृतिक आणि सामाजिक जीवनाचे चित्रण केले जाते. लोककला ही केवळ मनोरंजनाचे साधन नसून ती

समाजातील सांस्कृतिक ओळख टिकवून ठेवण्याचे महत्त्वपूर्ण कार्य करते.

समाजरचनेत लोककलांचे स्थान अत्यंत महत्त्वाचे आहे. लोककलेच्या माध्यमातून समाजातील परंपरा, संस्कृती आणि मूल्ये टिकून राहतात. लोककला ही समाजातील सांस्कृतिक एकात्मता निर्माण करण्याचे कार्य करते. त्यामुळे लोककला ही समाजाच्या सांस्कृतिक विकासासाठी आणि सामाजिक प्रबोधनासाठी अत्यंत महत्त्वाची मानली जाते.

४. साहित्य समीक्षा (Review of Literature)

लोककला आणि लोकसंस्कृती याविषयी अनेक संशोधकांनी अभ्यास केला आहे. त्यांच्या अभ्यासातून लोककलेचे सामाजिक आणि सांस्कृतिक महत्त्व स्पष्ट होते. Richard M. Dorson यांनी Folklore and Folklife या ग्रंथात लोककला ही लोकांच्या जीवनातील अनुभव आणि परंपरांचे प्रतिबिंब असल्याचे सांगितले आहे. त्यांच्या मते लोककला ही समाजाच्या सांस्कृतिक स्मृतीचे जतन करणारी प्रक्रिया आहे.

Alan Dundes यांनी The Study of Folklore या ग्रंथात लोकसाहित्य, लोककला आणि लोकपरंपरा यांचा समाजाच्या जीवनाशी असलेला संबंध स्पष्ट केला आहे. लोककला ही समाजातील लोकांच्या विचारसरणी आणि सांस्कृतिक मूल्यांची अभिव्यक्ती असल्याचे त्यांनी नमूद केले आहे.

भारतीय संदर्भात D. D. Kosambi यांनी भारतीय संस्कृतीच्या विकासाचा अभ्यास करताना लोकसंस्कृतीचे महत्त्व अधोरेखित केले आहे. त्यांच्या मते लोकसंस्कृती आणि लोककला या समाजाच्या ऐतिहासिक विकासाशी जोडलेल्या आहेत.

Baidyanath Saraswati यांनी भारतीय लोकसंस्कृतीच्या अभ्यासात लोककलांचे सामाजिक आणि धार्मिक जीवनाशी असलेले संबंध स्पष्ट केले आहेत. लोककला ही समाजाच्या सांस्कृतिक ओळखीचा अविभाज्य भाग असल्याचे त्यांनी सांगितले आहे.

या सर्व अभ्यासांमधून लोककला ही समाजाच्या सांस्कृतिक जीवनाचा महत्त्वपूर्ण घटक असल्याचे स्पष्ट होते.

५. संशोधनाची उद्दिष्टे (Objectives)

१. लोककलांचे स्वरूप आणि प्रकार समजून घेणे.
२. लोककलांचा समाजरचनेवर होणारा प्रभाव अभ्यासणे.
३. लोककलेच्या माध्यमातून समाजातील सांस्कृतिक मूल्ये कशा प्रकारे व्यक्त होतात हे स्पष्ट करणे.
४. लोककलांचा सामाजिक ऐक्य आणि सामूहिक ओळख निर्माण करण्यात असलेला वाटा समजून घेणे.
५. आधुनिक काळात लोककलांसमोर उभ्या असलेल्या आव्हानांचा अभ्यास करणे.

६. गृहितके (Hypotheses)

१. लोककला ही समाजाच्या सांस्कृतिक आणि सामाजिक रचनेचे प्रतिबिंब आहे.
२. लोककलेच्या माध्यमातून समाजातील परंपरा आणि सांस्कृतिक मूल्ये जतन होतात.
३. लोककला समाजातील ऐक्य आणि सामूहिक ओळख निर्माण करण्याचे प्रभावी माध्यम आहे.
४. आधुनिकीकरणामुळे पारंपरिक लोककलांवर काही प्रमाणात परिणाम झाला आहे.

७. संशोधन पद्धती (Research Methodology)

प्रस्तुत संशोधनात समाजरचनेत लोककलांचे स्थान: लोकजीवनाचा सांस्कृतिक आरसा या विषयाचा अभ्यास करण्यासाठी गुणात्मक (Qualitative) आणि वर्णनात्मक संशोधन पद्धतींचा अवलंब करण्यात आला आहे. या अभ्यासासाठी प्रामुख्याने ऐतिहासिक, विश्लेषणात्मक आणि ग्रंथसंग्रह पद्धतींचा उपयोग करण्यात आला. प्रथम, लोककलांचा ऐतिहासिक विकास आणि त्यांचा समाजरचनेशी असलेला संबंध समजून घेण्यासाठी ऐतिहासिक पद्धतीचा वापर करण्यात आला. यामध्ये लोककलेची उत्पत्ती, परंपरा आणि कालानुरूप झालेल्या बदलांचा अभ्यास करण्यात आला. दुसरे म्हणजे, लोककलांचे स्वरूप, वैशिष्ट्ये आणि त्यांचा सामाजिक व सांस्कृतिक जीवनावर होणारा प्रभाव स्पष्ट करण्यासाठी वर्णनात्मक पद्धतीचा वापर करण्यात आला. तिसरे म्हणजे, या संशोधनासाठी आवश्यक माहिती संकलित करण्यासाठी ग्रंथसंग्रह पद्धतीचा अवलंब करण्यात आला. यामध्ये लोककला, लोकसंस्कृती आणि समाजरचना याविषयी उपलब्ध पुस्तके, संशोधन निबंध, नियतकालिके आणि इतर दुय्यम स्रोतांचा अभ्यास करण्यात आला. तसेच काही प्रमाणात क्षेत्रीय निरीक्षण (Field Observation) आणि लोककलाकारांच्या अनुभवांचा संदर्भ घेऊन लोककलांचा प्रत्यक्ष सामाजिक संदर्भ समजून घेण्याचा प्रयत्न करण्यात आला. या सर्व पद्धतींच्या साहाय्याने लोककलांचे समाजरचनेतील स्थान आणि त्यांचे सांस्कृतिक महत्त्व यांचे सखोल विश्लेषण करण्यात आले आहे.

८. लोककलेचे स्वरूप व संकल्पना

लोककला ही लोकांच्या सामूहिक जीवनातून निर्माण झालेली कला आहे. लोकांच्या जीवनानुभवातून, त्यांच्या सांस्कृतिक

परंपरांतून आणि सामाजिक परिस्थितीतून लोककलेचा विकास झाला आहे. लोककलेचे स्वरूप अत्यंत व्यापक आहे. लोकनृत्य, लोकसंगीत, लोकनाट्य, लोकसाहित्य, लोककथा, लोकगीते इत्यादी विविध प्रकारांमध्ये लोककला व्यक्त होत असते.१

लोककलेचे प्रमुख वैशिष्ट्य म्हणजे ती लोकांच्या जीवनाशी थेट जोडलेली असते. लोकांच्या जीवनातील आनंद, दुःख, संघर्ष, परंपरा आणि श्रद्धा यांचे प्रतिबिंब लोककलेत दिसून येते. लोककला ही समाजातील सांस्कृतिक जीवनाचा अविभाज्य भाग आहे.२

लोककलेचे स्वरूप हे अत्यंत सजीव आणि गतिमान आहे. काळानुसार लोककलेमध्ये बदल होत असले तरी तिचा मूळ सांस्कृतिक आधार कायम राहतो. लोककला ही लोकांच्या सांस्कृतिक स्मृती जपण्याचे कार्य करते. त्यामुळे लोककला ही समाजाच्या सांस्कृतिक ओळखीचा महत्त्वपूर्ण घटक मानली जाते.३

९. लोककला आणि समाजरचना

समाजरचनेत लोककलांचे महत्त्वपूर्ण स्थान आहे. लोककलेच्या माध्यमातून समाजातील परंपरा, श्रद्धा आणि सामाजिक मूल्ये टिकून राहतात. लोककला समाजातील विविध घटकांमध्ये सांस्कृतिक एकात्मता निर्माण करण्याचे कार्य करते.४

महाराष्ट्रातील पोवाडे हे ऐतिहासिक घटनांचे वर्णन करणारे लोकगीत आहेत. पोवाड्यांच्या माध्यमातून समाजातील वीरतेची भावना जागृत होते आणि इतिहासातील पराक्रम लोकांपर्यंत पोहोचतो. लावणी ही लोकनृत्य आणि लोकसंगीताचा एक लोकप्रिय प्रकार आहे. लावणीच्या माध्यमातून समाजातील सांस्कृतिक आणि सामाजिक जीवनाचे चित्रण केले जाते.५

तमाशा हा महाराष्ट्रातील एक लोकप्रिय लोकनाट्य प्रकार आहे. तमाशाच्या माध्यमातून समाजातील विविध सामाजिक विषयांवर भाष्य केले जाते. तमाशामध्ये विनोद, नृत्य, संगीत आणि नाट्य यांचा समावेश असतो. त्यामुळे तमाशा हा लोकांच्या मनोरंजनाबरोबरच सामाजिक प्रबोधनाचे कार्यही करतो.६

लोककलेच्या माध्यमातून समाजातील सामाजिक प्रश्न आणि समस्याही मांडल्या जातात. त्यामुळे लोककला ही समाजातील सामाजिक जागृतीसाठी प्रभावी माध्यम ठरते.

१०. लोककलेचे सांस्कृतिक कार्य

लोककला समाजातील सांस्कृतिक परंपरा जपण्याचे कार्य करते. लोककलेच्या माध्यमातून समाजातील सांस्कृतिक वारसा पुढील पिढ्यांपर्यंत पोहोचतो. लोककला ही समाजाच्या सांस्कृतिक ओळखीचा महत्त्वपूर्ण भाग आहे.७

लोककलेच्या माध्यमातून लोकांमध्ये सांस्कृतिक अभिमान निर्माण होतो. विविध सण, उत्सव आणि धार्मिक कार्यक्रमांमध्ये लोककलांचे सादरीकरण केले जाते. त्यामुळे लोककला समाजातील सांस्कृतिक जीवन अधिक समृद्ध करते.८

लोककलेमुळे समाजातील विविध घटकांमध्ये एकात्मता निर्माण होते. लोककलेच्या माध्यमातून लोकांना त्यांच्या सांस्कृतिक परंपरांची जाणीव होते. त्यामुळे लोककला ही समाजाच्या सांस्कृतिक विकासासाठी अत्यंत महत्त्वाची ठरते.९

११. लोककला आणि सामाजिक परिणाम

लोककलेचा समाजावर सकारात्मक परिणाम होतो. लोककलेच्या माध्यमातून समाजातील नैतिक मूल्ये, परंपरा आणि संस्कृती जपली जाते. लोककला ही समाजातील सामाजिक बंध अधिक मजबूत करण्याचे कार्य करते.१०

लोककलेच्या माध्यमातून लोकांना मनोरंजन मिळते तसेच त्यांना सामाजिक आणि सांस्कृतिक ज्ञानही प्राप्त होते. लोककला ही लोकांमध्ये सामाजिक जागरूकता निर्माण करण्याचे कार्य करते. समाजातील अनेक सामाजिक प्रश्न लोककलेच्या माध्यमातून प्रभावीपणे मांडले जातात.११

लोककलेमुळे समाजातील लोकांमध्ये सांस्कृतिक ऐक्य आणि सामूहिकता निर्माण होते. त्यामुळे लोककला ही समाजाच्या सर्वांगीण विकासासाठी अत्यंत महत्त्वाची मानली जाते.

१२. निष्कर्ष

लोककला ही समाजाच्या सांस्कृतिक जीवनाचा अत्यंत महत्त्वपूर्ण भाग आहे. लोककलेच्या माध्यमातून समाजातील परंपरा, श्रद्धा, संस्कृती आणि सामाजिक मूल्यांचे प्रतिबिंब दिसून येते. लोककला ही लोकजीवनाचा सांस्कृतिक आरसा म्हणून कार्य करते. लोककलेच्या माध्यमातून समाजातील सांस्कृतिक वारसा जतन केला जातो आणि पुढील पिढ्यांपर्यंत पोहोचवला जातो. आजच्या आधुनिक युगात लोककलांचे महत्त्व अधिक वाढले आहे. लोककला ही समाजातील सांस्कृतिक ओळख टिकवून ठेवण्याचे आणि सामाजिक एकात्मता वाढवण्याचे महत्त्वपूर्ण कार्य करते. म्हणूनच लोककलांचे जतन आणि संवर्धन करणे ही काळाची गरज आहे. लोककला टिकवण्यासाठी समाजातील सर्व घटकांनी प्रयत्न करणे आवश्यक आहे. लोककलांच्या जतनामुळे आपल्या सांस्कृतिक वारशाचे संरक्षण होईल आणि समाजाचा सांस्कृतिक विकासही घडेल.

संदर्भसूची :-

1. Joshi, V. K., Loknatyachi Parmpara, Continental Prakashan, Pune , 1995, P-12
2. Dhere, R. C., Lokrangbhumiche Upasak, Padmagandha Prakashan, Pune , 2001, P-102
3. Dhavlikar, M. K., Maharashtra Chi Kulkatha, Continental Prakashan, Pune, 2003, P-43
4. Datar, Mama, Natakacha Sansar, Popular Prakashan, Mumbai, 1988, P-67
5. Deglurkar, G. B., Marathwada Ek Shodh, Marathwada Sahitya Parishad, -,bad, 1998, P-97
6. Deshpande, D. G., Natyaveda Marathwada, Marathwada Sahitya Parishad, -,bad, 2005, P-104
7. Deshmukh, S. D., Paramparik Natyup Lokoutsav, Diamond Publications, Pune, 2010, P-202
8. Bhagat, D, Marathi Natak -ni Rangbhumicha Itihas, Continental Prakashan, Pune, 1997, P-32
9. Mande, P., Lokrangbhumi V -bhijat Rangbhumi, Padmagandha Prakashan, Pune, 2004, P-44
10. Salunke, Satish, Marathwadyachi Natya Parmpara, Saket Prakashan, -,bad, 2012, P-103
11. Khandare, Saheb, Loksahitya Shabd -ni Prayog, Diamond Publications, Pune, 2015, P-62

लोककलेच्या अंगाने मराठी रंगभूमीवरील राजकीय नाटक

प्रा. डॉ. राम चव्हाण
नांदेड

प्रस्तावना

मराठी रंगभूमी ही केवळ नाट्यकलेचा प्रकार नसून ती समाजाच्या विचारविश्वाचे प्रतिबिंब आहे. विशेषतः लोककलेच्या माध्यमातून व्यक्त होणारी नाट्यपरंपरा ही जनमानसाशी थेट संवाद साधणारी आहे. लोककलेतून उभे राहिलेले राजकीय नाटक हे अधिक प्रभावी, सजीव आणि लोकाभिमुख स्वरूपाचे असते. या संशोधन पेपरमध्ये मराठी रंगभूमीवरील राजकीय नाटकांचा लोककलेच्या दृष्टिकोनातून अभ्यास करण्यात आला आहे.

लोककला आणि मराठी रंगभूमी

लोककला म्हणजे लोकांच्या जीवनाशी, परंपरेशी आणि संस्कृतीशी जोडलेली कला. महाराष्ट्रात तमाशा, भारूड, कीर्तन, गोंधळ, पोवाडा, दशावतार यांसारख्या लोककलांचा समृद्ध वारसा आहे. या लोककलांमध्ये मनोरंजनासोबतच शिक्षण आणि समाजजागृती यांचा संगम आढळतो.

मराठी रंगभूमीने या लोककलांच्या घटकांचा स्वीकार करून आपले स्वरूप अधिक प्रभावी केले आहे. विशेषतः संवादशैली, संगीत, नृत्य आणि विनोद यांचा उपयोग करून प्रेक्षकांशी थेट नाते जोडले जाते.

लोककलेचा राजकीय नाटकांवर प्रभाव

लोककलेतील साधेपणा, थेटपणा आणि प्रभावी मांडणी यामुळे राजकीय विषय जनतेपर्यंत सहज पोहोचतात.

थेट संवाद साधण्याची क्षमता

लोककलेत प्रेक्षकांशी थेट संवाद साधण्याची पद्धत असते. त्यामुळे राजकीय संदेश स्पष्ट आणि प्रभावीपणे पोहोचतो.

व्यंग आणि उपरोधाचा प्रभावी वापर

तमाशा आणि भारूड यांसारख्या प्रकारांमध्ये व्यंगात्मक शैली वापरून सत्तेवर टीका केली जाते.

संगीत आणि लयबद्धता

लोककलेतील गाणी, पदे आणि लयबद्ध संवाद यामुळे संदेश लक्षात राहतो.

प्रेक्षकांचा सक्रिय सहभाग

लोकनाट्यांमध्ये प्रेक्षकही सहभागी होतात, ज्यामुळे संदेश अधिक प्रभावी होतो.

ऐतिहासिक पार्श्वभूमी

स्वातंत्र्यपूर्व काळात लोककलेचा वापर करून ब्रिटिश सत्तेविरोधात अप्रत्यक्षपणे आवाज उठवला जात असे. पोवाडे आणि कीर्तनांच्या माध्यमातून स्वातंत्र्याची प्रेरणा दिली जात होती.

स्वातंत्र्योत्तर काळात लोककलेच्या माध्यमातून भ्रष्टाचार, सामाजिक विषमता आणि राजकीय अन्याय यावर थेट भाष्य केले जाऊ लागले. ग्रामीण भागात लोकनाट्यांच्या माध्यमातून राजकीय जागृती घडवून आणण्यात आली.

लोककलेवर आधारित प्रमुख नाट्यप्रकार

१. तमाशा आधारित नाटके : तमाशा हा महाराष्ट्रातील सर्वात लोकप्रिय लोकनाट्यप्रकार आहे. यात लावणी, संवाद, विनोद आणि व्यंग यांचा समावेश असतो. राजकीय विषय मांडताना तमाशाचा उपयोग करून सत्ताधार्यांवर उपरोधिक टीका केली जाते.

२. भारूड आणि कीर्तन : भारूड आणि कीर्तन हे धार्मिक स्वरूपाचे असले तरी त्यातून सामाजिक आणि राजकीय संदेश दिले जातात. संतपरंपरेतील विचारांचा आधार घेऊन अन्यायाविरोधात आवाज उठवला जातो.

३. पोवाडा : पोवाडे हे शौर्यकथांचे वर्णन करणारे असतात. आधुनिक काळात पोवाड्यांचा वापर करून सामाजिक आणि राजकीय प्रश्न मांडले जातात.

४. दशावतार आणि गोंधळ : हे पारंपरिक नाट्यप्रकार असून त्यात पौराणिक कथांच्या माध्यमातून वर्तमान राजकारणावर भाष्य केले जाते.

लोककलेच्या अंगाने राजकीय नाटकांची वैशिष्ट्ये

लोकभाषेचा वापर : नाटकांमध्ये प्रादेशिक बोलीभाषेचा वापर केल्यामुळे प्रेक्षकांशी जवळीक निर्माण होते.

रूपकात्मकता आणि प्रतीकात्मकता : पौराणिक किंवा काल्पनिक कथांद्वारे वर्तमान राजकीय परिस्थितीवर भाष्य केले जाते.

साधेपणा आणि सजीवता : लोककलेतील साधेपणा नाटकांना अधिक प्रभावी बनवतो.

मनोरंजन आणि संदेश यांचा संगम : नाटक प्रेक्षकांचे मनोरंजन करत असताना त्यांना विचार करायला भाग पाडते.

समाजावर होणारा परिणाम : लोककलेच्या माध्यमातून सादर होणाऱ्या राजकीय नाटकांचा समाजावर मोठा प्रभाव पडतो:

राजकीय जागरूकता वाढते : ग्रामीण आणि शहरी भागातील लोकांमध्ये राजकीय समज वाढते.

सामाजिक प्रश्नांवर चर्चा सुरू होते : नाटकांमुळे लोक विविध विषयांवर विचार करतात.

लोकशाही मूल्यांची जपणूक : नागरिकांना त्यांच्या हक्कांची जाणीव होते.

सामूहिक विचारप्रक्रिया निर्माण होते. प्रेक्षक एकत्र येऊन समाजातील प्रश्नांवर चर्चा करतात.

आधुनिक काळातील बदल : आजच्या काळात लोककलेवर आधारित राजकीय नाटकांनी आधुनिक तंत्रज्ञानाचा स्वीकार केला आहे.

* प्रकाशयोजना आणि ध्वनीतंत्र यांचा वापर * सामाजिक माध्यमांद्वारे प्रचार * नवीन पिढीचा सहभाग * प्रयोगशील सादरीकरण तरीही, पारंपरिक लोककलेचे मूळ स्वरूप जपण्याचा प्रयत्न केला जातो.

आव्हाने * लोककलेच्या अंगाने राजकीय नाटकांना काही अडचणींचा सामना करावा लागतो * पारंपरिक कलावंतांची घटती संख्या

* आर्थिक अडचणी * आधुनिक माध्यमांची स्पर्धा

राजकीय दबाव

या आव्हानांमुळे या नाट्यप्रकाराचे अस्तित्व टिकवणे कठीण झाले आहे.

निष्कर्ष

लोककलेच्या अंगाने मराठी रंगभूमीवरील राजकीय नाटक हे समाजजागृतीचे एक प्रभावी माध्यम आहे. या नाटकांद्वारे राजकीय वास्तव, सामाजिक प्रश्न आणि लोकशाही मूल्ये प्रभावीपणे मांडली जातात.

लोककलेचा साधेपणा, सजीवता आणि लोकाभिमुखता यामुळे हे नाट्यप्रकार जनतेपर्यंत सहज पोहोचतात. आधुनिक काळातही या नाटकांचे महत्त्व कमी झालेले नाही. उलट, समाजातील वाढत्या गुंतागुंतीच्या प्रश्नांना समजून घेण्यासाठी या नाट्यप्रकाराची गरज अधिक भासते.

त्यामुळे लोककलेच्या परंपरेचे जतन करताना आधुनिक तंत्रज्ञानाचा उपयोग करून मराठी राजकीय नाटकांची परंपरा अधिक समृद्ध करणे आवश्यक आहे.

मराठी चित्रपटात पारंपरिक लोककलांचा अंतर्भाव आणि प्रभाव

Dr. Santosh Baburao Galphade

Department of Performing -rts

Dr. Babasaheb -mbedkar Marathwada University,

Chhatrapati Sambhajanagar

Mo.no.9764716974

Mail- santoshgalphade81gmail.com

सारांश : मराठी चित्रपटसृष्टी ही महाराष्ट्राच्या समृद्ध लोकसंस्कृतीशी घट्ट जोडलेली आहे. तमाशा, लावणी, पोवाडा, भारूड, कीर्तन आणि गोंधळ यांसारख्या पारंपरिक लोककलांनी मराठी चित्रपटांच्या कथानक, संगीत आणि अभिनयशैलीवर निर्विवाद असा महत्त्वपूर्ण प्रभाव टाकला आहे. लोककलांमधील नाट्यमयता, संगीतात्मकता आणि सामाजिक आशय चित्रपटांच्या माध्यमातून व्यापक रूपाने प्रेक्षकांपर्यंत पोहोचला आहे. प्रस्तुत संशोधनात मराठी चित्रपटांमध्ये पारंपरिक लोककलांचा अंतर्भाव आणि त्यांचा सामाजिक-सांस्कृतिक प्रभाव अभ्यासण्याचा प्रयत्न करण्यात आला आहे.

प्रस्तावना : चित्रपट हे आधुनिक काळातील प्रभावी माध्यम मानले जाते. साहित्य, नाटक, संगीत, नृत्य आणि इतर दृश्यकला यांचा संगम चित्रपटकलेमध्ये दिसून येतो. त्यामुळे चित्रपट हे केवळ मनोरंजनाचे साधन नसून सामाजिक व सांस्कृतिक वास्तव मांडणारे माध्यम आहे. लोककला ही लोकजीवनातून निर्माण झालेली सांस्कृतिक अभिव्यक्ती असून ती समाजाच्या परंपरा आणि मूल्यांचे प्रतिबिंब दर्शवते.

महाराष्ट्रातील लोककलांची परंपरा : महाराष्ट्रातील लोककलांची परंपरा अत्यंत प्राचीन आहे. महाराष्ट्राची लोकसंस्कृती ही विविध लोककलांच्या परंपरेतून विकसित झाली असून तमाशा, लावणी, पोवाडा आणि भारूड हे तिचे प्रमुख घटक आहेत. तमाशा, लावणी आणि पोवाडा या लोककला ग्रामीण समाजजीवनाशी आणि परंपरांशी लघनिष्ठपणे जोडलेल्या आहेत.

तमाशा आणि मराठी चित्रपट : तमाशा ही महाराष्ट्रातील अत्यंत लोकप्रिय लोकनाट्य परंपरा असून त्यामध्ये संगीत, नृत्य आणि विनोद यांचा संगम आढळतो. मराठी चित्रपटांनी तमाशा या लोककलेचा प्रभावी वापर करून कलाकारांचे जीवन, त्यांचे संघर्ष आणि समाजातील स्थान यांचे चित्रण केलेले आढळून येते.

लावणीचा प्रभाव : लावणी ही मराठी लोकसंगीत आणि नृत्याची श्रृंगारप्रधान लोकप्रिय शैली आहे. लावणी ही ढोलकीच्या ठेक्यावर सादर होणारी नृत्यप्रधान काव्यपरंपरा असून ती तमाशा या लोकनाट्य प्रकाराशी संबंधित आहे. मराठी चित्रपटांमध्ये लावणी गीतांमुळे दृश्यात्मक आणि संगीतात्मक आकर्षण वाढते.

मराठी चित्रपटसृष्टीचा विकास : मराठी चित्रपटसृष्टीने लोककलांचा प्रभावी वापर करून ग्रामीण समाजजीवन आणि सांस्कृतिक वास्तव पडद्यावर साकारले आहे. चित्रपटांच्या माध्यमातून लोकसंस्कृतीचे जतन आणि प्रसार झाला असला तरी लोककलांच्या माध्यमातून चित्रपट सृष्टीला एक दिशा मिळून तिच्या विकासामध्ये लोककलांचे योगदानही अमूल्य असेच राहिले आहे हे विसरून चालणार नाही.

निष्कर्ष

मराठी चित्रपट आणि पारंपरिक लोककला या एकमेकांना पूरक राहून यांचे नाते अत्यंत घनिष्ठ राहिले आहे. तमाशा, लावणी आणि पोवाडा यांसारख्या लोककलांनी मराठी चित्रपटांच्या आशयाला सांस्कृतिक समृद्धी दिली आहे. तर चित्रपटांनी लोककलांचे जतन, संवर्धन आणि प्रसार करण्यामध्ये महत्त्वाची भूमिका बजावली आहे.

संदर्भ सूची.

- खांडगे, रामचंद्र. लोककला आणि लोकसंस्कृती. पुणे: डायमंड पब्लिकेशन्स, २०१२, पान क्र.४५
- कुलकर्णी, अ.रा. महाराष्ट्राची लोकसंस्कृती. पुणे: कॉन्टिनेंटल प्रकाशन, २००८. पान क्र.७२
- देशमुख, शंकर. तमाशा: परंपरा आणि विकास. मुंबई: मौज प्रकाशन, २०१०. पान क्र.११८
- भोसले, मंगला. लावणी: इतिहास आणि परंपरा. पुणे: पद्मगंधा प्रकाशन, २०१४. पान क्र.५४
- पवार, गोविंद. मराठी चित्रपटसृष्टीचा इतिहास. पुणे: साकेत प्रकाशन, २०१५. पान क्र.९६

राजकीय परिवर्तनांचा लोककलांवर परिणाम ऐतिहासिक व समकालीन विश्लेषण

अंकुर विठ्ठलराव वाढवे

अकॅडेमी ऑफ थिएटर आर्ट्स, मुंबई विद्यापीठ,

कलिना, संकूर (पूर्व),

एल. ७, १०४, न्यू म्हाडा कॉम्प्लेक्स, शांती गार्डन रोड,

मिररोड (पूर्व), ठाणे, मुंबई, महाराष्ट्र - 401107.

मोबाइल नं.: 9730871296

ईमेल:avi.wadhav@gmail.com

प्रस्तावना

लोककला ही कोणत्याही समाजाची सांस्कृतिक आणि सामूहिक अनुभवांची सजीव अभिव्यक्ती असते. ती केवळ मनोरंजना पुरती मर्यादित नसून, लोकांच्या भावविश्वाचा, संघर्षाचा, आशा-आकांक्षांचा आणि ऐतिहासिक अनुभवांचा दस्तऐवज म्हणून कार्य करते. राजकीय परिवर्तन म्हणजे केवळ सत्तांतर किंवा शासनव्यवस्थेतील बदल नव्हे; तर ते समाजाच्या मूल्यप्रणाली, विचारसरणी, जीवनशैली, अभिव्यक्ती स्वातंत्र्य आणि सांस्कृतिक दिशादर्शक घटकांमध्ये घडणारे व्यापक परिवर्तन असते. लोककला ही समाजातील सामान्य माणसाच्या अनुभवांची थेट भाषा असल्यामुळे ती राजकीय बदलांना सर्वात वेगाने प्रतिसाद देते.

भारतीय संदर्भात पाहिले तर प्राचीन काळातील धार्मिक व पौराणिक आशय असलेल्या लोककलांनी मध्ययुगीन आणि नंतरच्या काळात सामाजिक व राजकीय आशय आत्मसात केला. विशेषतः ब्रिटिश काळात लोकगीत, तमाशा, पोवाडे, भारुड, शाहिरी आणि लोकनाट्य या प्रकारांमधून स्वातंत्र्य, समता, बंधुता आणि स्वाभिमान यांचे संदेश लोकांपर्यंत पोहोचवले गेले. स्वातंत्र्यानंतरही लोककलेने सामाजिक विषमता, जातीय भेदभाव, वर्गसंघर्ष, ग्रामीण-शहर या मधली दरी आणि श्रमिकांच्या प्रश्नांना अभिव्यक्त करण्याचे कार्य सातत्याने केले.

या पार्श्वभूमीवर मराठी लोककलेच्या क्षेत्रात अण्णाभाऊ साठे यांचे योगदान अत्यंत महत्त्वपूर्ण ठरते. त्यांनी आपल्या शाहिरी, लावणी आणि लोकनाट्यांच्या माध्यमातून केवळ सांस्कृतिक परंपरा पुढे नेली नाही, तर त्या माध्यमांना राजकीय आणि सामाजिक परिवर्तनाची धार दिली. त्यांच्या साहित्यकृतींमध्ये शोषित-वंचित समाजाचे वास्तव, कामगारांचे जीवन, वर्गसंघर्ष, साम्यवादी विचारसरणी आणि सामाजिक न्यायाची आकांक्षा यांचे प्रभावी चित्रण आढळते. लोककलेच्या परंपरेला क्रांतिकारी आशय देऊन त्यांनी ती परिवर्तनवादी आंदोलनाचे प्रभावी साधन बनवली.

समकालीन काळातही लोककला विविध माध्यमांद्वारे नव्याने आकार घेत आहे. डिजिटल प्लॅटफॉर्म, सामाजिक माध्यमे, सार्वजनिक चळवळी आणि राजकीय प्रचार यांमध्ये लोककलांच्या रूपांचा व्यापक वापर होत आहे. त्यामुळे लोककला ही स्थिर किंवा परंपरागत घटक नसून सतत परिवर्तनशील आणि परिस्थितीनुरूप बदलणारी प्रक्रिया आहे, हे अधोरेखित होते.

या संशोधन पेपरचा उद्देश पुढीलप्रमाणे आहे:

- राजकीय परिवर्तन आणि लोककला यांमधील परस्परसंबंधाचा ऐतिहासिक मागोवा घेणे.
- लोककलांच्या आशय, शैली आणि कार्यामध्ये झालेल्या बदलांचे विश्लेषण करणे.
- अण्णाभाऊ साठे यांच्या शाहिरी, लावणी व लोकनाट्यांच्या माध्यमातून राजकीय चेतना कशी व्यक्त झाली, हे तपासणे.
- समकालीन काळातील लोककलेच्या राजकीय उपयोगाचे परीक्षण करणे.

लोककलांचा अभ्यास हा केवळ कलात्मक नव्हे, तर सामाजिक आणि राजकीय संदर्भातही अत्यंत महत्त्वाचा ठरतो. ही प्रस्तावना पुढील प्रकरणांमध्ये सविस्तर विश्लेषणासाठी एक सैद्धांतिक चौकट प्रदान करते, ज्यामध्ये ऐतिहासिक संदर्भ, अण्णाभाऊ साठे यांचे साहित्य आणि समकालीन परिस्थिती यांचा तुलनात्मक व चिकित्सक अभ्यास मांडला जाईल.

१. लोककला : व्याख्या, स्वरूप आणि सामाजिक कार्य

लोककला ही जनमानसाची सहज, स्वाभाविक आणि अनुभवसंपन्न अभिव्यक्ती आहे. ती शहरांपेक्षा गावांमध्ये अधिक रुजलेली असून, जनतेच्या दैनंदिन जीवनाशी निगडित आहे. लोककलेचे स्वरूप समाजातील मूल्य, परंपरा, सामाजिक बांधिलकी तसेच राजकीय विचारांचे प्रतिक किंवा प्रतिक्रिया म्हणून विकसित झाले आहे.

लोककला मुख्यतः खालील स्वरूपात दिसते:

शाहिरी

शाहिरी हा लोककलेचा एक प्रभावी प्रकार आहे. शाहिर म्हणजे जनतेच्या भावना, संघर्ष आणि विचारांचे गीतात्मक रूपाने सादरीकरण करणारा कवी-कलाकार. महाराष्ट्रात शाहिरी परंपरेत पोवाडे, जंगी काव्य, विद्रोही गीते, जलसे, छक्कड यांचा समावेश होतो. विशेषतः अण्णाभाऊ साठे यांनी शाहिरीच्या माध्यमातून कामगार चळवळी, वर्गसंघर्ष आणि सामाजिक समतेचा संदेश दिला. त्यांच्या शाहिरीत राजकीय चेतना आणि लोकजीवनाचे वास्तव प्रभावीपणे व्यक्त झालेले दिसते.

लावणी

लावणी ही महाराष्ट्रातील लोकप्रिय लोकनृत्य-गीत परंपरा आहे. तालबद्ध, लयबद्ध आणि भावनाप्रधान सादरीकरण हे तिचे प्रमुख वैशिष्ट्य आहे. लावणीचे मूळ स्वरूप मनोरंजनप्रधान असले तरी ती सामाजिक आशय मांडणारे प्रभावी माध्यम ठरले आहे. काळानुसार लावणीत सामाजिक विषमता, स्त्रीस्वातंत्र्य, राजकीय घडामोडी यांवरही भाष्य केले गेले. पारंपरिक लावणीतील प्रणयप्रधानता हळूहळू सामाजिक आणि राजकीय आशयाने समृद्ध झाली.

लोकनाट्य

लोकनाट्य म्हणजे लोकांच्या जीवनातील घटना, कथा आणि संघर्षांचे नाट्यरूप सादरीकरण. महाराष्ट्रातील तमाशा, दशावतार, गोंधळ, वगनाट्य इत्यादी प्रकार लोकनाट्याच्या चौकटीत मोडतात. कथानकप्रधानता, संवादात्मक शैली, गाणे, अभिनय आणि विनोद यांचा संगम, प्रेक्षकांशी थेट संवाद हे लोकनाट्याचे प्रमुख वैशिष्ट्य आहेत. लोकनाट्य हे सामाजिक व राजकीय प्रश्न मांडण्यासाठी अत्यंत प्रभावी माध्यम ठरले आहे. विडंबनात्मक विनोदी शैलीने सामाजिक आणि राजकीय मुद्दे जनतेपर्यंत पोहोचविण्यासाठी लोकनाट्याचा वापर मोठ्या प्रमाणावर झाला आहे. खरं तर तमाशा ला आधुनिकतेच्या छटा किंवा 'लोकनाट्य' हा प्रकार अण्णा भाऊ साठेनीच उदयास आणले असं म्हणाने ही अतिशयोक्ती होणार नाही.

लोककला केवळ मनोरंजन किंवा सांस्कृतिक कार्यक्रम नाही, तर ही राजकीय चेतना, सामाजिक बोध, विद्रोह व नैतिकता यांचे प्रसारक म्हणून काम करते.

लोककलेचे सामाजिक कार्य

लोककलेचे कार्य केवळ मनोरंजनापुरते मर्यादित नाही. ती समाजातील विविध पातळ्यांवर पुढीलप्रमाणे महत्त्वाची भूमिका बजावते:

(अ) सामाजिक एकात्मता निर्माण करणे

लोककलेच्या सामूहिक सादरीकरणामुळे समाजातील विविध घटक एकत्र येतात. उत्सव, जत्रा, सार्वजनिक कार्यक्रम यांतून सामाजिक ऐक्य दृढ होते.

(आ) सांस्कृतिक परंपरेचे संवर्धन

लोककला पिढ्यान् पिढ्या मौखिक परंपरेने पुढे जाते. त्यामुळे ती समाजाची सांस्कृतिक ओळख टिकवून ठेवते.

(इ) सामाजिक टीका आणि जागृती

लोककला सामाजिक अन्याय, विषमता, अंधश्रद्धा, भेदभाव यांवर टीका करते. विनोद, व्यंग आणि प्रतीकांच्या माध्यमातून ती परिवर्तनाची जाणीव निर्माण करते.

(ई) राजकीय चेतनेचे प्रसारण

राजकीय घडामोडींचे प्रतिबिंब लोककलांमध्ये दिसते. स्वातंत्र्यलढा, सामाजिक चळवळी, कामगार आंदोलन, स्त्रीवादी आंदोलन यांमध्ये लोककलेचा मोठा वाटा आहे. ती जनमत घडविण्याचे कार्य करते.

(उ) नैतिक मूल्यांची जपणूक

लोककलेतून प्रामाणिकपणा, साहस, समता, बंधुता, न्याय यांसारख्या मूल्यांचा प्रचार होतो. त्यामुळे ती समाजाच्या नैतिक पायाभरणीत महत्त्वाची भूमिका बजावते.

२. ऐतिहासिक संदर्भ : राजकीय परिवर्तन आणि लोककलेचा विकास

२.१ प्राचीन आणि मध्ययुगीन भारत

प्राचीन काळात लोककला धार्मिक व सामाजिक प्रसंगांशी जोडलेली होती, परंतु राजकीय संरचना स्थिर असली तरीही वर्णव्यवस्था, समाजव्यवस्था आणि सत्ता संघर्ष लोककलेतून पटकन दिसतात. उदाहरणार्थ, पुराणकथा-आधारित लोकनाट्ये केवळ दैवी कथा नसून राजा-विश्वाधीनतेचा विचार, अन्यायाविरुद्ध प्रतिक्रिया यांचे प्रतीक होते. दशावतार, कीर्तन, कथा-प्रवचन, भजन, गोंधळ, लोकनाट्य यांसारख्या प्रकारांमधून रामायण-महाभारत किंवा पुराणकथा सादर केल्या जात. तथापि, या कथा केवळ आध्यात्मिक नव्हत्या; त्यामधून

राजाच्या कर्तव्यांची जाणीव, न्याय-अन्यायाचे भान आणि सत्ता-संघर्षाचे प्रतीकात्मक चित्रण होत असे. उदाहरणार्थ, राम-रावण युद्ध हे धर्म-अधर्माच्या संघर्षाचे प्रतीक असले तरी त्यातून न्यायप्रिय राज्यकारभाराची कल्पनाही व्यक्त होते. वर्णव्यवस्था आणि सामाजिक विषमता यांचे प्रतिबिंब लोककथांमध्ये अप्रत्यक्षरीत्या दिसते. काही कथांमध्ये सामान्य शेतकरी किंवा गरीब माणूस चातुर्याने अन्यायकारक सत्तेला पराभूत करतो-हे प्रतिमान सामाजिक समतावादाच्या विचारांना पोषक ठरते (देशपांडे, २०१२).

२.२ औपनिवेशिक काळ (१७५७-१९४७)

औपनिवेशिक काळ हा भारतीय इतिहासातील निर्णायक टप्पा आहे. १७५७ च्या प्लासीच्या युद्धानंतर ब्रिटिश सत्तेचा विस्तार सुरू झाला. पुढे ईस्ट इंडिया कंपनी आणि ब्रिटिश सरकारने भारतावर राजकीय, आर्थिक आणि सांस्कृतिक नियंत्रण प्रस्थापित केले. यामुळे भारतीय समाजात मोठे बदल घडले-जमीनदारी व्यवस्था, करप्रणाली, औद्योगिकीकरण, इंग्रजी शिक्षण आणि सामाजिक सुधारणा चळवळी यांचा उदय झाला. ब्रिटिश शासनाचा विस्तारीकरण सुरू झाल्यानंतर भारतात राजकीय व सामाजिक अत्याचार वाढले. तत्कालीन ग्रामीण समाजाचे जीवनशैली, भाषा आणि परंपरा या सर्वांवर प्रभाव पडला. या काळात लोककलेचे महत्त्व अधिक वाढले कारण ती जनतेच्या निदर्शनास विद्रोह, असहमती आणि राष्ट्रीय चेतना यांचे संदेश पोहोचविण्याचे प्रमुख माध्यम बनली.

औपनिवेशिक काळात सामाजिक सुधारणा चळवळींनीही लोककलेचा उपयोग केला. जातिभेद, अस्पृश्यता, स्त्रीशिक्षण, विधवाविवाह यांसारख्या प्रश्नांवर लोकनाट्ये, कीर्तन आणि भारूड यांमधून जनजागृती केली गेली. उदाहरणार्थ, महात्मा ज्योतिराव फुले यांच्या सत्यशोधक चळवळीत लोकनाट्याचा वापर सामाजिक समतेचा संदेश देण्यासाठी केला गेला. त्याचप्रमाणे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या नेतृत्वाखाली दलित समाजात सांस्कृतिक कार्यक्रम आणि गीतांच्या माध्यमातून आत्मसन्मान जागविण्याचे कार्य झाले. यामुळे लोककला ही सामाजिक आणि राजकीय चळवळींचे प्रभावी साधन ठरली.

३. अण्णाभाऊ साठे : विचार व लोककलेतील योगदान

मराठी साहित्यात आणि लोककलेच्या परिवर्तनवादी परंपरेत अण्णाभाऊ साठे यांचे स्थान अद्वितीय आहे. त्यांनी लोकजीवनातील वेदना, संघर्ष, विद्रोह आणि आशा यांना शब्दबद्ध केले. ते केवळ साहित्यिक नव्हते, तर सामाजिक परिवर्तनाचे सांस्कृतिक योद्धा होते. त्यांच्या जीवनप्रवासात गरिबी, स्थलांतर, श्रमिक जीवन आणि सामाजिक विषमता यांचा प्रत्यक्ष अनुभव होता; त्यामुळे त्यांच्या कलेत वास्तववादाची धार आणि परिवर्तनवादी चेतना दिसते.

मुंबईतील कामगार चळवळी, साम्यवादी विचारसरणी आणि सामाजिक न्यायाच्या चळवळी यांचा त्यांच्या विचारविश्वावर प्रभाव पडला. तसेच डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या समतेच्या आणि स्वाभिमानाच्या विचारांनी त्यांना प्रेरणा दिली. त्यामुळे त्यांच्या कलेत वर्गसंघर्ष आणि जातीय समतेचा समन्वय आढळतो.

३.१ विचारधारा आणि परिवर्तनवादी दृष्टिकोन

अण्णा भाऊ साठेनी अस्पृश्यता, जातिभेद आणि सामाजिक विषमता यांचा तीव्र निषेध केला. त्यांच्या लिखाणात सामान्य माणूस हा केंद्रबिंदू आहे. समाजातील खालच्या स्तरातील व्यक्तींचे दुःख त्यांनी सहानुभूतीने आणि विद्रोहाने व्यक्त केले. मुंबईतील कामगार जीवनात त्यांना भांडवलशाही व्यवस्थेतील शोषणाचे वास्तव दाखवले. त्यांच्या शाहिरीत आणि लोकनाट्यात कामगारांची एकजूट, संघर्ष आणि संघटन यांचे महत्त्व अधोरेखित केले गेले. त्यांनी कला ही जनतेच्या बाजूने उभी राहिली पाहिजे, असा ठाम विचार मांडला. त्यांच्या मते, सामाजिक आणि राजकीय परिवर्तनासाठी सांस्कृतिक जागृती आवश्यक आहे. म्हणूनच त्यांनी लोककलेला परिवर्तनाचे साधन बनवले. त्यांची कला केवळ सौंदर्याभिमुख नसून सामाजिक जबाबदारीने प्रेरित आहे.

३.२ लोककलेतील योगदान

अण्णाभाऊ साठे यांनी लोककलेच्या विविध प्रकारांतून आपले विचार व्यक्त केले-शाहिरी, लावणी, छक्कड, लोकनाट्य इत्यादी. त्यांच्या शाहिरीत संघर्षगीत, पोवाडे आणि विद्रोही काव्याचा समावेश आहे. त्यांनी जनतेला जागृत करण्यासाठी थेट आणि प्रखर भाषा वापरली. त्यांच्या गीतांमध्ये श्रमिकांचे दुःख, अन्यायाविरुद्धचा रोष आणि क्रांतिकारी आवाहन आढळते.

लावणी हा पारंपरिक मनोरंजनप्रधान प्रकार असला तरी साठे यांनी त्यात सामाजिक भान निर्माण केले. त्यांनी स्त्रीजीवनातील वास्तव, दारिद्र्य आणि सामाजिक बंधने यांचे चित्रण केले. लावणीला सामाजिक टिप्पणीचे माध्यम बनवणे ही त्यांची मोठी देणगी आहे.

त्यांच्या लोकनाट्यांमध्ये वास्तववादी कथानक, संवादप्रधान शैली आणि संघर्षाचा आशय आढळतो. लोकनाट्याच्या माध्यमातून त्यांनी सत्तेच्या अन्यायावर टीका केली आणि सामाजिक परिवर्तनाची प्रेरणा दिली. त्यांची शैली लोकाभिमुख आणि संवादप्रधान आहे. त्यांनी राजकीय वास्तव समाजाच्या अंतःकरणात उतरवून सांगितले. त्यांच्या नाट्यांमध्ये प्रेक्षक आणि कलाकार यांच्यातील भिंत पुसली जाते. त्यांच्या काव्यभाषेत अन्यायाविरुद्धचा प्रखर स्वर आहे. त्यांनी सत्तेच्या चुकीविरुद्ध जनमत तयार करण्याचे कार्य केले. ही भाषा थेट, आक्रमक आणि भावनिक आहे. त्यांच्या काव्यातील लय, ताल आणि शब्दांची सुलभता यामुळे ती सहज लक्षात राहते. जणू ही कविता

नसून जनतेची संवादभाषा आहे, असे भासते. त्यांनी काल्पनिकतेपेक्षा वास्तवाला प्राधान्य दिले. स्थलांतरित मजूर, शेतकरी, दलित समाज, स्त्रिया-या सर्वांचे जिवंत चित्र त्यांच्या कलेत दिसते.

अण्णाभाऊ साठे यांनी सुमारे २३ कथा, ८ प्रवासवर्णन, ३२ कादंबऱ्या, १५ पोवाडे आणि लावणी, १ नाटक आणि १० लोकनाट्य लिहिली आहेत. अण्णाभाऊ साठे यांनी लोकनाट्य या प्रकाराला केवळ मनोरंजनापुरते मर्यादित ठेवले नाही, तर त्याला सामाजिक परिवर्तनाचे आणि राजकीय जागृतीचे प्रभावी माध्यम बनवले. पारंपरिक तमाशा, वगनाट्य, शाहिरी आणि जननाट्य यांच्या चौकटीत राहूनही त्यांनी आशय, कथानक आणि संवादशैलीत आमूलाग्र बदल घडवले.

अण्णाभाऊंच्या लोकनाट्यांची कथा काल्पनिक किंवा केवळ धार्मिक-पुराणाधारित नसून समाजातील प्रत्यक्ष परिस्थितीवर आधारित असते. 'इनामदार' या नाटकात त्यांनी ग्रामीण भागातील जमीनदारी पद्धतीतील अन्यायाचे चित्रण केले आहे. इनामदार हा सत्तेचा आणि संपत्तीचा गर्व बाळगणारा व्यक्तिरेखा म्हणून उभी राहते, तर शेतकरी वर्ग दडपला गेलेला दाखवला आहे. कथानकाच्या शेवटी शेतकऱ्यांची एकजूट आणि संघर्ष हे परिवर्तनाचे साधन ठरते.

मुंबईतील गिरणी कामगारांचे जीवन त्यांनी लोकनाट्यात मांडले. मजुरांचे शोषण, कमी वेतन, भांडवलदारांची मनमानी आणि संघटनेची गरज या विषयांवर आधारित प्रसंग सादर केले गेले. यामुळे प्रेक्षकांना त्यांच्या स्वतःच्या जीवनाचे प्रतिबिंब रंगमंचावर दिसू लागले.

शेटजीचे इलेक्शन या लोकनाट्यात उमेदवारीचे तिकीट मिळयावर मगरचंद डोक्यावरची पगडी काढून गांधी टोपी घालून गात नाचत नगहून जातो त्यावर सभासद बोलतो, हा नंदी आता कायदेमंडळात जावून काय करणार? त्यावर सखारामबापू म्हणतो, अहो, असे नंदीच पाहिजेत तिथं. सारेच उमावल्गभ होऊन कसं भागेल?

वरील प्रमाणे विनोद, उपरोध आणि व्यंग यांचा वापर करून सत्ताधऱ्यांवर टीका केली. त्यामुळे प्रेक्षकांना मनोरंजनासोबतच विचारप्रवृत्त करणारा अनुभव मिळतो.

४. समकालीन संदर्भ आणि तुलनात्मक विश्लेषण

राजकीय परिवर्तनांचा लोककलांवर होणारा परिणाम केवळ ऐतिहासिक स्तरावर मर्यादित नाही; तो आजच्या समकालीन सामाजिक-राजकीय परिस्थितीतही स्पष्टपणे जाणवतो. जागतिकीकरण, माहिती-तंत्रज्ञान क्रांती, सामाजिक माध्यमांचा प्रसार, ओळख-राजकारण (खवशर्पीळीं झेश्रळीळली), तसेच सामाजिक न्यायाच्या नव्या चळवळी-या सर्वांनी लोककलेच्या स्वरूपात आणि कार्यात आमूलाग्र बदल घडविले आहेत.

४.१ समकालीन काळातील लोककलेचे बदलते स्वरूप

आज लोककला केवळ गावकुसात किंवा जत्रा-उत्सवांपुरती मर्यादित नाही. ती पुढील माध्यमांतून व्यक्त होत आहे:

१. डिजिटल प्लॅटफॉर्म - यूट्यूब, फेसबुक, इंस्टाग्राम इत्यादी माध्यमांतून शाहिरी, लावणी आणि लोकनाट्य नव्या पिढीपर्यंत पोहोचत आहेत.

२. राजकीय प्रचार आणि जनजागृती - निवडणूक मोहिमा, सामाजिक चळवळी, आंदोलनांमध्ये लोककलेचा वापर प्रभावीपणे केला जातो.

३. सामाजिक न्याय चळवळी - दलित साहित्य चळवळ, स्त्रीवादी आंदोलन, शेतकरी आंदोलन इत्यादींमध्ये लोककलेचा वापर जनसंवादासाठी केला जातो.

लोककला आजही सामाजिक प्रश्न मांडते; मात्र तिचे माध्यम आणि सादरीकरणाची शैली बदललेली आहे.

४.२ अण्णाभाऊ साठे यांच्या कलेचा समकालीन प्रभाव

अण्णाभाऊ साठे यांच्या शाहिरी, लावणी आणि लोकनाट्याचा प्रभाव आजच्या परिवर्तनवादी चळवळीत स्पष्टपणे दिसतो. दलित आणि वंचित साहित्यचळवळ, कामगार आणि शेतकरी आंदोलन, सांस्कृतिक संघटनांची भूमिका मांडण्यासाठी अनेक सांस्कृतिक चळवळींनी साठे यांच्या लोकाभिमुख शैलीचा स्वीकार केला. आज दलित साहित्य आणि सांस्कृतिक कार्यक्रमांतून त्यांच्या काव्यपरंपरेची छाया दिसते. समकालीन कामगार आणि शेतकरी आंदोलनांमध्ये संघर्षगीत, पोवाडे, व्यंगात्मक लावण्या यांचा वापर केला जातो. हे प्रकार साठे यांच्या परंपरेशी सुसंगत आहेत. शाहीर परंपरेचा वारसा पुढे नेताना शाहीर अमर शेख यांसारख्या कलावंतांनी उभारलेली सांस्कृतिक चळवळ आज विविध संघटनांमध्ये नव्या रूपात दिसते.

४.३ तुलनात्मक विश्लेषण : ऐतिहासिक आणि समकालीन संदर्भ

घटकऐतिहासिक काळ समकालीन काळ

आशय धार्मिक, राष्ट्रवादी, सामाजिक समता सामाजिक न्याय, ओळख राजकारण, आर्थिक विषमता

माध्यम मौखिक परंपरा, जत्रा, सभा डिजिटल माध्यम, सार्वजनिक मोर्चे, सांस्कृतिक महोत्सव

भाषा लोकभाषा, प्रतीकात्मक शैली थेट, प्रखर आणि आंदोलनात्मक भाषा उद्देश राष्ट्रीय एकात्मता, स्वातंत्र्य, सुधारणा अधिकारप्राप्ती, संविधानिक मूल्यांचे रक्षण या तुलनात्मक विश्लेषणातून स्पष्ट होते की लोककलेचे स्वरूप बदलले असले तरी तिचा मूलभूत उद्देश-सामाजिक परिवर्तन आणि जनजागृती-अद्याप कायम आहे.

४.४ लोककला आणि राजकीय परिवर्तन : चिकित्सक दृष्टिकोन

लोककला राजकीय परिवर्तनाचे साधन असली तरी तिच्या वापरात काही मर्यादाही आहेत:

१. कधीकधी ती पक्षीय राजकारणाचे साधन बनू शकते.
 २. व्यावसायिकीकरणामुळे तिच्या आशयातील सामाजिक धार कमी होण्याची शक्यता असते.
 ३. डिजिटल माध्यमातील वेगवान प्रसारामुळे आशयातील सखोलता कमी होऊ शकते.
- तथापि, लोककलेची लोकाभिमुखता आणि सुलभता तिला अद्याप प्रभावी बनविते.

५. निष्कर्ष (Conclusion)

या संशोधन पेपर मधून पुढील निष्कर्ष स्पष्ट होतात:

१. लोककला आणि राजकीय परिवर्तन यांचा संबंध अत्यंत निकट आणि परस्परआवलंबी आहे.
 २. प्राचीन काळात धार्मिक कथांमधून राजकीय मूल्ये व्यक्त झाली; मध्ययुगात भक्ती चळवळीने समतेचा संदेश दिला; औपनिवेशिक काळात लोककला राष्ट्रवादी आणि विद्रोही झाली.
 ३. अण्णाभाऊ साठे यांनी शाहिरी, लावणी आणि लोकनाट्याच्या माध्यमातून लोककलेला परिवर्तनवादी आशय दिला.
 ४. त्यांच्या कलेत वर्गसंघर्ष, जातीय विषमता आणि सामाजिक न्यायाचे प्रभावी चित्रण आढळते.
 ५. समकालीन काळात लोककलेचे माध्यम बदलले असले तरी तिची परिवर्तनकारी भूमिका कायम आहे.
- लोककला ही समाजाच्या राजकीय इतिहासाची साक्षीदार असून ती परिवर्तनाची प्रेरक शक्ती आहे. अण्णाभाऊ साठे यांच्या कार्यातून हे अधोरेखित होते की कला ही जनतेच्या बाजूने उभी राहिली तर ती सामाजिक आणि राजकीय परिवर्तनाचे प्रभावी साधन बनू शकते.

सारांश (Abstract)

या संशोधन पेपर मध्ये राजकीय परिवर्तनांचा लोककलांवर झालेला परिणाम ऐतिहासिक आणि समकालीन संदर्भात अभ्यासला आहे. प्राचीन, मध्ययुगीन आणि औपनिवेशिक काळातील लोककलेचे स्वरूप तपासून तिच्या आशयातील बदलांचे विश्लेषण करण्यात आले आहे. विशेषतः अण्णाभाऊ साठे यांच्या शाहिरी, लावणी आणि लोकनाट्याच्या माध्यमातून सामाजिक न्याय, वर्गसंघर्ष आणि राजकीय चेतनेचे प्रभावी चित्रण कसे झाले, हे स्पष्ट केले आहे. समकालीन काळातील लोककलेच्या बदलत्या स्वरूपाचा तुलनात्मक अभ्यास करून तिच्या परिवर्तनवादी भूमिकेचे महत्त्व अधोरेखित करण्यात आले आहे.

संदर्भ ग्रंथ

१. कदम, अ. र. (२०१२), अण्णाभाऊ साठे : जीवन आणि साहित्य, पुणे.
२. देशमुख, शंकर (२०१०), परिवर्तनवादी लोककला चळवळ, मुंबई.
३. कुलकर्णी, सी. डी. (२०१५), लोकनाट्य : परंपरा आणि परिवर्तन, नागपूर.
४. रानडे, रा. भ. (२००८), लावणी : इतिहास आणि आशय, मुंबई.
५. ओमवेद, गेल (१९९४), Dalits and the Democratic Revolution, Sage Publications.
६. देशपांडे, प. के. (२०१२), भारतीय लोककला आणि राजकीय परिवर्तन, पुणे विद्यापीठ प्रकाशन.
७. रानडे, रा. भ. (२००८), भक्ती चळवळ आणि लोकसंस्कृती, मुंबई: लोकवाङ्मय गृह.
८. कुलकर्णी, सी. डी. (२०१५), लोकनाट्य : परंपरा आणि परिवर्तन, नागपूर: सामाजिक विज्ञान प्रकाशन.
९. देशमुख, शंकर (२०१०), स्वातंत्र्यलढा आणि लोककला, औरंगाबाद: प्रज्ञा प्रकाशन.
१०. ओमवेद, गेल (१९९४), Dalits and the Democratic Revolution, Sage Publications.
११. लोकशाहीर अण्णा भाऊ साठे निवडक वाङ्मय, (२०१९), महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ, मुंबई

सातपुड्यातील आदिवासी बांधवांची नृत्य परंपरा निवडक कलांच्या माध्यमातून

संशोधक विद्यार्थी - वैभव पुंडलिक मावळे

पत्ता - ११५/२/२० साईनगर, निमखेडी शिवार, तालुका पोलिस स्थानकाजवळ,
मांगीरबाबा मंदिराशेजारी, खोटेनगर, जळगाव ४२५००२
(डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ, छत्रपती संभाजीनगर)

मार्गदर्शक - प्रा. डॉ. संजय पाटील (उपप्राचार्य)

के.एस.के.महाविद्यालय, बीड
(डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ, छत्रपती संभाजीनगर)
मोबाईल - ९१५६७९०८०९, E-MAIL-vaibhavmavale@gmail.com

परिकल्पना (HYPOTHESIS) -

१. आदिवासी बांधवांचा होळी सण केवळ सण नसून ती एक लोककला आहे.
२. आदिवासी बांधवांची रुढी-परंपरा आधारेखित करणार आहे.
३. आदिवासी बांधवांची रंगभूषा आणि वेशभूषेची माहिती मिळणार आहे
४. आदिवासी बांधवांच्या होळी सणाला एक सन्मान मिळणार आहे.
५. या संशोधनामुळे आदिवासी बांधवांना एक मानाचे स्थान मिळेल.

उद्दिष्टे (OBJECTIVE) -

१. आदिवासींचे जीवनमान सर्व समाजात पोहोचण्याचे कार्य करणार.
 २. आदिवासी बांधवांबद्दलचे समज-गैरसमज यावर भाष्य होणार.
 ३. होळी सणावर भाष्य करत त्यातील बारकावे कळणार
 ४. आदिवासींच्या नृत्यातून रसांची उत्पत्ती होणार
 ५. लोककलेच्या माध्यमातून या सणाकडे पाहिले जाणार
- घएथथजठऊ - समज-गैरसमज, परंपरा, संस्कृती, नृत्य, अध्ययन क्षेत्र

प्रस्तावना (INTRODUCTION) -

खान्देश म्हटला म्हणजे आपल्यासमोर उभा राहतो तो म्हणजे सातपुडा. या सातपुड्यातील वाडे-वस्त्या, डोंगरदर्यांनी मन प्रसन्न होते. खान्देशात अतिशय डौलात उभा राहणारा सातपुडा आपल्याला आदिवासी बांधवांची जीवनचर्या तर दर्शवतोच पण त्यांची अनादी काळापासून चालत आलेली संस्कृती आणि सांस्कृतिक वैभवाचीसुद्धा आपल्याला याठिकाणी आल्यावर चाहूल लागते. सातपुड्याच्या पायथ्याशी असलेली आदिवासी सण-उत्सवात तर आपले बांधव धमाल करताना आढळून येतात. दरम्यान, गुजरात आणि मध्य प्रदेशाच्या वेशीला जोडलेल्या खान्देशात एकूण तीन जिल्हे येतात. यात प्रामुख्याने दळण-वळणासाठी जळगाव या जिल्ह्याचा नंबर लागतो. त्यानंतर धुळे आणि नंदुरबारचा. मुळात जळगाव जिल्ह्याला मध्य प्रदेश तर नंदुरबार जिल्ह्याला गुजरात हे दोन राज्य जोडलेली दिसून येतात. मुळात नंदुरबार हा आदिवासी जिल्हा असल्याने सातपुड्याच्या पायथ्याशी अनेक कला आजही आदिवासी बांधव जोपासत आहेत. नर्मदा नदीच्या जवळ असलेला हा जिल्हा सांस्कृतिकरीत्या अतिशय सक्षम मानला जाणारा जिल्हा आहे. नंदुरबारमधील सातपुडा डोंगर रांगांमध्ये राहणारे आदिवासी म्हणजे मावची, पावरा, मराठी, हिंदी, गुजराती या तिन्ही भाषांचा प्रभाव असलेली भाषा नंदुरबारमधील बांधवांमध्ये ऐकायला मिळते. दरम्यान, शेती करून गुजराण करणार्या या आदिवासी बांधवांना कोणत्याही सोई-सुविधा नसल्याने ते डिजिटल असणार्या जगापासून आजही वंचित आहे, असे म्हटले तर वावगे ठरणार नाही. मुळात पावरा समाजाची लोक याठिकाणी असल्याने ते स्वतःला राजपूत समाजाचे वंशज मानतात. याचा अर्थ असा की, गुजरात, मध्य प्रदेश आणि राजपूत घराणे यांना जोडले गेल्याने यात राजस्थान या राज्याचादेखील समावेश होताना दिसतो. आदिवासी बांधव रंगाने निम-गोरे, सदृढ शरीरयष्टी त्याचप्रमाणे त्यांची बोलभाषा यावरून ही जमात फार प्राचीन काळापासून राजपुतान्यातून स्थाईक झाले आहेत, असे त्यांचे मानणे आहे. दरम्यान, आदिवासी हे नंदुरबार येथे प्रचूर मात्रेत असल्याने ते आपआपल्या पाड्यात राजासारखे असतात.

होळी (HOLI FESTIVAL)

सातपुड्यातील होळी उत्सव साधारण पंधरा दिवस चालतो. या गावातील तसेच सातपुड्याच्या पायथ्याशी असलेले सर्व पाडे एकत्रित होळी उत्सव साजरा करतात. सातपुड्यातील मानाच्या होळीचा मान हा दरवर्षी काठी संस्थानला दिला जातो. १२४६ साली एक उमेदसिंह नावाचा राजा होऊन गेला. त्याने काठी या गावाची स्थापना केल्याची माहिती मिळते आणि या गावापासूनच राजवाडी होळीची सुरुवात झाली असल्याचे मानणे आहे. इतक्या वर्षानंतरही ही होळी आजही आदिवासी बांधव उत्साहात साजरी करताना आढळून येतात. नंदुरबार जिल्ह्यातील अक्कलकुवा तालुक्यात असलेल्या 'काठी' या गावी मानाची राजवाडी होळी पेटवली जाते. याचे कारण असे की, आदिवासी राजा पांटा आणि गांडा ठाकूर यांनी या होळी उत्सवाला याठिकाणी सुरुवात केल्याची नेहमीच चर्चा असते. दरम्यान, होळी ही आदिवासी बांधवांसाठी एक सुंदर मुलगी असून ती नाचत, गात आणि आनंद देत येत असल्याने हा सण आदिवासी बांधव मोठ्या हौशेने आणि श्रद्धेने साजरा करतात. आदिवासी ही महाराष्ट्रातील बहुसंख्येने असलेली एक मुख्य जमात असून यात पावरा, मावची, ठाकूर, पाडवी, गावित, भिल्ल या प्रमुख आदिवासी जमाती आहेत. महाराष्ट्रातील सातपुडावर हिरवा शालू पांघरलेल्या दर्या-खोर्यात राहून आपल्या संस्कृतीचे दर्शन घडवणारी ही लोक असल्याने यांना बाहेरील जगात काय चाललंय याच्याशी काहीही देणे-घेणे नसून ते आपली संस्कृती जपण्यात आणि तिचे संवर्धन करण्यात मशगुल असतात. आदिवासी बांधवांची बोलीभाषा त्यांचे राहणीमान तसेच दागिने, सण-उत्सव, खाद्य संस्कृती, नृत्य, वाद्य या माध्यमातून ते आपली स्वतंत्र अशी ओळख करून देतात. शहरात जाऊन सातपुड्यातील जडी-बुडी, डिक आदी गोष्टी विकून ते आपला रहाटगाडा चालवतात. फाल्गुन शुद्ध पौर्णिमेला आदिवासी बांधव होळीच्या उत्सवासाठी तयारीला लागतात. दरम्यान, होळीची तयारी सुरु होते ती भोंगर्या बाजारापासून.

भोंगर्या बाजार (BHONGRYA BAJAR)

भोंगर्या बाजार म्हणजे सातपुड्यात भरणारी एक प्रकारची यात्र किंवा आठवडे बाजार होय. जो खास होळीच्या आधी असतो. होळीच्या साधारण १५ दिवस आधी भोंगर्या बाजाराला सुरुवात करायला हवी, असा येथील नागरिकांचा प्रघात आहे. १० ते १२ पाडे मिळून एक भोंगर्या बाजार असल्याने येथे सर्व समाज बांधव गोडी गुलाबीने राहत होळीसाठी लागणार्या साहित्याची खरेदी करताना आढळून येतात. दरम्यान, कोणत्या गावी हा भोंगर्या बाजार भरवावा, यासाठी येथील ज्येष्ठ नागरिक, पोलीस पाटील आणि समस्त गावकरी विचार विनिमय करून गाव किंवा पाडा ठरवतात. सर्वांच्या संमतीने जेथे आदिवासी बांधवांना सोईस्कर ठरेल अशा गावांच्या मध्यभागी हा बाजार भरवला जातो. या बाजारात गूळ, खोबरे, नारळ, हार-कंठाण त्याचबरोबर होळीत विविध पेहराव करण्यासाठी रंगीबेरंगी कपडे, चांदीचे आदिवासी संस्कृतीतील दागिने, नैसर्गिक रंग, रंगीत कागद, शस्त्र, विविध मुखवटे, वाद्य हे सर्व विक्रीसाठी उपलब्ध असतात. मनोरंजनासाठी पाळणे, विविध प्रकारचे खेळदेखील असतात. आजूबाजूच्या गावातील सर्व लोक भोंगर्या बाजारात गर्दी करून होळीसाठी लागणारे साहित्य खरेदी करतात. यावेळी होलिकामातेची (देवी) पूजन करून पोलीस पाटील आणि गावातील प्रतिष्ठित व्यक्तीची वाजत गाजत मिरवणूक काढली जाते. दरम्यान, यावेळी आदिवासी बांधव हे नृत्य करत या मिरवणुकीची सांगता करतात.

आख्यायिका (LEGEND) -

आदिवासींमध्ये होळीबद्दल एक आख्यायिका आहे. ती म्हणजे एकेकाळी पोरब नावाचा एक राजा होता. त्याला 'होळी' नावाची एक मुलगी होती. ती एका आदिवासी तरुणाच्या प्रेमात पडली. तो बांबूपासून अनेक आकर्षक वस्तू साकारत असे. होळी नामक राजाच्या मुलीला या तरुणाशीच विवाह करायचा होता. परंतु राजा याला राजी नव्हता. मात्र, होळी आपल्या निर्णयावर ठाम होती. तिने आपल्या खर्या प्रेमाची परीक्षा देण्यासाठी आगीत स्वतःला झोकून दिले. मात्र, खर्या प्रेमांमुळे ती अग्नितून चालत बाहेर आली. हे राजा आपल्या डोळ्याने बघत राहिला अन् राजाने तिचा विवाह त्या आदिवासी तरुणाशी लावून दिला. दरम्यान, आपल्यालाही जोडीदार मिळावा म्हणून आदिवासी मुली भोंगर्या बाजारात जातीने हजेरी लावतात आणि आपला जीवनसाथी निवडतात.

समज / गैरसमज (UNDERSTAND/MISUNDERSTAND)

होळी उत्सव जेव्हा असतो त्यावेळी एक बिगुल वाजवला जातो. या बाजाराला तरुण मुला-मुलींची गर्दी बघायला मिळायची असे काही जाणकार सांगतात. मात्र, यात किती तथ्य आहे, हे सांगता येत नाही. पूर्वी अशी परंपरा होती की, याच भोंगर्या बाजारातून मुला-मुलींची लग्न जमायची. कारण आदिवासींमध्ये बघण्याचा कार्यक्रम नसतो. लग्नासाठी मुहूर्तदेखील बघितला जात नाही. ना हुंडा दिला जातो. याच भोंगर्या बाजारात पूर्वी मुलगा मुलीला बघायचा आणि तिला पळवून न्यायचा. नंतर दोघांच्या कुटुंबाच्या आणि गावातील प्रतिष्ठित माणसांच्या संमतीने त्यांचा विवाह लावून दिला जायचा. दरम्यान, कालांतराने ही प्रथा बंद पडली. मात्र, संशोधनाच्या माध्यमातून गाव-पाड्यांना भेट दिली असता असा कोणताच प्रकार आदिवासी बांधवांमध्ये नसायचा असे येथील आदिवासी बांधवांनी सांगितले. दरम्यान, असा प्रकार असेलही मात्र तो सातपुड्याच्या पायथ्याशी नसायचा असेही त्यांनी मोघम सांगितले. यावरून एक लक्षात येते की, हा प्रकार सातपुड्याच्या पायथ्याशी नसला तरी मध्य प्रदेश, गुजरात किंवा राजस्थान येथे नसायचा का ? या प्रश्नांची उत्तरे मात्र मिळत नाहीत. सध्या आदिवासी बांधव हे मुलींना होळीचे रूप मानतात. त्यामुळे मुलगा मुलीला खांद्यावर उचलून लग्न करतो, ही कुप्रथा असल्याचे आदिवासी बांधव बोलतात.

होळीचा घटनाक्रम (NARRATION OF HOLI)

सातपुड्यातील आदिवासी बांधव संपूर्ण कुटुंबासह आपला पारंपरिक पेहराव करून काठी येथे होणार्या होळीच्या ठिकाणी दाखल होतात. होळी उभी करण्यासाठी खड्डा केला जातो. हा खड्डा टिकाव किंवा पावड्याने खणला जात नाही तर तो हाताने माती उकरून बनवला जातो. काही आदिवासी बांधव हे यावेळी नवस करतात. ज्यांनी ज्यांनी या उत्सवादरम्यान नवस केलेला असतो, असे लोक आपल्या गावाच्या नातेवाईकांसोबत नृत्य करत होळीच्या ठिकाणी येतात आणि खड्ड्यातील माती उकरतात. यावेळी काही आदिवासी बांधव वाद्य वाजवत नाचतानाही दिसतात. होळीच्या मध्यभागी उभारण्यात येणारा बांबू हा गुजरातमधील डंगच्या जंगलातून आणला जातो. असे मानले जाते की, हा बांबू आदिवासी बांधवांचे सर्व नवस फेडतो. हा बांबू जंगलातील सर्वाधिक उंचीचा असतो. त्याची उंची साधारण ७० फुटापर्यंत असते. गावातील नेमून दिलेले आदिवासी बांधव जंगलात जाऊन बांबू आणतात. हा बांबूदेखील कोणत्याही अवजारविना काढला जातो. जंगलातीलच लाकडी काठ्यांच्या मदतीने आणि हाताने बांबूची मुळे कोरली जातात आणि संपूर्ण बांबू मुळासकट काढून जमिनीवर त्याचा स्पर्श न होऊ देता अनवाणी खांद्यावर वाजत गाजत त्याची मिरवणूक काढत उचलून आणतात. होळीच्या दिवशी काठी या गावी हा बांबू आणला जातो. गावातील विविध संस्थेच्या पाहुण्यांकडून पूजा केली जाते. यावेळी राजे उमेदसिंह यांच्या शशांचे आणि गादीचेदेखील पूजन केले जाते. पुन्हा त्याची पूजा करून त्याला खोबरे, हारकंगण, खजूर अडकवले जाते. यानंतर याला आंब्याची आणि चांभळाची पाने गुंडाळली जातात. आदिवासी बांधवांची खरी कसरत सुरु होते ती खणलेल्या खड्ड्यात हा उंच बांबू उभा करण्याची. हा बांबू खड्ड्यात उभारतानादेखील कोणत्याही अवजारांची मदत घेतली जात नाही. लाकडांच्या मदतीने हा बांबू उभा केला जातो. त्याभोवती मग गावागावातून आणलेली लाकडे लावली जातात. होळी उभी झाल्यावर मोहाच्या फुलांपासून बनवलेली दारु सेवन करून होळीभोवती वाद्य वाजवत नृत्य केले जाते. होळीच्या वेळी आदिवासी बांधव ब्रह्मचर्याचे पालन करतात. या काळात खाटेवर न झोपता जमिनीवर झोपणे, अनवाणी राहणे, स्त्रियांना स्पर्श न करणे, मांसाहार टाळणे, व्यसन न करणे, होळीच्या दिवशी सोंग धारण करणे अशी परंपरा आहे. एकदा नवस केला की, तो सलग पाच वर्षे पाळला जातो. यातून एकप्रकारे होळीमातेला वंदन करून कृतज्ञता व्यक्त केली जाते. सातपुड्यातील आदिवासी बांधवांना कोणत्याही आमंत्रणाची यावेळी गरज नसते, ते स्वयंस्फूर्तीने होळीच्या ठिकाणी हजर राहतात.

गेर/डिंडण नृत्य (GER/DINDAN DANCE)

आदिवासी बांधव गावाच्या वेशीबाहेर असलेल्या मैदानात हे भले मोठे सिंगण करतात. यात एक समूह आत तर एक बाहेर असतो. ज्याप्रमाणे गुजरात राज्यात दांडिया खेळला जातो तशीच आदिवासी बांधवांची उभे राहण्याची पद्धत असते. यावेळी त्यांच्या हातात एक दांडा असतो, ज्या दांड्यासोबत घेर करून ते एकमेकांसमोर नाचताना दिसतात. ढोल आणि गज्या ढोलच्या तालावर ते ठेका धरताना दिसतात. या नृत्यात पावलीच्या आधारे ते नृत्य करताना दिसतात. यात त्यांनी उत्तम अशी वेशभूषा केलेली असते. कंबरेला घुंगरुंची माळ असल्याने ते घुंगरु जसेजसे आदिवासी बांधव नाचतात तसतसे त्यांचा मधुर आवाज येत ते आपला नृत्याचा आनंद द्विगुणित करताना दिसतात. यावेळी त्यांनी महूच्या फुलांची दारु बनवून ती प्राशन केलेली असते त्यामुळे त्यांना नृत्यात आणखी उभारी येत असते. या सिंगणात काही वेशभूषा केलेले जसे की, माकड, विदूषक, वाघ, मोर ही मंडळी नाचत आपला अभिनय साकार करताना आढळून येतात. या नृत्यात स्त्रियांसुद्धा हिरीरिने सहभागी होतात. मुळात हातात दांडा आणि स्वतःभोवती सिंगण करून आदिवासी बांधव नृत्य करतात त्यामुळे त्याला गेर किंवा डिंडण नृत्य असेही संबोधतात.

रंगभूषा (MAKEUP)

आदिवासी बांधव राख आणि नैसर्गिक रंगाच्या मदतीने संपूर्ण अंगावर नक्षीकाम करतात. दरम्यान, यावेळी आदिवासी बांधव चुन्याचे गोल सिंगण करून आपल्या चेहर्यावर आणि शरीरावर लावतात. त्याचप्रमाणे नैसर्गिक वेली-फुलांचे रंग आपल्या शरीरावर लावून ते आपली रंगभूषा करताना आढळून येतात. यावेळी आदिवासी बांधव कृत्रिम रंगभूषा टाळून केवळ नैसर्गिक रंगभूषेला प्राधान्य देत असल्याने त्यांचा चेहरा आणि शरीर दोघी निरोगी राहण्यास मदत होते, असा त्यांचा समज आहे.

मुखवटे (MASK)-

आदिवासी बांधवांच्या चेहर्यावर विविध मुखवटे चढवलेले आपल्याला दिसून येत असतात. हे मुखवटे ते झाडांचे खोड, पाने, फुले यांचे बनवतात. मुळात सातपुड्यात बांबूची झाडे जास्त असल्याने त्याचप्रमाणे ते टिकावू असल्याने त्यांना हे मुखवटे बनवणे अत्याधिक सोईचे जाते. वाघ, राक्षस, विदूषक, माकड आदि मुखवटे बनवून ते होळीच्या नृत्यात सहभाग घेत आमचा राजा किती शूरवीर होता, याचे सादरीकरण करताना आढळून येतात.

आभूषणे (JEWELLERY) -

पायात घुंगरु, कमरेला घुंगरुंचा पट्टा किंवा भोपळ्याचा कमरपट्टा, डोक्यावर मोरपिसाचे टोप किंवा पारंपरिक फेटे तसेच स्त्रियांच्या गळ्यात चांदीच्या नाण्यांच्या माळा, पायात पेंजण अशी आभूषणे आदिवासी बांधव परिधान केलेले दिसतात. त्याचप्रमाणे हातात बांगड्या, हाताच्या दंडावर कडे, गळ्यात कवड्यांच्या किंवा मोत्याचा हार घातलेला दिसून येतो. आदिवासी महिला या चिल्लर असलेल्या पैशांचा हार बनवून घालतात. सोन्याचे दागिने घालण्याचा प्रघात आदिवासी बांधवांमध्ये नसून आदिवासी केवळ चांदीचा वापर करतात. आदिवासी बांधवांच्या स्त्री-पुरुषांमध्ये दागिने घालण्याची एक वेगळीच आवड असल्याचे दिसते..

वेशभूषा (COSTUMES) -

बाहेर जाण्यासाठी शर्ट नसेल तर धोतर घालून आदिवासी बांधव आपली वेशभूषा करतात त्यांची आपल्या शरीराच्या आजूबाजूला धोतर गुंडाळण्याची पद्धत व त्यांचा शरीरावर पडणारा धोतराचा पिळ याचा थेट अर्थ रोमन किंवा ग्रीक बांधवांची वेशभूषा असल्याचे समजते. आदिवासी बांधवांच्या स्त्रिया या संगीबेरंगी नऊवारी लुगडे नेसतात. काही लोक बुध्या बाबा, माकड, अस्वल, मोरख्या किंवा शिकारी असे वेगवेगळे रूप धारण करून तसा पोशाख करतात. सर्व आदिवासी बांधव बोलीगीते म्हणत पारंपरिक आदिवासी नृत्य करत वाद्याच्या तालावर बेफाम होऊन नाचत असतात.

वाद्य (INSTRUMENTS) -

होळीच्या दिनी जेव्हा आदिवासी बांधव घेर करून एकमेकांसोबत नाचतात त्यावेळी त्यांचे काही विशिष्ट असे वाद्य वाजवले जातात. यात प्रामुख्याने बिरा, टिपर्या, तुतड्या, तूर, थाल, मांदल, बासरी, ढोल, गज्या ढोल अशी पारंपरिक वाद्य आदिवासी बांधव वाजवून आपला आनंदोत्सव द्विगुणित करत असतात. त्याचप्रमाणे आदिवासी बांधव आपली संस्कृती जोपासत हातात तलवार, कोयता, भाला, धनुष्यबाण आदी साहित्य घेऊनही नाचताना आढळून येतात.

गाव/पाडे (VILLAGE) -

मांडवी, धडगाव, आमला, तीनसमाळ, शहादा, तळोदा, अक्राणी, अकलकुवा आदी ठिकाणी राजवाडी होळी आणि काठीची होळी अन् आदिवासी बांधवांची नृत्य करण्याची परंपरा आहे. या गावी दरवर्षी आदिवासी बांधव आली परंपरा जोपासत असतात. दरम्यान होळीची गाणीही म्हणत असतात.

होलीबाय गीयी लाकडाला। ताजे तेयो माकडाय।। सोडरा-सोडरा माकडा। यामी नाय यावू लाकडाल।।

होलीबाय गीयी बाजार। ताजे तेयो सीपडाय।। सोडरा-सोडरा सोड सिपडा। यामी नाय यावू बाजार।।

अर्थ (MEANING) -

होळी आपल्याकडे पाहुणी आली आहे. ती लाकडे आणण्यासाठी जंगलात जाते. तिथे तिला माकडाने पकडले होळी बाजारात बाजार आणण्यासाठी जाते. तिथे तिला पोलीस पकडतो त्यानंतर होळी पाण्यासाठी जाते. होळी पाहुणी आली असली तरी ती आपल्या घरातील सदस्यांप्रमाणे काम करते. अशी बोलीगीते महिला म्हणत असतात. पहाटे ५ वाजेच्या सुमारास काठी येथील पहिली मानाची होळी लाखो आदिवासी बांधवांच्या साक्षीने पेटवली जाते आणि पुन्हा तिच्या भोवती ताल धरत नृत्य केले जाते. होळी भोवती प्रदक्षिणा मारून होळीतील राख आपल्या सोबत हे सर्व आदिवासी बांधव घरी नेतात. ती राख पुढच्या होळीपर्यंत आपल्या घरात जपून ठेवतात. सकाळपासून काठी येथील होळी पेटते. यावेळी आदिवासी बांधव आपल्या घराकडे परततात. ज्या बांधवांनी नवस केलेला असतो, असे लोक पुढील काही दिवस विविध ठिकाणी जातात. यावेळी ते कोणत्याही वाहनाचा उपयोग करीत नाही. ते पायी जात तेथील होळी साजरी करतात. होळी सुखाचे क्षण आदिवासी बांधवांच्या आयुष्यात आणते. अग्नीची पूजा करणारे आदिवासी बांधव हे निसर्गाची पूजा करणारे असतात.

इंदल नृत्य (INDAL DANCE) -

आदिवासी बांधवांमध्ये इंदिराजा नावाचा एक राजा असल्याचे मानणे आहे. याची पूजा-अर्चा करण्याची परंपरा सातपुड्यातील आदिवासी बांधवांमध्ये आहे. आदिवासी बांधव आपला नवस पूर्णत्वास आणण्यासाठी या राजाला नवस करतात. सातपुड्यातील अनेक आदिवासी बांधव या राजाच्या नावाने नृत्य करत असतात. इंदिराजाच्या नावाने जे नृत्य करतात त्यालाच इंदी नृत्य किंवा इंदल नृत्य असे म्हणतात. सातपुडा हा निसर्गाने नटलेला असून याठिकाणी अनेक कलांचे वैभव जतन आणि त्याचे संवर्धन करण्यात आदिवासी बांधव मागे नाहीत. या आदिवासी बांधव दरवर्षी या राजाला नवस करताना दिसून येतात. यात मुळात ज्या बांधवांना पुत्ररत्न प्राप्त करायचे आहे, त्यासाठी या राजाची आराधना करण्याचा याठिकाणी प्रघात आहे. यावेळी इंदल राजाला प्रसन्न करण्यासाठी आदिवासी बांधव हे ढोल वाजवून राजाला बोलावतात. यावेळी त्या राजाची पूजा-अर्चा कदम झाडांच्या पानाने करतात. त्याचबरोबर पूजा झाल्यानंतर रात्रभर नृत्य करत राजाला प्रसन्न करतात, असा आदिवासी बांधवांचा समज आहे. आदिवासींचे नृत्य हे केवळ मनोरंजन नसून त्यांच्या आस्थेचा विषय आहे. नृत्य केल्याने निसर्गदेवता आपल्यावर कोणताही कोप पाडणार नाही, असा त्यांचा समज आहे. त्यामुळे त्यांचे सगळे सण आणि उत्सव हे निसर्गाच्या अधिपत्याखाली साजरे करण्यात येतात. या इंदल नृत्यात आदिवासी बांधव एक नांगर मैदानाच्या मध्यभागी उभे करतात. यावेळी त्या नांगराच्या अवतीभोवती काही धान्य ठेवून आदिवासी बांधव त्यांची पूजा करतात. कदम वृक्षाची पानेही त्याठिकाणी ठेवण्यात येतात. यावेळी महिला, मुली, मुले आणि वृद्ध ढोल वाजवत नृत्य करतात. दरम्यान, वर्षभरात ज्या आदिवासी बांधवाचा नवस पूर्ण झाला तो बांधव पुढील वर्षी त्या पाड्यावर इंदल भरवण्याची जबाबदारी त्या बांधवाची असते. यावेळी जरी तो बांधव इंदल भरवत असला तरी वर्गाणी करून हा उत्सव आदिवासी बांधव भरवत असतात.

वेशभूषा अन् रंगभूषा - (COSTUMES MAKE-UP) -

आदिवासी बांधव हे ज्या ठिकाणी इंदिराजालाची पूजा असेल त्याठिकाणी स्वयंस्फूर्तीने सहभाग घेतात. यावेळी सफेद सदरा किंवा मनिला आणि

धोतर घालतात. त्यांच्या कमरेला पांढरा कापड असतो. पुरुषांनी आपल्या कपाळावर पांढरा रुमाल बांधलेला असतो. स्त्रियांच्या गळ्यात आणि दंडावर कडे असतात. महिला या अंगात ६ वारी किंवा लुगडे परिधान करतात. काही महिला साड्यांचा पेहराव करतात. आदिवासी बांधवांमध्येही आता शिक्षण फोफावत असल्याने आता मात्र या गोष्टी लयात गेल्या असून तरुणी या पंजाबी ड्रेस आणि मुले शर्ट-पॅटमध्ये आढळून येतात. यादिवशी तरुण-तरुणी नवीन कपडे परिधान करतात.

कार्यपद्धती/साहित्य अन् पद्धत (METHODOLOGY) -

सातपुड्याच्या या कलांबद्धल काही लेखकांनी आपले मत मांडले असले तरी त्यात काही तथ्य तर काही पुस्तकात कोणताही संदर्भ आढळून येत नाही. मात्र बर्बाच मराठी वृत्तपत्रातील बातम्यांमध्ये या नृत्यांची माहिती आढळून येते. मुळात मराठी भाषेत या नृत्यांसदर्भात माहिती मिळत नाही, मात्र लक्ष्मण मोगरा पावरा यांच्या आखाडू या पावरा भाषेतील पुस्तकात माहिती मिळते, मात्र न कळणारी असते. कारण पावरा भाषा ही केवळ सातपुड्यातील आदिवासी बांधवांनाच समजते. किंवा त्या परिसरात राहणार्या नागरिकांना कळते. त्यामुळे खान्देशातील विविध गावी जात सातपुड्याच्या पायथ्याशी प्रत्यक्ष या कलांबद्धल माहिती घेण्यात आली आहे, जी या शोधनिबंधासाठी उपयुक्त ठरली आहे. आज खान्देशातील आदिवासी बांधवांच्या या नृत्यावर काही लिखाण झाले नसले तरी काही पुस्तकात केवळ सारांश रूपात या नृत्याची माहिती मिळून येते. दरम्यान, आदिवासी बांधवांकडून शिकण्यासारखे भरपूर आहे. त्यांच्या रुढी-परंपरा, सण-उत्सावाचे मराठी, हिंदी आणि इंग्रजीत संशोधन करून त्याची पुस्तक रूपात मांडणी करणे आवश्यक वाटते. कारण आदिवासी बांधवांकडे ज्या कला उपलब्ध आहेत, त्या सर्वांनी शिकण्यासारख्याच आहेत.

अभ्यास क्षेत्र -(FIELD WORD)

खान्देशात एकूण तीन जिल्हे असले तरी नंदुबाराच्या सातपुडा या भागात या कला आढळून येतात. यात धडगाव, शहादा, अक्राणी, नंदुरबार शहर, धुळे साक्री, शिरपूर, नरडाणा, शिंदखेडा तसेच येथील जळगाव जिल्ह्यात केवळ अमळनेर आणि चोपडा याठिकाणी आदिवासी बांधवांच्या या कलांची माहिती मिळते. दरम्यान, तिघेही ठिकाणी आदिवासी बांधवांचे नृत्य एकसारखे असले तरी काही प्रमाणात उत्सव साजरा करण्याची पद्धत वेगळी आहे. आदिवासी बांधवांमध्ये बरेच आदिवासी बांधव हे मावची, भिल्ल, पावरा, गावित जातीचे असल्याचे त्यांची परंपरा वेगळी आढळून येते.

चर्चा आणि परिणाम - (DISCUSSION) -

भरतमुर्तीच्या नाट्यशास्त्रानुसार आदिवासी बांधवांच्या नृत्यात आठही रसांचे मिश्रण जाणवते. त्याचबरोबर विविध वाद्यांचा यात समावेश करण्यात आल्याने या नृत्याला एक अभ्यासाच्या अनुषंगाने उंची बहाल करण्यात काही हरकत नाही. ही कला केवळ सातपुड्याच्या पायथ्याशी नसून गुजरात आणि मध्य प्रदेशातील आदिवासी बांधवांमध्ये प्रचलित असण्याचे वाचण्यात आले. त्याचबरोबर वाद्यांचा विचार केला असता ही वाद्ये राजस्थानातील वाद्यांशी एकरूप असल्याने तेथून ही कला सातपुड्यात तर आली नाही ना? अशीही शंका उपस्थित होताना दिसते. दरम्यान, आदिवासी बांधव हे भारतभर असल्याने त्यांची उत्सव साजरा करण्याची पद्धत जरी वेगवेगळी असली तरी रचना मात्र एकच असल्याचे या शोधनिबंधातून स्पष्ट होते.

निष्कर्ष (RESULT) -

१. सण-उत्सावाच्या माध्यमातून सादर होणारी कला सर्वोत्तम असल्याचे मत आहे.
२. वाद्यांच्या तालावर विविध वेशभूषा करणारी मंडळी भावना अभिनीत करताना आढळतात.
३. सातपुड्यातील आदिवासी बांधवांची नृत्य कलेला राजमान्यता मिळावी, जेणेकरून ही कला सर्वदूर फोफावली जाईल.
४. सातपुड्यातील नृत्य कलेवर संशोधकांनी अजून संशोधन करणे गरजेचे वाटते.
५. रंगभूषा आणि वेशभूषा आकर्षक असून यासाठीच्या वस्तू सर्व नैसर्गिक असतात.
६. आदिवासी बांधव अशिक्षित असले तरी त्यांच्या कलेत ते निपूण आहेत.
७. आदिवासींची रुढी अन् परंपरेचा अभ्यास होणे गरजेचे आहे.
८. संशोधकांनी पुस्तक रूपात ही कला सर्वासमोर आणली पाहिजे.

संदर्भ (REFERENCES) -

१. पावरा मोगरा लक्ष्मण. (३० ऑक्टोबर २०२१). आखाडू. वेदांत प्रकाशन ठाणे.
२. डॉ. गावित महेंद्र.(जुलै २०२३). आदिवासी मावची बोली. अथर्व प्रकाशन जळगाव.
३. डॉ. गावित महेंद्र.(६ मार्च २०२३). आदिवासी मावची जमातीची लोकगीते. अथर्व प्रकाशन जळगाव.
४. सकाळ वृत्तसेवा. (१८ मार्च २०२४). सातपुड्यातील होळीसाठी ढोल अन् नृत्याचा सराव. सकाळ वृत्तपत्र.
५. सकाळ वृत्तसेवा. (२४ मार्च २०२४).सातपुड्यातील होलिकोत्सवाला प्रारंभ.सकाळ वृत्तपत्र.

गोर बंजारन अलंकाराची कहाणी

डॉ. वैजनाथ मेघराज राठोड

शिक्षक :

स्टेपिंग स्टोन हायस्कूल, छ.संभाजीनगर

भारत देश हा अनेक जाती-धर्मांनी, विविध परंपरा चालली ती संस्कार संस्कृतीने सजलेला देश आहे ही या देशाची सुंदरता आहे. या देशात अतिशय प्राचीन काळापासून वास्तव्य करणारा बंजारा समाज आहे. हा समाज संपूर्ण देशात पसरलेला आहे. या समाजाला चारण, लदेनिया, गवारिया, गमालिया सुकाळी, लंबाडा, लभाणी, लमाणी, सिंगवाले असे अनेक नावाने संबोधतात. बंजारा संस्कृतीचे राहण – सहन, खान-पान, सण-उत्सव, रितीरिवाज, पोशाख, अलंकार, भाषा हे सर्व समाजापेक्षा भिन्न आहे. बंजारा संस्कृती ही सिंधु घाटी संस्कृतीशी निगडित आहे असे अनेक इतिहासकार आणि साहित्य कारांनी पुराव्यानिशी साहित्यात मांडले आहे.

बंजारा समाजाची ओळख व्यापार (लदणी) पोशाख (पेरावा) तांडा(वस्ती) असे आहे याची दुसरी बाजू म्हणजे बंजारा हा गायन, नृत्य याद्वारे स्वतःचे मनोरंजन करणारा समाज आहे. बंजारा समाजामध्ये प्रत्येक पुरुष- स्त्रीला गायन आणि नृत्याची कला शैली जन्मजात मिळाले असते कारण स्त्री पहाटे- पहाटे जात्यावरच्या गाणी गात असते ती गाणी मुलांच्या किंवा पूर्ण परिवाराच्या कानावर पडत असतात अशी सुरुवात बंजारा संस्कृतीची होत असते म्हणून गाणं हे त्यांच्या जीवनातला अविभाज्य अंग आहे. जसे साहित्यकारने लिहिले आहे, एक बंजारा गाये, जीवन के गीत सुनाये!

हम सब जीने, वालो को जीने की राह बताये!

बंजारा समाजाचा इतिहास लेखी स्वरूपात नाही हे मौखिक स्वरूपात आहे बंजारा समाज हे आपली संस्कृती आपला इतिहास गीताच्या माध्यमातून म्हणजेच भजन लेंगी, डावलो, हवेली, जात्यावरची गाणी, दीपावली ची गाणी, रानावनात गायले जाणारे गाणी, लग्न –उत्सवात गायली जाणारी गाणी, तीज उत्सवाची गाणी अशा अनेक प्रकारचे गीत बंजारा समाज अनेक प्रसंगी गात असतो. गायनाबरोबर नृत्य पण करत असतात या माध्यमातूनच बंजारा समाजाचा इतिहास एका पिढीपासून दुसऱ्या पिढीपर्यंत जपून ठेवला जात आहे. पण अलीकडच्या काळामध्ये बंजारा समाजाचे अभ्यासक मोठ्या प्रमाणात असल्यामुळे आता ते लेखी स्वरूपात वाचायला मिळतात. बंजारा समाजामध्ये अनेक प्रकारचे कलाप्रकार आहेत जसे गीत, नृत्य, अभिनय, रंग रंग रंगोठी, वेशभूषा, केशभूषा आणि अलंकार अशा कलाप्रकारांनी नटलेला हा समाज आहे. पण बंजारा समाज जसा तांडा, जंगल, डोंगर-दर्यात राहायचा पण आज तो प्रगत होण्यासाठी शहराशी नाळ जोडत आहे म्हणून बंजारा समाजावर शहराची संस्कृतीचे मोठ्या प्रमाणात प्रभाव टाकत आहे यामुळे बंजारा कलाप्रकार हे लुप्त होण्याच्या मार्गावर आहेत. बंजारा समाजातील असणाऱ्या अलंकाराची माहिती आणि हे अलंकार आज आपल्याला तुरळक दिसत आहेत.

बंजारा स्त्रियांच्या साज शृंगारात प्रथम येणाऱ्या आभूषण पासून सुरुवात करूया

१) घुंगटो (डोक्यावरचा अलंकार)

बंजारा स्त्रियांच्या शृंगाराची सुरुवात करताना डोक्यावर घुंगटो नावाचा अलंकार असतो बंजारा स्त्रिया या आपले कपडे स्वतःच्या हाताने विणतात. बंजारा समाजाची स्त्री पूर्ण अंगावर घालते त्याला छीट असे म्हणतात हा कपडा चार मीटरचा असतो याला कपाळावर जो अलंकार जोडला जातो याला घुंगटो असे म्हणतात. या घुंगटोला पावली (पैसे) काचचे लहान-लहान आरसे आणि यांच्या मधोमध टिकली हा घुंगटो च्या मधोमध लावणारा आणि जो पैसा आकाराने मोठा आहे त्यालाच लावला जातो याला टिकली म्हणतात.

२) चोटला (कानावर असलेला अलंकार)

बंजारा स्त्रिया या अलंकाराला आपल्या डोक्याच्या किंवा कानाजवळ दोन्ही बाजूने केसांमध्ये गुंफतात. चोटला हा दागिना विवाहित स्त्रियाच घालतात. अविवाहित मुली याला वापरत नाही. लग्नमध्ये आई-वडिलांकडून दिलेला हा आभूषण असतो. हा अलंकार चांदीचा किंवा अल्युमिनियम ने बनवलेला असतो. मंदिराच्या घुंभरप्रमाणे लहान लांबुळका आणि खालून गोल लहान लहान (चांदीच्या किंवा अल्युमिनियमच्या) मनी लटकत असतात, चोटलाच्या सुरुवातीला टोपली नावाचा दागिना लावला जातो तो गोल आकाराचा असतो.

३) भुरिया (नाकातील अलंकार)

बंजारा स्त्रियांच्या सन्मानाचा हा एक दागिना आहे हा दागिना सोन्याचा किंवा चांदीचा असतो. गोल आकाराचा असतो आणि ते होठापर्यंत लटकत असतो. बंजारा स्त्रिया शृंगार करत असताना त्यांच्या साज शृंगार मध्ये उतून दिसणारा हा आभूषण आहे.

४) हसली किंवा पिसारमाळ , मुंगार (गळ्यात घातला जाणारा अलंकार)

बंजारा समाज हा वैभवशाली असलेला प्रतीक म्हणून हा अलंकार आहे. हसली किंवा पिसारमाळ हा दागिना २४ रुपयाचे माळ बनवून

परिधान करतात. एक दोरा मध्ये पैसे गुंफून तयार केलेली माळ असते याच बरोबर मुंगरा नावाचा माळ असतो ही माळ रंगबेरंगी मनी घेऊन बनवलेली असते.

५) पटीया (गळ्यातला अलंकार)

पटिया हा बंजारा स्त्रियांचा आणखी एक गळ्यात घातला जाणारा अलंकार आहे. लाल रंगाचा जो जाड असतो असा कपडा घेऊन त्यावर रंगबेरंगी मणी आणि लहान-लहान आरसे लावून तयार केलेला हा विभूषण आहे नक्षीकामातला हा आणखी एक अलंकार बंजारा स्त्रिया आपल्या गळ्यात घालतात.

६) कसोट्या (दंडावरचा अलंकार)

लाल रंगाच्या कपड्यावर नक्षीकामाने बनवलेला हा साज आहे. याच्यावर कवड्या, लहान - लहान आरसे आणि रंगबेरंगी मण्या घेऊन बंजारा स्त्री हा साज तयार करतात.

७) कोपऱ्या (दंडावर घातला जाणारा अलंकार)

बंजारा स्त्रिया आपल्या अंगावर अनेक प्रकारच्या दागिन्यांचा वापर करतात त्या दागिनेतला दंडावर परिधान करणारा आणखी एक दागिना याचे नाव आहे कोपऱ्या हा दागिना चांदीचा किंवा जर्मन सिल्वर चा असतो दंडाच्या मापे प्रमाणे तो तयार केला जातो मुळात गोल आकाराचा असतो आणि नागमोडी आकाराचा असतो.

८) बोदल्या

बोदल्या हा अलंकार बंजारा स्त्रिया आपल्या हातात घालतात. हा अलंकार हात भरून वापरण्याची पद्धत आहे. हा अलंकार परंपरेने चालत आलेला अलंकार आहे. याची निर्मिती हत्तीच्या दांता पासून बनवली जाते. ही बांगडी पांढऱ्या रंगाची असते.

९) वाकडी (पायात घातल्या जाणारा अलंकार)

हा अलंकार पायात घातला जातो हे चांदीचे किंवा जर्मन धातूपासून बनवला जातो. गोल आकाराचा असतो यामध्ये वाजण्यासाठी लहान म्हणी किंवा धातू चा वापर केला जातो चालताला किंवा नृत्य करताना याचाही नाद किंवा संगीत निर्माण होत असतो.

१०) चटकी(पायातील बोटामधला अलंकार)

ज्या स्त्रियांचा विवाह झालेला असतो त्या स्त्रिया सौभाग्याचा प्रतीक म्हणून अंगठी पायातील बोटामध्ये घालतात. हा सुद्धा अलंकार चांदी किंवा जर्मन धातूचा बनवला जातो याला बंजारा समाजात चटकी असे म्हणतात.

बंजारा स्त्रियांच्या साज श्रृंगारातील हा एक महत्त्वाचा घटक आहे जे आज पाश्चिमात्य संस्कृतीमुळे रास पावत चालला आहे आजच्या काळामध्ये बंजारा स्त्रिया या फक्त सण उत्सवाच्या वेळेस याचा वापर करतात हे पण खूप कमी प्रमाणात किंवा कमी घरामध्ये आपली ठेवण किंवा आपली संस्कृती जतन करण्यासाठी काही लोक हे दागिने बंजारा पोशाखा बरोबर जतन करतात. बंजारा समाजावर आज शहरी संस्कृतीचा मोठ्या प्रमाणात पगडा आहे हे जर असेच पुढे चालत राहिले तर बंजारा संस्कृती धोक्यात राहील. यासाठी बंजारा समाजाने पुढाकार घेऊन वेळोवेळी बंजारा समाजातील उत्सव म्हणजेच लेंगी नृत्य असेल , भजन असेल, विवाहातील रीत-रिवाज असतील ती तीज, दिवाळी, होळी या सर्व संस्कार किंवा सण आपल्या संस्कृती प्रमाणे बंजारा समाजातील लोक सादर केले पाहिजे अन्यथा ही संस्कृती न्हास होण्यास काही वेळ लागणार नाही कारण आज बंजारा समाजाच्या तांड्यापर्यंत डीजे हा प्रकार गेला आहे यामुळे बंजारा समाजातील तरुण पिढी ही कोणताही सण किंवा उत्सव समारोप हे या फिल्मी गाण्यावरती नृत्य करताना मोठ्या प्रमाणात दिसतात यासाठी बंजारा समाज पुढे आला पाहिजे याच बरोबर भारत सरकार किंवा महाराष्ट्रा सरकारने देशातील संस्कृती टिकवण्यासाठी या कलेतील दस्तावेज म्हणजेच रेकॉर्डिंग, व्हिडिओ ,फोटो, पुस्तके यांना प्रोत्साहन दिले पाहिजे आणि यांचे शहरा- शहरांमध्ये प्रदर्शन घडवले पाहिजे.

नव्या पिढीला प्रशिक्षण दिले पाहिजेत यासाठी जिल्हा-जिल्ह्यामध्ये सांस्कृतिक केंद्र याचबरोबर प्रशिक्षण केंद्र याची उभारणी केली पाहिजे

बंजारा लेंगी स्पर्धा, भजन स्पर्धा, नृत्य स्पर्धा अशा कला प्रकारांना घेऊन किंवा बंजारा कलाकारांना घेऊन सांस्कृतिक कार्यक्रम घेण्याचे प्रोव्हिजन समाज आणि सरकारने केले पाहिजे.

अशाप्रकारे कार्य सरकार आणि समाजाने केले तर येणारी पिढी ही बंजारा समाजातील संस्कृती नृत्य,गीत, वेशभूषा आणि अलंकार याची ओळख यश्र पिढीला राहील. असे मला वाटते

An Analysis of Tamasha in Maharashtrian Folk Culture, an overview.

Author: Dr. Nitin Suryakant Garud
Asst. Prof. SBES College of arts and commerce,
Chhatrapati Sambhaji Nagar.
Mob. No. 9421679124

Co-Author: Dr. Sanjay Patil
K.S.K. College, Beed.

Abstract

This paper explores **Tamasha**, the preeminent folk theater form of Maharashtra, India. Emerging in the late 16th century, Tamasha represents a syncretic blend of music, dance, and satirical narrative. This study examines its historical evolution from military entertainment to a socio-political tool, its intrinsic artistic components—specifically the *Lavani* and *Vag*—and its enduring relevance in the face of modern globalization.

1. Introduction

In the linguistic and cultural landscape of Maharashtra, few art forms capture the “Marathi Manas” (the Marathi psyche) as poignantly as Tamasha. Derived from the Persian word for “spectacle” or “fun,” Tamasha is more than mere entertainment; it is a resilient cultural institution. Unlike the more religious *Bharud* or *Kirtan*, Tamasha is primarily secular, characterized by its earthy humor, robust music, and the mesmerizing energy of its performers.

2. Historical Evolution

The roots of Tamasha are deeply entwined with the military history of the Deccan.

ï% **The Peshwa Era:** During the 18th century, the Peshwas (Prime Ministers of the Maratha Empire) were great patrons of the arts. Tamasha evolved as a means to entertain tired soldiers.

ï% **Syncretism:** The form absorbed influences from Islamic Sufi music and local Hindu traditions like *Gondhal* and *Jagran*.

ï% **The Decline and Revival:** After the fall of the Maratha Empire, Tamasha moved from the courts to the rural masses, becoming a “theater of the people.”

3. The Anatomy of a Tamasha Performance

A traditional Tamasha performance, often lasting through the night, follows a structured sequence that balances the spiritual with the profane.

A. The Gan (Invocation)

Every performance begins with the *Gan*, a prayer to Lord Ganesha. Despite the secular nature of the play, this ritualistic opening seeks the removal of obstacles and the blessing of the Muse (Saraswati).

B. The Gavalan (The Dairymaid’s Tale)

The *Gaulan* introduces a playful, erotic, yet spiritual subtext. It depicts the encounters between Lord Krishna and the milkmaids (*Gopis*) of Braj. It uses “shringar” (eroticism) as a metaphor for the soul’s longing for the divine.

C. Batavani (introduction of Vag)

Batavani is the most important element of Tamasha which describes the theme of Vaga in a satirical way. Sutradhar and two other subordinates perform some type of story telling skills in a comic way. It's a complete verbal performance. In the end of this batavani lavni artist perform Lavani as a sample performance. The *Lavani* is perhaps the most famous element of Tamasha. It is a genre of song and dance performed to the rhythmic beats of the

Dholk

* **Themes:** Lavanis cover everything from social satire and political commentary to raw, feminine desire.

* **The Saree:** Dancers traditionally wear a nine-yard *Nauvari* saree, which allows for the vigorous footwork and graceful movements essential to the form.

D. Katav (Theme song)

Sutradhar called shaheer performs katav in a lyrical way, telling the theme of Vaga to make an impact on the audience in a very energetic style. So the audience does understand and get the idea of the Vaga's story.

E. The Vaga (The Narrative Play)

The *Vag* is the dramatic centerpiece. It is usually an improvised play featuring stock characters:

* **The Songadya:** The clown or jester who uses wit and double-entendre to provide social commentary.

* **The Hero/Villain:** Characters that drive the moral or social conflict of the story.

4. Socio-Political Impact

Tamasha has historically functioned as a "public sphere" for the marginalized. In the 20th century, reformers like **Jyotirao Phule** and later members of the **Satyashodhak Samaj** used the Tamasha format to spread messages against the caste system and British colonial rule.

Because it is performed in the local dialect and uses colloquial humor, it bypasses the barriers of literacy, making it a potent tool for rural mobilization.

5. Challenges in the 21st Century

Despite its popularity, Tamasha faces significant hurdles:

1. **Stigmatization:** Female performers often face social prejudice due to the perceived "boldness" of the Lavani.

2. **Digital Competition:** The rise of cinema and social media has diverted the younger rural audience.

3. **Economic Vulnerability:** Many *Phads* (troupes) operate on a seasonal basis and struggle with inconsistent funding.

6. Conclusion

Tamasha remains a vibrant testament to Maharashtra's folk genius. It is a rare medium that can shift seamlessly from a prayer to Ganesha to a scathing satire on local corruption, all while maintaining the rhythmic pulse of the Dholki. To preserve Tamasha is not just to save a dance form, but to protect a vital channel of grassroots expression.

References

* Abrams, T. (1974). *Tamasha: People's Theatre of Maharashtra State*.

* Rege, S. (2002). *Conceptualising Popular Culture: The Lavani and Powada in Maharashtra*.

* Vatsyayan, K. (1976). *Traditions of Indian Folk Dance*.

गोव्यातील 'गावडा जागर' लोकनाट्य प्रकारातील पात्रांचे लोकसांस्कृतिक महत्त्व

संशोधक: अनघा साईश देशपांडे,
पणजी - गोवा.

संशोधन मार्गदर्शक : डॉ. संजय पाटील
- के. एस. के. महाविद्यालय - बीड.

१. प्रस्तावना

गोव्याची लोकसंस्कृती ही विविध विधी आणि कलात्मक अभिव्यक्तीचा संगम आहे. या लोकसंस्कृतीमध्ये 'जागर' या नाट्यप्रकाराला अनन्यसाधारण महत्त्व आहे. गोव्यातील लोकनाट्याचे प्रामुख्याने पेरणी जागर, कालो, रणमाले आणि गावडा जागर अशा चार प्रमुख शैलींत वर्गीकरण केले जाते. यापैकी गावडा जागर हा प्रकार गावडा समुदायाचा सामाजिक आणि सांस्कृतिक आरसा मानला जातो. हा नाट्यप्रकार केवळ मनोरंजनाचे साधन नसून, तो एक वार्षिक विधी (Ritual) आहे, जो शिगमो (शिम्गा) किंवा होळीच्या उत्सवानंतर एका विशिष्ट रात्री साजरा केला जातो.

गावडा जागरमधील पात्रे ही केवळ पौराणिक नसून ती दैनंदिन जीवनातील व्यवसायांशी संबंधित असतात. यात कोळी, माळी, शेतकरी, शिंपी यांसारखी पात्रे येतात. ही पात्रे गावडा समाजाचा निसर्गाशी आणि श्रमाशी असलेला संबंध अधोरेखित करतात.

२. 'मांड' आणि सामुदायिक सहभाग

गोव्यामध्ये प्रत्येक गावातील वाड्यावर, लोकस्तरावरील सामुदायिक अशी एक जागा असते. कोण एके काळी ती कोणाच्याही मालकीची असेल पण कालांतराने ती त्या गावाची भावविष्काराची जागा झालेली असते. गोमंतकीय लोकजीवनाचा, लोककलांचा आणि लोकसंस्कृतीचा अभ्यास मांडाच्या विचाराशिवाय पूर्णच होवू शकत नाही. मांड ही गावातील परंपरा आणि सांस्कृतिक सादरीकरणाची जागा असली तरी तिची ओळख तितकी मर्यादित नाही. लोककलांचा विकास आणि त्यात होत गेलेले बदल, त्यातील नियम अशा सर्व गोष्टी या मांडावरच ठरत गेल्या.

गावडा जागरच्या सादरीकरणातही 'मांड' या संकल्पनेला मध्यवर्ती स्थान आहे. गावच्या मांडावर सादर होणाऱ्या वार्षिक जागरात विविध पात्रे, विविध पोषाख आणि विविध नृत्यगीते सामावत गेली, त्याचा निर्णय त्या गावच्या मांडावरच सामुदायिक रित्या घेतला गेला.

* ऊर्जास्रोत: मांड ही केवळ एक भौगोलिक मोकळी जागा नसून ती गावातील सामाजिक-सांस्कृतिक हालचालींचा आणि ऊर्जेचा मुख्य स्रोत आहे.

* लोकशाही निर्णयप्रक्रिया: जागरच्या सादरीकरणापूर्वी समुदायातील ज्येष्ठ (जाणटे) मांडावर एकत्र येऊन पात्रांची निवड, सादरीकरणाची पद्धत आणि नवीन वैशिष्ट्यांवर चर्चा करतात.

* आंतरक्रियात्मकता (Interactivity): जागरमधील पात्रांची मांडणी ही समुदायाच्या संमतीने केली जाते, ज्यामुळे प्रेक्षक आणि सादरीकरण यांच्यातील अंतर पुसले जाते.

३. पात्रांची रचना आणि वास्तववाद

गावडा जागरचे सर्वात महत्त्वाचे वैशिष्ट्य म्हणजे यात पौराणिक किंवा महाकाव्यातील पात्रांना औपचारिक महत्त्व मिळते. यातील पात्रे थेट मानवी जीवनातील अनुभवांवर आधारित असतात.

* व्यावसायिक प्रतिनिधित्व: समाजात वावरणाऱ्या विविध व्यावसायिकांचे चित्रण यात आढळते. उदा. माळी, रेंदेर (माडी कामगार), विणकर, सोनार आणि शिकारी.

* सामाजिक स्थान आणि प्रतीके: हवालदार आणि तारपाटी यांसारखी सत्ताधारी किंवा महत्त्वाची पात्रे स्वतःला इतरांपेक्षा वेगळे सिद्ध करण्यासाठी बांबूच्या काठ्यांवर (Stilts) चालत प्रवेश करतात, जे त्यांच्या सामाजिक स्थानाचे दृश्य प्रतीक असते.

* सांस्कृतिक संक्रमण: पोर्तुगीज राजवटीचा प्रभाव म्हणून 'फिरंगण' (युरोपियन महिला) आणि दक्षिण आफ्रिकन जोडपे (खापुरली आणि खापुरली) यांसारखी पात्रे कालांतराने या नाट्यप्रकारात समाविष्ट झाली.

* विनोदी आणि उपरोधिक संवाद (विदूषकी वृत्ती): यातील पात्रे अतिशय हजरजबाबी असतात. ती समाजातील चुकीच्या प्रथांवर किंवा चालू घडामोडींवर 'विनोदी' शैलीत पण बोचरी टीका करतात. विशेषत: 'जागरी' (मुख्य सूत्रधार) आणि इतर पात्रांमधील संवाद प्रेक्षकांना हसवत अंतर्मुख करतात.

* पात्रांचे वर्गीकरण : गावडा जागरमध्ये प्रामुख्याने दोन प्रकारची पात्रे दिसतात:

अ) स्थिर पात्रे: जी पौराणिक कथांचे भाग असतात.

ब) प्रवाही पात्रे: जी केवळ मनोरंजनासाठी आणि सामाजिक संदेश देण्यासाठी येतात.

यातील पात्रे केवळ संवाद साधत नाहीत, तर ती 'घुमट' आणि 'कासाळे' या वाद्यांच्या तालावर नाचतात. प्रत्येक पात्राची चालण्याची आणि नाचण्याची एक विशिष्ट लय असते.

४. भाषिक आणि तांत्रिक वैविध्य

पात्रांच्या स्वभावधर्मानुसार भाषेचा आणि साधनांचा वापर केला जातो.

* भाषिक संकर: बाहेरून येणारी पात्रे, समुदायाच्या भाषेपेक्षा वेगळी, म्हणजेच मराठी, हिंदी आणि संस्कृत मिश्रित भाषा वापरते, जे त्यांच्या गूढ आणि तात्विक व्यक्तिमत्वाचे द्योतक आहे.

* बोलीभाषा: 'तारिया' (नावाडी) 'खापुरली' (हबशी) 'फकीर' यांसारखी पात्रे त्यांच्या व्यवसायाला साजेसा कच्चा संवाद आणि गीतांचा वापर करतात.

* साधने (Props): तंत्रज्ञानाच्या प्रगतीनुसार साधनांचे स्वरूप बदलले आहे. पूर्वी नैसर्गिक घटकांपासून बनवलेली साधने वापरली जात, ज्याची जागा आता लाकडी बंदुका किंवा कागदी फुलांनी घेतली आहे.

५. उद्दिष्ट

गावडा जागरचा मूळ हेतू हा 'गावाचे रक्षण' हा आहे.

* सर्वसमावेशकता: या विधीमध्ये केवळ सज्जन प्रवृत्तींचेच नव्हे, तर समाजातील चोर, मद्यपी, फसवणूक करणारे आणि टवाळखोर यांसारख्या 'अप्रतिष्ठित' प्रवृत्तींचेही सादरीकरण केले जाते.

* ईश्वरी साकडे: संपूर्ण गावाचे वास्तव चित्र देवापुढे मांडून, त्या सर्वांना सुरक्षित ठेवण्याची विनंती देवाकडे केली जाते.

* पावणो: खेळाच्या शेवटी 'पावणो' नावाचे मुके पात्र प्रवेश करते, जे मानवी प्रवृत्ती आणि दैवी शक्ती यांच्यातील दुवा म्हणून काम करते.

६. निष्कर्ष

'गावडा जागर' हा केवळ एक लोकनाट्य प्रकार नसून तो, समाजाच्या संरचनेचे जिवंत प्रतिबिंब आहे. हा विधी केवळ मनोरंजनासाठी सादर केला जात नाही, तर गावातील सर्व प्रवृत्तींच्या माणसांना-मग तो चोर असो, व्यसनी असो वा प्रामाणिक कष्टकरी-या सर्वांना देवाने अभय द्यावे आणि गावाचे रक्षण करावे, या श्रद्धेतून तो साकारला जातो. प्रत्येक मानवी वृत्ती आणि सामाजिक वैशिष्ट्य (प्रवृत्ती) या सादरीकरणात महत्त्वपूर्ण स्थान मिळवते. गावडा जागर हा समाजाचा एक 'लघु-नमुना' (चळपळ वेवश्र) असून, तो समुदायाची सामूहिक अभिव्यक्ती, परिवर्तनशीलता आणि सामाजिक स्वीकृती अधोरेखित करतो.

संदर्भ सूची

खालील संदर्भ या शोधनिबंधासाठी आधारभूत मानले गेले आहेत:

* लोकसरीता - विनायक खेडेकर: Kala -cademy, 1993. Print.

* Vinayak Khedekar. Personal interview (Konkani). 12 January 2026 - Raibandar,Goa.

* Phaldesai, Pandurang. Goa: Folklore Studies. Panaji: Broadway Publishing House, 2011.

* Dr Saish Deshpande, unpublished thesis - - study of Goan Traditional Theatre form; Kaalo and Goan Folk Theatre form; Gawda Jagor with special reference to "Music" - 2022.

* Gawas, V. M., Velip, M. (2015). Tribal Culture of Goa.

गोव्यातील मुखवटा नाट्य: 'पेरणी जागर'

डॉ. साईश देशपांडे

पणजी (गोवा)

Saishpdgmail.com

१) सारांश

गोवा राज्य हे त्याच्या निसर्गसौंदर्यामुळे भारतातील एक उत्तम पर्यटन प्रदेश म्हणून प्रसिद्ध आहे. पण ऐतिहासिक आणि सामाजिक दृष्ट्या, गोवा हे २००० वर्षांच्या विविध राजवटी आणि सागरी व्यापारातून विणलेल्या एका गुंतागुंतीच्या सांस्कृतिक पटाचे प्रतीक आहे. पोर्तुगीज वसाहतवादाचा प्रभाव प्रामुख्याने 'जुने काबीज' केलेल्या प्रांतांवर झाला असला, तरी ग्रामीण भागातील 'नवे काबीज' केलेल्या प्रांतांत स्थानिक लोकपरंपरा बऱ्याच अंशी अबाधित राहिल्या. हा शोधनिबंध 'पेरणी जागर' या दुर्मिळ मुखवटा-नाट्याचा अभ्यास करतो, जो गोव्याच्या लोकसांस्कृत्याच्या प्राचीनतेचा आणि लवचिकतेचा एक मुख्य पुरावा आहे. अश्वयुगीन शमनवाद आणि सुफलनीकरण विधींमध्ये मूळ असलेला पेरणी जागर, इसवी सन पूर्व २००० पासून ते पोर्तुगीज काळापर्यंतच्या सांस्कृतिक संक्रमणाचा एक ऐतिहासिक ठेवा सादर करतो.

२) प्रस्तावना

पाश्चात्य विद्वानांकडून गोव्याचा सांस्कृतिक इतिहास अनेकदा चुकीच्या पद्धतीने मांडला गेला आहे आणि १५१० च्या आधी इथे ठोस सांस्कृतिक नव्हती असा समज पसरवला गेला. तथापि, येथील वांशिक परंपरा, पूर्व आणि पश्चिमेचा एक प्रगल्भ मिलाफ दर्शवतात, ज्यावर भोज, मौर्य, कदंब आणि विजयनगर साम्राज्यासारख्या विविध राजवटींचा प्रभाव दिसून येतो. पोर्तुगीज राजवट जरी प्रदीर्घ काळ राहिली असली, तरी ती ग्रामीण भागातील स्थानिक लोककलांमध्ये खोलवर शिरकाव करू शकली नाही. हा समाज आजही निसर्गपूजा आणि स्त्री-तत्त्वाच्या श्रेष्ठतेवर आधारित विधींचे जतन करताना दिसतो.

पेरणी जागर हा गोव्यातील हंगामी उत्सवांच्या एका मोठ्या परिसंस्थेचा भाग आहे, जो कृषी समुदायांच्या एकत्रीकरणावर भर देतो.

३) सादरीकरण शैली

पेरणी जागर हे भारतीय मुखवटा नाट्यांमध्ये एक अद्वितीय उदाहरण आहे, कारण त्याचे मूळ अश्वयुगीन शमनवादी पद्धतींमध्ये आढळते. ऐतिहासिकदृष्ट्या, या कलेचा उदय जुवारी नदीच्या खोऱ्यातील सुपीक प्रदेशात प्रचलित असलेल्या जादूटोणा आणि धार्मिक सुफलनीकरण विधींमधून झाला.

या लोकनाट्याच्या सादरीकरण शैलीची वैशिष्ट्ये खालीलप्रमाणे आहेत:

* मुखवटा:- हे एक मुखवटा धारण करून केले जाणारे नृत्य-नाट्य असून, यात कलाकार निसर्ग, प्राणी आणि पक्ष्यांच्या विविध वैशिष्ट्यांचे प्रतिनिधित्व करतात.

* विधीवत प्रसंग:- हे सादरीकरण गावच्या देवतांशी संबंधित एक विधीवत कृती असून सामान्यतः सण-उत्सवांच्या प्रसंगी आयोजित केले जाते.

* पात्रांचे नमुने:- या नाट्यात सरस्वती, गणेश, महादेव आणि कृष्ण यांसारख्या देवतांपासून ते सौदागार, पठाण, रामराय, पुतनेसारख्या पात्रांपर्यंत वैविध्यपूर्ण भूमिकांचा समावेश असतो.

* संगीत:- काव्य गायन ही या शैलीची ओळख होय. 'जागर-पेरणी' (प्रमुख) हा गाऊन प्रत्येक पात्रा बद्दल सांगतो. साथीला ढोलके (छोटा ढोल) आणि कांसाळे असतात.

* गुंतागुंतीची उत्क्रांती:- या सादरीकरणातून मुखवटा नृत्य-नाट्याची एक जटिल उत्क्रांती दिसून येते, ज्यामध्ये वैदिक, पौराणिक, शैव आणि तांत्रिक कथांचा पद्धतशीरपणे अंतर्भाव झाला आहे.

* समुदायाद्वारे जतन:- आज ही कला पेरणी समुदायातील काही पारंपरिक कुटुंबांनी मलकर्णे, वाघुर्मे, पेंगिण, कोळंबा आणि माये यांसारख्या ठराविक गावांमध्ये जतन केली आहे.

४) सांस्कृतिक मिलाफ

पेरणी जागर मधील सांस्कृतिक मिलाफ, हा गोव्याच्या प्रदीर्घ इतिहासाचा आणि विविध संस्कृतींच्या समन्वयाचा एक उत्कृष्ट नमुना आहे. पेरणी जागरची उत्क्रांती ही विविध तात्विक आणि पौराणिक संकल्पनांच्या २००० वर्षांच्या मिश्रणाची प्रक्रिया आहे. हे लोकनाट्य अश्मयुगापासून ते पोर्तुगीज राजवटीच्या आगमनापर्यंतच्या दक्षिण भारतीय इतिहासाच्या क्रमाचे अद्वितीय दर्शन घडवते. असे पुरावे आढळतात की,

- * १२ व्या शतकातील 'अभिलषितार्थ चिंतामणी' (मानसोल्लास),
- * १३ व्या शतकातील पंडित शार्गदेव यांनी रचलेला 'संगीत रत्नाकर',
- * जाय सेनापती यांनी १३ व्या शतकात रचलेला नृत्यावरील एक अत्यंत महत्त्वाचा ग्रंथ 'नृतरत्नावली'
- * १३ व्या शतकातील आचार्य पार्श्वदेव यांनी रचलेला 'संगीत समय सार'

यांसारख्या अभिजात संस्कृत ग्रंथांमध्ये पेरणी सारख्या लोककला आणि पारंपरिक सादरीकरणाच्या पैलूंचा संदर्भ घेण्यात आला होता. या 'मुखवटे-नाट्य' प्रकारातून दिसून येणारे सांस्कृतिक मिलाफाचे प्रमुख पैलू खालीलप्रमाणे आहेत:

* अश्मयुगीन मूळ आणि धार्मिक संक्रमण: पेरणी जागरचा उगम अश्मयुगीन (Neolithic) काळातील शमनवाद आणि सुफलनीकरण विधींमध्ये (Fertility Rites) असल्याचे मानले जाते. काळाच्या ओघात या आदिम विधींनी वैदिक आणि पौराणिक कथांचे स्वरूप धारण केले, ज्यामुळे प्राचीन निसर्गपूजा आणि नंतरचा हिंदू धर्म यांचा एक अनोखा संगम येथे पाहायला मिळतो.

* पौराणिक आणि तांत्रिक प्रभाव: या सादरीकरणात हिंदू धर्मातील विविध पंथांचा मिलाफ दिसून येतो. यात गणपती आणि सरस्वती यांसारख्या विद्यादेवतांसोबतच महादेव (शैव पंथ) आणि कृष्ण (वैष्णव पंथ) यांच्याशी संबंधित कथांचा अंतर्भाव आहे. तसेच, यातील काही विधी आणि पात्रांच्या मांडणीत तांत्रिक परंपरेच्या खुणाही आढळतात.

* विविध राजवटींचा वारंवार ठसा: गोव्यावर राज्य करणाऱ्या भोज, मौर्य, कदंब आणि विजयनगर यांसारख्या साम्राज्यांनी आपापल्या काळातील सांस्कृतिक वैशिष्ट्ये या लोककलेत सोडली आहेत. पेरणी जागर, इसवी सन पूर्व २००० पासून ते पोर्तुगीज आगमनापर्यंतच्या सांस्कृतिक बदलांचा एक जिवंत कालक्रम (Chronology) सादर करते.

* अभिजात आणि लोकपरंपरेचा संगम: असे मानले जाते की 'मानसोल्लास', 'संगीत रत्नाकर' आणि 'नृतरत्नावली' यांसारख्या अभिजात संस्कृत ग्रंथांनी पेरणी सारख्या लोकपरंपरांमधील काही घटकांचा अभ्यास केला होता. याचाच अर्थ असा की, ही लोककला केवळ ग्रामीण कस्मणूक नव्हती, तर तिचा संबंध तत्कालीन उच्चशास्त्रीय संगीत आणि नृत्य परंपरांशीही होता.

* निसर्ग आणि मानवी जीवन: यातील मुखवटे निसर्ग, प्राणी, पक्षी आणि मानवी स्वभाव यांचे प्रतिनिधित्व करतात. हा मिलाफ हे दर्शवतो की मानवी संस्कृती निसर्गाशी किती घट्ट जोडलेली आहे. विशेषतः जुवारी नदीच्या खोऱ्यातील कृषी संस्कृती आणि लोकपरंपरा यांचा एकत्रीकरण या नाट्यातून स्पष्टपणे जाणवते.

५) निष्कर्ष

- * पेरणी जागर हे केवळ एक सादरीकरण नसून गोमंतकीय अस्मितेच्या सातत्याचे एक 'अभिजात उदाहरण' आहे.
- * अश्मयुगीन विधींचे मूळ टिकवून ठेवत मौर्यांपासून विजयनगर साम्राज्यापर्यंतच्या भारतीय इतिहासाचे विविध स्तर स्वतःमध्ये सामावून घेणारी ही कला, 'वसाहतवादापूर्वी गोव्यात सांस्कृतिक पोकळी होती' हा दावा खोडून काढते.
- * निसर्ग आणि ग्रामदेवतांचा आशीर्वाद मिळवणाऱ्या या अस्सल परंपरा आजही गोव्याच्या समाजाचा एक महत्त्वाचा आधारस्तंभ आहेत. थोडक्यात सांगाऱ्याचे तर, पेरणी जागर हे गोव्याच्या अशा लवचिक संस्कृतीचे प्रतीक आहे, जिने बाहेरून आलेल्या अनेक प्रभावांना स्वतःमध्ये सामावून घेतले तरीही आपले मूळ अस्तित्व आणि अस्मितेचे सातत्य कायम राखले आहे.

संदर्भ

१. Perni Zagor - Goa's Unique Gift to the World of Mask Dance Drama - Dr. Pandurang R. Phaladesai
२. अभिलषितार्थ चिंतामणी (मानसोल्लास).
३. जुवारी खोऱ्यातील पेरणी समुदाय आणि लोकपरंपरांवरील अंतर्गत दस्तऐवज.
४. गोव्यातील राजवटींचा ऐतिहासिक सर्व्हे (भोज ते आदिलशाही).

महाराष्ट्राच्या मातीतील मानाचा तुरा - लावणी

डॉ. संजय कांबळे, बीड

प्रस्तावना

महाराष्ट्राच्या सांस्कृतिक परंपरेत अनेक लोककला प्रकारांनी आपले वैशिष्ट्यपूर्ण स्थान निर्माण केले आहे; परंतु त्यामध्ये लावणी हा प्रकार विशेषत्वाने उठून दिसतो. लावणी ही केवळ एक नृत्यकला नसून ती महाराष्ट्राच्या मातीतील उत्स्फूर्त जीवनभावनेचा, स्त्रीशक्तीचा, काव्यवैभवाचा आणि संगीतलयीचा संगम आहे. ग्रामीण जीवनातील संघर्ष, प्रेम, विरह, सामाजिक जाणीवा आणि राजकीय भाष्य यांचे सजीव दर्शन लावणीतून घडते.

हा शब्द 'लावण्य' या शब्दापासून निर्माण झाल्याचे मानले जाते. सौंदर्य, आकर्षण आणि रसपूर्ण अभिव्यक्ती हे तिचे वैशिष्ट्य आहे. महाराष्ट्राच्या लोकजीवनात जत्रा, उत्सव, सैनिकी छावण्या आणि लोकनाट्यपरंपरेत लावणीने दीर्घकाळ आपले अस्तित्व टिकवून ठेवले आहे.

१. लावणीची उत्पत्ती व ऐतिहासिक पार्श्वभूमी

लावणीचा उगम प्रामुख्याने १७व्या-१८व्या शतकात मराठा साम्राज्याच्या काळात झाल्याचे मानले जाते. पेशवाईच्या काळात लावणीला राजाश्रय मिळाला. सैनिकी छावण्यांमध्ये सैनिकांचे मनोरंजन व मनोबल वाढविण्यासाठी लावणी सादर केली जात असे.

पेशवाईच्या काळात लावणीने लोकमान्यता मिळवली. तमाशा या लोकनाट्य प्रकाराशी तिचे निकटचे नाते निर्माण झाले. पुढे लावणीने स्वतंत्र ओळख निर्माण केली.

२. लावणीचे स्वरूप व वैशिष्ट्ये

लावणी ही प्रामुख्याने तालप्रधान काव्यरचना आहे. ढोलकीच्या ठेक्यावर गायली जाणारी आणि नृत्याच्या हालचालींनी सजलेली ही कला रसिकांना मंत्रमुग्ध करते.

प्रमुख वैशिष्ट्ये:

ठेका आणि लय यांचे प्रभुत्व

प्रभावी मुखाभिनय

साडीचा पारंपरिक पेहराव

सामाजिक व भावनिक आशय

तात्काळ प्रतिसाद देणारी शैली

लावणीमध्ये शृंगाररस प्रमुख असला तरी सामाजिक आणि राजकीय विषयांवरही भाष्य केले गेले आहे.

३. लावणी आणि तमाशा

तमाशा हा महाराष्ट्रातील प्रमुख लोकनाट्य प्रकार असून लावणी त्याचा अविभाज्य भाग आहे. तमाशातील गण, वगनाट्य आणि लावणी या सादरीकरणांमधून लोकजीवनाचे चित्रण केले जाते. लावणीमुळे तमाशाला लोकप्रियता लाभली आणि तमाशामुळे लावणीचा प्रसार झाला.

४. लावणीतील स्त्रीप्रतिमा

लावणी ही स्त्रीप्रधान कला आहे. लावणीतील नर्तिका आत्मविश्वास, सौंदर्य आणि अभिव्यक्तीची प्रतीक आहे. समाजातील स्त्रीच्या भावविश्वाचे प्रतिबिंब लावणीतून दिसते.

शांताबाई शेलके आणि ग. दि. माडगूळकर यांनी चित्रपट लावण्यांमधून स्त्रीभावना प्रभावीपणे व्यक्त केल्या.

लावणीतील स्त्री ही केवळ मनोरंजनाचे साधन नसून ती सामाजिक वास्तव मांडणारी व्यक्ती आहे.

५. लावणी आणि संगीत

लावणीचे संगीत ढोलकी, ताळ, हार्मोनियम यांच्या साथीने सादर केले जाते. लावणीतील ठेका हा तिचा आत्मा आहे. ताल आणि शब्द यांचे सुंदर संतुलन लावणीला आकर्षक बनवते.

६. चित्रपटसृष्टीतील लावणी

मराठी आणि हिंदी चित्रपटांमध्ये लावणीला विशेष स्थान मिळाले आहे. पिंजरा या चित्रपटामुळे लावणीला नवे सांस्कृतिक परिमाण मिळाले. चित्रपट माध्यमामुळे लावणी ग्रामीण भागातून शहरी भागात पोहोचली.

७. लावणीसमोरील आव्हाने

व्यावसायिकरणामुळे आशयाची घसरण
पारंपरिक गुरू-शिष्य परंपरेचा अभाव
सामाजिक गैरसमज
नव्या पिढीचा कमी होत जाणारा सहभाग

८. शासनाची भूमिका

महाराष्ट्र शासन आणि सांस्कृतिक कार्य संचालनालय लावणी महोत्सव, कलाकार अनुदान योजना राबवितात.
संगीत नाटक अकादमी राष्ट्रीय स्तरावर लोककला संवर्धनाचे कार्य करते.

९. शैक्षणिक संस्थांची भूमिका

महाविद्यालये, विद्यापीठे येथे लोककला अभ्यासक्रमात समाविष्ट करून संशोधनाला चालना दिली जाते. कार्यशाळा, सांस्कृतिक कार्यक्रमांद्वारे विद्यार्थ्यांना लावणीची ओळख करून दिली जाते.

१०. आधुनिक काळातील लावणीचे स्थान

माध्यमांमुळे लावणी जागतिक स्तरावर पोहोचली आहे. सोशल मीडिया, यूट्यूब यांद्वारे लावणीचे सादरीकरण व्यापक प्रेक्षकांपर्यंत पोहोचते.

निष्कर्ष

लावणी ही महाराष्ट्राच्या मातीतील मानाचा तुरा आहे. ती केवळ मनोरंजन नव्हे तर सांस्कृतिक ओळखीचा अविभाज्य भाग आहे. इतिहास, समाज, स्त्रीशक्ती, संगीत आणि काव्य यांचा संगम असलेली लावणी महाराष्ट्राच्या सांस्कृतिक परंपरेचे जतन करते.

संवर्धन करण्यासाठी शासन, शैक्षणिक संस्था आणि समाज यांचे संयुक्त प्रयत्न आवश्यक आहेत. योग्य धोरणे, संशोधन आणि सांस्कृतिक जाणीव यांच्या माध्यमातून लावणीचा वारसा पुढील पिढ्यांपर्यंत पोहोचविता येईल.

संदर्भसूची

१. रा. चिं. ढेरे - लोकसंस्कृतीची क्षितिजे, पद्मगंधा प्रकाशन, पुणे.
२. दुर्गा भागवत - लोकसाहित्याची रूपरेषा, मौज प्रकाशन, मुंबई.
३. गं. बा. सरदार - लोकसाहित्याचे तत्त्वज्ञान, कॉन्टिनेंटल प्रकाशन, पुणे.
४. तारा भवाळकर - लोकपरंपरा आणि लोकजीवन, स्नेहवर्धन प्रकाशन, पुणे.
५. राम जोशी - निवडक लावण्या, साहित्य मंदिर, मुंबई.
६. होनाजी बाळा - होनाजींच्या लावण्या, सुविचार प्रकाशन, पुणे.
७. डॉ. अशोक रानडे - लोकसंगीताचे समाजशास्त्र, पॉप्युलर प्रकाशन, मुंबई.
८. शरदचंद्र मुझुमदार - महाराष्ट्राची लोककला, डायमंड प्रकाशन, पुणे.

लोककला के संरक्षण में फोटोग्राफी का योगदान

संशोधक : किशोर जगन्नाथ निकम

ता - रो. हाऊस नंबर ४, अनंत एन्क्लेव, सन्मित्र कॉलनी,
छत्रपती संभाजी नगर (औरंगाबाद) ४३१००९, महाराष्ट्र, भारत.

मोबाईल नं. 9422202228, kishornikam20gmail.com

मार्गदर्शन: डॉ. प्रो. अविनाश काटे - डीन

जैन (डीम्ड-टू-बी यूनिवर्सिटी) आर्ट्स और डिजाइन,
शांतमणि कला केंद्र, बंगलुरु, कर्नाटक- ५६० ०७८.

सार

भारत की सांस्कृतिक विरासत अत्यंत प्राचीन और विविधतापूर्ण है। इस सांस्कृतिक परंपरा में लोककला का महत्वपूर्ण स्थान है। लोक कला किसी भी समाज की परंपराओं, जीवनशैली, धार्मिक विश्वासों और ऐतिहासिक अनुभवों का जीवंत प्रतिबिंब होती है। भारत के विभिन्न राज्यों में विभिन्न प्रकार की लोक कलाएँ विकसित हुई हैं, जो उस क्षेत्र की विशिष्ट सांस्कृतिक पहचान को दर्शाती हैं। महाराष्ट्र की लोक कला परंपरा विशेष रूप से समृद्ध है और इसमें लावणी, तमाशा, गोंधळ, भारुड, पोवाडा, कीर्तन और वारली चित्रकला जैसे अनेक कला रूप शामिल हैं।

लोककलाएँ मुख्यतः ग्रामीण और जनजातीय समाज से जुड़ी होती हैं और पीढ़ी दर पीढ़ी मौखिक परंपरा के माध्यम से आगे बढ़ती हैं। परंतु आधुनिक समय में शहरीकरण, औद्योगीकरण और तकनीकी विकास के कारण कई पारंपरिक लोक कलाएँ लुप्त होने के खतरे का सामना कर रही हैं। आधुनिक मनोरंजन के साधनों की बढ़ती लोकप्रियता और युवा पीढ़ी की बदलती रुचियाँ भी इन कलाओं के संरक्षण के लिए चुनौती बन रही हैं।

ऐसी परिस्थिति में फोटोग्राफी लोककला के संरक्षण का एक प्रभावी माध्यम बनकर उभरी है। फोटोग्राफी के माध्यम से कलाकारों की कला प्रक्रिया, सांस्कृतिक अनुष्ठान, संगीत और नृत्य प्रदर्शन को दृश्य रूप में दस्तावेज़ित किया जा सकता है। इसके अलावा डिजिटल तकनीक और सोशल मीडिया के माध्यम से लोक कला को वैश्विक स्तर पर पहचान भी प्राप्त हो रही है।

यह शोध-पत्र लोक कला के संरक्षण में फोटोग्राफी की भूमिका का विश्लेषण करता है तथा महाराष्ट्र की लोककला परंपराओं के उदाहरणों के माध्यम से यह स्पष्ट करने का प्रयास करता है कि फोटोग्राफी सांस्कृतिक विरासत को संरक्षित करने में किस प्रकार सहायक सिद्ध हो सकती है।

१. प्रस्तावना

लोककला किसी भी समाज की सांस्कृतिक पहचान का महत्वपूर्ण हिस्सा होती है। यह कला उस समाज के इतिहास, धार्मिक मान्यताओं और सामाजिक संरचना को अभिव्यक्त करती है। भारत में लोक कला की परंपरा अत्यंत प्राचीन है और विभिन्न क्षेत्रों में अलग-अलग प्रकार की लोक कलाएँ विकसित हुई हैं।

महाराष्ट्र की सांस्कृतिक परंपरा भी अत्यंत समृद्ध रही है। यहाँ संगीत, नृत्य और चित्रकला से संबंधित कई लोककला रूप विकसित हुए हैं। लावणी, तमाशा, गोंधळ, भारुड, पोवाडा और कीर्तन जैसे लोक संगीत रूप महाराष्ट्र के सांस्कृतिक जीवन में महत्वपूर्ण स्थान रखते हैं। इसी प्रकार वारली चित्रकला महाराष्ट्र की प्रसिद्ध जनजातीय कला है। वास्तविक रूप से आज भी जहाँ मनुष्य दुर्गम भाग तक जा नहीं सकता श्र वहा वास्तव्य कर नहीं सकता श्र एक बार जाणे और अध्ययन करणे महत्वपूर्ण सहाय्यक भूमिका फोटोग्राफी का माध्यम कर सकता है।

हालाँकि आधुनिक समय में इन पारंपरिक कलाओं के सामने कई चुनौतियाँ उत्पन्न हो गई हैं। आर्थिक संसाधनों की कमी, बदलती सामाजिक परिस्थितियाँ और आधुनिक मनोरंजन के साधनों का प्रभाव लोक कलाकारों के लिए कठिनाइयाँ उत्पन्न कर रहा है।

ऐसी स्थिति में लोक कला के संरक्षण और दस्तावेज़ीकरण के लिए आधुनिक तकनीकों का उपयोग अत्यंत आवश्यक हो गया है। फोटोग्राफी इस दिशा में एक महत्वपूर्ण माध्यम है क्योंकि यह कला और सांस्कृतिक गतिविधियों को दृश्य रूप में स्थायी रूप से संरक्षित कर सकती है।

ऐसी स्थिति में लोककला के संरक्षण और दस्तावेज़ीकरण के लिए फोटोग्राफी एक प्रभावी माध्यम के रूप में सामने आती है।

२. लोककला का महत्व

लोककला किसी विशेष क्षेत्र या समुदाय की सांस्कृतिक पहचान को दर्शाती है। यह कला सामान्यतः ग्रामीण समाज में विकसित होती है और पीढ़ी दर पीढ़ी मौखिक परंपरा तथा व्यावहारिक प्रशिक्षण के माध्यम से आगे बढ़ती है। लोक कला में स्थानीय जीवन, प्रकृति, धार्मिक मान्यताओं और सामाजिक घटनाओं का चित्रण देखने को मिलता है।

लोककला का महत्व केवल सांस्कृतिक दृष्टि से ही नहीं बल्कि आर्थिक और सामाजिक दृष्टि से भी अत्यंत महत्वपूर्ण है। अनेक कलाकार अपनी जीविका के लिए इन कलाओं पर निर्भर रहते हैं। यदि इन कलाओं का संरक्षण और उचित प्रचार न किया जाए तो वे धीरे-धीरे समाप्त हो सकती हैं। इसलिए लोक कला के संरक्षण के लिए प्रभावी उपायों की आवश्यकता है।

लोककला विशेष क्षेत्र या समुदाय की पारंपरिक कला होती है, जो पीढ़ी दर पीढ़ी हस्तांतरित होती रहती है। इसमें स्थानीय संस्कृति, मान्यताओं और जीवनशैली की झलक मिलती है। उदाहरण के लिए भारत में मधुबनी पेंटिंग, वारली कला, पिथोरा चित्रकला, कठपुतली नृत्य, लोकनृत्य और लोकसंगीत जैसी अनेक लोक कलाएँ प्रचलित हैं। ये कलाएँ अक्सर ग्रामीण समाज से जुड़ी होती हैं और उनमें स्थानीय जीवन के अनुभवों का सुंदर चित्रण मिलता है।

३. लोक कला का सांस्कृतिक और सामाजिक महत्व

लोककला समाज की सांस्कृतिक पहचान का प्रतीक होती है। यह कला केवल सौंदर्यात्मक अभिव्यक्ति का माध्यम नहीं बल्कि सामाजिक और सांस्कृतिक अनुभवों और परंपराओं का दस्तावेज भी होती है।

लोककला की प्रमुख विशेषताएँ निम्नलिखित हैं।

३.१ सांस्कृतिक पहचान -

लोककला किसी क्षेत्र की सांस्कृतिक पहचान को दर्शाती है और उस समाज की परंपराओं को संरक्षित करती है।

३.२ सामुदायिक परंपरा -

लोककला सामूहिक रूप से विकसित होती है और समाज के विभिन्न वर्गों की सहभागिता से जीवित रहती है।

३.३ ऐतिहासिक दस्तावेज -

लोककला को समाज के इतिहास और सांस्कृतिक विकास का दस्तावेज भी माना जा सकता है।

३.४ आर्थिक महत्व -

लोककला कई कलाकारों के लिए आजीविका का महत्वपूर्ण साधन भी है।

३.५ परंपरागत ज्ञान का संरक्षण -

लोककला के माध्यम से पारंपरिक ज्ञान और सांस्कृतिक मूल्यों का संरक्षण होता है।

महाराष्ट्र की लोक कला परंपरा में संगीत, नृत्य और चित्रकला का विशेष महत्व है। ये कलाएँ समाज के धार्मिक अनुष्ठानों, त्योहारों और सामाजिक कार्यक्रमों से जुड़ी हुई हैं।

४. लोक कला के संरक्षण में फोटोग्राफी की भूमिका

फोटोग्राफी लोककला के संरक्षण में कई प्रकार से सहायक सिद्ध होती है। सबसे पहले, यह किसी कला या परंपरा को दृश्य रूप में दस्तावेजित (Document) करने का प्रभावी माध्यम है। जब किसी लोक कलाकार के प्रदर्शन, उसकी कला प्रक्रिया या तैयार कलाकृति को कैमरे में कैद किया जाता है, तो वह आने वाली पीढ़ियों के लिए एक स्थायी रिकॉर्ड बन जाता है।

दूसरे, फोटोग्राफी के माध्यम से लोककला को वैश्विक स्तर पर पहचान मिलती है। पहले जो कलाएँ केवल स्थानीय क्षेत्रों तक सीमित थीं, वे आज डिजिटल प्लेटफॉर्म, सोशल मीडिया, प्रदर्शनी और फोटो गैलरी के माध्यम से दुनिया भर के लोगों तक पहुँच रही हैं। इससे कलाकारों को नई पहचान और आर्थिक अवसर भी मिलते हैं।

तीसरे, फोटोग्राफी लोककला के शैक्षणिक अध्ययन और शोध में भी महत्वपूर्ण भूमिका निभाती है। शोधकर्ता और विद्यार्थी फोटोग्राफिक दस्तावेजों के माध्यम से कला की शैली, तकनीक और सांस्कृतिक संदर्भों का अध्ययन कर सकते हैं। इससे लोक कला के इतिहास और विकास को समझना आसान हो जाता है।

फोटोग्राफी लोककला के संरक्षण में अत्यंत महत्वपूर्ण भूमिका निभाती है।

४.१ दस्तावेजीकरण -

फोटोग्राफी लोककला को सुरक्षित रखने का एक प्रभावी माध्यम है। इसके माध्यम से कलाकारों की कार्यप्रणाली, उनके उपकरण, कला निर्माण की प्रक्रिया और तैयार कलाकृतियों को दृश्य रूप में रिकॉर्ड किया जा सकता है। यह दस्तावेजीकरण भविष्य की पीढ़ियों के लिए महत्वपूर्ण संदर्भ सामग्री प्रदान करता है।

४.२ प्रचार-प्रसार -

फोटोग्राफी के माध्यम से लोककला को व्यापक दर्शक वर्ग तक पहुँचाया जा सकता है। फोटो प्रदर्शनी, पुस्तकें, पत्रिकाएँ और डिजिटल मीडिया के माध्यम से लोक कलाओं को राष्ट्रीय और अंतरराष्ट्रीय स्तर पर पहचान मिलती है। सोशल मीडिया प्लेटफॉर्म जैसे इंस्टाग्राम, फेसबुक और ऑनलाइन गैलरी कलाकारों के लिए नए अवसर प्रदान करते हैं।

४.३ शैक्षणिक और शोध कार्य में उपयोग -

फोटोग्राफी शोधकर्ताओं और विद्यार्थियों के लिए एक महत्वपूर्ण अध्ययन सामग्री प्रदान करती है। इसके माध्यम से कला की शैली, रंग संयोजन, प्रतीकों और तकनीकों का गहन अध्ययन किया जा सकता है। कई विश्वविद्यालय और सांस्कृतिक संस्थान लोक कला के अध्ययन के लिए फोटोग्राफिक आर्काइव का उपयोग करते हैं।

४.४ सांस्कृतिक अभिलेखन -

फोटोग्राफी सांस्कृतिक अभिलेखन का एक महत्वपूर्ण साधन है। संग्रहालय, कला संस्थान और सांस्कृतिक संगठन फोटोग्राफी के माध्यम से लोक कला की डिजिटल और प्रिंट आर्काइव तैयार करते हैं, जिससे यह धरोहर सुरक्षित रह सके।

५. महाराष्ट्र की लोक कला परंपरा

महाराष्ट्र में लोककला की कई महत्वपूर्ण परंपराएँ विकसित हुई हैं, जिनमें संगीत, नृत्य और चित्रकला प्रमुख हैं।

५.१ लावणी-

लावणी महाराष्ट्र का एक प्रसिद्ध लोक संगीत और नृत्य रूप है। यह ढोलकी की ताल पर प्रस्तुत किया जाता है और इसमें नृत्य, संगीत और अभिनय का समन्वय देखने को मिलता है।

लावणी का विकास मराठा काल में हुआ और यह विशेष रूप से तमाशा लोकनाट्य से जुड़ी हुई है। लावणी गीतों में सामाजिक, ऐतिहासिक और प्रेम विषयों का वर्णन मिलता है।

फोटोग्राफी के माध्यम से लावणी कलाकारों की मंच प्रस्तुति, वेशभूषा और भावनात्मक अभिव्यक्ति को संरक्षित किया जा सकता है।

५.१ गोंधळ -

गोंधळ महाराष्ट्र की एक धार्मिक लोककला परंपरा है जो देवी-देवताओं की आराधना के अवसर पर प्रस्तुत की जाती है। इसमें संगीत, नृत्य और धार्मिक कथाओं का समन्वय होता है।

फोटोग्राफी के माध्यम से गोंधळ के धार्मिक अनुष्ठानों और पारंपरिक प्रदर्शन को दस्तावेज़ित किया जा सकता है।

५.३ भारुड -

भारुड संत एकनाथ द्वारा लोकप्रिय बनाया गया एक लोकसंगीत रूप है। इसमें धार्मिक और सामाजिक संदेशों को गीतों के माध्यम से प्रस्तुत किया जाता है।

फोटोग्राफी के माध्यम से भारुड कलाकारों के प्रदर्शन और सांस्कृतिक वातावरण को संरक्षित किया जा सकता है।

५.४ पोवाडा -

पोवाडा महाराष्ट्र का एक वीरगाथा गीत रूप है जिसमें ऐतिहासिक घटनाओं और वीरों की कहानियों का वर्णन किया जाता है।

फोटोग्राफी और वीडियो डॉक्यूमेंटेशन के माध्यम से पोवाडा कलाकारों की प्रस्तुतियों को संरक्षित किया जा सकता है।

५.५ वारली चित्रकला -

वारली चित्रकला महाराष्ट्र की एक प्रसिद्ध जनजातीय कला है। यह मुख्य रूप से पालघर और ठाणे जिलों में रहने वाली वारली जनजाति द्वारा विकसित की गई है।

इस कला में त्रिकोण और वृत्त जैसी ज्यामितीय आकृतियों के माध्यम से मानव और पशु आकृतियों को चित्रित किया जाता है।

फोटोग्राफी के माध्यम से वारली कलाकारों की कला निर्माण प्रक्रिया और पारंपरिक तकनीकों को संरक्षित किया जा सकता है।

५.६ तमाशा -

तमाशा महाराष्ट्र का एक लोकप्रिय लोकनाट्य रूप है जिसमें संगीत, नृत्य और अभिनय का संयोजन देखने को मिलता है। इसमें लावणी प्रमुख आकर्षण होती है। तमाशा का विकास मराठा काल में हुआ और यह ग्रामीण समाज में अत्यंत लोकप्रिय रहा।

फोटोग्राफी के माध्यम से तमाशा कलाकारों की मंच प्रस्तुति, वेशभूषा और नाट्य शैली को दस्तावेज़ित किया जा सकता है।

५.७ कोळी नृत्य -

कोळी नृत्य महाराष्ट्र के तटीय क्षेत्रों में रहने वाले मछुआरा समुदाय की पारंपरिक लोक कला है। यह नृत्य समुद्र, मछली पकड़ने और सामूहिक जीवन से जुड़ा हुआ है।

फोटोग्राफी के माध्यम से इस नृत्य के पारंपरिक रूप, वेशभूषा और सांस्कृतिक वातावरण को संरक्षित किया जा सकता है।

५.८ लोकगीत -

उत्सव महाराष्ट्र की एक प्रमुख सांस्कृतिक परंपरा है जो भगवान कृष्ण के जन्मोत्सव से जुड़ी हुई है। इस अवसर पर पारंपरिक लोकगीत और नृत्य प्रस्तुत किए जाते हैं।

फोटोग्राफी के माध्यम से इन सांस्कृतिक आयोजनों को दस्तावेज़ित किया जा सकता है और उनकी सांस्कृतिक महत्ता को संरक्षित किया जा सकता है।

६. डिजिटल युग में फोटोग्राफी का महत्व

आज के डिजिटल युग में फोटोग्राफी का महत्व और भी बढ़ गया है। उच्च गुणवत्ता वाले कैमरे और स्मार्टफोन के कारण अब कोई भी व्यक्ति आसानी से लोककला की तस्वीरें ले सकता है और उन्हें ऑनलाइन साझा कर सकता है। डिजिटल आर्काइव, ऑनलाइन संग्रहालय और सोशल मीडिया प्लेटफॉर्म लोककला के संरक्षण के लिए नए अवसर प्रदान कर रहे हैं। इसके माध्यम से लोक कलाकारों को नई पीढ़ी से जोड़ना भी संभव हो रहा है।

सोशल मीडिया प्लेटफॉर्म जैसे खपीरसीरा, ऋलशलेज़, र्थीर्दिलश और डिजिटल संग्रहालय लोक कला के प्रचार और संरक्षण में महत्वपूर्ण भूमिका निभा रहे हैं।

७. चुनौतियाँ

हालाँकि फोटोग्राफी लोककला के संरक्षण में महत्वपूर्ण भूमिका निभाती है, फिर भी कुछ चुनौतियाँ मौजूद हैं: लोक कला के संरक्षण में कुछ प्रमुख चुनौतियाँ निम्नलिखित हैं:

आर्थिक संसाधनों की कमी

कलाकारों के लिए सीमित बाजार

डिजिटल साक्षरता का अभाव

कॉपीराइट और बौद्धिक संपदा से जुड़े मुद्दे

इन समस्याओं के समाधान के लिए सरकार और सांस्कृतिक संस्थानों की भूमिका महत्वपूर्ण है।

८. निष्कर्ष

लोककला किसी भी समाज की सांस्कृतिक पहचान और विरासत का महत्वपूर्ण हिस्सा है। महाराष्ट्र की लोक कलाएँ जैसे लावणी, गोंधळ, भारुड, पोवाडा और वारली चित्रकला भारतीय संस्कृति की समृद्ध परंपरा को दर्शाती हैं।

फोटोग्राफी इन कलाओं के संरक्षण, दस्तावेज़ीकरण और प्रचार-प्रसार में अत्यंत महत्वपूर्ण भूमिका निभाती है। यदि फोटोग्राफी और डिजिटल तकनीकों का प्रभावी उपयोग किया जाए तो यह पारंपरिक लोक कलाओं को आने वाली पीढ़ियों तक सुरक्षित रूप से पहुँचाने में महत्वपूर्ण योगदान दे सकती है।

९. संदर्भ

1. Coomaraswamy, -. K. (2009). The -rts and Crafts of India and Ceylon. New Delhi.
2. Dalmia, Y. (2008). The Painted World of the Warlis. New Delhi: Lalit Kala -kademi.
3. Government of Maharashtra. (2013). Maharashtra State Gazetteer: -rt and Culture. Mumbai.
4. Jain, J. (2010). Indian Folk -rts and Crafts. New Delhi: National Book Trust.
5. Satyawadi, S. (2011). Unique -rt of Warli Paintings. New Delhi: DK Printworld.
6. Tarlekar, G. H. (1988). Studies in Indian Folk Culture. Delhi.

